

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

BULLETIN.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

IV.

1902—1903.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

November 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.:

A. van Beek, pastoor te Rotterdam.

Prof. Dr. P. J. Blok te Leiden.

Mr. A. C. Bondam te 's-Hertogenbosch.

C. Deelder, pastoor te Utrecht.

A. J. Derkinderen te Laren.

Prof. H. Evers te Delft.

Prof. Dr. A. Goldschmidt te Charlottenburg.

P. J. van Harderwijk, pastoor te Schiedam.

F. F. W. Heintz te Leiden.

G. J. Honig te Zaandijk.

Mr. J. W. Snouck Hurgronje te 's-Gravenhage.

Dr. F. H. G. van Ierson te Gouda.
 C. A. Kalbfleisch te Vlissingen.
 C. J. van Leembruggen te Leiden.
 Mr. W. Polman Kruseman te Middelburg.
 M. L. C. Staring te Dordrecht.
 W. J. Tuyn te Edam.
 Mr. Storm Buijsing te Zutphen.
 Generaal Th. J. A. van Zijll de Jong, Huize Baak bij Zutphen.

LEDENLIJST.

Bestuur :

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, *voorzitter*.
 Mr. J. C. Overvoorde, *secretaris*.
 Mr. J. A. Feith, *penningmeester*.
 F. A. Hofer.
 Jhr. Mr. F. van Rijkevorsel.

Redactie van het Bulletin :

E. W. Moes.
 Mr. J. C. Overvoorde.
 A. Pit.

Leden :

Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum te —).
 Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap te —).
 Amsterdam (Vereeniging Rembrandt te —).
 Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde te —).
 Amsterdam (Regenten der stichting „Amstelkring” te —).
 Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum te —).
 Arnhem (Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht te —).

Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe te —).

Dordrecht (Dordrecht's museum te —).

Dordrecht (Vereeniging Oud-Dordrecht te —).

Dordrecht (Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen te —).

Edam (Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum te —).

's-Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum te —).

's-Gravenhage (Vereeniging die Haghe te —).

Groningen (Commissie van Administratie over het museum voor de provincie en stad —).

Haarlem (Museum van kunstnijverheid te —).

Haarlem (Commissie van toezicht over het Stedelijk museum te —).

Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum te —).

's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap voor kunsten en wetenschappen te —).

Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde te —).

Leiden (Stedelijk museum de Lakenhal te —).

Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap te —).

Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden te —).

Utrecht (St. Bernulfus'gilde te —).

Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig'' te —).

Boeles (Mr. P. J. C. A.); conservator Friesch genootschap te Leeuwarden.

Bont (Bernard J. M. de); conservator Amstelkring te Amsterdam.

Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Dommissie (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.

Dompierre de Chaupepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penningkabinet te 's-Gravenhage.

Feith (Mr. J. A.); conservator Provinciaal museum te Groningen.

Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans te Rotterdam.

Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.

Hofer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.

Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.

Kalf (J.); assistent Nederlandsch museum te Amsterdam.

Kellen Dz., (J. Ph. van der); assistent Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.

Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.

Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Moes (E. W.); onderdirecteur Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.

Pit (A.); directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.

Pleyte (Dr. W.); directeur Rijksmuseum van oudheden te Leiden.

Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.

Rover (J. A.); referendaris van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.
 Scameltz (Dr. J. D. E.); directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden.
 Smeuckaert van Schauburg (A. C. baron); directeur Huisarchief van H. M.
 de Koningin te 's-Gravenhage.
 Steenhoff (W. J.); assistent Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam.
 Stuer, (Jhr. Mr. V. E. L. de); referendaris van Kunsten en Wetenschappen. (n. a.)
 Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.
 Unger (J. H. W.); beheerder Stedelijke Oudheidkamer te Rotterdam.
 Veth (Bas); conservator Oud-Dordrecht, Dordrecht.
 Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.

Correspondeerende Leden:

Aalberse (Mr. P. J. M.); Leiden.
 Acquoy (Mr. J.); archivaris, Deventer.
 Aerssen Beijeren van Voshol (Mr. W. F. E. baron van); Zwolle.
 Balen (C. L. van); Zutphen.
 Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem.
 Barchman Wuytiers (Jhr. J. W. A.); Amersfoort.
 Bastert (J.); Breukelen.
 Beek (A. van); pastoor, Rotterdam.
 Been (J. H.); archivaris, Brielle.
 Beirer (L.); architect, Amsterdam.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam.
 Bergers (Mr. C. M. A. J.); Maastricht.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Blaauw (A. J.); Amsterdam.
 Blok (Prof. Dr. P. J.); Leiden.
 Boer (Dr. T. J. de); Groningen.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Bondam (Mr. A. C.); rijksarchivaris, 's-Hertogenbosch.
 Borch (W. H. E. baron van der); Ginneken.
 Bos (P. G.); Groningen.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem.
 Brugmans (Dr. H.); 's-Gravenhage.
 Burgh (Mr. A. H. H. van der); 's-Gravenhage.
 Bijleveld (W. J. J. C.); Leiden.
 Colenbrander (Dr. H. F.); 's-Gravenhage.
 Cuiper (Dr. P. H. J.); Roermond.
 Cuipers (Jos. Th. J.); architect, Amsterdam.
 Croockewit W. Azn. (W.); Amersfoort.
 Decler (C.); pastoor, Utrecht.

Derkinderen (A. J.); Laren.
 Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Duparc (Mr. M. J.); 's-Gravenhage.
 Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
 Eeghen (P. van); Amsterdam.
 Enschedé (J. W.); Bloemendaal.
 Epen (D. G. van); 's-Gravenhage.
 Evers (Prof. H.); Delft.
 Everts B.Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Fabius (A. N. J.); Amsterdam.
 Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
 Frederiks (J. A.); rijksarchitect, Middelburg.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Gerardts (J.); Posterholt bij Roermond.
 Gils (J. van); architect, Rotterdam.
 Gimberg (J.); Zutphen.
 Gonnet (C. J.); rijksarchivaris, Haarlem.
 Graaf (J. J.); pastoor, Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gramata (Mr. S.); Rotterdam.
 Guljé (E.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Gijsberti Hodenpijl (J. E.); 's-Gravenhage.
 Harderwijk (P. J. van); pastoor, Schiedam.
 Hattink (Mr. R. E.); Almelo.
 Heeres (Prof. Mr. J. E.); Leiden.
 Hensen (Prof. Dr. A. H. L.); Warmoud.
 Heintz (F. F. W.); Leiden.
 Heshuysen (A. J.); Haarlem.
 Heuff A.Jzn. (J. A.); Tiel.
 Heyligers (Mr. J.); Amersfoort.
 Hezenmans (L. C.); stadsarchitect, 's-Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's-Gravenhage.
 Hollestelle (A.); Tholen.
 Honig (G. J.); Zaandijk.
 Houck (Dr. M. E.); Deventer.
 Hurgronje (Mr. W. J. Snouck); 's Gravenhage.
 Iterson (Dr. F. H. G. van); Gouda.
 Janssen (Wilfried); Nijmegen.
 Kalbfleisch (C. A.); Vlissingen.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Kesper (Dr. L. H.); Gouda.
 Kijzer (R. J.); Amsterdam.

- Klouwe (B. H.); pastoor, Amsterdam.
 Kok (C. B.); Amersfoort.
 Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Kuyt (J. M. van); Assen.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's-Hertogenbosch.
 Lanschot (Mr. F. A. J. van); 's-Hertogenbosch.
 Leembruggen (C. J. van); Leiden.
 Loffelt (A. C.); 's-Gravenhage.
 Martini Buys (Jhr. P. H. A.); 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch (P. H.); Baflo.
 Meeteren Brouwer (W. D. J. van); 's-Gravenhage.
 Meinsma (Dr. K. O.); Zutphen.
 Melis (H. J.); Charlois.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Mensing (A. W. M.); Amsterdam.
 Meijjes; Hengelo (G.)
 Moorrees (J. D. J.); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); rijksarchitect, 's-Gravenhage.
 Muller Ezn. (Mr. S.); rijksarchivaris, Utrecht.
 Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nijland (Mr. M. C.); Rotterdam.
 Nijland (Hilde); Dordrecht.
 Nottebohm (O.); Antwerpen.
 Notten (M. van); Amsterdam.
 Obreen (C. M. C.); Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Peters (C. H.); rijksbouwmeester, 's-Gravenhage.
 Polman Kruseman (Mr. W.); Middelburg.
 Porthene Jr. (H.); Arnhem.
 Potthuis Meijjes (C. B.); Amsterdam.
 Prins (P. C. Bloys van Treslong); 's-Gravenhage.
 Rambonnet (N. S.); Elburg.
 Regt (W. M. C.); Oudshoorn.
 Repelaer van Spijkensse (Jhr. J.); Haarlem.
 Rick Gzn. (W. te); Deventer.
 Riechlijk (A. G. W. van); Haarlem.
 Rossum A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Ruy (G. van); Rotterdam.
 Salter (E. van); Haarlem.
 Smit van Drecht (Jhr. Mr. A. F. O. van); 's-Hertogenbosch.
 Smit (Aag.); Helmond.
 Scheepers (W.); 's-Gravenhage.

Scheurleer (D. F.); 's-Gravenhage.
 Schevichaven (H. D. J. van); Nijmegen.
 Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Six (Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.
 Sloet (J. J. S. baron); Oosterbeek.
 Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
 Spoon J.Jz. (A.); Rotterdam.
 Stoop (F.); Dordrecht.
 Staring (M. L. C.); Dordrecht.
 Storm Buijsing (Mr.); Zutphen.
 Stuijt (J.); Amsterdam.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Tepe (A.); Driebergen.
 Terveer; Prinsenhage.
 Tromp van Holst (A. M.); Amersfoort.
 Tutein Nolthenius (R. P. J.); Haarlem.
 Tuijn (W. J.); Edam.
 Velthuijsen (B. P.); pastoor, Borne-Hertme.
 Verreijt (Ch. C. V.); Rotterdam.
 Verschuer (F. baron van); Arnhem.
 Verweij's (Chr.); Zierikzee.
 Veth (J.); Hilversum.
 Visser J.Wzn. (H.); Leiden.
 Vogelsang (Dr. W.); Amsterdam.
 Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Heemstede.
 Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C.); Helmond.
 Welderen baron Rengers (Mr. W. J. v.); Leeuwarden.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wildeman (M. G.); 's-Gravenhage.
 Willemsen (M.); pastoor, St. Odilienberg.
 Willink van Collen (H. W.); Breukelen.
 Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.
 Zijl de Jong (Generaal Th. J. A. van) Huize Baak bij Zutphen.

Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Clemen (Dr. P.); Provinciaal conservator van de Rijnprovincie te Dusseldorp.
 Irmittel (Dr. Th. v.); gräflich Schönborn Wiesentheidscher Galeriedirektor,
 Wien.
 Friedlander (Dr. M. J.); Direktoral-Assistent Kgl. Museum, Berlin.
 Goldschmidt (Prof. Dr. A.); Charlottenburg.
 Hymans (Henri); directeur van het Prentenkabinet te Brussel.
 Kruse (John); Stockholm.
 Madsen (K.); onderdirecteur Kgl. Malerisamling, Kjöbenhavn.
 Weissacker (Dr. H.); director der Gemälde-Galerie des Städelschen Kunst-
 instituts, Frankfurt a M.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.

Beschrijving der monumenten.

Met groote belangstelling en algemeene instemming werd ongetwijfeld door alle leden van den Bond het bericht vernomen, dat door Z. Exc. den minister van Buitenlandsche Zaken op de begrooting voor 1903 een bedrag van f 6000, is uitgetrokken voor de instelling van eene Commissie voor de beschrijving der monumenten en het aangeven van de middelen tot behoud hiervan. Wij achten thans, zoolang de vertegenwoordigers hieraan nog niet hare sanctie heeft gehecht, het oogenblik nog niet gekomen om nader te wijzen op het belang van dit besluit voor het behoud en de meerdere waardeering der oude bouwwerken en het nut dat hierdoor ook kan getrokken worden bij de opleiding der aanstaande architecten, doch wij gelooven namens alle leden van den Bond te spreken wanneer wij een warm woord van hulde brengen aan den Minister, die door zijn besluit zooveel heeft bijgedragen om het tot stand komen der door zoo algemeen gewenschte beschrijving mogelijk te maken.

Staatsbegrooting voor 1903.

De uitgetrokken bedragen voor musea en beambten zijn verhoogd en wel:
 1° met f 500 tot verbetering van de jaarwedde van den onderdirecteur
 van het koninklijk kabinet van schilderijen te 's Gravenhage en
 2° met f 2330 ten behoeve van het personeel van het Rijksmuseum
 te Amsterdam.

Hieran is f 225 uitgetrokken op grond van de bij Kon. besluit vast-
 gestelde periodieke traktementsverhooging, f 1055 tot verbetering van de

jaarwedden van 4 assistenten, den hoofdopzichter, den concierge en den onderconciierge, en *f* 1050 voor de verbetering van de salarissen der opzichters. Ten einde meer eenvormigheid in die salarissen te brengen, wenscht de Minister eene regeling in te voeren, waarbij de opzichters zullen beginnen met een traktement van *f* 400, telkens na 5 jaren opklimmende met *f* 50 tot een maximum van *f* 600 bereikt is en de tegenwoordige tractementen in verhouding tot den reeds volbrachten dienstdtijd op den voet dezer regeling te verhoogen.

3e met *f* 5000 als eerste termijn van de kosten der installatie eener electrische verlichting van de bibliotheek en de bovenverdieping van het Rijksmuseum, waarin de twee kunstscholen gevestigd zijn, ten einde die lokalen ook des avonds toegankelijk te kunnen stellen.

Voor de kosten voor het stichten en inrichten van nieuwe lokalen en van het terrein en verdere uitgaven tot voltooiing van het nieuwe Rijksmuseumgebouw en voor de plaatsing van aan den staat behoorende of aan zijne zorgen toevertrouwde voorwerpen van beeldende kunst, is een gelijk bedrag als voor het loopende jaar geraamd, n.l. *f* 36100. In dezen post zijn begrepen:

wegens contractueele termijnen voor de verwarmingstoestellen	<i>f</i> 10445
voor schilderwerken	„ 10000
„ het opstellen van bouwfragmenten	„ 6000
„ „ aanbrengen van beweegbare figuren onder de wijzer-	
platen van den klokketoren	„ 3000
„ diverse werken, honorarium en opzicht	„ 6655

Een bedrag van *f* 6000 is uitgetrokken voor de instelling eener commissie voor het inventariseeren, opmeten en beschrijven der uit bouwkundig of historisch oogpunt belangrijke bouwwerken in Nederland en het aangeven van middelen om deze voor ondergang te behoeden. Op het nuttige en noodzakelijke dezer commissie wordt in de Memorie van Toelichting uitvoerig gewezen.

Aan de in te stellen commissie ware een bezoldigd secretaris toe te voegen op een aanvangstraktement van *f* 2500, terwijl voor bouwkundige hulp, bureau-, reis- en verblijfkosten jaarlijks een bedrag van *f* 5000 wordt geraamd, gezamenlijk dus *f* 7500.

Daar de commissie evenwel eerst in den loop van 1903 hare werkzaamheden zal kunnen aanvangen, is op deze begrooting slechts een bedrag van *f* 6000 uitgetrokken.

Voor subsidie van de restauratie van oude monumenten zijn voorgedragen:

a. de kerk te Aalten. Het in 1898 toegezegde subsidie loopt in 1902 af; voor de geheele voltooiing bleek nog *f* 6000 noodig te zijn; de Minister gaf de commissie tot restauratie te kennen bereid te zijn, nog voor eenmaal

het subsidie ad f 3000 uit te trekken, mits het resteerend bedrag door de commissie zou worden verstrekt, welke voorwaarde werd aangenomen.

b. de kerk te Arnhem f 5000 tot herstelling van het zuidelijk transept, de zuidzijde van het middenschip en den zuidelijken zijbeuk met aanbouwen. Hiervoor is f 90000 noodig waarvan door het Rijk de helft ware te betalen.

c. de kleine- of Broerenkerk te Bolsward f 5000 (1e van de 3 termijnen).

d. de kerk en de glazen voor de kerk te Gouda f 8000, dus f 3000 meer, onder voorwaarde, dat de commissie voor de restauratie voor een meerder bedrag van f 2000 per jaar zorg drage.

e. de groote of St. Bavokerk te Haarlem f 10000.

f. de St. Janskerk te 's Hertogenbosch f 8000.

g. de Hooglandschekerk te Leiden, nogmaals f 3500; het over 1902 toegestaan subsidie was gerekend het laatste te zijn, er is echter tegenspoed ondervonden, vooral doordat bleek, dat het groote venster in het Noordelijk transept meer herstelling vorderde, dan men had gedacht.

h. O. L. Vrouwekerk te Maastricht f 4000 (hetzelfde bedrag als voor 1902).

i. het Stadhuis te Middelburg f 2500 d^o

k. de kerk te Rheden f 2500 d^o

l. de toren te Rhenen f 7000 d^o

m. de kerk te Wilsum f 600 als laatste termijn.

n. de Groote Kerk te Zutphen f 6000, waarvan f 4000 voor de uitwendige en f 2000 voor de inwendige restauratie.

Voor het onderhoud enz. van aan het Rijk behoorende of in gebruik gegeven monumenten is f 3500 minder noodig, doch f 8000 worden meer vereischt voor de herstelling van twee tot op den staat van 1902 niet voorkomende gebouwen en wel

1e het tegenwoordig militair hospitaal te Middelburg (de voormalige Schuttersdoelen), een gebouw uit de eerste jaren der 17e eeuw en opgetrokken uit baksteen met ruime toepassing van zandsteen. Het was in zijn oorspronkelijken staat een der sierlijkste gebouwen der stad en is thans nog — hoezeer ook verminkt — een der belangwekkendste voorbeelden van den vroegere renaissancebouw in dit gedeelte van ons land.

Het gebouw, oorspronkelijk opgericht voor Schutters- of Kloveniersdoelen, dient thans tot militair hospitaal; het werd in den loop der tijden verminkt door onoordeelkundige herstellingen en leed mede door onvoldoend onderhoud. De teekeningen van den vroegeren toestand laten geen twijfel over, hoe deze is geweest en stellen in staat een getrouwe restauratie van het gebouw tot stand te brengen. In de voornaamste plaats komt hiervoor in aanmerking de voorgevel. De kosten van de herstelling hiervan zullen f 11000 bedragen, waaraan f 1000 voor 1903 noodig zijn.

2e De onlangs aan het rijk in eigendom afgestane Oude Librije van het voormalig Predikheeren-klooster te Zwolle (laatztelijk Synagoge), een belangrijk bouwwerk, dagteekenend uit de 15e eeuw. De kosten der restau-

ratie zullen *f*12000 bedragen, waarvan ten laste van 1903 *f*.4000 wordt gebracht.

Aan subsidiën voor het onderhoud enz. van tot dusverre nog niet ondersteunde monumenten is uitgetrokken voor de restauratie van:

a. het Kerkgebouw der Ned. Herv. gemeente te Beekbergen, gedeeltelijk uit tufsteen opgetrokken, dagteekenend, wat de westelijke helft betreft, uit de 13e, en voor de oostelijke uit de 14e en 15e eeuw, waarvan de restauratie *f*8000 zal bedragen, *f*1500 als te termijn van een over drie jaren te verdeelen subsidie van *f*.4000.

b. de groote Kerk te Brielle, een der belangrijkste monumenten uit het begin der 15e eeuw en waaraan voor onze geschiedenis vele herinneringen verbonden zijn. *f*3000. De kosten zijn geraamd op *f*65000, waarvan door het rijk *f*40000 over verschillende jaren waren bij te dragen.

c. de Groote Kerk te Dordrecht *f*7000 als eerste termijn voor een rijkssubsidie ad *f*56000.

d. de St. Pancraskerk te Heerlen, een der oudste bouwwerken hier te lande, *f*3000. Het schip werd in de 11e eeuw gesticht en vertegenwoordigt in zijn beuken een type van vroeg-Romaanschen gewelfbouw, dat, behalve in dit gebouw, in ons land slechts in de O. L. Vrouwekerk te Maastricht wordt teruggevonden. De kerk is voor den dienst te klein geworden, zoodat eene uitbreiding wordt ter hand genomen. Hierdoor zullen eenige later toegevoegde uitbouwsels worden verwijderd en het geheel in den oorspronkelijken stijl worden vergroot; hiermede zal een herstelling van het oude gedeelte gepaard gaan. Voor deze herstelling, die *f*18000 zal bedragen, ware *f*9000 te verdeelen over 3 jaren door het rijk bij te dragen.

e. het Raadhuis te Jisp, een fraai staal van den Nederl. bouwstijl van omstreeks 1650, *f*1000, als eerste termijn van een subsidie van *f*3000 (de helft der herstellingskosten.)

f. het waaggebouw te Monnikendam, dagteekenend uit de 2e helft der 17e eeuw, *f*1500. Het is een buitengewoon sierlijk gebouw, dat met zijn topgevel en dakvensters, pilasters, kruiskoziijnen en geheele ordonnantie als een monument der Nederl. renaissancebouwkunst mag worden beschouwd. Voor herstelling zijn *f*4000 noodig, de gemeente zal *f*1000 bijdragen en van rijkswege ware *f*3000 te verstrekken.

g. den toren te Vianen *f*2500; een fraai monument, nog gedeeltelijk dagteekenend uit de 13e eeuw. De drie onderste verdiepingen zijn een der weinige voorbeelden van baksteenbouw in Romaanschen stijl hier te lande. In de 15e eeuw is op dezen vroegeren bouw een verhooging geplaatst met klokkestoel en klokken; wellicht tengevolge van overbelasting door deze verhooging ontstaan, is de toren bouwvallig geworden en dient herstelling spoedig ter hand te worden genomen. De kosten zijn geraamd op *f*5000, waarvan de helft door de gemeente zal worden verstrekt.

Dritter Tag für Denkmalpflege, Düsseldorf, 25 en 26 September 1902.

Deze vergadering van deskundigen en belangstellenden op het gebied van de zorg voor het behoud van monumenten was ook ditmaal weder verbonden aan de algemeene vergadering van den Gesamtverein der deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine.

De bijeenkomsten werden gehouden in de ruime vergaderzaal van het Ständehaus en de regeering had ook op andere wijze en door het verleenen van financieelen steun van hare belangstelling doen blijken.

Het program der werkzaamheden bevatte verschillende belangrijke onderwerpen, die, vooral nu ook de Nederlandsche regeering blijk geeft meer werkdadig tot behoud der monumenten te willen optreden, ook voor Nederland van belang zijn. De verslagen zullen over eenige maanden in druk verschijnen, zoodat ik voor een volledig overzicht hiernaar kan verwijzen. Enkele punten uit de debatten wensch ik hier kort aan te stippen.

De inventarisering maakte ditmaal geen afzonderlijk punt van behandeling uit; het belang hiervan is dan ook in Duitschland algemeen erkend en de verschillende staten wedijveren in het publiceeren van degelijk bewerkte en fraai geïllustreerde inventarissen. Alleen wordt algemeen betreurd, dat de verschillende inventarissen zoozeer in opzet uiteenloopen. Het bericht, dat ook in Nederland de inventarisatie thans door de regeering aan de orde is gesteld, werd algemeen met vreugde begroet.

Belangrijk waren de rapporten over de wetgeving in Zwitserland, Oostenrijk en Hessen. De belangrijke Hessische wet hoop ik in een volgend artikel uitvoeriger te behandelen.

In Zwitserland bestaat geen algemeene wetgeving, doch twee kantons, Waadt en Bern, hebben reeds getracht door eene eigen regeling aan de inwoners de patriottische plicht in te scherpen om ook voor het nageslacht in eere te houden, wat vroegere geslachten op kunstgebied hebben nagelaten.

Voor het kanton Bern werd de wet van 16 Maart 1902, die ook eenige beperkingen bevat van het particulier bezit, bij de volksstemming met 20,000 stemmen tegen 12,000 bekrachtigd.

In Oostenrijk is een ontwerp van Dr. A. Helfert commissoriaal gemaakt, waarbij elke verandering verboden wordt bij monumenten zonder voorafgaand verlof van het openbaar gezag. Deze bescherming strekt zich ook uit tot alle tot den bouw behoorende voorwerpen, die niet verwijderd mogen worden, al zoude hierdoor niet aan het architectonisch geheel worden geschaad. Gebouwen in particulier bezit zijn aan deze beperking echter slechts onderworpen voor zooverre de eigenaar dit heeft aangevraagd (vergelijk de Engelsche wetgeving). Een tweede ontwerp strekt om den staat alle macht te geven over de reeds blootgelegde en nog te ontgraven gedeelten van het paleis van Diocletianus te Spalato.

Eene uitvoerige gedachtenwisseling werd gewijd aan de middelen tot behoud van bouwwerken. De Hofrath Kornelius Gurlitt trad hierbij als inleider op. De stof zelf is voor ons onbelangrijk, eerst waar deze door den kunstenaar is gevormd, verkrijgt zij haar waarde. Vandaar dat alle middelen, die de stof trachten te bewaren ten koste van den uiterlijken vorm, te veroordeelen zijn. De Japanners vernieuwen althans hun tempels, terwijl de oude nog in wezen zijn, en breken den ouden tempel eerst af, wanneer blijkt, dat de latere herbouw geheel aan het oorspronkelijke gelijk is, doch wij laten eerst de gebouwen geheel vervallen en stellen er dan een namaak voor in de plaats, die wij nog wel voor het oude willen doen doorgaan. Waar men b.v. overgaat tot het »abscharriren" van oude gebouwen (het afslaan van de verweerde huid tot men de nog gezonde kern van den steen heeft bereikt) verwijdert men het eenige, wat waarde heeft, den uiterlijken vorm, om slechts de stof te behouden. Het verven, waardoor de fijnheid van de sculptuur verdwijnt, en het cementeeren, dat de geheele sculptuur bedekt, behouden den romp slechts ten koste van de waarde als kunstwerk.

Andere aanbevolen middelen zijn het drenken met was, olie en parafine en allerlei syllicaten en fluaten, doch ook hierbij is de uiterste voorzichtigheid in acht te nemen, daar nog voldoende ondervinding ontbreekt om den al of niet nadeeligen invloed dezer middelen te kunnen beoordeelen. Men kan nog slechts spreken van proefnemingen en beperke die tot waardelooze voorwerpen. In Saksen heeft men getracht over de werking op den steen gegevens te verzamelen, doch tot heden slechts met negatief resultaat. Dit is dan ook alleen te verkrijgen door onderzoek in loco en niet door het inwinnen van rapporten. Men neemt thans proeven op het afval bij de restauratie van het oude slot te Dresden uit 1553.

Bij de discussie bleek, dat bij marmer en kalksteen fluaten gunstig kunnen werken, doch dat bij zandsteen de werking nadeelig is te achten. Eene door het congres benoemde commissie zal trachten over de werking der verschillende middelen nadere gegevens te verzamelen.

Door den General-Conservator Lutsch werd gewezen op de wensche-lijkheid van het droogleggen van steenplaten. Vooral bij het opstellen van grafzerken dient er op gelet om de inwerking van vocht te keeren door de zerken op een onderbouw en vrij van den muur te stellen.

Prof. Vormann wees op verschillende middelen tot bescherming van vrij opgestelde beeldwerken, zooals het aanbrengen van een schutdak of een voorbouw, of het overbrengen der gevaarloopende origineele beeldwerken naar meer beschermde plaatsen. Het tijdig vervaardigen van gipsafgietsels, vóórdat het uiterlijk te zeer is verweerd, verdient steeds aanbeveling.

De heer Bodo Ebhardt bepleitte om steeds duidelijk aan het bouwwerk zelf aan te geven in welk jaar veranderingen hebben plaats gehad. Ook dient men op voor latere kunsthistorici duidelijke wijze aan te geven of men bij eene restauratie een getrouwe copie heeft geleverd naar den nog

bekenden ouden bouw of wel een fantasie aanvulling in den stijl van het nog voorhandene.

Uitvoerig werd door den heer Arntz stilgestaan bij de oude steenhouwersteekens, waarnaar een bouw dikwijls nader is te dateeren, en die belangrijke aanwijzingen kunnen geven over de verwantschap van verschillende bouwwerken. Men trachte steeds deze teekens zooveel mogelijk te behouden en brenge hen weder aan, waar men de oorspronkelijke steen moet vervangen, doch geve dan aan dat het merk opnieuw is aangebracht door dit in een te plaatsen.

Naar aanleiding van de restauratie van het Blondelsche Westportaal aan den Dom te Metz en den opbouw der kerk te Meiszen bleek veel verschil van gevoelen over de bekende vraag hoe te handelen met latere aanbouwen.

Door Gurlitt werd verdedigd om, als men per se wil opbouwen, evenals in vroegere tijden, niet te trachten om bij te bouwen in den toch niet meer ingeleefden ouden stijl, maar een zelfstandige aanvulling te leveren naar tegenwoordige begrippen. Hij verzette zich dan ook tegen het verwijderen van latere aanbouwen, omdat die volgens ons oordeel niet meer in den stijl van het geheel passen. Andere sprekers wenschten dit minder algemeen te veroordeelen, het goede te behouden, doch hinderlijke leelijke bijvoegsels zonder mededoogen te verwijderen.

In de tweede zitting werd door den Oberbürgermeister Strückmann, aan wien Hildesheim zooveel verplicht is, een warm pleidooi gehouden voor de werkzaamheid der gemeenten op het gebied der praktische bescherming van monumenten en door prof. Clemen over hetgeen door de provincie hierin te doen valt. Hierbij werd o. a. gewezen op het belang, dat geen fraai oud geheel bedorven worde door een particulieren bouw, en op de wenschelijkheid om bij het vaststellen van nieuwe rooilijnen rekening te houden met bestaande belangrijke particuliere bouwwerken, die wanneer zij uit den rooilijn of onder het straatniveau komen te vallen, eerder door afbraak bedreigd worden. Direktor von Bezold en prof. Ehrenberg wezen op de belangrijke resultaten van het instituut van Geheimrath Meydenbauer te Berlijn, waarvan eenige prachtige photo's van het interieur van de Agia Sofia in de coulours waren ten toon gesteld. Ieder, die dit heerlijk bouwwerk uit eigen aanschouwing kent en de voor het fotografeeren uiterst moeilijke lichtverhoudingen, zal met bewondering de verkregen resultaten bezien, waarbij zelfs niet in vergelijking komen de, althans tot voor enkele jaren bij mijn bezoek aan Constantinopel in den handel verkrijgbare afbeeldingen. In verschillende landen is men dan ook reeds begonnen de methode van Meydenbauer te volgen. In Zwitserland werd een toestel hiertoe aangekocht en werd aan Meydenbauer het fotografeeren van de Kathedraal te Cour en van eene ruïne in Graubunderland opgedragen. Prof. Neuwirth bepleite de wenschelijkheid een leerstoel in Oostenrijk op te richten voor de opleiding voor Denkmalpflege en inventarisatie van monumenten.

Onder volle erkenning der verdiensten van de photographieën van Meydenbauer, werd door prof. Clemen gewezen op de hieraan verbonden kosten, die een beletsel vormden voor algemeene toepassing ¹⁾. Hij verdedigde daarom het Fransche stelsel om voor het photographeeren met beroepsphotographen te contracteeren.

Tevens wees hij op de wenschelijkheid om naast de foto's alle afbeeldingen te verzamelen, die tot de monumenten in betrekking staan, en om deze verzamelingen en de verkregen resultaten op ruime schaal voor het kunsthistorisch onderzoek open te stellen.

Na afloop van de eerste vergadering werd aan de bezoekers de gelegenheid geboden om de rijke verzameling oud-kerkelijke kunst op de tentoonstelling te bezichtigen onder de deskundige leiding van den heer Schnütgen van het domkapittel te Keulen.

J. C. OVERVOORDE.

De Hessische wet tot bescherming van monumenten. ²⁾

Met veel belangstelling werd in Duitschland de gang van het Hessische ontwerp gevolgd en met vreugde werd het tot stand komen dezer wet begroet, daar deze geacht kan worden een compromis te zijn tusschen de wenschen der oudheidkundigen in het belang van het behoud der gedenkteeken uit het roemrijk verleden, en den eisch der particuliere bezitters om niet meer dan noodig in hun beschikkingsrecht te worden beperkt. Het gewijzigd regeerings-ontwerp van Freiherr von Biegeleben, waarbij gebruikt werd gemaakt van de deskundige besprekingen op den Denkmalspflegetag, onderging slechts formeele redactie-wijzigingen bij de behandeling in de Tweede Kamer en werd daar in November 1901 aangewezen. Sinds dien leidden de opmerkingen van de Standesherrliche Mitglieder der Eerste Kamer tot een derde ontwerp, waarbij de rechten der particuliere bezitters beter werden verzekerd. Dit werd door beide Kamers eenstemmig bekrachtigd. De wet is gedateerd 16 Juli 1902 en trad met 1 October l.l. in werking.

De bescherming der wet wordt niet tot de bouwwerken beperkt, maar strekt zich ook uit tot roerende voorwerpen (bewegliche Denkmäler, waaronder ook archiefstukken) en natuurschoon (Naturdenkmal.) Bij dit laatste wordt o. a. gewaakt tegen het bederven der omgeving door het aambrengen van smakelooze reclameborden.

De uitgebreidheid der bescherming verschilt bij roerend en onroerend goed en bij beide naar den aard van den bezitter.

Voor bouwwerken, belangrijk voor geschiedenis en kunst, (Baudenkmäler) in het bezit van het Rijk, wordt geen bepaling getroffen, doch aan den minister wordt de bevoegdheid gegeven om zich nadere goedkeuring voor

1) Volgens Geheimrath Persius 80 Mark per opname van 40 × 40 cM., volgens anderen 45 Mark.

2) De wet is in haar geheel opgenomen in »die Denkmalpflege'' 6 Aug. 1902, bl. 473.

te behouden. Aan publiekrechtelijke corporaties, waartoe ook de kerkgenootschappen gerekend worden, wordt verboden alle geheel of gedeeltelijke afbraak of verandering en alle werken in de omgeving van een Baudenkmal, waardoor de mogelijkheid ontstaat, dat het gezicht hierop wordt belemmerd of de omgeving wordt bedorven, tenzij vooraf hiertoe de goedkeuring is verkregen van het Kreisambt. Maakt dit bezwaar, dan beslist de Kreisausschuss, die de toestemming kan weigeren. Wanneer het werk het behoud van het monument bedreigt of uit geschiedkundig of artistiek oogpunt bezwaar oplevert. De toestemming kan ook aan voorwaarden gebonden worden, b. v. dat de uitvoering zal geschieden onder leiding van een nader goed te keuren deskundige en volgens de door het ministerie goed te keuren plannen. Tegen de beslissing van den Kreisausschuss kan men langs administratieven weg in verzet komen.

Aan het Kreisambt wordt opgedragen om te voren bekend te maken voor welke soort van kleinere werkzaamheden het voorafgaand verlof niet zal worden vereischt, en door een verordening kan bepaald worden, dat op gebouwen, na eenen daarbij te bepalen termijn ontstaan, deze wet niet meer van toepassing zal zijn.

Voor particuliere bezitters gelden deze bepalingen slechts in zooverre het betreft monumenten, die in de ambtelijke lijst zijn opgenomen (cf. monuments classés). Van de plaatsing op de lijst wordt aan de betrokkenen kennis gegeven, die hiertegen binnen 4 weken bij het ministerie van Binnenlandsche Zaken verzet kunnen aantekenen, waardoor echter de gevolgen van de classeering niet worden geschorst. De wederafvoering van de lijst kan later alleen geschieden door den na te noemen Denkmalrath, en dit alleen met toestemming van het ministerie.

Eene belangrijke, doch praktische beperking in het recht om de gevraagde vergunning te weigeren wordt tegenover particulieren geschapen door de plicht van den staat om de daardoor ontstane schade te vergoeden en de aan het Kreisambt opgelegde verplichting om alleen te weigeren, als de staat de middelen bezit om de hieruit voortspruitende verplichtingen na te komen. Deze bestaan in eene vergoeding der door de weigering ontstane schade of eventueel onteigening van het perceel door den staat, welke beide door den belanghebbende binnen 6 weken kunnen worden gevraagd. Is hierover geen overeenstemming te krijgen, dan kan de belanghebbende deze in rechten vorderen.

Is het monument op de ambtelijke lijst geplaatst, dan moet steeds door den eigenaar van voorgenomen veranderingen worden kennis gegeven aan den Denkmalpfleger of aan het Kreisambt, onder indiening van een werkplan, en mag hij niet beginnen binnen 6 weken na de kennisgeving, tenzij verder toestemming is verkregen of de minister in zijn belang de termijn heeft verlengd. Deze is echter in belangrijke gevallen ook bevoegd dezen termijn tot 3 maanden te verlengen. Wordt binnen dezen termijn geen beslissing genomen, dan verkrijgt de eigenaar volkomen vrijheid van handelen. De

Denkmalpfleger maakt bekend welke onbeteekenende veranderingen steeds zonder voorafgaand verlof mogen geschieden.

Het recht op schadevergoeding wordt ook toegekend aan kerken en openbare inrichtingen voor de beperking van hun eigendommen in de omgeving van niet aan haar toebehoorende monumenten, doch blijft hiertoe beperkt en strekt zich dus niet, als bij particulieren, ook tot de aan haar zelf behorende monumenten uit.

Wordt een gebouw door slecht beheer met ondergang bedreigd, dan kan steeds door den staat het eigendomsrecht worden beperkt of op dien grond tot onteigening worden besloten en dit recht kan door den staat op provincie of gemeente worden overgedragen. Ook hierbij blijft dit recht tegenover particulieren tot de monuments classés beperkt.

Tegenover openbare lichamen is de bevoegdheid van den staat nog ruimer en kan het Kreisambt hen aanschrijven (ansinnen) om voor onderhoud, restauratie en zelfs voor het vrijleggen van een monument zorg te dragen, waarbij appél langs administratieve weg bij den Kreisausschuss is toegelaten. Bij kerken en openbare stichtingen blijft dit recht tot het tegengaan van verval en onvoldoende onderhoud beperkt, zoodat hier het aanschrijven voor restauratie of verlegging vervalt. Voor het verkrijgen van een overzicht der te beschermen monumenten wordt aan de Kreisambten opgedragen om een lijst te maken van alle in hun ressort aanwezige monumenten en belangrijke roerende voorwerpen, waartoe ieder bezitter moet medewerken.

Een ernstig gevaar voor monumenten kan ontstaan door het vaststellen van een nieuwen rooilijn of een nieuw hoogte-niveau. Wordt hierbij toch geen rekening gehouden met bestaande gebouwen, dan worden zij op den duur een sta-in-den-weg of vormen zij een dooden hoek, die aanleiding geeft tot allerlei ongerechtigheden. Om dit te keeren wordt bepaald, dat het vaststellen van een rooilijn of nieuw niveau, waarbij monumenten betrokken zijn, de goedkeuring eischt van den minister.

Ten slotte wordt aan de gemeenten de bevoegdheid gegeven om ten behoeve van monumenten een kring te bepalen, die niet bebouwd mag worden of waarbinnen slechts gebouwen van eene bepaalde hoogte mogen verrijzen. Tegenover particulieren wordt ook deze bevoegdheid tot de monuments classés beperkt.

Voor de beschrijving der monumenten wordt bepaald, dat ieder hiertoe aan de betrokken ambtenaren toegang zal verleenen, onder gehoudenheid van den staat om eventueele schade te vergoeden.

De bescherming van roerend goed wordt beperkt tot de stukken in het bezit van gemeenten, kerken, godsdienstige vereenigingen en openbare stichtingen. Aan particulieren wordt hierbij geen beperking opgelegd.

De vierde afdeeling van de wet is gewijd aan opgravingen en vondsten. Bij opgravingen wordt in hoofdzaak de aangifte veertien daag tevoren verplicht gesteld, en het opvolgen der te geven voorschriften, en bij vondsten

de aangifte binnen twee dagen en het zoo noodig gedurende drie dagen in denzelfden toestand laten van het terrein. De staat is verplicht tot vergoeding van de hierdoor te onstane schade en kan onteigening of beperking van het beschikkingsrecht over den grond tegen schadeloosstelling bevelen. Aan de ambtenaren van den staat moet bij opgravingen en vondsten steeds toegang worden verleend.

Het strafmaximum bij overtreding dezer voorschriften wordt gesteld op 300 Mark boete en bij opzettelijk in strijd met de wet handelen op 1000 Mark boete of hechtenis. Bij wanbetaling volgt vervangende hechtenis.

Het Kreisambt en de Kreisausschuss vragen zoo noodig advies van den Denkmalpfleger en in gewichtige gevallen van het ministerie, waarbij ook het inwinnen van advies van oudheidkundige vereenigingen kan worden voorgeschreven. Bij dreigend gevaar is de Denkmalpfleger bevoegd het werk te doen staken en maatregelen te nemen tot naleving van de wet.

De Denkmalrath, dien wij reeds eerder vermeldde, wordt door de regeering benoemd. Hij bestaat uit minstens een vertegenwoordiger van de evangelische en een van de katholieke kerk, 2 leden van oudheidkundige vereenigingen en twee bezitters van monumenten. Voor speciale gevallen kan een speciale raad worden benoemd.

Het advies van den raad kan steeds door den minister worden ingeroepen en deze is hiertoe verplicht, indien dit door de belanghebbenden wordt verzocht. In dit laatste geval wordt de raad door twee deskundigen versterkt, waarvan één aan te wijzen door den belanghebbende en één door den minister.

Op dezen raad rust ten slotte de moeilijke taak om aan te geven welke monumenten op de ambtelijke lijst zullen geplaatst worden en hierdoor ook tegenover particulieren als monuments classés van de bescherming der wet zullen genieten.

In hoeverre de bovenbesproken wet ook voor ons land toepassing zoude kunnen vinden laten wij thans onbesproken. Het massaregeln door het openbaar gezag is hier minder gewild dan bij onze oostelijke naburen en de speciale bevoegdheid, bij deze wet tegenover de kerkgenootschappen, de belangrijkste bezitters van monumenten, zoude hier zeker bij velen in strijd geacht worden met de algemeene opvatting over de verhouding van kerk en staat.

Toch zal ook bij ons, hopen wij, spoedig meer en meer het begrip doordringen, dat wij niet aan den willekeur van den toevalligen bezitter mogen overlaten om te beslissen over het behoud of den ondergang van onze bouwkundige kunstschaten, en dat op den staat de patriottische plicht rust om te trachten althans het behoud van het belangrijkste van hetgeen het volk ons naliet ook voor hen, die na ons komen, te verzekeren.

Bij de hiervoor, later, te ontwerpen regelen, zal ongetwijfeld de thans besproken Hessische wetgeving in vele opzichten een bruikbare aanwijzing kunnen leveren. Moge het begrip van de noodzakelijkheid van eene speciale

regeling en beperking van het particuliere beschikkingsrecht ten behoeve van het hooger belang der gemeenschap ingang vinden, vóór dat het belangrijkste deel der hierdoor te beschermen monumenten door gebrek aan zorg is ten onder gegaan.

Leiden, 6 October 1902.

J. C. OVERVOORDE.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. — Aanwinsten.

Gekocht uit de veiling van Meerten, te Delft, een schotel van inlandsch aardewerk, uit het einde der 16e eeuw (middell. 33 cM.).

De schotel is versierd met de inscriptie: »Eert God'' in gothische letters (de hoofdletters bruin-geel, de kleine letters donkerblauw) op een licht groenen achtergrond. Op den rand loopen rosetten, bruin-geel en donkerblauw gekleurd, afgewisseld door hoog opstaande lichtgroene noppen.

Lettervorm en versiering wijzen op de 16e eeuw, de inscriptie maakt uit dat wij hier met Noord-Nederlandsch werk te doen hebben.

Behalve dat wij een stuk van voorname decoratieve werking rijker werden, kwam nu ook de herkomst van een paar andere schotels, reeds in de verzameling aanwezig, aan het licht. Eén, ongeveer van dezelfde afmetingen, vertoont een gelijk palet en nagenoeg dezelfde randversiering. Ook deze schotel moet uit het einde der 16e of uit het begin der 17e eeuw dateeren. Een tweede, kleiner bord, draagt het jaartal 1630, maar de rosetten op den rand zijn dan ook zeer verbasterd en dragen het karakter van een niet meer begrepen ornament.

De aarde waaruit deze drie stukken gebakken zijn, is rooder en grover dan de latere Delftsche pottenbakkersaarde; het email is dunner en slechts aan de bovenzijde aangebracht; de glazuur is zeer zuiver en loopt over vóór en achterkant.

Wij hebben thans in één vitrine, naast de drie behandelde stukken, het vroeger besproken potje met de wapens van Haarlem en Amsterdam en het jaartal 1610 (Bulletin, 2e Jaargang p. 69) en een tegel, waarop een musketier in het kostuum van omstreeks 1600, bijeengebracht. De techniek en de materie van al deze producten stemt overeen; alleen vindt men op de twee laatstgenoemde voorwerpen nog het mangaan rood in de versiering gebruikt, wat hen nog dichter brengt bij de oude Italiaansche ceramiek, zooals wij die uit de fabrieken van Faenza en Caffagiolo kennen. Wij meenen hier almeê de oudst bekende producten van Noord-Nederlandsche plateelbakkerskunst voor ons te hebben. Omtrent den oorsprong van deze kunst hopen wij spoedig in staat te zijn meer te vertellen.

A. Prr.

Du portrait des trois Coligny conservé au musée de La Haye.

On n'a rien su de précis jusqu'à présent sur le portrait des trois Coligny du palais Maurice à La Haye.

Tout document manquant quant à son origine, et devant sans doute manquer longtemps, les conservateurs du musée n'ont pu mieux faire que de le mentionner comme pièce anonyme et de date inconnue, ajoutant qu'une gravure française célèbre, ouvrage du huguenot Marc Duval, reproduit cette peinture avec quelque variante.

Aussi bien l'existence de cette gravure même ajoutait une difficulté, à savoir s'il fallait la regarder comme tirée d'après le tableau, ou si le tableau vient d'après l'estampe. Or c'est de cette question précise que j'apporte ici la solution qui a vrai dire jettera quelque lumière sur le reste. J'y joindrai la mention de quelques pièces inconnues, intéressant la même peinture.

La plus grande différence qu'il y ait entre l'estampe et le tableau, est que le cardinal de Chatillon, l'un des trois frères, porte dans celui-ci le costume ecclésiastique, et l'habit civil dans celle-là. L'habit tout seul n'est pas changé, mais pareillement le visage, rigoureusement copié de l'un en l'autre au contraire pour Dandelot et l'amiral. Ce détail importe extrêmement. Une chose même le rend décisif : c'est que l'original du visage qui dans le tableau de La Haye paraît au lieu de celui que Duval a gravé, existe. On le reconnaît à Chantilly, dans le célèbre cabinet Clouet. Il porte le numéro 261, et au catalogue de M. Gruver le numéro 21.

Voici donc tout de suite l'état de la question. Une estampe, un portrait en buste ; un grand tableau d'après l'estampe, où le portrait en buste est introduit au lieu d'une des figures que donne l'estampe. J'ajoute que le portrait du cardinal vient dans le grand tableau de La Haye, en contrepartie du portrait de Chantilly. Cette seule comparaison démontre avec une évidence parfaite un maquillage d'une pièce originale, qui est l'estampe, au moyen du tableau de Chantilly ou de quelqu'une de ses répliques, par l'auteur du tableau de La Haye, avéré copiste désormais. Le seul examen de la peinture le faisait déjà soupçonner, mais une certitude à cet égard vaut mieux que des soupçons. Le nom de pièce de seconde main fixera maintenant l'opinion des érudits au sujet de ce morceau.

J'ajoute autre chose, c'est que toute de seconde main, la composition ainsi refaite paraît avoir servi telle quelle d'original à d'autres peintures encore. On ne peut dire si celle de La Haye fut la première de toutes, mais le fait est qu'elle n'est point seule, comme on a pu le croire jusqu'ici. Lord Sackville en possède une réplique au château de Knole près de Sevenoaks, que j'ai pu récemment examiner. Sensiblement de même dimension, elle porte cette inscription : *Cologna family*. Comme le tableau de La Haye, elle montre, ce qui n'est pas non plus dans la gravure, un rideau à demi-relevé au fond, et un tapis sous les pieds des personnages. Ce rapprochement achèvera de marquer, dans l'histoire d'un si fameux

portrait, la place du morceau dont il s'agit : remaniement d'un type original, ayant lui-même servi de prototype pour quelques copies postérieures. Il faut joindre que le tableau de Knoke est d'exécution plus grossière et généralement moins bonne que celui du palais Maurice.

On sait que d'autre part l'estampe de Marc Duval a été copiée par Visscher. On connaît aussi assez généralement le dessin rehaussé de Chantilly, qui la reproduit telle quelle, avec l'inscription postérieure suivante : *Dumoustier fecit*. Ce qu'on connaît moins est un second dessin, du cabinet des Estampes de Paris, collection Hennin, vol. VII (Qb. 207) p. 52.

Il est à la pierre noire, et dessiné avec le plus grand soin : entièrement conforme à l'estampe, hors le sol, qui dans celle-ci est de terrasses, et dans ce dessin d'un pavé parfaitement mis en perspective. Tout dans cette rare pièce marque un original, et un dessin très arrêté, tel qu'on les préparait pour la gravure. Il est vrai que les personnages y sont tournés dans le même sens que sur l'estampe, mais on connaît assez d'exemples de pièces de ce temps gravées, contrairement à la pratique courante, dans le même sens que les originaux, pour que cela ne fasse point difficulté. Tandis que tout dans le dessin de Chantilly indique à des yeux exercés une copie, et même assez médiocre, le crayon de la collection Hennin à tout les traits d'original¹).

Je n'en conclus pas en forme qu'il est de Marc Duval, quoique l'estampe de ce dernier porte *M. Duval fecit*, à cause que cette mention a pu ne signifier que la simple besogne de graveur ; pourtant, étant constant (d'après Lacroix du Maine) que Duval dessinait des portraits, l'attribution de ce crayon à lui pourra au moins être reçue pour probable.

Voici maintenant quelque chose de plus. Un crayon tiré d'après nature (le visage seulement) de l'amiral conservé au même Cabinet des Estampes (boîte II, ancien numéro 49), est rigoureusement conforme pour l'accoutrement, toque, cheveux, et le moindre détail des traits, au visage réduit qui figure sur ce crayon original de l'estampe. La manière est la même, et la copie qu'on a faite de l'un et l'autre, est aussi fidèle qu'intelligente, telle qu'on peut l'attendre d'un artiste qui met ses propres études en usage. C'est une pièce de plus, et la première de toutes, tant dans l'ordre du temps que de l'importance, à mettre en ligne dans cette histoire du portrait des trois Coligny. Je la présume pareillement de Marc Duval. Elle est nécessairement antérieure à l'année 1572, que l'amiral périt dans le massacre de la Saint-Barthélemy. La gravure est datée de 1579.

Voici pour la commodité du lecteur une revue de toutes les pièces dont il vient d'être question :

1. 1572 Avant. L'amiral Coligny

buste au crayon d'ap. nature

lettre : *Gaspar de Coligny* 49.

Cab. des Estampes Paris

boîte II a. n. 49.

¹) C'est l'opinion de M. Bouchot.

2. Les trois Coligny.
en pied, crayon pour la gravure
lettre: *Les Coligni*
ibid. Coll. Henmin
t. VII (Qb 207³), p. 52
3. 1579. Id. estampe.
4. Le Cardinal de Chatillon
lettre: *Cologni fratres, Odetus cardinalis, Gaspar thaliassarcus, Franciscus ordinum fedestrium praefectus.* buste en peinture
lettre: *Odet de Coligny car. de Chatillon.*
M. Duval f. 1579. Chât. de Chantilly, no 261.
5. Les trois Coligny
peinture en pied
musée de La Haye.
6. Id. peinture.
lettre: *Cologna family.*
Lord Sackville à Knoke.
7. Id. Estampe de Visscher.
8. Id. dessin rehaussé.
lettre: *Odetus cardinalis, Gaspar thalias arcus, Franciscus ordinum fedestrium praefectus. Dumoustier fecit.*

Soit un total de huit pièces, qu'il importe de ne point perdre de vue, principalement les 1, 2, 3, 4, 5. dans les recherches de l'avenir.

Souhaitons que les résultats utiles et les attributions certaines n'y manquent point.

Valenciennes.

L. DIMIER.

Rotterdam's Vroedschapspenningen.

In het Rotterdamsch Jaarboekje van 1888 plaatste de heer J. H. W. Unger een opstel over de Vroedschapspenningen van Rotterdam. Daarin staat: In 1766 was de voorraad weder uitgeput, zoodat de Vroedschap op den 25 Juli aan Burgemeesteren opdroeg een zeker aantal te doen schroeven. Het schijnt mij toe, dat aan deze opdracht niet voldaan werd. Indien er 25 nieuwe vervaardigd zijn dan moeten die ook het jaartal 1766 dragen: Het is mij echter geen penning met dat jaartal bekend. Ook blijkt niet uit de financië-rekening, dat er betaald is voor het vervaardigen van nieuwe penningen. Hoe dit zij, drie jaren later, den 1 Juli 1769, stelden Burgeemeesteren in de Vroedschap de vraag aan de orde, of de Resolutie van

»deze vergadering in dato 28 Juli 1766, waarbij Burgemeesteren worden »gequalificeert tot het laten schroeven van nieuwe Vroedschapspenningen »niet behoorde te worden vernieuwt«.

Het spreekt van zelf, dat deze vraag der Burgemeesters niet beslist, dat aan de opdracht van 28 Juli 1766 geen gevolg is gegeven, en het bewijs ligt voor mij dat dit ten minste tot op zekere hoogte wel is geschied. Dit bewijs zijn vier teekeningen voor twee Rotterdamsche Vroedschapspenningen, gedateerd 1767. De twee teekeningen voor de voorzijde vertoonen het wapen van Rotterdam, geplaatst vóór twee gekruiste Lictorbundels en tusschen de letters .S en C. Boven de wapens een gezicht over de Maas, met eenige kleine en groote schepen, op de stad, welker afbeelding op beide teekeningen gelijk is; en in de lucht een Mercurius met zijn staf in de eene hand en een hoorn van overvloed in de andere hand. Op de eene teekening wordt Mercurius van voren en bijna rechtop gezien; op de andere meer op zijde en in een liggende houding. De teekening voor de achterzijde der penning, welke bij de laatste behoort, vertoont de Maas met Rotterdam in 't verschiet; op den voorgrond een fregat met alle zeilen op, eenige kleine schepen en in de verte nog een fregat. In de lucht staat in spiegelschrift: *Patet Portus*, en geheel onderaan MDCCLXVII. De teekening voor de achterzijde der andere penning vertoont Phoebus-Apollo met een lichtglorie om het hoofd, den linkerarm rustend op een zuil en in de uitgestoken rechterhand houdend een lauwertak; beneden deze voorstelling weder het jaartal MDCCLXVII. Nog een vijfde teekening ook in een cirkel, vertoont de rechtopstaande speer met den vrijheidshoed erop, gekruist door den Mercuriusstaf en een ronden stok (wetsrol?) waartusschen lauwertakken kronkeler, en er boven in spiegelschrift *Hacc tueamur*. Deze teekeningen hebben in opvatting en uitvoering zooveel overeenkomst met de Vroedschapspenning van 1770, afgebeeld in het Rotterdamsch Jaarboekje, dat ik niet aarzel ze toe te kennen aan den graveur Theodorus van Berckel, die de laatste vervaardigde, en die van 1763 tot 1776 te Rotterdam woonde.

Of, en zoo ja welke van deze ontwerpen werd uitgevoerd, kan ik niet zeggen.

1 November 1902.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag omtrent den toestand en de aanwinsten van het Museum Boymans, over het jaar 1901.

Door den directeur wordt geklaagd over vochtigheid in de teekeningengalerij nu de hieronder gelegen ruimten door de overplaatsing van het oud-archief niet meer geregeld verwarmd worden.

Het Museum begint langzamerhand vol te geraken, zoodat zelfs voor

het onlangs aangekochte schilderstuk van Jan de Bray geen plaats was aan de wanden. Zoude hieraan niet te gemoet te komen zijn, door de nu onruimde lokalen ter beschikking te stellen van den directeur van het Museum Boymans?

Onder de aanwinsten valt speciaal te wijzen op twee portretten door Jacob Gerritsz. Cuyp uit 1630 en 1639, het stuk van de Bray en een binnenhuis met twee figuren door Hubert van Ravesteyn. Naar aanleiding van deze aanwinsten worden eenige bijzonderheden over deze schilderijen en de schilders vermeld.

Verslag over den toestand van het West-Friesch Museum te Hoorn, gedurende het jaar 1901.

Over bovengenoemd verslag kunnen wij kort zijn, daar het afgelopen jaar zich voor het West-Friesch Museum door niets bijzonders gekenmerkt heeft. Het gebouw en de voorwerpen verkeeren in goeden staat. Aanwinsten van belang hebben niet plaats gehad.

Met genoegen lezen wij, dat ook het West-Friesch Museum door inzending van eenige voorwerpen deel genomen heeft aan de te Amsterdam gehouden Tentoonstelling van Ambachtskunst.

Het verslag eindigt met een woord van erkentelijkheid aan de Regenten van het St. Pietershof, voor de onbekrompen wijze, waarop deze den bouwvalligen en smakeloozen oostermuur van genoemd gesticht deden vervangen door een met het inwendige van het gebouw en met de in 1900 gestichte groep woningen aan de Noordzijde meer in overeenstemming zijnden muur.

In Mei jl. is te Nijmegen eene geschiedkundige vereeniging opgericht in den geest van die Haghe. De vereeniging is «Oppidum Batavorum» gedoopt. Tot voorzitter werd gekozen de heer J. J. Weve.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van Oud-Vlaamsche kunst te Brugge.

(Slot).

De onderstaande losse aantekeningen op sommige nummers van den Catalogus zijn tijdens de tentoonstelling en in aansluiting aan mijn algemeen te chourwingen over de oud-Nederlandsche schilderkunst geschreven. Toen ik ze persklaar maakte had ik van den „Catalogue critique” van G. H. de Loo (Hulin) nog geen gebruik gemaakt. Nu ze door plaatsgebrek (misschien thans) en liggen tot een volgend nummer is hun feitelijk doel, den lezer van t. j. k eenige opmerkingen in de hand te geven, die hij ter

plaatse aan eigen observaties zou kunnen toetsen, niet meer bereikbaar; de tentoonstelling is gesloten. Daar mijn zienswijze echter in sommige opzichten van die van den heer Hulin en anderen afwijkt en ik mag hopen, dat de herinnering van het belangstellend publiek door notities gesteund wordt, meen ik ook nu nog mijn korte kanteekeningen onveranderd te mogen laten drukken.

N°. 8. Jan v. Eyck: De wijding van den Heil. Thomas v. Canterbury. Vroeger als vroegste werk van J. v. Eyck in de litteratuur. Door Voll reeds voor veel later verklaard, en zóó dat er geen kwestie van overschildering is, maar van een geheel anderen meester. Het jaar 1421 op een steenen drempel onderaan, is fout gelezen. Er staat MCCCC...21. De ruimte tusschen de C en 21 is buitengewoon groot, sporen van een 5de C nog zichtbaar, zoodat er 1521 gestaan heeft. Van denzelfden schilder N°. 147 van den Katalogus, dáár ten onrechte aan Gerard David toegeschreven. Eveneens in 't bezit van den hertog van Devonshire. De observatie over het jaartal deelde Dr. Voll mij mee.

N°. 14. Triptiek, aan Jan v. Eyck toegeschreven: Wel wat heel kras! In weerwil van twee »authentieke documenten'' is het een fabrikaat uit de 19de (?) eeuw, hoewel op een oud paneel. De voorstelling is een variatie op een schilderijtje van Petrus Christus te Berlijn. Teekening in de Albertina.

N°. 16. Jan v. Eyck; portret van een grijsaard, uit de collectie Oppenheim. Reeds door Dr. Voll in zijn studie over v. Eyck als *later* genoemd. Door Hymans, ten onrechte naar ik meen, aan Pieter Breughel d. o. toegeschreven (mondelling mededeeling). De heer Steenhoff maakte de opmerking, dat het gezicht hem een kop van Schorel voor den geest brengt. Die kop, dien ik in Utrecht met de fotografie van het portret der collectie Oppenheim vergeleek, heeft er wel veel van, maar is toch anders. Andere oogen en wenkbrauwenlijn. Attributie niet gemakkelijk; maar ongeveer 1500 ontstaan. Niet vrij van leelijke retouches.

N°. 23. Meester v. Flémalle: Het eenige degelijke werk van den meester hier op de expositie. Men heeft onlangs, hoewel niet overtuigend, eenen naam »Jacques Daret'' genoemd voor dezen inconnu; maar is er ook niet iets Rijsch' in? Men denkt bij het gemanieerde type der Madonna met de breede onderkaak even aan den meester van het Bartholomeusaltaar, al was die jonger.

N°. 30. Rogier v. der Weyden: Een dergelijk stukje te Weenen.

N°. 32. Antonello da Messina: De Hl. vrouwen betreuren den dooden Christus. Met een prachtig silhouet van een stad, veel mooier dan op eenig ander schilderij van Antonello. Men vergelijke het landschap op den Christus aan 't kruis te Antwerpen. 't Geheel maakt den indruk van Boven-Italiaansch werk. Voor Zuid-Fransch, waarvoor het door sommigen gehouden werd, is het te week en te malsch geschilderd.

N°. 43. Dirk Bouts: Heilige Maagd met het kind. Valt uit den toon

der Vlaamsche meesters. Bouts puntiger behandeling der omtrekken wordt er in gemist. De Heiligen, Dorothea en Agnes op den achtergrond, met hun sleepgewaden zijn geschilderd als twee wandelende dames op een inconnu van het Rijksmuseum (N°. 532), waaraan de geheele conceptie van het stukje eenigszins herinnert, al is 't van een anderen kunstenaar. Hollandsch?

N°. 59. Het mystieke huwelijk van St. Katharina v. Memlinc. St. Jans Hospitaal. Zoover ik weet is er nog niet op gelet, dat in den rechter bovenhoek van dit werk een romeinsche ruïne geschilderd is, die sterk aan het Colosseum doet denken. Zonderling is slechts de bouwvalligheid, immers van het Colosseum moet in de 15de eeuw meer over geweest zijn. Kunnen de Triersche gebouwen gediend hebben? Waarvandaan heeft Memlinc anders een zoo zuiveren indruk van een romeinsch theater gekregen?

N°. 63. Vreemd voor Memlinc. Een slappe herhaling met combinatie van motieven uit verschillende van zijne werken? Wel uit Memlincs tijd.

N°. 68. Memlinc: de Ursulakist. De lucht is op alle paneeltjes sterk gerestaureerd: 't schijnt wel na een verandering in de architectuur van de kist.

N°. 72. Memlinc. Madonna met kind. Zwakker dan 't meeste werk en minder week van opvatting. Vreemd is ook de geplooidde hoofddoek voor Memlinc. Uit zijn atelier? In elk geval niet van hem zelve, evenmin als N°. 111.

N°. 73. Memlinc. De man uit het Mauritshuis. Ongetwijfeld een voornaam portret. Hier, naast den burgemeester Nieuwenhove uit St. Janshospitaal hangend, is 't wel minder dan dat voortreffelijke contereitsel. Moeilijker geschilderd, minder bloeiend, vooral de manier waarop de oogen ingezet zijn. Toch kan ik me geen andere toeschrijving denken.

N°. 74 & 75. Memlinc. De donateurs uit Hermannstadt. Beide hebben zeer geleden. De zonsondergang is geheel ingeschilderd, ook het lakroode gordijn op 't portret der vrouw ziet er niet erg geloofwaardig uit.

N°. 78 & 83. Memlinc. De maagd met 't kind. Beide herhalingen door tijdgenooten met geringe variaties op Memlincs voorbeelden.

N°. 81. Memlinc. Heilige Maagd met het kind, St. Antonius en een donateur. De figuren zijn scherp van omtrek, als uitgeknipt, de kleur van 't geheel wat vreemd. Of een werk uit 's meesters jeugd, of door een leerling geschilderd. Om redenen van ikonographischen aard heeft James Weale vroeger reeds aan de juistheid der toeschrijving getwijfeld.

N°. 84. Memlinc. De orgeltribune uit 't Museum te Antwerpen. Voor fr. 240000 duur gekocht. Leerlingenwerk? De kleur is vaal, de teekening onplettig, de poppen fantazieloos naast elkaar gezet.

N°. 87. Memlinc. Een klein triptiekje, dat niets met Memlinc te maken heeft. School van Brugge, met sterke gelijkenis op de miniaturen uit die stad. Misschien van denzelfden meester als 171: »St. Bruno trekt zich in 't klooster terug." Dezelfde bevallige, maar niet meesterlijke manier de koppen te schilderen, dezelfde verdeling en behandeling van 't wit. Eigenaardig, de wat gevoelloos, als zwarte punten, ingezette oogen.

N°. 99. Inconnu. De Heilige Maagd met 't kind. Bezit van Mme André te Parijs. Zeer vuil; maar betrekkelijk ongeschonden. De toren op den achtergrond schijnt een toren van Brugge; maar dit bewijst m. i. niet dat de schilder tot de Brugsche school behoorde. Mij is dergelijk werk in Brugge niet bekend. Fransch?

N°. 101. Rogier van der Weyden. Donateur met zijn schutspatroon. Ander palet dan men van de Vlamingen gewoon is. Zuid-Vlaamsch of Noord-Fransch? De heer Hulin deelde mij mede, dat het wapen in het venster niet aan de familie Busleyden behoort.

N°. 102. Brabantsche school. Keizer door keurvorsten omgeven. Naar ik meen, lijkt op dit matig fraaie stuk een schilderijtje uit 't Museum te Dyon, voorstellende: een koningin, die op een bed gezeten, hovelingen ontvangt. Voorstelling uit de Alexanderlegende? (zonder nummer, groot 18 x 35,5 cM. als »vlaamsche school").

N°. 114. Inconnu. Tegen 1489: Op Memline en van der Weyden geïnspireerd; maar door de bonte helderheid aan Duitsch werk herinnerend. Italiaansche coiffures van twee Heiligen.

N°. 115 en 116. Inconnus. Herhalingen naar Rogier van der Weijdens St. Lucas, waarvan misschien het origineel te Petersburg is; ook over het exemplaar te München wordt getwist. 't Interieur met den uitkijk op het water is van Jan van Eyck afkomstig (Madonna met den Kanselier Rollin; Louvre). Vlaamsche tapisserie met hetzelfde geval in het Louvre. (reproductie in Helbings Monatsber. I. 12. n°. 79) Vergel. n°. 48 op de tentoonstelling, waar bij een geheel andere compositie, ook altijd nog dit interieur is te herkennen.

N°. 125. Gerard David. Copie of werk van leerlingen.

N°. 127. Gerard David: Copie van den Christuskop op de graflegging van Matsijs te Antwerpen. Studie voor N°. 126 van denzelfden meester.

N°. 137. Hieronymus Bosch: Mogelijk wel echt, hoewel anders van techniek, dan de kruisdraging uit het Museum te Gent n°. 285.

N°. 146. Petrus Christus. Portret. De jonge man draagt een XVI^{de} eeuwse baret. Door een tijdgenoot van Barend van Orley geschilderd

N°. 147. Zelfde schilder als n°. 8. Invloed van de Venetiaansche school (Carpaccio).

N°. 148. Zuid-Fransch?

N°. 161. Jan Gossaert. Portret van Filips van Bourgondië? Naar een anderen kant gekeerd als het portret van denzelfden man in het Rijksmuseum; warmer van kleur en vaster van modelé.

N°. 174. Van denzelfden meester als de nummers: 282, 283 en 234? Begin van de XVI^{de} eeuw; Brusselsch werk?

N°. 201. Joachim Patinir. School van Patinir; mogelijk dezelfde meester, die het merkwaardige landschap met den teekenaar in de National Gallery te London, geschilderd heeft (n°. 1298).

N°. 220. Jan Mostaert. Dezelfde vrouw, die in de collectie van Ertborn,

ten onrecht voor Jacoba van Beyeren doorgaat. Niet van Jan Mostaert, maar van een meester, wiens naam de Heer Hulin meent ontdekt te hebben en zal publicceeren. Overigens is deze vrouw herhaaldelijk geschilderd. Een copie naar een of ander exemplaar op een miniatuur te Munchen. (Hofbibl. Cm. 41 f. 119. c.l. 23637.)

N°. 231. Inconnu. Fransch.

N°. 245. Inconnu. Hoewel slechter, doet de kleur van dit stuk denken aan een inconnu in het Rijksmuseum, n°. 332. Als 't ware een overgang tusschen Rijnsche en Hollandsche School.

N°. 278. Quintijn Matsijs. Voor Quintijn te overdreven druk van teekening, ook de onrustige lucht past niet bij zijn opvatting. *Jan* Matsijs?

N°. 321. Fransch; ruw maar expressief, evenwel niet vóór 1430 te dateeren. Een overgang naar de kunst van Rogier van der Weyden, dien Dr. Voll in deze paneelen meent te vinden, kan ik er niet in zien, eer iets van de Zuidfransche school.

N°. 332. Lucas van Leyden: Italiaansch.

N°. 343. Quintijn Matsijs: - Gerard David.

N°. 344. Inconnu. Staat dit paneeltje niet in verband met den zoogenaamden Dirk Bouts op Chantilly? (N^o. CVI, Kist van den Heiligen Perpetuus.)

N°. 380. Rogier van der Weijden, Hollander. Op den rechtervleugel de toren van Utrecht.

't Spreekt vanzelf, dat deze korte aanteekeningen verre van volledig zijn, en geen andere pretentie hebben, dan eenige voor de hand liggende kwesties aan te stippen, die, dit vergete men niet, toen het vorig nummer van het Bulletin verscheen, waarvoor deze regels geschreven werden, nog niet in allerlei wetenschappelijke tijdschriften behandeld waren.

W. VOGELSANG.

Oude Monumenten.

De torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort.

Wanneer men van de Varkensmarkt, waaronder nog steeds de in 1674 weggestopte, beruchte Kei is gelegen, de Langestraat doorwandelt en men aan het laatste gedeelte van die straat is gekomen, ziet men dat zij zich oorsluit en ontwaart men daar, boven de huizen uitstekend, twee kleine torentjes. Dat vernauwde gedeelte doorwandeland komt men in de vrij lage en breede Kampstraat. Van die straat terugziende op dat vernauwde gedeelte bemerkt men, dat die twee torentjes de oorzaak zijn van de vernauwing der straat: anders zouden de Lange- en Kampstraat een doorlopende verkeersweg zijn geworden. Die torentjes, voor het verkeer eenigszins belemmerend, zijn onze aandacht ten volle waard. Zij toch zijn de eenige

resten der oude poorten, die eenmaal met de Singelgrachten en de daaraan gelegen muurhuizen de oude stad afsloten.

Van de toenmalige Haven- of Havikerpoort, de Binnenkamppoort, ook Vrijepoort en Kamperbinnenpoort genoemd, de Plompentorenpoort en de Rodentorenpoort zijn nog alleen de twee torentjes over, die tot de Binnenkamppoort hebben behoord, terwijl de Gevangentoren, waarschijnlijk geheel verbouwd, ons niet meer aan de daar eertijds gelegen Plompentorenpoort herinnert.

Wanneer deze torentjes zijn gebouwd kan niet met juistheid worden gezegd, maar zeker vóór het jaar 1259, daar in dat jaar Hendrik van Vianden, 38ste bisschop van Utrecht, Amersfoort met stadsrechten en wetten begiftigde. Het jaar 1228 wordt door eenige schrijvers genomen als het jaar waarop Amersfoort het eerst verschanst werd.

In het jaar 1269 werd de stad door de Gelderschen genomen, nadat de muren door »stormtuig van dien tijd zoodanig verzwakt waren" dat de stad zich met verdrag moest overgeven.

Die twee torentjes stonden aan weerszijden van de poort, waarboven zich een vertrek bevond, dat waarschijnlijk tot verdediging der poort zal zijn benut. In later tijd, toen de stad zich vergroot had en deze poort niet meer voor de verdediging dienstbaar was, werd dit vertrek tot verschillende doeleinden gebruikt, eerst als lokaal voor de Rhetorikers en in de laatste jaren vóór de slooping tot wapenmagazijn voor de schutterij. De poort werd ongeveer 1827 afgebroken, doch de torentjes bleven gespaard.

Toen in het jaar 1450 de stadsmuur om de aanmerkelijk vergrootte stad voltooid was, hadden de oude poorten hare waarde verloren, daar de toegangen tot de stad door de Koppelpoorten, de Bloemendalsche buitenpoort de Kamper buitenpoort, de Driesjespoort, de Monnikendam, de Slijkpoort en de Utrechtsche poort waren afgesloten. Van deze laatste poorten zijn de gerestaureerde koppelpoorten en de Monnikendam nog over.

De twee torentjes van de Kamperbinnenpoort zijn minstens een paar honderd jaar ouder dan de koppelpoorten en bij eene vergelijkende beschouwing, ziet men ook, dat deze torentjes, gering in omvang, *moeten* gebouwd zijn, vóór dat Barthold Schwartz, door de uitvinding van het buskruit aan de door geschut verdedigbare torens en poorten zwaardere eischen deed stellen.

Weinig steden kunnen als Amersfoort zich op het bezit van zoodanige oude torenpoorten beroemen en het zou te betreuren zijn, als zij eenmaal als »sta in den weg« zouden moeten vallen.

Wanneer dat mocht gebeuren zou Amersfoort de schilderachtige stadsgezichten missen, die het oog van den wandelaar in Kamp- en Langestraat boeit; maar — wat erger is — ook missen een *bewijsstuk van zijn oudste geschiedenis*, die ons nog luide spreekt van de oorlogen zoo lange jaren tusschen de gewesten onderling gevoerd.

Bruinisse.

Naar aanleiding van hetgeen vermeld wordt over het kerkgebouw te Bruinisse op p. 283 van het laatst verschenen nummer van het Bulletin van den Nederl. Oudheidk. Bond, kan ik u mededeelen dat in April 1869 6 dergelijke potjes door den burgemeester van Stolwijk aan het Museum van Oudheden werden geschonken. Zij zijn afkomstig uit de oude afgebrande kerk te Stolwijk. In de Museumpapieren vond ik daarover het volgende:

—Volgens berigt van den heer burgemeester Kroon te Stolwijk waren deze potjes met eene groote menigte andere, langs den bovenkant van den koorwand, met de openingen naar de kerk gekeerd en dus liggende in eene rij ingemetseld: van een der potjes, No 4 zou men echter moeten aannemen dat het regt opstaande in den wand bevestigd is geweest, daar de eraan gehechte kalklaag op zulk eene loodregte plaatsing schijnt te wijzen. Het kannetje No 6 schijnt slechts, bij gebrek aan beter, van zijne oorspronkelijke bestemming voor huiselijk gebruik, tot het doel waarvoor de overige moesten dienen, gebezigd te zijn.”

Deze voorwerpen zijn overgegeven aan de Rijksadviseurs voor de monumenten van de Vaderlandsche geschiedenis en kunst op machtiging van den Minister van Binnenlandsche zaken bij schrijven van 1 Juni 1875, No. 37, Afd. V, en thans in het Rijksmuseum te Amsterdam.

Dr. W. PLEYTE.

Brummen.

Aan de kerk te Brummen, voorheen den H. Pancratius toegewijd, is veel aan haar toren nog het minst geknoeid, ofschoon ook deze niet geheel vrij is gebleven. Tegen zijne zuidzijde is een brandspuithok gezet.

De toren, met eene leien spits gedekt, welke van een vier- in een achtkant overgaat, bestaat uit vier verdiepingen, waarvan de onderste met tufsteen is bekleed. De beide andere zijn er volgens het algemeen gevoelen later bovenop gezet. Men neemt dan aan, dat dit in 1402 gebeurd is, welk jaartal binnen in de kerk onder de kalklaag van den noordermuur heenschemert. De kerk zou toen vergroot en verhoogd zijn.

Deze meening komt mij onjuist voor. Alles toont aan, dat de bouw van den toren in ééne periode voltooid en haar onderste verdieping niet in Romaanschen stijl opgetrokken is.

Het jaartal 1402 beduidt naar mijne meening, dat toen kerk en toren gezet zijn.

De versiering van den ingang der onderste verdieping wordt gevormd door een eenvoudig uitgehold profiel, waarboven zich een gothisch blind-venster bevindt. Door het muurwerk der tweede verdieping, welke evenals

de derde in baksteen is gemetseld, loopen horizontale banden van tufsteen, welke niet bij de derde worden aangetroffen.

De kerk is éénbeukig en grootendeels door aanbouwen ingesloten, zoodat het juiste overzicht ontbreekt.

Aan de zuidzijde heeft men in 1830 de kerk vergroot en daardoor het gebouw duchtig geschonden. Er bevinden zich geen gewelven meer in; alles is geplafonneerd. Ook in 1746 heeft men binnen in het gebouw veranderingen aangebracht. Het jaartal 1746 en de letters J. M. K. C., welke op den muur van het koor geschilderd zijn, laten dit althans vermoeden.

In 1879 werd in het koor eene galerij getimmerd. In dit deel der kerk zijn twee zandsteen en zerken gemetseld, waarop de acht kwartieren voorkomen van Johanna van Heeckeren (overl. 27 Aug. 1652) en die van haar echtgenoot Coenraad van Housz tot de Rees. De bovengenoemde galerij loopt dwars langs deze zerken heen.

Dicht bij de kerk ligt de omgekeerde kuip van een steenen doopvont. Zij diende tot nog voor korten tijd als podium van den aflezer der gemeentepublicaties.

N. R. Ct., 23 Sept. 1902, I A.

Heerlen ¹⁾.

Door den gemeenteraad werd in de vergadering van 30 Mei jl. eene subsidie toegestaan van *f* 20.000 voor de restauratie der R. K kerk aldaar, welk bedrag met *f* 5000 zal vermeerderd worden, indien later mocht blijken, dat het overblijvende bedrag boven de draagkracht gaat van het kerkbestuur.

Betreffende de geschiedenis der kerk is weinig met zekerheid bekend. Zij is in Romaanschen stijl gebouwd en dagteekent vermoedelijk uit het begin der 12de eeuw. Bij het afbreken der zijgewelven kwamen blauwe plafondschilderingen uit de 13de eeuw te voorschijn.

De restauratie geschiedt volgens de plannen van Dr. Cuyper geheel in Kemraadsche natuursteen.

Leiden.

Hadden we hier ter stede de laatste jaren op architectonisch gebied eenige verliezen te betreuren, zoo het in dit Bulletin, jaargang II, pag. 174, bejammerde huis Breestraat 84, het onlangs afgebroken fraaie trapgeveltje Breestraat 77 en het verknoeien onzer Academie, door het inmettelen eener gedenksteen, nu valt er gelukkig eens op een verbetering te wijzen.

Het huis Rapenburg hock Groenhazengracht, waar sedert 1655 de Bibliotheca Thysiana gevestigd is, werd schoongemaakt: de zandsteen aan

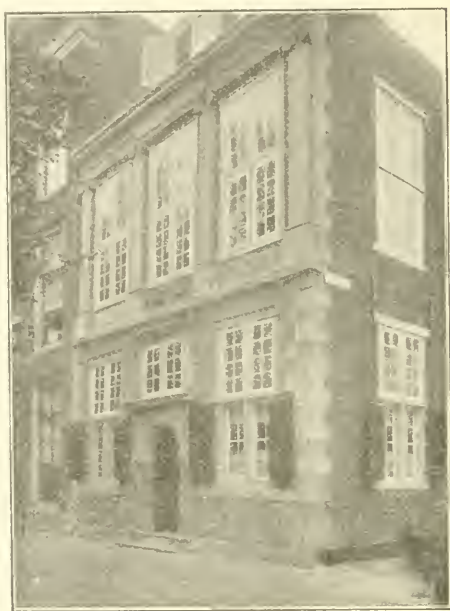
1) Door een verzuim is dit bericht, waarvan wij de bijzonderheden danken aan de welwillende mededeeling van den WelEd. Achtb. Heer Ch. de Hensen, burgemeester van Heerlen, in het vorig Bulletin uitgevallen.

den gevel werd afgeloogd en de letters der inscriptie op de gevelsteen en opnieuw verguld. Het geheel maakt nu op onze stille, deftige gracht een allerprettigsten indruk.

Eere hem, wien de eere hiervan toekomt.

1 October 1902.

H. G. A. OBREEN.

Gelijk uit bovenstaande afbeelding, ons welwillend door den Heer OMBLIS verstrekt, blijkt is de gevel twee verdiepingen hoog, door een vooruitspringenden steenen band gescheiden.

De onderverdieping is in baksteen opgetrokken met groote en kleine zandsteenen blokken aan de hoeklijnen en een zandsteenen horizontalen band onder de vensters.

De ingang in het midden van den gevel wordt omlijst door een zandsteenen poortje met bloemfestoenen, waarboven een tweelicht met zandsteenen zijstukken met bloemen en vruchten. Links en rechts van den ingang een raam met kruiskoosij.

De bovenverdieping is in drie vakken verdeeld door zandsteenen kolommen met basement en Jonisch kapiteel, waarboven een breede kroonlijst in het midden onderbroken door een steen met jaartal MDCLV. Onder de kroonlijst vindt men links en rechts steenen met het inschrift *Johannes Thys* en *Bibliotheca*. Daartusschen, onder het middelraam, het wapen van Thys op een schild met een kopje gekroond gehouden door guirlandes van bloemen en vruchten. De zijgevel is niet versierd.

Treedt men het huisje binnen, dan komt men in een kleine voorhal, van waar een eiken trap naar de bibliotheekkamer op de eerste verdieping voert. De hal is later ingekort door het er afnemen van een kamertje voor den bewaarder.

De bovenzaal is eenvoudig, doch interessant als eene vrijwel onveranderde bibliotheekinrichting uit het midden der 17de eeuw. De ruimte voor de bezoekers is van de kasten gescheiden door een laag hekje, hetwelk thans vrijwel schuil gaat achter de hiertegenaan geplaatste nieuwe kastenrij. Op een kast in het midden van den langen wand is het wapen van Thysius geschilderd met het jaartal 1657.

Na den rijken inhoud van boeken en handschriften is wel het belangrijkste een draaibare eikenhouten lezenaar, die voor korten tijd op zolder werd teruggevonden. Door een verborgen stel kamraderen worden de vier boekenplanken, die aan twee ronde schijven bevestigd zijn en naar believen naar voren gedraaid kunnen worden, steeds in den gewenschten stand gehouden.

De restauratie beperkte zich in hoofdzaak tot het verwijderen van de dikke laag verf, die de fijne lijnen van het sierlijke beeldwerk geheel bedekte. Het besluit hiertoe werd genomen door de curatoren Dr. P. J. Blok en Dr. P. J. Muller.

Monster.

Naar aanleiding van het door den gemeenteraad van Monster gedaan verzoek om Rijkssubsidie voor de restauratie van den toren aldaar is vanwege het departement een onderzoek ingesteld. De toren dagteekent uit het eind der 14^e, of het begin der 15^e eeuw en is zeer goed in den oorspronkelijken toestand te herstellen.

cf. *N. R. Ct.*, 21 October II A.

De Barbarossa-ruïne op het Valkhof te Nijmegen.

In zijne zitting van 11 Sept. (1902) nam de Gemeenteraad van Nijmegen het besluit om de zoogenaamde »ruïne« op het Valkhof — een overblijfsel van Barbarossa's paleisherstelling in 1155 — te doen overkappen. Aanleiding daartoe was een rapport van den Gemeente-Architect, in het voorjaar opgemaakt, na een onderzoek van den toestand der Valkhof-resten. In dit rapport wordt melding gemaakt van beginnende verweering van een der deksteen, behorende tot de kroonlijst. Dit bouwdeel is met den halfronden koepel steeds onbeschermd aan den invloed van het weer blootgesteld. Het voorstel tot overkapping van de ruïne, door den architect aan zijn verslag toegevoegd, werd door Burgemeester en Wethouders overgenomen en den raad voorgelegd. Deze kon zich evenwel niet vereenigen met het denkbeeld van den architect om een met leien bedekte kap uit te voeren, die naar voren in zijn driehoekigen vorm zichtbaar zou zijn.

Dit denkbeeld was ontsproten aan den wensch om aan de ruïne zelve niets toe te voegen en het geheel, zooals het sinds jaren heeft gestaan, onveranderd, onder een waterdichte afdekking te brengen van den denkbaar meest eenvoudigen vorm. Inderdaad kan, zonder veranderingen aan het bouwwerk zelf, moeielijk een betere en meer eenvoudige wijze van afdekking worden bedacht.

Op verlangen van den raad werd evenwel het plan door den architect gewijzigd. Het nieuwe plan behield het denkbeeld der bekapping met leibekleding, maar wijzigde de afsluiting naar voren door een gedeelte van den verdwenen gevelmuur boven den voorsten welfboog hersteld te denken en de bekapping daarachter waterdicht te doen aansluiten. Het te herstellen gevelmetselwerk wordt bedoeld in tufsteen met toevallig gevormd contour. Hierdoor zal niet alleen het voorkomen van het gespaard gebleven bouwwerk veranderen, maar ook zal het nieuw op te metselen gevelgedeelte nu zelve als waterkeerende afdekking dienen van den welfboog. Door zorgvolle constructie kan aan dit laatste doel zeker voor geruimen tijd beantwoord worden, op den duur zal, uit den aard der zaak, de opmeteling vernieuwing eischen. De raad vereenigde zich met dit tweede plan, zoodat vermoedelijk nog dezen winter de »ruïne« zal zijn afgedekt en haar voorkomen, zooals dit ruim een eeuw heeft bestaan, overeenkomstig dit plan zal gewijzigd worden.

Nijmegen.

J. J. WEVE.

Zeer te wenschen ware het dat nu eindelijk ook eens overging tot de hoog noodige restauratie van de Karolingische kapel, die in beginsel, reeds voor jaren, door den gemeenteraad werd aangenomen.

Oosterwierum.

Het bestuur van het Friesch Genootschap heeft in een adres tot H. M. de Koningin het verzoek gericht, dat van regeeringswege stappen zullen worden gedaan om de slooping van de kerk der N. Herv. Gem. te Oosterwierum te voorkomen, hetzij door het gebouw in eigendom en onderhoud over te nemen, hetzij door het onderhoud te waarborgen.

Het bestuur zou de voorgenomen slooping zeer betreuren, omdat die kerk behoort tot de oude Friesche baksteenbouwwerken, voor de historie van de bouwkunst in het algemeen en die van Friesland in het bijzonder zeer merkwaardig, en door haar schilderachtige ligging tot sieraad strekt voor het onliggende landschap.

N. R. Ct., 17 Sept. 1902. I. C.

De kerkvoogden hebben bericht ontvangen, dat de Regeering geen mogelijkheid vindt om hiertoe stappen te doen.

Zutphen.

De restauratie van de zandsteenversiering aan den hoofdingang van het stadhuis is dezer dagen gereed gekomen.

Van de fraaie gewelfschilderingen, welke in het Noorderdwarspand der St. Walburg zijn blootgelegd, heeft de heer P. Helwegen, werkzaam aan het atelier van den heer Cuypers te Roermond, eenige calques gemaakt, die zullen dienen bij de begrooting der kosten van de restauratie dezer schilderingen.

N. R. Cz., 15 Oct. I. A.

Zorg voor monumenten in Gelderland.

In verband met het besluit der Staten van Gelderland van 8 Juli 1902 om een jaarlijksch bedrag van f 200 ter beschikking te stellen van Ged. Staten, ten einde dit te doen besteden door een commissie, te benoemen door Gedep. Staten, (zie Bulletin III bl. 228), is ingesteld eene Provinciale Geldersche archeologische commissie ter bevordering van de instandhouding en bewaring van voorwerpen van geschiedkundig of archeologisch belang en zijn tot leden dier commissie benoemd de heeren Mr. J. F. Bijleveld, Mr. W. E. J. Baron van Balveren, Dr. J. S. van Veen, allen te Arnhem, H. D. J. van Schevichaven te Nijmegen en F. A. Hofer te Hattem.

Boekbeoordeeling en -aankondiging.

Carl Neumann, Rembrandt. Berlin u. Stuttgart, W. Spemann 1902. 4°

Wanneer wij een nieuw werk over Rembrandt te beoordeelen hebben, dringt zich in de eerste plaats de vraag op, of er behoefte aan een was, immers over weinig schilders bestaat een zóó omvangrijke litteratuur als over hem. Maar juist die omvangrijkheid kan het ontstaan van weer nieuwe werken ten gevolge hebben, daar de publicaties der laatste jaren ons nagenoeg Rembrandts volledige werkzaamheid blootgelegd hebben in de reproductie zijner schilderijen en teekeningen, terwijl de etsen ons reeds vroeger toegankelijk waren.

Eventueel nog te vinden werken zullen aan de plaats die Rembrandt in de kunstgeschiedenis bekleedt, stellig niets meer wijzigen, en nieuwe vondsten in archieven zijn niet te verwachten; wat er bekend was, is het laatst door Bell en niet lang daarvoor door Michel in uitvoerige monografieën neergelegd.

Aan een eigenlijke monografie was dan ook stellig geen behoefte, en die heeft Neumann dan ook niet gegeven.

Wat hij dan wel wilde geven? Dat worden wij reeds gewaar, als wij den schrijver in zijn inleiding over zijn voorgangers hooren spreken. Over namen als Vosmaer, Bode, Bredius en Michel glijdt hij heen, al is het ook met een vriendelijke erkenning van bewezen diensten, maar hij stopt bij Thoré en vooral bij Fromentin. Over dezen geeft hij zelfs een uitvoerige excursie.

Voor Neumann is Rembrandt niet een genie zooals er zoovele anderen geweest zijn, maar de openbaring van een geheel nieuwe kunst, en de omgeving waarin zijn werkzaamheid plaats vond, de wijze waarop de wereld daarvan te genieten kreeg, de leeringen die het nageslacht er uit trekken kan, dat waren Neumanns schrijfmotieven. En daarover heeft hij zeer veel moois verteld, al moeten wij het vaak zoeken onder veel ballast, maar dit is weinig nadeel voor ons, want die ballast bevat op zich zelf weer tal van mooie excursies.

Rembrandts verblijf in de academiestad Leiden en in Hollands hartader Amsterdam waren een gereede aanleiding die beide steden meesterlijk te schilderen, en bewonderen moeten wij hierbij niet alleen de uitgebreide literatuurkennis, waarover Neumann de beschikking had, maar vooral zijn kijk op de innerlijke gesteldheid van een hem vreemd land en volk.

Het huwelijk met Saskia gaf het onderwerp aan de hand voor een essai over de ontwikkelde vrouw in de Nederlanden, en aan het einde van dit hoofdstuk verontschuldigt de schrijver zich, dat hij nu een weinig van Rembrandt af moet stappen; en dan volgt een meesterlijke schildering van den Haag, van het leven der Nederlandsche aristocratie, van de rol die de renaissance in de Nederlanden gespeeld heeft, enz., enz. Later passeeren alle godsdienstuitingen de revue. Ook heeft Neumann gelegenheid gehad eenige prachtige karakterschetsen te geven van de kunst van Frans Hals en van van Goyen, maar die men eerder zou zoeken in een algemeene geschiedenis der Nederlandsche kunst dan in een werk over Rembrandt.

Maar al dergelijke uitweidingen groepeerst hij om Rembrandt, want diens kunstvoortbrengselen zijn de uiting van wat hij staande in de cultuur van zijn tijd en van zijn land gevoeld heeft, en bij verschillende wordt het ontleedmes niet gespaard. Natuurlijk geldt dit vooral de Nachtwacht. Niet minder dan 122 bladzijden, de bijlagen niet meegerekend, heeft Neumann noodig gehad om weer te geven wat hem bij de Nachtwacht op het hart lag, hoe de kunstenaar tot zijn compositie gekomen moet zijn, hoe hij bereikt heeft wat hij wilde en waarin hij te kort geschoten is.

Die ontleding en verklaringen van afzonderlijke werken zijn meestal evenveel paarden van kunstbeschrijving, waarbij Neumann zich door zijn groote vereering voor het beschrevene nimmer laat verleiden tot het neerschrijven van frases. Alleen is het wat onuitstaanbaar dat telkens koketteeren met vergelijkingen in de muziek. Zoo heel in het afgetrokkenene gaat dat nog, maar het is toch wel een beetje mal, op p. 493 met een ernstig gezicht te moeten hooren dat het koloriet van Titiaan herinnert aan de 18 oorten van het andante der drie bassen in Mozarts Don Juan.

Het is bv. een waar genot en daarbij hoogst leerrijk voor het goed begrijpen Neumanns beschrijving te lezen en te overwegen bij het beschouwen van de verwonderlijk schoone ets »De Opdracht in den Tempel», of van het zoogenaamde Joodsche Bruidje, waarin Neumann zeer waarschijnlijk terecht Juda en Thamar ziet.

Dergelijke passages, waaraan vooral het laatste gedeelte rijk is, doen ons den al te veel omhaal wel wat vergeten, hoe hij b. v. een uitvoerige noot schrijft over Boccacini, omdat Huygens dezen Napolitaan noemt na even te voren over Rembrandt gesproken te hebben.

Dat wringen uit de litteratuur wat er uit te wringen was, heeft trouwens eens een geheel verkeerde interpretatie ten gevolge gehad. In Vondels bekenden versregel: »Wie Anso zien wil moet hem hooren« te willen lezen dat aan Vondel Anso's uiterlijk niet behaagde, wil zeggen den geest van dergelijke lofdichtjes niet te begrijpen.

Voor mij bevreemdend was de beschrijving van de Staalmeesters. Hoe kan Neumann in den opstaanden ouden heer een jongmensch van 25 à 30 jaar zien? Niet alleen teekent het gezicht een man op gevorderden leeftijd, maar ook de kleederdracht met den korten kraag en den minder spitsen hoed wijst op een heer die evenals zijn buurman nog de mode uit een vroegeren tijd volgde.

Maar dergelijke kleinigheden doen al bitter weinig af van de groote verdiensten van het werk, waartegen ik evenwel eenige ernstige grieven van uiterlijken aard heb. De illustraties zijn, rondweg gezegd, slecht verzorgd. Niet dat het aantal niet groot genoeg zou zijn, of de keuze verkeerd, maar zincotjes van het gehalte als de beide tegenover bldz. 40 of als het portret van Heythuysen tegenover bldz. 140 behooren in een dergelijk werk niet thuis.

En waar twee afbeeldingen op een blad staan, is de samenvoeging soms uiterst smakeloos (bv. tegenover bladz. 56 en 57).

Een tweede grief is het ontbreken van een register, niet een naam-register, dat in dit werk gemist kan worden, maar een register der besproken schilderijen, etsen en teekeningen. Wegens de essai-achtige behandeling is het zeer moeielijk iets in het omvangrijke boek terug te vinden, en een practisch ingericht register zou ons herhaaldelijk er naar doen grijpen, waar wij den een of anderen Rembrandt in gedachte of in afbeelding vóór ons hebben. Moge een tweede druk of een vertaling dat brengen.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Veiling Heeswijk.

Op het oogenblik, dat onderstaande regels in dit blad zullen verschijnen zal de laatste veiling der verzamelingen van het kasteel Heeswijk, op die der munten en penningen na, reeds sedert eenigen tijd zijn afgelopen en

zullen de zalen van dat oude slot ontbloomt zijn van al het bezienswaardige, dat zij vroeger bevatten.

Voor de gemeente 's Hertogenbosch en haar naaste omgeving is dit zeer jammer. -

Het bezoek aan de verzamelingen van het kasteel Heeswijk was toch eene attractie van die stad en de dorpen, die in hare nabijheid gelegen zijn.

Ieder rechtgeaard Bosschenaar betreurde aanvankelijk dan ook ten zeerste het besluit van den bewindvoerder der nalatenschap van A. baron van den Bogaerde om, in strijd met diens uitersten wil, de verzamelingen van Heeswijk te verkoopen en vond het spijtig, niet alleen voor de stad zijner inwoning maar ook voor ons geheele land, dat de voorwerpen, waaruit die collecties bestonden, over alle deelen der wereld zouden worden verspreid.

Zij waren langzamerhand goede oude bekenden geworden, de zeldzaamheden en rariteiten van Heeswijk; men miste daarom zoo hoogst ongaarne hunne tegenwoordigheid en men had bovendien daaraan van lieverlede groote kunstwaarde toegekend, omdat men ze niet anders kon zien dan in slecht verlichtte en opgepropte zalen en omdat men dacht, dat de heeren van den Bogaerde, die ze verzameld hadden, ze met zorg en kennis van zaken hadden bijeen gebracht.

Toen echter de voorwerpen, waaruit de collecties van Heeswijk bestonden, voor de verschillende veilingen, die daarvan gehouden werden, doelmatig uitgesteld waren in de goed verlichtte zalen der Bossche sociëteit Casino, kwam het aan den dag, dat er veel kaf onder het koren schuilde en konden vele kunstkenneren hunne verbazing niet onderdrukken, dat de collecties van Heeswijk te voren als verzamelingen van wezenlijke kunstschatten waren aangezien en voor zoovele exemplaren daarvan buitengewoon groote sommen werden besteed.

Het moet dan ook aan het talent, waarmede de heeren Frederik Muller en Co. de veilingen van Heeswijk hielden en aan de overgroote kooplust van het publiek, vooral van meerdere niet op de hoogte van hun vak zijnde antiquairs worden toegeschreven, dat de verkoop der zoogenaamde kunstschatten van Heeswijk bovenmatig veel heeft opgebracht en dat voor vele weinig van beteekenis zijnde voorwerpen prijzen werden besteed, die waarlijk exorbitant mogen genoemd worden.

De bewindvoerder van Heeswijk heeft ongetwijfeld de belangen der erfgenamen van den Bogaerde gediend met in onzen tijd, waarin zooveel belust zijn op hetgeen maar oud is of schijnt, al heeft het innerlijk nog zoo weinig waarde, de collecties van Heeswijk te verkoopen, daar het toch best mogelijk is, dat spoedig eene reactie ontstaat tegen deze verzamelmanie en dan zouden de veilingen van Heeswijk zeker heel wat minder opgebracht hebben.

Gelukkig zijn de voorwerpen der verzamelingen van Heeswijk, die werkelijk kunststukken waren, bijna alle voor ons Vaderland behouden gebleven, doordien zij voor verschillende musca of openbare instellingen

van ons Rijk werden aangekocht en is bijna alleen datgene, wat weinig innerlijke waarde had, naar het buitenland gegaan.

Dit is een troost voor menigeen, wien het aanvankelijk veel leed deed, dat de collecties van Heeswijk tegen den wil van den erflater onder den hamer werden gebracht.

De laatste veiling van Heeswijk, die op 23 September l.l. en volgende dagen te 's Hertogenbosch plaats had, betrof allerhande voorwerpen, die van de vorige veilingen waren overgebleven en leverde diensgevolge weinig belangrijks op, behalve dat daarbij ook werd verkocht eene groote collectie teekeningen, prenten, plattegronden en portretten, Noord-brabant betreffende.

Het merkwaardigste daarvan was wel eene verzameling van 350 teekeningen van P. Saenredam, R. Roghman, C. Visscher, J. de Bisschop, Josua de Grave, Val. Klotz, B. van Berckenrode, C. Pronk, P. van Liender, J. de Beijer, A. Rademaker, C. Spilman, A. de Haan, van Blommen, T. Verrijk, G. Lamberts, enz., voorstellende gezichten op verschillende plaatsen en kasteelen van Noordbrabant.

Het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noordbrabant, dat reeds eene vrij belangrijke verzameling van prenten, op die provincie betrekking hebbende, bezat, werd daarvan kooper voor de som van fl. 890 en zoo werd voorbedoelde collectie voor dat gewest behouden en voor een ieder toegankelijk, wat zij vroeger niet was.

Bedoeld Genootschap werd op dezelfde veiling voor de som van fl. 55 ook nog kooper van 175 plattegronden, gezichten, historieprenten enz. op Grave betrekking hebbende. Een zeshonderdtal portretten van Noordbrabanters kocht het voor fl. 32 en eenige teekeningen, die toegeschreven worden aan de kunstschilders Abr. van Diepenbeeck en Theod. van Tulden, respectievelijk voor fl. 16 en fl. 11.

De Rijksarchivaris mr. A. Bondam kocht op meerbedoelde veiling voor het Rijksarchief in Noordbrabant aan een ouden plattegrond van Willemstad, zeer fraai op perkament uitgevoerd, voor fl. 32; 300 plattegronden, gezichten en historieprenten van Bergen op Zoon voor fl. 110 en 70 idem van Willemstad voor fl. 46; 250 kaarten van de provincie Noordbrabant en verschillende gedeelten der provincie kocht hij voor fl. 155 en ruim 150 bouwkundige teekeningen, grondteekeningen, ontwerpen van gebouwen, kerken, stations, waterleidingen, enz., in onderscheidene gemeenten van Noordbrabant staande, voor fl. 16.

De gemeente Breda kocht voor haar archief voor de som van fl. 260, 280 plattegronden, gezichten, historieprenten, enz., op die stad betrekking hebbende.

Er is dus van hetgeen van de laatste veiling voor Noordbrabant van belang was, heel wat voor die provincie behouden gebleven en de openbare verzamelingen, waarin het is terecht gekomen, zijn er veel door in waarde gestegen, want voor de topographie van Noordbrabant is het gekochte van

veel belang. Zoo is dan de verzamelzucht van de heeren van den Bogaerde niet alleen ten goede gekomen aan de beurs hunner erfgenamen maar ook aan allen, die eene studie maken van vroegere toestanden in Noordbrabant.

Van de verzamelingen van Heeswijk is nu nog alleen maar overgebleven die der munten en penningen. Naar men zegt zal zij te Amsterdam onder den hamer komen. Wellicht worden dan ook nog verkocht de gebrande glazen, die zich thans nog in de ramen van het kasteel Heeswijk bevinden en meerendeels uit allerlei bijeengevoegde stukken en brokken bestaan.

De veilingen van Heeswijk hebben wellicht nog deze goede zijde gehad, dat menigeen daaruit zal hebben geleerd, dat men beter doet voor openbare instellingen kunstvoorwerpen te verzamelen dan voor zichzelf; men heeft toch op die veilingen kunnen aanschouwen, dat de wensch van den erflater ten aanzien van collecties al vrij kort na zijnen dood niet meer geëerbiedigd wordt.

's Bosch, Sept. 1902.

A. VAN SASSE VAN YSSELT.

Korte Mededeelingen.

De Vereeniging »Huis van Meerten'' te Delft heeft goedkeuring verkregen van hare statuten. Hierin wordt alleen als doel genoemd het in onbezwaarden eigendom verkrijgen van het perceel Oude Delft No. 199, zoodat over de bestemming van het huis niets is bepaald. De bedoeling schijnt te zijn het huis tot een museum in te richten.

Het bestuur van De Consistory of Wolfendahl Church te Colombo zond door bemiddeling van Jhr. Mr. Th. H. F. van Riemsdijk aan den Bond een oproep om bijdragen voor de restauratie van de in 1749 aldaar door de Hollanders gestichte kerk. Er kwam nog 133 pst. te kort, welk bedrag volgens een later bericht door een belangstellend particulier ter beschikking is gesteld van den Minister van Binnenlandsche Zaken. De restauratie wordt op 866 pst. geschat.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Januari 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17. Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43. Leiden, of A. PIT. Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Toegetreden als lid:

Het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Mej. M. de Man, conservatrice van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.

Mr. A. J. L. van Beeck Calkoen, te 's-Gravenhage,

R. W. P. de Vries, te Amsterdam.

In de ledenlijst is foutief vermeld de Heer A. van Beek, pastoor te Rotterdam. Men leze: J. A. van Beek, deken en pastoor te Rotterdam. Evenzoo leze men: Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van) te Haarlem, in plaats van: Riemsdijk (A. G. W. van).

Staatsbegrooting.

Voorloopig Verslag en Memorie van Antwoord.

De dit jaar voor het eerst voor subsidie voorgestelde monumenten gaven geen aanleiding tot opmerkingen. Alleen werd door eenige leden een lans gebroken voor niet genoemde bouwwerken, als de groote kerk te Breda, de hervormde kerken te Winschoten en te Soeren en het gemeentehuis te Hasselt. De minister erkende de architectonische en geschiedkundige waarde der door de Kamer voorgedragen monumenten. Z.Exc. onthield zich van bepaalde toezegging, doch verklaarde zich gaarne bereid, om, zoodra hiertoe gelegenheid zal zijn, ook deze monumenten voor Rijks-subsidie in aanmerking te doen komen.

Naar aanleiding van tegen de subsidie aan de kerk te Veere geopperde bezwaren, werd er door Z.Exc. terecht op gewezen, dat bij de Rijksbijdragen in de allereerste plaats moet gelet worden op de historische beteekenis en kunstwaarde, onverschillig of het betrokken monument in een meer of minder bezocht gedeelte van het land gelegen is.

Het voorstel tot instelling eener commissie tot beschrijving der monumenten en tot het aangeven van de middelen tot behoud hiervan, gelijk door den Bond aan de Regeering was verzocht, werd door eenige leden met voldoening begroet. Vele andere leden daarentegen hadden, vooral met het oog op den toestand van 's lands financiën, bezwaar tegen het toestaan van eene nieuwe vaste jaarlijksche uitgave van ten minste f7500.— Zij vreesden, dat de instelling der Commissie zoude leiden tot eene bedenkelijke overdrijving in de richting van het ontdekken en restaureeren."

In de Memorie van Antwoord werd de instelling der Commissie krachtig verdedigd. Z.Exc. wees er op hoe thans nog veel verloren gaat, dat, zoo tijdig de waarde bekend ware geweest, behouden had kunnen blijven. Juist, daar bij ons reeds zooveel is verloren gegaan, »klemde de noodzakelijkheid, om alles te doen, ten einde te behouden wat nog overig is."

Een belangrijk voordeel van de instelling der Commissie werd ook genoemd, dat daardoor »meerdere zekerheid wordt verkregen, dat bij de beoordeeling van de waarde der te herstellen monumenten omtrent de rangorde, waarin zij e. g. voor Rijkssubsidie in aanmerking zouden kunnen komen, meer stelselmatig dan thans mogelijk is, kan worden te werk gegaan."

De restauratie van belangrijke monumenten vond in den Minister een warmen verdediger. Hierbij toch »dient niet uit het oog te worden verloren, dat niet alleen het behouden en de noodige herstelling dezer reeds veel te lang verwaarloosde gedenkteeken uit ons verleden een

nationale plicht is en de belangstelling in onze geschiedenis en onze kunst bevordert, doch ook door deze herstellingen zelve onze kunst-nijverheid en kunst-ambachten op een hooger pijl worden gebracht, eene omstandigheid, waarvan ook de materiële voordeelen niet gering zijn te schatten." De herleving van verschillende takken van kunstnijverheid en bouwambachten »is zeker voor geen klein deel te danken aan wat op het gebied der restauratie van monumenten is geschied".

Na deze warme en gelukkige verdediging in de Memorie van Antwoord werden de betrokken posten van de begroting door de Kamer zonder hoofdelijke stemming goedgekeurd.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsche Museum voor Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten.

In het vorige nummer van dit Bulletin (blz. 19), toen wij onze oudste stukken van vaderlandsche pottenbakkerskunst bespraken, hebben wij er op gewezen, dat daar, in de keuze der kleuren, zekere overeenkomst was te vinden met de producten van oude Italiaansche fabrieken. Wij eindigden met de hoop uit te spreken, spoedig meer over den oorsprong van het Noord-Nederlandsche aardewerk te kunnen mededeelen. Door een nieuwe zeer belangrijke aanwinst, zijn wij thans daartoe in staat.

Voor onze verzameling werd aangekocht een stuk, nog niet lang in den handel en uit privaatsbezit in Portugal afkomstig, n. l. een tegeltafel van twaalf tegels, voorstellende: »Het bezoek van Maria aan Elisabeth," voluit geteekend: »*Niculoso Italiano me fecit*"

Deze Niculoso is de eerste bekende Italiaan die in Spanje de techniek der Italiaansche ceramiek importeerde. Hij had zijn werkplaatsen te Sevilla. Belangrijke tegelversieringen van hem zijn nog te bewonderen in het Alcazar en in de kerk van Sta Paula te Sevilla en in de kerk van Sta Anna te Triana ¹⁾. Het laatste werk is gedateerd: 1503. Naar den stijl van deze tegels te oordeelen, naar de kleuren waarover de ceramist beschikt, moet Niculoso zijn opleiding in Faenza of Cafaggiolo genoten hebben. De invloed van de Italiaansche ateliers in Spanje wordt vooral in de 2e helft der 16e eeuw merkbaar.

Nu weten wij uit van Mander, dat Henrick Cornelissen Vroom, de bekende Haarlemsche marineschilder, in zijn jeugd het pottenbakkersvak had geleerd van zijn vader, die zeer bedreven was in de kunst van plateelen

1) Zie over Niculoso: Otto von Falke, Majolika, uit de serie der »Handbücher der Königlichen Museen zu Berlin". Berlin. W. Spemann.

of porceleynen te maken, en dat hij, nog jong zijnde, naar Sevilla vertrok en daar hij een Italiaan aan 't plateelschilderen ging.

Vroom die in 1566 geboren is, kan wel is waar onmogelijk Niculoso gekend hebben, maar heeft toch zeker 's meesters tegelversieringen in bovengenoemde kerken gezien en is in elk geval geschoold in de techniek welke Niculoso van uit Italië naar Spanje had overgebracht. Later, vertelt van Mander, kwam Vroom naar Italië en te Venetië »weder aan de Majoolkens oft Porceleynen."

Leggen wij naast het tegeltableau van Niculoso, bijvoorbeeld, den tegel met den musketier,¹ van omstreeks 1600, uit onze verzameling, dan wordt het duidelijk hoe de laatste ontstaan is.

Ontegenzegglijk, de getuigenis van v. Mander omtrent den vader van Vroom bewijst het, bloeide ook vóór dat de Italiaansche invloeden zich lieten gelden, in ons land een plateelbakkerskunst, maar zeker is het, dat de producten welke wij als de oudste kennen, wat techniek betreft, terug gaan op Italiaansche fabrikaten. Het tableau van Niculoso vertoont inderdaad een zelfde palet als ons potje met de wapens van Haarlem en Amsterdam, als de voorwerpen besproken in het vorig Bulletin: bruin, geel, groen, blauw, mangaan-rood; de nuanceering is alleen fijner in het Italiaansche werk, de teekening vaster: de vetheid van het glazuur, het wit van het email komen volmaakt overeen. Het historisch verband tusschen onze nationale plateelbakkerskunst en de Italiaansche is hier aanschouwelijk gemaakt.

De vraag blijft nog altijd, — hoe zag het vroegere aardewerk er in Holland uit, wees ook dat niet op Italiaansche voorbeelden? Wij weten immers, dat reeds in 1547 een zekere Guido Savino, een Durantees, zijn kunst in Antwerpen uitoefende: het groote tableau met de bekeering van Paulus, in de verzameling van »Het Steen" te Antwerpen, is zeer vermoedelijk een product van zijn werkplaats, maar in elk geval schijnen onze plateelbakkers nog behoefte gevoeld te hebben zich in hun techniek te volmaken en vond onze Hendrick Vroom het wenschelijk in de ateliers door Niculoso in Sevilla gesticht, les te gaan nemen. Hij is ook zeker wel niet de eenige geweest die naar Italië trok en hoezeer de Hollanders van die lessen wisten te profiteeren, bewijst het mooie latere Delftsche produkt.

Het spreekt van zelf, de Hollander van het einde der 16^e eeuw ging mee met den smaak van zijn tijd en inspireerde zich op wat men toen het meest bewonderde en het zou van een onhistorischen zin getuigen, wanneer wij van hem verwachtten, dat hij de nog edeler versieringskunst uit vorige perioden zich ten voorbeeld had gesteld. Een dergelijk eclectisme is misschien van onze hedendaagsche ceramisten te eischen. De gelegenheid wordt hun thans geboden.

Onlangs werd, te Keulen, aangekocht een vaas van Faenza aardewerk uit de 15^e eeuw, afkomstig uit de verzameling Stein, te Parijs, geveild in 1899, (hoogte 30 c. M.)

De vaas heeft den bekenden Albarello vorm (cylindervormig, zich naar boven eenigszins verbreedende, op schuintoeloopenden voet met korten uitstaanden hals, zonder deksel.) en is voorzien van twee ooren als gevleugelde draken. De versiering in donkerblauw, bruinachtig geel, groen en mangaan rood op wit, vertoont aan de eene zijde een groote bloem uitkomende tegen een achtergrond bezaaid met kleine bloemtakken, aan de andere zijde een wapenschild, gedeeld: 1 van goud met »sega'' van lazuur, 2 van lazuur met »sega'' van goud. Het voorwerp is nagenoeg ongeschonden tot ons gekomen. De prachtige bouw met haar volkomen juiste verhoudingen, de indeeling en de sonore, harmonische kleuren van de versiering maken deze vaas tot een op zich zelf staand monument van groote beteekenis. Zij bezit al de frissche, zelfbewuste kracht van de vroeg-rennaissance, toen de gothische vormen tot hun grootste rijpheid werden gebracht. Innig rijk is de versiering, zonder zweem van zinnelooze praal.

Inderdaad mij is geen stuk bekend dat zoo volledig de 15^e eeuwsche ceramiek van Faenza resumeert.

A. PRT.

Rembrandt's Nachtwacht.

Het Rapport aan Hare Majesteit de Koningin uitgebracht door de Rijks-Commissie tot het nemen van proeven, betreffende de verlichting van Rembrandt's »Nachtwacht'' (corporaalschap van Banning Cocq) dient in dit Bulletin besproken te worden. Het raakt een ernstig museumbelang.

Het publiek zal, niettegenstaande den eerbied welken het voor officiële commissiën koestert, allicht iets komieks in de verschijning van dit lijvig document hebben gevonden.

Hoe nu, iedereen had de »Nachtwacht'' tijdens de Rembrandt-tentoonstelling eerst recht kunnen bewonderen, iedereen, landsman en buitenlander, was het er over eens, dat het schilderij, geplaatst als het was in het Suasso-Museum, een genot te smaken gaf dat men in het Rijks-Museum moest derven, — was dan de vroedheid van zes en twintig lieden noodig om nog eens uit te maken, welke verlichting de beste was?

Toch wel, want nog altijd waren verschillende deskundigen van meening, dat van de zoogenaamde Rembrandt-zaal in het Rijks-Museum iets goeds te maken was. En terecht verlangde de Regeering deze zaak in 't reine te zien gebracht.

Een groote Commissie werd benoemd, waarin voorstanders van bovenlicht zoowel als voorstanders van zijlicht vertegenwoordigd waren. Een gebouw werd gezet waarin men het schilderij, op verschillende wijzen verlicht, kon bekijken.

De Regeering vatte haar taak zoo ruim mogelijk op.

Er bestond maar één gevaar, dat die zes en twintig heeren het nooit

onder elkander ééns zouden worden, dat men met groot kraakeel uitéén zou gaan en, dat de zaak onafgedaan zou blijven.

Ziet, werkelijk deed zich het wonder voor, dat, op een onbeduidende minderheid van twee personen na, men het eens werd. Duidelijk hadden de feiten gesproken. Kerngezond was de zaak. *»In zuidwestelijk zijlicht wordt het beste stelsel van verlichting gevonden».*

In de dagen, dat de »Nachtwacht'' aldus in het »Proeflokaal'' was tentoongesteld, wilde het geluk, dat ik als waarnemend hoofddirecteur van 't Rijks-Museum fungeerde. Het eerste wat ik deed, was onmiddellijk hiervan profiteeren en het schilderij gaan zien. De aandoening was weer dezelfde en de omstandigheden waren aangenamer, doordat de zaal nu ruimer was dan certijds in het Suasso-Museum. Natuurlijk zag men niet van uit alle plaatsen in de zaal even goed, dat is nooit, nergens met niet één schilderij het geval, maar ik overdrijf niet, wanneer ik schrijf, dat ik op de minst gunstige plaats het stuk toch nog oneindig veel mooier zag dan in de Rembrandtzaal, met haar bovenlicht.

Ik zou zeer aandachtiglijk den heelen bundel stukken van het Rapport hebben moeten doorlezen, om mij te kunnen verklaren, waarom men zóó wijldloepig is geweest, om een zóó eenvoudige zaak, een zóó gemakkelijk verkregen resultaat, waaromtrent een zóó zoete eensgezindheid bestond, mede te deelen. Eerlijk beken ik dit niet gedaan te hebben.

Wat men van een kunstwerk vraagt is dan toch maar zooveel mogelijk genot te verschaffen. De Rijks-Commissie verklaarde met vier en twintig tegen twee stemmen, dat de »Nachtwacht'' aan dien zisch voldoet, wanneer tentoongesteld in Z. Westelijk zijlicht. Hoe kort is dat te zeggen! Wat heeft men met al die stukken van doen? Gaat men iets wat in tien woorden duidelijk is te maken in het breede argumenteeren, dan wordt men zelden boeiend.

Er is in den bundel maar één ietwat pikant stuk, de nota van Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, een der twee voorstanders van bovenlicht. En zelfs dit stuk zegt toch ook niet veel, wanneer men het maar nuchter aanziet.

Het groote publiek nu is nuchter.

Dat publiek zal onwillekeurig bij de lezing van 's heeren de Stuers' nota denken aan moeder die Pietje met vele woorden betoogt, dat gemberstroop niet lekker is en levertraan wel, — maar Pietje heeft ééns van gemberstroop gesnoept en weet wel beter, en onder heel de preek van moeder zint hij alleen maar op middelen, om nog eens van die gemberstroop te proeven en geen levertraan meer te drinken.

Aan de meest geleerde, de fijnst uitgesponnen argumenten heeft ten slotte het publiek maling. Het laat zich geen knollen voor citroenen verkoopen. Het wenscht weer te genieten. En al noemt nu de Heer de Stuers bovenlicht veel gunstiger dan zijlicht, toch wil het de »Nachtwacht'' liever mooi zien met zijlicht, dan suf onder bovenlicht. Zalig zijn de armen van geest!

Neen, die nota geeft maar één ernstig argument, — de leelijke zeventig duizend gulden, noodig voor de verbouwing van de Rembrandtzaal.

Waar blijft Maecenas, om dit argument te vernietigen en aan de begrijpelijke scrupules van de Regeering te gemoet te komen?

A. PIT.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag betrekkelijk Edam's Museum over het jaar 1901.

Uit de lange lijst van aanwinsten stippen wij slechts aan, dat de 18de eeuwse schoorsteenbetimmering, die reeds in bruikleen in het museum aanwezig was, aangekocht is.

Ook het Museum te Edam blijkt deelgenomen te hebben aan de tentoonstelling in Amsterdam gehouden van wege het Genootschap Architectura et Amicitia.

Van het bezoek der leden van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond op 22 Juni wordt met voldoening melding gemaakt.

Verslag van de Commissie van Beheer over de Verzameling van Geschied- en Oudheidkundige Voorwerpen te 's-Gravenhage, over 1901.

Van de aangekochte schilderijen dienen hier de volgende vermeld te worden.

Adriaan van de Venne. Een rederijkersvertooning op het Buitenhof.

Bartholomeus van Bassen, 1650. Gezicht op de Nieuwe Kerk, die echter in enkele bijzonderheden afwijkt van den werkelijken toestand, hetgeen hieruit te verklaren is, dat voor het eerst in 1656 voltooide gebouw niet het ontwerp van van Bassen zelf maar dat van Pieter Arentsz. Noorwits gevolgd is.

Jan ten Compe. Gezicht op de twee buitenplaatsen Schudjebeurs en Schuddegeest, die vroeger gestaan hebben ten noorden van de tegenwoordige Javastraat.

Dezelfde. Gezicht op Scheveningen.

Dan twee aan Rombout Verhulst toegeschreven meer dan levensgrootte beelden, Flora en Hercules, die zich op het Buitenhof in den voorgevel van een in de tweede helft der 17de eeuw door den schilder Willem Doudijns bewoond huis bevonden. En een verguld zilveren beker in

den vorm van een schip, volgens overlevering behoord hebbend aan Piet Heyn.

Onder de moderne teekeningen is er een die ook voor de oudheidkunde niet zonder belang is, nl. een tekening van A. Wynantsz., afbeeldende het inwendige van de Gothische zaal in het Noordeinde, toen daar gehuisvest was de vermaarde verzameling oude schilderijen van koning Willem II, welke heerlijke collectie te kwader ure ons land verlaten heeft. De afzonderlijke kunstwerken zijn zeer duidelijk afgebeeld, zoodat die tekening dus voor kunsthistorisch onderzoek nog menigen dienst kan bewijzen.

Verslag over het voorgevallene in de gemeente-verzamelingen van Utrecht in 1901.

Dit verslag is in meer dan één opzicht zeer belangrijk. Vooreerst waren de aanwinsten gedurende 1901 nog talrijker dan in het vorige jaar, zoodat meer dan 500 nummers op den algemeenen inventaris geboekt konden worden. Laten wij de archiefstukken en de boeken buiten beschouwing dan blijft er bij de overige afdeelingen nog veel vermeldenswaardigs over. Zoo een gebeeldhouwde steen uit de fries van het Koningshuis te Rhenen, met de afbeelding van een smederij. Met een anderen reeds aanwezigen steen, voorstellende den oogst, zijn dit de eenige overblijfselen van het elders in dit nummer besproken paleis van den Winterkoning. Dan drie op het archiefkamertje van den Dom gevonden meubelen; de stoel van een oude scheepsglobe, die zich reeds in het Museum bevond, een canapé in Louis XVI stijl, die in een onooglijken toestand verkeerde, maar thans van de verf ontdaan en nieuw opgemaakt het meubilair van het Museum met een rijk meubel vermeerderd heeft, en een gothieke archiefkast die uitnemend geschikt bleek om het middeleeuwsche aardewerk te bergen.

Verder wordt een hoogst gewichtige aangelegenheid in dit verslag te berde gebracht, nl. de uitlegging van het museumgebouw en de vereeniging daarin van alle te Utrecht bewaarde oude kunstvoorwerpen. Reeds was men verzekerd van de medewerking van het bestuur van het Museum Kunstliefde, en het tot stand komen van zulk een centraal museum scheen beklonken, toen ook de Aartsbisschop, Mgr. van de Wetering, zich bereid verklaarde, het tot buiten onze grenzen vermaarde Aartsbischoppelijk Museum in bruikleen naar het Stedelijk Museum te doen overbrengen. Maar helaas vond men bij den Aartsbisschop van de Oude Clerezy, Mgr. Gul, niet dezelfde medewerking. Niet het aantal der van de Oud-Roomschen te verwachten voorwerpen, maar het gehalte maakte de medewerking van dezen kant hoogst wenschelijk, immers de kostbare albe van Bisschop Bernulf, de gothieke hamer van Sint Marten, de zilveren drinkschaal van Cornelis Musius bevinden zich in hun bezit. Wij kunnen dit overzicht niet eindigen zonder de hoop uit te spreken, dat het aan Mgr. Gul moge

behagen, terug te komen van zijn weigerachtige houding en mede te werken tot het tot stand komen van een Utrechtsch Museum, dat in menig opzicht het Rijksmuseum te Amsterdam naar de kroon zou steken.

Oud-Leiden.

Op eene bijeenkomst van belangstellenden uit *Leiden* en *Omstreken* is eene Vereeniging „Oud-Leiden” gesticht.

Het doel dezer Vereeniging is belangstelling te wekken en kennis te verspreiden aangaande de geschiedenis, ook die van kunst en nijverheid, van de stad en hare omstreken, en mede te werken tot behoud der aldaar nog aanwezige belangrijke bouwwerken en voorwerpen belangrijk voor geschiedenis en kunst.

De Vereeniging zal haar doel trachten te bereiken door het houden van bijeenkomsten, het organiseeren van tentoonstellingen, het uitgeven van geschriften, gewijd aan de geschiedenis der stad, het bijeenbrengen van gegevens over gebouwen en voorwerpen, belangrijk voor Leiden's kunst en geschiedenis.

Door ook hare aandacht te vestigen op de bouwkundige overblijfselen uit den ouden tijd, hoopt de Vereeniging tevens mede te werken om het eigenaardig uiterlijk der stad, welke zoovele vreemdelingen jaarlijks tot zich aantrekt, te behouden.

Tot bestuursleden zijn gekozen, Mr. J. C. Overvoorde, *Voorzitter*, Prof. Dr. P. J. Blok, G. Gerlings, *Penningmeester*, D. Hartevelt en H. G. A. Obreen, *Secretaris*.

Met belangstelling begroeten wij de oprichting van deze vereeniging in de oude sleutelstad en gaarne wenschen wij haar veler steun. De contributie bedraagt voor leden f 2.50 per jaar en voor lid-begunstiger f 10.—

De op ruime schaal verspreide circulaire is versierd met een gezicht op de stad naar P. Bast en een gezicht op den Burcht naar de illustratie bij Orlers.

Zutphen.

In de laatste raadsvergadering te Zutphen is besloten, om de oudheden, welke de gemeente in eigendom heeft, in bruikleen af te staan aan eene commissie van zeven leden, waarvan er drie door den raad en drie door het bestuur van „Zutphen Vooruit” zullen benoemd worden, terwijl een lid van het Dagelijksch Bestuur als permanent lid der commissie zal fungeeren. Het doel is, om op die wijze een gemeente-museum te stichten, waaraan de gemeente jaarlijks f 350.— subsidie zal schenken.

N. R. Ct. 6 Januari 1903. II.

Oude Monumenten.

Den 23en November l.l. werd te Arnhem door den Heer Mr. J. F. Bijleveld, namens Gedeputeerde Staten van Gelderland, de Provinciale Geldersche Archeologische Commissie geïnstalleerd. Op zijn voorstel werden de Heeren Dr. J. S. van Veer en F. A. Hoefer benoemd tot Voorzitter en Secretaris-penningmeester der Commissie.

De Commissie heeft als haar orgaan gekozen de Bijdragen en Mededeelingen van „Gelre“.

Het in de Groote kerk te Breda ontdekte graf.

In den tijd, waaruit dit graf stamt, was het gebruikelijk — wanneer het heel groote heeren gold — om den overledene twee malen af te beelden: eenmaal levend en geknield, en vervolgens daaronder, dood, naakt, liggend. Dat systeem was nog in zwang in de eerste helft van de XVIIe eeuw, zooals blijkt uit het graf van prins Willem van Nassau-Oranje te Delft, alleen met dit verschil dat het levend beeld niet knielt, maar zit en het doode niet naakt is.

Het te Breda gevonden graf was kennelijk op dezelfde wijze ingericht. Boven het thans ontdekt liggende beeld is er een plaat geweest, waarop een knielende figuur, die de nis vulde.

De weelde en de kostbaarheid van dit monument sluiten de mogelijkheid uit, dat dit graf bestemd zou zijn geweest voor een der bouwmeesters van de kerk. In dit graf moet een groote mijnheer liggen, die zich vermoedelijk zal hebben omgekeerd, toen de wandalen het kunstwerk te zijner eere opgericht, vernielden.

Ik vermoed dat het bekende praalgraf van Engelbert II en diens vrouw Limburg van Baden oorspronkelijk op dezelfde manier de knielende beelden dier twee personen vertoond heeft, geplaatst op de steenen tafel door vier helden getorst. Onder die tafel liggen hun lijken afgebeeld. Deze dispositie past geheel in de destijds aangenomen inrichting van een praalgraf. Daardoor alleen worden de steenen tafel en de ingespannen houding der vier dragende helden verklaard. Zijn die twee knielende beelden nooit tot uitvoering gekomen? of hebben de beeldstormers ze vernield om Gode aangenaam te zijn, gelijk zij zooveel in de kerk van Breda hebben kapot geslagen?

Wie zal het zeggen!

VICTOR DE STUERS.

Het huis ten Dijke.

Wederom is het doodvonnis geveld over een der uit de middeleeuwen stammende kasteelen in ons vaderland. Op 18 December 1902 is het „Huis ten Dijke“, staande aan de noordkust van de prov. Groningen ten

noorden van Eenrum en nabij het dorp Pieterburen, op afbraak verkocht. Als deze regels het licht zien, zal met het sloopingswerk reeds een aanvang zijn gemaakt.

Het zal den lezers van ons Bulletin zeker niet onwelkom zijn een en ander van dit merkwaardige slot te vernemen.

Het huis ten Dijke komt als woning van een Ommelander hoofdling het eerst voor in 1406. Toch moet het ouder zijn, de bouworde van den gothieken toren doet een ontstaan in de 14de eeuw vermoeden.

Voor den lezer van dit oudheidkundig tijdschrift zal het van weinig belang zijn te vernemen de filiatie der eigenaren, welke van 1406 af met zekerheid en nauwkeurigheid kan worden vastgesteld. Elders heb ik die filiatie uitvoerig reeds medegedeeld. Genoeg zij het hier te vermelden, dat het huis in handen is geweest van achtereenvolgens de volgende geslachten: Ponte (of ten Bruggen), Rengers, Manninga, Horenken en Alberda. Gedurende 500 jaren is het huis ten Dijke of Dijksterhuis nooit verkocht, doch telkens van den eenen eigenaar op den andere vererfd. Sedert 1845 is Dijksterhuis onbewoond gebleven.

Uit de geschiedenis van het huis moet nog worden vermeld, dat he oorspronkelijk een roofofslot is geweest en dat zijn vermaardste bewoner^t is geweest de in 's lands historie zoo bekende watergeus Diderik Sonoy, die de drie laatste jaren zijns levens op Dijksterhuis bij zijn schoonzoon Luirt Manninga doorbracht. Sonoy overleed op 2 Juni 1597 op Dijksterhuis en werd begraven in de naburige kerk van Pieterburen, waar zijn grafzerk alsmede zijn rouwbord nog de herinnering aan hem levendig houden.

Dijksterhuis ligt op ongeveer tien minuten afstand van den noordelijken zeedijk der prov. Groningen, eenzaam te midden der boomlooze kleilanden. Ver in den omtrek en vooral van uit de zee maakt het hooge huis, grootendeels in het bosch verscholen, een trotschen indruk, zooals het daar boven de omgeving uitsteekt. Naderbij gekomen verwondert men zich over de statige eiken, welke hier welig tieren, zoo geheel in afwijking van den plantengroei der omliggende streken, die geene boomen, hoogstens enkel iepen kent. De reden hiervan is, dat het huis ten Dijke, met zijne binnen lanen en singels gelegen omgeving van ongeveer 12 hectaren groot, is gebouwd op een zandplaat in het wad. In vroegere eeuwen heeft het huis buitendijks gelegen, even ten noorden van den dijk, waaraan het dorp Pieterburen is gebouwd. Nog tot voor weinig jaren zag men in den ouden zeskantigen toren van het huis de ringen, waaraan de booten en schepen, uit zee teruggekeerd, konden worden vastgelegd. Zoo bood het huis in de 14de en 15de eeuw voor zijne bewoners eene uitstekende gelegenheid aan om het strandrecht of beter gezegd zoowel den strandroof als den zeeroof uit te oefenen. Het is toch van elders voldoende bekend, dat in de genoemde eeuwen aan de kusten der Noordzee, vooral aan de Oostfriesche kust, onderscheidene kasteelen werden bewoond door »vitaliebroeders" of »likedeelers", onversaagde zeeschuimers, soms van hooge geboorte, die de monden van Eems en Weser en de Wadden geruimen tijd onveilig hebben gemaakt. Nog in de 16de eeuw leefde de slechte naam van het huis ten Dijke, vooral ten opzichte van de uitoefening van het strandrecht voort. Men beweert zelfs, dat van Lennep, in zijn Ferdinand Huick, waarin hij van den op strandroof belusten heer van Murèl spreekt, daarmede het huis ten Dijke heeft bedoeld.

Zooals het huis daar thans, (hoeveel dagen nog ?,) staat, is het duidelijk in verschillende tijdperken gebouwd. Stamt de toren, welke waarschijnlijk altijd een plat dak heeft bezeten, om tot uitkijk te kunnen dienen, uit de 14de of 15de eeuw, ook het achtergedeelte van het huis zal vermoedelijk uit de 15de of 16de eeuw zijn. Op den achtersingel geeft het hooge van zware baksteen en gebouwd huis dan ook het zuiverst den indruk van een in de grachten oprijzend middeleeuwsch slot.

Wie de afbeelding op de kaart van Coenders (1686) vergelijkt met de teekening op de kaart van Beckeringh (1790) en den huidigen toestand, zal de voorzijde aanmerkelijk gewijzigd vinden.

Het hooge voorhuis, met een gevel met lijstgoot, passende in een

stadsstraat, doch niet bij een landhuis of kasteel, is in 1791 door Jhr. Gosen Geurt Alberda gebouwd. Met trots wijst hij in zijn dagboek op dezen bouw, in zijne oogen eene »verfraaying" van het slot en binnenshuis liet hij ter herinnering daaraan in den ongeveer 1 M. zwaren ouden voormuur, thans den binnenmuur, eene sierlijke houten poort bouwen, prijkende met een

Latijnschen zegewensch, luidende: *Stet Domus haec donec fluctus formica marinos ebibat et totum testudo perambulet orbem.*

Daarboven plaatste hij twee tegen elkaar leunende wapenschilden, dat van hem zelf en een blank schild, bestemd voor het wapen zijner toekomstige echtgenoot. Dat schild is blank gebleven: het vermoeden door hem in 1791 gekoesterd, eenmaal eene hem waardige gade als vrouwe van Dijksterhuis het huis binnen te leiden, is niet vervuld geworden. Ook de zegewensch dreigt niet in vervulling te komen. Nog zijn de reis van den schildpad en

de taak van den mier in geen eeuwen volbracht en reeds weerklinken in de verte de doffe slagen van den vernielenden moker. Weldra zullen de zware, nog zoo door en door hechte muren, van bijna één, soms meer dan 1 Meter dikte, voor goed uit elkander worden geslagen en zal het huis ten Dijke van den aardbodem verdwijnen, om enkel in herinnering en sage voort te leven.

Aan het poortje met den Latijnschen zegewensch is eene blijvende plaats verzekerd in het Groningsch Museum. Daar is het als doorgang tusschen twee zalen weder opgebouwd.

Als men de naar het westen gelegen voordeur van het huis binnentrad, zag men genoemd poortje recht voor zich staan. Rechts voerde een deur naar de voorkamer, aangebouwd in 1791 en dus met een behang en een plafond in Louis XVI stijl.

Onder het poortje doorgaande, welks hemel met een bewolkt blauwe lucht was beschilderd, had men aan de rechterhand de torentrap, links een korte dwarsgang, waarin de deuren uitkwamen der vier vertrekken in het oude gedeelte van het slot: de ramen dier vertrekken zagen op den achtersingel en naar de zuidzijde uit. Als ingang van de grootste kamer, de zoogenaamde zaal, diende een eikenhouten betimmering met snijwerk van de 2de helft der 17de eeuw, voorstellende bloemfestoenen met open-gewerkte vruchten. Boven den ingang zat te midden van dergelijk lofwerk de wijzerplaat van een achter de betimmering verscholen speekklok. De zaal en de overige benedenvertrekken leverden weinig merkwaardigs op, zij waren meerendeels gemoderniseerd met plafonds en behangsels uit de eerste helft der 19de eeuw. In een der kamers was nog een niet onaardig linnen behangsel van witte en roode figuren in Louis XIV stijl op een zacht groen fonds. Onder het moderne behangsel der zaal zijn enkele banen te voorschijn gekomen van een in chineeschen stijl geschilderd behang, roode bloemen op een blauw fonds. De vensters waren geplaatst in diepe vensternissen, welke een dikte van den buitenmuur van 87 c.M. te zien gaven.

In de huiskamer en in een enkel ander vertrek dienden die diepe vensternissen, welke door een gordijn van het eigenlijke vertrek konden worden afgesloten, tevens tot geheim gemak. Men had slechts het blad van de vensterbank op te lichten, om daarvan gebruik te kunnen maken. De uitwerpselen vonden hun uitweg in het water van de langs de muren gelegen gracht.

De torentrap met zandsteen treden en een spiraalvormige middenstander leidde naar de verdieping. In het nieuwe voorhuis had men over de volle breedte van het huis een groote bovenzaal, in het oude huis een lange dwarsgang, waarop vijf vertrekken uitkwamen. Ook die verdieping had niets bijzonders, of het moest al zijn de bloedvlek in de gang, herinnering aan den moord door een Moorschen bediende van Sonoy hier in October 1596 op eene dienstmaagd van den huize gepleegd, waarvan men het romantische verhaal bij onzen bekenden geschiedschrijver Pieter Bor kan lezen.

De torentrap voerde verder naar de groote zolders en vlieringen van

voor- en achterhuis en tevens naar het platte dak van den toren. Onmiddellijk bij den uitgang naar dat platte dak was het vertrekje van den torenwachter. Volgens de overlevering werd dit vertrek ook wel als gevangenis gebruikt. Op dat dak had men een zeer ruim uitzicht tot ver in de zee aan de eene zijde, tot wijd over de Ommelanden aan de andere zijde, met de torens van de op vijf uren afstand gelegen stad Groningen in het verre verschiet.

De kelder, waarin keuken, bijkeuken, bier- wijn- en provisiekelders, bestond uit een aantal lage tonronde steenen gewelven. De vloer van den kelder lag ongeveer 1 M. beneden den waterspiegel van de gracht.

De ligging en omgeving van Dijksterhuis is verder gelijk die van de meeste Ommelander kasteelen. Het huis zelf met een voorplein ¹⁾ was van alle zijden in de grachten gelegen, de zoogenaamde binnengracht. Een brug, prijkende met twee schilddragende leeuwen, voerende de wapens van Alberda, leidt tot het voorplein, oudtijds de voorburg, waar zich de stallingen, schuren en knechtenwoningen, de zoogenaamde »schathuizen'' bevinden. Achter de schathuizen liggen de tuinen voor groente, voor boomgaard en voor vermaak en dit alles is omgeven door een buitengracht. Over de buitengracht voert wederom een brug. Hier staat het sierlijke, trotsche inrijhek uit het laatst der 17de eeuw, prijkende met op zware zuilen geplaatste beeldhouwde vazen. Dergelijke vazen, op zandsteen voetstukken geplaatst en met wapens en lofwerk voorzien, stonden ook hier en daar paarsgewijze in de oprijlaan of aan den ingang van het landgoed.

Rondom de buitengracht, links en rechts van de oprijlaan, loopt in het vierkant de statige singel van zwaar geboomte.

Nog eenige weken en van al die schoonheid en deftigheid zal niets zijn overgebleven. Reeds is de afbraak van het hechte huis begonnen en staat de houtveiling van al het geboomte in de dagbladen aangekondigd.

In menig opzicht is dit voorzeker te betreuren. Een heerlijk plekje natuurschoon, een »bosch'' te midden der vlakke kleilanden en zeer nabij de zee, een slot met enkele historische herinneringen, een landgoed, dat het type droeg van de woning eens Ommelander jonkers uit vorige eeuwen, dat alles zal voor goed van den aardbodem verdwijnen. En toch, er zijn erger vandalismen geschied.

Het huis ten Dijke had uitwendig, behalve wellicht in zijn eenvoudigen achtergevel en toren, zeer weinig architectonische waarde, de verbouwing van 1791 had het karakter van middeleeuwsch slot vrij wat bedorven. Inwendig waren zoo goed als alle sporen uit de middeleeuwen en uit de 17de en 18de eeuw weggenomen.

Sedert 1845 stond het huis onbewoond en het liet zich bezwaarlijk vermoeden, dat er iemand zou gevonden kunnen worden, genegen en in staat tevens om dit eenzame slot te bewonen.

1) De toren, oorspronkelijk ook uit het water opgebouwd, was in latere jaren eveneens door een strook grond omgeven.

Waar tegelijkertijd twee Ommelander kasteelen met slooping werden bedreigd, daar was en daar is het zaak de krachten tot behoud te concentreeren op het andere kasteel, het huis Menkema bij Uithuizen, vriendelijk nabij het dorp gelegen, uitwendig meer ongeschonden en vooral inwendig van meer oudheidkundig en kunstwaardig belang.

Frouwens, het huis ten Dijke had in de laatste jaren reeds veel van zijne waarde verloren. Toen ik in 1890 dit huis voor het eerst mocht bezoeken, was het nog volledig in den staat, zooals het door de laatste bewoonster in 1845 was nagelaten. Oude familieportretten, schilderijen van Hobbema en andere oude meesters sierden de wanden, 17de en 18de eeuwse meubels gaven aan de kamers een gezellig aanzien, prachtig glaswerk en porselein vulde de kasten en buffetten, oude kanonnen prijken op het voorplein.

Sedert waren de meeste meubels en de rijke inboedel uit het huis verdwenen, de zwaarste eikenboomen waren geveld, de sierlijke tuinvazen waren naar elders verhuisd en het geheel had een doodsch en verlaten karakter gekregen.

Gelukkig zijn door de goedgeefsheid van den eigenaar en niet minder door de milde belangstelling van diens erfgenamen, de familie Lewe van Nijenstein te Groningen, een aantal herinneringen aan het huis ten Dijke in het Groningsch Museum geplaatst. Daar zal men vinden het bovengenoemde poortje, eenige behangsels, een draagstoel, enkele geschilderde portretten, stoelen (Louis XIV en Louis XVI), geesels, wapenschilden, een windwijzer (voorstellende een zeemeermin) enz. alles afkomstig van het ten doode opgeschreven kasteel, terwijl het omvangrijke huisarchief van Dijksterhuis een veilige plaatsing heeft gevonden in het Rijksarchief te Groningen.

Groningen, December 1902.

Mr. J. A. FEITH.

De St. Janskerk te 's-Hertogenbosch.

In het jaar 1902 werden ondernomen de herstellingswerken van den grooten koepel der St. Janskerk. Verder zijn door het kerkbestuur op eigen kosten hersteld twee merkwaardige XV^{de} eeuwse tochtportalen van eikenhout; ook zijn de basementen en muurvlakken rondom het hooger koor van hun verflagen ontdaan en is het oude schoone steenwerk, dat nogal veel had geleden, hersteld.

»Arch.»

De O. L. Vrouwenkerk te Maastricht.

In April is men begonnen met het blootleggen van de natuurlijke steen, waarmede men thans is gereed gekomen.

Bij het uitbreken der moderne ramen werden twee zijkanten der oude ramen ter gevonden, die de gegevens leverden voor de restauratie der ramen.

Ook werd een ingang teruggevonden aan den voet van den toren aan de westzijde der kerk. Deze is weer hersteld en men zal den nieuweren ingang eerlang dicht maken.

Ook vond men aan de pijlers hier en daar sporen van schilderwerk, zoo een St. Christoffel bij den preekstoel. Deze beschilderingen duiden op altaren, die opgericht waren aan den voet der kolommen.

De crypte onder het hoofdaltaar is nu sedert een jaar gereed; die onder den toren wacht nog op verdere restauratie.

Na verloop van tijd zal de kerk eenvoudig gepolychromeerd worden. De vloer van de kerk ligt 40 centimeter lager dan het O. L. Vrouwenplein. Het plan bestaat het plein af te graven.

De Telegraaf. November 1902.

Bij de Kerk heeft men aan de zuidzijde aan den buitenkant, in den hoek gevormd door den rechter zijbeuk in den rechter kruisbeuk een calorifère voor centraal-verwarming aangelegd. Ten einde de verwarmde lucht naar de kerk te voeren, heeft men, boven aan den rechter zijbeuk een kanaal moeten graven en metselen, bij het volbrengen waarvan men stiet op een 1 Meter dikken sterken muur, gegoten, die loopt in de richting van den pijler van het priesterkoor naar den westelijken muur van den rechter kruisbeuk: deze muur is van zulk sterk gietwerk dat men hem niet den beitel heeft moeten doorkappen. Even aan de buitenzijde van den muur in den kruisbeuk bij den muur der krocht onder het priesterkoor vond men de sarcofaag, eene frankische, uit steen. Zij is geheel verbrijzeld, doch door het samenvoegen van de nog resteerende brokstukken komt men tot de volgende afmetingen: lang buitenzijde 1.74 M., binnenzijde 1.60 M., hoog aan het hoofdeind 50 cM., buitenorde, binnenorde 44 cM., breedte binnenzijde aan het hoofdeind 50 cM., aan het voeteind 22 cM., de dikte der wanden is 4 à 5 cM. Van het deksel is niets gevonden, ten minste geen beteekenend stuk of gedeelte.

Dr. P. DOPPLER.

De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ouddorp.

De toename van het ledental, die uit oogpunt van de kerkelijke gemeente met vreugde wordt begroet, blijkt en bleek dikwijls voor het kerkgebouw zelf minder gelukkig te zijn, daar hierdoor verbouwingen noodzakelijk worden, die nadeelig kunnen zijn voor het bouwwerk. Thans wordt hierdoor het kerkje te Ouddorp op Goeree bedreigd, waar men 3 December l.l. aanwijzing heeft gehouden voor een uitbreiding van de kerk, waardoor een deel van het 15de eeuwsche koor gevaar loopt.

De kerk, die oorspronkelijk met den toren een geheel vormde, is hiervan thans gescheiden door eene onbebouwde ruimte van ongeveer 7 Meter. De toren is opgetrokken van baksteen met ruime toepassing

van blokjes witten steen en heeft in het begin der 19de eeuw zijn spits verloren. In het midden der 18de eeuw was deze nog met »eene fraaie witte (achtkante) spits'' bekroond ¹⁾. De kerk bestaat uit een schip van 11 M. 70 breed en 11 M. 30 lang, en een koor. Het schip lijkt op het eerste gezicht van later datum, doch bij nadere beschouwing blijkt, dat dit nog gedeeltelijk in tufsteen is opgetrokken en dat zich achter de banken nog een rij van rondbogig afgedekte nissen bevindt, die zich door het geheele schip herhaalt, wat aantoonst dat dit gedeelte tot het oudste deel der kerk behoort en tot de 12de eeuw is terug te brengen. Het oude romaansche schip is echter grotendeels omkleed en aan de Noordzijde door moderne beeren versterkt. De kap en het gewelf zijn van hout en later aangebracht.

Het koor is evenals de toren laat 15de eeuwsch en door de vijfzijden van een tienhoek gesloten. Het is slechts 8 M. breed en tot aan de afsluiting 10 M. 66 laag. De drie westelijke travées van het koor zijn van baksteen, het overige is in tufsteen opgetrokken, die waarschijnlijk afkomstig is uit de afbraak van den oorspronkelijken toren en de oudste koor-afsluiting. Het houten gewelf is spitsbogig. De schinkels rusten niet op dwarsbinten maar op sierlijk geprofileerde klossen, die op muurstijlen steunen. Volgens den Tegenwoordigen Staat dl. VII, blz. 133 waren er vóór het jaar 1743 aan het gewelf »nog verscheiden zinnebeelden en gewijde afbeeldingen van de roomsche tijden'' te zien, die men toen echter heeft overgeverfd. Er was toen ook een grafzerk van Jan Maghielse Duffel, met een vischnet en een kaakmes, waarop de dorpsgenooten hunne aanspraak steunden op den uitvinder van het haringkaken.

Het is onbekend wat aanleiding gaf tot afbraak van den oorspronkelijken toren en van het koor in de 15de eeuw, en evenzeer wanneer de toren van de kerk gescheiden is. Wellicht is dit laatste in verband te brengen met den zwaren brand van 1677, die een deel van het dorp in de asch legde. De toren was eerst in de kerk ingebouwd, gelijk gebleken is door de sporen door de heer A. Mulder aan den toren gevonden. Bij aandachtige beschouwing is aan de Noordzijde van den toren nog een gedeelte van het kerkplint terug te vinden en eveneens een deel van de waterlijst der kerk. Aan de Noord- en aan de Zuidzijde van den toren is nog duidelijk te zien waar de kerkmuur aansloot, ja zelfs herkent men nog de moet veroorzaakt door de aansluiting van de kerkkap tegen den toren. De hier en daar tusschen den baksteen aan den toren aangebrachte hoeksteen van witten steen vindt men niet meer onder de plaats waar het kerkdak tegen den toren aansloot.

De kerk was reeds van den toren gescheiden bij de gedeeltelijke verbouwing in het jaar 1734. Zij is tot heden bewaard in vrijwel denzelfden toestand, waarin deze in het midden der 18de eeuw verkeerde.

¹⁾ De toren met spits vindt men o.a. afgebeeld in R. Bakker, *De Nedl. Stad- en Dorpsverzuiver*, 6de deel.

Volgens de thans aanhangige bouwplannen wil men de drie travées van het koor uitbreken en hier een soort transept uitbouwen tot 5 Meter buiten het schip. De koor-afsluiting zoude dan behouden blijven en dienst kunnen doen voor consistoriekamer en orgelgalerij.

Een ander plan, waardoor de kerk niet wordt geschaad, werd door den rijksarchitect, den heer A. Mulder, aan de hand gedaan. Hierbij werd voorgesteld om de kerk weder aan den toren te trekken en op de oude fundamenteën op te bouwen, zoodat de toren weder als voorheen in de kerk gebouwd werd. Men verkreeg dan voldoende ruimte door het aangebouwde deel en eene hierin aan te brengen tribune, of kon, als men hiertegen bezwaar maakte, nog meerder ruimte vinden door den aan het koor voorgenomen aanbouw te voegen aan den nieuwen bouw tusschen den toren en de kerk. Op deze wijze kon in de behoefte aan meerder ruimte worden voorzien zonder aan de oude kerk te schaden.

Op een schrijven aan den heer J. Boss kreeg ik den 2^{den} December bericht, dat het college van kerkvoogden bezwaar maakte om het plan van den heer Mulder te volgen, daar men vreesde hierdoor of te weinig ruimte te winnen, of bij verdere uitbreiding in kosten te vervallen, die de beschikbare middelen te boven zouden gaan.

J. C. OVERVOORDE.

De houten »veenweg" in de gemeente Smilde.

Den 17en Juli 1902 werd in de gemeente Smilde — 15 à 20 minuten ten oosten van de Drentsche Hoofdvaart en noordoostelijk van de Suermonds- of Dikke wijk — een gedeelte van een houten veenbrug of veenweg opgegraven in tegenwoordigheid van de Commissie van Bestuur van het Drentsch Museum.

Wat afmeting en ligging betreft kwam deze weg geheel overeen met de meeste der andere gevonden houten veenwegen. De breedte bedroeg $\pm$ drie Meter, terwijl hij gevonden wordt op de scheiding van het vezelige grauwveen en het compacte zwart- of blauwveen. Dit was ook reeds geconstateerd bij eene opgraving, die in Juni 1896 plaats had ¹⁾. Ook deze weg is dus waarschijnlijk ongeveer in denzelfden tijd aangelegd. Het thans opgegraven gedeelte lag bijna op den zandbodem. Er werd slechts een geringe hoeveelheid pekachtig veen onder gevonden. De laag grauw veen erboven bedroeg $\pm$ een halven Meter. Voorheen zal deze laag ongetwijfeld van grooter afmeting geweest zijn, daar 't veen in vroeger jaren blijkbaar was afgebrand voor 't »boekweiten”.

De weg bestond, voor dit gedeelte althans, uitsluitend uit ruwe boomstammen met een omtrek van 34 tot 54 centimeter, die, zooals op de door mij ter vindplaats genomen photographieën duidelijk is waar te nemen, dicht

1) Verslag Museum-Commissie Assen 1897.

tegen elkander op het veen waren neergelegd. Er kwam slechts één halve (gekleofde) stam bij voor, wat misschien aan toeval is te wijten. Wellicht waren de beschikbare boomen niet zwaar genoeg, om, na klooving, nog voldoende bouw materiaal voor het beoogde doel te leveren. Volgens de afbeeldingen van den heer J. W. Karsten (Kunst- en Letterbode 1819) — die de zoogenaamde Valtherbrug over de geheele lengte — *ruim twee en een half uur* gaans — heeft opgespoord, komen ook daar gedeelten voor, die uitsluitend uit boomstammetjes bestaan. Het daarvan in 1891 in mijn tegenwoordigheid in het Ter Haarsterveen opgegraven gedeelte (zie Nieuwe Drentsche Volksalmanak 1898 en Vragen van den Dag 1898 afl 11) bestond uit breede, zware delen, evenals vele in Duitschland gevonden houten veenwegen. Ongetwijfeld vond men op deze plaatsen in de nabijheid zwaardere boomen en paste men blijkbaar ook in die oude tijden reeds den stelregel toe: „Van dik hout maakt men planken.”

De gebruikte boomstammen waren aan de einden met een scherp werktuig flink afgekap. Om de meeste was de bast nog aanwezig, waaraan te zien was, dat ze voornamelijk van elzen en berkenboomen afkomstig waren. Die aanwezigheid duidt er mijns inziens op, dat ze slechts korten tijd aan „weer en wind” blootgesteld zijn geweest. Zij sterkt mij in mijn vroeger bij de beschrijving van de Valtherbrug uitgesproken meening, dat deze „bruggen” hoogstwaarschijnlijk door een zwaren vloed of door een zeer spoedigen en sterken overgang tot een zeer vochtige periode voor 't oog zijn verdwenen.

Dat het oneffen verdek met zand- of met plaggen-bedekking zou zijn vlakgemaakt, hetgeen, volgens enkele schrijvers in Duitschland bij sommige houten veenwegen het geval is geweest, bleek niet. Tusschen de naden werd dezelfde pekachtige veengrond aangetroffen als beneden de stammen, terwijl er boven ook niets dan veen werd gevonden.

Onderleggers kwamen bij het opgegraven gedeelte niet voor; evenmin verbindings- of bevestigingsmiddelen. De richting was W. Z. W. — O. N. O.

Op eenigen afstand zuidelijker, waar een zandweg, begrensd door twee parallel loopende slooten door het veen is aangelegd, bestaat de weg uit een dubbele laag boomstammen, kruisgewijze over elkaar gelegd. — (De richting is hier iets noordelijker). Wellicht is hier indertijd een laagte geweest. Onder de onderste laag kwamen duidelijk platgedrukte waterplanten voor. Over 't algemeen is het veen hier wellicht, tengevolge van geringe natuurlijke afwatering, steeds zeer vochtig geweest. In latere tijden althans was dit in groote mate het geval, getuige de vele meerstallen en meren (Bolmeer, Hoedmeren, Meeuwenmeer, Zoommermeren, enz.) die daar in de vorige eeuw nog gevonden werden.¹⁾

1) Kaart der Haler- en Witter venen, door Drost en Gedeputeerden van Drente den 21 Februari 1769 vastgesteld

Mr. L. Oldenhuis Gratama. Echte stukken betreffende de verhooging van het Haver- en Witter veen op de Drentsche hoofdvaart te Smilde, Assen, 1864.

Doordien te Smilde en omstreken reeds zóór veel veen is vergraven, kan niet meer worden nagegaan of de weg zich over de geheele breedte, dus ook over de aangrenzende Friesche venen, die met de Smildervenen één geheel uitmaken, heeft uitgestrekt. Wel zijn in vroeger jaren in de Friesche venen houten veenwegen te voorschijn gekomen, o. a. tusschen Dragten en Ureterp in 1861 en bij Appelscha in 1877. ¹⁾ Misschien heeft deze laatste, die daar echter slechts één meter breed was in verbinding gestaan met dien te Smilde.

Verder zijn in 1887 te Smilde in de nabijheid van 't Oranjekanaal een groot aantal palen, aan één zijde toegespitst op een diepte van gemiddeld 1½ Meter in het veen gevonden. Waartoe deze gediend hadden, was niet op te lossen. ²⁾

Het verdient opmerking, dat de thans opgegraven weg gevonden wordt in ongeveer het breedste gedeelte van het veen, en ongeveer in 't midden van de lengte ervan.

Aan een overweg over 't veen voor een »grooten trek» mag mijns inziens niet gedacht worden, daar men, door eenige kilometers noordelijker of zuidelijker te gaan, het veen bijna geheel kon vermijden.

De bisschop van Utrecht trok Drente in latere tijden over den Bisschopsberg bij Havelte binnen; de krijgstroepen van Graaf Willem Lodewijk van Nassau langs den weg van Bakkeveen naar Een — bij welk laatste dorpje hij twee schansen, de Zwartendijksterschans en de schans Portugal deed aanleggen, waarvan de eerste nog bestaat.

Alle omstandigheden wijzen er naar mijn gevoelen op, dat de weg voor een plaatselijk doel moet zijn aangelegd, hetzij voor de jacht, hetzij voor landbouw of veeteelt, om in het vochtig seizoen toegang tot de venen hebben. ³⁾

Professor Knoke beweert, dat de vele zoogenaamde »Knüppeldämme», die in de venen gevonden worden, en wier oorsprong men naar latere tijden moet verleggen, meest door omwonende boeren zijn aangelegd, om de turf, die uit de diepte gehaald werd, te kunnen wegvoeren. ²⁾ Dit komt mij voor dezen weg, met het oog op den tijd waarin hij gelegd moet zijn, en het vele hout, dat toen ter beschikking was, onaannemelijk voor.

Hoogeveen 1 December 1902.

G. J. LANDWEER Jz.

1) Dr. W. Pleijte. Nederlandsche Oudheden, deel I blz. 146.

2) Verslag Museum-Commissie Assen 1888.

3) In een ander gedeelte van Drente bediende men zich in latere tijden 's winters van een bijzonder soort kunstweg voor lokaal verkeer over het veen. Om nl. 's winters leem uit Weerdingerholt te kunnen halen, bedienden de bewoners van Roswinkel zich in vroeger jaren langen tijd van een door hen genoemden »Spoorwegh» van ijs. Zij hadden daartoe twee parallel loopende ondiepe greppels in 't veen gegraven op een afstand van wagensporen, die tegen het invallen der vorst zoo noodig zooveel mogelijk met water werden gevuld. Wanneer dit water bevroren was, kon men daarover zeer geschikt met wagens rijden. Mr L. Oldenhuis Gratama vond in de

Wadenhoijen.

De restauratie aan de Ned. Herv. Kerk te Wadenhoijen is afgelopen. De dikke laag cement, waarmee de muren van het schip van buiten waren besmeerd, is weggenomen, de voegen zijn uitgekrabd en weer ingevoegd, waardoor de tufsteen zeer mooi te voorschijn komt. De muur aan de zuidzijde, die veel was uitgeweken, is ten deele met tufsteen vernieuwd en verder te lood gemaakt. De hoofdingang, die zich eerst tusschen twee lichtraampjes bevond, is nu onder een dier raampjes aangebracht.

Al de raamopeningen van het schip zijn bezet met half groen glas in lood gevat, en tegen bindroeden vastgemaakt, die op een afstand van 3 decimeter van elkander staan. De lage zoldering in het schip heeft plaats gemaakt voor een houtbeschiëting aan de binnenzijde van de heel vernieuwde kap, waardoor de acoustiek veel verbeterd is. De dakbedekking van roode pannen is vervangen door eene leibedekking; ook is aan iedere zijde van het dak een zinken goot gelegd met een afvoerbuis en vergaarbak. De binnenzijde der muren van het schip en het koor is afgebikt en weer bepleisterd, behalve de muurbeschildering, waaraan de een weinig verkleurde deelen nog zullen worden opgehaald.

Tielsche Courant. November 1902.

Zutphen.

Naar men verneemt zullen de fraaie gewelfschilderingen in het Noorderdwarspand der H. Walburgiskerk met veel omzichtigheid bijgewerkt en, waar noodig, opgehaald worden. De heeren Lücke en Helswegen, beiden werkzaam aan het atelier van Cuypers te Roermond, zijn reeds met dit werk begonnen.

De Opmerker. 6 December 1902.

N.B. „Ophalen” lijkt ons voor oude schilderingen een gevaarlijk werk, waardoor hieraan alle waarde kan ontnomen worden. *Red.*

zoogenaamde boerkist of hoerschrien te Roswinkel nog twee stukken van 1711 en van 1736 betrekkelijk dien spoorweg, waaruit blijkt dat er nogal belang in gesteld werd. In het eerste stond o. a. vermeld, dat door het graven van eene „hooffsloot” „dwars door de spoorwegh” de bewoners van Roswinkel „oordeelden zeer benadeelt te zijn dewijl haer spoorwegh, die zij voor ondenckelijke jaeren vrij hadden gebrueckt, daardoor werde onbruickbaar gemaect”.

Mr. L. Oldenhuis Gratama. Spoorweg tusschen Emmen en Roswinkel. Assen 1871.

2) Prof. Dr. F. Knoke. Die Römischen Moorbrücken in Deutschland, blz. 8. Berlin 1895.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Dr. K. O. Meinsma, Middeleeuwsche bibliotheken. Zutphen. 1903.

Met belangstelling namen wij kennis van het werk van Dr. Meinsma, waarin voor het eerst aan de middeleeuwsche bibliotheken in Nederland eene afzonderlijke studie wordt gewijd.

De schrijver heeft zijn werk in vijf hoofdstukken verdeeld, waarvan de twee eerste zijn gewijd aan het beheer en de inrichting der buitenlandsche bibliotheken, het derde en vierde aan die in Nederland en het vijfde in het bijzonder aan de bekende Librye der St. Walburgskerk te Zutphen.

De buitenlandsche bibliotheken worden vrij uitvoerig geschetst aan de hand van de hierover bestaande litteratuur en voor die in Nederland heeft de schrijver zooveel mogelijk gegevens bijeengebracht. Wij vinden hierbij tal van belangrijke bijzonderheden, die van een uitvoerig onderzoek getuigen, en vergeven den samensteller gaarne, dat hij niet alle litteratuur over dit onderwerp meester blijkt. Het is dan ook minder als aanmerking, dan wel als aanvulling op zijn werk, dat wij hem op een tweetal onvolledigheden willen wijzen, die ons bij het lezen opvielen.

Van Dordrecht wordt alleen de librve van de Groote Kerk in 1571 vermeld, hoewel ook voor het Augustijnen- en het Minrebroedersconvent het bestaan van bibliotheken in 1552 bekend is. In dat jaar toch vermaakte Adriaen Coel Pietersz. aan de Augustijnen 12 Carolus ineens »om boucken te coepen op heur librarië" en aan de Minrebroeders al zyne boeken »om die (te) legghen op heur librerie — opdat allen studiosen van onser stadt daarmede oick gheryf mochten worden" ¹⁾.

Een deel van de kloosterbibliotheken ging over in de in 1616 opgerichte stadsbibliotheek, waarvan in de catalogi van Godewyck en van van Braem nog restanten der kloosterbibliotheken zijn aan te wijzen. Deze stadsbibliotheek werd in 1768 verkocht, waarbij nog 18 gulden aan den smid betaald moest worden voor het afveilen der ketenen.

Eene andere onjuistheid betreft de Leidsche Universiteitsbibliotheek, waarvan de schrijver in aansluiting met de prent van J. C. Woudanus (1610) vermeldt, dat er tweemaal 11 lectrijnen met boeken waren, terwijl Orlers (1614) uitdrukkelijk er 2 maal 12 vermeldde, die reeds zoo vol waren, dat bij die voor theologie en rechten twee rijen planken aangebracht

1) Zie de inleiding op mijn Catalogus van de bibliotheek der gemeente Dordrecht. Dordrecht, 1898, waarin ook eenige bijzonderheden te vinden zijn over de in 1616 aldaar opgerichte stadsbibliotheek. Ik vermeld deze, omdat zij ook restanten van middeleeuwsche bibliotheken bevatte en ouder is dan de door schrijver wel vermelde in het begin der 17de eeuw gestichte stads-boekenkamer in de Westerkerk te Enkhuizen.

waren om de vele boeken te bergen. Deze bevatten daarenboven alleen de foliodeelen, daar de kleinere formaten in de kasten waren geborgen. De schatting van het aantal deelen is hierdoor te laag. Eene juistere schatting ware trouwens mogelijk geweest, wanneer de schrijver inzage genomen had van het werkje van Dr. G. D. J. Schotel ¹⁾. Ten slotte kan hier nog worden bijgevoegd, dat de bibliotheek naar het voorbeeld van die te Oxford was ingericht. Het is dan ook onjuist, dat de boeken alleen staande aan de pulmten konden worden geraadpleegd. Op de gavage in Orlers ziet men zelfs een zittend lezer, en Orlers vermeldt uitdrukkelijk (bl. 152), »dat men gemakkelijk tusschen de zelfde gaen *ende zitten* mach om te lezen ofte studeren."

Een ernstiger bezwaar betreft de indeeling van de stof, waarbij in het vierde hoofdstuk verschillende bijzonderheden worden vermeld, die in het derde tehuis behooren, en de schrijver door het opnemen van te onbeteekenende bijzonderheden het overzicht niet steeds gemakkelijker maakt.

De oudst vermelde boekenschat in Holland is die van Willebrord, den eersten bisschop van Utrecht en die van Bonifacius, die deze medevoerde op zijn reis naar Friesland. Van de boekerijen, waarover meerdere gegevens zijn bewaard is het oudste die van de Benedictijner-abdij te Egmond, waaraan o.a. door Dirk V in 1083 boekwerken ten geschenke werden gegeven.

De inhoud der middeleeuwsche kerk- en kloosterbibliotheken bestond in hoofdzaak uit theologische en enkele medische en natuurwetenschappelijke werken. Wereldsche letterkunde wordt er niet bij vermeld en zelfs »van den Vos Reynaerde" ontbreekt: klassieke schrijvers vindt men alleen in de Egmonder abdij-bibliotheek. Historische werken worden weinig aangetroffen. De mannenkloosters bevatten bijna uitsluitend Latijnsche en de vrouwenkloosters alleen Nederlandsche werken. Onder de bijlagen (bl. 249—317) zijn verschillende oude inventarissen in extenso afgedrukt, waarbij voor de elders reeds goed afgedrukte inventarissen met eene korte verwijzing is volstaan.

Over het beheer en de plichten van den archivaris zijn door Dr. Meinsma tal van lezenswaardige bijzonderheden bijeengebracht. Een opmerking slechts: waarom bij de statuten van Windesheim alleen die van 1553 vermeld, zonder verwijzing naar de oudere statuten van 1508, of zijn hiervan geen exemplaren meer bekend? In dat geval ware echter eene korte vermelding niet overbodig geweest.

1) De bibliotheek der hoogeschool te Leyden. Leiden, 1866. Volgens S. waren er volgens den nomenclator van 1595. 450 werken, waarvan 139 over theologie, 75 over historie 76 over philosophie, 18 over wiskunde en 55 over letteren, en volgens den catalogus van 1614 waren er 838 werken behalve het legaat van Scaliger (208 werken) en de »gecollationeerde en beschrevene werken." Het aantal *deelen* was natuurlijk veel grooter.

In het vijfde hoofdstuk is de schrijver geheel op voor hem bekend terrein, waar hij de geschiedenis beschrijft van de thans aan zijne zorgen toevertrouwde Librye te Zutphen. Wij stippen hieruit aan, dat deze is gesticht in de jaren 1561—1564, doch dat blijkbaar reeds vroeger een Librye aan de kerk verbonden was, die c. 1500 op een bovenkamer van het kapittelhuis werd gevestigd.

De Librye was ingericht »tot staerckinge in den hillegen Christen geloeve'' en bevatte grootendeels theologische werken. Zij ontving verschillende legaten van boekwerken en werd versterkt door wat in de kloosterbibliotheken bij de opheffing nog werd aangetroffen.

De toegang stond slechts open voor een beperkt publiek, dat met een der 60 sleutels begiftigd werd. In 1608 werd de librye gesloten en na de heropening in 1622 werd steeds een rector of conrector der Latijnsche school met het toezicht belast, waarmede eerst in 1816 werd gebroken, toen hiervoor een der predikanten werd aangewezen.

Het vertrek zelf, 18 bij 8 M. groot, met roode estriken bedekt en »overdekt door twee rijen van vierdeelige gewelven'', bevat 18 dubbele lezenaars, waarop de deelen met kettingen bevestigd waren, hetgeen echter niet belette, dat voortdurend werken ontvreemd werden. De eerste rij van 10 pulmten is versierd met beeldjes van Christus, 't Lam Gods, de H. Maagd en andere Christelijke symbolen, gesneden door Wilhelm beeldsnijder, die ook de beeldjes bewerkte aan de afschuiningen der pilaren, waar het achtkant der zuilen overgaat in het vierkant, gevormd door de samenkomst van de vier gewelven. Deze beeldjes zijn: St. Walburga, Maria, Lucas en Matthaeus; — Marcus, Johannes, St. Barbara en St. Catharina, — een mannen- en een vrouwenkop en een basrelief van St. Salvator, — Petrus, Saulus, Delila en Samson.

Het middeleeuwsch karakter van de Librye, die velen een ouder jaar van bouw deed vermoeden, wordt hieruit verklaard, dat bij den bouw tot voorbeeld dienden de te Zutphen reeds bestaande kloosterbibliotheken van het Predikheerenklooster en het Observantenklooster Galileën aan den weg naar Warnsveld.

Vermelden wij ten slotte, dat het werk is versierd met een aantal, deels origineele, illustraties, waaronder een zeer goed geslaagd gezicht in de Librye te Zutphen.

Wij hopen door deze aankondiging nog velen opgewekt te hebben om nader persoonlijk kennis te maken met het belangrijk en van veel studie getuigend werk van Dr. Meinsma en tevens om ook uit die archieven, welke nog onuitgegeven gegevens over dit onderwerp bevatten, eene aanvulling te leveren op den reeds rijken schat van bijzonderheden door den schrijver in dit werk bijeengebracht.

Leiden, 10 Nov. 1902.

J. C. OVERVOORDE.

Noord-Hollandsche Oudheden beschreven en afgebeeld door G. van Arkel en A. W. Weissman. Uitgegeven van wege het Kon. Oudh. Gen. te Amsterdam. Vijfde stuk [De Eilanden, Amstelland] Amsterdam. Ten Brink & De Vries, 1902.

Op gevaar af, mij andermaal zoovele verwijten op den hals te halen als de bespreking van het vorig deel der *V.-H. Oudheden* ¹⁾ mij vermocht te bezorgen, meen ik toch ook thans te moeten voldoen aan het verzoek der redactie dit nieuwe deel in het *Bulletin* aan te kondigen. Al ware het maar om met vreugde te constateeren, dat aan een mijner voornaamste grieven, die immers de illustratie gold, door de samenstellers goeddeels werd tegemoet gekomen. Van de honderd en vijf afbeeldingen zijn er zes en dertig onmiddellijke reproducties naar foto's en bezitten veertien min of meer de waarde van opmetingen ²⁾, terwijl van de overige verluchtingen sommige met zorg werden geteekend, zoodat zij, — ik noem bijzonder 's heeren Weissmans opnamen der glasschilderingen in de Oude Kerk te Amsterdam, — wezenlijk voldoende denkbeeld kunnen geven der orgineeelen. Stellig onvoldoende zijn vele der teekeningen van den heer J. G. Horsthuis en dit is dubbel te betreuren, omdat nu o. a. de merkwaardige miséricordes van de choorbanken der Oude Kerk al te gebrekkig zijn weergegeven.

Maar, als geheel genomen, toont de illustratie van dit deel toch een belangrijken vooruitgang en indien mijn vroegere opmerkingen daartoe iets mochten hebben bijgedragen, zie ik geen reden spijt daarvan te hebben.

Dit deel houdt zich bezig met de beschrijving van de eilanden Terschelling, Vlieland, Wieringen, Marken en Urk, en maakt een begin met de behandeling van Amstelland. De Amstelboorden en de gemeenten Uithoorn, Ouder- en Nieuweramstel, Watergraafsmeer, Diemen zijn geheel besproken, terwijl met de gemeente Amsterdam een aanvang is gemaakt.

Het dunkt mij beter bij deze aankondiging Amsterdam te laten rusten tot genoeg er van zal verschenen zijn, om althans een onderdeel (de kerken b. v.) in zijn geheel te overzien.

Slechts 26 van de 114 bladzijden blijven mij dan over. Van de daarin behandelde streken schijnt het eiland Wieringen mij de belangwekkendste. Niet alleen omdat in het Rijksmuseum een elfde'eeuwsche sacrophag en vijftiende'eeuwsche zeer goede sculpturen ³⁾ zijn bewaard, vandaar afkomstig die beide wijzen naar zekere cultuur, die er bestaan moet hebben, maar ook omdat het bekend is, dat Wieringen, reeds in de achtste eeuw

1) Zie dit Bulletin, Jaargang II, blz. 76 vv. en 160 vv.

2) Jammer genoeg is bij enkele weder verzuimd de schaal aan te geven.

3) Waarschijnlijk fragmenten van een sacramentshuisje. De doorkist en deze fragmenten werden gevonden te Hypolitushoef.

gekerstend en gedeeltelijk bezit der abdij van Fulda, niet later dan het midden der tiende eeuw een tweetal kerken bezat, die aan de St. Maarten te Utrecht behoorden ¹⁾).

Jammer genoeg zijn de heeren Van Arkel en Weissman bij dit onderdeel van hun boek blijkbaar niet gelukkig geweest Men oordeele. Van het dorp Westerland sprekend, noteeren zij: »de kerk is een gebouw bestaande uit één beuk, *aan de oostzijde door drie zijden van den achthoek afgesloten*. Zij bestaat uit *gebakken steen*, ten deele geel en van groot formaat. De steunbeeren hebben eenvoudige afdekkingen, venstertraceeringen zijn *niet meer* aanwezig. Aan de westzijde staat een zware *toren*'' enz.

Hoewel geen dateering hierbij is gevoegd, blijkt toch ongetwijfeld uit deze woorden, dat onze auteurs kerk en toren voor oud hebben aangezien.

In 1776 echter beschreef Paludanus ²⁾ het Westerlandsche kerkje als volgt: »De muren aan de Zuid, West, en Noordkanten zijn hier mede van *duifsteen*en opgehaelt. De toren is van gebakken steen, en *start eenige duimen van den Westelyksten muur af*. De muur van het Choor, aen den Oostkant, is aen de kerk vastgehecht, terwijl het geheele Choor van gebakken steenen is opgemetseld. *Tusschen het Choor en de kerk van binnen staet ter wederzijden nog een gedeelte van den Oostmuur der kerk, mede van duifsteen*. Het blykt duidelijk, dat het middelste gedeelte des muurs is weggebroken, om van de kerk en het aengehechte Choor eene ruimte te maken'' enz.

Duidelijk blykt dus, dat er in 1776 in Westerland een kerkje stond, grootendeels van tuf, welks oorspronkelijk rechthoekige choorsluiting door een andere (veelhoekig of rond) was vervangen, een kerkje in ieder geval, dat er heel anders uitzag dan het door v. A. en W. beschrevene.

Ik zag hierin aanleiding tot verder zoeken en vond . . . dat het tegenwoordige kerkje van Westerland omstreeks 1828 is gebouwd ³⁾ op de plaats en tegen den toren van het oude !

Had ik deze moderne Noord-Hollandsche antiquiteit dus gaarne gemist, meer, veel meer dan deze schrijvers geven, zou ik vernomen willen hebben over de kerk van Oosterland op Wieringen. »De kerk'', — zoo lezen wij, — »is onlangs (moet zijn: 15 jaar geleden — K.) gerestaureerd. Zij heeft slechts één beuk en is uit tufsteen gebouwd. Het Choor bestaat niet meer, doch (? — K) moet smaller geweest zijn dan het schip. De zuidelijke zijgevel heeft een breede en zeven smalle rondboognissen, terwijl de noordelijke gevel vijf breede rondboognissen vertoont. De vensters zijn zeer klein en

1) Zie: Van den Bergh, *Middelned. Geographie* (1e dr.), blz. 146 en 256 vv. en Mr. S. Muller Fzn., *Het oudste Cartularium van het Sticht Utrecht*, blz. 42 v. en XVIII vv.

2) Zie: *Oudheid- en Natuurkundige Verhandelingen meestal betreklyk tot West-Friesland of het Noorderkwartier* door Mr. R. Paludanus. Eerste stuk (Leiden 1776), blz. 217.

3) *Eigen Haard*. 1885. blz. 387.

met halfronde bogen afgedekt. Een zware toren van tufsteen met spits van gebakken steen staat aan de westzijde. Hij is hoogst eenvoudig en schijnt evenals de kerk in de 12e eeuw gebouwd te zijn."

Men zou van deze povere beschrijving, door geen afbeelding aangevuld, weinig vermoeden, dat zij het oudste stuk architectuur van geheel Noord-Holland geldt, door Dr. Helms¹⁾ geroemd als een »*édifice d'un style spécialement parfait*," in 1886 met de grootste moeite voor slooping behoed, dank zij o. a. een adres van . . . het Kon. Oudh. Gen., uitgeefster dezer beschrijving.

De onbeholpen terminologie geeft geenszins een indruk van deze sobere en toch zoo fijn gevoelde architectuur. Een vrij goede beschrijving en opmetingen zijn elders te vinden²⁾ en ik kan dus volstaan met daarnaar te verwijzen. Maar ik wil toch gezegd hebben, dat deze fraaie muurbehandeling, afwijkend van de meer gewone Romaansche methode, die de pilastervormige muurversterkingen met een rondboogfries pleegt te verbinden, juist in het Noorden van ons land bij een der oudste ons bewaarde Romaansche kerkjes voorkomt (ik bedoel dat te Doezum), daar een eigen ontwikkeling heeft gehad (Haren, Stedum) en, toepasselijk als zij is bij baksteenbouw, in de vroeg-Gothiek kon leiden tot gevels van zoo mooie licht- en donkerverdeeling, als wij kennen in Bolsward (Broerekerk), Garmerwolde, Eexta, Termunten, Zuidbroek, enz. enz.³⁾

In verband met deze opmerking, acht ik de dateering, door de heeren V. A. en W. aan dit monument gegeven, voor herziening vatbaar. Ten eerste is het duidelijk dat de baksteenspits van den toren jonger moet zijn dan het overige deel en vervolgens zie ik niet in, wat bij dit laatste speciaal twaalfde-eeuwsch is.

Het is onbegrijpelijk hoe het belang van dit gebouwtje dezen architecten zóó zeer kon ontgaan, dat zij niet alleen geene afbeeldingen ervan gaven, maar zelfs verzuimden (als zij elders wél hebben gedaan, blz. 94 en 96) naar de goede, gepubliceerde teekeningen te verwijzen.

De tijd ontbreekt mij, om ook de overige in dit deel besproken gemeenten tot in bijzonderheden na te gaan. Met genoegen constateer ik, dat de schrijvers, waar zij *Ouderkerk* behandelen, ook hebben opgenomen de voorwerpen van kunsthistorische waarde, in de moderne R. K. kerk aldaar bewaard. Jammer, dat zij dit nu niet consequent hebben doorgevoerd. Een schilderij uit het midden of de tweede helft der XVe eeuw, de

1) Zie: Dr. Jacob Helms, *Danske Tufstenkirker*, blz. 201.

2) *Bouwkundig Weekblad* 1886 blz. 22 en 25 v. en 1889, blz. 62 vv. en 71 v. Bij beide opstellen is een plaat gevoegd. Ook in *Eigen Haard* (t. a. p.) vindt men een afbeeldinkje dezer kerk, maar dit is een onbeduidend schetsje van Schipperus.

3) Zie de studies over »Oud-Groninger Bouwkunst" van den heer Peters in de *Groningsche Volksalmanak*, 1891 en vv.

Kruisafnemings, in het bezit der kerk de *Buitenveldert* aan den Amstelveenschen weg ware dan niet onopgemerkt gebleven ¹⁾.

Ook mis ik, tot mijne verbazing, in dit boek eene vermelding van de merkwaardige begraafplaats der Portugeesch-Israëlitische gemeente te Ouderkerk. Dit kerkhof, waarvoor de grond in 1614 werd aangekocht en dat sinds 1615 in gebruik is, bezit nog talrijke gebeeldhouwde zerken, die eene belangrijke bijdrage kunnen leveren tot onze kennis der ornamentale en figurale sculptuur van de XVIIe en XVIIIe eeuwen. Niet te onrechte, hoewel wat overdreven, schreef de heer Henriques de Castro ²⁾ in 1883: „Hier ook een tal, van geslachtswapens en zinrijk beeldhouwwerk voorziene, meesterwerken uit den tijd van een Quellinus en Verhulst, van de Xavery's en de Van Luchterens, bijna alle, dank zij den bodem, waarin zij verzonken zijn, even frisch en gaaf.”

Mij dunkt dat althans het bestaan van dit kerkhof in de *Noord-Hollandsche Oudheden* had genoteerd moeten worden. Verder zijn aan de aandacht der samenstellers ontgaan: twee vroeg zeventiend'eeuwsche grensstenen aan den Amstelveenschen Weg (eenigszins in den trant van den door hen op blz. 8 afgebeelde) en de twee oude klokken in den toren der moderne kerk te Bovenkerk (bij Amstelveen). De eene is, als ik mij wel herinner, vroeg zestiend'eeuwsch, de andere een zeer fraaie klok door Pieter Hemony in 1672 gegoten voor de Hoogewoerdspoort te Leiden, na welker afbraak zij voor Bovenkerk werd aangekocht ³⁾.

* Met dit deel hebben de heeren Van Arkel en Weissman het moeilijkste van hun taak volbracht. Er wachten ons zeker nog eenige afleveringen, die de beschrijving van Amsterdam's monumenten voltooien, maar die vraagt van de auteurs niet het reizen en trekken, dat voor de kunsttopografie der provincie noodzakelijk was. En een woord van hulde voor hunnen belangeloozen ijver mag ik hun daarom niet onthouden. Ook al meen ik, dat de *Noord-Hollandsche Oudheden* verre van volledig en steeds-betrouwbaar zijn, — zij zullen ongetwijfeld er toe bijdragen dat menig om kunst of historie belangrijk monument door bezitters en beschikkers meer wordt gewaardeerd.

Moge ik ten slotte de »roerende' kunstvoorwerpen nog eens aanbevelen aan de aandacht dezer auteurs: te Amsterdam is in menige moderne katholieke kerk en ook in de synagoge der Port.-Isr. gemeente nog allerlei belangrijks te vinden, dat, — wierd het in dit werk eenmaal als »kunstvoorwerp'’ gesignaleerd, — minder gemakkelijk door onopgemerkten verkoop zou kunnen verdwijnen.

JAN KALF.

1) Een der vele varianten van de schildering, besproken in het *Zeitschrift für Christliche Kunst*, — 1892, S. 136.

2) Zie: *Keur van Grafstenen op de Ned.-Port.-Isr. Begraafplaats te Ouderkerk aan den Amstel*. Eerste bundel. Leiden, 1883.

3) Vgl. het sonnet van Pastoor Brouwers in Thijm's *Volksalmanak*, jaarg. 1877 en mijne beschrijving dezer klok in *De Kroniek*, 1897, blz. 404.

Sammlung Jul. Otto Gottschald in Leipzig. Herausgegeben von Ulrich Thieme. Leipzig 1901.

Al meer komen de gelukkige bezitters van een verzameling oude schilderijen er toe, hunne schatten voor een ieder toegankelijk te maken door een met min of meer luxe uitgegeven beschrijving hunner collecties. Reeds mocht ik in dit Bulletin de verzamelingen van de heeren Novak te Praag en Thieme te Leipzig bespreken en thans valt mij het voorrecht te beurt een tweede verzameling in laatstgenoemde stad te kunnen memoreeren, nl. die van den heer Julius Otto Gottschald. De bewerking van dezen catalogus is geheel geschoeid op de leest van de Galerie Alfred Thieme. Beide zijn dan ook het werk van Dr. Ulrich Thieme, die na een kort kunsthistorisch overzicht van de aanwezige schilders hunne 50 werken beknopt doch zaakrijk beschrijft met nauwkeurige vermelding van afkomst en litteratuur.

De collectie van den heer Gottschald is niet omvangrijk maar klaarblijkelijk met groote zorg bijeengebracht. Van de 50 aanwezige schilderijen zijn er slechts 11 van Vlaamsche, Fransche en moderne meesters; 39 werken behooren tot de Oud-Hollandsche school, en hierbij worden meesters als Rembrandt en Ruisdael niet te vergeefs gezocht. Van den eerste is een "oudemanstronie" uit zijn vroegeren tijd, dat van de Rembrandt-tentoonstelling genoegzaam bekend is, van den laatste een boschgezicht met een over rotsen heenstromend beekje van 1661, dat in de reproductie zeker niet tot zijn recht komt.

Hendrick Averkamp is vertegenwoordigd door een wintergezicht, van 1655, dus door een zeer laat werk van den sympathieken meester, hetgeen trouwens ook reeds te zien is uit de kleeding der tallooze schaatsenrijders op de breede ijsvlakte. De naamteekening Averkam is zonderling, maar deze was ook niet noodig om den juisten schilder aan te wijzen.

Ludolf Backhuysen is zeker zelden zóó te genieten als in dezen storm op zee, waar de golven niet van wol, de wolken niet van watten zijn. Het is dan ook een bijzonder vroeg werk van den schilder, van 1658, toen de leerjaren bij Allert van Everdingen nog versch in zijn geheugen lagen.

Berchems' stuk is ietwat ongewoon door de voornamen plaats die ingenomen wordt door de figuren, een officier en een dame te paard, sprekende met een voetganger terwijl een jongen er vóór met een hond op den grond zit.

De afgebeelde van Goyen van 1655 is een breedgeschilderde marine.

Een unicum is het boschgezicht van zekeren J. Hooft, voorheen in het bezit van den heer Alfred Thieme te Leipzig. Van dezen landschapsschilder is mij geen ander werk bekend en evenmin iets van zijn leven.

Olis is vertegenwoordigd door een coortegaardje met kaartspelende soldaten.

Het fraaie mansportret van Jan van Ravesteyn stelt blijkens het er op aangebrachte wapen een lid voor van de Haagsche familie Persyn.

Een ander portret, van Dirck Santvoort, riep bij hen die in 1885 in de Brakke Grond de verkooping van de belangrijke collectie Alewijn bijgewoond hebben stellig een aangename herinnering wakker. De liefstallige Eva Geelvinck kon door niemand op aantrekkelijker wijze voor oogen gevoerd worden. Het minutieus uitgevoerde portret sluit zich om te verwisselen aan bij dat van haar zuster Agatha in het Rijksmuseum te Amsterdam. Daar dat in 1640 geschilderd is, mogen we dit jaar zeker ook vaststellen voor het portret van Eva.

Een breedgeschilderde studie voor een poelierswinkel door François Snijders en een juweeltje van Adriaen van Stalbeem, een stadsgezichtje met een overtoom, vroeger in de collectie Schubart te München, stip ik slechts even aan, om nog te wijzen op een gevecht van ruiters met oostersche voetknechten van Dirck Stoop, dat eveneens te zijner tijd een sieraad geweest is van de collectie Schubart.

Het kleine stukje van Philips Wouwerman van 1646 gelijkt in de compositie veel op het paardje dat eenige jaren geleden uit de collectie Messchert van Vollenhoven voor ons Rijksmuseum verworven is; ook hier teekent het paard, ³/₄ van achteren gezien, zich bijna in zijn geheele lengte tegen de grijze lucht af.

Een klein landschapje van Jan Wynants is een voortreffelijk voorbeeld van diens zonnige kijkjes in de natuur, terwijl het Amsterdamsche stadsgezicht van Reynier Zeeman niet alleen een gunstigen indruk doet krijgen van dezen kunstenaar, die meestal meer gewaardeerd wordt om zijn geestige etsen dan om zijn droge geschilderde marines, maar het is ook voor de topographie van Amsterdam niet zonder belang, daar het een afbeelding is van een der schilderachtigste gedeelten van Amsterdam. Toen Zeeman het stukje schilderde, zat hij klaarblijkelijk op Uilenburg en gaf een nauwkeurig beeld van wat hij van daaruit zag, met links de Zuiderkerk en rechts de Snoekjesgracht en Oudeschans.

Behalve het manskopje van Rembrandt, dat in een heliogravure is weergegeven, zijn alle andere door mij genoemde schilderijen afgebeeld door min of meer goed geslaagde lichtdrukken, terwijl buitendien een ets van Peter Halm de uitnemende herdersscène van Adriaen van de Velde, van 1667, op voortreffelijke wijze weergeeft. Dit stuk kan bogen op een aanzienlijken stamboom die begint met het te Parijs in 1776 verkochte kabinet Blondel de Gagny.

Noem ik nu nog het portret van den verzamelaar zelf door Franz von Lenbach, dan heb ik alle schilderijen gememoreerd waarvan ons onmiddellijke kennismaking door eenige reproductie gegund is. Ook bij de overige stukken zijn er verschillende die een vermelding overwaard zijn, zooals van Gerbrand van den Eeckhout Rebekka bij de fontein, van 1663, een Bevrijding van Petrus door Jacob de Wet, een Geograaf van den in de achttiende eeuw zoo vaak op de markt voorkomenden maar thans zeldzamen nabootser van Dou Jacob van Spreeuwen, en eindelijk een Dokter

bij een zieke dame van Jan Steen, waarvan de afkomst bekend is tot 1712, toen het stuk zich bevond op de auctie M. D. Grenier te Middelburg.

Moge het den heer Gottschald gegeven zijn, nog lang werkzaam te zijn in het belang van zijn dierbare verzameling oud-Hollandsche kunst. Wij misgunnen hem het bezit ervan niet, nu de verzamelaar op zoo doeltreffende wijze een ieder mee laat genieten van wat hem toebehoort.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Oriëntering van kerken.

Op de bijeenkomst van de „Astronomische Gesellschaft“ te Göttingen van 4 tot 7 Augustus 1902 werd door Prof. Dr. C. V. L. Charlier uit Lund eene voordracht gehouden over de door de astronomie geboden middelen om den ouderdom van kerken te bepalen. Reeds spoedig hierna vonden wij een kort bericht hierover in de couranten, doch wij achtten het onderwerp belangrijk genoeg om de inlichtingen uit de eerste hand te ontvangen en wachtten daarom tot het verschijnen van het *Vierteljahrsschrift* van het *Astron. Ges.* (Leipzig 1902), waarin wij ook de besproken voordracht op blz. 229—233 vinden afgedrukt.

Reeds werd door Prof. Nissen ¹⁾ uit Bonn er op gewezen, dat de oudste Christelijke kerken zoodanig waren gebouwd, dat de zon op den naamdag van den beschermheilige bij den opgang haar stralen wierp langs de as van de kerk.

Sir Norman Lockyer ²⁾ leidde den ouderdom van Aegyptische tempels af uit de richting der as, die bij de stichting gericht moest zijn geweest naar het op- of ondergangspunt van bepaalde sterren, en Charlier past thans deze methode op de middeleeuwsche kerken toe.

Hij baseert zich hierbij op het gebruik van den Juliaanschen kalender in de middeleeuwen, die, gelijk bekend, in de 128 jaar een dag verschilt met den Gregoriaanschen. Berekent men nu hoeveel dagen verschil er zijn tusschen den datum, waarop de as der kerk in de lijn van den zonsopgang komt te vallen, en den dag van een beschermheilige, dan heeft men slechts dit aantal met 128 te vermenigvuldigen om, althans bij benadering, den ouderdom der kerk te vinden.

De formule voor de berekening is: $\sin \delta = \cos \varphi \sin \alpha$ waarbij $\delta =$ de declinatie der zon op den dag, waarop deze thans ondergaat in de

1) *Rheinisches Museum für Philologie*. 1885.

2) *The Dawn of Astronomy*. 1894.

richting der as der kerk, γ = de poolshoogte der kerk en α = de hoek tusschen de as der kerk (van het altaar naar den hoofdingang) en het astronomische Westen (positief van het Westen naar het Noorden berekend). Heeft men aldus δ gevonden, dan zoekt men in den Gregoriaanschen kalender den dag, waarop de zon deze declinatie heeft en herleidt die tot den Juliaanschen kalender. Men zal dan zien, dat deze niet samenvalt met den naamdag van den beschermheilige, daar de Juliaansche kalender elke 128 jaar een dag bij den Gregoriaanschen ten achter blijft. Het gevonden verschil vermenigvuldigd met 128, geeft dus bij benadering den ouderdom der kerk aan. Bij deze berekening zal men natuurlijk ook op de gedeelten van dagen te rekenen hebben. De afwijking van de as zal noordelijk van het westpunt zijn, indien de heilige-dag valt in de zomermaanden en zuidelijk van het westpunt, indien deze valt in de wintermaanden.

Waar het stichtingsjaar vaststaat, kan men op deze wijze den stichtingsdag berekenen en daarmee den heilige aan wien de kerk oorspronkelijk gewijd was.

De gedachte zelve, om langs astronomischen weg den ouderdom van kerken te berekenen is niet nieuw. Zij werd reeds lang tevoren, in 1858, door Alberdingk Thijm in zijn »de Heilige Linie'' aan de hand gegeven naar aanleiding van onderzoekingen van Dr. H. Otte ¹⁾. Hier is mij echter niet gebleken, dat vóór Charlier de gedachte ook praktische uitwerking heeft gevonden.

Eenige bezwaren doen zich hierbij echter in de praktijk voor. Eerstens zijn aan eenige heiligen meerdere dagen gewijd (H. Maria. St. Jan e. a.) en verder zijn verscheidene kerken later zoodanig verbouwd, dat de oorspronkelijke as haast niet meer is aan te wijzen. Ook vergete men niet, dat ook in de middeleeuwen dikwijls door het terrein eene andere richting werd voorgeschreven, en waar dit het geval was, moet eene dergelijke berekening ook tot verkeerde resultaten leiden.

Het ernstigste bezwaar levert echter het punt van uitgang zelf. De veranderingen in de richting, waarin de zon bij den opgang haar stralen werpt, is per dag gering, zoodat elke fout bij het bepalen van de asrichting tijdens het bouwen van de kerk van overwegend storenden invloed op de berekening moet zijn. Het verschil is het grootst tusschen 17 en 25 Maart en 20 en 28 September en bedraagt dan voor onze hoogte in de vier dagen $2^{\circ}.34'$ (i. e. 2.57 graad) in Maart en $2^{\circ}.32'$ (i. e. 2.53 graad) in September en is het ongunstigst 22—26 Juni en 19—23 December, wanneer het slechts $0^{\circ}.5'$ en $0^{\circ}.6'$ (i. e. 0.08 en 0.1 graad) per vier dagen belooft. Bij zomer- en winter-solstitium is de afwijking juist nihil en vervalt dus alle berekening. De verschillen bij de overige dagen liggen tusschen deze uitersten. ²⁾ Omgekeerd zal dus in het gunstigste geval (Maart of September) een waargenomen afwijking der as van $2^{\circ}.34'$ wijzen op een verschil van vier dagen, dat is op vier epochen van 128 jaar of 512 jaar, en in het ongunstigste geval (Juni of December)

1) Zie de Opmerker van 23 Augustus 11.

2) Volgens de mij welwillend door Dr. J. H. Wilterdink, observator aan de sterrenwacht te Leiden, verstrekte berekeningen.

reeds een verschil van 0.1 graad dit resultaat opleveren. Een fout bij het vaststellen van de asrichting bij den bouw van $1\frac{1}{10}$ graad ($\frac{1}{10}$ van een rechten hoek) zal dus bij kerken gewijd aan beschermheiligen, wier naamdag in de ongunstigste periode valt, reeds in het eindresultaat een fout van 512 jaar aanwijzen.

Het zuiver astronomisch vaststellen van de aslijn is thans met de instrumenten, die ons ten dienste staan, reeds niet ieders werk, en voor de middeleeuwen zal, zelfs al leverde het terrein geen moeilijkheden, het bouwen in de meeste gevallen slechts bij benadering in de juiste richting zijn geschied.¹⁾

Waar nu reeds kleine fouten op het eindresultaat zulke belangrijke afwijkingen kunnen veroorzaken, geloof ik, dat het praktisch belang van deze methode voor de berekening van den ouderdom van kerken zeer gering is. In geval van twijfel over de juistheid van uit andere gegevens opgebouwde gissingen, zal zij er echter in gunstige gevallen toe kunnen bijdragen, om de waarschijnlijkheid dier gissingen nader te toetsen.

J. C. OVERVOORDE.

Het slot van den Winterkoning te Rhenen.

In de Mittheilungen zur Geschichte des Heidelberger Schlosses, 1902, Band IV, Heft 2, bl. 96—133, wijdt Dr. Joh. Kretzschmar een belangrijk en uitvoerig artikel aan het slot, door den Winterkoning te Rhenen gebouwd, en de hierin bijeengebrachte kunstschaten. Waar hierover tot heden slechts weinig bekend was en het artikel allicht in Holland niet velen onder de oogen zal komen, acht ik het niet overbodig hier er een kort overzicht van te doen volgen.

Toen Keurvorst Frederik V van de Pfalz, uit zijne landen verdreven, in Holland een toevlucht vond, werd hem het Sint Agnietenklooster buiten Rhenen ten gebruike gegeven. De jachtrijke streek beviel hem, en hij besloot met de Staten van Utrecht over den aankoop te onderhandelen, hetgeen leidde tot een verdrag van 25 Mei 1629, waarbij de Staten hem het klooster met aanhoorigheden gratis afstonden voor hem en zijne erven, onder bepaling echter, dat bij vervreemding aan de Staten 10.000 gulden te betalen zoude zijn.

Weldra werd nu met den bouw van een slot begonnen, dat in 1632 gereed kwam. Het was een groot gebouw van twee verdiepingen met het hoofdfront naar het Noorden, naar den straatweg van Arnhem op Utrecht. Het hoofdgebouw was 40.9 M. lang, 8.2 M. breed en 9.9 M. hoog en had twee zijvleugels naar het Zuiden, elk 26.3 M. lang en 5.8 M. breed.

1) Men denke b.v. aan de Groote Kerk te Dordrecht, waar de as van het koor een reeds met het bloote oog waarneembare noordwaardsche afwijking vertoont met de as van het schip der kerk. Dit verschil bedraagt volgens de meting door den heer H. W. Veth, architect der Kerk, $1\frac{1}{2}$ graad, hetgeen dus volgens bovenstaande gegevens bij de berekening naar gelang van het jaargetijde een fout oplevert van ongeveer 300 a 7500 jaar!

Voor en achter was een slotplaats, waarbij zich de tuinen aansloten, die tot aan den stadsmuur reikten. Aan de achterzijde was in het midden van het hoofdgebouw een statig trappenhuis uitgebouwd, 11.7 M. breed en 14.5 hoog.

Alleen het voorfront was versierd. De centonigheid der penanten was door pilasters gebroken en de vensterbekroningen waren eenvoudig versierd. De middenbouw was door een rechte gootlijst gedekt, waarboven zich het schuine leiendak verhief, alleen aan de eindpunten afgebroken door een iets naar voren springenden hooger en bouw met laat-renaissance versierden topgevel. Het hoofdportaal was zeer eenvoudig en veel te weinig sprekend voor den monumentalen bouw.

De vertrekken hadden allen moerbinten en kinderbalkjes, plafonds waren niet aangebracht, zelfs niet in de feestzaal boven de vestibule, waaraan eene grootte was gegeven van 12.8 bij 8.2 M. en 44 M. hoogte.

De zij- en achtergevels waren niet versierd, zoodat het geheel vrij eenvoudig was ontworpen.

Van het slot bestaan verschillende afbeeldingen. De hierboven afgedrukte is genomen naar eene bij het aangehaalde artikel van Dr. Kretzschmar gereproduceerde teekening uit het jaar 1748, aanwezig in het staatsarchief te Hannover. ¹⁾ Dr. P. Hofstede de Groot bezit twee teekeningen

1) Deze teekening werd gemaakt door den Oberlandbaumeister von Bonn, die in 1748 naar Rhenen werd gezonden om rapport uit te brengen over den toestand van het slot, of naar eene door hem gemaakte schets. (Mededeeling van Dr. Kretzschmar).

van Pieter Saenredam uit het jaar 1644 met afbeeldingen van het Koningshuis (zij- en achtergevels), die op de laatste expositie van den kunstkring te 's-Gravenhage waren tentoongesteld. De Opmerker van 1890, n° 19, bevat een opstand door Godefroy ontworpen naar eene prent in Tirion's Verheerlijkt Vaderland, 1744, deel 9, bl. 273 ¹⁾. Verder een gravure naar Spilman (c. 1760) genaamd »Het stadhuis te Rhenen'', die feitelijk eene afbeelding geeft van het Koningshuis en eene teekening in het Prentenkabinet te Amsterdam van Hoogers uit 1771 ²⁾.

Inwendig beantwoordde de meubilerings geheel aan het prachtlievend karakter van den Keurvorst, gelijk uit de in het archief te München gevonden inventarissen van 1633 en 1649 blijkt. Er was eene groote verzameling van Turksche tapijten, rijkbekleede zetels en luxeuse praalbedden met goud en zilver en gordijnen van atlas en zijde. Voor de wandbekleding waren niet minder dan 21 stel gobelins gebezigd, welke grootendeels door den Keurvorst uit Duitschland waren medegebracht. Hieronder waren:

1*. ³⁾ Zeven gobelins, hoog 5 el en tez. lang $36\frac{1}{2}$ el, voorstellende de bekeering van Paulus.

2*. Zeven stuks hoog 4 el en lang $33\frac{1}{2}$ el, met het Oordeel van Salomo en andere voorstellingen.

3*. Acht stuks hoog 4 el, lang $35\frac{1}{2}$ el, met de geschiedenis van Salomo.

4*. Zes stuks (5 bij $36\frac{3}{4}$ el) met de geschiedenis van Jozef, »die von Leiden geholt worden' [slaapkamer der koningin].

5. Negen stuks Brusselsche gobelins met landschappen en jachtscènes (5 bij 44 el).

6*. Negen stuks (6 bij $56\frac{1}{2}$ el) en een deurstuk van $3\frac{3}{4}$ bij $2\frac{3}{4}$ el, met de geschiedenis van Tobias.

7*. Tien stuks (5 bij $55\frac{1}{2}$) met de geschiedenis van Abraham.

8*. Twaalf stuks, met zijde bewerkt (5 bij $53\frac{1}{2}$ el), met de schepping der wereld en den zondeval [eetzaal].

9*. Acht stuks Brusselsche gobelins met zijde bewerkt, (5 bij 43 el). jachtscènes en landschappen.

10*. Negen stuks ($4\frac{1}{2}$ bij 46 el) met jachtscènes.

1) Bij vergelijking van het ontwerp van Godefroy met de vertrouwbare teekeningen van Saenredam en de hierboven gereproduceerde blijkt dat Godefroy bij het huis een kelderverdieping heeft gedacht met kelderramen en een bordes, die nooit aanwezig zijn geweest. Ook de pilasters zijn door hem afwijkend en met te veel banden ontworpen. Volgens de bovenstaande reproductie was op elke verdieping een band van natuursteen op de hoogte van het midden der kruisramen door den gevel getrokken. De vensterbekroningen der eerste verdieping zijn door G. onjuist weergegeven en het boven het dak uitstekend trappenhuis ontbreekt bij hem.

2) Mededeeling van Mr. S. Muller Fzn. te Utrecht.

3) De met * geteekende nummers zijn later naar Heidelberg overgebracht.

11. Twee stuks ($4\frac{1}{2}$ bij 8 el), met gouddraad en zijde bewerkt, voorstellende de een Dido, Aeneas en »Agathe'' en de ander een feestmaal met eene harpspeelster.

12. Vier stuks (4 bij 15 el), met goud en zilverdraad bewerkt, met tournooi-voorstelling [klein cabinet der koningin].

13. Zes stuks (6 bij 36 el), met zijde bewerkt met groote figuren, waaronder het offer van Iphigenia.

14. Acht stuks, 5 el lang, met de geschiedenis van Jacob.

15*. Zes stuks (5 bij $35\frac{1}{2}$ el), bijna nieuw, met den Uittocht uit Egypte.

16. Negen stuks ($4\frac{3}{4}$ bij $45\frac{1}{2}$ el), nieuw werk, jacht en landschap.

19*. Acht stuks ($6\frac{1}{2}$ bij 27 el), met goud en zilver bewerkt, voorstellende de belegering van Nanstuhel (?).

20*. Vijf stuks (4 bij $27\frac{1}{2}$ el).

21. Vijf stuks, hoog 5 el, met grof jachtwerk, geteekend Aa.

22*. Zes stuks, hoog 3 el, »Rückstücker von Pfalz- und Sächsischen Wappen''.

23*. Vijf stuks, met de geschiedenis van Mozes.

En verder 17, 18, 24, nieuw blauw goudleer, rood goudleer, en bruin goudleer.

De vermelding der voorstellingen van de tapijtbehangsels geeft ons een beeld van den daarin heerschenden smaak. Naast 10 bijbelsche voorstellingen vindt men er 2 klassieke, 5 jacht- en tournooi-scènes en een geschiedenis van een beleg. Onder de gobelins van den Keurvorst in 's-Gravenhage waren er 7 met bijbelsche voorstellingen, 3 klassieke en 2 jachtscènes ¹).

1) In den inventaris van 1649 worden nog als in den Haag aanwezig en in 1661 naar Engeland overgebracht vermeld:

1. Twee stuks met zijde bewerkt: Medora en Angelica.

2. Zeven stuks met de geschiedenis van Achab en Jesabel.

3. Twee stuks met de geschiedenis van Salomo.

7. Zes stuks met jacht en visscherij, 5 bij $29\frac{1}{2}$ el, elk stuk voorzien met het wapen van Beieren.

8. Tien stuks rijk met zijde bewerkt, Fransch werk met groote figuren, $5\frac{3}{4}$ bij $58\frac{1}{4}$ el.

9. Acht stuks, nog nieuw, met de geschiedenis van Tobias, $4\frac{1}{2}$ el hoog.

10. Zeven stuks, beschadigd, met groote figuren, $4\frac{3}{4}$ bij $36\frac{1}{2}$ el.

11. Twee stuks, met zijde bewerkt, de geschiedenis van Keizer Augustus, 5 bij $7\frac{1}{2}$ el.

12. Een stuk, de Koningin van Saba, $4\frac{1}{2}$ bij $3\frac{1}{2}$ el.

13. Een stuk, met zijde bewerkt, de geschiedenis van Jozef, $4\frac{1}{2}$ bij 6 el.

14. Een stuk met Faam en bloempotten, 2 bij 3 el.

15. Een stuk met 3 bloempotten, $1\frac{3}{4}$ bij $2\frac{3}{4}$ el.

16. Zes vensterstukken, de verwoesting van Troje, 2 bij 28 el.

17. Een vensterstuk met het Pfalzisch en Saksisch wapen, $1\frac{1}{2}$ bij 5 el, nog nieuw.

Het belangrijkste is wel de vermelding der te Rhenen aanwezige schilderijen, waarvan ik hierachter als bijlage een extract laat volgen, voor zooverre de namen der schilders bij de stukken vermeld worden.

Toen Karl Ludwig, de zoon van den verdreven Winterkoning na den Westphaalschen vrede, in het bezit van de Pfalz was hersteld, werd een groot deel van den inventaris van het slot, waaronder 12 van de gobelins en waarschijnlijk alle schilderijen, naar Heidelberg overgebracht. Wat achterbleef werd door Koningin Elisabeth in 1661 naar Londen medegenomen.

Het slot vererfde in 1714 op den Keurvorst van Hannover en werd waarschijnlijk na 1677 niet meer door de vorstelijke familie bezocht. In 1702 was het reeds onbewoond en het kwam langzamerhand in verval. Voor den bezitter was het een lastpost geworden en de verkoop werd bemoeilijkt door de clause van 1629, waarbij bepaald was, dat in dat geval een bedrag van 10.000 gulden aan de Staten van Utrecht te betalen zoude vallen.

In 1794 werden op de slotplaats barakken gesteld voor de gewonde Engelschen, die hier van 8 Augustus 1794 tot 3 Januari 1795 verblijf hielden en alles wat nog overgebleven was vernielden en leegplunderden. Later kwamen de Franschen, doch deze vonden het slot reeds onbewoonbaar. De beide slotplaatsen boden echter nog geschikte berging voor de proviandkudden voor het leger, die vrijen toegang hadden door het reeds half verwoeste slot. »so dasz im ganzen Hause keine Stube war, worin nicht kniehoch der Mist lag'', gelijk een brief van burgemeester Klerck van 1 Februari 1796 meldt.

In 1812 of 1813 werd het gebouw door de Franschen verkocht voor 21.300 gulden, later ook de tuin, en de niet verkochte hĳbehoorende gronden werden door het domein verpacht ¹⁾).

J. C. OVERVOORDE.

18. Een stuk, rĳk met goud en zilver bewerkt, met Salomo en de koningin van Saba, 3¹/₂ bij 2¹/₂ el.

19. Vier stuks, jachtscènes, 4¹/₂ bij 24 el.

20. Acht stuks, gekocht van van Schoonhoven in den Haag, met de geschiedenis van Pompeius en Cleopatra.

21. Acht stuks met de geschiedenis van Elias en acht stuks groen en geel, buiten gebruik gesteld.

1) Het Stedelijk Museum te Utrecht bezit nog twee fraaie oorspronkelijke gebeeldhonde basreliefs uit het fries van het slot, voorstellende eene smederij en enige maaiers in een korenveld.

BIJLAGE.

Inventarium aller deren Mobilien, welche bei dem Haus zu Rhenen und dem Concierge daselbsten, Anthoni Alberts de Beer, geliefert worden seind im Jahr 1633 ¹⁾.

Schilleryen :

1. Ein Stück von Meister Cornelis von Harlem : Venus, Ceres und Bachus.
2. Ein Stück von Schiffen von Abraham Wilges von Utrecht.
3. Ein Banket von vielen Personen von Bilart von Utrecht.
4. Ein ander Stück von Schiffen von Vroom von Harlem.
5. Ein Stück von Allerhand Beesten von Saverj von Utrecht.
6. Ein Stück von Allerhand Kuchenwirtschaft von einem Meister von Delft.
7. Ein Nachtperspectiv von Steenwich.
8. Ein alt Stück. so ein Landschaft von Heinrich Blesch.
10. Ein Perspectiv von Bassen.
13. Ein Frau mit einer Letzern von Blummert von Utrecht.
15. Ein Stück von Schiff von Bilart de fluit [Ist verbrant].
18. 1 Stück so ein Banket von Godin, von Jan van Baden.
19. 1 Stück von Schiff von Vroom.
20. Ein Copey von einer Schäferin von Pauly Marelisen.
22. Ein Stück von Landschaft von Peter Schaubrück.
23. Ein Triumph der Goden von von der Clerc.
24. Ein Stück, so ein Schäferin von Bylartt.
26. Ein Stück von Hechengut, von Meister Cornelis Jacobs von Delft.
33. Vier Stück so grosz, in Camin zu setzen, von Bassen, Paul Marelisen, Henrick von Bruckh und Meister Cornelis von Delft.
34. Ein Stück mit 2 Hunden von Saueri.
35. Ein Stück mit 3 Hunden von Saueri.
38. Zwei Stück von Heinrich von Balen in Kamin zu setzen.
39. Ein Stück mit Schiff von Adam Willars in Kamin zu setzen.
40. Ein Stück von Rubens von Antwerpen, Venus und Adonis [Im Kamin der Königin klein Kabinet].
98. Ein Perspectif von einem Saal, von Basze.
114. 1 Stück Abraham und Agar von Rubens.
115. 1 Stück. Jacob und Esau, in J. Mt. grosz Kabinet, mit D. F. 1611.
117. 1 Tochter von Paul Marelisen.

1) Uit het Kgl. Hausarchiv in München, Ns 1022¹/₂. De tusschen [] gedrukte gedeelten zijn later bijgevoegd en geven waarschijnlijk aan waarheen de stukken in 1649 gebracht zijn.

De niet genoemde schilderijen zijn meest portretten, zonder naam van den schilder. De collectie bestond uit 123 stuks.

Nederlandsche meubelen.

Op mijn vraag naar gedateerde Nederlandsche meubelen, in een vorig nummer van het Bulletin, mocht ik een vijftal antwoorden ontvangen. Hoe gewaardeerd deze hulp uitteraard ook zij, men kan toch begrijpen, dat zij niet voldoende was om mij veel nader te brengen tot zulke volledige bekendheid met wat ons nog aan gejaarmedt schrijnwerk over is, als voor eene historiografie van het Nederlandsche meubel wenschelijk schijnt.

Het kan wezen dat mijn vraag te ruim was gesteld, dat sommigen, over veel inlichtingen beschikkend, terugdeinsden voor de moeite die over te brengen en anderen meenden, dat een *hun* bekend meubel wel *algemeen* bekend zou zijn.

Ik laat hieronder daarom afdrukken een lijst van alles wat ik tot heden vond. Daaruit zal kunnen blijken welke voorwerpen van dienst kunnen zijn en tegelijkertijd hoeveel mij nog ontging. De lijst is alfabetisch gerangschikt volgens de plaatsen waar zich de voorwerpen bevinden en, in elke plaats, chronologisch.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Aartswoud.	Bank	1641	N. H. Kerk
Alkmaar.	Orgelkast	1511?	Groote Kerk
	Kast	1638	Trouwk. i. h. Raadh.
	Preekstoel	1665	Groote Kerk
	Portiekbetimmering	1695	Luthersche Kerk
Amsterdam.	Hek	1551—'58	Nieuwe Kerk
	Hekken	1620	» «
	Portiek	1620	» »
	Deuren	1622	particulier bezit
	Deurkalf	1623	» »
	Portieken	1642	Nieuwe Kerk
	Preekstoel	1647—'49	» »
	Portiek	1652	» »
	Kast	1681	M. Z. kapel part. bezit
Benningbroek	Preekstoel	1661	Kerk
Blaricum	Doophek	1661	N. H. Kerk
Bolsward	Betimmering	1615	Raadzaal
	Preekstoel	1659—'62	Groote Kerk
	Vroedschapsbank	1730	Martinikerk
Breda	Hek v.d.grafkapel v. Engelbert II v. Nassau	± 1539	Groote Kerk
Broek op Langendijk	Preekstoel	1709	Kerk
Broek in Waterland	Preekst. en doophek	1685	Kerk

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Delft	Vensteromlijsting Preekstoel	1537 1548	Nieuwe Kerk
Dirkshorn	Preekstoel	1660	Kerk
Dordrecht	Choorbanken	1538—'42	Groote Kerk
Durgerdam	Kapstok	1612	Kerk
Edam	Bank Preekstoel Doophek en banken Banken	1609 1649 1657 1668	St.-Nicolaaskerk. » » »
Eenigenburg	Preekstoel	1698	Kerk
Enkhuizen	Choorhek Orgelkast Preekstoel Preekstoel Tochtdeur Tochtdeur Preekstoel	1542 1549 1567—'68 1610 1621 1638 1735	Westerkerk » « Zuiderkerk Westerkerk » Luthersche Kerk
Franeker	Schoorsteen	1591?	Raadhuis
Goes	Bank	1654	Kerk
Graft	Bank	1676	Kerk
's-Gravenhage	Geldtafel Preekstoel Kast Kast Ledekant Kist Kast Rechtergestoelte Zaalbetimmering Schoorsteenbetimmering	1543 1550 1559 1601 1619 1644 1670 1671 1697 1734	Part. bezit St.-Jacobskerk Part. bezit Part. bezit Part. bezit Part. bezit Part. bezit Raadhuis Binnenhof Raadhuis
's-Gravenpolder	Preekstoel	1641	Kerk
Groningen	Choorhek	1603	Aa-kerk
Grootebroek	Banken	1696	Kerk
Haarlem	Choorhek Preekstoel Port.betimmeringen Betimmering Betimmering Schoorsteen	1510? 1620 1642 1655 + 1670 + 1670	St. Bavo Bakenesserkerk St. Bavo Huis van Bewaring Raadhuis »
Harencarspel	Preekstoel Bord	1602 1663	Kerk »
Haringhuizen	Preekstoel	1654	Kerk

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Hattem	Preekstoel	1635	N. H. Kerk
	Choorhek en Magi- straatbank	1646	»
s-Herarendskerke	Preekstoel	1635	Kerk
	Bank	1656	»
	Bank	1739	»
Heeswijk	Kast	1528	Kasteel / thans
	Stoel	1624	» A verkocht
Hoogwoud	Bank	1634	Kerk
Hoorn	Portiek	1619	St. Antoniuskerk
	Bank	1620	»
	Preekstoel	1635	Noorderkerk
	Choorhek	1642	»
	Portiek	1643	»
IJsp	Doophek	1667	Kerk
Kampen	Betimmer. Raadzaal	1543	Raadhuis
	Choorhek	1552	Bovenkerk
	Preekstoel	1650	Buitenkerk
Koog a.d. Zaan	Preekstoel	1686	Kerk
Kortenhoef	Fragm. Choorhek	1541	Kerktoeren
Krommenie	Preekstoel	1658?	Kerk
Lambertschaag	Preekstoel	1635	Kerk
Laren i.h. Gooi	Doophek	1672	N. H. Kerk
Leden	Kamerbetimm.gen	1607	Raadhuis
	Zaalbetimmering	1671	Rijnlandshuis
St. Maartensberg	Preekstoel	1696	Kerk
Middelburg	Rechtergestoelte	1639—'40	Raadhuis
	Schrijftafel	1656	part. bezit
Muntkendam	Choorhek	1562—'63	St. Nicolaaskerk
	Doophek en banken	1655	»
Muiden	Banken	1647	N. H. Kerk
	Preekstoel	1652	»
Narden	Choorhek	1531	N. H. Kerk
	Lijst	1602	Raadhuis
	Zaalbetimmering	1603	»
	Bank	1623	N. H. Kerk
	Choorhek en deur	1626	»
	Bank	1633	»
	Bank	1681	»
Nieuw	Preekstoel	1672	Kerk
Opmergen	Schepenbanken	1550—'60	Raadhuis

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Nijmegen	Portaal	1554	Raadhuis
	Archief kast	1560	»
	Portaalbetimmering	1577	St. Stephenskerk
	Magistraatbank	1600	»
	Tochtportaal	1623	»
	Preekstoel	1639	»
	Bank	1644	»
	Doophek	1652	»
	Details i.d. Viersch.	1657	Raadhuis
Oosterblokker	Preekstoel	1661	Kerk
Oosterend (Fr.)	Oksaal	1554	Kerk
Oosthuizen	Orgelkast	1521?	Kerk
	Portiek	1648	»
	Preekstoel	1664	»
Opferdoes	Preekstoel	1688	Kerk
Oude Niedorp	Preekstoel	1670	Kerk
Oudewater	Kamerbetimmer.	1611?	Particuliere woning
Ouwerkerk (Duivel.)	Preekstoel	1696	Kerk
St.-Pancras	Preekstoel	1740	Kerk
Rhenen	Choorbanken	1570	N. H. Kerk
Rotterdam	Schepenbanken	1589	St. Laurenskerk
	Admiraalsbank	1595	»
	Kerkmeestersbank	1618	»
	Preekstoel	1707	»
	Choorhek	1715	»
De Rijp	Portiek	1670	Kerk
Schardam	Preekstoel	1667	Kerk
Scharwoude	Preekstoel	1656	Kerk
Schoonhoven	Banken	± 1653	Kerk
	Preekstoel	1658	»
Sinoutskerke	Preekstoel	1617	Kerk
Sneek	Preekstoel	1626	Groote Kerk
Spaarndam	Preekstoel	1665	Kerk
Steenwijk	Choorhek	1657	Kerk
Texel (Den Hoorn)	Preekstoel	1670	Kerk
Tholen	Preekstoel	1648	Kerk
Utrecht	Tochtdeuren	1608	Buurkerk
	Bank	1653	St. Nicolaaskerk
	Betimmeringen	± 1750	Part. bezit

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Vianen	Choorhek Choorbank	1542 1624	Kerk »
Vlieland	Portieken	1647	Kerk
Wadway	Preekstoel	1656	Kerk
Westerblokker	Preekstoel	1657	Kerk
Winkel	Bank	1671	Kerk
Woerden	Zaalbetimmering	1610?	Raadhuis
Workum	Preekstoel	1718	N. H. Kerk
Wouw	Choorbanken	1680—'90	R. K. Kerk
Zaandam	Preekstoel	1644	Westerkerk
Zierikzee	Schoorsteen	1673	Raadhuis
Zwaag	Preekstoel	1659	Kerk
Zwolle	Choorhek Ged. v. e. Sch.steen Preekstoel	1597 1606 1617—'22	St. Michaelskerk Raadhuis St. Michaelskerk

In bovenstaande lijst heb ik niet vermeld de voorwerpen, die in openbare verzamelingen worden bewaard. Van wat zulke collecties, in binnen- en buitenland, voor mijn doel geschikt bevatten mocht ik nog maar zeer weinig bijeenbrengen. Voor het gemakkelijke overzicht heb ik dat op onderstaande afzonderlijke tabel ingeschreven.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Amsterdam	Leunstoel Kast Kamerbetimmering Schrijfbureau Kamerbetimmering	vóór 1578 1583 1626 1628 1663?	Nederl. museum » » » Mus. Amstelkring.
Berlijn	Kast Kast	1542 1637	Kunstgewerbe Mus. »
Flensburg	Stoel	1642	Museum
Gouda	Buffet	1738	Museum
s-Gravenhage	Gesneden friesje Kist met intarsia	1571 1664	Mus. v. kunstnijverh.
Groningen	Kamerbetimmering	+ 1668	Museum
Haarlem	Kast (afgietsel) ¹⁾	1621	Kunstnijverh.mus.

1) Gaarne wist ik waar zich het origineel bevindt.

Plaatsnaam.	Aard van het voorwerp.	Jaartal.	Bewaarplaats.
Hamburg	Gebeeldhouwde mangelplank	1589	Mus. f. Kunst und
	Kast	1648	» [Gewerbe
	Kast	1652	»
Hoorn	Kast en bedstede	1607	Westfriesch Mus.
	Stoeltje	1624	»
	Schoorsteenbetimm.	1746	»
Londen	Stoel	1678	South-Kensington m.
Maastricht	Kast	1627	Museum
Middelburg	Stoel v. L. de Croy	± 1550	Museum
	Burgemeestersstoel	1595	»
Nijmegen	Schoorsteen	1650—'60	Museum
	Gesneden tropee	1664	»
Utrecht	Fragmenten v.choor- stoelen uit den Dom	1563	Stedelijk Museum
	Schoorsteenmantel	1631	»

Ten slotte is mij van de hierna volgende meubelen bekend, dat zij op de aangegeven tentoonstellingen aanwezig waren, maar weet ik niet waar zij zich thans bevinden.

Op de tentoonstelling, in 1854 te Amsterdam gehouden (in *Arti et Amicitiae*), vond men een tafel, gedateerd 1619, ingezonden door den heer J. Lansink te Amsterdam (no 179), en een eikenhouten schrijflade uit 1667 van den heer C. G. Boonzajer te Gorinchem (no 259).

De Delftsche tentoonstelling van 1863 toonde een »prachtige stoel met hoogen rug'' uit 1574, ingezonden door Z. M. den Koning (no 2572), en een gebeeldhouwd kastje uit 1717 met de wapens van Michiel Poortermans en Jacoba de Vlieger, toebehoorende aan den heer C. J. van der Lely te Maassluis (no 649).

Ter Amsterdamsche tentoonstelling in 1877 (*Arti*) was aanwezig een door de Gemeente Hoorn ingezonden »eikenhouten kistbankje met gesneden ornamenten, gemerkt: A° Aafje Peters 1722 (no 56).

De Haagsche tentoonstelling van 1888 gaf te zien: een kast uit 1638 van den heer J. Cock te Breda (Groep II no. 22a), en een door den heer A. C. J. van de Pavoordt te Gouda ingezonden boekenkast uit 1641 (Gr. II no 24a).

Over de tegenwoordige verblijfplaats van deze voorwerpen zou ik gaarne worden ingelicht.

Het zal thans den lezers van het *Bulletin* niet moeilijk vallen te zien, in hoeverre hunne kennis de mijne kan aanvullen ¹⁾. Eene teekening of

1) Voorwerpen versierd in z.g. Kerbschnitt vallen buiten mijn onderwerp. Eventuele mededeelingen gelieve men te zenden aan mij, adres: Rijksmuseum, Amsterdam.

foto, bij eventueele opgaven gevoegd, zal mij ook zeer welkom zijn, daar zij het best in staat stelt over het belang van een voorwerp te oordeelen.

Ik hoop, dat velen zich de betrekkelijk geringe moeite, van hen gevraagd, willen getroosten.

Maar al te lang is de geschiedenis van het Nederlandsche meubel verwaarloosd. En zij heeft ons toch nog zooveel belangrijks te leeren. Indien onze moderne meubelen, volgens internationale erkenning, op de Turijnsche tentoonstelling zijn gebleken tot de beste van dezen tijd te behooren, dan danken zij dit aan den nationalen karaktertrek, met welken juist de bestudeering van het oude meubel ons vertrouwd maakt: de stemmigheid van kleur, de logica van bouw en de wijze gematigdheid in versiering.

Tot die zoo wenschelijke geschiedenis onzer meubelkunst kan de catalogus van het Nederlandsch Museum eene eerste bijdrage worden, indien de lezers van dit blad slechts willen helpen.

Amsterdam, November 1902.

JAN KALF.

Een en ander over Moes' *Iconographia Batavia*, no. 130.

Het is jammer, dat tot nu toe de op deze triptiek afgebeelde personen nooit behoorlijk geïdentificeerd zijn; een oplossing van dit vraagstuk zou van veel belang zijn, zoowel voor de historie der Oud-Hollandsche schilderkunst, alsook der iconographie. Moge het hiervolgende als een poging beschouwd worden om de zaak wat nader tot de waarheid te brengen. Er zijn twee verschillende families waartoe de voorgestelde personen gebracht zijn: ten eerste in 'de Navorscher' (43^e jaar, pag. 96), waar betoogd wordt, dat het Matenesse's zouden zijn, waarvan hij die bezitter der heerlijkheid Alkemade was, zijn stamwapen (de schuinbalk beladen met drie sterren) verwisseld zou hebben met dat der heerlijkheid (de leeuw.) Dit is o. m. om de volgende drie redenen onaannemelijk:

1. Is de familie v. M. een der oudste riddersmatige Hollandsche geslachten en is het ondenkbaar, dat ± 1500 een telg zoo met zijn aloud blazoen gehandeld zou hebben, dat hij het eenvoudig voor dat eener heerlijkheid verwisselde.

2. Dragen alle zegels uit dien tijd het gewone, volle wapen v. Matenesse, zonder uitzondering.

3. Welke leden van het geslacht v. Matenesse bezaten de heerlijkheid Alkemade?

Jacob van den Woude, o. m. heer van A., laat na: Maria v. d. W. † 1488 erfdochter, huwt 1484 Philips van Matenesse † 1533, waaruit:

1. Jacob v. Mat. † 1515 oud 30 jaar, kinderloos.

2. Maria v. Mat. o. m. vrouw van A. † 1558 huwt Johan van Duven-
Yerde, ridder, waaruit de Wasseniers, heeren van Alkemade.

Zoals men ziet, kunnen er moeilijk, zooals op de triptiek staat, drie generaties Matenese's in het bezit van Alkemade geweest zijn. De tweede identificatie, die welke de heer Moes geeft, is ook onhoudbaar. Deze laat de voorgestelde personen behooren tot de familie van Alkemade (inderdaad den leeuw voerende), maar de diverse alliantiewapens laten ons dan in den steek; om maar iets te noemen, een alliantie van Wassenauer met van Alkemade (zie den rechtervleugel der triptiek) is er nooit geweest. Die twee legendarische identificaties naar het rijk der fabelen verwezen hebbend, zal ik nu trachten op te sporen, welke personen ons de triptiek dan wel voor oogen stelt. Hierbij zijn wapen- en zegelkunde ons van het grootste nut.

De op den linker zijvleugel voorgestelde man voert een gevierendeeld wapen: in het 1^e en 4^e kwartier in goud drie zwarte wassende manen, d. i. van Duvenvoorde; in het 2^e en 3^e in goud een zwarten dwarsbalk en daarover een in twee rijen van rood en zilver geschaakt Sint-Andrieskruis, d. i. van IJsselsteyn. Het eenige lid van het geslacht van Duvenvoorde (later genoemd: van Wassenauer), die zijn wapen vierendeelde met dat van IJsselsteyn is: Gijsbert van Duvenvoorde, de eerste heer van Obdam en stamvader van den tak van dien naam (waaruit o. a. de beroemde Admiraal sproot.) Deze vierendeelde zijn wapen met dat zijner moeder, die uit het geslacht van IJsselsteyn was. En nu loopt alles prachtig af! Zijne vrouw was: Anna van Noordwijk (voerend in zilver een zwarten leeuw), wier ouders waren Jacob van Noordwijk en N. N. van der Beets (wapen de schuinbalk vergezeld van zes leliën). Hare grootmoeder was onbekend, maar het wapen leert ons nu, dat ze uit het geslacht van Raephorst was. Zoo leert in dit stuk de kunstgeschiedenis iets van de heraldiek, de heraldiek wat van de kunstgeschiedenis. Indien nu het stuk »contemporain'' is, kan men eenigszins het jaar vaststellen waaromtrent het geschilderd moet zijn, hoewel over deze personen, jammer genoeg, de data niet zeer vaststaande en weinig talrijk zijn.

Gijsbert van Duvenvoorde, heer van Obdam, overleed 1510 en werd in het koor der groote kerk te Haarlem begraven. Hij huwde 1503 met Anna van Noordwijk (dit jaartal waarschijnlijk, doch niet te bewijzen). Wat echter vaststaat is, dat de *oude* van Noordwijk, die welke met N. N. v. Raephorst gehuwd was en Jan heette, in 1501 dood was, wanneer zijn zoon Jacob (huwt van der Beets) beleend werd met de goederen zijns vaders.

Is dat schilderij dus naar de levende modellen gemaakt, dan moet, althans het middenstuk, voor of uiterlijk 1501 geschilderd zijn.

Leiden 11 December 1902.

H. G. A. OBREEN.

Aan deze mededeeling van den heer Obreen wil ik nog toevoegen, dat dit fraaie en goed bewaarde tafereel eenige weken geleden door Mevr. de Wed. Wesendonck gelegateerd is aan het Museum te Berlijn. Het is mij sedert ik het stuk in mijne Iconographia Batava gepubliceerd heb

gebleken dat de schilder ervan zonder twijfel identisch is met den zoogenaamden Gluck'schen Mostaert, m. a. w. met den wezenlijken Jan Mostaert, die volgens van Mander omstreek 1470 te Haarlem geboren en daar in 1555 of 1556 gestorven is, maar die gedurende langen tijd aan het hof van de landvoogdes Margaretha gewerkt heeft. In 1500 werden hem voor geleverde schilderijen in de St. Bavo-kerk te Haarlem gelden uitbetaald. Daar nu het bovenvermelde votiefstuk waarschijnlijk door Gijsbert van Duvenvoorde is besteld om te dienen ter nagedachtenis van zijn schoonouders, en Jan van Noordwijk in 1501 is overleden, kunnen wij de vervaardiging ervan gevoegelijk op niet lang na dit jaar stellen.

E. W. MOES.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Februari 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam.

Op verzoek der Redactie van het Bulletin vinden de lezers hier van mijne hand een korte beschrijving van dit Museum, ofschoon ik meen dat die taak niet juist bij voorkeur aan mij toekomt, doch vermoedelijk beter aan een ander opgedragen ware.

Toen in Juli 1899 de beide Koninginnen de Historisch-geneeskundige Tentoonstelling te Arnhem, bij gelegenheid van het 50-jarig bestaan der Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst gehouden, met een langdurig en belangstellend bezoek vereerden, zeide H. M. Koningin EMMA tegen mij, dat H. M. het betreurde, dat al die leerzame en belangrijke voorwerpen weder uit elkaar zouden gaan, dat een daaruit gevormd blijvend Museum toch veel nut zou kunnen stichten. Deze juiste opmerking bracht mij op het denkbeeld te trachten zulk een museum tot stand te brengen.

Daartoe waren, zooals mij bij nader overweging bleek, drie zaken noodig:

- 1° de beschikking over een voldoende aantal voorwerpen;
- 2° het vinden van geschikte lokalen voor de plaatsing daarvan;
- 3° het bijeenbrengen van de noodige gelden, om de inrichting van zulk een museum te kunnen bestrijden.

Ik meende dat met de voorwerpen moest worden aangevangen. Maar ik was ook van oordeel, dat een pharmaceutisch gedeelte (hetwelk op de Tentoonstelling te Arnhem, uit den aard der zaak, ontbrak) aan het museum moest worden toegevoegd, om er de noodige afwisseling voor het groote, niet deskundig publiek in te kunnen aanbrengeu, en begaf mij daarom het eerst naar de oudste apothekers in Amsterdam, met de vraag of zij mij daartoe voor hen nuttelooze, niet meer gebruikt wordende voorwerpen wilden afstaan. Die vraag vond bij verreweg het meerendeel niet dan de meest welwillende ontvangst, zoodat ik na eenige weken in het bezit was van een groote verzameling meer of min belangrijke pharmaceutische utensiliën, uitermate geschikt voor de inrichting van een oude apotheek en van een oud pharmaceutisch-chemisch laboratorium, zooals die voor ruim 100 jaren in Nederland in gebruik waren.

Maar al die schenkers wenschten, toen zij dien ouden rommel van kerkers en zolders en uit kelders hadden voor den dag gehaald en schoongemaakt, nu ook zoo spoedig mogelijk daarvan ontlast te worden. Men verzocht mij dus dit alles binnen den kortst mogelijken tijd te willen doen afhalen. Doch waarheen? Ik had daarvoor natuurlijk niet de noodige ruimte ter beschikking en werd dus gedwongen onmiddellijk daarnaar om te zien.

Ik wendde mij in de eerste plaats tot den Heer Hoofddirecteur van het Rijksmuseum, omdat ik hoopte dáár wellicht later ook een blijvende plaats voor mijn museum te zullen kunnen erlangen.

Met de meeste welwillendheid werden mij echter door den Heer van Rinsdijk beide beslist geweigerd, 1° uit gebrek aan ruimte en 2° omdat de Heer v. R. van oordeel was, dat een museum, als het door mij bedoelde, geen kunstwaarde genoeg heeft om, zelfs als er plaats was, in het Rijksmuseum te kunnen worden opgenomen.

De Heer v. R. ging nog verder, en stelde mij lachend voor om het Rijksmuseum te willen ontlasten van een verzameling pharmaceutische voorwerpen, door de Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Pharmacie voor jaren daaraan in vollen eigendom afgestaan, omdat deze Maatschappij zooo aan zig daarmede het oorspronkelijk beoogde doel, de oprichting van een Ond-Hollandsche apotheek, ten uitvoer te brengen.

Dit voorstel lachte mij zeer toe, doch de uitvoering bleek bij nader overleg alleen dan mogelijk te zijn, wanneer er een vorm kon worden gevonden, waaronder de Staat geneigd zou zijn zijn eigendom in bruikleen te geven, t. w. ter plaatsing in het Stedelijk Museum der hoofdstad.

Die mededeeling bracht mij op de gedachte derwaarts te gaan, in de hoop daár gelukkiger te zullen slagen in het vinden van een voorloopige, en wellicht later definitieve plaats. De conservator van het Stedelijk Museum, de Heer VAN SOMEREN BRAND, vond mijn plan niet verwerpelijk en zegde mij terstond zijn medewerking gaarne toe, omdat er in het Stedelijk Museum eenige lokalen, waarover nog niet bepaald beschikt was, ledig stonden.

Ik richtte daarop tot B. & W. het verzoek om mij voor het vermelde plan de bedoelde lokalen in het Stedelijk Museum in bruikleen te willen afstaan, en daarbij tevens de beschikking te geven over verschillende gemeenteeigendommen, die in zulk een museum als ik beoogde beter op hun plaats zouden zijn, dan in hun tegenwoordige verblijven, zoo als de gasthuizen, het stedelijk armenhuis, e. a.

Officieus werd mij daarop geantwoord, dat er geen beslissing op mijn vraag kon worden genomen, alvorens ik had aangetoond over de noodige fondsen te kunnen beschikken, die voor de inrichting van zulk een museum zouden noodig zijn. De Burgemeester toch was niet geneigd daarvoor ooit gelden, hoe gering ook, door de belastingschuldigen opgebracht, te bezigen.

Daarbij werd mij tevens de vraag gedaan: »wie later het bestuur van dit geprojecteerd museum in handen zou hebben''?

Die vraag was voor mij een fingerwijzing om aan mijn museumplannen het zuiver individueel karakter te ontnemen, ze daardoor op een meer vasten bodem over te brengen.

Na overleg met eenige deskundige vrienden besloot ik er een Stichting van te maken, die in December 1900 tot stand kwam, onder den naam van *Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum*, waarvan mijne medebestuurders mij het voorzitterschap opdroegen.

Toen nu op de eerste vergadering in Januari 1901 bleek, dat de mij van vele kanten, ook door de beide Koninginnen, toegezegde gelden voldoende waren, om, met het oog op de gemaakte begrooting, aan uitvoering van de plannen te gaan denken, werd besloten dit aan B. en W. te berichten. De Stichting herhaalde mijne vroegere aanvraag aan het gemeentebestuur, om de noodige lokaliteiten in bruikleen te willen afstaan.

Op dit verzoek werd terstond gunstig beschikt. Daardoor heeft de Stichting het gebruik gekregen van vier kabinetten, rechts van den ingang gelijkvloers, in het Stedelijk Museum. Daar zijn nu gemaakt een Oud-Hollandsche Apotheek en een Oud-Amsterdamsch Laboratorium, beide met gebruikmaking van de reeds genoemde in het Rijksmuseum aanwezige voorwerpen. die het Z. E. den Minister van Binnenlandsche zaken behaagd heeft daartoe in bruikleen af te staan; voorts een zaal voor krankzinnigen-verpleging, naar de daarvan bestaande plattegrond-teekening in NIEUWENHUIJS' Geneeskundige plaatsbeschrijving van Amsterdam, geheel betimmerd met het daarvoor uit het Buiten-Gasthuis uitgebroken materiaal, d. w. z. van de zaal die den naam van »Hokkenzaal'' droeg. In het vierde kabinet

eindelijk is de Oud-Hollandsche (18e eeuwse) kraamkamer, naar de beroemde schilderij van CORNELIS TROOST, ingericht.

Zoo vindt men dan het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum binnengaande, door de deur waarboven *d' Moor* als gaper, tusschen papaverbollen, hertshoornen en tanden van zaagvisschen, uithangt, een apotheek uit het midden der 18e eeuw, in een Louis XVI betimmerd vertrek. In de muurkast vindt men 138 Oud-Delftsche standpotten en stroopkannen, benevens een verzameling flesschen uit dien tijd, alle met haar eigenaardige ingebrande, geëmailleerde of geschilderde etiketten. De beide toonbanken staan vol met geheel of gedeeltelijk gereedgemaakte dranken, mortieren, vijzels, pleister- en pillenplanken, spadels, balansen en gewichtsblok.

Onder de merkwaardigste voorwerpen op de toonbank behoort zeker een in goud (Eng. Indisch drijfwerk) gevatten, aan een dito ketting hangenden, Bezoar-steen, waarvan de daar naast liggende origineele quitantie aldus luidt:

Wij onderscreeven als voogden over Jonckvrouwe Constancia Johanna Loten, approbeeren en consenteeren, inne de verkoop van de petro porco door vrouwe Cristina Clara Strick van Linschoten. Wed. van de hr. Josep Loten, en over sulxs moeder van de voorgemelde Constantia Johanna Loten, gedaan ter somme van ses en twintigh hondert guldens ten behoeve van de heer N. van de Pol uit Utrecht den 24 Augusti 1700 vier en dertigh''.

C. C. STRICK VAN LINSCHOTEN.

J. STRICK VAN LINSCHOTEN.

Wed. JOSEPH LOTEN.

J. C. LOTEN.

Wat deed men met zulk een steen, hoor ik de lezers vragen. Zulk een voorwerp, bestaande uit een conglomeraat van galzuren, en afkomstig uit de maag of de ingewanden van herten, geiten, lama's en andere herkauwers in Eng. Indië en van Ceylonsche varkens, werd destijds gebezigd als opwekkend middel in den doodstrijd. Wanneer iemands krachten snel afnamen en men vreesde „dat het zou afloopen met den zieke", werd de apotheker met den bezoarsteen geroepen. Er werd een glas zoeten wijn ingeschonken, de bezoarsteen werd aan de ketting gedurende vijf minuten gehangen in den wijn, die daarna aan den zieke werd toegediend. Men meende dat dan een gedeelte van den steen in den wijn werd opgelost en betaalde het dienstbetoon van den apotheker steeds contant, naar verhaald wordt, in Amsterdam met niet minder dan f 25.

Tegenover de winkelkast vindt men de groote eikenhouten kruidenkast, met 36 laden en bovenaan in de kap de loketten, waarin de pleisters, in rollen voor de aflevering gereedgemaakt, als kogelstapels liggen. Daarnaast aan de andere zijde van den ingang vindt men de fraaie notenhouten, als een lijnenkabinet betimmerde, simpliciekast van 1765, op wier kap zich het uit een wortelstok gesneden, beeld bevindt van een man, die in kleeding vrij wel overeenkomt met een Transvaalschen boer, en een schoof of pak kruiden in den arm draagt. Aan de andere zijde van de dubbele deur, die naar des apothekers huiskamer (de opkamer) leidt, vindt men een simpliciekast

van 1805, geadapteert aan de in dat jaar ingevoerde Pharmacopaea Batava. Wanneer ik nu nog de eikenhouten glazen kast, waarin meer dan $1\frac{1}{2}$ dozijn clysteerspuiten op hangers geplaatst zijn, de leksteen in orginee eikenhouten betimmering, de vergulde zonneklok en de Boerhaave'sche stoof, benevens het prachtige koperen kooktoestel op dito voet, en de groote wit marmeren mortier op houten voetstuk vermeld heb, dan heeft men een oppervlakkige beschrijving van de voornaamste voorwerpen die in de apotheek worden gevonden. Eigenlijk zouden daarbij nog moeten genoemd worden de voor de vensteruiten hangende elandsklauwen (die gehuurd en in den kap van de wieg werden gehangen, als voorbehoed- en geneesmiddel tegen stuipen), de wassen tepelringen voor zwangere of zogende vrouwen, en het glazen donderglas, dat beter en juister dan de beste aneroïde barometer waarschuwt, of de »jufvrouw'' haar groen regenscherm al dan niet moet mede nemen als zij uitgaat.

In den hoek tegenover den ingang vindt men een glazen deur, die een kijkje in en den toegang tot het »*Stoockhuys*'' geeft, want de overheid bepaalde »geen Apothecar sal vermogen eenig medicament in 't Dispensatorium gemeld bij een ander te laten maken in of buiten deese stadt, maar die zelfs voor zijn winkel moeten gereed maken, op een boete van telkens 10 gulden''.

De steenen vloer, van prachtige, oude aan het Buiten Gasthuis ontleende klinkers, de pomp en de gootsteen, de groote schouw waaronder drie fornuizen, waarvan twee voorzien zijn van koperen ketels met tinnen helmen en de derde een groote glazen kolf in een zandbad vertoont, doen onmiddellijk zien dat daar hard gewerkt wordt.

De horizontale en de verticale vruchtenpers, de ijzeren vijzel, de twee koelvaten, de verplaatsbare steenen vuurhaard, waarop in een groote koperen pan de decocta gekookt worden, getuigen daarvan evenzeer. Overal heeft men steeds licht bij de hand, want behalve de groote koperen hanglamp onder de schouw, wier achterwand gevormd is van kostelijke bruine, alweer uit het Buiten Gasthuis medegenomen, estrikken uit de 17e eeuw, staan hier en daar de vetkaarsen op blokken gereed, om zoodra de schemering invalt den knechts te vergunnen den arbeid voort te zetten, en den noodigen voorraad voor den volgenden dag in gereedheid te brengen in de groote grijze aardewerkkannen met houten deksels, die voorzien zijn met plankjes waarop de inhoud vermeld staat.

Maar daar dat harde werken ook hard stoken beteekent, was bij de Brandkeur van 20 Februari 1685 o.a. bepaald, »dat alle meer vuurs tot vordering van haar neringe van doen hebbende, als tot haar ordinaris huyshouding nodig is, haar neringe niet sullen mogen doen, sonder kennis van myne Heeren van den Geregte.'' En voorts »dat alle andere, vuur tot Handwerk of Neringe gebruyckende, zullen gehouden wesen tot haar behoef te kopen en te onderhouden vier leere Brandemmers, gemerkt met haar eygen Merk en de Number van de Wyck daarin zij wonen, op pene van

een halve gulden voor elke Emmer te verbeuren; zonder nogtans dezelve tuit te moeten leveren, dan tot afwering van haar eigen peryckel, ten ware zulks door eenig bevelhebber omtrent den Brand wierde geordonneert." Daarom hangen naast de schouw vier lederen brandemmers, uit het Museum van de Brandweer der Hoofdstad, gemerkt d'Moor Wyck LV; voor de grap hebben de knechts een grooten, aan den zolder opgehangen, hagedis de houding gegeven, alsof dit diertje zijn dorst uit een dier emmers ging lesschen. Maar er is nog een ander dier dat in het Stoockhuys niet mocht ontbreken. Naast de schouw vindt men in den muur gemetseld een prachtige, 18e eeuwse gevelsteen, waarop een groote salamander in zijn vlammenbed, omgeven door sierlijke rococo ornamenten. Rondom aan den wand vindt men ten slotte hangers, die gevuld zijn met retorten, kolven, buizen en flesschen van allerlei vormen, wier verschillende kleuren met de vuil bruine latten een kleurenmengeling vormen, die aller aandacht trekt. Dit Stoockhuys is ook nog uit een ander oogpunt merkwaardig. Het is toch, met geringe wijziging en uitbreiding, een getrouwe reproductie van het laboratorium dat door den apotheker P. SCHONK, op het einde der 18e eeuw, aan de Schans bij de Zaagpoort werd gebruikt. In 1799 werd het overgenomen door den apotheker A. J. D'AILLY en kort daarna door diens vriend, den grooten tooneelspeler J. J. GERIJS V.Rz. vereeuwigd op twee uitnemende olieverfdoeken, die ook het eigendom zijn van het G. M. Ph. Museum, dank zij de vrijgevigheid van den Secretaris der Stichting, den Heer A. J. RIJK, die indertijd in datzelfde laboratorium door een der nazaten van D'AILLY in de geheimen der pharmacie werd ingewijd.

Onder den gevelsteen leidt een fraai betimmerde oude eikenhouten deur met klink naar het medisch gedeelte van het Museum. Wanneer men die deur achter zich heeft is men in het oude Buiten Gasthuis. Men loopt op een, naar het midden hellende, roode estrikken vloer, waarin naast de groote kachel de zinkput met open rooster, ten einde de meiden de moeite te besparen het gebruikte water naar buiten te dragen. Daar in dat vertrek, met zijn hoog kerkraam, dikke muren, rondom loopende gaanderij en gezellige bestekamer, zonder stankafsluiter of ventilatie, woonden immers maar onzindelijke krankzinnigen. Des Zondags in de aanwezige rolkoets. een overdekt ledikant met tralies, naar buiten gebracht, dienden zij in de 18e eeuw den medeburgers tot veredelend vermaak, evenals thans de wilde diereengalerij in den dierentuin. Waren zij daarin niet vertrouwd, wegens hun opgewondenheid, dan zaten zij in de cel, waar licht en lucht van boven invallen, achter de massieve deur met looperslot, vier grendels en ijzeren bout. In die deur vindt men nog de indrukken van de nagels der onrustigsten; aan het kijkgaatje of kluikje, de flarden van het stuk getrokken of gebeten linnen, dat als kussentje daarop was aangebracht. En waren zij ook voor dit onmenselijk verblijf niet geschikt wegens hun onzindelijkheid, dan vertoefden zij in een bedstede met ijzeren tralies, die geheel met lood gevoerd is, omdat dit metaal het meest weerdigst door urine en faeces. Dit alles werd schoongemaakt met

emmers water, dat dan tevens diende om den vloer te reinigen en afliep in den zinkput.

Wanneer ik daarbij nu nog vermeld de kiep of dekselkrib, voor lijders aan vallende ziekte, eigenlijk een groote kofler met getraliede wanden en deksel, de dwangbuizen, hand- en voetboeien, spuw- of bijtmasker en de mof, een ceintuur waarop twee lederen handzakken, die om de pols met een riem werden dichtgesloten, dan heeft men een flauw denkbeeld van de krankzinnigen-behandeling met dwangmiddelen, zooals die tot in 1850 à 60 overal in gebruik was. Die methode, in de wetenschap onder den naam van het *Restraint* bekend, is thans in alle beschaafde landen afgeschaft. De daartoe benoodigde hulpmiddelen zijn vernietigd, uit schaamte voor de vroeger bedreven wreedheid, en van het thans levend geslacht zal weldra niemand meer over zijn, die dat alles ooit gezien heeft, of zich daarvan een juiste voorstelling zal kunnen maken.

Daarom heb ik gemeend de geschiedenis van mijn vak van nut te zijn, door het zoo compleet mogelijk aan de vergetelheid te ontrukken. Ik meen ook zonder grootspraak te kunnen zeggen dat, daar het nergens elders in Europa te vinden is, Nederland daardoor een attractie-rijker is geworden, die zoowel vakmensen als leeken met belangstelling zullen bezichtigen, op gevaar af dat de herinnering er aan hen zal doen droomen van al die akeligheid, van die onmenselijke behandeling van zieke natuurgenoeten.

Deze overweging deed mij besluiten de bezoekers van de »Hokkenzaal'', de Hollandsche »*Folterkammer*'' , een tegengift toe te dienen. Ik meende daarvoor niets beter te kunnen kiezen dan de Oud-Hollandsche Kraamkamer, naar TROOST's beroemde schilderij, die ook wel is waar door al haar doovekolen, (in de stoof van de kraamheer, in die van de baker, in de vuurmand) een bijna even treurig denkbeeld geeft van de hygiëne der 18^e eeuw, als de zinkput met zijn buurvrouw de kachel, maar die toch aan den anderen kant met haar heerlijke rust, haar gedempt licht, de prachtige betimmering Louis XIV, haar niet minder rijke schoorsteen en wandspiegels, en de voortreffelijk geslaagde beelden een wellust is voor de oogen.

De voorstelling behoeft voor de lezers van dit Bulletin, die haar natuurlijk alle kennen, niet nader te worden besproken. Het zij genoeg er op te wijzen, dat dank zij veel geld, veel werk, en de hulp van vele artistieke handen de reproductie bijna photographisch getrouw is, alleen in enkele opzichten nog rijker kamer, meer meubelen en ander huisraad te zien geeft dan de prent, die in den hoek van het vertrek in lijst op een ezel is geplaatst, opdat ieder bezoeker zien zou dat de bedoeling van de Kraamkamer is, TROOST's meesterwerk te copiëeren op oogbedriegelijke wijze. Onder den indruk van dit verheffend huiselijk tafereel wensch ik allen bezoekers van het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum, en ook den lezers van dit artikel, een goeden nacht toe.

Dr. C. E. DANIELS.

Veilingen.

Op de veiling van eenige schilderijen, afkomstig van de voormalige teekenacademie te Middelburg en uit de verzameling van Baron de P. (Pret de Rose de Calesberg te Antwerpen volgens de aanteekening bij No 12 en 26) die te Amsterdam den 9 December 1902 onder leiding van Fred. Muller & Co werd gehouden, zijn de volgende prijzen besteed:

No 1. Italiaansch landschap, op naam van J. Asselijn, maar van een andere, hoewel verwante hand, met een aardig lichteffektje *f* 200 (W. Dahl. Dusseldorp).

No 2 en 3. Portretten van een echtpaar door J. de Baen 1687, decoratief en oppervlakkig *f* 870 (Mej. Brasser).

No 4. Winterlandschap van N. Berchem, naar het mij voorkwam een zeer bedenkelijk pastiche uit den tijd van Schweickhardt en consorten *f* 200.

No 5. Paardemarkt van G. Berckheyde, een aardig Hollandsch motief zonder architectuur *f* 790 (van de Poll).

No 6. Groote vischmarkt van Joachim Bueckelaer *f* 700 (de Coninck, Brussel).

No 7. Voluitgemerkt stuk van den zeldzamen Gerrit Bleeker, 1634 gedateerd, de inneming van Jericho voorstellende, in zijn geelbruinen toon, die verwantschap verraadt met Benjamin Cuyp *f* 60 (Kesner).

No 8. Bloemen, op naam van A. Bosschaert, doch uit een veel latere kunstperiode, d. w. z. die van G. P. Verbruggen *f* 85 (dezelfde).

No 10. Mansportretje in 't zwart ten voeten uit op naam van G. Coques, doch voor hem die de aardige kleine portretjes van H. Pot kent, zooals die bij Liechtenstein, te Dresden, Chantilly en elders, een karakteristiek werk van dezen meester. De elegante houding is waarschijnlijk de reden voor de toeschrijving aan Coques geweest. Hij zoowel als Pot ontleenden dezen zwier aan hun gemeenschappelijk voorbeeld Antoni van Dijk *f* 1030 (Preyer).

No 11. »Monstra te esse matrem,» zonder eenigen grond aan Petrus Christus toegeschreven, omdat het uit de buurt van diens geboorteplaats afkomstig is *f* 700 (dezelfde).

No 12. Een fraai mansportret in levensgrootte, niet ten onrechte door den catalogus geprezen als een der fraaiste portretten die in de laatste eeuw in Holland in veiling zijn geweest, op naam van A. Cuyp. Inderdaad maakte het bij den eersten aanblik een verrassenden indruk, die evenwel bij aandachtiger beschouwing geen stand hield. Het was meer wat de Duitschers noemen een »Blender» dan een intiem kunstwerk of individueel opgevat portretstuk. Ook was het niet van Aelbert, maar van Jacob Gerritsz. Cuyp *f* 6,400 (Johnson, Philadelphia).

No 13. Kinderportret, ten onrechte genaamd J. G. Cuyp *f* 790 (Frau Wörthener te Frankfurt).

No 15. Het geven van aalmoezen, in een rijke architectuur door D. v. Deelen *f* 86 (Olivier).

No 16, 17. Drie portretten van Delvenaars uit het jaar 1587, toegeschreven aan den ouden J. W. Delff, hetgeen niet onmogelijk is; het echtpaar *f* 925 (Frau Wertheimer), de jonge dame alleen *f* 480 (Preyer).

No 18. Portret eener oude vrouw in een pelsmantel op naam van G. Dou. Schijnt het stukje te zijn dat door Smith onder No 11 beschreven is en dat omstreeks het midden der achttiende eeuw in de verzameling van Willem Lormier was. Of het echter een Dou is, is een tweede vraag, die ik niet bevestigend durf te beantwoorden. Ik herken er zijn toets, coloriet en penseelstreek niet in, noch dien van zijn vroegen tijd toen hij nog onder den directen invloed van Rembrandt stond, noch ook dien uit zijne latere zelfstandige periode, waaruit wij hier te lande zulk voortreffelijke stukken van vergelijking bezitten in de portretjes der verzamelingen Steengracht, Dupper en van den Berch van Heemstede. Toch waag ik het evenmin den naam van een anderen artist er voor te noemen en vermoed slechts dat in de toekomst zij zullen blijken gelijk te hebben gehad, die er een uitmuntende oude copie naar Dou in zagen, een meening die ook ondersteund wordt door den prijs, dien het opbracht *f* 2350 (Museum Boymans, Rotterdam).

No 19. Oude vrouw door eene deur kijkend, copie naar G. Dou *f* 200.

No 20. Dorpsgezicht, links 1644 gedateerd en met het monogram van J. C. Droochsloot gemerkt *f* 220 (van der Schilde).

No 21. Het leege glas, op naam van J. A. Duck, in werkelijkheid een der weinige zeker echte stukken van Isaac Koedijck. Ik heb over dezen schilder-dilettant in het Jahrbuch der Kön. Preussischen Kunstsammlungen Afl. 1 van 1903 een en ander medegedeeld en daarbij ook de lotgevallen van dit stuk vermeld *f* 420 (Terugggekocht).

No 23. Halt van reizigers, op naam van B. Gael. De kooper, de scherpziende verzamelaar Werner Dahl te Dusseldorp ontdekte er evenwel de volle handteekening van Isaac Ostade op, met wien het inderdaad veel meer overeenkomst heeft dan met B. Gael *f* 270.

No 25. Importante Italiaansche marktscene van Antoni Goubau, voluit-gemerkt, 1644 gedateerd, zeer Lingelbachachtig *f* 465.

No 25a. Gezicht op het Haarlemmermeer van J. van Goyen, met het monogram gemerkt en 1651 gedateerd. Van de drie van Goyens dezer veiling was dit de minst belangrijke en voor mijn persoonlijken smaak de minst aantrekkelijke, vooral wegens den chocoladebruinen toon van het geheel. Hiertegenover staat, dat het in zijn dunne breede manier van schilderen de volkomen maëstria van den kunstenaar verraadt. Het stuk maakte op het eerste gezicht den indruk van een fragment, doch dit bleek bij nauwkeurige beschouwing van het van achteren ongerepte, oud-afgeschuinde paneel niet het geval te zijn *f* 1025 (Museum Boymans, Rotterdam).

No 26. Duinlandschap van denzelfden schilder, eveneens gemono-

grammeerd en 1640 gedateerd. Een zijner bekende motieven van den zandigen duingrond, mooi van verlichting en voor zijn doen frisch van kleur, in dit genre zeker een zijner best geslaagde penseelwerken *f* 3150 (Baron Sweers de Landas in concurrentie met het Museum te Leiden).

No 27. De naderende storm van denzelfde en één jaar vroeger d. w. z. in 1639 ontstaan. Dit stuk stelt een gezicht over een onzer onmetelijke breede stroomen voor, die de geheele oppervlakte van het schilderij inneemt. Alleen geheel rechts ziet men een door een muur en een torentje versterkten haveningang en aan den horizon links een microscopisch fijnen toren en windmolen. Voor 't overige niets dan water en daarboven de zwaar bewolkte lucht, waarin links de pikzwarte onweerswolken komen opzetten. Niettegenstaande de eerste bliksemschichten reeds de lucht doorklieven heerscht er nog doodelijke stilte in de atmosfeer, de zeilen der schepen hangen slap, het water wordt niet meer dan gerimpeld en de visschers zijn nog bezig hun netten in te halen. Het is het oogenblik dat aan de uitbarsting van den storm voorafgaat. Nog één seconde en dan zal op de bliksemschicht de bulderende donderslag volgen, zal de wind opsteken, zal de laatste zonnestraal die nu nog door de wolken breekt, verdwenen zijn en de regen zich in zware druppelen uit de zwarte wolken ontlasten.

Dit oogenblik heeft van Goyen gekozen voor zijn tafereel en daarin een zijner meest aparte maar ook zijner meest volkomene kunstwerken geleverd, waardoor hij zich plaatst in de eerste rij onzer rivierschilders. Anderen zooals Ruisdael en W. v. d. Velde hebben onweer en storm zelf op meesterlijke wijze op het doek gebracht, maar mij is uit de geheele Hollandsche school geen werk bekend, waarin op zoo'n indrukwekkende en tevens sobere wijze de stilte vóór den storm is weergegeven.

Het was voor hen, die dit stuk onder gunstige verlichting gekend hadden, wel merkwaardig te zien, hoezeer het aan werking verloor onder het koude bovenlicht van het veilingslokaal en in de onrustige omgeving daarvan. Hieraan is het waarschijnlijk toe te schrijven dat dit werk, aan hetwelk ik gaarne een plaats in een onzer musea had gegund, voor *f* 2250 geen koper vond en teruggekocht werd.

No 28. C. de Heem, Stilleven *f* 400 (F. Buffa & Cie).

No 29. Mansportret, volgens opgave van den catalogus voluit gemerkt: Bartholomeus van der Helst 1654 *f* 350 (de Coninck, Brussel).

No 30. Damesportret, door denzelfde?, een fragment *f* 180.

No 31. Adam en Eva door J. Jordaens *f* 530 (Hamburger).

No 32. Damesportret, op naam van C. Ketel *f* 360.

No 33. Portret eener dame in een park, heette Nic. Maes, doch was een zeer typisch schilderij van Joh. Mijtens *f* 575.

No 34, 35. een altaarstuk en een mansportret, beide als onbekende Duitche school gecatalogiseerd, doch beide zeker Nederlandsch *f* 440 en *f* 50.

No 37. Salomo aan de afgoden offerend, het schilderij dat velen onzer in de teekenacademie te Middelburg gekend hebben en dat indertijd door

V. de Stuers op grond van eenige decoratieve letters BVS aan den schilder Buys, broeder van Jacob Cornelisz. van Oostsanen werd toegeschreven, een conjectuur, die hoe vernuftig ook, niet bleek vol te houden toen er een werkelijk voluit gemerkt stuk van dezen schilder aan het licht kwam. In werkelijkheid is dit taferel van Zuid-Nederlandsche afkomst; het verraaft vooral in de typen, zooals door verscheiden personen onafhankelijk van elkaar werd opgemerkt, groote overeenkomst met het van der Weyden-achtige altaarstuk uit de Lieve-Vrouwenkerk te Antwerpen en zal vermoedelijk evenals dit taferel van Brabantschen oorsprong geweest zijn. Het vertoonde verschillende sporen van overschildering, doch deze schenen mij met uitzondering van die in het hoofd van Salomo niet van ernstigen aard en kwamen vooral in de accessoires voor. Het werd voor *f* 5900 het eigendom van 's Rijksmuseum en mag als een belangrijke aanwinst voor het primitieven zaaltje geboekt worden.

No 43. J. M. Molenaar, muziekkuitvoering in de herberg *f* 500.

No 44. Portretten van Sara Antheunis en een tweede vrouw door M. v. Musscher, in een aardig interieur met uitvoerig behandeld bijwerk, de figuren wat groot voor de kracht van den schilder en daardoor wel wat hard *f* 2300 (Fischer Bögel).

No 46. De kraamkamer uit de collectie Snoeck van Loosen door M. Naiveu, bont en hard, maar aardig voor de zeden van den tijd *f* 330.

No 47. Allegorische verheerlijking van den Westphaalschen vrede door Adriaen van Nieulant, met het portret van den schilder in den hoek, een onbehagelijke en mislukte navelgong van Vlaamsche voorbeelden *f* 930.

No 48. Interieur van A. v. Ostade in zijn vroege, bruinachtigen toon *f* 800.

No 49. Man in Rembrandtiek costuum in ruitvormig formaat door H. Pot, voluit gemerkt, geheel anders van opvatting en behandeling dan het hierboven vermelde portretje en het meest overeenkomende met twee voorstellingen van een gierigaard die ik in Italië zag, de eene in de Uffizi, de tweede bij Dr. Gustav Frizzoni te Milaan *f* 1225 (Preyer & Co).

No 50. E. van der Poel, brand bij nacht, zeer dicht bij Colonia staande *f* 135.

No 52. Damesportret van J. A. v. Ravesteyn, niet geheel zuiver op de graat. Ik aarzelde tusschen een oude copie naar dezen meester en een werk van zijn broeder Anthoni *f* 2900 (Lemaqueau).

No 53. Portretten van een echtpaar beschreven als in de manier van denzelfde. Ik zoude ze voor goede en karakteristieke werken van G. Gortzius gehouden hebben, indien zij niet van 1621 gedateerd geweest waren, terwijl men voor het sterfjaar van den schilder 1616 of 1618 aanneemt. In ieder geval waren zij eerder uit zijn school dan uit die van Ravesteyn *f* 450.

No 54a. Sal. v. Ruysdael, mooi Hollandsch rivierlandschap in zijn van Goyen-achtigen trant, met het monogram gemerkt, 1626 gedateerd. Dit jaartal schijnt er aldus op te staan, maar het is moeilijk aan te nemen dat

men omstreeks dien tijd reeds zoo »tonig'' schilderde. Ik vermoed dat men het 1636 moet lezen *f* 1200 (Mevrouw Smit, Rotterdam).

No 55. De verrassing bij kaarslicht, door G. Schalcken *f* 200.

No 56. M. Simons, uitvoerig stillevens, links bloemen, rechts vruchten, voor den schilder zeer goed, voluit gemerkt *f* 900 (van Gorkum, Utrecht).

No 56*. Biddende familie, copie naar een bekenden Jan Steen, die o.a. in den catalogus van Sedelmeyer is afgebeeld en waarvan andere copien zich bevinden te Lützschena en in de verzameling Glitza te Hamburg *f* 425 (Vos).

No 57. Herman Steenwijck. Gezicht in een schuur met een aardig effect van invallend licht, een zeer apart stukje voor den meester *f* 210 (Olivier).

No 60. D. v. Tol. Interieur met bellenblazende kinderen, heeft nogal geleden *f* 220.

No 62. D. Verburgh, twee panorama-achtige rivierlandschappen uit den verval tijd onzer kunst met de laatste herinneringen aan de stukken van H. Saffleven, Ph. Koning en den Haarlemschen Vermeer, aan wie zijne stukken afwisselend worden toegeschreven. De schilder, een Rotterdammer, vertoefde in Suriname, zooals uit een aantal teekeningen en uit een DVB gemerkt stuk in het Museum te Kopenhagen blijkt, dat evenwel in een geheel anderen toon geschilderd is, dan deze stukken *f* 250.

No 63. Joh. Verspronck, mansportret, zou volgens een oude aantekening op de keerzijde het portret van B. v. d. Helst door S. v. Hoogstraten, in 1664 gedaan zijn. Nu is van der Helst zeker *niet* de voorgestelde persoon, de camaleon-achtige Hoogstraten zou de schilder kunnen geweest zijn, doch onbevangen gezien heb ik het meest aan het werk van H. Berckmans moeten denken, zooals aan zijn portret in de verzameling-de Ruyter *f* 175 (Halijn, Antwerpen).

No 64. D. Vertangen, de verjaardags-gelukwensch, twee volwassenen en eenige kinderen in een binnenvertrek, voluit gemerkt. Laat en onbehagelijk specimen van den schilder, die behalve Poelenburg-achtige landschappen met nymphen, ook nog figurenstukjes in den trant van harde Metsu's schilderde. Een voluit gemerkt, vrij goed stuk in dit genre was voor 5 à 6 jaar in den Amsterdamschen kunsthandel. In den zomer van 1902 zag ik het als Metsu en met diens handteekening in een particuliere verzameling te Budapest weer. *f* 710 (Makelaar Groenman).

No 65. Hollandsch strandgezicht, heette S. de Vlieger maar was een door en door karakteristieke Cornelis Beelt, zooals vóór het veilen ook ongededeeld werd. *f* 660 (Olivier).

No 66. Damesportret, toegeschreven aan A. v. d. Werff, maar voluit gemerkt door A. Boonen *f* 310.

No 67. Groot decoratief werkend landschap in een bruinen toon van J. Wijnants *f* 2300 (van de Poll).

No 68. Thomas van der Wilt, portretten van een echtpaar, goed

geconserveerd, doch bont en hard als de werken van Tielius *f* 205 (de Coninck, Brussel).

No 70, Allegorische voorstelling der Liefde, een supraporte, genaamd in de manier van F. Bol, doch naar het mij voorkwam het werk van N. de Helt Stocade *f* 55 (Duits).

No 71. Twee vogelstukken, van Abr. Busschop, voluitgemerkt en 1728 gedateerd, eveneens decoratief behandeld. *f* 100 (dezelfde).

CORN. HOFSTEDE DE GROOT.

Oude Monumenten.

Oude Nederlandsche monumenten.

Op het verlangen van den minister van Binnenlandsche Zaken is den gemeentebesturen verzocht, dat tijdig aan zijn departement bericht zal worden gezonden van elke voorgenomen slooping, verbouwing of herstelling van oude monumenten, bepaaldelijk van raadhuizen, kerken, torens, kasteelen, poorten, merkwaardige gevels, enz. opdat de gelegenheid zal bestaan afbeeldingen en opmetingen te doen vervaardigen.

Met aandrang wordt een beroep gedaan op die medewerking, om te voorkomen dat merkwaardige bouwwerken uit vroeger tijd veranderd of vernield worden, zonder dat daarvan tijdig eenig bericht is gegeven.

De Bouwvereld, 1903 No. 2.

Groote kerk te Arnhem.

B. en W. van Arnhem stellen voor aan de Vereeniging tot restauratie der Groote of St. Eusebiuskerk ten behoeve der restauratie van het Zuidelijke deel der Groote kerk, van het koor tot den toren, een bijdrage van *f* 15,000 toe te kennen, te voldoen in 10 jaarlijksche termijnen: de eerste te betalen in 1905, de laatste in 1914, onder voorwaarde, dat jaarlijks zal worden aangetoond, dat in het vorig jaar voor een bedrag van *f* 9,000 is verwerkt en dat de plannen voor de geheele restauratie vooraf door B. W. worden goedgekeurd.

N. R. Cz. 14 Januari 1903. II. A.

Dordrecht.

Bij het afbreken van het pakhuis Duitschland aan de Kuipershaven te Dordrecht werd een oude gothische muur blootgelegd, die waarschijnlijk deel heeft uitgemaakt van een der oude wachttorens der stad. De muur is bijna een meter dik en de tufsteen en hoekstukken, die reeds tot kleine brokken zijn verweerd, wijzen op een hoogen ouderdom.

Ongeveer 10 meter uit den grond is nog een rij van 10 zandsteen boogvullingen te zien, dik onder de witkalk verborgen. De bogen zijn ongeveer 65 cM. hoog en hebben eene spanwijdte van 40 cM. Het zijn

spitsbogen met vulling van driebladerige klaver; het ornament wijst op een bouw van de 14de eeuw.

De muur, die bij de versiering nog 90 cM. dik is, wordt daarboven slechts 35 cM., hetgeen doet denken, dat dit bovenstuk als borstwering heeft gediend. Waarschijnlijk werd deze door kanteelen bekroond, die later bij den bouw van het pakhuis zijn afgebroken. Aan het trapportaal vindt men een soort uitbouw, die het begin kan geweest zijn van een hoektoren.

De grond behoorde tot de oude stads versterking, daar het eiland van de Wolwevershaven eerst later bij de stad getrokken werd.

Volgens Jan van de Maas, aan wiens artikel in de Dordrechtse Courant van 16 Januari het bovenstaande grootendeels is ontleend, vermeerderd met eenige inlichtingen ons door den Heer Adr. Schotel aldaar verstrekt, behoort de muur waarschijnlijk tot den Drenckwaertstoren, die ongeveer aldaar heeft gestaan, althans tusschen de Schrijverstraat en de Palingstraat. Dit vermoeden wordt verstrekt door een transport van 1 Mei 1651, waarin nog wordt gesproken van »zekere huysingen, erven, kelders, packhuysen, *thoorn* ende andere toebehooren."

Het fragment moet verdwijnen voor de voorgenomen uitbreiding van de pastorie, doch een der togen zal althans voor het Museum Oud-Dordrecht gereserveerd worden en op last van den directeur van gemeentewerken is tijdig voor het vervaardigen van goede opnamen gezorgd.

J. C. OVERVOORDE.

De Kerk der R. K. Gemeente te Halsteren.

Wanneer wij halverwege Bergen-op-Zoom—Tholen de stoomtram verlaten, om ons langs een zijweg naar het op tien minuten afstands gelegen plaatsje Halsteren te begeven, zien wij het dorp met zijn kerkgebouw tegen de helling van eenen heuvel voor ons liggen.

Dit bedehuis is het doel onzer reis.

Schoon ligt het in de verte op eene verhevenheid, den geheelen omtrek domineerend; de ligging verrast ons, daar wij er niet op voorbereid waren het kerkgebouw op eenen heuvelrug aan te treffen.

Bij het zien der kerk op dezen afstand vertoont zij zich als een eencheppig gebouw met aan de westzijde een niet hoogen toren, doch hoe meer wij het doel van onzen tocht naderen, hoe meer het kerkgebouw eene andere gedaante aanneemt, zoodat wij, naderbij komende door de dorpsstraat, ontwaren, dat wij op een afstand slechts het bovengedeelte van het dak en van den toren boven de dorpshuizen hebben waargenomen.

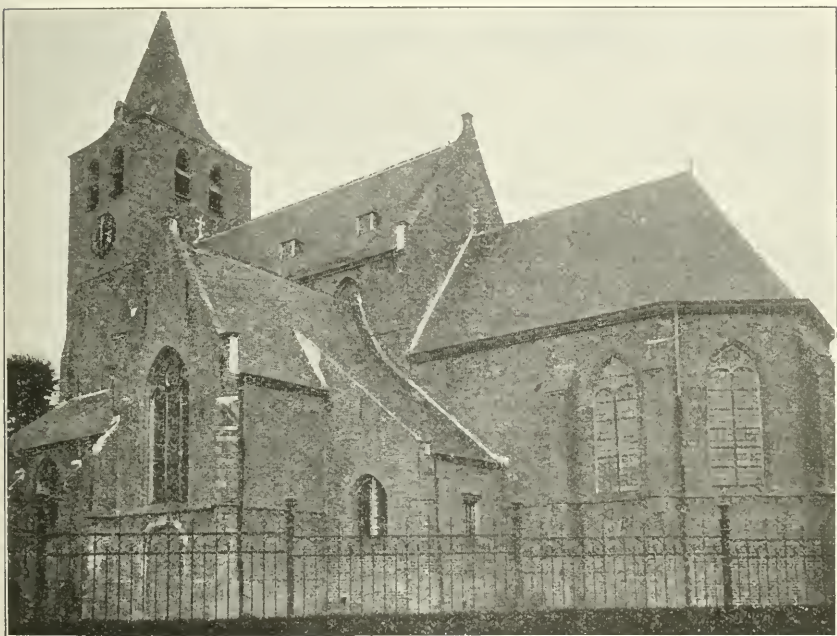
Door de straat gaande bemerken wij slechts een gedeelte der kerk, doch aan het einde daarvan zien wij ons onverhoeds voor het geheele kerkgebouw geplaatst.

Heeft op een afstand ons de ligging verrast, thans zijn wij verwonderd

een zoo schoonen bouw voor ons te zien, een gebouw hetwelk door de groepeerling zijner onderdeelen een werkelijk schilderachtigen aanblik oplevert. Ja, de kerk, voor welke wij thans staan, is een fraai gebouw en eene nadere beschouwing voorzeker waardig.

Wij laten daarom van dit bedehuis onderstaande beschrijving volgen:

Deze R. K. Kerk, aan den H. Quirinus toegewijd, ligt georiënteerd en bestaat uit een vijf traveés lang middelschip met zijbeuken, waarvan de beide oostelijke vakken zijn uitgebouwd, zoodat daar een zgn. transept is verkregen. De toren, aan de westzijde van het schip gelegen, wordt ten

noorden en ten zuiden door de zijbeuken ingesloten; hij staat meer dan eene traveé-lengte in het schip, waardoor dit kerkdeel feitelijk op vier traveés-lengte is teruggebracht.

Een triomfboog scheidt het drie traveés lange koor van het schip, terwijl de koorafsluiting gevormd wordt door drie zijden van een zeshoek.

In den hoek, die gevormd wordt door den zuidmuur van het koor en den oostwand van het zuidertransept, ligt de oude sacristij, terwijl eene nieuwe gebouwd is aan de noordzijde van het koor tegen het noordertransept.

De eenige toegang tot de kerk is vanaf de westzijde door den toren; ten gerieve van het publiek is aan de buitenzijde een steenen portaal gebouwd.

De toegang door de nieuwe sacristij is uitsluitend voor de bedienaars der kerk.

Wij laten hier voor hen, die daarin belang stellen, eenige maten volgen:

Het schip is lang vanaf den toren tot aan den triomfboog 16,26 M., zijne breedte bedraagt 7,27 M.

De zijbeuken zijn ieder breed 3,33 M.; de volle lengte der vijf traveés is 22,46 M.; de zgn. transepten zijn 4,16 M. breed, terwijl de totaal-breedte der kerk in de transepten gemeten 23,77 M. bedraagt.

Het koor is 7,12 M. breed en zonder zijn afsluiting 8,80 M. lang. De oude sacristij meet inwendig 3,06 M. — 3,67 M. De toren is uitwendig 6,94 M. — 6,94 M., inwendig 3,75 M. — 3,75 M., zoodat de muurdikte op 1,60 M. is gebracht.

Vervolgen wij thans onze beschrijving.

Het schip wordt door sierlijke ronde kolommen van witten steen, waarover spitsboogvormige spaarbogen zijn aangebracht van de zijbeuken gescheiden. Deze kolommen bezitten basementen en kapiteelen, welke laatste op de gebruikelijke wijze met koolbladornementen zijn versierd. Doordien het middelschip van bovenvensters is voorzien, moest de afdekking vrij hoog zijn; zware moerbinten, waarover kinderbintjes en een zoldervloer, dekken het schip vlak af. De onderkant is thans gestucadoord. Het koor heeft eene mindere hoogte, het bezit een gestucadoord houten gewelf van een niet uit te drukken vorm, den spitsboogvorm heeft men echter willen navolgen.

Ook de transepten hebben een dergelijk gewelf, terwijl de zijbeuken stucco-gewelven bezitten, rechtstreeks tegen de kapseanten aangebracht.

De sacristij is nog voorzien van haar oorspronkelijk kruisgewelf, rustende op geprofileerde ribben, terwijl de toren eveneens zijn oud steenen gewelf behouden heeft. Dit laatste bestaat uit een spitsboogvormig tongewelf, loopende van oost naar west; het dekt de gelijkvloersruimte. Dergelijke gewelven komen in Nederland zeer zelden voor.

Heeft de kerk inwendig door het verlagen der dakschilden in hare houten gewelven veranderingen ondergaan, aan de buitenzijde vertoont zij zich nog in hare oorspronkelijke gedaante.

Het koor heeft vijf spitsboogvormige vensters, de meeste zijn nog voorzien van hunne primitieve traceeringen. Het vensterprofiel bestaat uit een halven vensterpost met twee schuine zijden. De deklijst der plint en de waterlijst onder de vensters zijn geheel van witten steen, terwijl in de vensterprofielen blokjes witten steen spaarzaam zijn ingemetseld. Aan de zuidzijde van het koor is in een der contreforten een 40—50 cM. groote steen met inscriptie ingemetseld. Bij den bouw der nieuwe sacristij is een contrefort weggebroken.

Opmerkelijk is het, dat het benedengedeelte van het koor en der oude sacristij tot op 63,5 cM. boven de plint uit een grootere en roodere steensoort bestaat dan het hooger gelegen metselwerk.

Eerwgenoemde steensoort komt overeen met die van den toren, terwijl de tweede steensoort gebruikt is bij den bouw der geheele kerk.

Het schip met de zijbeuken en de transepten verraden een lateren bouwtrant. De vensters zijn rijker geprofileerd en geheel van witten steen, de vensterbogen zijn, met uitzondering der bogen in de transeptvensters, geen spitsbogen meer, de plintlijst heeft een later profiel dan die van het koor, terwijl in de contreforten vele blokjes witten steen voorkomen.

In het zuidertransept werd een ellipsvormig getoogden toegang aangebracht. De toren, tot aan de waterlijst opgetrokken uit dezelfde steen soort als het benedengedeelte van het koor, heeft nog verschillende spitsboogvormige vensters, waarvan de meeste echter zijn dichtgemetseld.

Het gedeelte boven de waterlijst vertoont aan elke zijde twee galmgaten, aan deze openingen en op de hoeken is van witten steen een ruim gebruik gemaakt.

De toren wordt door een vrij hooge, van een vierhoek in een achthoek overgaande, spits gedekt.

In de kerk zijn geen noemenswaardige bijzonderheden. Wij kunnen alleen aanstippen dat het 18de eeuwsche orgel gedragen wordt door een onderstel van vier gecaneluurde houten kolommen, die door rondbogen met elkander verbonden zijn. Tusschen deze rondbogen komen 17de eeuwsche schulp- en fruitornementen voor. Het geheel is gedateerd van 1643.

Omtrent de geschiedenis van den opbouw der kerk zou, indien wij verplicht waren deze uit archiefstukken te putten, niet veel vallen mede te deelen. Voor zoover ons bekend is, zijn dergelijke stukken niet aanwezig.

Meestal echter kan de geschiedenis van den bouw door den ingewijde gelezen worden uit de verschillende steensoorten, uit de profileeringen of uit de groepeerings der onderdeelen met de aan- en dichtnitselingen, in één woord, de bouwgeschiedenis van een gebouw is meestal te vinden door bestudeering en ontleding van het bouwwerk.

Zoo zien wij hier, dat de oorspronkelijke kerk uit de 14de eeuw dagteekent. De toren tot aan de waterlijst met het ondergedeelte van het koor behooren tot dit tijdvak. In den torenmuur zijn, direct onder de waterlijst, aan alle zijden de oude galmgaten, alhoewel dichtgemetseld, nog aanwezig. Zij wijzen er ons op, dat daar ter plaatse in den oorspronkelijken niet hooger geweest zijnden toren een of meer klokken gehangen hebben. De kerk was éénschepig, had de breedte van het middelschip, de lengte van af den toren tot aan ons koor, en dezelfde koorafsluiting als de nog bestaande.

Deze kerk, van een eentonigen vorm, was zeker te klein geworden voor de zich uitbreidende gemeente; zij werd tot op de fundeering afgebroken behalve het benedendeel van het koor, op welks gedeeltelijk behouden muren het nieuwe koor werd opgetrokken. De in het koorcontrefort ingemetselde steen geeft als datum aan het jaar 1457. Wij lezen n. l. de navolgende regelen in Gothische letters in den steen gekapt:

desen choer was ghe
 »maect int jaer os herr
 »doen men screef du 1)
 »sent vier hondert en
 »sueve en viftich.

Het koor werd niet veel hooger opgebouwd dan de 14de eeuwsche kerk; wij weten dit, omdat ons de nokhoogte der oorspronkelijke kerk, als vallende bij en tusschen de nog aanwezige oude galmgaten in den toren, bekend is.

Zoodra het koor met de sacristij in gebruik was, werd het schip met de zijbeuken aangevangen, en eerst nadat de kerk eenige tientallen jaren voltooid was, werden de transepten gebouwd. Dat deze niet tegelijk met het schip en de zijbeuken zijn onder handen genomen, kan men zien, doordien de leide oostelijk gelegen vensters van het middelschip ter wille der transeptnokken moesten dichtgemetseld worden. Toen door de verbouwing der kerk in de tweede helft der 15de eeuw deze een beduidend grooteren omvang en hoogte verkreeg, kon men den oorspronkelijken toren niet op zijne oude hoogte behouden; hij werd daarom, na toemetseling der toen over-tollig zijnde oude galmgaten verhoogd en van eene spits voorzien.

In dit verhoogde gedeelte werden daarna de klokken geplaatst.

Thans vinden wij er twee, terwijl naar beweerd wordt eene oude klok, reeds jaren herwaarts, is overgebracht naar de gemeente Poortvliet. Wij zijn niet in de gelegenheid geweest deze mededeeling te controleeren. De oudste nog aanwezige klok is 0.60 M. hoog en 0.73 M. in diameter. Het opschrift in Romeinsche letters luidt:

„Ghegoten t. antwerpen bij Francaois sieffvet int jaer ons heeren 1653.”
 Lager op de klok vindt men twee verbonden wapens, waaronder de woorden »Zollern” en »Bergh”. Aan de tegenovergestelde zijde leest men:
 S martinus van halteren.”

De tweede klok is 1.18 M. hoog en 1.37 M. in doorsnede. Zij komt uit de klokkengieterij der heeren Petit en Fritsen en draagt het jaartal 1891.

Inwendig was de kerk na hare voltooiing zooals zij zich nu nog vertoont, echter met dit onderscheid, dat alle gewelven sierlijk in hout, in rond- of spitsboogvorm, waren uitgevoerd. Dit was mogelijk, doordien de nokken der daken oorspronkelijk hooger waren, de nok kwam o.a. overeen met de onderzijde der tegenwoordige galmgaten van den toren.

Sporen van een half rond houten gewelf zijn onder de kap tegen den torenmuur nog even zichtbaar.

De kerk, die na de reformatie in handen der hervormden kwam, bleef, en binnen voorzien van hare 15de eeuwsche gewelven, in ongeschonden toestand tot 1747, in welk jaar zij door krijgsgeweld gedeeltelijk werd

1) Achter »du” is een ingediept vierhoekje. Kan daar een u of een s zijn weggekap, zoodat dusent zou zijn geweest duusent of dussent.

vernield. In dit jaar n. l. verloor de stad Bergen-op-Zoom, die zich beroemen kon, dat zij nimmer door belegering was ingenomen, deze eer. Den 12den Juli werd zij door omtrent 15 of 16 duizend Franschen onder den graaf van Löwendal berend, die, drie dagen naderhand aanmerkelijk versterkt zijnde, de loopgraven opende en haar den zosten dier maand begon te beschieten. Hiermede werd, bij een geweldig vuur van weerskanten en het springen van vele mijnen, acht weken volhard. Eindelijk, nadat Bergen-op-Zoom een geregeld beleg van 63 dagen doorstaan had, werd die vesting den 16en September zeer onverwacht bestormd en stormenderhand ingenomen.

Natuurlijk hebben behalve de stad ook de omliggende gemeenten van dezen strijd de lasten ondervonden, en het is zeer waarschijnlijk naar aanleiding van dit beleg, dat de kerk te Halsteren, deerlijk geteisterd zijnde, in 1750 door ingezamelde liefdegiften weder behoorlijk hersteld en met nieuwe glasramen, vloer, predikstoel en zitplaatsen voorzien kon worden. Zeer zeker zullen toen ook alle daken zijn vernieuwd; zij werden echter niet in den oorspronkelijken toestand teruggebracht, doch verkregen een zwakkere helling, waardoor het onmogelijk werd dezelfde rond- en spits-boogvormige gewelven aan te brengen.

In het jaar 1809 werden de tegenwoordige onooglijke stucco-gewelven gemaakt, waarschijnlijk nadat de Katholieken weer in het bezit van hun kerkgebouw waren gesteld.

Van af dien datum zal ook wel dagteekenen het brutaal wegbreken van het benedengedeelte van den triomfboogpijler, waardoor een onsoliede toestand verkregen is, die zich vroeg of laat zal doen gevoelen.

Het kerkje vormt, zooals men op de bijgaande afbeelding zien kan, een schilderachtig geheel en is dan ook een sieraad voor het dorp.

Op onze veelvuldige reizen door Nederland vonden wij soortgelijke kerkgebouwen hoogst zelden en dan nog slechts in de zuidelijke provinciën. Zoo had de St. Martinuskerk te Tongelre hetzelfde grondplan, en, de fotografieën dier beide kerken naast elkander plaatsend, staat men verwonderd over dezelfde opvatting en uitvoering. Te Tongelre waren de transepten echter tegelijk met de kerk gebouwd en naast de vensters vond men blindvensters, die het geheele gebouw een rijker aanzien gaven. Het is te betreuren, dat deze kerk in 1889 werd gesloopt.

Een tweede dergelijke kerk vond men te Lierop. Hier ontbraken de transepten, terwijl de toren niet door de kerk werd ingesloten. Ook hier waren blindvensters naast de lichtvensters geplaatst.

Deze kerk is thans verdwenen, zij werd in 1892 afgebroken.

Te Nuland-Geffen, aan de lijn 's-Hertogenbosch—Nijmegen, ziet men van af de spoorhalte eene kerk, gebouwd in den geest, zooals de door ons beschrevene. Zij is echter eenige jaren geleden verbouwd.

Zien wij hieruit dat de meest typische kerkgebouwen successievelijk verdwijnen of door verbouwing een ander aanzien verkrijgen, ook over

onze kerk, waarvan wij een kort overzicht gaven, is het doodvonnis geteekend.

Het kerkbestuur is n.l. door aankoop eigenaar geworden van een zijns inziens geschikt terrein, waarop het binnen kort een kerkgebouw wil doen verrijzen, niet, omdat de oude bouwvallig is, doch omdat zij, wegens uitbreiding der gemeente, het aantal geloovigen niet meer bevatten kan.

En, is eenmaal de nieuwe kerk daar, dan zal, om onderhoudskosten te voorkomen, of om andere financiële redenen, de oude gesloopt worden.

Zoo gaat het steeds met onze monumenten.

Vermindert het aantal kerkbezoekers, fluks wordt de kerkruijnte door schotten of muren verkleind, of, wat erger is, een gedeelte wordt afgebroken, om de kerk daardoor voor den dienst gezelliger in te richten. Wordt daarentegen het ledental grooter, dan moet eene nieuwe kerk verrijzen of de oude wordt vergroot, soms onoordeelkundig, zoodat het gebouw voor altijd verknoeid is, soms met veel talent, doch steeds zóó dat het typische, het oude cachet verloren gaat.

En hoe menigmaal zou een degelijk kerkgebouw met een weinig goeden wil der bestuurderen behouden kunnen blijven!

Zoo ook hier.

Is met goeden wil van het Roomsche Katholiek parochiaal kerkbestuur te Halsteren er niet iets op te vinden, om dit zeer typisch merkwaardig kerkgebouw ongeschonden, dus zonder verbouwing, te behouden?

Kan niet op eenigen afstand eene kapel gebouwd worden met geregelde kerkdiensten? Dit zou, dunkt ons, in de eerste plaats de verafwonende buitenlieden ten goede komen, en is ons inziens het eenige afdoende middel, om het kerkgebouw uit sloopershanden te houden.

En onaangetast dient zij te blijven; elke vergrooiting, hoe artistiek ook bedacht en uitgevoerd, zal het typische, het schilderachtige, dat in dit gebouw gelegen is, en dat haar juist daardoor zulk een waarde geeft, doen verloren gaan.

Het is daardoor noodig, dat zich nu reeds stemmen doen hooren, om te protesteeren tegen den voorgenomen afbraak of verbouwing van dit kerkgebouw.

Meermalen wordt, wanneer een monumentaal gebouw gevaar dreigt, door vereenigingen en genootschappen, die zich op oudheidkundig gebied bewegen, protesten en verzoekschriften gezonden aan de desbetreffende beheerders. Dit is zeer prijzenswaardig, doch meestal bereiken deze geschriften den geadresseerde te laat, omdat reeds met de slooping is aangevangen of, omdat de voorgenomen slooping niet meer kan tegengehouden worden.

Welnu, noch van het een, noch van 't ander is hier sprake. De vereenigingen en genootschappen, hierboven bedoeld, kunnen thans nog verzekerd zijn, dat hun optreden op tijd geschiedt. Wanneer zij krachtadig hunne stem doen hooren tegen het onnoodig sloopen der Halstersche kerk, bestaat de mogelijkheid, dat het kerkbestuur, zijne dwaling nog tijdig inziende, andere

plannen beraamt en op die wijze medewerkt tot behoud van het niet genoeg gewaardeerd kerkgebouw. En mocht, wat wij niet denken, het R. K. Kerkbestuur zich niet storen aan de eventueel in te zenden verzoekschriften, en voortgaan met de slooping van het kerkgebouw voor te bereiden, dat men zich dan met bescheiden vrijmoedigheid wende tot zijne Doorluchtige Hoogwaardigheid den bisschop van Breda, onder wiens diocees Halsteren behoort; genoemde kerkvoogd heeft reeds vroeger getoond prijs te stellen op het behoud van oude monumentale kerkgebouwen en bezit de macht het vernielingswerk te voorkomen.

Wij hopen echter, dat het kerkbestuur van Halsteren nog tijdig zal beseffen, dat de slooping van het kerkgebouw een grof vandalisme is, en dat het in deze eene oplossing vinde, waardoor het bedehuis, waaraan voor velen herinneringen zijn verbonden, nog lange jaren voor het nageslacht bewaard blijve.

's-Gravenhage, 6 Januari 1902.

ADOLPH MULDER.

Kloosterkerk te Middelburg.

Door Kerkvoogden der Ned. Herv. Gem. te Middelburg is aan den Gemeenteraad medegedeeld, dat zij voornemens zijn om de Kloosterkerk aldaar, die sinds enkele jaren buiten gebruik is gesteld en groote restauratiekosten eischt, te doen afbreken. B. en W. hebben besloten om de hulp van de regeering in te roepen om afbraak te voorkomen en te trachten dit historisch gebouw, gelegen op het Kloosterkerkhof en grenzende aan den Abdijtoren en de Nieuwe kerk te laten restaureeren.

N. R. Ct. 23 Jan. 1903.

De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever.

In de Friesche kerken vindt men nog heel wat kunstwerken uit het renaissance-tijdperk. Het zijn bijna uitsluitend grafzerken, waaronder prachtig werk, exemplaren met overbluffenden rijkdom van ornament; want er waren in dien tijd weinig zaken waar de adel meer geld voor over had. Omtrent de vervaardigers weten wij weinig. Enkelen zijn bij name bekend: Pieter Dirkz, Pieter Claesen, Vincent Lucas, van wiens hand men zerken vindt in de kerken van Blija, Wirdum en Franeker, o. a. gedateerd 1552 en 1558. Andere beeldhouwers laten ons zoeken naar eene juiste aanvulling hunner initialen.

Is er over deze meesters weinig geschreven, toch moeten wij reeds eene vergissing herstellen, begaan door den verdienstelijken kunsthistoricus van Bolsward ¹⁾. »Deze vond op een mooien grafsteen, in de Martini-kerk aldaar, het jaartal 1620 en den vollen naam »Hans Schunnema''. De heer van der Meulen noemt hem een Fries, denkelijk omdat de naam op »ma''

1) M. v. d. Meulen, Bolsward's kunst en kunstgeschiedenis, blz. 69.

eindigt. Nu zou ik Friesland niet graag berooven van een artiest, maar toch kan ik niet nalaten een »n'' minder te zien en een streepje boven de »a'', waaruit volgt dat bedoelde meester aanspraak maakte op den naam Hans Schuneman. Friesland zal hij wel niet als zijne »Heimath'' beschouwd hebben.

Een negental van bovenbedoelde grafzerken zijn in 1875 namens het Friesch Genootschap gepubliceerd in het plaatwerk »Friesche Oudheden'', dat zijn ontstaan dankt aan het initiatief van Eekhoff, die, het mag wel weer eens gezegd worden, veel pionierswerk heeft verricht op het veld der Friesche kunstgeschiedenis, meer dan iemand anders. Jammer, dat de krachten, om uitvoering te geven aan de wenschen van zijn ruimen blik hem wel eens te kort schoten, en hij slaagde er lang niet altijd in om anderen, die hij er beter toe in staat achtte, aan het werk te zetten.

Uit den renaissance-tijd is er nog een ander beeldhouwwerk bewaard gebleven, dat in zijn soort eenig is in de kerken van Friesland. Ik bedoel de kraak of galerij in de kerk te Oosterend, een dorp gelegen tusschen Sneek en Franeker.

Men stelle zich voor eene overwelfde galerij, die het koor afscheidt van het schip der kerk, eene galerij, die rust op acht korinthische zuilen, aan weerszijden drie doorgangen vormend, door aanvulling boogvormig. Het geheel is uitgevoerd in rijk gebeeldhouwd eikenhout.

Eekhoff liet deze kraak reeds in 1864 voor het Genootschap afteekenen. Tien bladen met zes-en-dertig details berusten nog in portefeuille, de vóór- en achterzijde werden daarentegen gereproduceerd in de Friesche Oudheden.

Omtrent den artiest deelt Eekhoff niets mede. Galland, die op zijn voetspoor een halve pagina aan de kraak gewijd heeft, schrijft haar toe aan Friesche »Antik Snyders 1)'' Wij vinden bij Eekhoff wel een jaartal: 1554, waarop het berust komen wij niet te weten.

Zoo stond het met deze galerij, toen in 1897 bij het Friesch Genootschap een schrijven inkwam van Dr. G. Sello, groothertooglijk archiefraad te Oldenburg, die verzocht inzage te mogen nemen van de boven bedoelde détailteekeningen, vermeld in den tekst der »Friesche Oudheden''.

Men had in Oost-Friesland opgemerkt, dat er verwantschap bestond tusschen de door Eekhoff afgebeelde galerij en het beroemde Edo Wimken-Denkmal in de kerk te Jever. Het eerst werd dat gezegd door Kohlmann 2), een vermoeden, dat bijna tot zekerheid werd, toen aan den onderbouw van het genoemde Jever'sche Mausoleum een relief ontdekt werd, dat in 1836, door een »vandalisme restaurateur'' aan het oog onttrokken was.

Wij ontvingen van Dr. Sello een foto van dit relief, dat in de hoofdlijnen geheel overeenkomt met één der afbeeldingen in de »Friesche Oudheden'' en verder het monogram H H vertoont, dat ook elders

1) Die Renaissance in Holland. Berlin, 1882, blz. 25 en vv. Zie ook zijne Gesch. d. Holl. Baukunst und Bildnerei, 1890, blz. 81 en 601.

2) Jahrbuch d. Geselsch. f. b. K. zu Emden, VI, Hft. 2, p. 174.

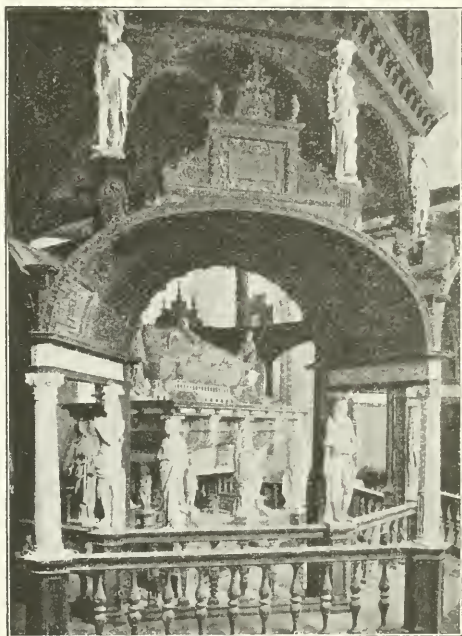
voorkomt, op andere onderdeelen van het Edo Wimken-Denkmal. Het ontwerp voor dit monument, hierover werden de Duitsche kunsthistorici het eens, is, direct of indirect, toe te schrijven aan het atelier van den bekenden Cornelis Floris, beeldhouwer te Antwerpen († 1575).

De door Cornelis Floris uitgegeven bouwkundige plaatwerken: „Veelderley veranderinghe van grotissen ende compartimenten...” 1556, en „Veelderley nieuwe inventien van antycksche sepultueren...” 1557, dienen tot basis voor bovenbedoelde eenstemmigheid.

Toen men eenmaal, van Jever uit, den weg gevonden had naar het atelier van Cornelis Floris, kwam Prof. Ehrenberg te Königsberg ¹⁾ tot de vernuftige conjectuur dat de letters H—H de initialen waren van Heinrich Hagart, een beeldhouwer, die tot 1563 werkzaam was bij Cornelis Floris te Antwerpen.

Deze Hagart moet een man van naam geweest zijn, want in 1563 werd hij uitgenoodigd om te werken aan het mausoleum voor Keizer Maximiliaan te Innsbruck ²⁾.

Maar — conjecturen blijven conjecturen! Het is dus verklaarbaar, dat Dr. Sello nadere inlichtingen vroeg omtrent de kraak te Oosterend, die zoo overeenstemde met het door hem gevonden relief. De gevraagde teekeningen zijn hem toegezonden; het Genootschap stelde een onderzoek

in naar 16e eeuwse kerkvoogdijrekeningen en er ging een brief, met een postzegel voor antwoord, naar den toenmaligen predikant van Oosterend. Men kwam echter geen stap nader tot de oplossing van het vraagstuk: de teekeningen leverden niets op, Oosterendsche rekeningen bestonden er niet van zoo ouden datum en de predikant, — die verdiende een stuiver.

Daar is het toen bij gebleven, totdat ik in den zomer van 1901 toevallig per fiets in de nabijheid van Oosterend kwam en mij de nog altijd niet definitief beantwoorde vraag van den Oldenburgschen archivaris herin-

1) Repertorium f. Kunstwissenschaft XXII, Hft. 3, 1899.

2) Zie het artikel van Dr. Sello in de Weser-Zeitung v. 6 Nov. 1901.

terde, de vraag hoe Eekhoff aan het jaartal 1554 kwam." Afscheiden daarvan, was de gelegenheid te mooi om de kraak niet eens, uit eigen oogen, te gaan zien.

De koster was spoedig bij de hand, de sleutel draaide in het slot, de deur van het koor ging open, ik stond voor de kraak. Het eerste wat mijn aandacht trok was het jaartal 1554, maar dat was het niet wat mij verraste, wél de wijze waarop het was aangebracht: het stond *in* een letter H, de 15 bóven het middenstreepje, de 54 er ónder. Ik had dus niet alleen het jaartal, maar ook een monogram of initiaal, staande aan het eind van het lange latijnsche opschrift, vermeld door Eekhoff, vertaald door Ottema en zichtbaar op de plaat in de „Friesche Oudheden."

Het lettertype is bizonder keurig van lijn, monumentaal en van eene gelukkige grootte. Een oogenblikke later kwam er een nieuwe verrassing: aan het slot der inscriptie, vóór de H. met het jaartal, stuitte ik op »Hein'', dat daar stond alsof het met het volste recht bij de vorige woorden behoorde, in letters van hetzelfde type. Ik twijfel niet of de vrome Oosterenders zullen dit woord altijd voor echt latijn hebben aangezien. Achter »Hein'' staat een afkortingsteeken. Op de litho bij Eekhoff is deze voornaam duidelijk weergegeven; de H, met het jaartal, eveneens zichtbaar op de origineele teekening van A. Martin, is daarentegen door den lithograaf zeer kunstiglijk in de schaduw gezet.

De vondst was niet onaardig: Hein. H. te Oosterend en H—H op het Edo Wimken-Denkmal! De conjectuur betreffende de verwantschap der monumenten bleek volkomen juist te zijn en verder is men gekomen van „H—H = Heinrich Hagart" tot »Hein. (afkortingsteeken) H = Heinrich Hagart''. Dr. Sello, de pater intellectualis van deze ontdekking, schreef mij in zijne opgetogenheid »durch sie ist die Frage nach dem Verfertiger des Edo Wimken Denkmals so gut wie endgültig entschieden und zugleich der Meister des Oosterender Kunstwerkes definitiv festgestellt''.

Het bestellen van prachtzerken, die wel gedeeltelijk, maar volstrekt niet uitsluitend door Friesche meesters bekapt werden, deed de Friesche heeren relatiën aanknoopen met beeldhouwers uit andere streken, vooral in een tijd toen er meer verband was tusschen Noord en Zuid en zoo kan het ons niet verwonderen, in eene Friesche kerk, het werk van een *Antwerpsch* meester aan te treffen.

Het Edo Wimken-Denkmal, dat ontstond in de jaren 1561—1564, is in. i. interessanter dan de kraak te Oosterend. De bestelling was belangrijker, er was meer van te maken. Ook heeft er nog een tweede meester aan gewerkt, een monogrammist P. H. De conceptie is grootsch: gedragen door *zev* kariatiden ligt daar de ridder, ver verheven boven het aardsche, ongenaakbaar voor het nageslacht, dat op eerbiedigen afstand gehouden wordt door de balustraden.

Waar hebben wij zoo iets in Nederland? De détails laat ik daar, die moeten hier en daar niet vrij van plompheid zijn.

Bij de kraak is de ornamentale rijkdom zeer groot, fantastische maskers en koppen, wapenrokken, zelfs geheele voorstellingen uit de heilige schrift, wel wat op te kleinen schaal, naar verhouding van den afstand waarop zij gezien moeten worden. Voor eene beoordeeling van de artistieke waarde van het snijwerk zijn de platen in de »Fr. Oudheden'', die een totaal indruk geven, geheel onvoldoende. Enkele details mochten wel eens afgegoten worden, ik meen, dat het dan voor het eerst zal geschieden.

De eene kant van de kraak zit, indien ik mij wel herinner, netjes in de verf. De koster laat niet na u daarop attent te maken. Een mooi karwei voor den dorpsartiest! Mij wilde dat evenwel minder bevallen; maar dat is een kwestie van smaak, waarover immers niet valt te twisten, althans niet met een koster.

Leeuwarden, 5 Jan. 1903.

P. C. J. A. BOELES.

Omloop van St. Marie te Utrecht.

Volgens de *N. R. Ct.* van 31 Januari H. B. zal de restauratie van den omloop van St. Marie te Utrecht van rijkswege ter hand genomen worden. De kleine woningen achter den tuin van het Gebouw van Kunsten en Wetenschappen zullen tijdelijk voor de bureau's van den rijksbouwkundige worden in gebruik genomen en na alflloop der werkzaamheden worden afgebroken.

Kerk te Wadenoyen.

Garne voldoen wij aan het verzoek tot rectificatie van het uit de Tielsche Courant in het vorig Bulletin overgenomen bericht. De heer van Riemsdijk wijst er ons op, dat reeds in November door hem in een ingezonden stuk in de *N. R. Ct.* werd verklaard, dat er geen sprake is van het ophalen van verkleurde gedeelten der muurschildering en het volstrekt niet in het plan ligt om aan de schildering zelve te raken.

Volgens »der Burgwart'' van Januari 1903 zijn door den Zwitserschen architect Naef de volgende teekens voor restauratiewerken (Zie Bulletin IV. 1 bl. 13) voorgesteld: *r. f.* (restauration facsimile); *r. l.* (restauration libre) en *r.* met jaartal voor geheel nieuwen bijbouw.

Korte Mededeelingen.

Nog iets over Moes' *Iconographia Batava* N° 130 en Jan Mostaert.

Nu de heer H. G. A. Obreen, de personen heeft aangewezen die op het door den heer Moes en anderen thans aan Mostaert toegeschreven stuk voor komen, kan het der moeite waard zijn, daaraan nog een woord toe

te voegen omtrent den aard van dit werk, die door beide heeren niet voldoende is ingezien, waardoor zij ook den tijd, de een vóór 1501, de ander kort er na, niet juist hebben bepaald.

De schilderij is blijkbaar een *tabula mortuaria*. Niet wegens het voorkomen van al die portretten in die voorstelling van het laatste oordeel, waar de zielen naar de brug hollen als badende jongens naar het water, maar omdat alle drie de vrouwen een *weduweschild* voeren.

Dit verklaart ook de keus der afgebeelde lieden. Had Gijsbert van Duvenvoorde zelf dit tafereel laten maken, dan ziet men niet recht in waarom hij daarin, behalve zichzelf met vrouw en kinderen, juist de ouders van zijn vrouw en haar grootouders van vaders kant heeft opgenomen.

Veeleer is deze bijeenvoeging te verklaren, wanneer wij aannemen dat Anna van Noordwijk met haar moeder en grootmoeder, alle drie als weduwen achter gebleven, gezamenlijk dit stuk lieten schilderen voor het zielenheil hunner overleden echtgenooten.

Het is dus niet slechts geschilderd na 1501, toen Jan van Noordwijk eene Raephorst als weduwe achterliet, maar ook na den dood van zijn zoon Jacob, wiens weduwe van der Beets heette en van hun schoonzoon Gijsbert van Duvenvoorde in 1510 overleden.

Wanneer Jacob van Noordwijk stierf weet ik niet, maar de schilderij zal in elk geval nog wel een jaar of wat na 1510 moeten vallen, wanneer het waar is, dat Anna van Noordwijk in 1503 met Gijsbert van Duvenvoorde trouwde. Zij kunnen in die zeven jaren van hun huwelijk best vijf zonen en een dochter gehad hebben, maar dan zou het jongste kind in 1510 toch nog een zuigeling hebben moeten zijn en kon de oudste zoon onmogelijk een bijna volwassen man, die reeds een harnas draagt, wezen.

Laat hij in 1504 geboren zijn dan kan het nauwelijks vóór 1520 geschilderd wezen, maar ook niet veel later, aangezien het jongste zoontje er zeker niet ouder dan een jaar of tien uitziat. ¹⁾

Geheel stemt hiermede overeen, dat ook de vorm der triptiek eer op een lateren datum wijst. Men vergelijkte onder anderen het eene altaarstuk van Cornelis Engebrechtsz (vóór 1526) en dat van Lucas van Leyden 1533, beiden in het Sted. Museum te Leiden.

Het zij mij geoorlooft hier nog even op te sommen hoeveel werken in de groep die thans aan Mostaert toegeschreven worden naar het graafschap Holland wijzen.

1. Het altaar van Outermont te Brussel

Albrecht van Adrichem geb. 1475 te Alkmaar, $\pm$ 1500 gehuwd met

¹⁾ Dit laatste betoog blijft ongewijzigd ook al zoude ik mij vergissen in de meening der weduweschilden te moeten zien en eveneens wanneer de Heer Obreen in het jaar Noordwijk—Raephorst ten onrechte de grootouders in plaats van broeder en schoonzuster van Anna van Noordwijk had herkend.

... van der Laen, gevestigd te Haarlem waar hij schepen was. † 1555 en in St. Bavo begraven. ¹⁾

2. Het altaarstuk thans te Berlijn, boven besproken.

3. Het portret in het Louvre

Jehan de Wassenaeere, viscomte de Leyde, chevalier du Thoyson d'or † 1523. ²⁾

4. Het portret bij Mevr. Hainauer

Joost van Bronkhorst heer van Bleyswijk

Bij dit laatste stemt evenwel de oude naam niet met een U op de knopen. ³⁾

Daar tegenover staat alleen het portret te Brussel, dat toch bezwaarlijk zijn eigen portret kan wezen zooals Camille Benoit wil, maar waarvan de benaming Claude de Pontailler lang niet zeker schijnt. ⁴⁾

En dan nog dit. Reeds lang vóór dat de drie koningen van het Rijks-Museum met Mostaert in verband gebracht werden, heb ik, met anderen, dit werk voor Hollandsch gehouden. Voor mij berustte die meening voornamelijk op de vergelijking van een altaarstukje in het Sted. Museum te Alkmaar, n° 2, eigendom van het R. K. Weeshuis aldaar en waar-schijnlijk dus oorspronkelijk te Alkmaar thuis behorende. Het middenstuk vertoont ook de Aanbidding van de wijzen uit het Oosten op de deuren is Christus geboorte (kerstnacht) en de Vlucht naar Egypte geschilderd.

Een nader onderzoek leert mij dat de overeenkomst niet zoo groot is, dat ik de zwaar beschadigde Alkmaarsche triptiek, zonder meer, aan denzelfden meester zou durven toeschrijven.

Al is de techniek nog die der 15^e eeuw met de kleine barstjes in goed bewaarde gedeelten, de ornamenten vooral zijn van later stijl en oppervlakkiger, meer in den geest van Heemskerk, de beteekenis van de landschappen op den achtergrond, die wel in den zelfden geest zijn, is niet zoo groot.

Des te meer treft de overeenkomst van den knielenden Wijze uit het Oosten met zijn kalen kruin en scherp profiel met grooten neus, die enkel te Amsterdam neer- te Alkmaar opziet voor het kindeke.

Of nu de Alkmaarsche schilder onzen Mostaert heeft nagebootst of dat voor beiden dezelfde priester tot model heeft gediend, laat ik in het midden,

1) Georges H. de Loo (G. Hulin) Catalogue Critique n° 270. De z. g. handtekening E. V. (waartusschen een hart of blad) zal wel betrekking hebben op den man die haar op zijn kleed draagt, evengoed als P(ontius) P(ilate) en A(nnas) S(acerdos). Hij zal de livrei dragen van E(rodes) V(reani), Herodes den zoon van Hyrkanus.

2) Camille Benoit, Gazette des Beaux-Arts 1899. I. p. 273, E. Dimier, Chronique des Arts 1901, p. 5.

3) Georges H. de Loo, Catalogue Critique n° 223.

4) J. Th. de Raedt, Mengelingen over Heraldiek en Kunst. Antwerpen. 1894.

daar beide veronderstellingen toch op Hollandschen, misschien zelfs Alkmaarschen oorsprong van het stukje in 's Rijks museum wijzen.

Verder vestigt de Heer Moes nog mijn aandacht op de portretjes van Augustijn van Teylingen ¹⁾ en zijn vrouw Judoca van Egmont van der Nienburch van 1511, die in het Museum Roymans als van Mostaert gelden. Dit moet berusten op de aanteekening van Arent von Buchel, die vermeldt in 1621 te Leiden bij Screvelius, die met een van Teylingen getrouwd was, gezien te hebben ²⁾: »Item een memoritafelken van een seer klein schilderijken goeden ouder, waerin een Maria-beelden met sommige kijnderkens, oock een schoon landschapken met caeboutgens inde cleyne beeldekens, op de dooren stond oock heel verdich na het leven geschildert den ouden Augustijn van Teylingen ende syne huysfrou, men meent dat het van den ouden Mostert mocht sijn, sed incertum id, het landschapken heeft geen versieringe''.

De portretjes te Rotterdam echter zien er niet uit als of zij van de deuren van een altaarstukje afkomstig waren.

Wanneer ik daarvan hier toch de afbeelding geef is het in de hoop dat daarmede de triptiek, die van Buchel zag, mag gevonden worden.

Overeenkomst met het thans aan Mostaert toegeschreven werk schijnt wij niet te bestaan, wel herinnert het mansportet aan dat van Philips den Schoone, zooals wij dat kennen uit de prenten van Pieter de Jode, waar onlangs L. Dimier ³⁾ op wees, en Cornelis Visscher, dat men in de 17de eeuw voor het werk van Mostaert hield.

Amsterdam 8. 2. 1903

J. SIX.

Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar.

In van Arkel en Weissman, Noorhollandsche Oudheden, 2e stuk, 1e gedeelte, blz. 25, wordt bij de bespreking van het groote orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar gezegd: »waardoor een smalle galerij gevormd wordt, waartegen het rugpositief, dat door drie gevleugelde vrouwen gedragen wordt, op weinig fraaie wijze aansluit, zoodat dit wellicht van eene latere vergrooting van het orgel afkomstig was." En in het artikel van den heer Weissman over Jacob van Campen in Oud-Holland, 20e jaargang, op bl. 158: »Het rugpositief, dat door drie gevleugelde vrouwen gedragen wordt, sluit op weinig fraaie wijze tegen het overige aan en behoort blijkbaar niet tot van Campens ordonnantie."

In de bescheiden betreffende den bouw en het onderhoud van het orgel

1) Oud Holland blz. 150 verbeterd volgens mijn lezing van het handschrift.

2) Augustijn van Teylingen was rentmeester van Egmond, zijn wapen en dat van zijn vrouw Joost Jansl. (van Egmond) werden in 1524 op het kleine orgel in de St. Laurenskerk overgebracht, zij liggen in die kerk begraven.

3) Chronique des Arts 1903 p. 29.

is niets te vinden, 't welk het vermoeden steunt, dat het rugpositief van eene latere vergrooting afkomstig zou zijn en niet tot van Campens ordonnantie zou behooren. Men moge van meening verschillen over de wijze van aanbrenging, het is niet te denken, dat een zoo hoogstaand bouwmeester als van Campen geduld zou hebben, dat hierin tegen zijn ontwerp of zijne aanwijzing gehandeld was. Ook is het niet aan te nemen, dat hij van zins is geweest om het groote pijpenfront te plaatsen op twee boven elkander gestelde kolomrijen; dit zou geweest zijn een op stelten zetten, indien geen rugpositief de ruimte boven de onderste zuilenrij vulde. Juist op de hoogte, waarop het geplaatst is, trekt het door fijn snijwerk, rijk verguldsel en bevallige beeldengroep het oog der toeschouwers, veeleer dan het bovenfront, waarvan de afdekking zich schier in het kerkgewelf verliest. En juist daar waar het aangebracht werd is het noodig, zal niet de goê gemeente den met zijne 3 handklavieren, pedaal en talrijke registers, koppelingen en afsluitingen zoo bewegelijken organist in den nek zien; ook noodig tot dekking hiervan, dat de houten kast, waarin het door den organist beheerschte mechaniek zich bevindt, voor zoover het boven het rugpositief zichtbare gedeelten betreft, wit-marmer geschilderd en aan weerszijden met een gebogen lijn verbreed is, aldus een kolossale kraagsteen schijnende, die met de kolommen den zwaren bovenlast helpt dragen.

Eene groote schilderij van het inwendige der kerk in het Stedelijk Museum, welke, blijkens de nog weinige wapenborden of rouwkassen, zeer kort na den bouw van het orgel vervaardigd moet zijn, toont het zooals wij het nu zien, slechts met dit verschil, dat de vroegere deuren van het rugpositief thans ontbreken.

Dat de heer Weissman den schilder der bovendeuren van Everdingen Claas in plaats van Cesar noemt achten wij eene vergissing, die aan de opmerkzaamheid der kundige redactie ontgaan is.

C. W. BRUINVIS.

Muntvondst te Noordwijkerhout.

In December 11. werd te Noordwijkerhout een pot met ongeveer 3500 munten opgegraven, waarvan de oudste uit het eind der 15de eeuw en de jongste van 1572. Waarschijnlijk dus een schat, die tijdens of kort voor het beleg van Leiden in den grond verborgen werd. De zilveren munten hebben verreweg de overhand. Men vindt hierbij een groot aantal oude Brabantsche en Spaansche stuivers van Karel V en van Philips den Schoone, achste en zestiende realen van Ferdinand en Isabella, munten van Holland, Utrecht, Gelderland, Overijsel, Vlaanderen, een groot aantal heele, halve en kwart realen en enkele kruisdaalders van Philips II en enkele andere munten als Kamper schellingen, Groningsche flabben, Engelsche schellingen van Elisabeth en van Hendrik VIII, Fransche testons en een grossus van Frederik Johan George van Saksen. Onder de gouden munten vindt men o. a. Gouden ridders, Nijmeegsche en Luiksche goudguldens,

Angelotten, een Spaansch pistool van 1517, halve realen van Philips II van Overijssel en Holland en munten van Gelderland en Keulen.

Een zevental zilveren en een gouden munt werden als typen van de muntvondst voor het Stedelijk Museum aangekocht.

Dit verwierf ook een gouden huwelijksring van Cornelis Pietersz en Maricken Dierxdochter, waarop de namen zijn gegraveerd tusschen eenige bladversiering: De ring is in den vorm van een slang met ruim drie windingen. Deze ring is ouder dan de jongste munten, daar deze blijkens het afslijten op een der windingen geruimen tijd moet gedragen zijn. Waarschijnlijk is deze op 1540 à 1550 te dateeren.

Bij de munten waren nog drie andere geheel gladde ringen, die door den eersten koper terstond zijn versmolten.

J. C. OVERVOORDE.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

April 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Door den N. O. Bond wordt de uitgave voorbereid van een gekleurde wandkaart met afbeeldingen van in Nederland gevonden vóór-historische oudheden, in den geest van de uitgave van de »Provinzial-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler in der Provinz Hannover».

Onder de oudheidkundige voorwerpen, die nu en dan toevallig in den grond worden ontdekt, zijn ongetwijfeld die, welke uit den vóór-historischen en den oud-germaanschen tijd stammen, het belangrijkste, niet alleen wegens de weinige gegevens uit die tijden, doch ook, en in de eerste plaats, omdat zij het bewijs leveren van de oudste nederzettingen in deze streken. Zelfs het vinden van de eenvoudigste voorwerpen, die op zich zelf weinig waarde hebben, kan hier voor de wetenschap van het meeste gewicht zijn, daar dit het bewijs kan leveren van de vestiging van volksstammen ter plaatse, in een tijd, waarvoor alle andere gegevens ontbreken.

Juist deze vondsten loopen echter het meest gevaar om verloren te gaan door onkunde of gebrek aan belangstelling bij de vindrs.

Door een aangenaam en duidelijk ingerichte kaart te helpen verspreiden, hoopt het bestuur meer de aandacht der vindrs op het belang van dergelijke voorwerpen te vestigen. De kaarten zullen, in kleurendruk, in een formaat van ongeveer 78 bij 58 c. M. verkrijgbaar gesteld worden voor den prijs van f 1. Hierbij zal een korte toelichting gevoegd worden van de hand van Dr. Jesse, Conservator aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, die het plan opperde, en die zich belangeloos bereid verklaarde om de gegevens voor de kaart te verstrekken en het toezicht op de uitvoering te houden.

De uitgave werd mogelijk gemaakt door eene toezegging van ZExc. den Minister van Binnenlandsche Zaken, om een aantal kaarten voor het Rijk aan te koopen ter verspreiding op de scholen.

Aangezien de oplage beperkt is, worden zij, die een grooter aantal kaarten ter verspreiding mochten wenschen te ontvangen, verzocht hiervan tijdig kennis te geven aan het adres van den secretaris van den Ned. Oudheidkundigen Bond Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43 te Leiden.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam.

Tegelijk met de uitbreiding van het legaat de Witte van Citters wegens het afsterven van den heer A. A. des Tombe te 's Gravenhage, werden wij verrast door een testamentaire beschikking van den overledene, waarbij een deel zijner eigen collectie schilderijen in eigendom van het Rijksmuseum zou overgaan. Een ander deel was bestemd voor het Mauritshuis. Bekennen we aanstonds, dat onze verrassing wel getemperd werd bij het in oogenschouw nemen der ons toegedachte schilderijen, daarmee vergelijkende de werken, die voor het Haagsche museum bestemd waren.

Maar we hebben ons naar de bepalingen van den erflater te schikken, wat nog gereedelijker gaat bij de overweging, dat gelijktijdig het ontbrekende deel van het legaat de Witte van Citters binnenkwam, waardoor het Rijksmuseum met enkele zeer belangwekkende voortbrengselen van vroeg zeventiende-eeuwsche portretkunst verrijkt werd. Hierop hopen we later in uitvoeriger beschouwing terug te komen. Thans een korte vermelding der werken, deel uitmakende van het legaat des Tombe.

Leonard Bramer: Verloochening van Petrus.

Een zeer merkwaardige uiting van dezen meester, wijl zijne oorspronkelijkheid daarbij trefrend zich heenwerkt door vele invloeden van buiten. (Het stuk is gemerkt en gedateerd 1642). Zoo hij zich bij zijn teekeningen,

hoewel zeer vlot gedaan, al te zeer een maniëristisch werker betoont, komt hij hier als schilder, zij 't ook in al te ongetoomde vaart, werkelijk los. Dit schilderij is lang geen model van welbestuurde uitvoering of beschaafde techniek. De compositie, met een verre herinnering aan het figuur-groeppeeren uit de richting der Caravagisten, is niet mooi afgerond, en heeft eenigszins een fragmentarisch voorkomen. De vorm-aanduiding is zeer globaal bij al te woeste halen van grove teekening. De geheele opzet schijnt maar zoo in 't wilde weg geschied te zijn; de soldaten onmiddellijk nabij, staande op den onderrand der schilderij, al te afzonderlijke beelden in het geheele kader. Ze zijn aan het dobbelen bij kaarslicht. In den achtergrond Petrus in gezelschap van een soldaat en de dienstmaagd, figuren die sterk den indruk geven van een fond in een haut-relief. Maar wat dit stuk met al zijn onvolkomenheid van uitvoering en ongeredderdheid van samenstelling boeiend maakt, is de spontaniteit van uiting, de vrije en losse beweging van een Hollandsche schilderborstel, die stevig empateerend, doch met gevoelig inacht nemen der toonverhouding, kleurleven in een schilderij vermag te brengen. Een kleur evenwel in een zeer sober gamma; op het motief van een omberachtig fond viert, met enkele tegenstellingen van mat rood, dof groen, iets blauw, en gedempt wit, het goudgeel den boven-toon. Even kan hierbij en om behandeling en om kleur gedacht worden aan Aert de Gelder.

A Coorte. Een meester uit het tijdperk van den nabloei der Hollandsche school, en zeker weinig bekend! Zijn vertegenwoordiging in ons museum behoeft niet onder de onwelkome gerekend te worden. Een zeer bescheiden stukje zeker, zoowel van omvang als van voorstelling: een bosje asperges liggend op een tafelhoek. Een schilderijtje, dat op 't eerste gezicht onbeteekenend lijkt, maar bij nader kennis nemen werkelijke kwaliteiten doet ontdekken. Want die dit stukje schilderde was nog een werker met zuivere intentie en deugdelijke handeling bij conscientieuse uitvoerigheid. De teekening is nauwlettend, zonder peuterig noteeren raak typeerend; en heel behoedzaam maar toch delicaat de schildering, met zuiver aangelegde tinten, juist van toonwaarde bij overgang van licht en schaduwpartij. (Zie bijv. hoe gevoelig de paarsige kleur van enkele asperges daar is ingevoegd). Zoo is het schilderijtje geworden tot een geheel van lichtende blankheid, wijl met innigheid daar werd gezien het karakter van een heel simpel geval: een bosje asperges, dat mild beschenen ligt onder sterken lichtval. Moge de aanmerking gemaakt worden, dat de lichamelijkeheid wat al te doorzichtig, zelfs eenigszins papierachtig schijnt, we hebben hier toch een persoonlijkheid te erkennen, die bij het nageslacht eenige waardeering voor zijn arbeid kan opeischen. Het schilderijtje is gemerkt en gedateerd: 1697.

Deze twee werken vormen zoowat het meest aantlokkende deel van het legaat. Brengen we echter ook de rest even onder de aandacht.

Van *de Vlieger* een strandgezicht, waarin een zeer uitvoerig doorwerkte en samengestelde partij van een hooge rotsachtige zeekust. Een schilderij

zonder warmte, en weinig diepte, waarbij ook de attributie niet aanstonds volmondige instemming kan vinden. Een oogenblik kan er gedacht worden aan Adam Willaerts, maar deze suppositie vaart weer spoedig heen. Ten slotte wil men, ook gedachtig aan de gedaanteverwisseling, die deze schilder onderging, — in het Rijksmuseum is de getuigenis daarvan wel te vinden! — de beschrijving de Vlieger voorhands voor de meest aannemelijke houden.

Van *Barth. van der Ast* bloemen, stijf gerangschikt tot een bosje in een groen karafje; wollig geschilderd in eenigszins drabbige kleur, en met een achtergrondje, dat tegen het kleurig bouquetje al zeer ongevoelig doet. We hebben in Marrellus toch nog een beter toonbeeld in bloemschilderkunst.

Nog een bloemstukje, dit van een onbekende, sierlijker gerangschikt dan het vorige. Het geheel heeft echter, ondanks de minitiuse afwerking, niet die geserreerdheid van uitdrukking, welke van zoo'n vroeg werkje kan verwacht worden; de blaadjes vooral zijn blikkerig geschilderd; het is te vervig. Minder beteekenend lijkt me dit ook weer dan het kleine stukje, dat we hebben van Ambr. Bosschaert.

Jan Valkenburg. Dood Wild. Valkenburg, een leerling van Jan Weenix, doet zich bij dit werk al als een zeer tamme scholier kennen. Waar ons bij den meester zelf, met zijn al te gelijkmatige herhaling van het onderwerp: doode haas etaleerend zijn bruine vacht en melkwit wolharig buikje, wel eens eene vervelingsstemming overvalt, verwekt een zoodanige karakterlooze navolging bepaald wrevel. Meer van eigen opvatting, en daarom sympathieker (hoewel niet zeer appreciabel) is dan het in bonter kleuren uitgedoschte schilderij van Valkenburg, in ons museum aanwezig, dat eenige uitheemsche vogels voorstelt; herinnering waarschijnlijk aan zijn West-Indische reizen.

Ook voor *Ossenbeek* was het eenige stuk in de collectie Dupper waarlijk een voldoende vertegenwoordiging. Dit, uit legaat des Tombe, met zijn groezele goudkleurigheid en botte teekening — eenigszins à la de Bie, lan onze waardeering voor dezen schilder niet doen verhoogen.

Volgt *Joh. Friedr. Aug. Tischbein* met een portret van hemzelf. Kop in levendigen stand, even gekanteld en voor drievierde gezien, neerziend op den toeschouwer. Ontegengesteld is er allure in, en kan de uitvoering correct geheeten worden; ook frisch van kleur, kortom behagelijk van aanzien. Toch hebben al deze eigenschappen een gekunsteld karakter; wat er mooi lijkt, zit maar juist aan de oppervlakte. Ge kunt op dit werk niet doorkijken; de beschaving is een schoolsch kunnen, de kleur heeft nergens diepte, de teekening is aangeleerd vaardig. Vraag bijv. naar verantwoording der vormen van mond en neus, speur na de beenderconstructie onder den contour van de wijkende gelaatspartij; tracht te doorproeven de schaduwtint onder den kral, de tegenstelling van het wit der das tegen het vleesch. Vertooningskunst uit een vervaltijdperk.

Dan is er een stillevens, bestaande uit fruit, tafelgerei en eenig geogelte, waarbij betreffende den naam van den schilder een rectificatie moet gemaakt worden. Bij de eerste officieele kennisgeving van het legaat in

de Staatscourant, hebben we, vasthoudende aan de testamentaire aanwijzing der schilderijen, zooals die was gegeven door den kunstlievenden erflater, den naam van Corn. de Heem laten passeeren. Bij nader aanschouwing van dit stuk, en mede op gewaardeerde autoritaire aanwijzing, is ons gebleken, dat de naamteekening opgeschilderd was, en geraakten we tot de wetenschap, dat de maker van dit, trouwens middelmatige stuk (Corn. de Heem is ook niet een meester van die beteekenis om hier onmiddellijk teleurstelling te baren) zou zijn M. Simons.

Nog een bloemstuk of een tak bloemen slingersgewijze hangende in een bergachtig landschap van geringe kunstwaarde; weer beter, een landschap, vermoedelijk Fransch, laat zeventiend' eeuwsch, en verschillende miniaturen of kleine portretjes, waarbij curiositeitshalve kan gewezen worden op de borstbeelden van Maurits en Frederik Hendrik, geschilderd door Lyon (gecopiëerd naar Mierevelt?). Meer vermeldingswaard als kunstuiting zijn twee portretjes, één van een jonkman met breeden, omgeslagen kanten kraag en een ander van een man op rijper leeftijd; het pendant van dit laatste, een vrouwenportretje, is aanmerkelijk minder.

Van een schilder uit den modernen tijd, omstreeks 1860-70, G. A. van der Bruggen, zijn er verschillende werken gelegateerd, meest hondenstudies.

Twee, die er op 't oogenblik geëxposeerd zijn, mogen als lang niet onverdienstelijke proeven van een naar oude traditiën zich voegende schildertrant in aanmerking komen.

Te zamen telt het legaat twaalf schilderijen, en naar uit dit overzicht gebleken is, moet het kwalitatieve ervan slechts matig genoemd worden.

W. STEENHOFF.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Aanwinsten.

In de nog zoo arme verzameling van tinwerken kwam een voornaam stuk, een groote schotel, versierd met renaissance-ornament in reliëf. Deze schotel was tot dusver slechts bekend door één zeer versleten exemplaar in het Museum te Padua (Hans Demiani: — François Briot, Caspar Enderlein und das Edelmänn, Leipzig 1897. blz. 28) en maakt vermoedelijk deel uit van eene serie »Hercules-schotels», zoo genaamd naar de voorstellingen op de navel-medaillons, van welke serie er nog maar twee stukken over zijn.

De schotel meet 45 c.M. in middellijn en is op den bodem en op den breeden rand versierd met band-ornament en kleine mascarondragende cartouchen, gescheiden door phantastische hermen-figuren, waartusschen satyrs, apen, vogels, herten en bokken spelen. Het oorspronkelijke medaillon op den navel, dat een Hercules-reliefje moest bevatten, is helaas verloren geraakt en in latere jaren vervangen door een zeer onbeduidende blinde cartouche

De schotel, die werkelijk een keurig en geestig ornament uit een nog zeer frissche renaissance-periode vertoont, moet uit het midden van de 16de eeuw dagteekenen en kan als Fransch werk worden aangemerkt. De ornemanist heeft zijn stijl nog vrij weten te houden van het wat verstrooide, bij elkaar gezochte, waarin François Briot in de tweede helft der 16de eeuw zou vervallen. In den bouw van zijn doorlopende versiering zit veel éénheid.

Teneinde de technische waarde en de beteekenis van ons oud Delftsch aardewerk tegenover gelijktijdige vreemde fabrikaten te doen uitkomen, kwam het wenschelijk voor, althans de beste Fransche faïencen door eenige exemplaren in de verzameling te doen vertegenwoordigen. Hiermede is een begin gemaakt met den aankoop van een schenkkkan van Rouaansch aardewerk, blauw décor, met wapens, hoog 33 c.M. en van een bloemenbak van Moustiers aardewerk, versierd met arabesken, blauw décor, ovaal, hoog 10 c.M., lang 32 c.M.

Voor de verzameling Delftsch werd aangekocht een kleine trekpots, donker olijfgroen gekleurd, met een semis van gele bloemen, uit de fabriek »de Lampetkan''. Maar verreweg de belangrijkste aanwinst is die van zes fragmenten van schotels van Hollandsch fabrikaat, misschien Delftsch, uit het einde der 16de en het begin der 17de eeuw. Zij werden bij baggerwerken in de onmiddellijke nabijheid van Delft gevonden en door een hartstochtelijk minnaar van Delft's roemrijk verleden bijeen verzameld. Een woord van waardeering en dank tevens aan den man, wien wij het bezit van een nagenoeg geheel onbekend product verschuldigd zijn, mag hier niet achterwege blijven. Zes van de belangrijkste stukken stond hij aan het Museum af.

Het lijkt wel, dat wij tegenwoordig onder een gelukkig gesternte leven, gunstig om het tot op kort nog zoo mysterieuze ontstaan van het oude Delftsche fabrikaat tot klaarheid te brengen. Nauwelijks in het bezit van den schotel met inscriptie »Eert God'', uit de verzameling van Meerten, die ons in staat stelde de herkomst van eenige andere voorwerpen vast te stellen en het vermoeden uit te spreken dat alles op Italiaansche voorbeelden wees, (Bulletin 4e jaargang N°. 1), of wij kregen het tegeltableau van Niculoso in handen, van den stichter van het atelier waar Hendrick Cornelisz. Vroom plateelschilderen leerde, en werd ons het tastbaar bewijs geleverd, dat het palet onzer ceramisten, hun blauw, hun geel, hun oranjebruin, hun groen, hun mangan van het palet van Faenza was afgekeken. (Zie Bulletin N°. 3, 4e jaargang.) Thans is er meer licht nog gekomen.

Het bleef altijd onverklaarbaar, dat onze oudste stukken zoo heelemaal niet van de tekening, van de versiering der Italiaansche voorbeelden hadden overgehouden; uit geen enkele particuliere verzameling, uit geen enkel museum waren werken bekend, op Italiaansche wijze gedecoreerd. Het was duidelijk dat ons nog een schakel ontbrak. Vijf van de nieuw aangekochte fragmenten nu, vertoonen die Italiaansche stijl wel en zijn dus te

beschouwen als ware primitieven, als de voorloopers van het fabrikaat dat wij allen kennen en waaromtrent Havard zich wanhopig afvroeg, hoe het toch wel gevonden kon zijn, welke proeven er aan voorafgingen. Zijn: »C'est ce que nous ne saurons probablement jamais" behoeft nu niet meer gesproken te worden. Want al kunnen wij de nieuwgevonden fragmenten niet juist dateeren, zij vertellen toch zeer duidelijk en volledig de ontwikkeling van de techniek.

De omstandigheid, dat deze stukken in de vaart bij Delft werden gevonden is zeker nog geen bewijs, dat zij in Delft vervaardigd zijn. Het komt mij alleen waarschijnlijk voor, doordat de twee jongste stukken volkomen het mooie witte émail en ook het blauw vertoonen der ons bekende Delftsche fabrieken. Maar men moet in deze ook niet te veel aan Delft alleen denken, dit lijkt mij zelfs een fout bij Havard. Het zou mij niet verwonderen, dat Haarlem vóór was gegaan. Immers de vader van Hendrick Cornelisz. Vroom, een Haarlemmer, was, gelijk van Mander verhaalt, plateelbakker en »bracht »wonder te weghe van vreemde drinckvaten, daer men niet wist waer »den mondt aan stellen, en dergheleyke versieringhen, uytnemende in zijn »dinghen en *coulcuren* wesende." Vroom's vader maakte dus reeds veelkleurig aardewerk. Het is zeer wel mogelijk, dat het potje met de wapens van Haarlem en Amsterdam, met het jaartal 1610, in onze verzameling (zie mijn artikel in het Bulletin N°. 1, 4^e jaargang), een Haarlemsch product was. In Delft kwam de kunst het meest tot ontwikkeling, maar de eerste bekende Delftsche plateelbakker, Herman Pieterz., was ook een Haarlemmer.

Hoe het zij, dat de jonge Vroom naar Sevilla stevende bewijst, dat men zich in de kunst nog wenschte te bekwamen, en tevens, dat men in Holland wist, waar de ware wijsheid te koop was.

Zoo als reeds gezegd, te Sevilla vond Vroom de techniek van Faënza: alles wijst op een overbrengen der kleurenrecepten, zooals die te Faënza werden gebruikt. In het vorig nummer van dit Bulletin wees ik op het feit dat reeds in 1547 een Italiaansche faïence-fabriek te Antwerpen bestond. Dat de Hollanders hier echter ter school gegaan zouden zijn, acht ik allerminst waarschijnlijk; het eenige stuk dat ons uit deze fabriek, van den Durantees Guido Savino, in het »Steen" te Antwerpen, bekend is, wijst op een geheel ander kleurenpalet.

Opmerkelijk is het, dat de Hollandsche ceramist zich bij voorkeur de vroege Faënteesche werken tot voorbeeld schijnt gekozen te hebben. De oudste schotels waren alleen aan den voorkant met tinglazuur gedekt, aan den achterkant slechts met loodglazuur.

De aarde schijnt oorspronkelijk vrij ongemengd geweest te zijn en is dan ook nog sterk rood getint. Eerst later krijgt men de fijnere gemengde specie, die lichtgeel van kleur is.

Ziehier de beschrijving der fragmenten in de volgorde, zooals die mij, chronologisch, de meest waarschijnlijke voorkomt:

1e. Fragment van een schotel. de rand ontbreekt, het midden-

medaillon, nagenoeg geheel bewaard, is versierd met de Maagd Maria met het Kind in stralenkrans, onttrokken door drie dunne blauwe cirkels, een breeden oranjebruinen in geel uitlopenden cirkel en wederom drie dunne blauwe cirkels, waarvan de buitenste met een getand randje versierd is. De mantel van de Maagd is prachtig diep, donkerblauw, het onderkleed fel oranje-bruin, het kleed van het Christuskind is groen. De hoofddoek van de Maagd is met lichter blauw beschaduwde. De teekening van de gezichten is zeer gebrekkig, maar echt Hollandsch. De kleurenverhouding tusschen het blauw en het oranje is die welke wij vinden op een oud stuk Faënteesch aardewerk, afgebeeld in het werk van Prof. Federigo Argnani: »Ceramiche e Maioliche arcaiche Faentine." Faenza, Giuseppe Montanari, 1903.

De schotel is zeer dik en van sterk rood gekleurde aarde, iets donkerder, maar overigens gelijk aan die van den schotel met inscriptie »Eert God" en de zich daar aansluitende twee andere schotels. De achterzijde is met loodglazuur gedekt. Middellijn van het medaillon: 17 c.m.

2e. Schotel, sterk aan den rand geschonden. Op den $2\frac{1}{2}$ c.M. smallen buitenrand loopen schuine breede blauwe penseelstreken, een koord teeknende. Het midden-medaillon is getraceerd door een buitensten oranjebruinen cirkel en blauwe cirkels, waarin een kruis in blauw met palmetachtige blauwe en oranje-bruine figuren. Het blauw is veel lichter dan in het vorig nummer, maar even helder en sprekend, het oranje-bruin is gelijk van toon.

De schotel is van dezelfde aardsoort als de vorige, doch iets lichter van kleur. Aan de achterzijde gedekt met loodglazuur. Middellijn 19 c.M.

3e. Fragment van een schotel. De rand is zeer geschonden, maar is voldoende bewaard om een decor te laten zien, bestaande uit naast elkaar geplaatste, door rondbogen afgedekte nissen, zeer breed en vast geteekend in donkerblauw, dat handig afgetoond is in de schaduwen. Onmiddellijk tegen den onderkant der nissen komt het midden-medaillon, afgezet door een breede, oranje-bruine streep. In dit medaillon is geteekend een springend vosje met wat groene blaadjes, veel gelijkende op het beestje dat ook wel op de oudste ons bekende tegels, van ongeveer 1600, voorkomt.

De schotel is zeer dik en van dezelfde aardsoort als de vorige, aan de achterzijde eveneens gedekt door loodglazuur. Middellijn van het medaillon: 14 c.M. Breedte van den nog overgebleven rand: 6 c.M.

4e. Fragment van een schotel, versierd in het midden door een achtpuntige ster, met lelie-achtige figuren tusschen de punten, gevat in drie cirkels en een krans van uitstralende tanden, die wederom door drie cirkels gevat wordt, alles in blauw; binnen de twee cirkelranden loopen twee lichtgele kringen.

De aardsoort is hier veel fijner en lichtgeel van kleur, zooals die van het latere Delftsche produkt; toch nog aan de achterzijde alleen door loodglazuur gedekt. Middellijn van het medaillon $11\frac{1}{2}$ c.M.; overgebleven rand breed 1 c.M.

5e. Fragment van een schotel, vertoonende aan de voorzijde het helder émail van het bekende Delftsche produkt, veel zuiverder wit dan dat van de vorige nummers, versierd met een zeer ruw geteekend portret van den Zwijger, in lichtblauw en lichtgeel, beide kleuren zooals wij die zoo dikwijls later aantreffen. De aardsoort komt volkomen overeen met die van het vorig nummer, en is ook hier aan de achterzijde nog slechts door loodglazuur gedekt. Middellijn medaillon 16 c.M., rand ontbreekt.

6e. Middenstuk van een schotel versierd door een ster met acht blad-vormige punten, geteekend en gearceerd in zeer fijne blauwe lijnen, in het centrum een geel-bruin schijfje, tusschen de punten twee groene blaadjes met een geel-bruin bloempje. Aan vóór- en achterzijden met tinglazuur gedekt, aan de achterzijde gemerkt met het jaartal 1622. Middellijn ster 10 c.M.

Terwijl de vier eerste fragmenten aan de vóórzijde het nog eenigszins grauwe tin-émail vertoonen, dat het oude produkt van Faënza en ook het potje van 1610 en de schotel met inscriptie »Eert God'' kenmerkt, heeft reeds fragment 5 het roomkleurig witte émail. Het moet, wegens het aanwezig zijn van loodglazuur, aan de achterzijde, als overgangsprодукт beschouwd worden.

Fragment 6, gedateerd 1622, vertoont de volmaaktheid van het bekende Delftsche fabrikaat. Het is opmerkelijk, dat dit stuk echter nog, wat teekening betreft, volkomen onder Italiaansche invloeden staat.

A. Prr.

Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Sinds de vorige opgave valt de aanwinst van 14 schilderijen te vermelden, waarvan 12 gelegateerd door wijlen den Heer A. A. des Tombe te 's Gravenhage.

Genoemd legaat bevat, buiten eenige minder gewenschte aanwinsten, ettelijke zeer belangrijke schilderijen.

1°. In de eerste plaats het bekende meisjeskopje door *Jan Vermeer van Delft*, dat een der heerlijkste uitingen is van diens kunst. Een beschrijving van dit overbekende, van 's meesters naamteekening voorziene stuk dunkt mij hier overbodig. Alleen zij opgemerkt, dat 't alles behalve goed bewaard is en vol van vaak vrij onhandig aangebrachte retouches, terwijl er ook nogal aan gepoetst schijnt te zijn. Met dat al is en blijft het echter een der belangrijkste kunstwerken, die het Mauritshuis in jaren ten geschenke ontving.

2°. Met den Vermeer wedijvert eenigszins het kinderportret door *Govert Flinck*, een vlug, spontaan gedaan schilderij, dat Flinck in 1640 schilderde, wellicht in zijn vaderstad Kleef, waar het door den Heer des Tombe indertijd gekocht is. Er zijn weinig schilderijen, waarop men zóó

duidelijk kan zien, hoe ze geschilderd zijn: de veegen van het penseel, de opzet van het geheele stuk zijn overal gemakkelijk na te gaan: men kan er de manier van werken geheel uit leeren kennen. Op sommige plaatsen is de verf zóó dun opgelegd, dat men door het doek — het stuk is niet verdoekt — heen kan kijken. In tegenstelling met den Vermeer is de Flink volkomen gaaf en uitstekend bewaard, op enkele bijna onzichtbare retouches na.

3°. Evenmin als Flink tot nog toe behoorlijk in 't Mauritshuis vertegenwoordigd was, (alleen een copie naar Rembrandt van zijn hand is er, in bruikleen van de familie van Lynden), evenmin kon men er *Esaias van de Velde* zóódanig leeren apprecieeren, als dit thans het geval is, nu het museum met het wintergezichtje uit het legaat-des Tombe is verrijkt.

Ook dit stuk is den meesten onzer lezers zeker bekend, al is 't alleen maar door de ets. die Wilm Steelink er indertijd naar heeft gemaakt. Een breede sloot met schaatsenrijders, een boerderij, een vlondertje, veel boomen en struiken, links een mooi gezien verschiet. 't Geheel krachtig en frisch geschilderd, met een opmerkelijke vastheid van toets, vooral in de figuurtjes, b. v. den man, die zijn schaatsen zit aan te binden. In één woord, een zeer goede, karakteristieke *Esaias van de Velde* uit zijn lateren tijd. Het schilderij, dat uitmuntend bewaard is, is rechts beneden voluit gemerkt, en 1624 gedateerd.

4°. *Van Beyerens*'s stilleven met visschen, dat tot dit legaat behoort, is helaas sterk verpoetst, hoewel het mogelijk is dat op sommige van de dorre plaatsen, die het aanwijst, nog gave gedeelten verborgen zitten onder de vernis. Dit zal later moeten blijken. Maar toch, de »braam" is van dit stuk af en men zal wijs doen, het nooit te hangen in de buurt van het andere meesterlijke en puik bewaarde visch-stilleven, dat het Mauritshuis van dezen schilder bezit. Dat dit nieuwe schilderij ondanks den toestand, waarin 't verkeert, toch — aesthetisch gesproken — een weldadigen indruk maakt, is niet te ontkennen: het moet, toen het nog gaaf was, een zeer belangrijke van Beyerens zijn geweest. Er staat geen naamteekening op.

Tot de Hollandsche schilderijen van dit legaat behooren nog:

5°. een gezicht op een stad, toegeschreven aan *van Goyen*, dat sterk geleden heeft; voorts

6°. een grauwtje, imitatie-relief, geschilderd door een onbekenden achtiend'eeuwschen navolger van de Witt en voorstellende: kinderen, die met een bok spelen; Fiamingo-achtige voorstelling, zonder bijzondere kwaliteiten;

7°. een schilderijtje op paneel, links beneden gemerkt, door *H. H. Schaeckhardt*. Vergeleken bij het werk, dat mij tot heden van dezen schilder onder de oogen kwam, behoort dit tot zijn beste, al laat t ons dan ook, behalve in sommige details, vrij koud. Het stelt een Londensch straattaferceel voor: een fruitverkooper met eenige dames en kinderen vóór een huis.

8°. een interessant schilderij, gemerkt B. Z., en daarom toegeschreven aan Bernardus Zwaerdecroon, van wiens hand zich o. a. een damesportret bevindt in het Museum Boymans. Voor verdere details omtrent den schilder en deze schilderij kan ik verwijzen naar 't opstel van Dr. C. Hofstede de Groot in Oud Holland, XIII, blz. 47, en naar dat van den Heer P. Haverkorn van Rijsewijk in hetzelfde tijdschrift, XIII, blz. 57.

Decoratief doet deze schilderij, waarop twee in arcadisch kostuum verkleede kinderen (een jongen en een meisje) voorkomen, niet kwaad. De linkerbenedenhoek is wat erg leeg en kleurloos, de handen zijn zwak, maar heel veel wordt goedgegemaakt door het allerliefste, wat geflatteerde en in van Dyckschen trant afgeronde kopje van het meisje.

Het bewuste monogram, waarin ik voor mij eenvoudig de letters B. Z. — zonder meer — lees ¹⁾, staat links beneden in den hoek.

9°. Curieus is het mansportret, geheel in Italiaanschen trant geschilderd en door den Heer Bredius toegeschreven aan *Karel de Vogel* of *Vogelaar* ²⁾, bijgenaamd de Distelblom. Het stelt blijkbaar den schilder zelf voor, die zich afgebeeld heeft met een distel in de hand, als toespeling op zijn bentnaam.

10°. Drie Vlaamsche schilderijen behooren nog tot de milde schenking van wijlen den Heer des Tombe. In de eerste plaats een bloemstuk, door *Ambrosius Bosschaert* omstreeks 1625 geschilderd ³⁾ en vrijwel geheel gaaf bewaard. Bijzonder frisch en helder van kleur is deze schilderij, waarop een glas met bloemen is afgebeeld, staande in een nis, waardoor men een in zeer lichte tinten gehouden, kinderlijk gezien Rijn(?)landschap ziet. Links beneden het monogram A. B. Het geheel is een zeer karakteristiek voorbeeld van bloemenfijnschilderen in die dagen, een goede tegenhanger voor schilderwerk van R. Savery, A. Brueghel, van der Ast en dergelijke.

11°. en 12°. Geheel in den Vlaamschen Brueghel-landschaptrant zijn geschilderd de twee kleine C V B gemerkte landschapjes, waarmede wij onze aankondiging van het legaat des Tombe besluiten. Zij zijn — 't behoef nauwelijks gezegd — op koper geschilderd, heel fijn en minutieus. Vooral 't winterlandschapje is aantrekkelijk: als 't ware een Vlaamsch Avercampje.

Twee schilderijen werden door aankoop eigendom van het museum, nl. een maanlandschap door *Aert van der Nee* en een stadsgezicht door *Hendrick ten Oever*.

Eerstgenoemd schilderij was reeds eenige jaren geleden door den directeur van den kunsthandelaar Kleinberger te Parijs gekocht en overgedaan aan de Vereeniging Rembrandt, van welke vereeniging het Rijk het thans heeft overgenomen.

1) Zie O. H. XIII, 47.

2) Zie de lexica over zijn leven. Ook den Dresdenschen catalogus.

3) Zie catal. der Tent. v. Schilderijen v. Oude Meesters te Utrecht 1894, no. 19.

t Is een donkere van der Neer, hier en daar wat rossig in de lichten geworden door 't »doorgroeien» van het eiken paneel, waarop de schilder werkte. Een opkomende maan, reeds vrij hoog aan den hemel, doorbrekend door opgepakte wolkenmassa's, die haar matgeel licht opvangen. Droomende huizen en koeien op den voorgrond, in de verte een fijn verschiepje met molens en een bootje, dat over 't water glijdt. Het is een schilderij, dat een blijvenden indruk maakt en telkens weer een eigenaardige, min of meer dichterlijke stemming bij ons opwekt.

De Hendrick ten Oever is een typisch kunsthistorisch snufje; een gezicht op de Keizersgracht, links beneden voluit gesigneerd en reeds in 1664 vermeld in den boedel van Cornelis de Bie, ten Oever's Amsterdamschen leermeester. Dus een vroeg werk van ten Oever, wiens laatste gedateerde schilderij, voor zoover bekend, van 1705 is.

Rechts doet het een beetje aan Gerrit Berckheyde's besliste techniek denken, terwijl links hier en daar onhandigheden niet te ontkennen zijn: het eendje b. v. en de vijf naef gedane vogeltjes in den boom. Heel goed daarentegen is 't hoofdmotief der compositie, de boom, die rechts en boven het stadsgezicht omlijst en waaronder een koopvrouw zit achter haar stalletje.

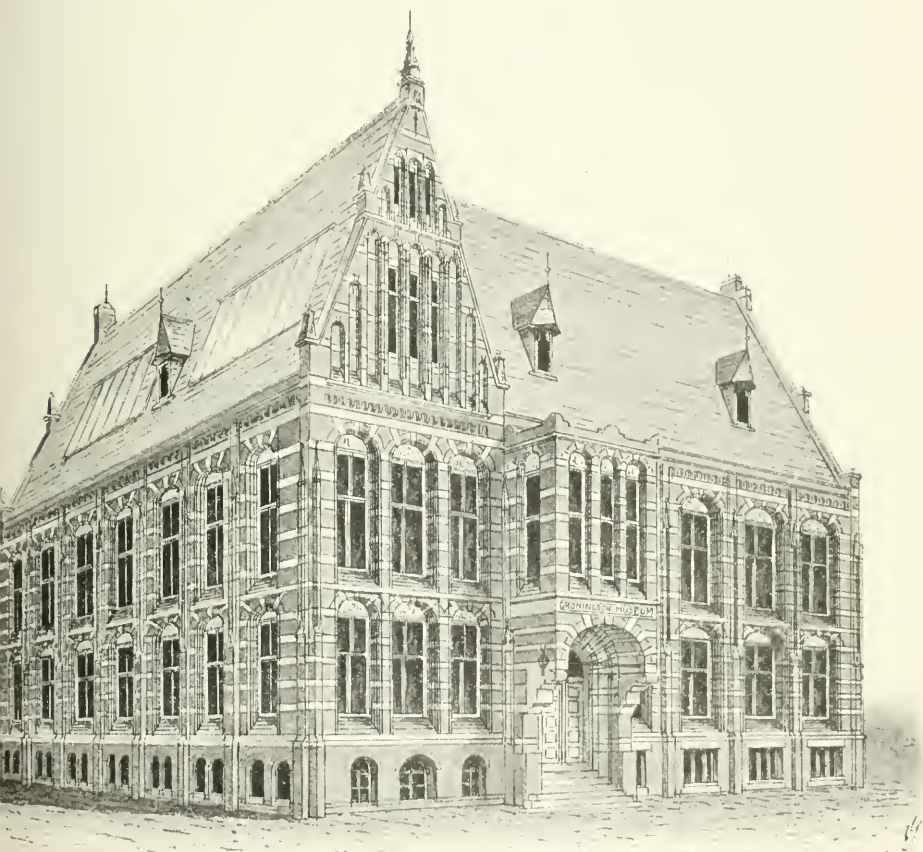
Den Haag, 2 April 1903.

W. MARTIN.

De nieuwe inrichting van het Groningsch Museum.

De vereerende uitnoodiging der redactie van dit Bulletin om, naar aanleiding van de plechtige heropening op 18 Februari j. l., een beschrijving van het Groningsch Museum te geven, was mij zeer aangenaam. Niet het minst, omdat ik geloof aan een toekomst onzer provinciale musea. Wel zal ik de eischen van wetenschap en modern verkeer, die in groote centrale verzamelingen bevrediging vinden, noch de behoeften van een verfijnde beschaving, waaraan slechts een kleine keurcollectie van het superieure uit alle tijden en volken voldoet, niet miskennen. Maar er zijn andere behoeften, van ethischen en paedagogischen aard vooral, waarin op die wijze niet kan worden voorzien. Er zijn van die kleine centra van historisch volksleven die, trots de geweldige toeneming van nationaal en internationaal verkeer, nog lang de natuurlijke verzamelplaatsen van de omwonende bevolking zullen blijven. Deze bevolking nu, op den breedsten grondslag, in levend contact te houden met haar verleden; het eigenaardige en beste wat er uit haar midden is voortgekomen, haar voor oogen te stellen; en, door haar ook het genot van de voortbrengselen van andere en hoogere kultuur en kunst dan die van eigen kring eenigszins toegankelijk te maken, mede te werken tot haar algemeene en aesthetische opvoeding: dat zijn, dunkt me, de voornaamste redenen, die het bestaan

van locale musea niet alleen rechtvaardigen, maar tevens als hoogst gewenscht doen beschouwen. Ten slotte zal ook de wetenschap hierbij haar rekening vinden. Veel van wat voor haar van belang is, zou anders voor haar verloren gaan. En zij verlangt immers ook de dingen zooveel mogelijk in eigen omgeving te zien. Waar kan de volkskunde haar

materiaal beter bestudeeren dan te midden van het volk waarvan het afkomstig is? En zoo is het met alles.

In de musea van Berlijn, Londen en Parijs is, om een voorbeeld te noemen, de antieke beeldhouwkunst tamelijk volledig te bestudeeren. Maar, wie haar ten volle genieten wil, moet naar Rome en Athene gaan, om ze te zien onder dezelfde zon waaraan ze haar ontstaan te danken heeft. Want niet in elk opzicht waar is het dichterwoord van Schiller, dat de zon van Homerus ook ons beschijnt.

Wat de negentiende eeuw hier en elders van de achttiende overnam waren kabinetten van rariteiten in particulier bezit. Het bijzondere van het

geval en het zeldzame van het voorwerp bepaalden de keus van de meeste verzamelaars. En als men oudheden of kunstvoorwerpen bijeenbracht, hield men zich bij voorkeur aan het klassieke.

Hierin nu bracht de negentiende eeuw, die op steun en studie van de nationaliteit en haar verleden aandrong, verandering. De oudheidkundige en historische tentoonstellingen, na 1860 in ons land gehouden, begeleid en gevolgd door de oprichting van stedelijke en provinciale verzamelingen en van het Nederlandsch Museum, waren van die verandering het gevolg. Zoo besloten dan ook de Provinciale Staten van Groningen, den 17 Juli 1873, tot de oprichting van een Provinciaal Kabinet van Oudheden. Dit werd het volgende jaar op een achterkamer van het Provinciehuis geplaatst en bleef daar, zich langzaam uitbreidend, zeventien jaar bewaard. Van den drang naar uitbreiding, van den wensch om het verzamelde meer algemeen toegankelijk te maken, werd toen vooral de tegenwoordige conservator, mr. J. A. Feith, de tolk. Het Museum zooals het thans bestaat is zijn werk, de vrucht van zijn initiatief en veeljarige werkzaamheid.

Toen, den 14 Juni 1891, de stichting »Museum van Oudheden voor de provincie en de stad Groningen» in het leven werd geroepen, stond, zooals reeds uit den naam blijkt, het locaalhistorisch belang op den voorgrond. In overeenstemming met de traditie van het rationalistisch academisch Groningen trad in den beginne het wetenschappelijk karakter der inrichting sterk te voorschijn. Men wenschte licht te verspreiden over geschiedenis en kunst van eigen omgeving. Maar de geschiedenis werd al spoedig voornamelijk als kultuurhistorie opgevat en naast zuiver wetenschappelijke werden meer en meer ethische en aesthetische motieven gesteld. Reeds in 1892, toen de Commissie van administratie geldelijken steun voor een Museumgebouw vroeg, deed ze dit, volgens de uitdrukking van haar circulaire, voor »een goed doel; nl. het opwekken van kunstzin, het Vermeerderen onzer kennis van de gebruiken en instellingen onzer voorouders en het versterken onzer gehechtheid aan den vaderlandschen bodem»

't Is niet mijn plan de geheele geschiedenis van het Groningsch Museum na te gaan. Den 14 September 1894 werd het gebouw plechtig geopend. Voorloopig bleef de ontworpen oostelijke vleugel achterwege en werden de beide bovenzalen voor het houden van tijdelijke tentoonstellingen, meest van wege het genootschap Pictura, gebruikt.

Daaraan is thans een einde gekomen. Het gebouw, een werk van den rijksbouwkundige C. H. Peters, die geheel belangeloos zijn kunst in den dienst stelde van de liefde voor zijn vaderstad, is gereed. Pictura heeft haar zalen verlaten en maakt plannen tot het stichten van een eigen tehuis. Waar dit Genootschap vroeger tentoonstellingen hield, bevindt zich nu de schenking van Mevrouw Mesdag van Calcar. Door de inrichting van dit kunstmuseum is de naam »Museum van Oudheden», die wel evenals de stichtingsbrief onveranderlijk zal zijn als een wet van Meden

en Perzen, feitelijk verouderd. Overigens wordt hierdoor de stempel gedrukt op de al in 1892 uitgesproken overtuiging, dat het Museum ook een roeping heeft tot »het opwekken van kunstzin door het verschaffen van kunstgenot.»

Gaan we nu den inhoud van het Museum overzien, dan dringen zoowel de omvang van mijn kennis ten opzichte van de vele en veelsoortige verzamelingen die hier zijn bijeengebracht, als de ruimte, die ik van de redactie mag vragen, mij tot beperking. Ik meen ook aan mijn verplichting tegenover den lezer te voldoen, wanneer ik mij tot korte omschrijving van de verzamelingen, met hier of daar een aanduiding of opmerking, bepaal. Wie belang stelt in een of ander, moet toch zelf gaan zien. Zelfs de meest uitvoerige en deskundige beschrijving zou te kort schieten.

Beginnen we met de drie keldervertrekken, die door open doorgangen met elkaar verbonden zijn.

Wat hier het eerst treft, is de aanwezigheid van frissche lucht en, evenals in 't geheele gebouw, van overvloedig licht, hetgeen aan de gunstige ligging van het Museum is te danken. In den kelder vinden we de eigenlijke oudheden, uit den Groningschen bodem te voorschijn gekomen. In twee vitrines liggen allerlei voorwerpen, vooral van huiselijk gebruik, die uit de terpen, hier *wierden* genoemd, zijn opgegraven. Het getal terpen in deze provincie is veel kleiner dan in Friesland, en deze verzameling staat dan ook bij die van het Friesch Museum ten achter. Toch heeft zij waarde voor vergelijkende studie. Enkele munten en voorwerpen van Romeinschen oorsprong kunnen voor tijdsbepaling dienen. Veel van Romeinsche afkomst is er evenwel niet; ik noem alleen drie bronzen beeldjes, een Mercurius, een Minerva en een Matrone, de laatste het best bewerkt en bewaard. Verder bevindt zich in twee kasten eenig vaatwerk, dat uit de wierden aan 't licht gekomen is. Dit sluit zich, evenals het ander goed, over 't algemeen bij 't Friesche aan. Typisch zijn vooral twee soorten van potten, die met bolronden bodem en die met twee uitpuntende ooren. In een andere kast en in een vitrine is later middeleeuwsch en nieuwer aardewerk tentoongesteld, hoofdzakelijk product van Nederrijnsche industrie. Dan zijn hier uit de middeleeuwen nog een paar steenen doodkisten, een ingemetselde grafsteen van 1483, fantastisch gebeeldhouwd, en drie doopvonten, waarvan twee met romaansch ornament, zooals dat in Noordwest-Duitschland veel voorkomt. Langs de wanden is een verzameling te zien van uithangteekens en gevelsteenen, van bouwfragmenten, tegelstukjes, gipsafgietsels enz. uit den nieuweren tijd, daarbij eenige haardplaten, o. a. van 1580, 1661, 1667 en 1698. In 't voorbijgaan vestig ik even de aandacht op een ingemetselde schouw van 1632, waaronder een haardplaat (1661) en tegelversiering van lateren tijd. Daarnaast staat een weefgetouw van 1590, met twee gekanneleerde korinthische kolonnetten en eenig

ander snijwerk. En als moderne attractie is er eindelijk het Poppenhuis van H. M. de Koningin, een nabootsing van het Groningsch stadhuis. Haar bij het bezoek aan deze stad in 1892 aangeboden en later door Haar ter plaatsing in het Museum afgestaan.

Boven de keldervertrekken bevinden zich drie zalen, eveneens door open doorgangen vereenigd. In den eersten doorgang is een poort van het huis ten Dijke gezet ¹⁾. Deze zalen zijn aan de topographie en kultuurgeschiedenis van stad en omgeving gewijd. In de eerste bevatten drie kleine vitrines allerlei Groningsche curiositeiten van meer of minder belang. Op die vitrines zijn schotten geplaatst, waartegen teekeningen, gravures enz. zijn gehangen, gezichten in en op Groningen. In een grootere vitrine liggen voorwerpen, die de geschiedenis van academie en stadsregeering illustreeren. Aan de wanden eenige schilderijen en teekeningen, in het oog vallend vooral twee groote doeken van H. W. Mesdag, het eene de vroegere Vischbanken te Groningen voorstellende, het andere de Mottenberg, een oud buurtje ter plaatse waar nu het Museum staat. Verder wordt de zaal gevuld met geldkisten en kisten van Groninger gilden, deels beschilderd (o. a. van 1619 en 1779), deels met snijwerk versierd (de eenige gedateerde, niet de oudste en niet de mooiste, is van 1799). Aan de Groninger gilden vooral treffen ons hier en in 't geheele Museum vele herinneringen.

Van de volgende zaal zijn de wanden gestoffeerd met 16de en 17de eeuwsche portretten. De expositie daarvan tegen een grijs fond dunkt me wel navolgenswaard; de oude, donkere stukken, zwart omlijst, komen zeer goed daarop uit. Merkwaardig zijn hier een gemanieerd familiestuk van Jan van Scorel en het afbeeldsel van een kinderlijk in R.-Katholiek doods-kleed van 1654 (toen dit gewaad verboden was), door J. J. de Stomme ²⁾ geschilderd. Midden tegen den achterwand staat een schoorsteen van 1665, met familiestuk van Adam Camerarius ³⁾. Een tafel, een paar stoelen, twee kisten met snijwerk (alles 17de eeuw) en een Japansche kist (18de eeuw) vullen het achtergedeelte. Naar voren staan twee kasten met ijzer-, tin-, koperwerk enz., waaronder vooral de aandacht verdienen twee 17de eeuwsche Avondmaalskannen van Delftsch aardewerk. Tusschen beide kasten een vitrine, bevattende een en ander dat op het onderwijs betrekking heeft en overblijfselen uit kerken en kloosters. De laatste collectie is niet groot, het belangrijkste daarvan is een waschbekken van de 12de eeuw met ingeslagen figuren van Christus door deugden en ondeugden omringd en inscripties ⁴⁾.

1) Zie J. A. Feith in dit Bulletin, IV, blz. 33 v.

2) Vgl. C. Hofstede de Groot in Gron. Volksalm., v. 1893, blz. 26 vv.

3) Vgl. J. A. Feith in dit Bulletin, II, blz. 191 v.

4) Vgl. J. A. Feith in Gron. Volksalm., v. 1892, blz. 207 vv.

De derde zaal toont drie 18de eeuwse behangsels, waartegen portretten (16de – 18de eeuw) en een gezicht op de veengraverijen van Wildervank, midden 17de eeuw, door P. Mancadan geschilderd. Hier staat een geldkist van $\pm$ 1500, de kerkekist van Bedum, eerste helft 16de eeuw, waarop de hl. Walfridus is geschilderd, en een groote eikenhouten kast uit de 17de eeuw, waarop het rijkgesneden bovenstuk van een kerkgestoelte een plaats heeft gevonden. Onder een verzameling snijwerk, gedeeltelijk in kerfsnee, zijn als interessant twee laat-midnedeuwsche reliefs, in de bekende naïef-realistische manier, te noemen: het eerste stelt voor de zalving van Jezus' voeten door Maria in het huis van Simon den Melaatsche te Bethanië, het tweede, haut-relief met enkele bijna geheel vrijstaande figuren, de aanbidding van het kindeke door de drie Koningen. Beide stukken zijn beschilderd.

Verder is deze zaal gevuld met de verzamelingen heraldiek en krijgswezen.

Wij begeven ons thans naar den nieuwen vleugel van het gebouw. In het benedengedeelte zijn drie kamers in stijl aangebracht, één van het midden der 17de eeuw, één stijle-Régence, en één Louis XVI. De laatste beslaat de geheele breedte van den vleugel, terwijl de andere helft van de ruimte in twee gelijke deelen verdeeld is. Deze kamers zijn nog niet geheel gereed, d. w. z. niet alle drie compleet gemeubeld. Trots jarenlange nasporingen en soms zeer gelukkige vondsten moet de conservator hier nog iets aan de toekomst overlaten. De Groningers zijn altijd zeer vooruitstrevend geweest, en zoo is het wel te verklaren, dat men er moeite mee heeft, oude betimmeringen en meubels te vinden. Dat is trouwens tegenwoordig overal het geval, en ik zeg het dus niet om de waarde van deze kamers in stijl te verkleinen, doch veeleer om hen die nog iets passends mochten bezitten, op te wekken het Groningsch Museum in gedachten te houden.

De 17de eeuwse kamer, een geschenk van den heer J. E. Scholten alhier, is zoo echt mogelijk en eenvoudig gehouden met witgekalkte muren, waartegen o. a. een paar goede portretten. Een tafel, waarop een Statenbijbel ligt, vijf stoelen, een beschilderde geldkist, en nog een paar kisten of kasten staan op den wit- en blauwmarmeren vloer. Boven de tafel hangt een koperen kerkkluchter. En de achterwand heeft een fraaie betimmering van omstreeks 1669, palissanderhout met ebbenhout opgelegd.

Door een eikenhouten deur met snijwerk, vermoedelijk iets ouder dan de wandbetimmering, komen we in de tweede kamer. Ter loops merken we, buiten, op dat het blank eikenhout toch beter doet dan het in stijl geverniste van het volgend vertrek.

Dit is in den bevalligen stijl van het Regentschap, behoudens eenige Groninger eigenaardigheden. De omlijsting van een porte-bris e, een goed stuk werk dat door den conservator jaren geleden als rommel op de markt

werd ontdekt en voor enkele guldens gekocht, de lijnen van den daartegenover geplaatsten schoorsteen en bijzonder die van het plafond in stuc vormen een aardig geheel. Het plan is, hier een goudleeren behangsel uit het kasteel Dijksterhuis te plaatsen. Nu reeds staan er enkele stoelen en, in den hoek, een lectriijn met Statenbijbel erop. Portretten in stijl sieren de wanden. Tegen den binnenwand een kast met voornamelijk bont porselein, uit het legaat van mej. T. Arkema, waarbij mooie stukken.

De groote kamer Lodewijk XVI heeft een geschilderd behangsel met karakteristieke Groninger weide-landschappen. Boven de deuren allegorische voorstellingen, schoorsteen met Socrateskop en plafond in stijl. Door een bureau van palisander- en notenhout benevens wat kleiner huisraad wordt dit vertrek niet voldoende gevuld. Er is daarom in 't midden een tentoonstellingsvitrine geplaatst, waarin herinneringen aan den Patriotten- en den Franschen tijd. Een schaakspel uit de 18de eeuw trekt daarin bizonder de aandacht.

Boven de drie kamers in stijl is een ruime, vroolijk-geschilderde zaal, waar verschillende kostbare verzamelingen zijn tentoongesteld. Men heeft er een vitrine met glas- en een met zilverwerk. Groninger gilden en andere corporaties hebben daartoe bijdragen, sommige van artistieke uitvoering geleverd. In drie vitrines met munten en penningen is natuurlijk ook een voorname plaats aan Groningen gegeven. Men kan hier de ontwikkeling van de Groninger munt van de elfde eeuw af bestudeeren en op tal van penningen het merkwaardigste dat hier geschied is zien afgebeeld.

De kostbaarste collectie is de porseleinverzameling, afkomstig van Jhr. Mr. Mello Backer, mej. T. Arkema en (bruikleen) van Mr. A. Nap. Dit verschil van afkomst heeft eenige disharmonie in de étalage tot noodzakelijk gevolg gehad. Voor 't overige is deze zeer te prijzen en in overeenstemming met het vele mooie dat er te zien is. In de verzameling-Nap. grootendeels bont, zijn zeer zeldzame stukken. In die van Backer bevindt zich bizonder mooi blauw. Opgemerkt zij, zooals hier m. i. uit de vergelijking blijkt, dat het blauw beter doet tegen een donkerbruin fond dan tegen lichtgroen.

Van hier gaan we naar de bovenzalen van den hoofdvlengel. De voorzaal, waarin waarschijnlijk later aquarellen uit de beroemde portefeuille Taco Mesdag zullen tentoongesteld worden, is voorloopig gevuld met oude kleederdrachten en een klein getal schilderijen. Opmerking verdient een landschap van Jan van Goyen dat aan elk Museum eer zou doen.

Een open doorgang verschaft ons toegang tot de groote zaal-Taco Mesdag. Gevolg gevende aan een wensch van wijlen haar echtgenoot († 4 Augustus 1902) heeft Mevr. Mesdag—van Calcar een veertigtal moderne schilderijen aan 't Groningsch Museum ten geschenke gegeven. Mee van Hollandsche meesters na 1860. Ik zal er hier geen catalogus

van geven, veel minder nog in bijzonderheden treden. Over de waarde van de enkele stukken op zich zelf kan zeer verschillend geoordeeld worden; over de wijze waarop Mevr. Mesdag haar geschenk heeft geplaatst zeker niet. Onbekrompen heeft zij onder haar eigen toezicht deze zaal met voornamen smaak ingericht. Er is geen overlading, juist genoeg om van een eentonige doodsche museumzaal een aangenaam verblijf te maken. Men zit hier gaarne om te genieten, en daarvoor is er het mooie en de kunst. Tegen den achterwand is een in eikenhout gesneden Renaissance-schoorsteen geplaatst, afkomstig van het kasteel Hankema te Zuidhorn, blank onder de verf vandaan gehaald. Daaronder een koperen vuurstolp en ander gerei, aan de éene zijde een tafel, aan de andere een kist met ijzer beslag, mooi en krachtig smeedwerk van 1669. In 't midden van den zijwand hangt een Italiaansch gobelin; daarvoor een antieke rustbank, waarop bijbelsche voorstellingen zijn gesneden, eenigszins gerestaureerd. En de lengte van de zaal wordt gebroken door een Perzische vaas en een buste van Taco Mesdag, in 1898 door Charlier vervaardigd.

Lambrizeering, omlijsting, wand- en vloerbekleding vormen een zeer stemmigen achtergrond voor de kunst, waarom het hier toch te doen is.

Daarmee is de rondwandeling door het Museum ten einde. Mijn doel was, den lezer in 't algemeen eenig denkbeeld te geven van wat hij hier kan vinden. Inlichtingen van meer bizonderen aard zullen er zeker voorkomen in een Gids, van de hand van den Conservator, die binnenkort verschijnt. Mij rest dus alleen nog een woord van warme hulde, dat ik bij dezen gaarne breng aan den gelukkigen man, die in zijn zoo zeer verdienstelijken arbeid voor Stad en Lande zijn idealen ziet verwezenlijkt, den heer mr. J. A. Feith.

Groningen, Maart 1903.

T. J. DE BOER.

Stedelijk Museum te Leiden.

Door het Stedelijk Museum werd een belangrijk legaat ontvangen van dr. W. Pleyte, die jarenlang lid was van de Commissie van Toezicht voor het Museum, en daarbij door zijn uitgebreide kennis en steeds zoo bereidwillig verleenden steun zooveel heeft bijgedragen tot de ontwikkeling van dit Museum.

Het legaat bestaat uit een 8-tal bokalen en een flesch, gegraveerd door den Leidschen glaskunstenaar Willem van Heemskerk, wiens met sierlijke krulletters gegraveerde glazen thans door de kenners algemeen gezocht zijn. De bokalen zijn alle geteekend. De oudste, een groote groene berkemeier met *Kent U zelve*, is nog uit de vroege periode met breede letter en is gedateerd op 31 Januari 1648, de overige zijn uit de laatste jaren van het leven van den kunstenaar, tusschen 1679 en 1690. Op deze bokalen is een korte spreuk in rijke sierlijke letters met veel krulwerk

gegraveerd, terwijl op den voet met uiterst fijne letter gewoonlijk nog een paar versregels zijn gegrift met den naam en het jaartal.

Hierbij zijn nog gevoegd twee porceleinen kopjes en schoteltjes met de portretten van Voetius en Cocceius.

Reeds bezat het Museum enkele bekers en een flesch van Willem van Heemskerk, die nu met dit belangrijk legaat een uitstekend overzicht geven van het werk van dezen bekenden Leidschen glasschrijver.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de Commissie tot verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Arnhem over het jaar 1902.

Onder de aanwinsten wordt vermeld het enig bekende origineel portret van Maarten van Rossem, hetwelk door den kooper aan het Museum in bruikleen werd gegeven. Voor aankoop zelf ontbraken de gelden.

Aan het slot wordt de wensch geuit, dat spoedig een waardige huisvesting gevonden moge worden voor de collectie van het Gemeentelijk Museum en de legaten van Ver Huell en van Hendriks.

Stedelijk Museum te Alkmaar. Verslag over het jaar 1902.

Van de aankopen gedurende het jaar 1902 vermelden wij een groot schoorsteenstuk van Caesar van Everdingen, voorstellende Venus en Amor, dat uit Groningen verworven is, zoodat het museum van Alkmaar thans zeven werken van dezen meester telt.

Verder stonden de regenten van het Provenhuis van Jutphaas een geschilderd portret van de stichteres Margaretha Splinter, overleden in 1615, in bruikleen af.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe over 1902.

De langen tijd gesloten verzameling kon eindelijk op 30 April worden opengesteld. De huurovereenkomst met het Rijk leverde eenige moeilijkheden op.

Naar de veenbrug onder Smilde werd een onderzoek ingesteld.

In Dalen werd op $\pm 1\frac{1}{2}$ M. diepte een oude kano gevonden die

de eigenaar niet wilde afstaan; waarschijnlijk geen groot verlies, daar die reeds »op het punt stond van totaal te vergaan».

Aan het verslag is eene bijlage toegevoegd over het veel besproken vaatwerk uit Odoorn. De *steen*en beitelers bleken »van grof wit zand zeer hard gebakken en daarna gekleurd te zijn.» Het verder onderzoek gaf aanleiding »om een groot gedeelte der potten en voorwerpen van grauwe en gele kleur voorloopig voor onecht te houden.»

Deze vaatwerken zijn van gewoon leem vervaardigd en slechts gedroogd, niet gebakken. Van verschillende voorwerpen wordt verder de onechtheid erkend. Eén vertoont zelfs sporen van een sigarenkistje, dat tot vorm heeft gediend. Toch zijn er waarschijnlijk nog eenige echte voorwerpen onder, die tot voorbeeld dienden van de namaaksels. Een omvangrijk onderzoek in het veld wordt gewenscht geacht om uit te maken van welken aard zich daar voorwerpen bevinden.

Uit dit verslag valt op te maken, dat men hoopt nog van verschillende voorwerpen de echtheid te kunnen aantoonen. Waar thans openlijk wordt erkend, dat een deel onloochenbaar valsch is, zouden wij aanraden de geheele verzameling voorloopig op te bergen en aan geen stuk een plaats in het museum te geven, waarvan de echtheid niet boven allen twijfel verheven is te achten.

Verslag van de werkzaamheden der Vereeniging »Fléhité» te Amersfoort, gedurende het jaar 1902.

Onder de werkzaamheden valt in de eerste plaats te vermelden de restauratie van de muurschildering aan de buitenzijde van het koor der Sint Joriskerk welke reeds tevoren in dit Bulletin werd besproken, en die de bezoekers van de vergadering van 21 Juni met zooveel belangstelling werd bezichtigd. Deze restauratie wordt uitvoerig in een der bijlagen besproken.

Eene andere bijlage, waarop wij gaarne de aandacht vestigen is die, waarin de heer W. Croockewit W. A. Zn. een overzicht geeft van de in het afgelopen jaar afgebroken merkwaardige gebouwen. Wanneer meerdere vereenigingen het hier gegeven goede voorbeeld volgden, zoude een belangrijk materiaal verkregen kunnen worden tot aanvulling van de weldra ter hand te nemen algemeene bescherming van monumenten.

Een lange lijst van aanwinsten (blz. 14-50) toont dat Fléhité zich in veler belangstelling mag verheugen. Speciaal wijzen wij hier op de belangrijke collectie Oldenbarneveldiana, waaronder het bekende zeldzame eerste nummer der Amsterdamsche Courant met een relaas over den dood van Jan van Oldenbarneveld en den commissiebrief, waarbij zijn rechters werden benoemd, die door den Heer A. M. Tromp van Holst werden aangekocht en aan het Museum ten geschenke gegeven.

Een tweetal opmerkingen mogen wij niet achterwege houden: ten

eerste vindt men onder de aanwinsten er eenige, die beter op het archief dan in een museum tehuis behooren (concepten van missiven van de vroedschap, zie blz. 25) en ten tweede worden er naast verschillende belangrijke aanwinsten zoovele van hoogst twijfelachtig belang vermeld, dat men werkelijk moet vragen of door het Bestuur dan *alles* wordt aangenomen, dat wordt aangeboden? De ervaring reeds bij oudere musea opgedaan, waar men soms verlegen zit met een hoop rommel, die het museum ontsiert, doch die men nu eenmaal niet meer kan verwijderen, moge tot bewijs strekken, dat het noodzakelijk is, om een grens te stellen bij het aannemen van voorwerpen en streng te weigeren wat niet in het kader van de verzameling past.

74ste Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, 1901—1902.

Aan het verslag van den Conservator-Bibliothecaris ontleenen wij het volgende uit de lijst van aanwinsten van het Museum.

Een beenen kamfoudraal waarvan de ornamentversiering, bestaande uit halve bogen en cirkeltjes met centraalpunten, wijst op het Merovingisch tijdperk; gevonden te Blessum.

Een fraai Romeisch bronzen beeldje van Mercurius, opgegraven uit een kloosterterp te Ferwerd. Helaas heeft het beeldje veel door de inwerking van vocht geleden en zijn de beenen gebroken.

Twee zware zilveren armbanden, zonder twijfel eveneens uit een terp afkomstig, ofschoon sieradiën van zilver zeer zelden in de terpen voorkomen.

Een bronzen beslag met gestileerde vogelkoppen versierd, uit het Merovingisch tijdperk; afkomstig uit een terp te Hijum.

Een pijpaarden beeldje, een in een nis staande Christus uit wiens rechterzijde een straal bloed in een kelk vloeit, uit de 13de of 16de eeuw en gevonden in een terp onder Blija.

Een zilveren gedreven schotel uit het midden der 17de eeuw, in den trant van den kleinen Popta-schotel. De breede rand is verdeeld in vier door kwabornament gescheiden vakken, waarin telkens een naakt mansfiguur met de attributen van een der jaargetijden. Deze keurige schotel, tellig het werk van een Amsterdamschen zilversmid, is in bruikleen afgestaan door Mevrouw Blauw—van Harinxma thoe Slooten te Leeuwarden en Mevrouw van der Goes—van Harinxma thoe Slooten te 's Gravenhage.

En eindelijk twee levensgroote helaas beschadigde zandsteenbeelden, voorstellende een geharnast edelman en diens echtgenoot in knielende houding. Deze zijn afkomstig uit de kerk te Holwerd en hebben klaarblijkelijk behoord tot een grafmonument, gebeeldhouwd in de 17de eeuw.

De beschrijving van al deze en nog vele andere voorwerpen laat aan de toekomst wederom niets te wenschen over.

Verslag 1902 Museum van Oudheden te Groningen.

Uitvoerig wordt stilgestaan bij de nieuwe inrichting en de vrijlegging van het Museum, die bekroond werd door de heropening op 18 Februari l.l. en bij het belangrijk legaat van Taco Mesdag. Verder werden van de familie Lewe van Nyenstein verschillende belangrijke fragmenten ontvangen afkomstig van de kasteelen Dijksterhuis en Menkema en van mevr. H. A. M. van Nieveld geb. van Naerssen een aantal portretten en Groningsche oudheden.

Van Dr. A. Nap ontving het Museum een 18de eeuwsche tinkast in bruikleen met eene keurcollectie van antiek Japansch en Chinees porselein.

Een tweetal portretten werden gerestaureerd door J. A. Hesterman te Amsterdam.

Oude Monumenten.

De ontdekte muurschildering in de kerk der Ned. Herv. gemeente te Breda.

In de Bredasche Courant van Vrijdag 27 Februari l.l. komt eene korte beschrijving voor eener muurschildering door den heer J. R. baron von Keppel in de groote kerk aldaar ontdekt.

Het was genoemden heer opgevallen, dat tegen den noordwand van het noorder-transept door de kalklaag heen zich eene rij spitsbogen afteekende, waarom hij, in de hoop iets buitengewoons te zullen ontdekken, ter hoogte der bogen de kalk verwijderde. Eenmaal kleuren vindende ligt het voor de hand, dat de heer van Keppel, die reeds zooveel nasporingen in dit oude kerkgebouw gedaan heeft, niet rustte alvorens de ontdekte schildering zoo goed als geheel van hare kalklaag was ontdaan.

Door eigen aanschouwing kunnen wij van deze muurschildering het volgende mededeelen.

De bedoelde noordwand is 8.80 M. lang; in het midden is een segmentvormig getoogde ingang. Op 4.30 M. hoogte zijn zes op 20 c. M. van elkander geplaatste spitsbogen geschilderd, deze zijn ieder 1.26 M. breed en 0.78 M. hoog. Alles wat boven deze spitsbogen ligt is wit gekalkt; hetgeen zich er onder bevindt, behoort tot de thans onthloote schildering. Zooals wij reeds zeiden waren de spitsbogen door de kalklaag zichtbaar; dit kwam, omdat boven de spitsbogen meer kalklagen aanwezig waren dan op het schilderwerk, hetgeen bewijst dat gedurende het bestaan der schildering, dus vóór de Reformatie, de kerk reeds herhaaldelijk gewit was.

De westelijke helft, het gedeelte dus onder de drie westelijk gelegen

spitsbogen, is niet geheel van de kalklaag ontdaan, doch er is voldoende verwijderd om vast te stellen dat deze schildering geschonden en niet merkwaardig genoeg is om op het behoud van het geheel prijs te stellen.

De daar gevonden schildering, die ook de spitsbogen vult, bestaat uit een groenen fond, waarop versteksgewijze op afstanden van 0.45 M. zijn aangebracht in omtrek geteekende 0.11⁵ M. hooge en 0.26⁵ M. lange banderoles. Op deze linten leest men in Gothisch schrift de woorden: »Salve re gi- na'', terwijl daarboven Gregoriaansche muziek voorkomt. De vierregelige muziekbalk en de vierhoekige recht en overhoeks geplaatste noten zijn nog scherp te zien. De hoofdletter van »Salve'' en de streepjes tusschen de woorden en lettergrepen zijn rood, het overige is zwart geschilderd. De banderoles zijn alle in omtrek geteekend, zoodat de groene achtergrond doorschijnt; zij zijn alle aan elkander gelijk en naar eenzelfde model aangebracht.

De hoofdschildering bevindt zich aan de oostzijde van den noordwand. Daar werd eene schildering gevonden, voorstellende de boodschap des engels aan Maria, eene compositie, zeldzaam schoon van kleur en teekening, fraai en krachtig gepenseeld en vrij goed behouden. Voor zoover ons bekend is, komt deze voorstelling onder de op vele plaatsen ontdekte muurschilderingen nergens voor, zoodat zij tot heden in Nederland, wat hare voorstelling aangaat, als een »unicum'' is te beschouwen.

Ook de ondergeschikte zaken als het meubilair zijn zoo getrouw volgens de natuur weergegeven, dat men den schilder als een buitengewoon talent moet beschouwen.

De schildering wordt van onder en op zijde door een grijsachtigen rand omlijst, van boven is zij door twee spitsbogen afgedekt.

Zij staat 2.60 M. boven den kerkvloer, is 2.70 M. breed en tot in de twee spitsbogen 2.50 M. hoog.

De handeling heeft plaats in eene binnenkamer, door welks deur zoo juist de engel is binnengetreden.

Maria zit aan den tegenovergestelden wand op eene bank te lezen. Bij het verschijnen van den engel heeft zij haar gebedenboek op het naast haar liggende kussen neergelegd en eene knielende houding aangenomen. De engel is bij het uitspreken der woorden »Ave Maria, gratia plena, Dominus tecum'' gaan knielen.

Dit is in ruwe trekken de hoofdvoorstelling van de schildering, doch gaan wij nu tot eene nauwkeuriger beschouwing over:

De kamer is in perspectief geteekend, zoodat wij twee zijden in het verkort, en eene in haar geheel voor ons hebben. Wij zien verder den vloer en de zoldering.

De wanden zijn gewitte muren en hebben eene grijs-witte tint.

De linkerwand (voor den toeschouwer) vertoont een getoogden ingang onder deur; in het verschiets is door den doorgang een landschap te zien, terwijl naast die opening zich eene nis bevindt.

De tweede wand vóór ons bestaat uit een drietal ellipsvormig-getoogde openingen.

Door de eerste opening ontwaren wij een gewelfden gang, achter de beide andere bogen zien wij een blauw gordijn van een aldaar geplaatst ledikant.

Aan den rechterwand ziet men een kruisvenster. Het kalf is niet op de helft van het venster doch hooger geplaatst, zoodat de benedenramen, die geopend zijn en waardoor men in het verschieft boomen ziet, ieder twee, de bovenramen ieder één luik vertoonen.

De geopende luiken zijn zoo zorgvuldig geschilderd, dat men daarop de spijkers, die de luiken met het regelwerk verbinden, tellen en dus den vorm der achter de luiken aanwezige beklamping raden kan. De bovenramen hebben geschilderd glas in lood gevat.

De vloer bestaat uit grijze en roode tegels, volgens een vast patroon gelegd; ongeveer dezelfde bevloering vindt men in de St. Franciscus-kapel vóór de onlangs te voorschijn gebrachte graftombe van een onbekende. De perspectiefteekening van den vloer laat aan de linkerzijde te wenschen over, waarschijnlijk is dit gedeelte door een leerling geschilderd en is die fout aan den meester ontgaan.

De zoldering bestaat eenvoudig uit planken zonder moerbalken of kinderbintjes en ligt in de twee spitsbogen; de doorsnede wordt door eene grijze lijst gedekt, waarboven zich traceeringen bevinden, voorzien van hogels en kruisbloemen, die de beide spitsbogen vullen. Boven de zoldering en tusschen de traceering door ziet men de heldere buitenlucht.

Als meubileering vinden wij, behalve het reeds genoemde ledikant, dat echter buiten de binnenkamer valt, een kaarsendrager, eene bank, eene credens (verhoogde tafel) en een leunstoel.

De koperen kaarsendrager hangt rechts aan den voor ons geplaatsten wand, achter wier bogen de gang en het ledikant zichtbaar zijn.

De eikenhouten bank is tegenover den ingang en onder het kruisvenster geplaatst.

Op de bank zijn twee roode kleeden, waarop twee gelijk gekleurde kussens. Op het eene ligt het door de H. Maagd weggelegde, geopende gebedenboek. De zijkant der bank laat eene Gothische traceering zien. Waarschijnlijk om de voeten voor de aanraking met den steenen vloer te beschermen, is onder aan de bank eene plank aangebracht.

Het midden in de kamer staande meubel heeft den vorm eener verhoogde tafel.

Tusschen de vier pooten is, even boven den vloer, eene plank waarop een koperen schotel.

Op het bovenblad is eene koperen waterkan met tuit en oor en een waterglas.

Onder het blad is een kastje getimmerd, met een quadraatvormig deurtje. Dit is in het midden voorzien van eene cirkelvormige traceering. Twee aanwezige ijzeren gehengens wijzen op de draaiende beweging; het

slot toont aan, dat het deurtje kan afgesloten worden, en een ijzeren ring is aangebracht om het openen gemakkelijk te maken. Aan beide zijden van dit deurtje en ook aan den zijkant zien wij vierdeelige indiepingen in den vorm van blindvensters.

Alles is tot in de kleinste bijzonderheden zeer nauwkeurig weergegeven.

Een dergelijk deurtje, als de schilder ons in dit meubelstuk te zien geeft, bevindt zich aan eene kast in een der muren in de St. Walburgskerk te Zutphen.

De leunstoel, die slechts voor een gedeelte te zien is, heeft eene lederen rugleuning en eenige treden voor zich.

De H. Maagd met een roodbruinen Heiligen-krans, heeft, zooals dit meestal voorkomt, een blauw overkleed. Het onderkleed is roodbruin; aan den hals, de armen en van onder is dit met een witten boord afgezet.

Het hoofd is allerfraaist geteekend en geschilderd, het hangende haar is blond en golvend. De rechterhand rust op de borst, de linker is een weinig lager geplaatst. Het kleed valt in sierlijke plooiën neer.

Vóór de H. Maagd bevindt zich de engel Gabriël, evenals de eerste in knielende houding.

Het roode overkleed door een zwaren gouden afsluitknoop vastgehouden en welks randen met geel, goud voorstellende, is afgezet, dekt gedeeltelijk het paarse onderkleed.

De groote vleugels van den engel zijn aan de binnenzijde donker blauw, aan de buitenzijde bruin van kleur. Op deze vleugels zijn zeer duidelijk de veeren te onderscheiden.

In de linkerhand houdt de engel een koperen of gouden staf, waaronheen zich zeer sierlijk eene banderole slingert, waarop de *M.* van Maria, de woorden „gratia plena” en de *D* van Dominus zeer goed leesbaar zijn.

Tusschen den engel en Maria is, doch geheel op den voorgrond, op den vloer een koperen kan geplaatst, waarin een bloeiende lelietak.

Boven in het vertrek, rechts van de nog te noemen kolom, is zwevende in de lucht een zeer kleine figuur in een bruin kleed, voorstellende God den Vader. Van deze figuur gaat een stralenbundel uit naar het hoofd der H. Maagd.

Halverwege den bundel is een kindje het kruis dragende, hetwelk God den Zoon voorstelt, terwijl de H. Geest in den vorm eener duif boven het hoofd van Maria zweeft.

Zooals wij reeds zeiden wordt de schildering door twee spitsbogen gedekt. Deze worden in het midden door een roodbruine kolom gedragen. De schacht bestaat uit vier halve cirkels; het kapiteel is grijs en van bladornamenten voorzien.

Daar de schildering door haar perspectief eene diepte vertoont, is het vertrek, waarin de engel aan Maria verschijnt, als het ware in den muur gelegen.

De kolom, die de beide spitsbogen draagt, zou bij een juiste teekening

op den voorgrond moeten zijn geplaatst, doch daar zij alsdan te veel zou domineeren en de schildering in twee deelen zou splitsen, heeft de schilder zich de vrijheid veroorloofd, de schacht met het voetstuk achter in het vertrek op den vloer te doen rusten.

Deze fout in de teekening is met opzet geschied, zij is niet storend en valt ternauwernood in het oog, omdat het hoofdmotief, de verschijning van den engel aan Maria, onze geheele aandacht vraagt. Door het laten verdwijnen van de kolom in het achtergedeelte van het vertrek, bleef de geheele voorgrond voor de hoofdfiguren vrij.

De schildering is op zijde en van onderen door eene grijze lijst, bestaande uit eenige lijnen, ingesloten.

In eene golvende lijn staat op de onderlijst in Gothisch schrift te lezen: »*Ecce ancilla domini, fiat mihi secundum verbum tuum*».

De schildering dagteekent uit het einde der tweede helft der 15de eeuw; alles tot in de kleinste bijzonderheden draagt een Gothisch karakter.

De gevonden schildering, die onder de schoonste muurschilderingen in Nederland kan gerangschikt worden, blijft behouden.

Zij mag niet worden gerestaureerd, als men daaronder verstaat: bijwerken, overschilderen, vernissen of vernieuwen. Doch het is wel noodig, dat een bekwaam schilder loszittende schilvers vastlegt en storende vlekken verwijderd, opdat de schildering al de schoonheid, die zij bezit, kan weergeven.

Behalve de boven omschreven schildering zijn op de kolommen in het koor en in den kooromgang nog sporen van muurschilderingen gevonden.

Wij twijfelen echter, of de schildering op de kolommen van dien aard zal blijken te zijn, dat aan behoud daarvan kan worden gedacht.

In den kooromgang, ten noorden van het koor en ter plaatse, waar tegen de pijlers sporen van een verdwenen muur zichtbaar zijn, is tegen de pijlers en langs den wand een blauwgeschilderde achtergrond met kelken en hostiën teruggevonden. Hoogstwaarschijnlijk is hier de plaats, waar zich eertijds een uitgebouwd sacramentshuisje bevond.

Wij twijfelen niet, of in het oude kerkgebouw zijn nog verschillende kunstzaken verborgen.

Wij hopen, dat de heer van Keppel zijne onvermoeide nasporingen niet als geëindigd zal beschouwen, en dat hij zijne moeite beloond moge zien door het vinden van nog menigen kunstschat.

's Gravenhage Maart 1903.

ADOLF MULDER.

St. Lebuinuskerk te Deventer.

De Commissie voor de restauratie heeft zich onder overlegging van plannen en begrooting met een verzoekschrift tot H. M. de Koningin gewend ten einde Rijkssubsidie aan te vragen.

De Bouwwereld 18 Maart 1903.

Dijksterhuis.

Met de slooping van het slot "Dijksterhuis" bij Pieterburen is men begonnen.

Binnenkort zal dus van het oude slot met zijne schilderachtige omgeving alleen de herinnering zijn overgebleven. Velen zien met leedwezen deze aantrekkelijkheid van Pieterburen of liever van geheel Noordelijk Groningen verdwijnen.

De Opmerker 14 Maart 1903.

Enkhuizen.

Men is begonnen om de verflaag, die de in 1484 geschilderde bijbelsche tafereelen op het gewelf der Zuiderkerk bedekt, te verwijderen en de oude beschildering weder te voorschijn te brengen.

N. R. Ct. 27 Maart. 1B.

Het huis Menkema.

Nog altijd is het lot onbeslist van het sedert den dood van Jhr. G. Alberda van Merkema en Dijksterhuis, in Mei 1902, ledig staande huis Menkema nabij Uithuizen. Terwijl het eenzame Dijksterhuis of huis ten Dijke (zie Bulletin IV blz. 50 en vlg.) weldra geheel van den aardbodem zal zijn verdwenen, vleit men zich in Uithuizen en de omgelegen streken, dat het liefelijk gelegen Menkema zal blijven bestaan. In deze omstandigheden is het voor velen en vooral voor de lezers van ons Bulletin zeker niet van belang ontbloot door woord en beeld een en ander te vernemen van den Ommelander burcht, boven welks hoofd nog steeds het zwaard van Damocles zweeft.

Van Menkema valt minder te vertellen dan van Dijksterhuis, daarentegen kan het zich dan ook beroemen nooit een roofofslot te zijn geweest, noch het tooneel van een romantischen moord. Menkema heeft zich als

zoovele kasteelen in de Groninger Ommelanden van Menkemaheerd, van gerechtigde boerenplaats, tot adellijken burcht ontwikkeld.

De naam Menkema of Menkama is natuurlijk afgeleid van den nog gangbaren Ommelander voornaam Menke of Menko en oorspronkelijk een familienaam. Reeds in de 14^e eeuw komen Menkama's te Uithuizen voor; Eppo Menkama o.a. was in 1376 ¹⁾ redger in Uithuizen en bewoonde natuurlijk den onmiddellijk nabij het dorp gelegen Menkemaheerd.

Een eeuw later evenwel zijn de Menkema's reeds van hun voor-

vaderlijk goed verdwenen. In 1489 woont Sijbrant Menckema niet meer op den stamheerd, doch is deze eigendom geworden van Vrouw Bywe tho Stedum. De eenvoudige heerd is reeds tot de woning van een hoofdding bevorderd. Aangezien in die dagen het geslacht Nittersum heer van Stedum was, is Vrouw Bywe vermoedelijk een lid van dat geslacht. Immers, hare dochter, geheeten Teteke Nittersum, was de erfdochter van Stedum en huwde met Egbert Clant van Scharmer, waardoor de huizen Nittersum en Menkema aan het geslacht Clant kwamen.

Egbert had een zoon Allart en deze wederom een zoon Egbert. Laatstgenoemde, die in de 2^e helft der 16^e eeuw leefde, schreef zich reeds: Jonker Egbert Clant van Menkema, heer tot Uithuizen. In de klauwboeken

1) Oorkb. v. Gron. en Drente no. 647.

is het duidelijk na te speuren, dat de heeren van Menkema in de 16e eeuw allengs in steeds grooter bezit van rechten te Uithuizen waren gekomen.

Van Egbert Clant ging Menkema over op zijn zoon Osebrant, daarna op den kleinzoon Luirt en eindelijk op den achterkleinzoon Johan Clant.

Nadat Menkema aldus ongeveer tweehonderd jaren in het bezit der familie Clant was geweest, verkocht jonker Johan in 1682 zijn voorvaderlijk goed aan jonker Mello Alberda van 't Zandt. Deze, gesproken uit het oude geslacht der Alberda's, afkomstig van de Alberdaheerd te 't Zandt, betrok Menkema op 40-jarigen leeftijd. Bij zijn dood in 1698 kwam Menkema aan zijn jongsten zoon Willem, die in den echt was getreden met Margaretha Josina Horenken, de erfdochter van Dijksterhuis. Voortaan waren Menkema en Dijksterhuis doorgaans in dezelfde hand. Willem stierf in 1721, diens zoon Gerhard in 1784, diens zoon Unico Allard 1790, diens zoon Gerhard in 1828, diens zoon Unico Allard in 1859, diens zoon Gerhard in 1902.

Menkema maakt niet dien machtigen indruk als Dijksterhuis. Wel is het ook uit de grachten opgebouwd, doch de verdiepingen, en daardoor het geheele gebouw, zijn lager. Menkema is echter vriendelijker huis en inwendig met meer kunstschaten bedeed. Ook de omgeving van Menkema, naar een zelfde grondplan als bij het huis ten Dijke (zie Bulletin IV blz. 55 in grachten en singels gevat, is kleiner; het geheele landgoed binnen de singels is ongeveer 61 $\frac{1}{2}$ H.A. groot.

Menkema heeft evenmin als Dijksterhuis zijn ouden vorm volkomen bewaard. In den noordelijken gevel wijst een gebeeldhouwde steen met de wapens van Clant en Lewe en het opschrift: „Anno 1400 is Menkemahuis vernielt, anno 1614 Gode genadich gerenoveert” op de verbouwing, welke er onder jonker Osebrant Clant heeft plaats gehad. Aan de hand eener oude tekening, een 15-tal jaren geleden door den laatsten eigenaar op eene prentenveiling te Brussel aangekocht, is het mogelijk eene voorstelling te maken van het uiterlijk van Menkema vóór 1614.

Volgens die tekening en de sporen van verbouwing, nog in gevelmuren en binnenshuis te zien, staat het vast, dat de ingang van het huis Menkema in de 15e eeuw niet is geweest, zooals in den tegenwoordigen tijd, aan den westkant, doch aan de noordzijde. De tegenwoordige hoofdingang van het gebouw is oorspronkelijk een dwarsgang geweest, evenals wij zulk een dwarsgang nog aantreffen in het huis Fraeylanaborch te Slochteren en leze meer in Ommelander kasteelen werd gevonden. Het grondplan van het oude Menkema vertoonde een rechthoekigen hoefijzervorm, tusschen de heenen of vleugels van het hoefijzer lag een open plaats of voorplein; recht in het midden tegenover de open zijde was de hoofdingang van het huis, uitkomende in de dwarsgang. Rechts van dien ingang in den hoek lag een toren, waarin de trap, welke naar de verdieping leidde. Zoo moet de toestand vóór 1614 zijn geweest; bij de verbouwing in dat jaar is het oude voorplein of de open zijde van het hoefijzer volgebouwd en is de

ingang naar de westzijde verlegd. Het huis bestond voortaan uit drie aan elkander geplaatste gebouwen, elk met een afzonderlijk dak; een breede gang (de oorspronkelijke dwarsgang) liep van oost naar west dwars door deze drie gebouwen heen. De vloer van de gang van het achterste of oostelijke gebouw lag een vijftal treden hooger dan die van het overige gedeelte der gang. In dat achterste en waarschijnlijk oudste gebouw waren

beneden de overwelfde keuken, bier- en provisiekelders en bestond geen bovenverdieping. Op bovenstaande afbeelding van achtergevel en noorderlijken zijgevel is het boven vermelde duidelijk te zien: de twee kleine ramen zijn die, welke licht werpen in het verhoogde gedeelte van de gang. Overigens zijn duidelijke sporen te vinden, dat in den achtergevel niet zooals thans vier, doch tien lange smalle ramen zijn geweest.

De nieuwe heer van Menkema, jonker Mello Alberda, bracht in het door hem in 1682 aangekochte huis opnieuw belangrijke wijzigingen. Boven den nieuwen (westelijken) ingang plaatste hij het door leeuwen vastgehouden, in zandsteen gebeitelde wapen der Alberda's en inwendig werden door hem niet minder dan drie in eikenhout gebeeldhouwde schoorsteenmantels of schouwen geplaatst. Of hij ook de stichter is geweest der beide hoektorentjes of wachthuisjes aan de twee westelijke hoeken van het voorplein, is niet met zekerheid vast te stellen, de daken wijzen op iets vroegeren tijd. Deze wachthuisjes, welke tot verdediging van het huis nimmer hun diensten

hebben bewezen, zijn door een later, meer practisch aangelegd, nageslacht ingericht tot geheime gemakken, waarbij de faecaliën in strijd met alle hedendaagsche voorschriften der hygiëne hun uitweg vonden in het stilstaande water van de gracht. Genoemde cabinets d'aisance boden de gelegenheid aan om twee volwassen personen en één kind (op een lager zitvlak) tegelijk van dienst te zijn.

De genoemde drie schouwen zijn alle in eikenhout in style Louis XIV en bevatten schilderstukken met tafereelen uit de mythologie. Het heeft mij nog niet mogen gelukken de namen van beeldhouwer of schilder te ontdekken. Vooral de kolossale schouw in de groote- of ridderzaal, prijkende met het wapen van Alberda en met levensgroote vrouwen- en engelenfiguren, is een meesterstuk van smaak en beeldhouwkunst.

Een vierde eikenhouten schouw van iets lateren tijd treft men in het voorvertrek rechts van den ingang aan. Deze is ontworpen in style-régence en prijkt met een schilderstuk vermoedelijk van J. A. Wassenbergh. De geheele bouw van dezen schoorsteenmantel en hetzelfde schilderij, de symbolische voorstelling van de geboorte van een kind als een gave des hemels, komt volkomen overeen met een schouw in het huis van schrijver dezès, waarvan het jaar van vervaardiging (1728) bekend is.

De voorkamer links van den ingang is in style Louis XVI ingericht, met het ruitportret van jonker Unico Allard Alberda als schoorsteenstuk.

Al verloor Menkema door het verdwijnen van zijn toren veel van zijn middeneeuwsch karakter, het geheele huis met omgeving, zooals het daar thans nog staat, heeft op uitnemende wijze bewaard het type van de woning eens Ommelander jonkers uit de 17e eeuw. Vooral wanneer de te kwader ure in de vensters van den voorgevel geplaatste spiegelruiten weder worden vervangen door de oude, nog bewaard gebleven, ramen van glas in lood en het geheel eenige noodzakelijke herstelling zal hebben ondergaan, zal deze oude burcht een uit bouwkundig en geschiedkundig oogpunt hoog te waardeeren monument zijn, eenig overgebleven type in de Ommelanden, een prachtig plekje natuurschoon voor het ten dezen opzichte zoo slecht bedeelde »Hoogeland'', een brokje poëzie te midden van het vele proza, dat deze rijke landstreek oplevert.

Groningen.

Mr. J. A. FERRI.

Winschoten.

De oude kerk zal hoogstwaarschijnlijk eene zeer aanzienlijke restauratie ondergaan. De kerk is gebouwd in de dertiende eeuw en heeft veel geleden gedurende het beleg der gemeente in den tachtigjarigen oorlog. De noodzakelijkste restauratie is door een deskundige begroot op f 4000, terwijl de kosten voor eene volledige restauratie tot den oorspronkelijken toestand f 35000 zoude vereischen.

Prov. Gron. Ct.

Zutphen.

Het bekende grafmonument der Heeckerens in de St. Walburgskerk is gerestaureerd vanwege de familie, gelijk reeds vroeger werd medegedeeld.

De beste onderdeelen van dit gedenkteeken zijn ongetwijfeld de marmeren busten van Everhard van Heeckeren, heer van Nettelhorst († 23 April 1680) en diens echtgenoot Maria Torck († 21 Febr. 1690), ter wier eere hunne kinderen dit monument in 1706 oprichtten.

De restauratie gaf tevens gelegenheid eene oude onnauwkeurigheid te verbeteren.

Naast de borstbeelden der overledenen prijken hunne kwartieren. In die van Maria Torck stond het wapen der familie Bemmeling, hetgeen had moeten wezen Speulde, welke fout thans hersteld werd.

Telegraaf.

Zwolle.

Het bestuur der Vereeniging tot Bevordering van Overijsselsch Regt en Geschiedenis heeft zich per adres tot den Minister van Waterstaat gericht met het verzoek om niet over te gaan tot de slooping van het voormalige R. K. Ziekenhuis aan de Melkmarkt te Zwolle, welk pand is aangekocht voor het te stichten nieuwe post- en telegraafkantoor. In dit adres wordt dit huis uit het oogpunt van architectuur en kunst een der merkwaardigste van het land genoemd, met fraaie gevel uit de XVIde eeuw, rijk gebeeldhouwde bekroning Louis XV en smaakvolle inwendige decoratie.

Zie uitvoeriger N. R. Ct. 25 Maart 1903. I. C.

Kort overzicht van eenige in 1903 uit te voeren restauratiewerken.

De St. Eusebiuskerk te Arnhem.

Herstelling van vensterkanten, en van het gewelf.

Het verwijderen der moderne kosterswoning, daarvoor plaatsen van een lokaliteit voor doopelingen en de bedeeeling in den Noordoosthoek tegen den transept. Het omstijgeren van den zuidoosttransepthoek, ten einde de goten, balustrade en traptoren aan den oostmuur van den zuidelijken transeptarm te kunnen herstellen.

De St. Bavo-kerk te Haarlem.

1. Het geheel afwerken der Sacristy door het leggen van een vloer en het maken van een raam.

2. Het herstellen van den Zuidelijken gevel van de consistoriekamer met, als gevolg daarvan, verplaatsing van den schoorsteen en het inbreken van een deur in den gevel met daarachter te plaatsen tochtportaal.

Tengevolge van de verplaatsing van den schoorsteen zal een oud, later dan den oorspronkelijken bouw ingebroken raam worden dichtgemetseld, terwijl de gotische ramen, zoowel in deze kamer als in de Kerkvoogdenkamer, tevens in den ouden vorm dienen te worden hersteld.

3. Het maken van twee nieuwe ramen in de Brouwerskapel.

4. Het stellen van een hek voor den Westgevel.

5. Een aanvang te maken met de bekleding der contreforten in de Brouwerskapel.

De Sint Pancraskerk te Heerlen.

Het ontbloten der muren inwendig van alle kalklagen, teneinde de zuivere en juiste vormen van den oorspronkelijken bouw te kunnen terug vinden en bepalen; daarna het herstellen van de te voorschijnkomende bouwdeelen in zandsteen, en de voltooiing van het gewelf over het ontbrekende oostelijke vak. Nadat de vloer der kerk uitgegraven en $\pm$ 0.50 M. verlaagd zal zijn, kunnen de basementen aansluitend aan de profielen worden hersteld.

De St. Jans-kerk te 's-Hertogenbosch.

De herstelling van den grooten koepel, waarmede in 1901 is aangevangen, zal worden voortgezet aan de zuidzijde; de noord- en westkant zijn reeds voltooid.

De herstelling der zuidzijde zal omvatten vooreerst al het opgaande steenwerk, dat tusschen de hoektorens gemeten eene breedte heeft van 8.70 M. en eene hoogte tot en met de balustrade van 16.60 M. Dit steenwerk heeft bijzonder veel geleden evenals het orneerwerk, dat beschadigd, geknot of verdwenen is.

Verder moeten hersteld worden de twee zich daarin bevindende groote lichtvensters met de daarboven geplaatste roosvensters; de oorspronkelijke opgaande steenenstijlen en het maaswerk der toppen van de vensters zijn verdwenen en door een houten spijlwerk vervangen. Dit moet worden verwijderd en het aanvankelijk bestaan hebbende steenwerk weder aangebracht.

Ook een der hoektorens tusschen de W. en Z.zijde zal met de zich daarin bevindende wenteltrap geheel worden hersteld en door het aanbrengen van het ontbrekende opgaande steenwerk weder op zijn oorspronkelijke hoogte gebracht en van de vereischte bedaking voorzien worden.

Deze torens zijn hoog 24.80 M. en hebben een uitsprong van 2 M. De breedte aan den voet is 2.90 M. Meer dan twee of drie eeuwen geleden zijn zij gedeeltelijk afgebroken en is het opgaande werk met een eenvoudige

dakspits dichtgeslagen zonder bekroning. Van daar hun onaangenaam stomp voorkomen, dat zich aan geheel den koepel mededeelde. De bekroning van den koepel aan de Zuidzijde zal insgelijks worden afgewerkt en geplaatst. Zij bestaat in eene steenen balustrade, ingesloten door rijzige pinakels en verbonden met de hoektorens.

De steenhouwwerken, die gedurende den winter 1902—1903 in gereedheid zijn gebracht, kunnen spoedig worden opgesteld, zoodat in dit jaar de derde zijde van het vierkant van den grooten koepel kan hersteld worden.

De Hooglandsche Kerk te Leiden.

Herstelling van dak en goten boven het schip.

Acht balustraden bij het triforium in het koor.

De Onze Lieve Vrouwekerk te Maastricht.

Herstellingen aan de vloeren, gewelven, muren en vensters der westelijke onderkerk. Heropenen van een ouden ingang ten zuiden van den zuidwestelijken ronden toren, toegang gevende tot den narthex; welke ingang eerst in de laatste maanden werd ontdekt; zoodoende kunnen de 18de eeuwsche toevoegselen in hardsteen aan de zuidzijde, die een daar doorgebroken ingang omlijsten, verwijderd worden, terwijl die ingang kan worden gesloten.

Over het gansche oppervlak der kerk, de beide crypta uitgezonderd moeten nu de vloeren worden uitgediept, teneinde de basementen naar behooren aan den dag te brengen, ongeveer een halven meter lager.

De Ned. Herv. Kerk te Rheden.

De herstelling van vensterstijlen, dorpels, waterslagen en plinten der steunbeeren aan de zuidelijke zijbeuk; benevens het plaatsen van twee vensters in gehouwen natuursteen en glas in lood in het koor.

De Sint Cuneratoren te Rhenen.

Voortzetting van de werken aan het inwendige van het torenportaal; gereedmaken en plaatsen van steenhouwwerk van banden en gevelribben, en het opmetselen van den geprofileerden baksteen.

De St. Walburgskerk te Zutphen.

Restauratie van den Oostelijken gevel van het Zuiderdwarsschip met daartegenaanliggende Consistoriekamer enz.

De voorbereidende werkzaamheden daarvoor zijn gedaan, en komt het niet geheel in 1903 gereed dan toch zeker in 1904.

Jos. T. H. CUYPERS.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Oude Huizen te Utrecht, door mr. S. Muller Fzn. met afbeeldingen door G. de Hoog Hlz., 's-Gravenhage, Mouton & Co.

Van Deyssel heeft eens gesproken van een in onze dagen zelf kunst geworden archaeologie. En die verklaring kwam mij in de gedachte, toen ik de inleiding tot dit boek had gelezen. De auteur geeft daar een snelle schets van den groei der stad Utrecht om duidelijk te maken, hoe zij het stedebeeld kwam te vertoonen, dat hij ons met een paar goed-gekozen illustraties laat zien. Een citaat van Constantijn Huygens ¹⁾ teekent dit prachtig voor de eene helft: »Je trouvoy la ville grandement solitaire, à petites rues estroittes, bien qu'en bastiments assez brave, mais à l'ecclésiastique, quasi comme à Utrecht" en de sobere prozaïst, dien mr. Muller zich bij voorkeur betoont, weet voor het andere stadsdeel te vinden: «Hoog heffen van afstand tot afstand de grimmige burgen hunne torens en kanteelen naar de lucht; daartusschen ziet men niets dan eene rij lage houten huisjes.»

Uit dien rijkdom aan documenten, waarover alleen beschikt wie zóó veeljarig met groote voorzienigheid het stedelijk archief bewerkte, haalde deze auteur de gegevens naar boven voor iets, dat men de psychologie van een stedebouw zou willen noemen.

Het is geen wonder, dat een archaeoloog, die zóó wist op te roepen een beeld van het verleden, den drang heeft gevoeld dit beeld in tekeningen vast te leggen en, toen hij de »intelligente hand" gevonden had om zijne gedachten in lijnen neer te schrijven, op het papier weder heeft willen opbouwen wat zijn geest zoo lief had. Is dit niet de lust, die iederen archaeoloog tenteert?

Voor al in ons land, waar de archaeologie nog dicht bij kunsthistorie staat en nog niet geheel tot een wetenschap als een andere is verdroogd, valt dikwijls een tot zelf-scheppen te zwakke begaafdheid als drijfveer naar deze studie aan te wijzen. En indien dan, na veel werken, de oorspronkelijke scheppingsdrang tot uiting komt in pogingen tot z. g. restauraties, zal de kunsthistorische wetenschap daar in den regel wél bij varen — mits slechts de te herstellen objecten zelf onaangetaast blijven en alleen het geduldig papier deze proeven te vertolken krijgt.

Mr. Muller geeft in dit boek een dertigtal afbeeldingen van huizen. De originele gebouwen zijn meestal verdwenen en deze reproducties baseeren zich

1) Wat een andere Huygens is dit dan die van de meestal onnoozele *Stedecommen*!

dus goeddeels op oude teekeningen, prenten, schilderijen. De onmogelijkheid al zijne gegevens te reproduceeren, noopte den heer Muller alleen het resultaat aan te bieden van zijne onderzoekingen. Elk huis is dus afgebeeld, zooals de heer Muller, geholpen door den teekenaar, wiens „kennis der gothieke bouwkunst” hem voortdurend »een vaste toetssteen was voor de juistheid zijner conclusies”, meent, dat het er oorspronkelijk heeft uitgezien. Verder brengt het boek een paar interieurs, zolderbeschilderingen, schoorsteenen en tegelvloeren en het facsimile van een zestiend'eeuwschen plattegrond van Utrecht. De beschrijvende tekst geeft eerst van ieder gebouw wat er historisch van te vinden was, noemt dan op, welke gegevens bij het ontwerpen der herstelling dienst deden en verklaart in hoeverre en waarom die al of niet getrouw zijn gevolgd. Men ziet, dat de methode voortreffelijk mag heeten.

Dat de lezer ieder oogenblik aanleiding heeft zich te verheugen over het enorme materiaal van dezen auteur behoeft niet gezegd, zoomin als diens scherpzinnigheid nog op prijzen wacht.

Voor de middeleeuwsche geschiedenis onzer stadsarchitectuur is dus in dit boek een prachtige studiebron gegeven, en — indien het oorbaar is bij zóó goede gave naar meer te vragen — het eenige wat men reden heeft hierbij te betreuren is, dat mr. Muller het, althans tot heden, aan anderen heeft overgelaten uit deze rijke bron te putten. Niemand, voorzeker, zou beter dan hij in staat zijn geweest tot eene poging dit materiaal te verwerken.

Enkele opmerkingen mogen dit toelichten.

Het zal voor velen nieuw zijn geweest, dat in Utrecht, blijkens deze gegevens, de steenbouw reeds vroeg (XIIIe en XIVe eeuw) ook bij woonhuizen zeer algemeen was. En bij de meeste dezer woningen treft dadelijk het vestingachtig aspect (kanteelen, torens). Mr. Muller verklaart deze dingen als hij ons door kroniekschrijvers laat verhalen hoe de bewoners dezer fort en elkaar formeel beoorloogden en hoe ook tegen buitensteedsche vijanden sommige dezer woningen bastiondiensten deden.

Maar nu zouden wij willen weten hoe het komt, dat de verdedigingsinrichting zich beperkt tot kanteelen en torens en dat al deze huizen in hun rez-de-chaussée onbeschermd groote vensters vertoonen, die allerminst op een aanval van buiten berekend schijnen. Nemen wij *Fresenburch*, *Lichtenbergh*, *Oudaen*, *Groenewoude*, die volgens mr. Muller, uit het eind der XIIIe en de eerste helft der XIVe eeuw dagteekenen — alle hebben zij hunne benedenvensters nog geen manshoogte uit de straat. Toch is het juist een zeer begrijpelijke eigenaardigheid der woonhuis-burchten, die wij van elders kennen, dat hun gelijkvloers hoogstens door zeer kleine vensters tegen de zoldering licht ontving en meenen wij, waar wij daar groote lichtopeningen vinden, met een secundairen toestand te doen te hebben.

Ik kan de buitenburchten wel buiten beschouwing laten: huizen als

die in Keulen, Metz, Bremen, Provins, Glastonbury ¹⁾ zeggen genoeg, temeer omdat wij in Utrecht nog met de talrijke interfamiliaire veeten hebben te rekenen. Het ijzeren traliwerk aan een zoo laat huis als het *Kaiserrijk* (plaat IV) geeft toch ook te denken en de zonderlinge verdieping-indeeling bij *Groenewoude* (plaat III), waar daarenboven de sluiting der onderste vensters met een linteau, waarover een cirkelsegment als ontlastings-boog, weinig in overeenstemming is met den spitsboog der bovenste vensters, zou eenigen twijfel of wij hier met een primairen toestand te doen hebben, kunnen motiveeren. Het huis *Loenersloot* (plaat V) ziet er in dit opzicht, althans gedeeltelijk, veel authentieker uit. Mr. Muller zal waarschijnlijk met zeer goede argumenten kunnen bewijzen, dat inderdaad de oorspronkelijke aanleg deze vensters had, maar dan rijst bij mij de vraag of, tenminste in vele gevallen, de oogenschijnlijk defensief bedoelde kanteeling niet kan zijn een uit een vroegere periode ietwat gedachteloos overgenomen *form*.

Zeer zeker schijnt dit de zaak bij het huis *Rutenberch* (plaat V). Een rechthoekige, gekanteelde muur reikt hier aan den gevelkant tot boven den nok van het met een zadeldak gedekt huis. De kanteeling heeft hier geen zin; zij is onbereikbaar en voor den omloop erachter — standplaats der verdedigers, te wier bescherming de kanteelen worden aangebracht ²⁾, — ontbreekt hier de gelegenheid. Dit is dus een echte »coulissee-gevel.” Indien de fout niet schuilt bij den teekenaar (het is jammer, dat een zij aanzicht de beoordeeling niet komt vergemakkelijken), hebben wij hier stellig een geval van vormontleening aan een vroegere periode.

Deze problemen voeren ons voor de vraag hoe het staat met de dateering der huizen, in den vorm, waarin zij ons hier gegeven worden. Die vorm is gereconstrueerd op grond van meestal zeventiende- en achttiende'eeuwsche opnamen. Mr. Muller zegt echter maar zelden in welken tijd deze huizen er z. i. zóó hebben uitgezien als hij ze geeft. Blijkbaar wenscht hij deze tijdsbepaling aan den lezer over te laten. En dit is voorzeker geen lichte taak.

Het bovenstaande geeft reeds te kennen, dat het, naar mijne meening, geenszins onmogelijk is, dat wij te doen hebben met huizen, die *niet* meer geheel den vorm vertoonen, waarin zij oorspronkelijk zijn opgetrokken. En ik word in dit vermoeden nog versterkt door afbeeldingen als die van *Groenewoude*

1) Zie de afbeeldingen in: *Denkmäler der Baukunst* h. a. g. von der Kgl. Techn. Hochschule zu Berlin — II, Blatt XVIa, en bij M. Heyne — *Das Deutsche Wohnungsverwesen* — S. 225, 227, 233 en vgl. over de ijzeren vensterversterkingen *abl.* — S. 239. De restauraties van Simon — *Studien zum Romanischen Wohnbau in Deutschland* — lijken mij gewaagd. De niet-Duitsche huizen, die ik citeer, vindt men o.a. afgebeeld bij: A. Choisy — *Histoire de l'Architecture* — II, p. 556 s.

2) Vergelijk b.v. *Limborch*, X, 972: »Hi sach die torren entie cantele met velen ridders al beseten”, of *Alexander*, VI, 243: »Tauroen stont up die cantele van den luttinen castele” enz.

(plaat III) en *Keizerrijk* (plaat IV). De eerste gevel, die om zijne étageverdeeling reeds bevreemding wekt, heeft zijne vensters geplaatst binnen eene over de geheele hoogte opgaande, vóórspringende omlijsting, die gesloten is met een tudorboog. Het huis *Groenewoude* is in de eerste helft der XIVe eeuw gebouwd. Maar in *dezen* vorm? De teekenaar fantaseerde laat-Gotische traceeringen (omstreeks 1500), en, men zou zeggen, zeer terecht. Hoe gaarne hadden wij nu geweten of de heer Muller meent, dat die Tudorboog wél oorspronkelijk (dus van vóór 1333) zou kunnen zijn, zoodat zijn teekenaar ongelijk heeft. Want men moet niet al te vlug oordeelen. Bij het *Keizerrijk* zijn deur en vensters gedekt met een linteau en geplaatst in nissen, die worden gesloten door een, met een geredenteerden driepas gevulden, korfboog — en niemand zal gelooven, dat dit de oorspronkelijke aanleg (c.a. 1410) kan zijn: men neemt gewoonlijk aan, dat de korfboog eerst met het eind der XVe eeuw in zwang kwam. Maar het schijnt zeker, dat hij in Brugge reeds in de tweede helft der XIVe eeuw voorkomt ¹⁾! Zoodat wij ook hier juist van den lokalen geschiedvorschcr zoo gaarne de gemotiveerde meening zouden kennen . . .

Gelijk wij thans met de geschiedenis der huizen worden bekend gemaakt en vernemen hoe zij er in goeden doen hebben uitgezien, zouden wij dan met de geschiedenis dier aspecten, de ontwikkeling der vormen hebben kunnen kennis maken.

Een boek als dat van Duclos over de Brugsche gevelkunst had dan kunnen ontstaan en belangrijke vragen, als b.v. die betreffende den invloed van den houtbouw op de steenconstructie waren allicht niet onbesproken gebleven.

Huizen als *Putruwiel* en *Blijdenstein* (platen IX en IV), doen, zoo oppervlakkig gezien, denken dat een houtconstructie van stijlen en dwarsbalken hunnen metselaar voor den geest heeft gestaan.

De ontwikkeling der arketten ²⁾, die op deze teekeningen een verwonderlijke gelijkvormigheid vertoonen, de geschiedenis der beglazing ³⁾, andere wijzen van vensterdichting (heele of halve luiken, al- of niet-

1) Zie: Ad. Duclos — *L'Art des façades à Bruges* — Bruges 1902 — p. 17.

2) Mij dunkt dat deze mnl. naam voor de traceeringen, die een boogveld vullen, verdient in eere hersteld te worden. Zie het *Mnl. Wdb.* i. v.

3) De heer de Hoog teekende overal kleine ruitvormige stukken glas, in lood gevat. Daarmede zal wel niet gezegd willen zijn, dat de huizen uit de XVe eeuw geen rijker beglazing hebben gehad. Maar voor *Fresenburch* (XIII eeuw) schijnt mij een glazen vensterdichting niet zoo zeker. Men kent de aardige plaats in den Lancelot (II 39636 vv), waar vensters worden geprezen als:

Glasijn, daer men oppenbare

Dore sach *ofs glases niene ware*.

Er was dus weinig reden om aan glas de voorkeur te geven. Vgl. ook Heyne, *a. W.* — S. 234—239.

bewegelijke houten ramen in de vensters enz.) hadden in zulk een boek bespreking kunnen vinden.

Intusschen — Mr. Muller heeft zijn programma nu eenmaal anders opgesteld en wij hebben ons te verheugen, dat hij de zelf-omschreven taak zóó uitmuntend volbracht. Voor onze kunsthistorie schijnt mij zijn boek van het grootste gewicht, omdat het een voorbeeld geeft van bewerking. Hier is materiaal bijeengebracht in een hoeveelheid en met een zorg, die het zóó bruikbaar maken en dit is voor ons land, nog maar al te zeer gewoon in dergelijke publicaties slechts vlotte krabbels met een dateering "op architectonische gronden" te vinden, een belangrijk novum. Eerst wanneer het is gelukt, met historische gegevens als hier geboden, een groot aantal bouwwerken nauwkeurig te dateeren, zal onze architectuurgeschiedenis in staat zijn, rekening houdend met gewestelijke of plaatselijke eigenaardigheden, aan ongedateerde gebouwen hunne plaats in de ontwikkeling aan te wijzen.

Ik geloof, dat, bijzonder voor Nederland, zeer lezenswaardig blijft de essay van Brutails ¹⁾ over »Constructeurs et historiens" en dat juist wij nog verre zijn van diens desideratum: »que les architectes prennent aux archéologues leur méthode rigoureuse pour le classement des faits; que les archéologues empruntent aux architectes leurs connaissances pour l'analyse de la construction."

En dit boek van Mr. Muller acht ik in deze materie een stap naar den vrede.

JAN KALF.

Über Malweise und Stil in der holländischen Kunst, von Dr. Alfred Peltzer. Heidelberg 1903.

Het is een toer om er door te komen, zoo zwaar en gewrongen, zoo hoogdravend en woordenrijk kunnen soms de passages van dit boekken zijn.

Dr. Alfred Peltzer heeft twee bepaalde kanten aan de Hollandsche kunst ontdekt, twee mogelijkheden naar hij ze noemt, volgens welke de kunstenaars in twee groote groepen te verdeelen zijn.

Welke mogelijkheden hij bedoelt, wordt op verscheiden plaatsen met vele woorden herhaald. Ik citeer er ééne en geef daarmee tevens het grondbegrip van de te verdedigen stelling. Op pag. 132 staat: »Wir haben eben nur zwei Stilmöglichkeiten in einer und derselben Absicht (in der holländischen Kunst) zu erkennen. Die Umgebende Welt der Erscheinungen in ihrer vielfachen Mannigfaltigkeit mit liebevoller Naturtreue zu schildern und sie durch das Einigungsmittel des Lichtes zu verbinden, ist das Bestreben aller

1) Zie ook: *L'Archéologie du moyen âge et ses méthodes* — Paris, Picard, 1900 — 16 173 — 226

holländischen Kunst. Die Meister erster Richtung tun dies, indem sie sich des Lichtes oder der Beleuchtung in vielfacher und ausdrucksvoller Weise als eines bedeutenden kompositionellen Factors bedienen, damit jedoch vom strenger Standpunkt des Malerischen aus betrachtet, eine relativ primitievere Art vertreten. Die zweite Richtung, kühner und folgerichtiger, geht weiter und erkennt in dem Lichte überhaupt das uranfängliche Grundprinzip an und macht aus ihm die Bedingung der ganzen technischen Ausführung und ästhetischen Erscheinung".

Deze beginsels, of bewust dan wel onbewust aanwezig, daarover laat hij zich niet uit, tracht de auteur aan te toonen door een reeks van vergelijkingen, waarin Hals en Potter — Ruysdael en Jan van Goyen — Pieter de Hoogh en Vermeer (door dr. Peltzer altijd van der Meer genoemd) beurtelings tegenover elkaar gesteld worden; Rembrandt eindelijk, die beide richtingen in zijn kunst vereenigen zou, wordt aan 't slot in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld.

Wij zijn de laatsten die, academisch gesproken, de noodzakelijkheid en wenschelijkheid van dergelijke beschouwingen zouden willen ontkennen. Het beste doel aller historische studie zal wel blijven filosofisch de essence te distilleeren, in bondig geformuleerde resultaten te zeggen waarom het gaat. De conclusies der psychologie zijn mij liever dan die der expertise; maar of door Dr. Peltzer's boek iemand verder geholpen is op dezen weg, betwijfel ik. Niettegenstaande de handig ingevlochten theorie van Goethes »Farbenlehre'', waarmee o. a. getracht wordt Vermeer's karakter als kunstenaar te benaderen, niettegenstaande het voortdurend als evangelie aanhalen dier theorie, waar opinies van den schrijver een steun noodig hebben, geloof ik, dat we door dit boek al heel weinig rijker geworden zijn aan kennis van de verborgen drijfveeren die onze groote schilders noopten zóó en niet anders te werken. Een wetenschappelijk boek kan, dunkt ons, vooral om twee redenen boeiend en van waarde zijn. We kunnen er nieuws uit leeren, als de kern der dingen zakelijk en scherp wordt blootgelegd, of we kunnen ons na de lectuur als opgefrist voelen; het kan zijn, of het studieveld aan ruimte gewonnen heeft, of de kritiek een nieuw standpunt heeft gevonden en als verjongd schijnt, wat de Duitschers »Anregung'' noemen. Dit laatste kan zelfs dan van een boek uitgaan, als we geenszins van de juistheid der verkregen uitkomsten overtuigd zijn, van louter paradoxen zelfs, mits zij geniaal zijn.

Maar dit boek is noch van de ééne noch van de andere soort. Wat over de twee »mogelijkheden'' wordt verteld kon beknopter ingekleed zijn. Want zijn we wijzer geworden door het breed uitgemeten betoog, dat sommigen onzer schilders méér teekenaars waren, dus hun »raumgestaltende'' eigenschappen danken aan de nauwlettende vertolking van de constructie, den vorm der dingen, als Ruysdael, Potter en Pieter de Hoogh; dat anderen bovenal het licht hebben gezocht en weergegeven als den gewichtigsten scheppenden factor der zichtbare wereld, als van Goyen en Vermeer, terwijl

Hals meer een „Wesenssucher” dan een »Erscheinungsschilderer” mag heeten? Mij lijkt dit alles niet nieuw, en al is het met overtuiging neergeschreven, het is wel eens raker gezegd. Het is niet noodzakelijk 179 niet door reproducties ingekorte bladzijden, al maar door op dit aanbeeld hamerend, te vullen ¹⁾.

Was het wél zoo belangrijk als geheel dan zou men de aardige versierselen, als het pleidooi voor Goethes »Farbenlehre” ten opzichte van het schilderijen-zien, meer apprecieeren, en men zou zeker minder notitie nemen van de talrijke oneffenheden en fouten.

De attributie van schilderijen door den auteur als voorbeelden aangehaald is in meer dan één geval dubieus, wat juist voor algemeene afleidingen niet erg wenschelijk is. Vreemd is het b. v. dat een Duitsch vakman de kwestie over het vroeger Ruisdael gedoopte stuk in de Academie te Weenen negeert. Me dunkt, waar pas van autoritaire zijde met klem een onechtheidsvotum werd uitgesproken, had juist dit landschap niet als specimen van Ruisdaels kunst mogen dienen ²⁾. Niet heel erg maar ook minder gepast in een speciale studie over Hollandsche kunst is de traditioneele vermelding van het groote familiestuk uit het Rijks-Museum als portretten van Frans Hals en diens vrouw (pag. 16) en gevaarlijk is het de »raum-gestaltende” eigenschappen van Rogier van der Weyden te bewijzen uit de Triptiek der Sacramenten in het Museum te Antwerpen. Waarom niet een beter gedocumenteerd voorbeeld gekozen? Dit lijstje zou gemakkelijk te vergrooten zijn, maar ten slotte doen zulke fouten toch minder af aan de zaak, dan Dr. Peltzer's gezochte verklaringen die, te goeder trouw gezegd, de zaken scheef voorstellen en verdraaien. Zoo wordt b. v. Vermeer's »Allegorie op het geloof” uit het Mauritshuis genoemd als des schilders eigen geloofsbelijdenis. Exacte bewijzen tegen zulke beweringen staan mij niet ten dienste; maar zou Vermeer zijn diepste overtuiging in deze conventionele uiting aan het nageslacht vermaakt hebben? Het stuk heeft hooge picturale qualiteiten, maar als geheel is het toch bij zijn andere werk vergeleken, een koude uiterlijkheid van leege, receptachtige pose. Dit heeft Dr. Peltzer zoo 't schijnt niet gezien. Hij heeft het te diep gezocht en daardoor het gewichtigste wel eens verzuimd. Hij is enthousiast over een aan Patinier toegeschreven landschap in de National Gallery te Londen (n° 1298). Zeer terecht wijdt hij uit over de pracht van het blauwe verschiep in

1) Is het bovendien niet gewenscht vooralsnog over veel andere onopgeloste kwesties van algemeenen aard te spreken? O.a. over het ontstaan van, en de filiatie in het Hollandsche landschap. Het pas verschenen proefschrift van Meijuffr. Johanna de Jongh, dat over deze dingen gaat, zal te dezer plaatse wel worden besproken als het boek »Holland und die Landschaft” in vollen omvang verschenen is.

2) Pag. 49. Over »Die Landschaft mit den Planken”; zie daartegen C. Hofstede de Groot's toeschrijving aan Gerrit van Hees in het Repertorium Kunstwissenschaft, b. d. XXV. Heft 4 blz. 296.

harmonie met het vale geel en koele bruin van den voorgrond. Ik geef toe, dat het een verrassend schilderij is en van geheel andere orde dan Patinier's overige productie; maar ligt in dit verschil niet een aanleiding om aan bijzondere omstandigheden te denken? Geven die dunne frottis, tegenover Patinier's gewoonte vaster in de verf te modeleeren, niet het idee, dat we voor een onvoltooid werk staan; dat juist die charme van het opene en ijle bij het afmaken zou verloren zijn? Dit vermindert ons genot niet, maar in historisch kader moet er mee gerekend worden, of men met frappante toevalligheden dan wel met een bewusten stap voorwaarts te doen heeft. Men kan het gelooven of niet, maar de vraag moest in elk geval gesteld worden.

Zoo is er allerlei in dit boek. Kennelijk goede bedoelingen en liefde voor de zaak, maar gebrekkig bewijsmateriaal. Heel gewaagd is ook die terloops gegeven verklaring van het vooropgestelde talentverschil bij de twee schildersgroepen, op blz. 137. Schrijver geeft wel toe, dat topographische verklaringen in Holland weinig baten, maar hij vermoedt toch, dat Haarlem door zijn ligging de schilders als vanzelf »den Hang zum Unendlichen im Eindruck des Raumes und der Ferne" heeft gegeven en verder, dat te Leiden en nog meer te Amsterdam . . . »die grössere Nähe der, so starken Einfluss auf die Atmosphäre ausübenden Zuidersee die malerischen Augen besonders beeinflusst haben mag." En eindelijk: »Und lässt nicht der feine Kolorist und vorzüglich Blaumaler Jan van der Meer van Delft unwillkürlich daran denken, dass seine Heimatstadt der Sitz eines weltberühmten Kunstgewerbes war, das seine Reize hauptsächlich aus koloristischen Wirkungen des Blaus entwickelt?" — Dit laatste is een stelling op zichzelf.

Het spijt me, niet meer goeds over dit boek te kunnen zeggen, omdat de richting waartoe het behoort en bij brokken ook de taal waarin het geschreven is, beter zijn dan van heel wat dorre vakliteratuur; maar er had ernstiger studie van de gekozen werken aan den druk moeten voorafgaan. Meer dan ooit is me helaas Conway's zin weer in de gedachten gekomen.

»Until ignorance on such fundamental points as the authorship of a picture is replaced by knowledge, the lover of art for its own sake has no firm ground to go upon."

W. VOGELSANG.

F. R. Earp, M. A., *A descriptive catalogue of the pictures in the Fitzwilliam Museum.* Cambridge 1902.

Het groote Engeland kan maar op weinig openbare schilderijenverzamelingen van belang wijzen. Het is alsof de National Gallery te Londen alles opslokt en het tot stand komen van musea in de provincie niet toelaat. Rekenen wij de twee Schotsche galerijen in Edinburgh en Glasgow en de Iersche te Dublin niet mede, dan blijven voor het eigenlijke Engeland slechts over de oorspronkelijk koninklijke verzameling op Hampton Court, de bekende Dulwich College Gallery, een stichting van het jaar 1810, en het Fitzwilliam Museum te Cambridge. Van de eerste twee verzamelingen bestaan voortreffelijke beschrijvingen, maar het bleef aan den heer F. R. Earp, M. A., Assistent Director of the Fitzwilliam Museum, voorbehouden, een eersten catalogus van dit hoogst belangrijke museum te schrijven, waarbij hij zoo gelukkig was, de aantekeningen te kunnen gebruiken, die de heer Sidney Colvin te Londen sedert jaren verzameld had.

Vooreerst iets over de wording van dit museum. In het jaar 1815 legateerde Richard Viscount Fitzwilliam aan de Universiteit van Cambridge 144 schilderijen, die hem voor het grootste gedeelte aangeërfd waren van zijn grootvader Sir Matthew Decker, een in 1679 te Amsterdam geboren Hollander die zich in 1702 als koopman te Londen gevestigd had en in 1716 door koning George I in den adelstand verheven was. Het is dus niet onwaarschijnlijk dat vele der Hollandsche schilderijen door Sir Matthew uit Holland meegebracht zijn, iets wat zeker het geval is met het door Jan Andries Lievens in 1671 geschilderde portret van zijn vader Dirk Decker. Viscount Fitzwilliams eigen smaak helde meer over naar Italiaansche kunst waarvan hij veel verwierf uit de beroemde Orleans-collectie. Een groote aanwas kwam de verzameling ten goede, toen de heer Daniel Mesman in 1834 niet minder dan 248 schilderijen legateerde, en ook zijne collectie was vooral rijk aan Hollandsche en Vlaamsche kunstwerken. Van latere giften en legaten noteer ik alleen dat de heer A. A. van Sittart in 1864 zeven en in 1876 zeventien werken schonk, waarbij vier landschappen van Ruysdael en één van Hobbema en dat de bekende kunsthistoricus R. E. Kerrich in 1873 zijn verzameling legateerde waarbij het zelfportret van zijn lievelings-schilder Maerten van Heemskerck.

De catalogus is op groote schaal ingericht. Geen van de eischen ontbreekt: beknopte doch nauwkeurige levensberichten der schilders, uitvoerige beschrijving der afzonderlijke stukken en deze toegelicht voor zoover dat doenlijk was, en ten slotte een groot aantal illustraties, die wel is waar op een zeer kleine schaal gehouden zijn maar toch een niet te vermaden hulpmiddel leveren tot kennismaking met de schilderijen.

Wanneer ik thans den catalogus doorloop, dan is dat niet zoo zeer om op eenige onnauwkeurigheden te wijzen, dan wel om de aandacht te vestigen op het een en ander wat mij van historisch belang lijkt te zijn.

Van den zeldzaam voorkomenden zeeschilder Hendrick van Anthonissen is een fraai gezicht op het Scheveningsche strand van 1641.

Gerrit Berckheyde is vertegenwoordigd door twee van zijn typisch zonnige stadsgezichten. Het eene is een gezicht op het Stadhuis en de Nieuwe Kerk te Amsterdam, het andere geeft van uit de kolonnade van het Haarlemsche Stadhuis een blik op de St. Bavo-kerk.

Te onrechte worden van het Italiaansche landschap van Jan Both de figuurtjes toegekend aan zijn broeder Andries.

De twee kleine ronde Breenberchjes zijn afkomstig uit de collectie Orleans en zijn in het groote galerijwerk van die verzameling gegraveerd door Victor Pillement en door J. B. Racine.

Cuyp »or Kuyp" is een lapsus, die den samensteller zeker in een onbewaakt oogenblik ontvallen is.

De Oude Schoolmeester van Gerard Don komt niet uit de »Van Loo" collectie, maar behoort tot de schilderijen van prins Willem III, die komende van het Loo 26 Juli 1713 te Amsterdam geveild zijn.

Nicolaas de Gyselaer's deftig interieur van 1621 is zeker een groote zeldzaamheid en behaaglijker dan de weinige andere architectuurstukken van dezen meester, waarin hij eenige bijbelsche voorstelling afbeeldde.

Het boomrijke landschap van Hobbema van 1667, gestoffeerd met een jachtgezelschap, dat door den heer van Sittart in 1876 gegeven is, was 1835 in het bezit van Henry Windsor.

De geschiedenis van het genrestukje van Frans van Mieris »Dutch Courtship" kan niet juist zijn aangegeven, want het stuk dat al in 1760, toen Descamps, *Vie des peintres flamands, allemands et hollandais* verscheen, in de collectie Orleans was, in het bekende galerijwerk door Giraud jeune gegraveerd is, met de geheele verzameling in 1792 naar Engeland kwam en daar in 1802 op de auctie Simon Clarke en George Hibbert paradeerde, was in 1829 bij Lady Mildmay, zoodat het niet identisch kan zijn met een stuk dat in 1815 door Viscount Fitzwilliam is gelegateerd. Een derde exemplaar te volgen op de aucties Gildemeester (1800), Cremer (1816), Verbrugge (1831) en Viruly Verbrugge (1880) is thans in het bezit van den heer Schöffner te München, afkomstig uit de oude keurvostelijke collectie te München. Dit is evenwel van boven niet afgerond en 1661 gedateerd. Een vergelijking met het bekende stukje in het Mauritshuis wijst duidelijk aan, dat ook hier de schilder zich zelf met zijn vrouw heeft afgebeeld.

Te onrechte worden twee typische stukken van Pieter Molyn, trouwens alleen in de toelichting, aan »P. Molyn the younger, called Tempesta" toegedicht. De Cavaliere Tempesta heette Pieter Mulier en had niets te maken maken met Pieter Molyn, die beide landschapjes met zijn gewone naamteeken gemerkt heeft.

Merkwaardig is een ananas geschilderd door Theodorus Netscher voor Sir Matthew Decker, blijkens het 1720 gedateerde bijschrift: »Perenni Memoriae

Matthaei Decker Baronetti et Theodori Netscher Armigeri strobilus hic regio convivio dignatus Istius impensis Richmondiae crevit Hujus arte etiam nunc crescere videtur." Hierdoor wordt een passage in van Gool's *Nieuwe Schouburg* (I p. 186) aardig geïllustreerd, waar hij verhaalt hoe Theod. Netscher in 1715 als betaalmeester van 6000 soldaten naar Engeland overstak, waar hij veel eer genoot, «van den Ridder Mathens Dekker, een Amsterdammer van geboorte, die met de Koopmanschap groote schatten heeft gewonnen, en veel van zich in de Werelt heeft doen spreken, hebbende aan het Engelsch Hof veel aanzien."

Interessant is ook een gezicht in de Kathedraal te Antwerpen in 1688 geschilderd door Isaac van Nickele.

Met een allersierlijkste naamteekening Geertie Pieters laat dit dienstmeisje van Maria van Oosterwyck een product zien van het onderwijs, dat zij van hare meesteres had genoten; het zijn zonnebloemen, papavers, dahlias en andere bloemen, bevallig in een vaas gerangschikt. Mij is geen ander werk van haar bekend.

Een tropisch landschap, toegescheven aan Frans Post, heet een gezicht te Otaheite. Is de beschrijving van het niet gemerkte stuk juist en eveneens de plaatselijke aanduiding, dan hebben de reizen van Frans Post zich nog vrij wat verder uitgestrekt dan tot Brazilië. Maar een en ander is hoogst onwaarschijnlijk. Wel was het eiland al in 1606 door Quiros ontdekt, maar eerst sedert in 1767 Wallis er geweest is, werden de bezoeken er veelvuldiger. Ware Post daar werkelijk tijdens zijn verblijf aan de keerkringen van 1637 tot 1644 geweest, geen twijfel of er zou wel eerder iets van bekend geworden zijn.

Werken van Jan Maurits Quinkhard in buitenlandsche musea treft men niet vaak aan. Ik ken alleen een fraaie familiegroep van 1717 in het museum te Valenciennes en een goed damesportret in het museum te Bordeaux. Hier is een klein op koper geschilderd portretje van de vermaarde miniaturschilderes Henriëtte Wolters—van Pee. Te onrechte wordt beweerd dat dit portretje door Houbraken is gegraveerd. Deze was werkelijk een te conscientieus graveur om zoo onnauwkeurig een portret te vertolken. Het zeer fraaie prentje van Houbraken, een der fraaiste die hij ooit gemaakt heeft, is trouwens genomen naar een in 1732 door Henriëtte zelf geschilderd origineel.

Met den Rembrandt schijnt een vergissing gemaakt te zijn in het facsimile van het jaartal onder de naamteekening: immers in Bode's groote Rembrandtwerk luidt dit niet 1636 maar 1650; ook wordt daar in dezen «man with a plumed hat and a long sword" terecht Rembrandt zelf herkend. De fraaie zwartekunstprent die William Pether in 1764 naar dit portret gesneden heeft, toen het nog bij Lord Besborough berustte, had wel vermeld mogen worden.

Ruisdael's gezicht op de Hooge Sluis te zien van de Utrechtsche Zijde, schijnt niet zonder belang voor de topographie van Amsterdam, maar hier doet zich het nadeel van de microscopisch kleine afbeeldingen wel dubbel

voelen. Het ook uit een oogpunt van kunst zeer aantrekkelijk schilderij komt van den heer van Sittart, die in 1864 niet minder den vier Ruisdaels legateerde, behalve dit nog een grooten waterval en twee kleinere landschappen, de laatste twee, evenals het gezicht op de Hooge Sluis, in 1835 in het bezit van Henry Windsor.

Een vroeger Snyders genoemd stilleven met keukengerei waartusschen vleesch en visch ligt heet thans F. v. Schney. Deze toeschrijving van het niet gemerkte stuk komt mij juist voor, maar de gronden waarop zij berust konden overtuigender aangegeven zijn; immers er wordt alleen gezegd, dat er een door hem gemerkt stuk in het museum te Christiania *moet* zijn. Dit laatste is werkelijk voluit gemerkt en 1610 gedateerd. Met de initialen F. V. S. van dezen schilder, van wiens leven we niets weten, is ook nog een veel op het stuk te Cambridge gelijkend schilderij in het museum te Gotha geteekend, evenals twee stukken in de collectie Bonde te Eriksberg in Zweden en een Fruitvrouw in het museum te Brunswijk, het laatste werk ook met het jaartal 1634.

Iedere bijdrage tot de nog geheel duistere levensgeschiedenis van den zeeschilder Abraham Storck is welkom. Hier zou van hem een voorstelling van den slag bij Lowestoft in 1665 zijn, maar helaas geeft de catalogus hier geen illustratie en uit de beschrijving blijkt niet dat de benaming juist is. Het stuk is overigens voluit gemerkt: Abraham Storck fecit.

Een Swanevelt geeft een interessanten blik op het Forum Romanum te Rome, te zien van het Kapitoel. Links ziet men den boog van Septimius Severus, rechts de drie zuilen van den tempel van Castor en Pollux, terwijl aan den horizon de machtige bouwval van het Coliseum boven alles uitsteekt. Het derde cijfer van het jaartal 16. 1 was niet leesbaar. Zonder twijfel moet het 1631 luiden, immer in 1621 was hij nog niet in Italië en in 1641 was hij alweer te Parijs.

Een Jonge Dame met een kakatoe wordt aan Johannes Verkolje toegerekend, maar het monogram bestaande uit OV (in elkander) en K past niet op hem, wel het schilderwerk.

Een gewaagde toeschrijving is ook de Binnenplaats met figuren die geschilderd moet zijn door Jan Vincentsz. van der Vinne. Mij is van hem slechts bekend de Aftocht uit een overrompeld kasteel van 1686 in de Royal Institution te Liverpool. Is hier een oude traditie voor aansprakelijk dan dient het gezegd, zooals bij het Rijngezichtje dat als een Vorsterman in 1834 uit de coll. Mesman kwam en daarom sedert met den naam Lucas Vorsterman gedoopt was, totdat thans zeer juist de voornaam Johannes is aangevuld.

Stellig zijn er nog vele schilderijen die om de een of andere reden een afzonderlijke vermelding verdienen, maar alleen wil ik nog wijzen op een portret van Leicester van 1562, toegeschreven aan Federigo Zuccaro, en verder een conjectuur maken, die ik echter voor beter geef.

Op p. 62 wordt een schilderij beschreven, dat blijkens de afbeelding

een levendig kijkje geeft in een schooltje in het midden der 17de eeuw. Voóráan zit de oude schoolmeester uit zijn gestoelte en is ijverig bezig een vóór hem staand meisje te onderwijzen, gadegeslagen door de moeder van het kind; op den achtergrond zijn nog verscheiden kinderen aan het werk. Het interessante stukje is gemerkt: H. V. B. (aaneen). Dit naameijfer kan ik alleen vastknoopen aan Hendrick Verburch, van wien in de 1660 geinventariseerde collectie van den Leidenaar Hendrik Bugge van Ring een genrestukje voorkomt waarin een juffrouw een jongen in het oor kittelt. Deze Hendrick Verburch of van der Burch wordt 1638 en 1663 vermeld in de boeken van het Leidsche gild, beide keeren met de toevoeging: vertrokken (Obreen's Archief V. p. 221, 222). Hij was dan ook in dienst van de Gravin van Arundel als haar »schilder en kunstbewaarder" (Oud-Holland III p. 72). Voluit gemerkt: H. v. d. BURGH F is een schildersatelier bij Baron Steengracht op Moyland.

Ten slotte nog twee opmerkingen bij Fransche schilderijen. Antoine Coypel's Zephyrus en Flora is al door Benoist Audran I gegraveerd, toen het stuk het eigendom was van den president Lambert te Parijs. Het zwartekunstprentje van B. Lens, bevattende slechts het middenstuk van deze compositie, is een copie naar de prent van Audran.

En Poussin's Rebecca en Eleasar bij de fontein is een herhaling zoo geen copie van het bekende stuk in den Louvre te Parijs. Vermoedelijk is het afkomstig van de veiling Calonne, in 1795 te Londen gehouden en toen voor 155 gs. verkocht.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Mr. B. J. Veenhoven. De Oudheidkamer op het Stadhuis te Franeker. Franeker 1902.

Tal van stadhuizen onzer kleine steden bergen min of meer belangrijke verzamelingen van schilderijen, kunstvoorwerpen en curiosa van allerlei aard, maar eerst wanneer deze in een eenigszins uitvoerigen catalogus vermeld staan kunnen allen profiteeren van het loffelijke gebruik, deze locale musea te onderhouden en uit te breiden.

Van weinig »oudheidkamers" werd het gemis van een beschrijving zoozeer gevoeld als van die in het prachtige stadhuisje van Frieslands Akademiestad. Thans heeft de heer Mr. B. J. Veenhoven daarin voorzien. Franeker toch is in het bezit van een zeer merkwaardige collectie, aan de Academie in 1780 gelegateerd door Mr. Abraham Frederik van Schurman, wiens overgrootvader Abraham de oom geweest is van de beroemde Anna Maria van Schurman, en bij wien zich een groot aantal familierelieken opgehoopt had.

Onder de portretten van die geleerde vrouw trekt het eerst de aandacht een dat aan Michiel Jansz. Mierevelt toegeschreven wordt, terwijl de erflater zelf er prijkt in een conterfeitsel van de hand van Jacob Maurer, 1772. Van Anna Maria, die zich immers aan de beoefening van ongeveer alle kunsten gewaagd heeft, is er een 29 Juni 1640 met krijt geteekend zelfportretje.

Andere aanverwanten worden slechts aangeduid als »een manspersoon'' of op dergelijke weinig zeggende wijze. Indertijd is mij bij een bezoek te Franeker medegedeeld, dat daarbij te vinden zijn Johan Godschalk en Abraham, haar broeders. Waarom is de schrijver zoo schroomvallig, hier geen uitspraak te doen? No. 12 »Een koperen plaat, waarin haar beeltenis is gegraveerd'' zou ook stellig meer de belangstelling gaande maken, wanneer hier bij ware verteld, dat Anna Maria zelf in 1640 dit fraaie etsje vervaardigd heeft.

De vele andere herinneringen aan haar wil ik hier niet nader memoereeren, dan alleen door mijn spijt te betuigen, dat de beschrijving hier en daar wel wat kort is. Van »een brief van A. Colvius aan A. M. van S.'' ware toch tenminste de dateering te vermelden geweest. Ook een »brief van M. V. aan zijne zuster in den beminlijksten Jezus'' laat ons tamelijk onzeker omtrent inhoud en belang.

Ook behalve de Schurmanniana bevat de Oudheidkamer menig belangrijk kunstvoorwerp, zooals den prachtigen verguld zilveren beker in den vorm van een wereldbol, die in 1607 door de gezamenlijke huurders der stadsländerijen onder St Jacob op 't Bildt geschonken is en die hoogstwaarschijnlijk het werk is van Pibo Gualtheri te Leeuwarden.

Bij eenige portretten wordt ongaarne gemist de vermelding of het schilderijen dan wel prenten zijn, b. v. bij n° 63, dat van den Amsterdamschen burgemeester Mr. Egbert de Vrij Temmink, vermoedelijk een prent, terwijl ik bij n° 64 »een onbekend persoon'' geneigd zou zijn aan een schilderij te denken, hetgeen stellig het geval is bij n° 66, het portret van Maria Louise, dat door haar zelf in 1760 aan de stad is toegezonden. Ook de nrs. 69 en 71 worden wel wat al te kort vermeld als »Portret van een' schilder, onbekend'' en »Portret van denzelfden, eveneens in olieverf''. Hier zijn toch zonder twijfel dezelfde portretten bedoeld, die Kramm in 1841 te Franeker gezien had en waaromtrent Mr. Simon Stinstra hem 14 Juli 1852 schreef, dat de voorgestelde persoon Jacob van Campen heette, een schilder en landmeter te Franeker, die daar in het Weeshuis was opgevoed. De juistheid van dat bericht geheel daargelaten, had toch wel vermeld mogen worden, dat het eene portret ten voeten uit en 1634, het andere een borstbeeld en 1635 gedateerd is, beide een leeftijd opgevende van 19 jaar, zoodat de voorgestelde schilder stellig in 1615 geboren moet zijn. Is het niet na te gaan, hoe deze portretten in het Stadhuis terecht zijn gekomen? Nog meen ik, dat het portret van den instrumentmaker Jan Pieters van der Bildt (n° 70) geschilderd is door J. J.

de Boer; tenminste met die aanwijzing is het ingezonden op de Friesche Tentoonstelling te Leeuwarden in 1877.

Moge het den heer Veenhoven behagen bij een volgenden druk van zijn werkje, dat klaarblijkelijk met veel toewijding is samengesteld, ons minder bij een en ander te raden geven, terwijl wij dan tevens naar ik meen een nauwkeurige opsomming mogen begeeren van de 89 professorenportretten die zich op de achterzaal bevinden. Deze toch zijn contemporain, en allicht levert een nauwgezet onderzoek van ieder portret een kleine bijdrage tot onze zoo uiterst geringe kennis van de oud-Friesche schilderkunst.

E. W. MOES.

Stedelijk Museum te Leiden. Afbeeldingen in lichtdruk van eenige der voornaamste kunstwerken, met verklarenden tekst door Mr. J. C. Overvoorde, gemeente-archivaris, conservator van het Stedelijk Museum te Leiden en Dr. W. Martin, onder-directeur van het Koninklijk Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage. Uitgegeven te Leiden bij Blankenberg & Co. 1902.

Sedert Dr. Bredius twee prachtwerken het licht heeft doen zien over de in onze beide Rijksmusea bewaarde oude schilderijen is deze litteratuur die toch zoozeer gewenscht is om de belangstelling in oude kunst gaande te houden, niet voortgezet. De ondernemende uitgeverfirma Blankenberg & Co. te Leiden heeft ons thans, daartoe opgewekt door wijlen Mr. Dozy, een dergelijk werk verschaft over het Stedelijk Museum te Leiden. Reeds waren de lichtdrukken gereed, toen de ijverige archivaris aan zijn vaderstad ontviel, maar gelukkig werd zijn opvolger Mr. J. C. Overvoorde bereid gevonden, het werk in vereeniging met Dr. W. Martin te 's Gravenhage voort te zetten.

Wat in de Leidsche Lakenhal bewaard wordt verdient zeker meer algemeen bekend te worden, want daar is de kern van een krachtig zich uitsprekende schilderschool aanwezig. Beeldenstorm noch beleg hebben ons de heerlijke werken kunnen ontrooven, die daar in het begin der zestiende eeuw gewrocht zijn, en nog ontvouwen de beide altaarstukken van Cornelis Engebrechtsz. en het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden ons daar een roemrijke bladzijde onzer kunstgeschiedenis.

Goede afbeeldingen van die meesterwerken, onmiddellijk gereproduceerd naar de origineele, hebben nog steeds ontbroken, en al is lichtdruk nu juist niet de ideale wijze van reproductie om schilderijen te doen genieten, het thans gebodene stelt ons toch ruimschoots in staat ze te bestudeeren.

De tekst is wat hij moest zijn. Hij geeft als toelichting bij de reproducties antwoord op de vragen, die de ontwikkelde leek zich stelt bij het beschouwen

der afgebeelde kunstwerken. Van zelf moest deze toelichting nu eens vrij uitvoerig zijn, dan weer konden de bewerkers volstaan met weinige zinnen. Met kennelijke voorliefde zijn in dit opzicht de eerste afleveringen behandeld, die de beide triptieken van Cornelis Engebrechtsz. en het Laatste Oordeel van Lucas van Leyden bevatten.

Niet ten voordeele voor deze uitgave is de omstandigheid dat Lucas van Leyden geen school gevormd heeft. Zijn schoonzoon Dammes Claesz. de Hoey schijnt meer decorateur dan kunstschilder geweest te zijn en van diens zonen trokken de beide schilders Lucas en Jan respectievelijk naar Utrecht en Frankrijk. Te Leiden is na Lucas' dood in 1533 een stilstand waar te nemen, die voor een stad van zulk een beteekenis inderdaad bevreemdend is. Slechts in het portret werd nog gedurende de rest van die eeuw verdienstelijk werk geleverd, en een goed voorbeeld hiervan bevat het gereproduceerde portret van Margaretha Ramp gezegd Proost, de echtgenoot van den burgemeester Willem van Heemskerk, dat omstreeks 1570 geschilderd moet zijn. Wie het geschilderd heeft is niet bekend. Trouwens namen van Leidsche schilders uit dien tijd zijn uiterst schaarsch, en de eerste die in dit werk weer vertegenwoordigd is was eenigszins dilettant. Het is de burgemeester Isaac Claesz. van Swanenburch, die ons wel voornamelijk interesseert, omdat hij de vader van Rembrandts eerste leermeester geweest is. Het van hem afgebeelde werk heeft slechts een matige artistieke waarde; om de voorstelling levert dit tafereel van het spinnen, haspelen en weven echter een zeer gewenschte bijdrage tot onze kennis van deze bij uitstek Leidsche industrie. Maar als voortzetter van de hier te lande door Pieter Aertsz. ingevoerde wijze van compositie komt den ouden Swanenburch toch een eervolle plaats toe onder onze nationale schilders. Datzelfde kan niet gezegd worden van den geheel ongenietbaren Pieter van Veen, nog meer dilettant dan Swanenburch, immers hij was stadssecretaris en advocaat voor het Hof van Holland. Ook als historisch document is diens scène uit het Ontzet van alle belang ontbloot.

Jan van Brouckhoven en zijn zuster Anna, wier portretten ons daarna te aanschouwen worden gegeven, hebben zich dan ook in 1626 door een Haagschen schilder laten vereeuwigen. Deze beide zeer verdienstelijke portretten zijn het werk van Jan van Ravesteyn. Toch hadden zij toen wel al ook te Leiden ¹⁾ een knap kunstenaar kunnen vinden, want van hetzelfde jaar is het eerste der acht schutterstukken die Joris van Schooten voor zijn vaderstad geschilderd heeft. Afgebeeld is dat van 1650, waarvan de compositie en de uitvoering kan wedijveren met het beste dat toen in de andere Hollandsche steden ter versiering der Doelens is geschilderd. En

1) Uit een plaats bij Orlers heeft men herhaaldelijk geconcludeerd, dat er in het begijn van de zeventiende eeuw een bekwaam portretschilder Coenraet van der Maes te Leiden werkzaam is geweest. Over deze stellig foutieve opgave van Orlers verwijs ik naar een mededeeling elders in dit nummer.

thans volgen nog slechts twee portretten, het eene van den hopman Gerrit Leonardsz. van Grootveld, geschilderd in 1657 door Jacob van der Merck, het andere dat van den pensionaris Pieter Burgersdyck, een meesterstuk van Ferdinand Bol. Het ligt in den aard van de zaak, dat bij het eerste zoowat al wat van den schilder bekend is verteld wordt, bij het tweede slechts enkele mededeelingen worden gedaan.

Inmiddels had Rembrandt te Leiden gewerkt en had Dou er een schilderschool gesticht die een machtigen invloed zou uitoefenen op de geheele Nederlandsche kunst. Maar noch van den eerste, noch van een der Leidsche fijnschilders bezit de Lakenhal een product, dat in deze publicatie is opgenomen. Ook goedklinkende namen als Jan Lievens, Jan Porcellis, Jan van Goyen, Jan Davidsz. de Heem en Pieter de Ringh worden gemist. Zoodoende is de geheele zeventiende eeuw behalve door eenige portretten slechts vertegenwoordigd door een oudtestamentische voorstelling van Jan Steen, die op diens eigenaardig talent slechts een zeer onvolmaakt blik gunt.

Men zou verwachten, dat een prachtwerk gewijd aan het museum van een stad die zulk een roemrijk verleden in de kunstgeschiedenis heeft aan te wijzen, eenigszins een illustratie van dat verleden zou bevatten, maar wanneer wij dat doen, dan komen wij bij een kennismaking met dit werk zeer bedrogen uit. Het is allerminst mijn bedoeling, hiervan den samenstellers een verwijt te maken. Ware in de Lakenhal een voldoende overzicht van de Leidsche schilderkunst aanwezig, — en ik twijfel er niet aan, of door den ijver van de bestuurders en de goedgeefschheid van de Leidsche burgers zal dat te eeniger tijd het geval zijn, — dan zou een doorlopend overzicht van de ontwikkeling der beeldende kunst en kunsthijverheid te Leiden den tekst gevormd hebben. En dan zou van de laatstgenoemde afdeeling ook stellig meer gegeven hebben kunnen worden dan dat ééne tapijt geweven door Willem Andriesz. de Raedt. Hoe fraai dat stuk ook moge wezen en hoe belangrijk ook voor de geschiedenis dier industrie, daar het het oudst bewaarde Noord-Nederlandsche schijnt te zijn, van omstreeks het midden der zestiende eeuw, als unicum na al die schilderijen maakt het een eenigszins zonderling effect.

Maar daar de bewerkers slechts tekst te leveren hadden bij reeds gereed liggende reproducties, kan hun allerminst hiervan een verwijt gemaakt worden, en ik eindig met den wensch uit te spreken, dat het hun gegeven zijn zal binnen afzienbaren tijd een tweeden druk te mogen bewerken, waarin dan dank zij tal van gelukkige aankooopen en schenkingen een beeld gegeven zal kunnen worden van de schilderkunst te Leiden.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Iets over de schilders van der Maes.

Ieder oogenblik wordt in kunstverzamelingen en vaker nog in archief-bescheiden de naam van een voorheen onbekenden schilder ontdekt. Zeldzamer zijn de gevallen, maar zeker niet minder belangrijk, dat aan een sedert eeuwen herhaalden naam de werkelijkheid ontzegd moet worden. Dit is het geval met een zekeren Coenraet van der Maes, »cunstich conterfeyter naer 't leven'', die door Orlers in 1641 genoemd wordt als de meester van Joris van Schooten. Aardig is het op te merken, hoe twee en een halve eeuw later een geheel gelijke schrijf- of drukfout gemaakt is in Obreen's Archief (IV p. 1), waar Mr. Koenraet Krynsz. van der Maes, schilder in 1615 als »Meester van Sindt Lucasgilde binnen den Haghe ende Hage-Ambacht'' genoemd wordt. Twee drukfouten ontsieren deze bladzijde. In plaats van 1615 moet gelezen worden 1605, en in plaats van Mr. Koenraet »Mr. Everaet'' (beide trouwens genoemd op p. 319).

Deze »Mr. Everaet'' was toen niet lang geleden uit Italië teruggekeerd en had zich in 1604 in het Haagsche gild laten inschrijven. Hij was de zoon van Kryn Coensz., met wien het ook al niet voorspoedig gegaan is in de boekstaving van zijne werkzaamheden. want in Obreen's Archief II p. 110, 111, 115 en 117 wordt hij viermaal Cornsz. in plaats van Coensz. genoemd, zoodat hij in het register onder Cornelisz. gezocht moet worden. En hier hielpen geen corrigenda den lezer op weg.

Voor den ongeloovige die op Orlers' gezag toch aan dien ouden Coenraet van der Maes als meester van Joris van Schooten wil vasthouden, wil ik er even op wijzen, dat dezelfde Orlers drie bladzijden eerder een andere vergissing begaan heeft. door Jacob van Swanenburch in 1639 binnen Utrecht te laten sterven, terwijl hij toch al 17 Oct. 1638 uit zijn hnis op de Breestraat in de St.-Pieterskerk te Leiden ten grave gedragen was.

Een bestendiging van het misverstand is ook daardoor te verklaren, dat er werkelijk een Coenraet van der Maes geweest is, maar die tot een jongere generatie behoort en in 1613 of 1614 te 's-Gravenhage geboren is, vermoedelijk als de zoon van den glasschilder Segher Krynsz. van der Maes, den jongeren broeder van Evert voornoemd. Deze liet zich 29 Juni 1634 te Leiden inschrijven als student in de medicijnen, maar werd later in 1645 lid van het Haagsche St. Lucasgild, terwijl hij wapen-teekeningen aan de prinselijke familie leverde. Nog in 1669 was hij Hoofdman van het gild.

E. W. MOES.

Bij de kanalisatie te Trier werd door het provinciaal bestuur een technisch persoon benoemd voor het archaeologisch toezicht. Later werd een tweede persoon hierbij aangesteld en werden hen twee opzichters toegevoegd. Hierdoor werd het mogelijk een volledig overzicht te verkrijgen van alle gegevens, die de grond bevatte, en is na 1½ jaar een belangrijk beeld verkregen van de Romeinsche vestiging, zooals nog bij geen Romeinsche stad aan deze zijde der Alpen.

De verkregen resultaten worden uitvoerig in de »Berichte über die Thätigkeit der Provinzial-Commission für die Denkmalpflege in der Rheinprovinz und der Provinzialmuseen zu Bonn und Trier. VII. 1902. Bonn, 1903'' beschreven, evenals die bij den aanleg van den Spoorweg Trier-Bollay. Wij verwijzen belangstellenden naar deze Berichte en vermelden het hier slechts om er de vraag aan te verbinden of het ook voor grondwerken in historisch belangrijke omgeving in Nederland geen aanbeveling zoude verdienen om tijdig maatregelen te treffen, dat alle hierbij te vinden aanwijzingen over vroegere toestanden behoorlijk werden vastgelegd.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Juli 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Toegetreden als lid:

De Vereeniging »*Oud-Leiden*» te Leiden.

Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, directeur van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden.

Benoemd tot corresponderende leden:

G. van Arkel, architect, Amsterdam.

Th. de Bock, Haarlem.

G. J. Brenkman, Lienden.

Ds. J. Craandijk, Haarlem.

Jules Destree, Conservator aux Musées Royaux, Bruxelles.

L. Dimier, Valenciennes.

Jhr. Mr. W. van Eijsinga, Leeuwarden

Prof. Dr. J. H. Gallee, Utrecht.

G. M. Kam, Nijmegen.

J. R. baron van Keppel, Breda.
 Jhr. Mr. P. L. van Meeuwen, 's Hertogenbosch.
 Prof. Dr. F. Pijper, Leiden.
 Dr. E. van Ryckevorsel, Rotterdam.
 G. P. Rouffaer, 's-Gravenhage.
 P. Schmeitz, pastoor, Venray.
 Mr. H. J. Schönfeld, Winschoten.
 J. F. van Someren, Utrecht.
 Mr. A. Telting, 's Gravenhage.
 Mr. B. J. Veenhoven, Franeker.
 Prof. Aug. Vermeylen, Ukkel bij Brussel.
 Mr. L. A. Ubbenga Wubben, Rode.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering zal dit jaar gehouden worden op *Zaterdag* den 4en Juli te *Zutphen*.

De deelnemers vereenigen zich te *half elf* aan het Station en begeven zich daarna naar het Stadhuis, alwaar zij verwelkomd zullen worden door den Burgemeester, den Heer C. STORM BUYSING.

Na afloop hiervan wordt de Vergadering gehouden in de *Buiten-Societeit*, alwaar verslag wordt uitgebracht over het afgeloopen vereenigingsjaar door den Secretaris en rekening en verantwoording wordt gedaan door den Penningmeester. Na bestuursverkiezing, ter voorziening in de periodieke aftreding, en aanwijzing van een plaats van bijeenkomst voor de volgende algemeene vergadering zal gelegenheid bestaan tot bespreking van punten in het belang van den Bond of over oudheidkundige onderwerpen. Zij die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen te houden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen te voren aan den Secretaris kennis te geven.

In verband met de vele te Zutphen te bezichtigen merkwaardigheden is dit jaar geen spreker uitgenoodigd over een onderwerp van algemeen aard.

Na afhandeling van de bovengenoemde agenda zal eene pauze gehouden worden, gedurende welke ververschingen verkrijgbaar zijn en gelegenheid bestaat tot lunchen.

Na de pauze zal de Heer J. GIMBERG eene voordracht houden over de bouwm monumenten te Zutphen, waarna onder zijne leiding eene rondwandeling gehouden wordt door de stad.

Hierbij zullen o. a. bezichtigd worden de St. Walburgskerk (Librye, muurschilderingen, Gothische lichtkroon, enz.), de middeleeuwsche Boterhal, de Wijnhuistoren, de Latijnsche school (voormalig Predikheerenklooster), de Waterpoort over de Berkel, enz.

In de St. Walburgskerk zullen de leden worden rondgeleid door Dr. K. O. Meinsma, archivaris dier kerk, en in het Museum door den Heer C. L. van Balen, Secretaris der Museum-Commissie.

Te *half zes* uur zal er eene gemeenschappelijke maaltijd gehouden worden in de Buiten-Sociëteit. De prijs van het couvert bedraagt *f* 2.50 buiten den wijn.

Bij eventueele wijziging in het programma zal hiervan worden kennis gegeven.

Toegang tot de Vergadering hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen. Zij, die aan den gemeenschappelijken maaltijd wenschen deel te nemen, worden verzocht hiervan vóór 27 Juni kennis te geven aan den Heer J. Gimberg te Zutphen.

Namens het Bestuur:

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Breda.

Te Breda is een Stedelijk Museum opgericht voor kunststukken en merkwaardige voorwerpen, betrekking hebbende op de geschiedenis der baronie van Breda. Het bestuur bestaat uit de heeren Dr. Corstens, voorzitter, baron van Keppel, secretaris-penningmeester, de Wolff, conservator, van Hal en Verschraage.

Het museum zal waarschijnlijk al spoedig geopend kunnen worden.

N. R. Ct., 17 Juni 1903. III.

Nieuw-Loosdrecht.

Volgens een bericht in »de Opmerker" van 27 Juni l.l. is de tentoonstelling van oudheden in de Syte te Nieuw-Loosdrecht weder geopend en sinds verleden jaar belangrijk uitgebreid. De tentoonstelling wordt thans in een bijzonder hiervoor ingericht huis gehouden.

Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap.

Door de Commissie van beheer, bestaande uit de HH. C. Storm Buysing, voorzitter, C. L. van Balen, secretaris, Mr. Th. Evekink, D. J. Bosman, Dr. K. O. Meinsma, W. C. Staring en H. W. v. d. Dorp is eene circulaire verzonden aan de autoriteiten van Zutphen en de Graafschap, waarbij wordt kennis gegeven van de stichting van de Oudheidkamer, die »eene geschiedenis in beeld" zal vormen, en wordt opgewekt tot steun door het afstaan van voorwerpen.

»Indien alle belangstellenden willen medewerken in de boven aangegeven richting, dan zullen tal van zaken die nu worden verwaarloosd of

veronachtzaamd, behoorlijk bewaard en tentoongesteld worden en de oude hoofdstad van de Zutphensche Graafschap zal het centraalpunt kunnen worden, waar verzameld en bewaard wordt, wat de kunst en de nijverheid van vroeger levende geslachten in dat gewest heeft voortgebracht, en waar belangstellenden gelegenheid vinden dit te bezichtigen en te bestudeeren."

Wij vertrouwen, dat de Commissie niet tevergeefs een beroep zal doen op veler belangstelling en medewerking.

Museum te Zwolle.

De raadscommissie om van advies te dienen over de overneming door de gemeente van het Museum der Vereeniging tot bev. van provinciale welvaart heeft geadviseerd om de collecties van het Museum voor de gemeente over te nemen met uitzondering van de afdelingen der ethnographische verzameling en de bibliotheek.

Zie uitvoeriger in *V. R. C.* 28 April 1903. II. A.

Verslagen van Vereenigingen.

Jaarverslag der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie over 1902.

De commissie werd 21 October 1902 ingesteld bij besluit van Gedeputeerde Staten van Gelderland; het verslag loopt dus slechts over ruim 2 maanden. De werkzaamheden der Commissie bestonden in een bezoek aan de kerk te 's Heerenberg en het in de kerkmuren doen innetselen van drie grafzerken, van Josia van Groenen (1515 of 1525) Rutger van Arnhem en Clara van Groenen (1558) en Henricus van Groenen (1622), die tevoren als stoepsteenen dienst deden bij de kerk en bij de bewaarschool. Twee memoriesteenen bij den preekstoel en bij het orgel werden van een laag witsel ontdaan.

Verslag omtrent den toestand en de aanwinsten van het Museum Boymans te Rotterdam over het jaar 1902.

Maatregelen tegen de vochtigheid in de groote teekeningenzaal bleken noodzakelijk. Over de beperkte ruimte, waardoor eenige schilderijen in depot geborgen moesten worden, wordt geklaagd.

Onder de aankopen worden genoemd een schilderij van Egbert van der

Poel uit de Maartveiling bij Heberle te Keulen en schilderijen van Gerard Dou en van Jan van Goyen uit de Decemberveiling van Fred. Muller & Co, reeds vroeger in dit blad gememoreerd. Twee legaten van geen kunstwaarde werden gelukkig geweigerd.

Van den Beknopten Catalogus der Schilderijen en Beeldhouwwerken kwam een vierde bijgewerkte uitgave gereed en een Fransche vertaling van de hand van den heer Ed. Th. Borlé.

De verzamelingen van teekeningen en prenten werden belangrijk uitgebreid.

Een veertigtal teekenigen van oude meesters werd aan de Academie van Beeldende Kunsten en Technische Wetenschappen uitgeleend voor eene tentoonstelling.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van Oude Portretten in den Haagschen Kunstkring.

Gaarne voldoe ik aan het verzoek der Bulletin-redactie, om hier de aandacht te vestigen op de tentoonstelling van oude portretten, door den Haagschen Kunstkring georganiseerd, al is die tentoonstelling ook nog niet geopend.

Ik geloof niet te veel te zeggen, wanneer ik deze expositie belangrijk noem. Goed werk van de voornaamsten onzer oude portretschilders bijeen te zien in een niet al te groote tentoonstelling (ongeveer 150 schilderijen) moet voor kunstliefhebbers reeds op zich zelf een genot zijn. De tentoonstellingscommissie heeft getracht, allereerst van onze grootste meesters goed werk te verkrijgen, daarbij echter op den voorgrond stellende twee eischen, nl. dat er geen werk uit openbare verzamelingen zou komen en dat het tentoongestelde zoo min mogelijk algemeen bekend mocht zijn.

Op die wijze is een tentoonstelling ontstaan, die zelfs voor vakmannen allerlei belangrijks zal bieden.

Van *Rembrandt* zijn er: drie stukjes uit de collectie Warneck te Parijs, één zelfportret van den heer Kleinberger aldaar (vroeger coll. Esterhazy) en één uit de collectie van de Gravin Delaborde te Parijs. De grootste en tevens de fraaiste Rembrandt is die uit de verzameling Hage, te Kopenhagen, een vrouwenportret van 1632. Ten slotte nog de Rembrandt van den Heer Scheurleer te 's Gravenhage.

Hals prijkt er met het pakkend, frisch en vlot mansportret uit de verzameling Gumprecht te Berlijn, en met portretten uit de collecties Teixeira de Mattos (Vogelenzang), Warneck (portret van Schrevelius van 1617), Schloss

(Parijs), Lawrie & Co., en Sir Cuthbert Quilter (beiden te Londen). Het mansportret van Lord Spencer wordt onmiddellijk na de sluiting der Guildhall-tentoonstelling te Londen, waar het thans prijkt, in den Kunstkring verwacht.

Van *Gerard ter Borch* het — evenals de meeste bovengenoemde stukken nooit tentoongestelde — meesterlijke miniatuurportret van den Graaf van Peneranda, uit de verzameling-Warneck te Parijs. Voorts drie portretten ten voeten uit (eigenaars: Luyken Glashorst te Amsterdam en Schloss te Parijs) en een mansportret, ingezonden door de Douairière van Lennep te 's Gravenhage.

Na *Rembrandt*, *Hals* en *ter Borch*, wier oeuvre een groote attractie van deze tentoonstelling zal uitmaken, vinden wij er *Flinck* met een vijftal goede stukken uit verschillende periodes. Ook *Ferdinand Bol*, *Backer* (twee schilderijen uit de coll. Cremer alhier), *Aert de Gelder* (het van de Utrechtsche tentoonstelling bekende mansportret van 1685), *Victors*, *Verspronck* (4 stuks) en *de Bray* kan men er goed leeren kennen.

Voor de kennis van *van der Helst's* ontwikkelingsgang is zeker heugelijk het feit, dat zijn sterk Elias-achtig regentenstuk uit het Walenweeshuis te Amsterdam ter expositie aanwezig is. In zijn rijpsten tijd zien wij hem in het middenstuk van een der lengte-wanden met een kolossaal mansportret van 1644, eigendom van den kunsthandelaar Wallis te Londen.

Primitieven zijn er eigenlijk niet: slechts één bijzonder fraai mansportret uit de collectie Gumprecht te Berlijn, een *Mabuse*, en enkele andere.

Maar er moeten nog een tiental kisten inkomen: wie weet wat die nog herbergen!

Onder de oudere 17e eeuwse Hollandsche portretschilders is *Mierevelt* al zeer goed te genieten in twee portretten uit de collectie van Jhr. W. H. van Loon te Amsterdam, één uit die van Dr. Bredius en één uit die van Graaf H. van Hogendorp alhier.

Moreelse prijkt er met drie of vier stukken, waaronder één, dat in de Guildhall onlangs terecht zeer de aandacht trok.

Noem ik nog de namen *Jan Miense Molenaer* (2 stuks, waaronder een zijner hoofdwerken, uit de coll. v. Loon te Amsterdam), *Cuyf* (2 stuks), *de Keyser* (3 stuks van bijzondere importantie), *Judith Leyster*, *Cornelis Janssens van Ceulen*, *Jan Steen*, *Netscher* en *Codde*, dan heb ik veel van het voornaamste genoemd van wat er aan meesterstukken uit den grootsten tijd is.

Van de Vlaamsche school zijn slechts enkele, doch lang niet slechte stukken aanwezig: een vrouwenportretje van den ouden *Pieter Pourbus* (coll. Gumprecht, Berlijn), een *Anton van Dyck* uit de coll. Schloss te Parijs, een *Simon de Vos* en een bijzonder fraaie *Rubens*, die morgen aankomt, en, volgens het zeggen van die hem gezien hebben, met den Hals van Lord Spencer de „clou" der tentoonstelling zal uitmaken.

De schilderijen uit het einde der zeventiende en de achttiende eeuw zijn op één wand gehangen: *Maes* in zijn laten tijd, *Verkolje*, *Lubienietzki*,

en andere buitenlanders als *Graff*, *Grassi* en, last not least *Tischbein*, met twee eerste-rangs werken, ingezonden door Douair, d'Ablaing van Giessenburg alhier.

In het algemeen is er zeer veel ingezonden door Haagsche en Amsterdamsche particulieren, terwijl behalve de genoemde buitenlandsche inzendingen ook vooral die uit Polen (ongeveer 20 schilderijen) de aandacht waard is.

De tentoonstelling is van 1 Juli tot 1 September geopend.

's Gravenhage, 28 Juni 1903.

W. MARTIN.

Oude Monumenten.

St. Eusebiuskerk te Arnhem.

Uit het negende jaarverslag der Vereeniging tot restauratie dezer kerk ontleenen wij, dat deze hare taak volbracht acht, nu het koor is gerestaureerd.

In Augustus II. kwam het steenen gewelf in het koor gereed, waarna de voor het werk aangebrachte hulpzoldering kon verwijderd worden. Een balustrade werd langs den geheelen binnenomgang der kerk aangebracht, de gerfkamer werd gerestaureerd en de later aangebouwde loodsjes werden weggebroken.

Voor de restauratie van het thans nog restende gedeelte der kerk, behalve de noordzijde van het langschip, het noordelijk transept en den noordelijken zijbeuk, zijn subsidies toegestaan door de regeering en door den raad der gemeente.

Als leider der restauratie is na het overlijden van den heer Boerbooms de heer Jos. Th. J. Cuypers gekozen.

Bergkerk te Deventer.

Bij het afbikken van een muur is een schildering ontdekt, voor zoover nog te voorschijn gekomen, erg beschadigd. Zij stelt Jezus voor staande in het rechtsgebouw, gekleed zooals hij door den Joodschen raad voor Pilatus werd gezonden, naakt met rood purperen mantel omhangen, in de linkerhand den rietstaf; van de rechterhand wijzen de twee voorste vingers op zijn borst. Het hoofd is zonder doornenkroon doch met stralenkrans en de uitdrukking van het gelaat, dat bijna geheel ongeschonden is, treffend mooi door de zachtheid van de uitdrukking. Met groote omzichtigheid wordt de kalk verder verwijderd.

N. R. Ct. Juni 1903.

Enkhuizen.

De verflaag, waarmede de plafonschildering in de Zuiderkerk te Enkhuizen is bedekt, is over een klein gedeelte verwijderd. De hh. jhr. B. W. F. van Riemsdijk, hoofd-directeur, en jhr. Dr. J. Six, lid der commissie van toezicht van 's Rijks Museum te Amsterdam, hebben het blootgelegde gedeelte bezichtigd en hunne bewondering voor het schilderwerk te kennen gegeven. Hoogstwaarschijnlijk zal nu worden besloten tot de geheele verwijdering van de verflaag.

N. R. C.

Raadhuis te Jisp.

Door de Commissie tot restauratie van het Raadhuis te Jisp is eene circulaire verzonden om financieelen steun te vragen voor de restauratie van het fraaie Raadhuis, gesticht in 1650 en bijna onveranderd bewaard gebleven, hetwelk echter thans in eenen toestand van verval verkeert, die ergste doet vreezen. De kosten der dringend noodzakelijke restauratie zijn op ruim f8000 geraamd.

Door den minister van Binnenl. Zaken is eene Rijkssubsidie van f3000 toegezegd en van het resteerend bedrag is door de gemeente zelf f2500 beschikbaar gesteld, zoodat nog f2500 moet gevonden worden.

De circulaire wordt aanbevolen door eenige notabelen en door de Besturen van den Ned. Oudheidk. Bond, het Koninkl. Oudheidk. Genootschap en de Zaanlandsche Oudheidk. Vereeniging.

Het St. Agnietenklooster te Utrecht.

In een achterstraat achter de stadswal te Utrecht, dicht bij de oude St. Nicolaaskerk, kan men een gothisch kerkje opmerken, dat lange jaren als Artillerie-kazerne gediend heeft en thans onlangs tot stadsschool is ingericht. Het is de kapel van het St. Agnietenklooster, en hoewel alleen deze van de straat af zichtbaar is, vindt men daarachter, tegen de oude wallen aan, al de oude kloostergebouwen nog bijna intact bijeen. Zeer belangrijk zijn ze niet en ze maken ook geen bijzonderen indruk; want al is er weinig in verbouwd, toch zijn ze door het eeuwenlange gebruik voor allerlei doeleinden geheel verhaspeld; het platte proza der praktijk heeft hun de wijding ontnomen, die ze anders wellicht zouden hebben kunnen ontleenen aan hun ouderdom en hun vroegere bestemming. Eene uitzondering maakt de kloosterkapel, die aan de Agnietenstraat gelegen is en die de aandacht trekt door hare ongewone inrichting. Het is eene hoogst zeldzaam voorkomende kapel met eene verdieping: reeds van buiten kan men dit opmerken. Beneden vindt men eene ruimte met steenen gewelven, gesteund door lage pilaren met een'oudige geprofileerde kapitelen, en van de straat af door

eene deur toegankelijk. Daarboven strekt zich de hooge bovenkapel uit, zonder zuilen, maar overspannen door de gepolychromeerde ribben van een houten gewelf, waarop eenmaal in rijke laat-gothische bloemranden tafereelen uit het lijden van Christus waren afgebeeld ¹⁾; deze bovenverdieping communiceerde door eene deur met de kloostergebouwen. Het kleine koor der

kapel, niet in tweeën verdeeld, reikte van de vloer tot het gewelf, zoodat de dienst aan het daar geplaatste altaar zoowel door de zusters boven als door het publiek beneden kon gevolgd worden.

Eene dergelijke inrichting eener kloosterkapel is zeldzaam. Onlangs is om de aanwezigheid daarvan eene kapel te Nijmegen met moeite van de slooping gered, hoewel zij eerst uit de 17^e eeuw dagteekende. Hier bezitten

1) Zie afbeeldingen van twee bewaarde vakken van dit gewelf uit de koorsluiting in mijne: *Oude huizen te Utrecht*.

wij een veel merkwaardiger specimen, dat, hoewel betrekkelijk jong, toch nog uit den gothieken tijd dagteekent. Het gebouw, van baksteen met banden van grijzen bergsteen, is goed bewaard; de pijlers en gewelven zijn dik gekalkt, maar overigens intact. Het houten gewelf is verdwenen; maar specimina van zijne oude versiering zijn bewaard. De geprofileerde vensters zijn dichtgemetseld en op een paar plaatsen iets uitgehakt, maar de steenen traceeringen zijn grootendeels nog aanwezig. In het koor is een vloertje gelegd, dat gemakkelijk verwijderd zou kunnen worden; in de benedenkapel zijn eenige muurtjes gemetseld. Alleen het torentje is verdwenen. Eene restauratie zou dus gemakkelijk zijn. Voorloopig is daarvan echter nog geen sprake; maar het gevaar van afbraak is afgewend door de inrichting van het klooster tot schoolgebouw.

De geschiedenis van het gebouw is geheel bekend. „*Quis fundaverit et quando, mihi non liquet*”, zegt prof. Matthaeus ¹⁾, en van Heussen zegt het hem na ²⁾. Maar wij zijn thans gelukkiger: zelfs zijn wij in staat den oorsprong van het gebouw met buitengewone nauwkeurigheid te verhalen.

Het was in 1359, dat de eerzame bakker Ghisebrecht Weddeloep op den inval kwam, om het achterhuis van zijne fraaie woning Ter Hogherstraten aan de Oudegracht te bestemmen tot vrijwoning voor 17 arme lieden. Het huis zelf zou verhuurd worden, en de opbrengst zou strekken tot onderhoud der stichting in het achterhuis (op de Neude). Maar de vrome bakker meende nog niet genoeg gedaan te hebben voor het heil zijner ziel: dertien jaren later besloot hij om ook zijne fraaie woning zelve tot liefdadige doeleinden te bestemmen. Hij vestigde er eene stichting, die tot nog toe te Utrecht onbekend geweest was: een ziekenhuis, gewijd aan St. Barbara. Eene broederschap zou het beheer over het gesticht voeren en zelve de kranken verplegen. Het geheele vermogen van den bakker en van zijn zoon, die priester geworden was, werd aan de stichting vermaakt.

Maar nog was de familiestichting der Weddeloeps niet in hare laatste ontwikkelingsphase getreden: weder twintig jaren later (1392) besloot de zoon, heer Gherit Weddeloep, ze nogmaals te veranderen. Het was de tijd der moderne devotie, toen de vrije vergaderingen van vrome mannen en vrouwen als uit den grond verrezen. Heer Gherit was bevriend met den bekenden Warmhout van Buscop, den grooten stichter van zoovele vrije vergaderingen; stellig was het in overleg met hem, dat hij besloot voor de vrouwen, die in het achterhuis aan de Neude samenleefden, een regel te ontwerpen. Zoodra de oude vrouwen, die in het huis woonden, gestorven waren, zou men het „tot eenre woeninghe maken”; daarin zouden allen te zamen „enen ghemenen cost hebben, ende nyemant bisonder ende alle dinghen int ghemeen.” De bewoonsters zouden niet bedelen, maar zelve met naaien en andere vrouwelijke handwerken den kost winnen;

1) *Foundationes*, p. 42.

2) *Hist. episcopatum*, I p. 103.

tien van haar zouden bovendien zich bezighouden met de verpleging der zieken in het gasthuis. Gezamenlijk zouden zij eene »maerte'' tot haar hoofd kiezen; twisten zouden zonder tusschenkomst van het gerecht door de bewaarders van het gasthuis beslecht worden ¹⁾).

Men ziet het: de vrijwoning was op weg een begijnhuis te worden. En dat werd zij inderdaad: heer Warmhout van Buscop zelf werd de biechtvader der vrouwen. Maar niet lang bleven zij in het achterhuis van Hogherstraten bijeen; er kwam ongenoegen, en reeds in 1397 verlieten de begijnen het huis en trokken naar de overzijde der Neude, waar zij onder het patroonaat van St. Cecilia een nieuw begijnhuis stichtten ²⁾. Maar hare plaats bleef niet ledig: waren niet alle zusters medege trokken? of hadden andere de lediggelaten plaats ingenomen? Het blijkt niet; maar zeker is het, dat in 1414 nog »susteren after opter hofstede van Sinte Barbaren-gasthuis'' woonden ³⁾. Doch ook dezen beviel het op den duur hier niet: de combinatie van begijnhuis en gasthuis, die ons zoo doelmatig schijnt, blijkt op den duur niet voldaan te hebben. Zelfen hadden de vrouwen op de hofstede van St. Barbara een gebouw gesticht voor haar verblijf; maar toch verkozen zij spoedig er weder uit te trekken. Omstreeks Lichtmis 1420 waren niet alleen de zusters, »die voertiids woenende waeren after op Sinte Barberen hofstede ende nu woenende siin tot Sinte Cecylien'', van daar gescheiden; maar ook de andere zusters, die »voertiids woenaftich waeren after opter hofstede van Sinte Barbaren-gasthuys ende van Sinte Barbaren heteden'', waren vertrokken en bleken, als de »gemene zusteren van Sinte Angnyeten, nu woenaftich (te) siin aen Sinte Nyclaes kerchof after tkoer.'' Allen verklaarden toen afstand te doen van het door haar gebouwde huis en passeerden eene akte over hare rechten op de landerijen, die aan haar en aan het St. Barbagasthuis gezamenlijk toebehoorden ⁴⁾.

Zoo waren dus ook de laatste zusters van St. Barbara onder het patroonaat van St. Agnes gevestigd in eene afzonderlijke woning op het kerkhof van St. Nicolaas. Het jonge begijnhuis, dat eerlang den regel der kanonessen van St. Augustinus verkoos ⁵⁾, nam weldra toe in bloei en in omvang, want dergelijke stichtingen waren toen in de mode. Voornaam lieden als heer Frederik van Renesse van Baer (overl. 1504) en als de Utrechtsche wijbischoep Laurens de Hertoghe, bisschop van Ebron (ov. 1538), kozen er hunne laatste rustplaats, en zelfs eene natuurlijke dochter van Gelderlands hertog Karel van Egmond nam er den sluier ⁶⁾. Met den voorspoed groeide

1) Zie de brieven afgedrukt in mijne: Geschiedenis der fundatiën der Vereenigde gods- en gasthuizen te Utrecht, p. 7 vlg.

2) Vermeulen, Tijdschrift voor de geschiedenis van Utrecht, IV p. 76.

3) Matthaeus, Foundationes, p. 298.

4) Charters van Onser Vrouwenavont Lychmisse en van Woensdach na Lychmisse 1420, in het archief van het St. Barbara-gasthuis.

5) Matthaeus, Foundationes, p. 241.

6) Van Engelen, Graften en wapens, II, p. 343.

natuurlijk ook het grondgebied aan en werden de gebouwen uitgelegd. Het klooster breidde zich voortdurend uit naar het oosten, over de Nieuwstraat heen, waar de zusters een ruimen hof verkregen en waar ook haar biechtvader in het Patershuis eene woning vond ¹⁾. En wij vernemen dat zekere Johan van de Poll, wiens dochters in het klooster de gelofte gedaan hadden, op eigen kosten het »insigne aedificium, quod gynecaeum (de spin-kamer) vocatur'', had doen bouwen en bovendien nog 1000 guldens als uitzet voor zijne dochters geschonken had ²⁾. Zoo kwam ook eerlang de bouw van een ruimer bedehuis aan de orde.

De oorspronkelijke kloosterkapel, die nog in de 17^e eeuw vlak achter het koor der St. Nicolaaskerk stond ³⁾, was klein en onaanzienlijk; in het begin der 16^e eeuw besloot men dan ook tot den bouw van een ruimer godshuis: het nog bestaande gebouw aan de Agnietenstraat. De tijd van den bouw wordt ons allernauwkeurigst medegedeeld; een steen in den buitenmuur der kapel droeg de volgende inscriptie: »*Hoc templum aedificavit Dominus in laudem et gloriam magnifici nominis ejus anno 1512*'', — en in het gewelf van het koor las men eene tweede inscriptie: »*Anno 1516 perfectum est templum D. Agnetae, quod et Mons Calvariae dicitur, in honorem Dei omnipotentis*'' ⁴⁾. Dus tusschen 1512 en 1516 is de kapel gebouwd; zij werd Calvarienberch genoemd, zonder twijfel naar de tafereelen uit het lijden van Christus, waarmede men reeds toen het houten gewelf der bovenkapel versierd had. Ook over den stichter van het gebouw worden wij ingelicht: de muur der kapel droeg vroeger eene memorietafel met de volgende inscriptie: »*Anno 1536 den zesden dach in April sterf heer Henrick van Doesburch jubilearius, rector van desen huysse, fundatoir van deser kercke*.

*Dus bid ic u die hier gaat verbi,
Leest een pater noster voer mi.
Amen''* ⁵⁾.

Het was dus de oude priester heer Henrick van Doesburch, die lange jaren als biechtvader aan het huis verbonden was geweest, aan wiens volhardend pogen de stichting van het merkwaardige gebouwtje te danken is.

Nog geene eeuw zouden de zusters genot hebben van hare fraaie kapel. De hervorming kwam en sedert 1580 was het gedaan met de glorie van den Roomschen eeredienst. Wel bleven de Utrechtsche begijnhuizen ongehinderd bestaan, en konden de bewoonsters onder stedelijk toezicht

1) Transport van 21 November 1593.

2) *Historia episcopatum*, I p. 103.

3) Zie afbeeldingen dezer kapel door Saffleven: *Topogr. atlas der stad Utrecht* No. 953* en 953**.

4) Buchelius. *Descriptio urbis Rheno-Trajectinae*, p. 37. — Van Engelen, *Grafs en wapens*, II p. 343. — *Historia episcopatum*, I p. 103.

5) Zie de inscriptie l. c. Zij kwam tweemaal voor: op de grafzerk van den pater en op zijne memorietafel aan den kerkwand.

aanvankelijk zelfs zonder bezwaar hare godsdienstplichten blijven waarnemen; maar sedert 1613 werd het toezicht scherper, en meer en meer werden de vrouwenkloosters ingericht als hofjes voor behoeftige oude vrouwen. Door die veranderde bestemming werden de uitgestrekte terreinen en omslachtige gebouwen nutteloos; de rentmeesters, die door de stad over de gestichten gesteld waren, maakten dan ook met goedkeuring van den magistraat de perceelen allengs te gelde ten bate van de stichting; gelukte dit niet, dan beschikte de magistraat zelf op andere wijze over de leegstaande gebouwen. Zoo is het voortgegaan, totdat de stad, door den nood gedrongen, na het einde der Fransche bezetting, die ook voor de financiën een ramp geweest was, de begijnhuizen in 1674 met één slag annexeerde ten bate van hare benarde kas.

De lotgevallen van het St. Agnietenconvent in deze eeuw van jammer en verwaarloozing zijn ons toevallig bijzonder goed bekend gebleven. Het eerst is de kloostertuin aan de overzijde der Nieuwstraat verkocht. Er werd eene straat door gelegd (het verlengde der Agnietenstraat), en verschillende liefdadige stichtingen verzeen op het terrein: eerst de vrijwoningen van Adriaan Beyer, toen die van Maria van Pallaes en van Jan van Gronsveld ¹⁾. De rest van het terrein met het »patershuis" werd aan partikulieren verkocht ²⁾.

Ook de kloostergebouwen zelve ontvingen allengs eene andere bestemming. In 1644, bij de oprichting van het Schilderscollege, werd eene groote, goed verlichte zaal aan het St. Nicolaaskerkhof aan het college afgestaan, om er eene permanente expositie van schilderijen, eene soort van bazar, te vestigen, — de eerste proef van dien aard in Nederland, die dan ook in de beschrijvingen der stad Utrecht als eene merkwaardigheid vermeld wordt. De zaal werd door de schilders netjes met eiken paneelwerk besloten en in gebruik genomen, en hoewel het met de onderneming nooit recht vlotten wilde, bleven de schilders er toch dertig jaren lang gevestigd ³⁾. In de nabijheid, aan het kerkhof, had ook een ander gild, dat der kleermakers, zijne gildekamer gevestigd ⁴⁾, en in de kelders onder een der zalen had de schilder Abraham Willaerts zijn atelier ingericht ⁵⁾. Spoedig werd ook een ander gedeelte van het kloostergebouw voor artistieke doeleinden bestemd. Op verzoek van Anna Groesen, »coopvrouw tot Amsterdam, handelende in florette ende syderederye", werd haar door de Vroedschap de beschikking gegeven over de zoogenaamde spinkamer en het aangrenzende vertrek (ten oosten van de kloosterkerk), om daarin eene fabriek van zijden artikelen te vestigen ⁶⁾. Zij had aangeboden, in hare fabriek aan honderd personen werk te verschaffen en verkreeg het gebouw voor zes jaren, mits zij zelve de

1) Transport 27 Jan. 1597. — V. d. Monde, Straten en stegen, I p. 271—274.

2) Vroedschapsresolutien 10 Sept. 1655, 14 April 1656, 24 Jan. 1659.

3) Zie mijne Schildersvereeningen te Utrecht, p. 30—32.

4) Vroedschapsresolutie 20 Jan. 1668.

5) Ibid. 20 Jan. 1668.

6) Ibid. 11 Oct. 1652.

door haar bereide zijde liet verwerken en haar fabrikaat alleen aan winkeliers verkocht. Maar belangrijker was eene andere fabriek, die eenige jaren later den geheelen westelijken vleugel van het convent, om en bij de toonkamer des schilders, in gebruik kreeg. Zeker Jean de la Cam, die beweerde het geheim ontdekt te hebben om »crystal de montaigne" te vervaardigen, kreeg van de Vroedschap de beschikking over het oude kapelletje en de aangrenzende vertrekken, den zolder boven de schilderkamer, de kelders, de binnenplaats en de kloosterkerk, om daar »allerhande sierlijke ende constige wercken te gieten ende formeren, dienende tot ornament in een cabinet ende andere veelvoudige gebruycken"; zolang hij te Utrecht gevestigd bleef, zou men daar geene glasblazers toelaten ¹⁾. Maar niet lang bleef hij in het klooster; want in 1674 werd het geheele gebouw door de Vroedschap bestemd tot verblijf der ambachtskinderen en andere onbeheerde jongelieden, wier verzorging de stad op zich had genomen ²⁾. En sedert dien tijd tot het begin der 19^e eeuw toe is het gebouw (waarbij later de bekende Fundatie van Renswoude is opgegroeid) voor dat doel bestemd gebleven. Ook de groote zaal van het klooster, stellig eenmaal de reventer der nonnen, waaraan tot nog toe geene vaste bestemming gegeven schijnt te zijn, werd thans voor de weezenverpleging aangewezen en tot eetzaal der meisjes ingericht. Doch voortaan evenals vroeger, bleef deze zaal, blijkbaar de grootste van de stad, bij feestelijke gelegenheden in gebruik voor de diners, die de stad aanrichtte bij de stichting harer hoogeschool, bij haar eeuwfeest en op andere heugelijke gedenkdagen ³⁾.

In het begin der 19^e eeuw, toen het Ambachtskinderhuis in financieelen nood verkeerde, trok zich dit in de Fundatie van Renswoude terug, en werden de kloostergebouwen tot kazerne ingericht. Eene eeuw lang hebben de gebouwen toen veel geleden door verwaarloozing en vervuiling. In 1884 zijn de overblijfselen van het beschilderde houten gewelf uit de kerk gebroken en in het Stedelijk museum gered. Eerst onlangs zijn de gebouwen door de militaire autoriteit ontruimd, eenigszins opgeknapt en tot stadsschool ingericht. Verwondering mag het baren, en wel pleit het voor hunne hechte constructie, dat ze, na eene eeuw van verwaarloozing, nog zóo solide bevonden zijn, dat ze zonder belangrijke veranderingen voor hunne tegenwoordige bestemming ingericht en dus van den ondergang gered zijn kunnen worden.

S. MULLER Fz.

1) Ibid. 20 Jan. 1668.

2) Vroedschapsresolutie 17 Aug. 1674.

3) Zie een gezicht in deze stedelijke feestzaal, geschetst door J. de Beijer, in den Topographischen atlas der stad Utrecht, no. 1077**.

Vianen.

In de gisteravond gehouden vergadering heeft de gemeenteraad van Vianen met algemeene stemmen besloten de rijks subsidie ad f 2500 voor restauratie van den kerktoeren, op de gestelde voorwaarden, te aanvaarden, mits de begroting van f 5000 niet overschreden worde; daarbij is besloten f 1500 aan te vragen aan de Prov. Staten.

N. R. Ct. 26 April 1903. I.B.

St. Walburgkerk te Zutphen.

Toen de steiger in den Zuiderbeuk der St. Walburgskerk gezet was, is de bibliothecaris dezer kerk, Dr. Meinsma, er op gegaan, om eens te onderzoeken, in hoeverre zijne veronderstelling juist was, dat de beschildering van dit deel der kerk met die van den Noorderbeuk zou overeenstemmen. Dit vermoeden lag voor de hand: immers beide armen van het transept verschillen geen tien jaren in ouderdom: de Noordelijke kwam in 1492, de Zuidelijke in 1499 gereed, terwijl men bovendien in den Zuidelijken arm de bloemen, op dezelfde plaatsen als in den Noordelijken, door de kalk zag heenschemen.

Nadat het onderzoek gedurende eenige dagen is voortgezet, valt voorloopig mee te deelen, dat het vermoeden van den heer Meinsma juist bleek. Ook in dit deel der kerk ontspruiten uit de bovenhoeken der gewelfvelden bonte bloemen en arabesken, waaruit bustes van heiligen opreizen. Lang niet alle hebben een aureool. Onder de tot nu gevondene zijn verschillende vrouwenfiguren zoo bv. Maria met het kind Jezus. Zij zijn niet gemakkelijk te determineeren. De attributen zijn niet overal duidelijk, en de namen, welke er bijge staan hebben op korte rotula, schijnen, vóór dit gewelf gewit werd, opzettelijk uitgewischt te zijn. Terwijl de zwarte letters in het Noordertransept meestal vrij duidelijk te voorschijn kwamen, is hier, ook bij de grootste zorg, nauwelijks één letter duidelijk voor den dag gekomen, en op de rugzijde van de neervallende kalkschilfers bleek geen verf aanwezig te zijn. Slechts op een tweekant spreukbanden was met groote moeite een naam te ontcijferen. Voor zoover thans is na te gaan, geeft dit gewelf alleen figuren uit het Nieuwe Testament. Het schilderwerk is in denzelfden geest als dat van den Noorderdwarsbeuk gedaan; waar 't gewelf droog is — hier en daar heeft 't erg door lekkage geleden — komen de kleuren soms vrij helder, hier en daar bijna ongerept onder de kalk vandaan. Opmerkelijk is het, dat hier meermalen ook blauw aangewend is, eene kleur welke in het Noordertranssept geheel ontbreekt.

N. R. Ct. 2 Mei 1903. I.C.

Met de werkzaamheden aan de buitenrestauratie der St. Walburgskerk is weder aangevangen.

Thans is de oostgevel van het Zuiderdwarschip aan de beurt. Tegen dezen gevel zijn aangebouwd de consistoriekamer en een klein gebouwtje daarnaast.

Het eerstbedoelde is tegelijk met het Zuiderdwarspand gezet — nl. in 1499 — terwijl het andere, dat door eene deur onmiddellijk met het dwarspant gemeenschap heeft, in 1544 verrees als »schrijf en rekenkamer.'' Daar werd o. a. de geldelijke administratie der kerk gevoerd. In onzen tijd was het als bewaarplaats eener kinderlijkkooets in gebruik.

Dat de consistoriekamer tegelijk met het Zuiderdwarspand gezet werd blijkt o. a. uit het niet doorloopen van het conterfort, hetwelk boven de nok van het gebouwtje zichtbaar is, doch niet daarbinnen, terwijl er ook geen fundament van aanwezig is. Het zou natuurlijk kunnen zijn, dat het fundament en het gedeelte conterfort wel bestaan hebben, doch later zijn weggebroken, om meer ruimte in het gebouwtje te winnen, dat dus dan van later dagteekening zou zijn. Dat blijkt evenwel niet het geval te zijn geweest.

De gelijkvloersche verdieping van dezen aanbouw diende voorheen als gerfkamer, de bovenverdieping als librye. Hier stonden de twee fraaie eikenhouten kasten uit de 16e eeuw, welke eenige jaren geleden, aan het Rijksmuseum in bruikleen zijn gegeven.

Ongeveer over het midden van het buitenwerk der consistoriekamer gaat eene zandsteen cordonlijst. In het metselwerk daaronder loopen horizontale banden van tufsteen. Boven de cordonlijst is alles in roode baksteen opgetrokken.

De benedenverdieping van het gebouwtje krijgt door een groot modern raam licht, dat er ter vervanging van een vroeger kruisvenster is aangebracht. Dit was veel kleiner blijkens de later dichtgemetselde vensters aan den Zuid- en Noordkant.

De ramen der bovenverdieping — zandsteen kruiskoziijnen — zijn nog in hun oorspronkelijken toestand met uitzondering van dat aan den Noordkant, hetwelk dichtgemetseld is. Het ijzeren beslagwerk der luiken is blijkbaar nog van vroegeren datum.

Het gebouwtje naast de gerfkamer komt met zijne daklijst niet hooger dan de cordonlijst der gerfkamer. Door het geheele metselwerk loopen ook hier horizontale banden van tufsteen. Het voorfront is verknoeid door het inzetten eener groote deur, noodig voor den kinderlijkswagen. Naast die deur is nog een oorspronkelijk venster aanwezig, terwijl er aan de zuidzijde één is dichtgemetseld. De plint is indertijd met gewone metselsteen onoordeelkundig hersteld.

Mén hoopt dit jaar, althans in 1904, met de geheele restauratie van dezen gevel en die der beide gebouwtjes gereed te komen. Met den gevel moeten hersteld worden: twee ramen, twee conterforts en vier pinakels met even zoovele vakken van de balustrade langs het kerkdak.

Het conterfort met pinakel op den Zuidoosthoek werd reeds tegelijk met den Zuidgevel van het dwarspand hersteld. Dat in het midden en dat van den kooromgang in den Noordoosthoek moeten nog hersteld worden. Achter laatstbedoeld conterfort zit nog een gedeelte van den tufsteenen buitenmuur van het dwarspand der oorspronkelijke kerk. Dit pand was nl. veel korter dan het tegenwoordige.

N. R. C.

19 Mei 1903.

Wijnhuis te Zutphen.

De fraaie renaissance-portiek uit 1660 voor den hoofdingang van het Wijnhuis, evenals dit gebouw door den stadsmetselaar Emond Hellenraet ontworpen, eischte dringend eene restauratie van de afdekking. Het hout hiervan was vergaan, de steenen lijsten met de frontonversiering, het wapen van Zutphen vastgehouden door twee leeuwen, waren verweerd en stuk. Men is thans begonnen daaraan de hoognoodig gebleken herstellingen te doen.

De Bouwwereld.

20 Mei 1903.

Een Hollandsche stad in Sleeswijk-Holstein, (naar het artikel van den Regierungs-Baumeister Paul Krause in »Die Denkmalpflege'', 1903 n° 6).

De verhoudingen van land en water, die aan Nederland een eigenaardig cachet verleenen, worden ook langs de Deutsche Noordzee-kust aangetroffen. Reeds hierdoor is het niet te verwonderen, dat zich in dit gebied in verschillende opzichten een gelijke ontwikkeling vertoont. Veel Deutsche handwerkslieden vonden in kunstambachten hunne opleiding in de Nederlanden, en verschillend huisraad, ja zelfs grootere kunstwerken kwamen uit de Nederlanden en dienden den Noord-Deutsche meesters ten voorbeeld bij hun arbeid. Reeds in de 12^e eeuw trokken Hollanders naar Sleeswijk en beschermden daar door het maken van dijken de lage landen aan de Elbe tegen het zeewater. Later bouwden zij zelfs een geheele stad aan de Westkust, waar de natuurlijke verhoudingen zooveel overeenkomst vertoonden met die in het vaderland. In 1621 verschaftte Hertog Friedrich III van Sleeswijk-Goltorp aan de Hollandsche Remonstranten, die wegens godsdienstige vervolgingen het vaderland ontvlucht waren, een wijkplaats aan den Eider. Friedrichstadt werd een vrijplaats voor de aanhangers van verschillende godsdiensten en weldra voegden zich Joden, Lutherschen, Katholieken,

Kwakers en Mennonieten bij de Hollandsche Remonstranten. Van deze laatsten, die oorspronkelijk de meerderheid vormden, trokken spoedig de aanzienlijksten weder weg, toen in Holland vrijheid van godsdienst was toegestaan.

De stad was aangelegd midden in het lage land aan den rechteroever van den Eider, zoo dicht aan zee, dat de zeeschepen bij vloed de stad bereiken konden. De Treene, die lager op den Eider uitmondde, werd door sluizen afgesloten en de hiertoe gegraven kanalen gaven de hoofdlijnen voor het stadsplan, dat nog heden onveranderd is gebleven en met zijn regelmatige rijen boomen het eigenaardig aanzien geeft, dat nu nog elken bezoeker van het stille nette stadje treft.

In de kerken zijn nog verschillende onderdeelen, die uit de oude kerk stammen, die door de zee aan het dorp is ontruk (zie Verzeichnis der

Kunstdenkmäler in Schleswig-Holstein) en van de oorspronkelijke huizen uit de eerste Hollandsche tijd zijn nog enkele behouden.

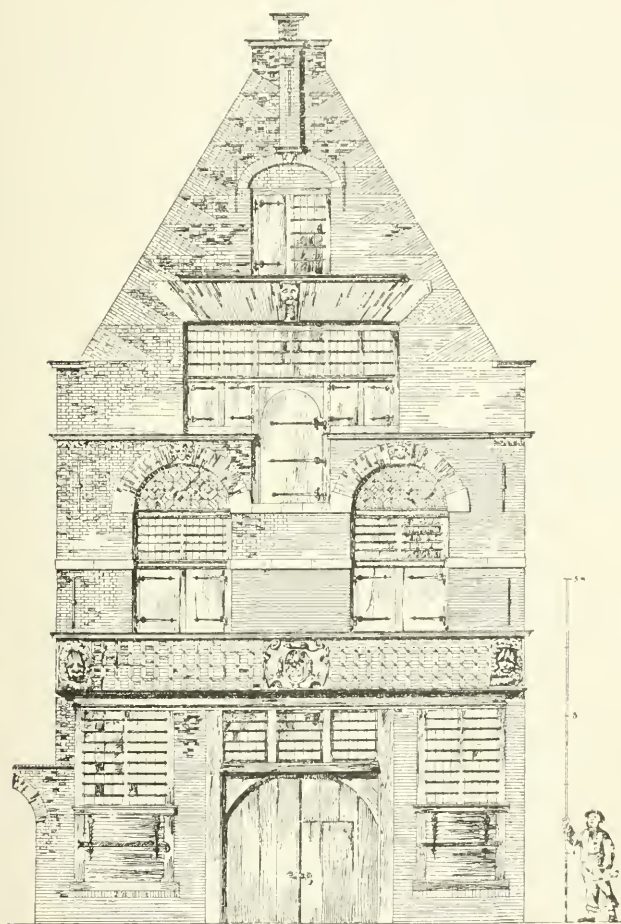
In den laatsten zomer werd een eenvoudig maar deftig, goed bewaard huis aan de Mittelburggrabe afgebroken. Van een naburig huis is de betimmering van een kamer in het Flensburger museum geplaatst. Van andere huizen vindt men nog aardige deuren of wanden met Delfsche tegels o. a. een tableau van een vogelkooi, bestaande uit 15 gekleurde tegels. Gelukkig is het belangrijkste huis der stad in den ouden staat bewaard gebleven, de zoogenaamde Alte Münze, die thans in het bezit is van de

In 1902 afgebroken huis te Friedrichstadt.

Mennonietengemeente. Dit huis werd in 1625 door den stadhouder Moersbergen gebouwd, wiens dochter omstreeks 1640 reeds de zaal in den achtervleugel aan de Lutherschen voor godsdienstoefening afstond. In 1652 werd het huis door de Mennonieten verkregen, die het zuidelijk deel in 1708 tot kerk inrichtten. Dit deel is op een gewelfden kelder gebouwd en bevatte volgens de overlevering oorspronkelijk de pronkzaal van den stadhouder en

waarschijnlijk ook de overige woonvertrekken. De wenteltrap is nog van den ouden bouw, doch de kamer van den predikant dateert waarschijnlijk van vóór de verbouwing in 1708. De aanbouw verkeert in slechten staat. De grootte der vertrekken zonder scheidingswanden op den beganen grond en

De Alte Münze te Friedrichstadt.

daarboven, de wijde deur en het ontbreken van haardsteden doen vermoeden, dat dit gedeelte voor pakhuis bestemd was, waartoe het ook thans wordt gebezigd. Er is hierdoor weinig zorg aan het pand besteed, doch hierdoor is althans de oude inrichting grootendeels bewaard gebleven. De ondervensters zijn door opslaanbare houten luiken gesloten, waarboven het bovenraam met glas in lood op de fraai geprofileerde kozijnen van eikenhout rust. Deze gevel is het rijkst versierd wegens den stand aan de straat en

geeft het bewijs van de hooge ontwikkeling der Nederlandsche kunst in die dagen. Boven den ingang vindt men het opschrift:

»omne solum forti viro patria.»

Ook bij de later gebouwde huizen is de invloed van de Hollanders merkbaar. Het zijn smalle huizen met naar verhouding breede vensters. De penanten zijn hierdoor dikwijls zoo smal dat men aan het vakwerk wordt herinnerd. Het zijn vlakke trapgevels of tuitgevels met vlechtwerk, versierd met fraai gesmeede ankers, met gevelsteen en met leeuwenkoppen, enz. Bij latere verbouwingen is somtijds van gedeelten van den ouden bouw uit den Hollandschen tijd gebruik gemaakt. Vooral de deuren zijn met voorliefde behandeld. Een groot deel der oude huizen is echter verdwenen door de vernieuwingen, die noodzakelijk gemaakt werden door de beschieting der stad in 1850.

J. C. O.

1) De hierbij gevoegde afbeeldingen zijn, met toestemming van de Redactie, aan »die Denkmalpflege» ontleend.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Atlas van Stolk. Katalogus der historie-, spot en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland, verzameld door A. van Stolk Cz., gerangschikt en beschreven door G. van Rijn. Zesde deel. Amsterdam, Frederik Muller & Co. 1901 8°.

Mocht ik vroeger reeds in dit tijdschrift ¹⁾ mijn algemeene indrukken van dezen reuzenarbeid weergeven, nadat het vijfde deel verschenen was, de uitgave van het zesde is voor mij een gereede aanleiding in bijzonderheden hierop terug te komen, want vooral dit zesde deel doet de groote voortreffelijkheden van het werk van den Rotterdamschen bibliothecaris uitkomen. In dit deel toch worden de prenten behandeld die het veelbewogen tijdperk van 1783 tot 1795 illustreeren, m. a. w. den patriottentijd, en al moet men erkennen, dat de heer van Rijn in geen tijdperk van onze geschiedenis vreemd is, in den Keezentijd is hij eerst recht doorkneed. En het is wel strikt noodzakelijk dat een geschiedvorschcr een mentor van dat gehalte als geleide heeft, wanneer hij uit den chaos van zinne- en spotprenten bronnen voor zijn onderwerp wil putten. Zaakkundige en uitvoerige verklaring is hier vereischte. Aan Frederik Muller heeft het zoowel aan tijd als aan de noodige historische detailkennis ontbroken, om zijn beschrijving tot leiddraad te doen verstrekken.

¹⁾ Het historisch belang doet ons bijna niet gevoelen, dat uit een oogpunt

van kunst de thans behandelde prenten in het algemeen zoo weinig verkwikkelijk zijn, al is een groote stap voorwaarts in vergelijking met het vorige gedeelte der 18de eeuw niet te miskennen. Reinier Vinkeles heeft sommige gebeurtenissen op waarlijk magistrale wijze geïllustreerd, zooals het Vrijheids- en het Alliantiefeest te Amsterdam in 1795, en Jan George Waldorp's geestig geëst prentje »Ecce proditor'' staat niet geheel alleen.

Wanneer ik nu toch een reeks opmerkingen ten beste geef, dan is dat, omdat ik het nuttig oordeel dat over het moeilijke thema van prentbeschrijving verschillende meeningen tegenover elkander gesteld worden.

M. i. had de heer van Rijn zich niet mogen laten verleiden, om in zijn beschrijving van »Nederlandsche historieprenten'' een aantal nummers op te nemen, die dien naam niet verdienen, zooals om enkele voorbeelden te noemen n°. 4584, een »Provisioneele ordre voor de gewapende Burgerye te Amsterdam'', een plano-blad dat het stadswapen uitgezonderd, slechts tekst bevat, n°. 4598, het »afkomen'', »ankeren en »slyten'' van een houtvlot op den Rijn en vóór Dordrecht, dat al is de uitgave van deze vier prenten in 1785 geschied, geen gebeurtenis in dat jaar afbeeldt, n°. 5064—5066, spotprenten op het jou-jou-spel en n°. 5150, een gildebrief van het St Ambrosius- of IJmkersgild te Breda, dat in 1695 was opgericht en op het jaar 1793 geplaatst is, omdat in dat jaar Jan Johannis van Dorst tot koning van het gild verheven is. Deze laatste bevatten voortreffelijke bijdragen tot onze kennis van de zeden en gewoonten onzer voorouders, maar aan hunne catalogiseering zijn andere eischen verbonden dan die wij aan historieprenten stellen.

Ditzelfde geldt bv. van 4687, een der talloze portretten van Hendrik Hooft Daniëlsz.. Al is deze prent verschenen bij gelegenheid dat vader Hooft voor de achtste maal tot de burgemeesterlijke waardigheid verheven werd, het is nu eenmaal een portret en geen historieprent. Gelijke consideratie zou van honderden portretten de opneming noodzakelijk gemaakt hebben. Het is steeds viciëus, deze op een bepaald jaar te brengen, vooral wanneer het een stellig verkeerd gekozen jaar is, zooals n°. 4843, het portret van prins Willem V. dat op het jaar 1787 geplaatst is, niet-tegenstaande het tot een reeks behoort, waarin ook het portret van Frederik den Groote voorkomt, die al een jaar te voren gestorven was. Nrs. 5013—5015. 5089—5092 en 5165 zijn prenten over de Fransche Revolutie, en deze collectie bevat blijkens den titel »historie- spot- en zinneprenten betrekkelijk de geschiedenis van Nederland''.

Een ernstig bezwaar heb ik tegen de wijze waarop de heer van Rijn titels gemaakt heeft, waar de prenten er geen hebben, en waarvoor hij meestal de eerste woorden van den begeleidenden tekst gekozen heeft, zooals bij n°. 4678 »Verklaring tot de vrijheids prent der hedendaagsche cantzel hussaaren''. Het lag toch voor de hand deze prent te noemen »De vrijheids prent der hedendaagsche cantzel hussaaren''. Gekker nog is n°. 4681: »Ver-

klaring van de bovenstaande afbeelding". Zodoende krijgen we ook soms een geheel verkeerden indruk van de prent, bv. wanneer van n°. 4726, een zinneprent op het sneuvelen van Mr. Cornelis Goverd Visscher, de titel gegeven wordt »D'Actie is voorgevallen by Jutphaas, den 6de Mey 1787, s'avonds ten 10 uren'', en dat alleen omdat deze toelichting als onderschrift staat bij de kleine voorstelling van dit gevecht op de prent. Bedenkelijker nog wordt deze handelwijze, wanneer eenige woorden, die in de prent gegraveerd zijn, als titel dienst doen, terwijl de werkelijke titel anders luidt. Dit merkte ik bv. op bij n°. 5122; deze geestige prent heet niet »Ça Ira'' naar de woorden die uit den mond van den vooroptrekkenden duivel komen, waarmede immers slechts is aangeduid dat de achter hem aan trekkende apen het Fransche revolutielied »Ah! ça ira, ça ira, ça ira! Les aristocrats à la lanterne'' zingen, maar »De Uitmarsch der Franschen naar de Nederlanden'', zooals staat boven de uitlegging op rijm, die aan het exemplaar van de collectie van Stolk ontbreekt. Uit dit vers blijkt ook, dat Muller gelijk had, met in het kasteel links bovenaan Willemstad en niet de Bastille te zien, immers wij lezen:

»Geertruidenberg, — Breda, gaf hun geen hoop verlooren,
Doch Willem's dond'rend' Wal deed hem wel anders hooren.
Hun hoop werd eens bedrogen, 't kasteel blijft in de lugt,
Hun vlugt met schand, en schaamte, was 't einde van de klugt."

Iets dergelijks kunnen we opmerken bij n°. 4700, een zinneprent ter eere van Hendrik Hooft Daniëlsz.. Niet het citaat uit Cicero, dat te lezen is op het voetstuk, waarboven het leelijke gezicht van vader Hooft ons tegengrijnst, is de titel, maar deze luidt geheel als op n°. 4699: »Ter gedachtenisse van den vader des vaderlands''.

Ook de gekozen volgorde der prenten geeft aanleiding tot eenige opmerkingen. Waar twee of meer prenten een reeks vormen van gebeurtenissen die op een verschillend tijdstip zijn voorgevallen, vermeldt de heer van Rijn het geheel op de laatste gebeurtenis. Zodoende is zeker de chronologie der vervaardiging in de meeste gevallen juist aangegeven, en bij de beschrijving van den een of anderen graveur zou dit ook goed zijn; maar in den catalogus van een atlas van historieprenten is het misplaatst. Immers wanneer nu naar een prent uit zulk een reeks weer een copie bestaat, dan is die toch weer op een datum van het voorgestelde feit geboekt. Dit geeft den zonderlingen toestand, dat een copie het origineel voorafgaat. Als voorbeeld noem ik slechts n°. 5110, copie naar n°. 5120.

Reeds heb ik er op gewezen, dat de heer van Rijn herhaaldelijk Frederik Muller corrigeert bij het verklaren van een prent, en daardoor was hij genoodzaakt, dikwijls aan een prent een andere plaats te geven dan waarop deze in het werk van Muller te vinden is. Deze prenten nu nam hij steeds tweemaal op, bv. »Joseph II of de roomsche keizer in het ootje'' op n°. 4613 en nog eens op n°. 4613. Was het er alleen om te doen het vinden

gemakkelijk te maken, dan ware een eenvoudige vermelding met verwijzing naar het juiste nummer voldoende geweest, maar het register op de titels aan het einde van het geheele werk, dat wij toch stellig mogen verwachten, zal ook deze verwijzing overbodig maken. De thans toegepaste dubbele nummering geeft een verkeerd denkbeeld van de uitgebreidheid van de verzameling van Stolk, en deze is zoo rijk, dat die reclame achterwege had moeten blijven.

In dit zesde deel staan gelukkig heel wat minder historische excursies dan in vorige deelen. Toch heeft de heer van Rijn zich ook thans eenmaal niet kunnen weerhouden, om naar aanleiding van eenige prenten van zekeren Augustus Cornelius de Busch, van p. 133 tot p. 139 een verhandeling te schrijven over dezen »Uitvinder van de Berlynder Druk," waarvoor de de verzameling le Francq van Berkhey van den heer Sijthoff te Leiden hem de bouwstoffen heeft geleverd. Een en ander is zeer interessant, maar het had gepubliceerd moeten zijn als artikel in een tijdschrift. In dezen catalogus behoort het niet thuis en wordt het niet gezocht.

Dat n°. 4647 niet gelijk is aan Muller n°. 4713 zou ik niet opmerken, wanneer de beoefenaars onzer muziekgeschiedenis er niet juist hun voordeel mee zouden kunnen doen, dat hier gansch verschillende zaken beschreven zijn. Terwijl we bij Muller hebben een Marsch der Burger-Compagnie Wijk 5 gecomponeerd door F. Wykman" en een »Tweede Marsch van het Utrechtsche Exercitie-Genootschap gecomponeerd door den Wel-Edelen Gestrengen Heer O. D. Gordon" (de eerste ook in de coll. van Stolk onder n°. 4670), bevat het beschreven nummer een »Marsch, retraite en vaandelmarsch der burger compagnie van wyk 40 te Amsterdam . . . voor het clavier en de viool, door B. Ruloffs, Orchestmeester en Organist te Amsterdam."

Het is zonderling, dat de heer van Rijn, meestal zoo uiterst uitvoerig, een enkele maal iedere toelichting achterwege houdt, zelfs de meest noodzakelijke tot verklaring van een prent, bv. bij n°. 5069 »Rouwdecoratie in Felix Meritis" tout court. Dat deze rouwdecoratie aangebracht was ter herdenking van den orkestdirecteur Joseph Schmidt is toch de hoofdzaak, en de enkele verwijzing naar een vorig deel, waar deze prent terloops vroeger genoemd is, had wel vervangen mogen zijn door een meer zaakrijke uiteenzetting.

Ten slotte nog een enkel woord over een opmerking van den heer van Rijn in zijn Voorbericht. Daarin zegt hij dat als een der belangrijkste nummers van dit deel zeker te beschouwen is n°. 4985, de origineele vaandels van de scheepstimmerlieden, welke rondgedragen werden in de optochten 8 Maart en 7 Aug. 1788 te Rotterdam gehouden. M. i. behooren deze „orgineele vaandels" geheel niet thuis in een historischen atlas, maar in een stedelijke antiquiteitenkamer.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Muntvondst te Stamproy (Limburg).

Te Stamproy zijn in het begin van dit jaar de navolgende zilveren munten gevonden:

Holland. 1601. Roosschelling. Nijmegen. 1689. Statenschelling. Brabant. Albertus en Isabella (1598—1621). Pauwschelling zonder jaar te Brussel en van 1621 te Antwerpen geslagen. Stukken van drie Sols van 1617 en 1620 te Antwerpen, van 1616, 1619 en 1620 te Brussel en van 1621 te 's-Hertogenbosch geslagen. Escalins van 1622, 23, 24, 25, 28 en 1651 te Antwerpen, van 1622, 23, 24, 29, 41, 45 en 1651 te Brussel geslagen. Vlaanderen. Pauwschelling van 1621. Doornik. Es-calin van 1625, 1638, en 1652. Luik. Schellingen van 1640 en 1654. Frankrijk. $\frac{1}{4}$ Kroon van 1643 van Lodewijk XIV te Parijs geslagen.

Al deze munten, ruim 80 stuks, hadden veel geleden.

's-Gravenhage. April 1903.

A. O. VAN KERKWIJK.

De Romeinsche begraafplaats aan den Berg-en-Dalschen weg bij Nijmegen.

De opgravingen hadden ten deele — en zelfs voor een zeer groot deel — zonder enig toezicht plaats op een braakliggend stuk grond, oostelijk van de Hugo-de-Grootstraat. Spelende jongens hadden, al gravend, urnen en schotels gevonden en deze spoedig aan liefhebbers verkocht. Het gevolg was een ware opgravingsmanie onder de straatjengd, die zoo'n vaart nam, dat er overal over werd gesproken. Van de zijde des eigenaars (of liever des beheerders) van den grond werd er nu een einde aan gemaakt. Inmiddels had het onderzoekingswerk al vele weken geduurd, voornamelijk in de maanden Februari en Maart.

Tijdens den aanleg van de Hugo de Grootstraat, voor een zeven- of achttal jaren geleden, waren reeds herhaaldelijk Romeinsche oudheden gevonden en hetzelfde had plaats gehad in een deel van een 50 à 60 Meter meer oostwaarts gelegen straat (thans Peter Brugmanstraat) en op een particulier erf langs de nog ongeveer 90 Meters meer oostwaarts gelegen Eleonorastraat. Dit laatste erf, reeds toenmaals deel uitmakend van een bloemisterij, en waaruit reeds herhaaldelijk Romeinsche oudheden waren opgedolven, werd door den tegenwoordigen eigenaar, eveneens bloemist en tuinder, door de in zijn nabijheid gedane vondsten daartoe aangespoord, in de maand Maart meer systematisch omgewerkt, zoodat waarborg gegeven was voor een zooveel mogelijk ongeschonden opdelven der verborgen schatten.

Iets meer oostwaarts van de Eleonorastraat werden bij den aanleg der Jan van Goyenstraat in 1898, door de Gemeente, eveneens hier en daar Romeinsche zaken opgegraven, waaronder o. m. het mozaïek-glazen schoteltje, dat op blz. 108 onder No. 78 van den Catalogus van het Nijm. Gemeentemuseum (A^o 1895) is beschreven en een der zeldzaamheden van de collectie mag genoemd worden.

De gezamenlijke hierboven genoemde vindplaatsen liggen aan de noordzijde van den Berg-en-Dalschen weg en beslaan een oppervlak van ± 4 H.A.

Ongetwijfeld hebben wij met een begraafplaats te doen, daar de gevonden voorwerpen bestemd waren om de as der verbrande lijken te bevatten, of behooren tot die, welke bij de ter aarde bestelling werden mede gegeven. De diepte waarop zich de voorwerpen bevinden bedraagt $\frac{1}{2}$ tot 1 Meter beneden het maaiveld, doorgaans juist boven de scheiding van de zand- en humuslagen.

Zeer algemeen wijzen de opgedolven voorwerpen door hunne vormen, zoo ook de gevonden munten, het tijdperk aan van de keizers uit het huis van Augustus, vermoedelijk van 30 à 40 jaar vóór Chr. tot 50 à 60 jaar na den aanvang onzer tijdrekening. Ook enkele vóórhistorische voorwerpen werden mede opgedolven, voornamelijk vaatwerk van vermoedelijk Gallischen oorsprong, dat door de nieuwe bewoners was medegebracht, of wel door vroegere inwoners was gebruikt.

Een aanzienlijk gedeelte van het opgegravene, zoowel aan de Hugo de Grootstraat, als uit de bloemisterij, werd aangekocht door den Heer G. M. Kam, en in diens hoogst belangrijke en met groote kennis opgestelde verzameling opgenomen.

Enkele der thans gevonden in zijn bezit gekomen voorwerpen zijn belangrijk te noemen; zooals een gemarmerde oranje-roode aarden kan, een dito kleine witte urn en een gezichtsurn van 23 c.m. hoogte bij 70 c.m. omtrek, een zeldzaam en schoon exemplaar, waarbij de mond van het ruw geboetseerde aan het maan-mannetje herinnerende gelaat een ontkiemende vrucht houdt, als symbool van het ontluikende leven.

Ook moet als een unicum genoemd worden een vaas op schotel, waarbij de eerste (wegens zijn vorm »scotula" genoemd) van de produkten der metaaltechniek is afgekeken. Het gevonden, niet ongeschonden exemplaar, is van terra nigra, 15 c.m. hoog. De bovenomtrek meet 80 c.m., die van den voet 67 c.m., zoodat de vaas van boven aanzienlijk wijder is dan van onderen. Het profiel, waarnaar de omtrek op de draaischijf is bewerkt, vertoont een naar binnen gebogen lijn, waarvan de pijl 28 mM. hoog is, en zich niet in het midden der koorde, maar veel meer benedenwaarts, d. i. bij den voet bevindt.

Onder het gevonden glaswerk is een klein schaalkje van doorschijnend blauw glas mede in het bezit van den Heer Kam gekomen.

Een flesch, misschien 21 à 22 c.m. hoog, in den vorm van een krijgsman, werd kort na de opgraving door ondergeteekende bij den eigenaar

der bloemisterij gezien. Het glas had de bekende groenachtige kleur van veel romeinsch glaswerk.

Behalve een spiegel van ca. $22\frac{1}{2}$ c.m. middellijn. kwam ook een bronzen spiegeldoos aan het licht, middellijn van $10\frac{1}{2}$ c.m. Een spiegel was daarin niet aanwezig.

Meerendeels behoorde het gevondene — voor zoover bekend werd — tot de zaken die in de omgeving van Nijmegen herhaaldelijk bij opdelvingen worden aangetroffen. Waarheen veel van het helaas grootendeels zonder beleid blootgelegde en daarbij dikwijls beschadigde is gegaan, is uit den aard der zaak ten deele onbekend gebleven. Men kan niettemin overtuigd zijn, dat veel belangrijks is gespaard, terwijl het eveneens gelukkig mag heeten, dat een groot deel, dank zij den Heer Kam, in Nijmegen is gebleven.

J. J. WEVE.

Naar wij vernemen zal weldra in de nabijheid van deze belangrijke vindplaats van Romeinsche oudheden een kazerne worden gebouwd. Het is zeer waarschijnlijk, dat hierbij dergelijke vondsten verwacht mogen worden en het zoude daarom zeer gewenscht zijn, dat tijdig van Rijkswege maatregelen werden getroffen, opdat indien dit vermoeden juist blijkt, het terrein onder deskundig toezicht systematisch worde onderzocht. Alleen dan toch kan men verwachten, dat behoorlijk aanteekening gehouden wordt van de bij de grondwerken te vinden gegevens en dat de daarbij te ontdekken oudheden behouden blijven.

J. C. OVERVOORDE.

Borden.

Een gesprek met den heer Pit over den aard van het aardewerk der bordjes op de 16de eeuwse schutterstukken bracht er mij toe die nog eens met bijzondere aandacht te beschouwen en van diegene op den Braspenningsmaaltijd van Cornelis Theunissen van 1533 ten stadhuize, kreeg ik den indruk dat zij heelemaal niet van aardewerk waren, maar van hout. Ten eerste berust die indruk op de eigenaardige vorm die zoo plat is als een pottipan en daarbij aan den rand een recht ingedraaide gleuf heeft, die voor aardewerk onverklaarbaar lijkt en voor hout het allereenvoudigste ornament is, zooals het ook aan broodborden een deel van de versiering pleegt uit te maken. Ten tweede doet de wijze waarop de schutter links met zijn mesje op het bordje drukt of snijdt, vermoeden dat het van hout is en zeker niet van aardewerk.

Niet geheel verklaard is de roodbruine kleur, terwijl de bordjes van de Poseters van Direk Barendsz. in 1566 in 's Rijks Museum van de zelfde kleur zijn, maar van een vorm die niet veel duidelijker voor hout dan voor aardewerk pleit.

Onlangs zag ik evenwel in Brussel n°. 619, een bruiloft van Kana van een 15de-eeuwschen Nederrijnschen meester, waar de borden langwerpig vierkant zijn en van de kleur van wit hout, zoodat daar ten minste geen twijfel aan de stof kan zijn. Ook komt in de veiling van Frederik Muller en Co., 7 Juli 1903 (Coll. R. Della Faille de Waerloos etc.) onder no. 5, aan Dirk Bouts toegeschreven, voor, een Laatste Avondmaal, waar de bordjes dezelfde kleur hebben, maar rond zijn.

Aardewerk trouwens vind ik op de Hollandsche schilderijen van dien tijd even min als porselein op den disch ¹⁾. Het is al metaal of glas; mooi bewerkt glas zelfs, zilver en tin. Tinnen borden zijn het meest gebruikelijk en toen ik een kind was hadden wij nog tinnen bordjes op de kinderkamer. Ook onder de overblijfselen van de overwintering op Nova-Zembla is veel tin maar geen aardewerk. Daar zullen de houten borden vergaan zijn, als zij al borden hadden en achter gelaten hebben.

Eerst in 1604 komt op het schutterstuk van Gerrit Pietersz. een »steen» jacobae kannetje voor.

Trouwens het woord bord zegt het reeds. Een bord is eigenlijk een dunne plank; een houten bord is een tautologie; een zilveren, een tinnen, een porceleinen bord zijn uitdrukkingen die op een lijn staan met een gouden hoofdijzer en een koperen schietlood.

Kiliaan, in v. Bord. *Holl. Fris. Fland. j. berd. Asser. tabula et orbis ligneus, orbis mensarius* zegt het duidelijk genoeg, terwijl hij van het toenmaals algemeene woord, dat in het Duitsch nog gebleven is de stof in het midden laat; i. v. Talioor. *Orbis mensarius, orbicula quadra; mensa, Virg. discus, quadra sive discus quo utimur ad epulas in structa conscindendas, vulgo talierus. taliare autem intaliare veteres Latini dicebant pro scindere sive incidere teste Varrone. Germ teller Sac. talloer, teller: Gall. taillor: Ital. tagliere: Hisp. taiadero.*

En in van Dale's Groot Woordenboek, vind ik de verzekering; vele boeren hebben nog houten borden. Trouwens een broodbord ziet men hier te lande nog overal en in de vischwinkels vindt men nog algemeen houten oesterborden, die wit geschilderd zijn.

De heer van Riemsdijk vestigt mijn aandacht op een stel van twaalf roode houten bordjes met geschilderde voorstellingen van de maanden en omschriften in het museum te Alkmaar n^o. A 95. Zij zijn het eigendom van het Proveniershuis van Palinc en beschreven in de Nederl. Kunstbode van 20 Sept. 1879.

In het British Museum, Mediaeval room B, zag ik een stel bordjes (trenchers), klein, rond en van dun hout, in een houten doos, uit de XVIe eeuw, beschilderd en verguld met ornament, bloemen en spreuken der ijzerkooplieden en een stel eveneens dunne houten bordjes uit de

¹⁾ De Maria Magdalena van Scorel RM. n°. 1331 heeft een vaasje van buitenlandsch aardewerk.

XVIIe eeuw, langwerpig vierkant en met figuren beschilderd. In dezelfde vitrine was ook een rond, beschilderd Hollandsch bordje.

Aan hun versiering hebben zij het blijkbaar te danken dat zij nog over zijn en hun weg naar een museum gevonden hebben. Of zij echter niet meer voor de pronk dan voor het gebruik zouden geweest zijn? Ik zou het haast meenen, al weet ik wel dat ook beschilderde houten tafels voorkomen zooals er b.v. een oud-duitsche in het Louvre is.

Trouwens een bordje van Delfsch aardewerk zou in het gebruik niet zoo heel veel minder te lijden hebben en was zeker tamelijk kostbaar. Overblijfsels van geheele serviezen van Delfsch zijn dan ook uiterst zeldzaam en het lijkt de vraag of er wel ooit veel zijn geweest.

Zelfs in de 18de eeuw was porcelein nog kostbaar genoeg. Men kon zich voor hetzelfde geld een zilveren als een Saksisch porceleinen servies aanschaffen, geen wonder dan dat wij in de 17de eeuw het tin nog bijna algemeen in gebruik vinden en men zich vroeger met hout tevreden stelde, als men al niet uit de schaal at.

Veel vroeger nog schijnt men zelfs houten kroesen in de berkemeijers gehad te hebben.

Nog heden zijn de Rigaspoelkommen in gebruik van gelakt en verguld hout. De zelfde laksoort vermoed ik dat ook bij de vermelde bordjes gebruikt is.

J. SIX.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

September 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Notulen van de Algemeene Ledenvergadering te Zutphen,
gehouden den 4 Juli 1903.

Aanwezig 63 personen.

Na samenkomst aan het station begaven de deelnemers zich naar het stadhuis, waar zij in de Trouwkamer door het Dagelijksch Bestuur werden verwelkomd.

De Burgemeester, de Heer Storm Buysing, begroette de bezoekers en wees hierbij op de oudheid der stad en speciaal op de belangrijke werkzaamheden in de laatste jaren in het belang van de Sint Walburgskerk ondernomen.

Na het rond dienen van den eerewijn werd door den Voorzitter Jhr. B. W. F. van Riemsdijk met een kort woord geantwoord, waarna de deelnemers zich op weg begaven naar het Stedelijk Museum, onder begeleiding van een muziekcorps, aangeboden door de Vereniging „Zutphen Vooruit”.

In den voorhal werd het Museum in tegenwoordigheid van de bezoekers na de gebruikelijke redevoeringen officieel geopend, waarna aan de deelnemers gelegenheid werd gegeven om nader kennis te maken met de belangrijke verzameling. Hierna begaf men zich onder geleide van den Heer Gimberg naar de Buiten-societeit, waarbij de aandacht gevestigd werd op de belangrijkste aan dien weg gelegen gebouwen.

Te omstreeks 12 uur werd de vergadering door den Voorzitter met een kort welkom geopend, waarna de notulen van de vorige algemeene vergadering werden goedgekeurd en het jaarverslag door den Secretaris werd voorgelezen en daarna door de vergadering werd vastgesteld. Door den Heer Haverkorn van Rijsewijk werd naar aanleiding van het verslag medegedeeld, dat in het volgend jaar in de vroeger voor het archief bestemde lokalen van het Boymanshuis te Rotterdam een oudheidkamer zal worden ingericht.

Door den Heer Jhr. van Riemsdijk werd aan den Secretaris Mr. J. C. Overvoorde hulde gebracht voor het door hem genomen initiatief en voor hetgeen door hem werd verricht in het belang van de totstandkoming der inventarisering van monumenten en aan den Heer F. A. Hoefer voor de door hem hieraan verleende krachtige medewerking.

Namens de Commissie voor het nazien der rekening wordt hierover verslag uitgebracht door den Heer Meyer. De rekening sluitende in ontvangst met $f\ 927.26\frac{1}{2}$ en in uitgaaf met $f\ 623.61\frac{5}{8}$, wordt goedgekeurd, waarna de penningmeester wordt gedechargeerd onder dankbetuiging voor zijn nauwkeurig beheer.

De aan de beurt van aftreding zijnde bestuursleden: Mr. J. C. Overvoorde, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk en Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijkevorsel worden bij acclamatie herbenoemd en op voorstel van Mr. J. C. Overvoorde wordt besloten om de volgende jaarvergadering te Leiden te houden.

Tot commissie voor het nazien van de rekening worden benoemd de H.H. Dr. W. Martin en Th. Morren.

Ingekomen zijn berichten van de H.H. Jos. Cuypers en Dr. C. Hofstede de Groot over door hen te houden besprekingen. De Heer Cuypers is echter door ongesteldheid verhinderd ter vergadering te komen. De heer de Groot brengt hulde aan de leden van de Redactie van het Bulletin, hetwelk door hunne zorgen tot een belangrijk orgaan op oudheidkundig gebied is opgewerkt. Juist daarom echter betreurt hij het, dat de tot nu toe gevolgde methode van inhoudsopgave niet steeds bevorderlijk is aan het spoedig naslaan van de behandelde onderwerpen. Hij geeft daarom in overweging om naast het register ook aan elk deel een korte inhoudsopgave toe te voegen. De heer Overvoorde zegt toe de hier gemaakte opmerking in de eerste redactievergadering over te brengen en belooft overweging van het door Dr. de Groot geopperde.

In de tweede plaats wordt door Dr. Hofstede de Groot herinnerd aan de vier punten door hem indertijd op de vergadering te Dordrecht in 1900

besproken. Hij wenscht het bestuur geluk met het succes behaald ten opzichte van het 1e punt: De inventariseering van monumenten, en wenscht thans niet nader te spreken over een ander punt: »De inbruikleening van doubletten of voorwerpen van meer plaatselijk belang aan de provinciale musea'', doch wenscht te vernemen wat door het Bestuur is gedaan ten opzichte van de beide andere punten: De thans verouderde legaten en de overschrijving van budgetten voor de Rijks Musea. Door de tegenwoordige regeling der credieten is het onmogelijk om gelden te besparen voor aankoop van belangrijke kunstwerken, die het gewone crediet te boven gaan, en wordt men verlokkt tot het koopen van minderwaardige voorwerpen. Vóór alles geldt echter bij de groote Musea, dat wel een multum, doch geen multa wenschelijk is.

De Voorzitter acht het laatste bezwaar van Dr. de Groot minder. Zelf heeft hij hiervan nooit belemmering ondervonden en eene wijziging, waardoor overschrijving van credieten op een volgend jaar mogelijk werd, zoude volgens hem afstuiten op de comptabiliteitsregeling.

Mr. Overvoorde wijst er op, dat het bezwaar gelegen in verouderde bepalingen van legaten niet alleen de musea betreft. Men denke slechts aan het legaat Buma en de latijnsche prijsverzen volgens het legaat Hoeuft. Het is meer een rechtskwestie dan een speciaal oudheidkundig belang en behoort daarom meer bij den Juristendag dan bij den Bond. Hij acht het echter niet onmogelijk, dat ook bij de juristen op dit punt meer de aandacht zoude gevestigd worden, wanneer in een kort bestek eenige der meest sprekende verouderde bepalingen uit legaten en erflatingen werden bijeengebracht. Wat het 2e punt betreft, erkent hij de bezwaren door Dr. de Groot geopperd, doch gelooft hij, dat de Bond zich eerst dan hiermede kan bemoeien, wanneer van de zijde der Directeuren der Musea hierop wordt aangedrongen.

Dr. de Groot stelt hierop voor om eene commissie te benoemen tot het bijeenbrengen der gewraakte legataire bepalingen en verzoekt eene uitvoerige behandeling der discussie in het verslag ten einde de aandacht der Museumdirecteuren op de behandelde punten te vestigen.

De heer Haverkom van Rijsewijk wijst op de beperkende bepalingen voor het bezichtigen van het Museum Meermanno-Westhrenianum te 's Gravenhage en de, volgens hem, door den Directeur hieraan gegeven verdere beperking.

Overschrijving van budgetten acht hij niet onmogelijk, daar toch de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland geen bezwaar hebben gemaakt tegen de te Rotterdam gevolgde methode om het voor aankoop van kunstwerken bestemde bedrag in een speciaal fonds te storten. Hij wijst tevens op de door de vereeniging »Rembrandt'' geboden gelegenheid om belangrijke aankopen in termijnen over verschillende jaren te betalen.

Dr. de Groot toont nader aan, dat voor de Rijksmusea de hulp van »Rembrandt'' alleen mogelijk is, wanneer het den aankoop van meerdere

stukken tegelijk betreft, daar door de Rekenkamer bezwaar is gemaakt tegen afbetaling in termijnen.

Jhr. van Riemsdijk ziet weinig heil in de overschrijving van credieten, daar de meeste directeuren toch reeds moeite hebben om rond te komen met het hun toegestane crediet, zoodat het oppotten van groote sommen voor belangrijke aankopen vrijwel is uitgesloten. Deze zijn slechts mogelijk door een extra-crediet, gelijk o. a. werd verleend voor den aankoop van het landschap van Rembrandt.

De Heer F. A. Hoefer vreest, dat, zoo er buitengewone potjes voor aankoop van belangrijke stukken worden gevormd, men des te meer bezwaren zal vinden, om extra-credieten te zien toegestaan.

Hierna wordt overeenkomstig het verzoek van Dr. de Groot besloten om het Bestuur uit te noodigen eene Commissie te benoemen om advies uit te brengen over de door Dr. de Groot behandelde punten.

Het woord wordt thans verleend aan den Heer Regt, die de aandacht vestigt op de belangrijke beschilderde vensters in de kerk te Oudshoorn, die noodwendig restauratie behoeven (zie Bulletin 3e jaargang No. 6, blz. 284—288) en de belangstellenden opwekt om door hunne bijdragen de pogingen van de restauratie-commissie te steunen.

Hierop werd de vergadering geschorst en gelegenheid gegeven tot lunchen. Na afloop hiervan werd het woord verleend aan den Heer J. Gimberg voor het houden van eene toelichting op de belangrijkste in de stad te bezichtigen merkwaardigheden.

Na eene korte inleiding over de wording en de uitbreiding der stad werd door spreker uitvoerig stilgestaan bij de stadsmuren, den verdedigings-toren in den Zandhoek, welke uit de middeleeuwen dagteekent, de oude Nieuwstadspoort, waardoor de Spanjaarden den 16^{en} November 1572 de stad binnendrongen, de Ruïne over de Berkel, reeds in 1424 vermeld, en den Drogenapstoren, die uit de jaren 1444—1446 dagteekent.

Uitvoerig wordt ten slotte door spreker stilgestaan bij de geschiedenis van de St. Walburgskerk.

Na afloop van deze belangrijke en door verschillende afbeeldingen toegelichte lezing werd onder leiding van den Heer Gimberg een rondgang gehouden door de stad, waarbij de belangrijkste merkwaardigheden bezichtigd werden. In de St. Walburgskerk werden de bezoekers rondgeleid door den Heer Dr. K. O. Meinsma, archivaris dier kerk.

Aan den gemeenschappelijken maaltijd werd door 57 dames en heeren deelgenomen en werd menige dronk uitgebracht, waarvan het voldoende zij hier alleen te vermelden den dronk van den Voorzitter op H. M. de Koningin, als Beschermvrouw van den Bond, en op den Burgemeester der gemeente en van den Secretaris op de ontvang-commissie te Zutphen, die zooveel heeft bijgedragen tot het welslagen van dezen dag.

J. C. OVERVOORDE,

Secretaris.

Vijfde Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond. 1902—1903.

De terugblik op den afgeloopen jaarkring mag op oudheidkundig gebied in vele opzichten bevredigend heeten. Van verschillende zijden toch vallen de bewijzen van eene zich krachtig ontwikkelende belangstelling te melden, blijkende uit de stichting van nieuwe en de versterking van reeds bestaande commissies, vereenigingen en musea.

Mocht het vorig jaarverslag de aandacht vestigen op de krachtige pogingen van den Bond tot verkrijging van eene inventarisatie der oude monumenten in Nederland en hierbij nadruk leggen op de dringende noodzakelijkheid van eene spoedige invoering hiervan, thans zijn wij zoo gelukkig op het voorloopig succes van dit streven te kunnen wijzen.

Dank zij den machtigen steun van Z.Exc. den Minister van Binnenlandsche Zaken werd door de beide Kamers der Staten-Generaal op de begrooting van dit jaar een bedrag toegestaan voor de inventarisatie en weldra kan de benoeming van de Commissie hiervoor worden verwacht. Door deze beslissing wordt het mogelijk gemaakt de verspreide gegevens over de monumenten van Nationale kunst bijeen te brengen en met meer kracht maatregelen te treffen om hun behoud, zoo mogelijk, te verzekeren.

Een aantal monumenten wordt met steun van Rijk, Provincies en Gemeenten tegen ondergang behoed en voor een nog grooter aantal zijn reeds plannen in wording en wacht de uitvoering slechts op het beschikbaar komen van eene Rijksbijdrage.

Gelderland benoemde eene Commissie voor de instandhouding en bewaring van voorwerpen van geschiedkundig of archaeologisch belang, en uit verschillende gemeenten vallen gelukkige bewijzen van belangstelling op dit gebied te vermelden. Zutphen stichtte een eigen museum voor Stad en Graafschap, Amsterdam voegde eene nieuwe afdeling bij zijn Stedelijk Museum en Groningen zag zich in staat gesteld om het Museum belangrijk uit te breiden. Uit Breda werd in de laatste dagen bericht ontvangen van nieuwe museumplannen en uit Delft vernam men van pogingen tot het oprichten van een Museum in het Huis van Meerten. Te Haarlem en te Leiden werden vereenigingen opgericht, die ook in het belang der aldaar nog behouden bouwwerken hopen werkzaam te zijn, en mannen als Mesdag en Des Tombe gaven de onbekrompen bewijzen van hunne belangstelling in het Nationaal kunstbezit.

De Bond zag, gelijk wij reeds zagen, zijn werken in het belang der inventarisatie met succes bekroond en ook een tweede bescheidener plan in het belang der Nederlandsche Oudheidkunde kon tot uitvoering komen door den steun van den Minister van Binnenlandsche Zaken.

Op verzoek van Uw bestuur verklaarde Z.Exc. zich bereid 200 exemplaren van den door den Bond uit te geven kaart van vóór-historische en oud-germaansche oudheden voor het Rijk aan te koopen ter verspreiding op de

scholen. De kaart is thans in proef gereed en ligt op deze vergadering ter inzage. Zij werd, volgens het ontwerp van Dr. Jesse, conservator aan het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, geteekend door den heer Bijtel en op steen gedrukt door den heer Mulder. Eene verklarende tekst zal hierbij gevoegd worden van de hand van Dr. Jesse. De kaarten worden, met den tekst, voor één gulden per exemplaar verkrijgbaar gesteld.

Verschillende monumenten, die gevaar liepen verminkt of vernietigd te worden, eischten in het afgelopen jaar de aandacht van het bestuur.

Naast eenige officieuze bemoeiingen werden o.a. door het bestuur adressen gezonden in het belang van het behoud of de restauratie van de Schotsche en de Prinskerk te Rotterdam, het Huis Helwig te Zwolle en het Raadhuis te Jisp, terwijl de medewerking van den Bond werd ingeroepen in het belang van de kerk te Colombo.

Het bezoek van den Bond aan Amersfoort bleek van gunstigen invloed op het behoud van de St. Rochuskapel aldaar.

In het afgelopen jaar valt het verlies te betreuren van twee leden, dr. W. Pleyte, directeur van het Rijks-Museum van oudheden te Leiden, en A. C. baron Snouckaert van Schauburg, directeur van het Huisarchief van H. M. te 's Gravenhage, en van een der corresponderende leden, Mr. F. A. J. van Lanschot te 's Hertogenbosch.

Toegetreden zijn als nieuwe leden:

Het stedelijk Museum te Amsterdam.

De Vereeniging Oud-Leiden te Leiden,

Mej. M. de Man als conservatrice van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg,

Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, als Directeur van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden,

terwijl door 44 leden de benoeming tot corresponderend lid werd aanvaard.

Tot den Bond zijn thans toegetreden 27 vereenigingen, 27 beheerders van openbare verzamelingen en 178 corresponderende leden.

De financiën van den Bond zijn in bevredigenden toestand, gelijk nader uit het verslag van den penningmeester zal blijken.

In het bestuur van den Bond had geen wijziging plaats. De aftredende leden werden op de algemeene vergadering herkozen.

Het Bulletin van den Bond mocht zich dit jaar weder in veler belangstelling verheugen. De redactie bleef toevertrouwd aan de H. H. E. W. Moes, Mr. J. C. Overvoorde en A. Pit. In de 6 laatst verschenen afleveringen van het Bulletin werden mededeelingen geplaatst van de H. H. Mr. P. C. J. A. Boeles, Dr. F. J. de Boer, C. W. Bruynvis, Dr. H. J. de Dompierre de Chaufepié, Jos. F. H. Cuypers, Dr. C. E. Daniëls, L. Dimier, Dr. W. Doppler, Mr. J. A. Feith, C. J. Gonnet, Mr. S. Gratama, Dr. C. Hofstede de Groot, P. Haverkorn van Rijsewijk, O. G. H. Heldring, Mr. J. Heyligers,

F. A. Hofer, J. Kalf, J. A. Kymmel, G. L. Landweer, Dr. W. Martin, E. W. Moes, Adr. Mulder, Mr. S. Muller Fzn., H. G. A. Obreen, Mr. J. C. Overvoorde, A. Pit, Dr. W. Pleyte, H. Portheine Jr., W. M. C. Regt. Jhr. Mr. A. van Sasse van IJsselt, W. Steenhoff, Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, Dr. W. Vogelsang, J. J. Weve en M. G. Wildeman. Van verschillende zijden ontving de redactie daarenboven korte mededeelingen.

Door de redactie werd eene overeenkomst aangegaan met de redacties van de navolgende bladen en tijdschriften tot ruil van hunne werken met het Bulletin: Antiquitätenzeitung; Uitgaven op Oudheidkundig gebied van de Mij. van Bouwkunst; de Bouwwereld; Tijdschrift van Boek- en Bibliotheekwezen; der Burgwart; die Denkmalpflege en Monatsberichte über Kunstwissenschaft und Kunsthandel.

Door de H.H. Dr. de Boer en H. G. A. Obreen werden clichés bij hun artikels aangeboden.

Eenige in het Bulletin afgedrukte clichés werden na gemaakt gebruik verkocht.

Aan het eind van mijn verslag is het mij aangenaam een woord van dank te mogen betuigen aan den EdelAchtb. Heer burgemeester van Zutphen voor de aangename ontvangst aan de deelnemers van deze vergadering op het stadhuis bereid en aan de H.H. J. Gimberg, C. L. van Balen en Dr. K. O. Meinsma voor welwillend op zich genomen voorbereiding van deze vergadering en in het bijzonder aan den Heer Gimberg voor de toegezegde inleiding bij de hedenmiddag in deze gemeente te bezichtigen merkwaardige bouwwerken.

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

De wandkaart van voorhistorische en oud-germaansche oudheden, met verklarenden tekst van de hand van Dr. Jesse zal dezer dagen verschijnen en verkrijgbaar gesteld worden voor één gulden per exemplaar bij den Uitgever van het Bulletin, den Heer J. Müller te Amsterdam.

Rijkscommissie voor de inventarisatie van Monumenten.

Onder dagteekening van 7 Juli l.l. verscheen het K. B. van den volgenden inhoud:

Wij Wilhelmina, enz.

Op de voordracht van Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken van 3 Juli 1903. No. 1676 afdeling Kunsten en Wetenschappen;

Hebben goedgevonden en verstaan:

te in te stellen eene Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven

van een Inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche monumenten van Geschiedenis en Kunst, welke Commissie jaarlijks aan Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken een verslag van hare werkzaamheden zal uitbrengen; 2e te bepalen dat:

a. de leden dezer Commissie geen bezoldiging doch alleen vergoeding voor reis- en verblijfkosten zullen ontvangen, b. aan die Commissie zullen verbonden zijn een secretaris, door Ons te benoemen op eene jaarwedde van minstens f 2500.— en een of meer architecten-teekenaars door Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken op een door hem te bepalen bezoldiging aan te stellen; 3e Onzen Minister van Binnenlandsche Zaken te machtigen de werkzaamheden der Commissie te regelen bij een Huishoudelijk Reglement; 4e te henoemen met ingang van 1 Augustus 1903 tot lid en voorzitter dier Commissie: den Heer Dr. P. J. H. Cuypers, Architect der Rijks Museum-gebouwen te Amsterdam; H. Evers, Hoogleeraar aan de Polytechnische School te Delft; J. A. Frederiks, Architect te Middelburg; L. C. Hezenmans, Architect te 's Hertogenbosch; F. A. Hoefer, Gemeente-archivaris te Hattem; mr. S. Muller Fzn., Rijksarchivaris te Utrecht, mr. J. C. Overvoorde, Gemeente-archivaris te Leiden; C. H. Peters, Rijksbouwmeester te 's Gravenhage en Jhr. mr. V. E. L. de Stuers, Lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal te 's Gravenhage: tot secretaris: den heer J. Kalf, thans adsisistent bij het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, onder gelijktijdige toekenning van eervol ontslag uit deze betrekking op eene jaarwedde van vijfentwintig honderd gulden (f 2500.—) welke som de grondslag zal uitmaken, waarnaar door hem voor pensioen zal zijn bij te dragen, onder bepaling dat deze bezoldiging zal ingaan op het tijdstip zijner indiensttreding.

Enz.

Wij wenschen ons, zoolang de Commissie zelve nog geen bewijs van hare werkzaamheid van de opvatting van hare taak heeft kunnen geven, van nadere bespreking van dit K. B. te onthouden.

Onnoodig is het overigens zeker hier te verklaren, dat wij ons van harte verheugen in het tot stand komen der Commissie en dat wij haar in alle opzichten succes toewenschen bij de vervulling van de haar opgedragen voor de Nederlandsche oudheidkunde zoo belangrijke werkzaamheden.

Het bureau van den Secretaris is gevestigd: Nieuwe Uitleg No. 8 te 's-Gravenhage, Tel. Interc. No. 595.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, Aanwinsten.

Wanneer men in aanmerking neemt, dat op onze Rijks-Kunstnijverheidsschool, gelijk trouwens in elke inrichting van onderwijs waar stijl leer

wordt beoefend, het middeneeuwse Perzische ornament een zeer betrachtenswaardig element is, dan moet men er zich over verwonderen, dat gedurende lange jaren de heeren leeraren zich tevreden stelden met het platonisch bewonderen van afbeeldingen, gekleurd of ongekleurd, en niet luide hun wensch uitten eens van aangezicht tot aangezicht in kennis gebracht te worden met voorwerpen waarop dat ornament was toegepast teneinde zich rekenschap te kunnen geven, wat het in weefsel, op ceramiek, of op metaal wel vermocht te doen.

Ik meen een begin gemaakt te hebben met in een dringende behoefte te voorzien, en in gewenschten zin uitbreiding gegeven te hebben aan de stoffen- en ceramiekverzameling.

In den derden jaargang van dit Bulletin, blz. 263, vermeldde ik den aankoop van een Perzisch tapijt, uit den bloeitijd der Safidendynastie, versierd met gestyleerde dieren. Naast dit tapijt komt een klein stukje zijden fluweel, uit de 15de eeuw, ons nader inlichten omtrent de opvatting van het Perzische dier-ornament. Op een wit satijnen grond, versierd geweest met een inslag van zilver, staat in veelkleurig fluweel een fazant tusschen bloentakjes. De schittering der kleuren (rood, bruin, licht- en donker-blauw, geel en groen) is wel ongeëvenaard en maakt van dit kleine lapje (M. o.111—M. o.152), dat ook als weefsel van ongelooflijk groote technische vaardigheid getuigt, een waar juweel.

Een groot tapijt (M. 4.45—M. 2), waarvan ik het ontstaan in de eerste helft der 17de eeuw als waarschijnlijk acht, geeft een zuivere bloemversiering te zien. Groote bloemachtige figuren, door dunne takken verbonden en hier en daar omstrengeld door de uit China stammende wolkenbanden (Tshi), vormen een bepaald klimmend ornament op een achtergrond welke voor de helft licht bruinachtig geel, voor de helft licht rood is getint. Op den rand vertoonen zich eendere bloemfiguren tegen een donker indigo-blauwen grond.

Onder de kleine collectie Oostersch aardewerk welke onlangs werd aangekocht, getuigen de oudste stukken van een zoeken naar het aanbrengen van den goudglans, zooals dat later door de Spaansch-Moorsche ceramisten en in de Italiaansche ateliers van Gubbio tot volmaking gebracht zou worden.

Men denkt, dat het Mohammedaansch verbod zich van gouden en zilveren vaten te bedienen, aanleiding heeft gegeven, om naar een surrogaat te zoeken dat aan de hooge artistieke eischen van den prachtlievenden oosterling voldeed. Zooveel is zeker, dat naar getuigenis van oude schrijvers de metaalglans op ceramische produkten al vroeg de bewondering opwekte. — De vraag is, — waar werd het procédé het eerst in praktijk gebracht?

Henri Wallis deelt in zijn »Persian Ceramic Art» mede, dat reeds in de 11de eeuw in Egypte die kunst bekend was. Tot dusver is hiervan echter niets tot ons gekomen. De opgravingen in de buurt van El Rakka, aan de Euphraat, hebben stukken aan den dag gebracht welke vooreerst er op wijzen, dat men hier ongetwijfeld met een fabriekscentrum te maken

heeft en welke vervolgens, zoowel door de vastheid van behandeling en strengheid van stijl als door het nog minder volmaakte van den metaalglans, zich voordoen als de voorloopers van de dertiende-eeuwsche tegels, welke wij uit de oude Perzische moskeëen kennen. Van beide soorten zijn thans specimen in het museum voorhanden.

Afkomstig van de opgravingen te El Rakka, is een kleine kom (M. o. 95—M. o. 17), van witte aardsoort met zeer dikke groenachtige glazuur, gedecoreerd boven de glazuur met rinceaux en kleine lelieachtige figuren; op den bodem letterteekens in Koufisch schrift. Het décor, in bruinachtig paars, heeft reeds een metaalglans.

Zeer goede voorbeelden van dertiende-eeuwsche Perzische muurtegels, zijn drie in elkaar passende stervormige. De eenigszins roodachtige aarde is hier gedekt met een dikke laag tinglazuur. Het decor bestaat uit witte arabesken gespaard op een goudblonden of paarsachtigen grond met metaalglans. Om den rand loopen inscripties in Arabisch schrift.

Eveneens uit de dertiende eeuw dateert een kleine muurtegel, een achtpuntige ster, gerand met blauw, versierd met twee gazellen tusschen blakertakjes, in blond bruin met metaalglans, wonderlijk van gratie.

Een achtpuntige muurtegel uit de 15de eeuw, waarop, in een omlijsting van blauw, de uit de Chineesche kunst overgenomen vogel Fong Hoang is afgebeeld, vertoont reeds een grovere, minder gevoelde teekening.

Een latere toepassing van den metaalglans vinden wij op de zwarte arabesken en palmetten die een kleine kom van witte, sterk veldspaathoudende, aarde met donker paarsachtig-blauwe glazuur decoreren, (uit de 16de eeuw).

Bij deze voorwerpen is de versiering, gelijk dit met den metaalglans altijd het geval is, door latere bakking, onder minder hooge temperatuur, op het glazuur aangebracht. Eene versiering onder het doorschijnend glazuur zien wij op een klein potje van witte poreuse aarde, gedekt door een zeer dikke turkoois-blauwe glazuur, gedecoreerd met ruw geteekende arabesken in zwart, afkomstig uit Syrië of Egypte en vermoedelijk dateerende uit de XIIIde eeuw, en eveneens op een kleine kom, blauw met zwarte arabesken, 17de-eeuwsch fabrikaat, uit Syrië. Is de teekening van de versiering op deze twee voorwerpen vrij onbeduidend, de prachtige kleuren van de glazuur en de gaafheid van het materiaal maken het bestudeeren voor den ceramist overwaard. Een meesterstukje van versiering en van fabrikaat beide, is een kleine schotel uit Syrië (16de eeuw) met groenachtig zwarte arabesken op een witten grond. In tegenstelling met de poreuse aarde van de twee vorige stukken, is de grondstof sterk veldspaathoudend. Hier vinden wij de techniek welke met zooveel succes bij het Turksch fabrikaat werd gevolgd en welke de werkplaatsen van Damascus in staat stelde het schoonste te leveren wat wel ooit op ceramisch gebied gemaakt werd.

Een volgend maal hoop ik in staat te zijn de aanwinst van eenige stukken Damascensch en Turksch aardewerk te vermelden.

Ten slotte werd nog de stoffenverzameling met de volgende stalen verrijkt:

Halfzijden weefsel. Een linnen schering met geel zijden inslag vormen de stof, waarin met roode zijde op gobelinmanier het patroon is aangebracht, bestaande uit breede horizontale banen, gevuld met entrelacs, afwisselend met smallere banden met inscripties in Arabische karakters, die beteekenen »lang leven, geluk" en andere zegenwensen, Spaansch-Moorsch (?) XIII^{de} eeuw.

Zijden weefsel. Een geelzijden schering met blauwen inslag vormt den fond van keper, een blauwzijden schering met gouden inslag teekenen hierop het patroon, bestaande uit gebogen ranken met bladeren, die rondten vormen, waarin met bladornament omgeven ronde schilden, welke twee ruggelings staande hazen met toegewende koppen ter weerszijde van een klok vertoonen. Noord-Italiaansch (?) XIV^{de} eeuw. Afgebeeld in den Catalogus Errera, blz. 18, No. 29.

Halfzijden weefsel; grof linnen schering met inslagen van groene en gele zijde en goud, die een patroon teekenen bestaande uit horizontaal gerijde zeskanten, omgeven door randen van blokjes en wijnblad. In de zeskanten een rond medaillon, waarin twee ruggelings staande leeuwen, met toegewende koppen, Duitsch (?) XII^{de} eeuw. Catalogus Errera blz. 6, No. 7.

Twee fragmenten van zijden fluweel. Op een grond van bruin fluweel zijn ovale medaillons uitgespaard, die op een fond van gouden keper, twee takken hyacinten gebogen om een schildvormige versiering vertoonen. Oostersch. XVI^{de} eeuw.

Wijnrood zijden fluweel, met een patroon, in gouden keper, van telkens drie groote en drie kleine rondten boven golffiguren. In ieder der groote rondten zijn drie, in elk der kleine is één moesje van rood fluweel aangebracht. Turksch, XV^{de}-XVI^{de} eeuw. Catalogus Errera blz. 73 en 75, No. 137.

A. PIT.

Het vroege Nederlandsche landschap tentoongesteld in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam. ¹⁾

De nieuwe Directeur van het Prentenkabinet zet een nieuwen gang van zaken in met het tentoonstellen van eene collectie prenten welke ons een beeld geeft van het streven en het kunnen der Nederlandsche graveurs vóór Rembrandt, wanneer zij zich inspireerden op *het landschap*. — Een gelukkig denkbeeld van den Heer Moes dat, na de Van Goyen tentoonstelling in het Stedelijk Museum, van pas kwam.

Het is een genot, om, te beginnen met den ouden Breughel, eens na te gaan hoe het landschap, het »buiten" op de gemoederen van de oude Nederlanders inwerkte, wat zij er in zagen en hoe zij dat op het koper wisten te vertellen, met etsnaald of burijn.

1) Beknopte Catalogus gratis verkrijgbaar gesteld in het Prentenkabinet.

Het zijn dan ook de spontane uitingen van den graveur zelf die ons hier allereerst moeten boeien, ja, ik vraag mij af welk belang het werk naar eens anders schilderij of teekening in dit overzicht kan hebben. Voorwaar, hoe kunstig ook gegraveerd, niemand zal uit Sadeler's prenten een Paulus Bril, uit Jacob Matham een Roeland Savery, uit Simon Frisius een Vinckboons, uit Lucas van Uden een Rubens leeren kennen. De vele niet-oorspronkelijke prenten op deze tentoonstelling storen eenigzins het doorlopend genieten, het volgen van een ontwikkelingsgang.

Veel kon dus gemist worden.

Maar, dit daargelaten, hoeveel fraais biedt dan nog de aldus ernstig besnoeide verzameling niet aan en hoe sterk moet de bezoeker van het hier tentoongestelde niet het verlangen bij zich voelen opkomen, om deze meesters, door de in portefeuille bewaarde schatten van het Prentenkabinet, vollediger te leeren kennen.

Wat toont hier de oude Breughel in zijn twee gravures weer zijn onbevangen grootschen kijk op de natuur, wat troont hij hier weer vorstelijk boven al zijn tijdgenooten, heel lang wachtende totdat eindelijk een Hercules Seghers waardiglijk naast hem kan komen te staan. (Tusschen twee haakjes, — waarom is Seghers niet vertegenwoordigd?) Want hoe prettig ruim het landschap van Moillon zich ook voordoet, met den arbeid van den meester kan het toch moeilijk in vergelijking komen. En zelfs die boerderij van Jacques de Gheyn (N°. 56), hoe geniaal ook, hoe mooi gecomponeerd, hoe innig van kleur, men ademt er minder dan te midden der wijd uit golvende terreinen van den ouden Pieter.

Zoo'n grootmeester die het ontluiken van een nieuw gevoel aangeeft en aan het begin van een nieuwe kunst staat, bederft ons altijd een beetje voor het naar waarde schatten van de volgende meesters: men heeft wat tijd noodig om te bekomen, om weer vatbaar te worden voor kleinere aandoeningen. Maar is men zoo ver, dan zullen een Roeland Savery, een Isaïas van de Velde toch ook weer hun charme op ons laten inwerken en zullen wij zelfs vatbaar worden voor de genoeglijke gravuretjes van een Hans Bol, die zooveel op zilversmids drijfwerk gelijken.

Een nieuw effort en een heele sprong vooruit, wat betreft het innige aanzien van de natuur, wordt met een groep artiesten gemaakt die hier vertegenwoordigd is door Willem Buytewech, Jan van de Velde, Adriaan van Stalbeem. De eerste, Willem Buytewech, doet eenigzins denken aan Hercules Seghers; zijn manier heeft iets van het zoekend gevoelige van den grooten voorlooper van Rembrandt. — Maar toch, zijn werk kan ons niet het gemis van Seghers vergoeden. Is het de bedoeling van den heer Moes ook nog Seghers te laten zien, dan hopen wij dat zulks moge geschieden alvorens de tegenwoordige collectie wordt opgeborgen: een vergelijking toch zou zoo gewenscht en nuttig zijn.

Eerlijk gezegd, hoe charmant het werk van Lucas van Uden en Bartholomeus Breembergh ook zijn moge, het zijn nog geen kunstenaars die een

hooge noot geven en zelfs Simon de Vlieger's en Jan van Goyen's gegraveerde landschappen, die toch wel een beetje beneden hun schilderen teekenwerk blijven, spreken het laatste woord niet uit van het verrassend streven dat wij aan het einde der 16e of in het begin van de 17e eeuw zagen optreden. Alvorens wij Rembrandt hooren, spreekt Seghers dat woord.

A. Prr.

Gemeentemuseum te Delft.

Thans eerst blijkt met hoe groote vrijgevigheid de heer P. De Keth te 's-Gravenhage zijne collectie Oud- en Nieuw-Nederlandsche munten, benevens die van Oost- en West-Indië, ter beschikking van ons stedelijk museum stelde.

Geschiedt de schenking voorloopig in bruikleen, het ligt bovendien in des schenkers bedoeling de verzameling in vollen eigendom aan de gemeente af te staan. Met goedvinding van het gemeentebestuur wenscht de heer De Keth verder, in overleg met den gemeente-archivaris, dr. G. Morre, ten zijnen koste de noodige met glas overdekte tafels te doen vervaardigen om de collectie op doelmatige wijze ter bezichtiging te kunnen stellen. Daar voegt hij nog bij eenige gouden, zilveren en bronzen inhuldigingspenningen van Willem I, Willem II, Willem III en Koningin Wilhelmina en eindelijk zal de schenker gedurende zijn leven de assurantie van de collectie dragen.

Voorts werden door hem aan het gemeentebestuur aangeboden eene verzameling munten en muntboeken.

N. R. Ct. 12 Aug. II B.

Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap.

De entree door een van de beide ronde poortjes geeft toegang tot het middenvertrek, dat als vestibule is ingericht. Hier zijn eenige op de oude wijze opgehangen lantaarns. De koperen »luchte" die eertijds zonder licht aan het Bornhof werd uitgehangen, als het levenslicht van een der provenieren was uitgedoofd, deelt hun lot.

Aan den wand prijkt een kolosale steen met het wapen van Zutphen, die afkomstig is uit de vroegere Nieuwstadspoort, en nu gedragen wordt door een paar groote marmeren consoles uit een huis dat weleer in de Waterstraat stond. Aan denzelfden muur hangt de gevelsteen van de herberg De Roode Toren boven een ouderwetsche letterkast, door middel waarvan onze ouders en grootouders de leeskunst leerden. Steenen- en ijzeren kogels van allerlei vorm liggen aan de overzijde; hoe groot en geducht zij zijn, ze worden overtroffen door den kolossalen steenen bal, die de weesjongens, als zij kwaad gedaan hadden, aan het been kregen.

Van de aangrenzende zaal, die naar de zijde van de Marschpoortstraat uitziet, zijn de wanden versierd met smaakvol gerangschikte tropeeën van wapens, dwang- en strafwerktuigen, windvane van poorten en torens, enz. Aan den eenen wand staat de bij Tadema afgebeelde eikenhouten schepenbank met het helaas geschonden beeld der Justitia. Daarboven hangt een bord uit het weeshuis in de Spiegelstraat met een geknield weesmeisje en weesjongen. Daarnaast staat een kolossale eikenhouten kast, met glazen deuren, en gevuld met oude urnen (met de asch der dooden er in), tonnen, kannen, oude perkamenten met zegels, Jacobakannetjes, enz. enz.

Vóór de kast een draaiende vitrine met tal van afbeeldingen, die het oude Zutphen in beeld brengen. Menig stuk, dat daarop staat afgebeeld, vindt men in het museum terug, b. v. de rechterstoel, waarin tot het laatst der 18e eeuw de schout plaats nam als het Leengericht op 's Gravenhof in de open lucht plaats had. De fraaie stoel, door de gemeente bekostigd toen stadhouder Willem IV de stad bezocht, pareert voor het andere penant. Een groote oude globe neemt met een hooge glazen vitrine het middengedeelte in. In deze vitrine liggen o. a. de met zilver beslagen stadsbodeinstaven, stadszegels en afdrukken daarvan, een kostbaar horloge, een stel koperen gewichten enz.

Langs den voorwand staat een lange lessenaar-vitrine, die een groote collectie munten en velerlei kostbare oudheden en kunstvoorwerpen bevat. Van de laatste noemen wij het met prachtige miniaturen versierde missaal en de collectie handschriften en drukwerken van dr. K. O. Meinsma.

Aan den voormuur hangt daar een mooi stuk uit Eibergen, een zandsteen fries uit de 16e eeuw met merkwaardige voorstellingen van Susanna in het bad en van Koning David, trachtende met zijn harpspel de schoone Bathseba te verschalken. Dicht daarbij vindt men een drietal doosjes met miniatuur-landschapjes, gesneden uit houtspaanders. Aan den anderen wand zijn een drietal prachtige gietijzeren schoorsteenplaten met merkwaardige voorstellingen aangebracht.

Wij letten nog even op de aardig gegroepeerde 17e eeuwse schilderijtjes aan den muur bij de tafel en op den miniatuur-Wijnhuistoren, die op deze laatste te prijck staat, en gaan dan een kijkje nemen in de zaal, die op de Hofstraat uitziet.

De entree wordt geflankeerd door twee marmeren bustes, behoorende tot een zestal, die op Rijssel, waar thans Nederlandsche Mettray is, werden opgegraven. Het zijn portretbusten van Romeinsche keizers en dames. Of het oorspronkelijke werken zijn, is nog niet uitgemaakt.

De tweede achterwand van deze zaal wordt ingenomen door een aantal groote schilderijen, copieën van wijlen den Zutphenschen schilder van der Worp, die een kleurige noot in de hier meer stemmige omgeving werpen. In het midden staat een vitrine met glazen bekers en bokalen, boeken met koperbeslag versierd, proeven van Venetiaansch glas, door een Zutphensche glasfabriek vervaardigd, enz.

De overige ruimte wordt ingenomen door twee lage tafels, met glasplaten belegd, waaronder een reeks prenten, afbeeldingen van reeds verdwenen oude gebouwen en verbouwde stads gedeelten, plattegronden der stad, bouwontwerpen enz. zijn tentoongesteld.

Tegen de wanden prijken wapens en vaandels. In glazen kasten vindt men de vermaarde leestafels van Prinsen met de spa A enz., in een andere kast weer afbeeldingen van stadsgezichten en gebouwen.

Vatten wij den indruk samen, dien de inrichting van het museum op ons maakte, dan is die zeer gunstig. Natuurlijk zijn er heel wat musea, waar meer te zien is; er ontbreekt hier nog veel, wat men er stellig verwachten zou. Maar het is ook pas een begin; en als het met het inzenden van bijdragen uit Zutphen en de Graafschap zoo door blijft gaan als de laatste dagen het geval was, dan zal ons museum ten slotte gaan beantwoorden aan zijn doel: de verzamelaars te wezen van de oudheden die in Zutphen en de vele steden en dorpen van de Graafschap verstrooid zijn.

Erkend moet worden, dat de Commissie van Beheer heeft weten te woekeren met het betrekkelijk weinige, waarover zij te beschikken had, en dat de inrichting smaakvol en artistiek is, zoodat zij tot kennismaking uitlokt en opwekt.

Zutphensche Courant 6 Juli 1903.

Gaarne onderschrijven wij de reeds bij de opening van het Museum van officieele zijde aan den secretaris der Museum commissie, den heer C. L. van Balen, gebrachte hulde voor zijne vele bemoeiingen bij het inrichten van dit Museum. Reeds bij de opening was de uitvoerige catalogus verkrijgbaar, samengesteld door den heer J. Gimberg.

Verslagen van Vereenigingen.

Jaarverslag van de vereeniging „Oud-Dordrecht”, 1902—1903.

Het bestuur leed dit jaar een gevoelig verlies door het aftreden van den Heer Bas Veth, die Dordrecht metterwoon heeft verlaten. Zijn verdiensten als conservator en rangschikker der verzamelingen worden herdacht. In zijne plaats werd de heer J. L. van Dalen, archivaris der gemeente, tot bestuurslid gekozen.

Bijzondere aankopen tot uitbreiding der verzamelingen konden niet worden gedaan en bijzondere geschenken werden niet ontvangen.

Edam's Museum. Verslag over het jaar 1902.

Het verslag kan slechts op weinig aanwinsten wijzen, wat echter geen bezwaar is, daar reeds met de expositie van eenige voorwerpen moet gewacht worden, bij gebrek aan geld voor het inrichten van een vertrek. Terecht toch wenscht het bestuur de typische benedenvertrekken niet te bederven door die met allerlei voorwerpen te overladen, waardoor het cachet verloren zoude gaan. In aantal van voorwerpen zal een plaatselijk museum als te Edam nooit met de groote musea kunnen wedijveren, doch in die met zooveel smaak ingerichte benedenvertrekjes bezit het Edamsche museum iets, waarin het door elk ander kan benijd worden.

Jaarverslag van de Vereeniging „Die Haghe” over 1902. Die Haghe. Bijdragen en Mededeelingen. 's-Gravenhage, 1903.

De Vereeniging blijkt steeds in ledenaantal toe te nemen, waarbij ongetwijfeld de door haar gehouden bijeenkomsten en excursies van goeden invloed zijn.

De Bijdragen en Mededeelingen vormen een lijvig boekdeel met verschillende belangrijke artikelen, waarvan hier, als van meer oudheidkundig belang, te wijzen valt op een met zorg bewerkt artikel van L. J. Boogmans over de glazen der Groote of St. Jacobskerk. Van de 16de eeuwsche glazen zijn nog belangrijke fragmenten aanwezig.

Bij de meer geschiedkundige artikels van Mr. P. M. J. Kock over het in 1659 gebouwde tuchthuis en van A. W. de Vink over de Voorburgsche buitenplaatsen zijn eenige ook uit historisch bouwkundig oogpunt belangrijke afbeeldingen gevoegd.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum „de Lakenhal” te Leiden, gedurende het jaar 1902.

In het bestuur had een wijziging plaats, doordat in plaats van wijlen Dr. W. Pleyte door den Gemeenteraad Prof. P. J. Blok tot lid der Commissie werd benoemd.

Een ruime subsidie van den Gemeenteraad stelde de Commissie in staat, te beginnen met de hoog noodige restauratie van een aantal schilderijen, welk werk toevertrouwd werd aan de heeren C. F. L. de Wild te 's-Gravenhage en H. Heidenrijk te Amsterdam. Vooral de onderhanden genomen groote schilderij van Pieter van Veen heeft door deze verjongingskuur veel gewonnen. Op een der schutterstukken van Joris van Schooten (n° 962) kwam de naamteekening en het jaartal 1626 voor den dag, terwijl ook de behandeling van n° 966 een aangename verrassing bereidde;

immers het vroeger los van de compositie eenigzins vreemd staande vrouwenkopje in den rechterbovenhoek bleek een portret op een schilders-ezel voor te stellen, geplaatst vóór den uit het venster kijkenden man, waaruit de gissing, dat hiermede de schilder zichzelf afgebeeld heeft, tot groote waarschijnlijkheid gebracht is.

Eveneens had de heer P. Lankelma te Utrecht veel eer van zijn werk, toen hij een partij roestig ijzerwerk wist te herscheppen in een aantal toonbare wapenen.

Bij de lijst van aanwinsten troffen ons geen bijzonder vermeldenswaardige voorwerpen.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van Gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst te Nijmegen, over het jaar 1902.

Onder de voorwerpen van Romeinschen oorsprong zijn belangrijk te noemen: een vaasje van groenachtig glas met een blauwachtigen glasdraad, die spiraalvormig om den buik is gewonden. Voorts drie armbandjes van pâte, een schaal van zeer dun gegoten metaal met versterkten bodem, benevens een metalen ketel ter hoogte van 24 cM. en een omtrek van 138 cM.

Den 16en Augustus 1902 stelden Burg. en Weth. der Gemeente Nijmegen aan de Commissie in handen een voorstel van den gemeente-architect betreffende het overkappen van de Ruïne op het Valkhof, met verzoek daarover te willen adviseeren. Daar dit voorstel alleen omvatte een overkapping van de halfronde apsis en volgens het oordeel der Commissie eene afdekking van de overige muren even noodzakelijk was, meende de Commissie te moeten adviseeren het ontwerp van den gemeente-architect daarmede aan te vullen. Het plan van den architect werd echter in de vergadering van 13 September 1902 afgekeurd, waarop diens tweede ontwerp door Burg. en Weth. aan het oordeel der Commissie werd onderworpen. Het daarop gevolgd advies, d.d. 23 Sept. 1902, om het kapelgewelf en de muren met lood of koper af te dekken, teneinde zoo weinig mogelijk verandering te brengen in het voorkomen der Ruïne, zoowel aan de voor- als aan de achterzijde, kon echter de goedkeuring niet verwerven. doch werd in de raadsvergadering van 11 Oct. 1902 besloten de Ruïne te overdekken door opmetseling van den afgebroken gevelmuur en afdekking met leien op hout.

De uitvoering van dit werk is geschied en de Ruïne daarmede voor geruimen tijd tegen nadeelige weersinvloeden beschermd.

Omtrent de restauratie der Carolingische Kapel werd mede een ontwerp van den gemeente-architect, waarop vooraf het gevoelen van den architect C. Humann te Aken was ingewonnen, aan het oordeel onderworpen.

Niet genoeg kan ten slotte worden gewezen op het feit, dat de restauratie der Carolingische kapel minstens even spoedeischend, zoo niet meer spoedeischend is dan de reeds volvoerde bescherming der Barbarossa-Ruïne.

Rembrandt.

Door de bemoeiingen van den heer Pit kon de vereeniging voor f 3600 een tegeltableau verwerven van Niculoso Italiano, dat als schakel in de ontwikkelingsgeschiedenis der ceramiek een belangrijke aanwinst mag genoemd worden (Zie Bulletin IV, bl. 43).

Voor het Mauritshuis werd een prachtig stilleven verworven van Willem Kalf.

Verschillende voorschotten werden dit jaar terugbetaald.

De restauratie van een schilderij van van Galen (zie in dit nummer blz. 240) werd door eene bijdrage der Vereeniging gesteund.

Het kapitaal van Rembrandt bedraagt thans f 95892.45 en van het fonds Francken f 124.484.74½.

Tentoonstellingen.

De Van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam.

Voor buitenlandsche kunstliefhebbers bezat ons land gedurende de maanden Juli en Augustus een attractie te meer, doordat de Firma FREDERIK MULLER & Co. (Ant. W. M. Mensing) op den goeden inval was gekomen om in het Stedelijk Museum te Amsterdam een tentoonstelling van Jan van Goyen's werken te organiseeren. Hoewel een onzer meest oorspronkelijke landschapschilders, is Van Goyen bij het groote publiek in ons land ter nauwernood bekend en wij zijn er dankbaar voor, dat hij door deze tentoonstelling zoo in populariteit heeft gewonnen. Eenige bezoekers hebben de niet geheel ongegronde opmerking gemaakt, dat enkele eerste-klas meesterwerken hier ontbraken, doch men vergete niet, dat vier weken een tekort tijdsverloop is om alles bij elkaar te krijgen wat maar eenigszins te leen gekregen kan worden. Ook de aanmerking, dat enkele nummers niet geheel zuiver waren, had recht van bestaan; ik geef toe dat bijv. op de n°s 5, 17 en 50 wel iets te zeggen viel, doch, zooals Dr. Martin ook reeds in den Spectator schreef, ieder die wel eens een tentoonstelling heeft zien ontstaan, weet hoe moeilijk dergelijke stukken te weren zijn. In elk geval gaf zij een zeer volledig beeld van 's meesters manier van werken, die, al bleef zij over het geheel zeer gelijk door de kracht van zijn

onveranderlijk ideaal, toch van tijd tot tijd kleine verschillen vertoont en een gestadigen vooruitgang in het gemakkelijk en juist weergeven van zijn onderwerp aan den dag legt. Een honderdtal teekeningen vormden daarenboven een goede inleiding tot zijn schilderwerk, en een vrij volledige collectie van prenten naar zijn werken vulde het reeds aanwezige goed aan. Het was een verblijdend feit, dat zoo bereidwillig toestemming werd verleend tot het afstaan van deze laatste verzameling prenten en van een veertigtal teekeningen uit 's Rijks prentenkabinet. Het museum Boymans betuigde eveneens zijn instemming door te leenen wat het kon, doch Teyler's stichting maakte, jammer genoeg, bezwaar tegen het tentoonstellen van de aardige schetsjes in haar bezit.

Weinige onzer landschapschilders zijn in hun doen en denken zoo door en door Hollanders geweest als Van Goyen, reden waarom hij voor een vreemdeling een der beste gidsen is tot het goed leeren begrijpen van ons landschap. Waarschijnlijk ligt in dat typisch Hollandsche, waarmee hij al zijn werken doordrong, de oorzaak, dat hij in het buitenland reeds lang meer gezocht en bewonderd werd dan hier; bij ons gold steeds de regel, dat een profeet in zijn eigen land niet wordt geëerd, totdat onze groote meesters uit het laatst der 19e eeuw Van Goyen recht lieten wedervaren (men denke slechts aan Jacob Maris' »the Ferriman" in het Stedelijk Museum te Amsterdam.)

De kunstgeschiedenis leert ons door tallooze voorbeelden, dat het altijd de grootste kunstenaars zijn geworden, die in allen eenvoud en ootmoed tot de natuur gingen en haar als hun eenige leermeesteres erkenden, niets verwerpende en niets verkiezende, maar alles in zich opnemende, zooals het zich aan hen voordeed, en eenheid brengende in de manier waarop zij de ontvangen indrukken uitten. Het is doorgaans een goede maatstaf tot het beoordeelen van de hoogte waarop een kunstenaar staat, door na te gaan, in hoeverre het hem gelukt is die eenheid te bereiken, en aanzien deze laatste zich in een schilderij wel het best in het koloriet uitsprekt, komen we tot de slotsom, dat wij van Goyen, die door zijn zuiver koloriet in al zijn werken zoo'n bewonderingswaardige harmonie wist te brengen, zonder aarzelen onder de grootmeesters van het landschap mogen rangschikken. Het verkeerde begrip, dat vele menschen van koloriet hebben, nl. dat het hoog staat, zoodra het een schitterende stalenkaart van kleuren is, heeft ten gevolge dat zij het werk van een man als van Goyen geheel verkeerd opvatten en beoordeelen. Men moet veelal nog leeren inzien, dat een koloriet in fijnheid en diepte wint naarmate het minder opzichtig wordt en in zich een schat van subtiële tinten en teere overgangen vereenigt, die eerst bij een aandachtige en langdurige beschouwing tot hun recht komen. Soberheid in het gebruik van sterke tinten kenmerkt steeds den grooten kolorist. Hiervan is van Goyen een aanschouwelijk voorbeeld.

Het was op de tentoonstelling hoogst interessant na te gaan, hoe hij zich hoe langer hoe meer in de détails leert beperken. Eerst ziet men van

hem, uit de jaren 1620—30, gezellige hoekjes landschap met frisch gekleurde figuurtjes en huisjes gestoffeerd en daarna een lange reeks steeds fijnere symphoniën in warm-bruine, geel-groene of zilver-grijze gamma's. Van al deze in hoofdtoon verschillende groepen vonden wij specimina op de tentoonstelling. In heerlijke warm-bruine en oker-achtige tinten, die van 1630 tot 1645 vooral zijn fort waren, was bovenal gehuld No. 10 »Het bruggetje'' van Baron Sweerts de Landas, een analoog gevalletje als Rembrandt's »Bruggetje van Six''. Alles ademt in dit stukje een drukkende zomerwarmte en tintelt van zonnelicht. Zonderling, hoe ons in dit schilderijtje van 1630 die massieve, helverlichte boomgroep links aan Rembrandt herinnert, die toen toch nog geen enkel landschap van beteekenis had gemaakt! Minder lichtuitstralend, doch grootscher in zijn majestueuze uitgestrektheid was No. 34, 1645 gedateerd, waarop een sterk bewolkte, drukkende lucht, die meer dan drie vierden van het paneel inneemt, een sterk bruin getint, vlak landschap overwelt. Vervolgens was in fijne grijzen o. a. geschilderd No. 32 (Paravicini Vischer, Bazel), een stukje, dat dateert uit de bekende collectie Rothan, die zoo rijk was aan prachtige van Goyens.

Er waren op de tentoonstelling, behalve de voor den meester typische werken, verschillende, die door hun bijzonderen durf uit den band sprongen. Tot deze categorie behoorde onder meer No. 9 (Kleinberger, Parijs), een doek van groote afmetingen, interessant door de twee groote figuren, die links op den voorgrond zitten; het was opmerkelijk te zien met hoeveel gemak hier de landschapschilder de ruwe gezichten dier twee vagebonden had opgesmeerd. Weinig werken van hem bestaan er met groote figuren er op en sinds de »Tronie'', die in een ouden inventaris voorkomt, verloren is gegaan, zijn voorbeelden van zijn veelzijdig talent als voorgaand van veel belang. Vervolgens dient vooral No. 21, »Opkomende storm'' (Dr. C. Hofstede de Groot) vermeld te worden als iets geheel ongewoons; in dit sombere stuk heeft de schilder op een buitengewoon aangrijpende wijze de drukkende, zwoele stilte, die een storm op zee voorafgaat, weergegeven. No. 26 (Léon Janssen, Brussel) behandelt een reeds losgebroken storm op 't water; het opvallende van dit stukje bestaat in een helwitte wolk, die de meester brutaalweg midden in een loodzwarte lucht heeft geplaatst. Ongewoon grootsch was No. 31, een riviergezicht met rechts de overblijfsels van een groot kasteel (Thomas Agnew & Sons); hierop staat een prachtige lucht, met een floers van grijze wolkjes bedekt, waardoorheen de ondergaande zon op een fantastische wijze zijn gouden stralen zendt. En dan dat uiterst fijngevoelde stukje No. 36, »Buiig weer'', van Arthur Kay! Bijna niets dan één grijze regenlucht, waar tal van wolkjes zich opstapelen en langs elkaar schuiven, terwijl een gladde watervlakte, waaruit een prachtig in toon gehouden bolwerk opstijgt, dit zilveren gewelf weerspiegelt. Van die uitgestrekte vergezichten, die van Goyens roem zoozeer rechtvaardigen, zagen wij er ook enkele, waarvan het mooiste buiten twijfel Humphry Ward's stukje was (No. 23). Verwonderlijk hoe in di

paneeltje van 30×45 een onmetelijke ruimte, zooveel als het oog maar opeens kan omvatten, is weergegeven!

Doch wij zouden dit overzicht te wijdoopig maken, indien wij ons tot een vermelding van alle mooiste stukken lieten verleiden, ook al hebben bijv. de zes aantrekkelijke schilderijen van de firma Frederik Muller & Co zelve, en Kleinberger's «Gezicht op Leiden» evenveel aanspraak op een bewonderend woord als de hierboven genoemde nummers.

Wat de teekeningen-afdeeling betreft, deze heeft weer eens bewezen welke wetenswaardige feiten aan het licht kunnen komen door een vereeniging van een groot aantal werken van één meester. Zoo bleek bijv. dat van Goyen een jaar nadat hij het doorwerkte gezicht op Leiden had geschilderd, hetzelfde nog eens uitvoerig in teekening bracht (No. 50). Vervolgens liep het hier sterk in het oog, hoe buitengewoon vruchtbaar in teekeningen het jaar 1653 is geweest; nauwelijks was er op de expositie een serie teekeningen bij elkaar te vinden uit alle jaren van 1620 tot '52, terwijl er niet minder dan 28 van de 69 gedateerde teekeningen het jaartal 1653 droegen. Bovendien was het hier gemakkelijk vast te stellen, welke teekeningen door tijdgenooten en latere graveurs in prent waren gebracht.

Gelukkig, dat deze tentoonstelling inderdaad een groot succes is geweest: zij werd door meer dan 12000 menschen bezocht en uit de algemeene opinie van het ontwikkeld publiek viel op te maken, dat het door werkelijke belangstelling de vroegere vergetelheid, waarin het van Goyen had gelaten weer goed maakte. Het zal de heeren Frederik Muller & Co. aanmoedigen, een volgenden zomer iets dergelijks ter hand te nemen; er worden dan ook al plannen gemaakt en wij hopen, dat die door de verzamelaars met evenveel enthousiasme zullen worden begroet als nu het geval was.

FRIJS LUGT.

Oude Monumenten.

Amsterdam.

Het »Huis met de Hoofden», een bouwwerk van Hendrik de Keyzer, op de Keizersgracht bij de Leliegracht alhier, zal gerestaureerd of liever geheel vernieuwd worden. Er wordt een groote steiger om gehouwd ten dienste van teekenaars die het geheele bouwwerk en al de koppen, ornamenten en andere sieraden tot in de kleinste bijzonderheden zullen nateekenen. Is dit geschied dan gaat men den gevel afbreken en een nieuwen zetten, die in niets zal afwijken van den ouden en zoo zal dan over een jaar het bekende »Huis met de Hoofden» als een phoenix uit zijn asche herrijzen.

(*De Opmerker*, 1 Augustus 1903.)

De toren der Eusebiuskerk te Arnhem zal eindelijk onder handen genomen worden. De gemeenteraad heeft, nadat tevergeefs gehoopt was voor een algeheele restauratie rijkssubsidie te ontvangen, alvast f 1800 toegestaan voor dringende herstellingswerkzaamheden, waarvoor verder f 20.000 benodigd zullen zijn.

(*De Bouwwereld*, 5 Augustus 1903.)

De Broerekerk te Bolsward.

Nadat op de begroting voor 1903 een subsidie voor de restauratie dezer kerk was uitgetrokken, is met de werkzaamheden een begin gemaakt. Men verwacht, dat hiervoor 3 jaren zullen vereischt worden. Het dagelijksch opzicht is opgedragen aan den Heer Vrijburg gemeente-architect te Bolsward, terwijl ook van Rijksweg toezicht wordt gehouden.

De Broerekerk is na de Groote kerk te Leeuwarden, die in 1245 werd gesticht, de oudste nog aanwezige kloosterkerk in Friesland. Zij is in 1270 – of volgens anderen in 1218 – gebouwd en is een zuiver Friesch bouwwerk ontworpen door den abt Hoyte van Lidlum, die ook de plannen maakte voor de kerken te Baijum- en de St. Ursula-kerk bij Tjummarmum. De kerk is van Friesche moppen gebouwd. In 1684 werd er een nieuwe toren op geplaatst, die weinig met den stijl van het gebouw strookte, en ook de ramen, de deuren en het dak zijn niet meer in den ouden vorm bewaard. Uit eene oude tekening blijkt, dat in de Middeleeuwen op den topgevel geen toren stond, doch enkel een vierkant stuk metselwerk, evenals op de punten der gevels van den Martinitoren. Wel stond in dien tijd op den Broerekerk een torentje, maar veel verder naar achteren bij het begin van het koor.

(Zie uitvoeriger *De Opmerker*, 1 Augustus 1903.)

Het groote Hunebed bij Borger *).

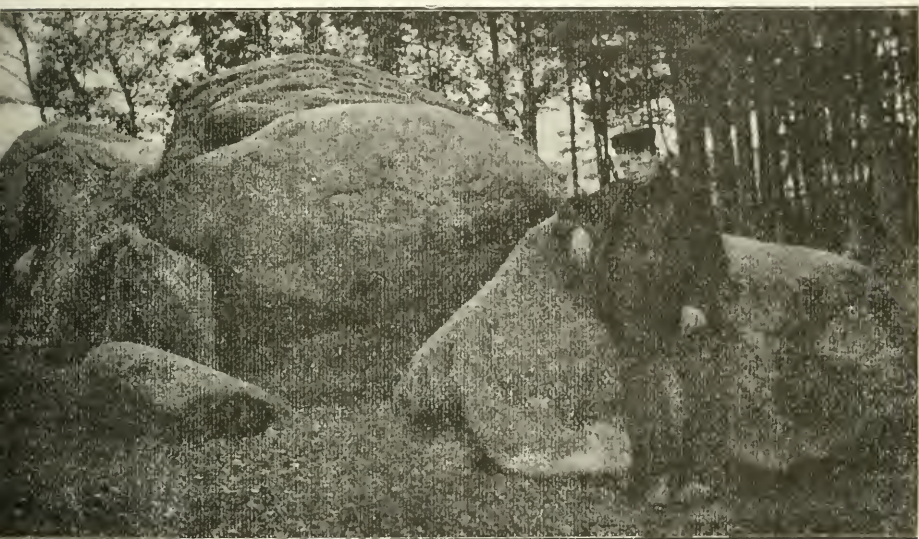
Aan een schrijven van den Heer G. J. Landweer Jz. te Hoogeveen ontleenen wij het volgende:

Sinds jaren heeft het Rijk zich de zorg voor het behoud der Hunebedden aangetrokken door deze tot Rijks eigendom te maken en jaarlijks een klein bedrag voor het onderhoud dezer monumenten uit den voortijd op de begroting uit te trekken. De goede zorgen strekken zich zelfs tot de omgeving uit, waarbij het alleen valt te betreuren, dat de zuinigheid er toe heeft gevoerd om een wel wat te kleine strook rond de Hunebedden te onteigenen. Bij het groote Hunebed is o. a. slechts 17.20 A. onteigend!

*) Het hierbij afgedrukte gezicht op het groote Hunebed bij Borger is genomen voor de besproken verandering.

Het gevaar dreigt dus, dat bebosschingen en ontginningen de Hunebedden te zeer gaan insluiten. De zuidkant van het heuveltje, waarin de grafkelder bij Eext voorkomt, is ten gevolge van zandgraving in aangrenzende particuliere gronden zelfs reeds zoo afgebrokkeld dat de grenspaaltjes omgevallen. Door een grooter strook van den in die streken weinig kostbaren grond te onteigenen ware hierin te voorzien.

Te Borger is thans het dennenboschje, dat op het aan het Hunebed grenzend terrein was aangelegd, weer geveld, waardoor het Hunebed nu weder, tijdelijk althans, van verre zichtbaar is. Eene groote verbetering, die echter des te meer het minder gewenschte doet uitkomen der verdere

veranderingen. Men heeft op het terrein van het boschje een lief Engelsch tuintje met kleine paadjes en heestertjes en bloemetjes ontworpen, dat voor een paar achttiende eeuwsche beeldgroepen wellicht eene allerliefste omgeving zoude vormen, doch hier zeker misplaatst is.

Hoe geheel anderen indruk maken niet de Hunebedden bij Drouwen, die zich zoo krachtig afteekenen tegen de ruine lucht boven de eenzame uitgestrekte heidevelden!

Het Drouwener zand, een zand- en heideveld van $\pm$ 300 H. A., is thans het eigendom geworden van den Oranjabond van Orde, die tot bebossching zal overgaan. De voorzitter heeft reeds toezegging gedaan om aan de hierbij waarschijnlijk te verwachten vondsten van oudheden de noodige aandacht te doen schenken. Het is te hopen, dat ook bij den aanleg van den Noord-Ooster Locaalspoorweg dit punt niet uit het oog worde verloren.

Deventer.

Men schrijft ons: In het laatst verschenen bulletin van den Oudh. Bond las ik een bericht over de onlangs gevonden muurschildering in de Bergkerk te Deventer, overgenomen uit uw blad. Gaarne onderschrijf ik de daarin gegeven critiek, dat het gelaat van Jesus, die op deze muurschildering de hoofdpersoon is. »treffend mooi door de zachtheid van de uitdrukking» is, doch dat het tafereel den Zaligmaker voorstelt, staande in het rechtsgebouw, gekleed zooals hij door den Joodschen raad voor Pilatus werd gezonden, is geheel onjuist. Uit de Latijnsche woorden op den spreukband — de heer W. te Riele Sm., architect te Deventer, heeft er trouwens reeds op gewezen — blijkt duidelijk, dat deze den Latijnschen tekst van Johannes XX, vs. 26—28 weergeven. Het tafereel stelt dan ook voor: den verzezen Christus, den ongeloovigen St. Thomas terecht wijzend. Jezus heeft niet, zooals in het bericht gezegd wordt, een rietstok, maar een kruis of verrijzenisvaan in de hand.

A. R. Cz., 20 Augustus, II Bl.

Groote of O. L. Vrouwekerk te Dordrecht.

De restauratiewerkzaamheden zijn begonnen met het leggen van een houten zoldering in het koor op de hoogte van het triforium. De witlaag wordt nu voorzichtig verwijderd van de natuursteen ribben en, waar noodig, van de gemetselde gewelfvelden. Hierbij is gebleken, dat enkele velden dringend versterking noodig hebben. Van de door het overwitten onkenbare laat-middeleeuwsche schilderijen in het midden der bogen en aan de gewelven zijn er twee voorzichtig ontbloot. Het bleek een decoratieve bladversiering te zijn met diervormen en moorenkoppen in het midden. Aan de gewelfvelden zijn tot heden geen sporen van schildering ontdekt.

Het is te hopen, dat men de thans ontbloote schilderijen zooveel mogelijk ongeschonden late en niet, gelijk in de laatste jaren bij kerk-restauraties wel eens is geschied, door al te groote ijver om te restaureeren aan de schildering alle waarde ontneme door het oude vrijwel te vernietigen door overschildering of bijwerken en ons hiervoor slechts in de plaats te leveren een voor de kunstgeschiedenis geheel waardelooze hedendaagsche copie.

Restauratie grafelijke zalen te 's Gravenhage.

Uit het rapport van de Commissie van Advies, onderteekend door de HH. C. Muysken en D. E. C. Knuttel, als voorzitter en secretaris, gericht aan den Minisrer van W. H. en N., ontleenen wij het volgende:

De ijzeren kap met de kolommen, die in 1862 ten onrechte in plaats van de oude houten kap kwam, is gesloopt en daarvoor is weder een kap van eikenhout, in ééne overspanning in de plaats gekomen.

Met de binnenbetimmering werd aangevangen Een nieuwe steenen vloer werd aangebracht van Gobertangesteent, overeenkomende met dien uit de 15e eeuw. Nieuwe vensterposten werden aangebracht en de ramen zijn in bewerking.

Bekend is het, dat de Hofzaal voortaan zal gebruikt worden voor de vereenigde zitting der 1e en 2e Kamer bij gelegenheid der opening van de beide Kamers der Staten Generaal door H. M. de Koningin.

Met de herstelling der Rolzaal is nog niet begonnen. Hierbij had alleen het noodige onderzoek plaats om de constructie der restauratie vast te stellen. Bij dit onderzoek bleek het gebouw zich in een zeer bouwvalligen toestand te bevinden, zoodat de herstelling met de meest mogelijke zorg zal moeten geschieden.

Ilpendam.

Het monumentale kerkgebouw der Ned. Herv. Gemeente alhier moet hersteld worden. Als het Rijk eene kleine bijdrage toestaat, kan tot publieke aanbesteding worden overgegaan. De aanvraag om subsidie werd aan de regeering verzonden, doch het antwoord is nog niet ingekomen.

A. R. C. 27 Juli, II A.

De kerk te Oudeschild, (Texel) is door den bliksem getroffen. Hij moet ingeslagen zijn bij den stang van den weerhaan, vervolgens boven in de kerk door een zoldertje zijn gegaan en of in den vloer der kerk of door de torenopeningen zijn uitgegaan. Er ontstond brand, welke echter tot den toren beperkt bleef. Omtrent de bijzonderheden betreffende het bedreigde bouwwerk verwijzen wij naar »Noord-Hollandsche Oudheden'' (A. W. Weissman en G. van Arkel).

(*De Bouwvereld*, 12 Augustus 1903).

Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam.

Vlak bij de Groote of St. Laurenskerk, tegenover den schoonen ouden toren op den hoek der kleine Torenstraat stond het hierboven genoemd huis, gebouwd omstreeks 1610 en dat ondanks allen eenvoud toch dikwijls wegens het sprekend cachet der Renaissance mijne aandacht getrokken had en waarvan ik nooit had kunnen denken dat dit nog vrij stevig huis met zijn hoog dak en pittigen frontonlijst zoo spoedig en ongemerkt tot het verleden zoude behoord hebben. Verbaasd stond ik dan ook, op zekeren morgen hier toevallig passeerend, de laatste slooping van nog eenige meters muur gade te slaan en werd ik onwillekeurig eenigszins ontroerd over het verlies van een der laatste vrienden in deze stad, als ik zoo de gebouwen noemen mag, die door hun echten stijl ondanks alle bescheidenheid en

Hollandsche nuchterheid zoo gaarne door ons gezien worden. Een of andere mededeeling uit couranten of anderszins had ik daarover niet vernomen, misschien is zulks mij ontgaan, totdat mij het Rotterdamsch Zondagsblad in handen kwam, waarin de Heer v. Rijn eene beschrijving gaf over bedoeld gebouwtje en o. a. aldus aanving:

„Het reservebrandspuithuis, telefoonnummer 1504, zooals het in zijn nederigen vorm achter de Groote kerk stond, behoort binnenkort tot het verleden. 't Is voor den liefhebber der geschiedenis van Rotterdam alweer jammer, dat een gebouwtje als dit moest verdwijnen. In onze stad blijft zoo zachtjesaan niets over dat getuigt van den bouwstijl onzer vaderen en om die reden hadden we gaarne het nederige geveltje gespaard gezien, dat met het wapen onzer stad in 't fries, toonde gebouwd te zijn »totter stede interest''. Maar 't mocht niet zijn. De veiligheidsdienst eischt grooter ruimte en daar de plaats voor dit doel een centraalpunt moet zijn en de grond in het centrum der stad moeilijk te vinden is en duur betaald moet worden, hebben we ons hier nolens volens aan het utiliteitsbeginsel te onderwerpen, enz.”

We moeten aannemen dat dit laatste het geval is, want ware dit zoo niet, allicht had een der drie architecten Raadsleden, die wij in onzen Gemeenteraad hebben, een woordje voor 't behoud van dit typisch gebouwtje ten beste gegeven, evenals de Vereeniging »Bouwkunst en Vriendschap'', waarvan het doel toch op de eerste plaats »Bevordering der bouwkunst,’’ zijn moet. En al moge het te Rotterdam, waar in alles en alles den handelsgeest de eerste en hoogste plaats inneemt, een dikwijls onbegonnen werk zijn voor zaken die bouwkunst raken te ijveren, al is men in dergelijke gevallen om zoo te zeggen in niet te groot gezelschap durven we toch verwachten dat volharden, herhaald pogen en hoog houden van beginselen in zake bouwkunst op den duur bij de energieke handelslui niet zonder invloed blijven zal. Wel is waar zullen de beste gebouwen uit vroeger tijden dan verdwenen zijn, maar ook bij den aanleg en uitbreiding eener nieuwe stad heeft de kunstzin geene geringe plaats in te nemen. Laat ons hopen dat Rotterdam ook als kunststad nog eens meer beteekenis moge verkrijgen. Thans rest ons niets dan bij de overblijfselen van dit gebouw nog eens in 't kort de geschiedenis ervan te memoreeren.

G. van Reijn geeft in zijne beschrijving van Rotterdam slechts zeer weinig over dit huisje. Zeker echter is het dat in dit huis de accijnsen op bieren werden voldaan, en dat hier bijv. in 1749 één gulden en vier stuivers accijns moest betaald worden van elk vat bier door de tappers ingeslagen.

Later in het begin der negentiende eeuw toen de philanthropie zich ook in deze stad met goedkoope en doelmatige voeding ging bezig houden, werd dit gebouwtje ingericht tot soepkokerij naar de methode en vinding van Benjamin Thompson, den wetenschappelijken Amerikaan in 1753 te Rumford geboren en door de Engelsche regeering later tot Graaf van

Rumford verheven en waarnaar het toen overal bekend voedsel, Rumfordsch soep, genoemd is. Slechts korten tijd had echter deze soepuitdeeling hier plaats. Volgens v. Reijn werd het tot »magazijn van verlichting" gepromoveerd. De vulling der olielampen, het schoonmaken der pitten enz. geschiedde in dit gebouwtje en de verlichting van Rotterdam heeft dus nauw in verband gestaan met dit gebouwtje.

Door de latere gasverlichting verdwenen de olielampen, het magazijn voor verlichting verloor zijn reden tot bestaan en werd op non-activiteit gesteld, doch het gebouwtje dat goede bewijzen gegeven had bestand te zijn tegen brandbare materialen, ofschoon er wel den 4de Augustus 1837 een brand in uitbarstte die spoedig gebluscht werd, zou geen andere bestemming krijgen dan in verband met vuur of lichtartikelen, en werd ingericht tot reservebrandspuithuis, wat het gebleven is tot aan de slooping.

Thans zal er een gebouw verrijzen, voldoende aan veel hooger gestelde eischen in zake blusmiddelen, wat in deze groote stad zeker niet overbodig is.

De herinnering aan het nederig gebouwtje zal bewaard blijven door de bewaring der voornaamste beeldhouwde fragmenten, welke in 't toekomstig? stedelijk museum eene plaats zullen krijgen en door eene nauwkeurige gemaakte teekening alsook eene aquarel van D. Langendijk, waarop het duidelijk staat afgebeeld.

Rotterdam, Juli 1903.

JAC. v. GILS,
Architect.

Stadhuis te Sluis.

Te Sluis is deze week het hersteld stadhuis weer voor den gemeentelijken dienst in gebruik genomen.

Het stadhuis dagteekent van 1396 en is zeker een van de oudste en merkwaardigste gedenkstukken van Middeneeuwsche burgerlijke bouwkunst in Nederland. De prachtige bovenzaal heeft balken, steunende op fijne beeldhouwde sleutelstukken en kraagstenen.

De klok is in 1395 gegoten door Jan Leenknecht van Aaltre; het beeldje, dat het uur slaat (»Jantje van Sluis") werd gemaakt door Jacobus Huisse en Antoine den Beeldsnijder.

Voor de herstellingswerken heeft de Gemeente een Rijkssubsidie ontvangen van f 20.000, terwijl de meubileering, enz. een geschenk van een inwoner is.

De Bouwwereld, 29 Juli 1903.

Twello.

Onder leiding van den heer W. te Riele Gzn., architect te Deventer, wordt de Ned. Herv. kerk te Twello gerestaureerd. Deze kerk, geheel van baksteen opgetrokken en éénbeukig, dagteekent uit de 14de eeuw. In het begin der 15de is zij aan het koor einde omgebouwd, dat toen vernieuwd en hooger opgetrokken is.

Aan dat koooreinde zat van buiten een gehouwen steen, voorstellende twee donateurs (priesters) bij een Calvarieberg. Deze steen, een mooi stuk werk uit het begin der 16de eeuw, zal binnen in de kerk gemetseld worden.

De ramen, welke oorspronkelijk baksteen en zandsteen middenstijlen met couronnement hadden, zullen weer in hun oorspronkelijken toestand gebracht worden.

Het portland-cement, dat al het opgaande muurwerk dezer kerk bedekte, wordt natuurlijk verwijderd. Aan de noordzijde is dit reeds geschied. Het metselwerk er onder wordt bijgewerkt en opnieuw gevoegd. De gevel der sacristie aan de noordzijde, welke uit de 14de eeuw dateert, is reeds geheel hersteld op het zetten van het glas in de ramen na. Op zeer eigenaardige wijze zijn in de 16de eeuw de ramen in dezen gevel ingebouwd.

(*De Bouwwereld*, 12 Augustus 1903).

Het huis Zoudenbalch te Utrecht.

Midden Augustus is te Utrecht het huis Zoudenbalch in de Donkerstraat afgebrand, een voornaam heerenhuis uit omstreeks het jaar 1465, uitvoerig behandeld in Muller's *Oude huizen te Utrecht*" bl. 16—18, 30 en 31.

Het huis was reeds zeer vervallen en de belangrijkste onderdeelen, den schouw en een deurversiering, waren in 1875, bij de stichting van het nieuwe R. C. Weeshuis, naar den nieuwen bouw overgebracht.

De zeer fraaie oude gevel van grijzen gehouwen steen met de buitengewoon fraaie toegangspoort is nog grootendeels behouden. Het is daarom te hopen, dat de Armenkamer den gevel zal herstellen.

Het kasteel te Wijchen.

Twee uren ten zuid-westen der stad Nijmegen ligt het dorpje Wijchen, welke plaats door het aanwezige kasteel met zijn omringend geboomte, eene ongeëvenaarde bekoorlijkheid heeft.

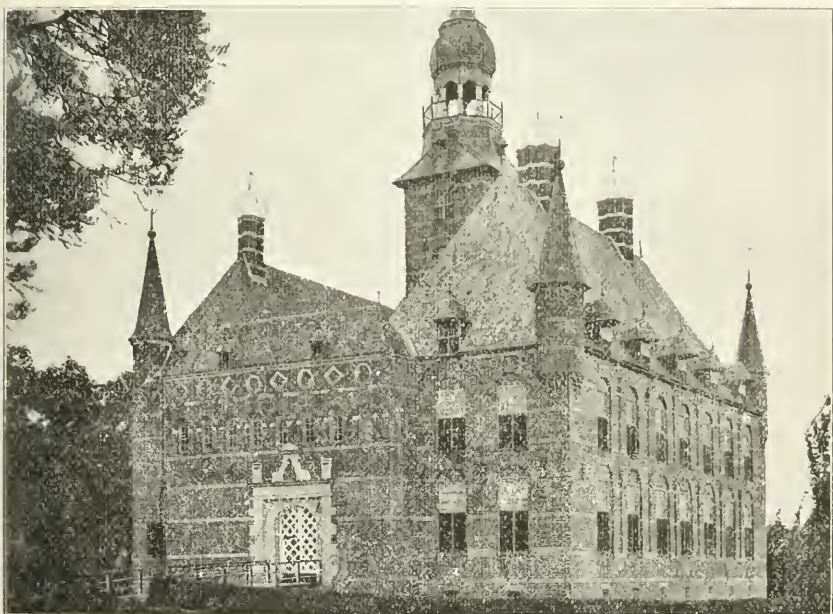
Dit zeer schilderachtige uit het begin der 17de eeuw dagteekenende kasteel ligt in de kom der gemeente; het wordt door eene gracht omgeven; heerlijke moestuinen en boschrijke wandelingen sluiten hierbij aan, zoodat dit ruim 5 hectaren groote landgoed als een der schoonste sloten van Nederland is te beschouwen.

De toegang leidt aan de oostzijde door eene poort naar den voortuin. Ten noorden liggen de boerderij met stalling en de woning van het dienstpersoneel. Van uit dezen voortuin treedt men over een ophaalbrug het eigenlijke kasteel binnen.

In een 11,60 M. lang en 3,50 M. diep voorgebouw bevindt zich de doorrit, links de vroegere portierswoning. De binnenplaats meet 10 M.—6 M. Rechts aan het einde is de traptoren, die naar de verdiepingen leidt.

Om de binnenplaats zijn de verschillende lokalen gegroepeerd. Oorspronkelijk was het gedeelte ten zuiden van den traptoren en der binnenplaats eene open hal, die, door vijf ellipsvormig getoogde kruisgewelven gedekt, aan de buitenzijde afgesloten was, en met de binnenplaats, op drie vrijstaande kolommen rustende, in verbinding stond. Door het aanbrengen van muurtjes is deze hal in eenige bewoonbare vertrekken herschapen.

De vertrekken der gelijkvloers-verdieping bestonden uit vier groote ver-

trekken, waarvan het lokaal in verbinding staande met den traptoren waarschijnlijk als vestibule dienst deed.

Het heeft n.l. in tegenstelling met de andere ruimten een steenen vloer, en bezat bovendien een toegang tot de onder de noord-oostelijke kamer in den kelder gelegen keuken.

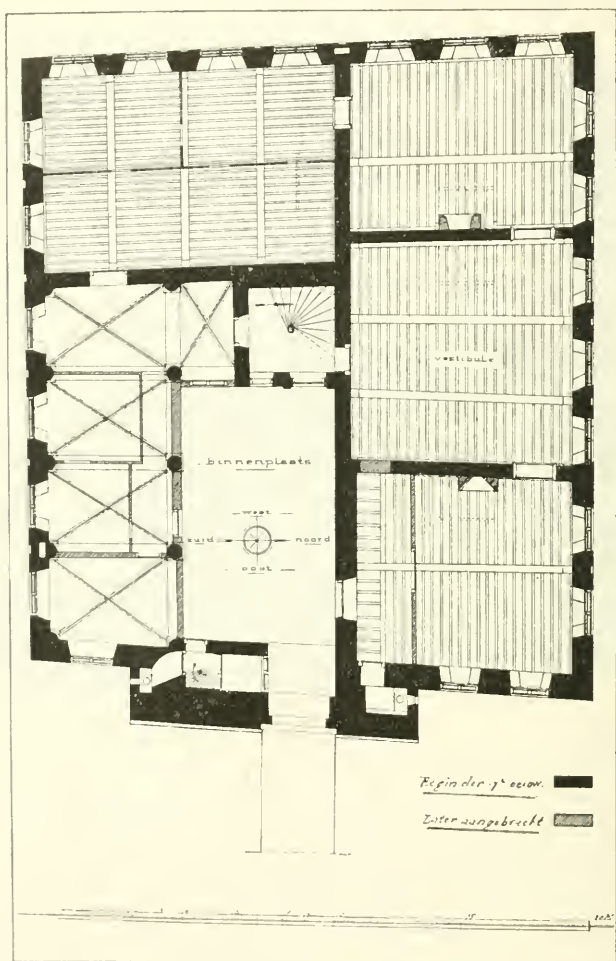
Deze toegang is thans dichtgemetseld.

Het vertrek in den zuid-west hoek meet 11,85 M.—7,84 M., het is nu door eenige schotten in drie deelen verdeeld. De kamer in den noord west hoek is 8,86 M.—6,86 M. De vestibule is 8,86 M. 8,90 M. en de kamer ten noord-oosten 6,19 M.—7,55 M. Al deze vertrekken van meer dan 4 M. hoogte hebben nog zichtbare zware moerbinten met sleutelstukken en kinderbinten; zij hadden eertijds groote schoorsteenen (eenige hadden 1,50 M. voorsprong en waren 2,40 M. breed), die nu weggebroken of door moderne zijn vervangen.

De trap opgaande, bereikt men de 1ste verdieping. Hier is de hoofd-

indeeling der lokalen dezelfde als die der gelijkvloers-verdieping, alleen verkrijgen twee vertrekken aan de noordzijde door het aanbrengen van een gang eene mindere diepte, terwijl boven de hal vier vertrekken van gewone afmetingen zijn aangebracht.

Boven den doorrit en de portierswoning in het voorgebouw, is op deze

verdieping eene 10,76 M. lange ruimte, welke door sierlijke ellipsvormig getoogde gewelfjes wordt gedekt. Deze ruimte is, evenals de vertrekken boven de hal, ook bereikbaar langs eenen in de portiersloge aanwezigen kleinen wenteltrap.

Al deze genoemde vertrekken van ± 3.50 M. hoogte zijn echter door schotten in kleine ruimten verdeeld.

Ook op deze verdieping zijn alle moer- en kinderbinten zichtbaar, terwijl alle oude schoorsteen gedeeftelijk afgebroken, gedeeltelijk door moderne zijn vervangen.

De zolder bevat een zestal vertrekken.

De muren, die op de gelijkvloers-verdieping de hoofdvertrekken van elkander scheiden, zijn opgemetseld tot tegen de dakschilden en steunen de nog aanwezige schoone architectonische schoorsteen, die boven de daken te voorschijn komen.

In het westelijke dak zijn een paar schoorsteen verdwenen.

Op de vier hoeken van het gebouw zijn cirkelvormige (1,29 M. in middellijn binnenwerks) uitgekraagde hoektorens; elke toren heeft drie thans dichtgemetselde vensters, van waaruit men eertijds den omtrek kon verkennen.

De zolder wordt bereikt langs den in den traptoren aanwezigen spiltrap, waarvan de spil, door het aanwezig zijn eener ingekepte spiraalvormige moulure, dienst doet als leuning.

De in den toren nog aanwezige drie hooger gelegen vertrekken en de kap bereikt men langs een in den noord-west hoek gelegen kleinen spiltrap.

Het bovenste vertrek heeft aan alle zijden kruisvensters, van waaruit men een schoon en ver uitzicht heeft. In dit vertrek zijn muurstijlen en corbeels, die de daarop rustende kapconstructie steunen. Opgemerkt dient te worden, dat de meeste vensters en alle corbeels zeer sierlijke 17de-eeuwsche profielen te zien geven.

Tot de kelders geven onder den spiltrap in den traptoren een elftal treden toegang. Aan de westzijde vindt men twee kelders, waarvan de noordelijke in het midden een pijler heeft, die vier zwak getoogde kruisgewelven draagt. De zuidelijke kelder wordt gedekt door 7 troggewelven, rustende op houten balken. Deze kelder is door een muur in twee deelen gedeeld, terwijl de houten balken door pijlers zijn ondervangen. Aan de noordzijde van het gebouw vindt men drie kelders, waarvan de oostelijke de reeds genoemde keuken is. Behalve den schoorsteen is nog een oven aanwezig. De treden, toegang gevende tot de vestibule der gelijkvloers-verdieping, zijn nog in wezen; op de zevende trede is de doorgang gedicht. De keuken heeft een houten plafond (binten met kinderbintjes), de beide andere kelders zijn van een ellipsvormig getoogd steenen gewelf voorzien. De twee kelders aan de zuidzijde hebben eene dergelijke afdekking.

Onder het voorgebouw zijn een paar gewelfde vertrekken, die vermoedelijk als gevangenis hebben dienst gedaan; een dezer heeft geen licht noch luchtgat dan door eene kleine opening uit de tweede hand. In de zijhoeken zijn beerputten, die alleen van buitenaf bereikbaar zijn.

Nog zijn naast den trap en onder de binnenplaats eenige ellipsvormig gewelfde kelders, die van buitenlicht en lucht verstoken zijn.

De ruimte tusschen de kelders naast den trap en die onder de binnenplaats wordt ingenomen door een regenput.

Het geheele gebouw, ja zelfs de binnenplaats, is derhalve onderkelderd.

De keldervloeren liggen boven het waterpeil, zoodat nooit last van het grachtwater is te duchten.

In den volksmond wordt beweerd, dat het gebouw zooveel kelders heeft als maanden in het jaar, dat de vertrekken overeenstemmen met de weken, de ramen met de dagen van het jaar en de vensterruiten met de uren.

In werkelijkheid bezit het kasteel 12 kelders; oorspronkelijk had het zeker niet meer dan ± 30 vertrekken, doch later kan, door het aanbrengen van schotten, het aantal tot 52 gestegen zijn; het aantal ramen is beduidend minder dan 365, doch berekent men voor elk kruisvenster 4 ramen dan wordt het getal 365 wederom overschreden.

Is het plan van het gebouw doelmatig, praktisch en eenvoudig voor een tot bewoning bestemd gebouw ingedeeld, ook de uitwendige ordonnantie is degelijk en hoogst eenvoudig, zóó eenvoudig zelfs, dat men ook hier weder bewondert, hoe met zoo weinig gezochte middelen een schoon en schilderachtig geheel verkregen kan worden.

Het gebouw heeft aan alle zijden op ± 1.40 M. boven den waterstand eenvoudige keldervensters, van ramen en gesmeed ijzeren traliën voorzien.

Alle vensters der beide verdiepingen hebben onvoltooide kruiskozijnen, de benedenhelft alleen heeft een middelstijl. Deze benedenhelften hebben naar binnen openslaande ramen en naar buiten draaiende luiken, terwijl het bovengedeelte één raam met vrij groote ruiten bezit.

Worden de meeste vensters uit dit tijdperk gewoonlijk door ellipsvormige bogen gedekt, deze zijn op eene eenigszins andere wijze afgesloten.

Als versiering vindt men tusschen de vensters 30 c.M. breedte, 10 c.M. diepe en 2.80 M. hooge indiepingen.

Tusschen alle vensters zijn ter hoogte der inwendige moerbinten sierankers, voorstellende eene dubbele duidelijk afteekenende *E* en een gesloten *S*.¹⁾

Het noordelijke en westelijke dak is hooger dan het zuidelijke; zij zijn allen overstekend en uitwendig zonder goot. Groote dakvensters met onvoltooide kruiskozijnen en met sterk overstekende bekappingen zijn in de daken aanwezig en verlichten de zolders, terwijl eertijds kleinere hooger geplaatste dakvensters op de vlieringen licht bezorgden, en tevens aan de groote dakschilden hunne eentoonigheid ontnamen. Uit het noordelijke dak komen twee zware goed bewerkte schoorsteenen te voorschijn, die in plan den vorm hebben van twee elkander snijdende kwadraten; de schoorsteen in het zuidelijke dak heeft in plan den vorm van drie verbonden cirkels.

Op de hoeken van het gebouw zijn uitgekraagde wachttorens, welke door achthoekige slanke helmen zijn gedekt. Deze omschrijving past op alle gevels, het voorgebouw wijkt echter hiervan af.

1) De dubbele *E* bestaat uit eene gewone en eene omgekeerde *E* te zamen verbonden.

De *S* wordt gesloten genoemd omdat hier eene rechte lijn door de uiteinden der *S* is aangebracht.

Zijn de muren van het kasteel over het algemeen 0.85 M. zwaar, de muur van het voorgebouw is 1.47 M. en heeft op de gelijkvloers verdieping behalve de toegangspoort geene openingen.

De poort is eenvoudig en van witten steen; boven de hoofdlift is in het midden eene steenen versiering, waarvóór op een houten voetstuk een houten buste staat.

Links en rechts flankeeren ingemetselde steenen, welke twee doorelkander gestrengelde *Z*'s, — de naamcijfers van Dom Emanuel van Portugal en van prinses Emilia van Nassau, zijne gemalin, — als versiering bevatten, en waarboven een kroon is, de middenpartij.

De eerste verdieping heeft acht kleine vensters (elke zijgevel heeft een dergelijk venster), welke de reeds genoemde 10,76 M. lange gewelfde ruimte verlichten. Tusschen deze vensters zijn 25 cM. breede halfcirkelvormige colonnetten, waarop eigenaardige boogjes rusten, die het 13 cM. vooruit-springende overige deel van den gevel dragen. Deze colonnetten zijn van baksteen en voorzien van voetstukken en kapiteellijsten; zij zijn zeer rijk en kunstig torsgewijze bekapt en doen met de daarop rustende boogjes aan het laatste tijdvak der gothiek denken.

In het hoogere gedeelte zijn boven de vensters een achttal nissen, waarvan de even nummers cirkelvormig, de oneven nummers overhoeksche vierkanten zijn.

In deze nissen zijn op hout zinnebeeldige voorstellingen geschilderd, de latijnsche thans verminkte onderschriften zijn op ijzeren plaatjes daaronder aangebracht; deze voorstellingen en onderschriften worden hieronder opgegeven.

Tusschen de genoemde ronde en vierhoekige nissen zijn evenals in de andere gevels lange smalle ondiepe gleuven.

Ook in dezen gevel komen als sierankers de dubbele *Z* en de gesloten *S* voor.

Het gebouw heeft een laag dak, waarover de middentoren, die het gansche kasteel domineert, het best zichtbaar is.

De voorstellingen in de nissen met de herstellende spreuken zijn van links af te beginnen aldus:

1°. Een zon en een zonnebloem door andere planten omringd, met het onderschrift: »Non inferiora secutus," d. i. Steeds het hoogere voor oogen.

2°. Vijf pijlen omstrengeld door eene slang, waarbij: »Vis nescit vinci," d. i. Macht kan niet overwonnen worden.

3°. Een korenveld, waaronder: »Spes alterae vitae," d. i. Hoop op het andere leven.

4°. De vogel Phoenix te midden van een brandend vuur door de zon beschenen, met het bijschrift: »Renovata juventus," d. i. Een steeds vernieuwde jeugd.

5°. Twee in elkander gesloten handen uit wolken te voorschijn komende, waarbij: »Ditat, servat fides," d. i. De trouw verrijkt en maakt sterk.

6°. Een leeuw, rustende met den klauw op afgeknaagde bekkeneelen, met het onderschrift: »Cessit victoria victis," d. i. De zege wijkt den overwonnenen.

7°. Een uit de wolk komende hand, den bliksem slingerend, waaronder: »Quis contra nos," d. i. Wie tegen ons.

8°. Een scepter en houweel gekruist, waarboven een doodshoofd, met het bijschrift: »Mors sceptrum ligonibus aequat," d. i. De dood maakt vorst en slaaf gelijk.

De windwijzer op den toren stelt een Mercurius voor.

Het kasteel van Wijchen werd, naar men zegt, opgebouwd op de puinhoopen van een middeleeuwschen burcht. Voor deze bewering zijn echter geen genoegzame bewijzen. Dat het kasteel in zijn tegenwoordigen staat dagteekent uit het begin der 17de eeuw en gebouwd is voor, en bewoond is door Dom Emanuël, staat vast; de sierankers wijzen dit ook aan.

Dom Emanuël van Portugal is gehuwd geweest met Prins Maurits' volle zuster Emilia. De sierankers, eene met elkander verbonden dubbele *E* voorstellende, duiden op de *E* van Emanuël en de *E* van Emilia. Deze ankers zijn telkens afgewisseld en omgeven door andere ankers, een gesloten *S* voorstellende. Dit symbolisch monogram is aan de Franschen ontleend en berust op eene woordspeling. Het is n. l. een gesloten *S*, dit is *S* fermé = ferme *S* = fermesse, oud fransch voor fermeté, hetgeen het equivalent is voor fidélité.

Vaak plaatste men die teekens rondom den naam van den persoon, meestal eene dame, aan wie men zijn trouw wilde verzekeren.

Hier beduidt derhalve dit monogram, hetwelk afwisselt met de aaneengestrengelde letters van Emanuël en Emilia, de trouw welke beiden verbond.

Deze symbolische ankerversiering stempelt derhalve het kasteel als een monument van de liefde, welke beide vorsten bezielde, toen zij alle bezwaren trotseerden om met elkander verbonden te worden ¹⁾.

1) Emanuël was een zoon van Antonio en pretendent der kroon van Portugal. Hij werd in Frankrijk en Engeland opgevoed, en nadat zijn vader overleden was, begaf hij zich met zijn broeder naar Nederland, om er in het leger van Leicester te dienen, daar de Staten hem hulp en bescherming hadden toegezegd. Zoowel zijn bevallig voorkomen als zijn rampspoedig lot wekten er groote belangstelling, — vooral bij Emilia van Nassau, eene dochter van prins Willem I. Zij ontmoette echter tegen kanting in hare neiging, zoowel bij de Staten als bij haren vollen broeder Maurits. Nadat zij echter nog eene vruchteloze poging bij dezen in het leger te Breevoort gewaagd had, om hem gunstig voor dien jongeling te stemmen, keerde zij naar Den Haag terug, verwijderde uit hare omgeving allen, die haar voornemen zouden kunnen verijdelen, bracht eenige vrienden als getuigen bijeen, en liet door een R. Katholiek priester — men zegt door Theobald Feeling — op den 7den November 1597 haar huwelijk met Emanuël inzegnen. Maurits was bij zijne komst te 's Gravenhage niet weinig verstoord, zoodat hij zijne zuster zijn hof te Delft liet betrekken, terwijl de

Alvorens den toestand van het gebouw te bespreken, dient opgemerkt te worden dat:

1°. aan het kasteel alleen witte of blauwe steen aanwezig is aan de toegangspoort, aan de banden boven de voormalige hal op de binnenplaats en aan de kapiteelen der kolommen onder de hal. De banden en blokken aan het gebouw zijn derhalve later van cement aangebracht.

2°. alle kozijnen der 1ste en 2de verdieping niet oorspronkelijk doch later vernieuwd zijn.

3°. het eikenhouten voetstuk met het borstbeeld, Emanuel van Portugal voorstellende, boven de ingangspoort van lateren tijd is.

4°. de schilderijen op hout in de nissen aan den voorbouw met de onderschriften ook later vervaardigd zijn.

Het gebouw bevindt zich nog in een vrij goeden toestand. Eenige jaren geleden werd het nog regelmatig door de familie en erfgenamen van Baron d'Osy gedurende de zomermaanden bewoond, en het zal dan ook in die jaren niet aan de noodige herstellingen ontbroken hebben.

Het niet meer bewonen der hoofdvertrekken van het gebouw is oorzaak, dat het onderhoud in den laatsten tijd achterwege bleef en de toestand thans — over het algemeen overigens nog vrij goed — hier en daar te wenschen overlaat. Indien men het kasteel niet wenscht te bewonen en men hoofdzakelijk de instandhouding daarvan als monument van geschiedenis en kunst beoogt, zullen de reparatiën van ondergeschikten aard zijn.

Immers het muurwerk is over het algemeen solied, zakgoten die meestal oorzaak zijn van lekkages. zijn in zeer gering getal aanwezig, buitengoten (behalve die aan den voorbouw) bezit het gebouw niet, het loost zijn hemelwater rechtstreeks in de gracht.

De vensters der 1ste en 2de verdieping zijn goed, dank zij hunne latere vernieuwing.

De herstellingen zouden hoofdzakelijk moeten bestaan in het aanlasschen

Staten Emanuel eerst naar Schiedam en toen uit het land verwezen. De jonge echtgenoot begaf zich naar Wesel, en Emilia, die inmiddels tot eene zware ziekte vervallen was en verklaarde, dat zij zich wilde laten verhongeren, volgde hem derwaarts. Daar leefden zij in bekrompen omstandigheden, maar zeer gelukkig, en zij schonk hem onderscheiden kinderen. Omstreeks 1609 kwam er door bemiddeling van Philips Willem van Oranje eene verzoening tot stand en nadat zij in dat jaar te Delft was geweest, ontmoeten wij haar in 1620 met haar gemaal te 's Gravenhage. Laatstgenoemde ontving hier eene maandelijksche toelage van 500 gulden, doch daar deze te gering was, maakten zij in 1622 het plan, om gescheiden te leven, 't geen echter door tuschenkomst van graaf Floris van Pallandt verhinderd werd. Na den dood van Prins Maurits op 23 April 1625 te 's Gravenhage, betrokken zij het Kasteel te Wijchen. Later deed Emanuel afstand van zijn recht op den Spaanschen troon, ontving daarvoor een jaargeld van Philips II, verkeerde te Brussel aan het hof der aartshertogin Isabella en hertrouwde met een harer staatsdames, toen Emilia in 1629 overleden was. Hij zelf stierf den 22sten Juli 1638 in omstreeks 70-jarigen leeftijd.

van slechte moerbalken, het vernieuwen van zoldervloeren, het repareeren van eenige dakspanten, het beschieten der dakschilden en het aanbrengen van nieuwe leien.

Op de binnenplaats zijn eenige goten te herstellen. terwijl aan den toren eveneens eenige reparatiën moeten geschieden.

Toen door het afsterven van den eigenaar bij de erfgenamen het plan bestond het slot te verkoopen, werd naar men ons heeft medegedeeld door den rentmeester der familie het vorige jaar 18,000 gld. geboden voor het kasteel met de daarbij aansluitende terreinen. Ware deze koop doorgegaan dan zou het kasteel thans zijn gesloopt. Wanneer men berekent, dat voor $\pm$ 4000 gld. eiken en andere houtsoorten in het bosch aanwezig is, dat het kasteel bij afbraak $\pm$ 5000 gld. kan opbrengen en de grond daarna voor $\pm$ 3000 gld. de Hectare zou kunnen verkocht worden, dan zou de geheele bezitting $\pm$ 24.000 gld. opgebracht hebben.

De familie is op het bod van den Rentmeester niet ingegaan, omdat tegelijk met zijn bod eene hoogere aanbieding was ingekomen. Het kasteel zou daarna volgens couranten-berichten op 14 Mei l.l. publiek worden geveild, maar door bijzondere omstandigheden werd de verkoop uitgesteld tot Augustus.

Was het te vreezen, dat het kasteel in sloopershanden zou vallen, het is thans bekend, dat het aan zulk gevaar is ontkomen. Het kasteel is n.l. aangekocht door Mevr. de donarière Q. C. I. van Andringa de Kempnaer te 's Gravenhage voor de som van 26,850 gulden, die het eene herstelling zal doen ondergaan.

Dit schoone architectonische bouwwerk heeft gelukkig een koopster gevonden, wier doel het is het in stand te houden, zoodat dit prachtig monument met zijne boschrijke omgeving niet verloren zal gaan.

Het is te hopen, dat het, door kundige hand hersteld, nog vele jaren ons land tot sieraad strekke.

's Gravenhage, Sept. 1903.

ADOLPH MULDER.

St. Walburgskerk te Zutphen.

In de kerk zijn thans alle zoogenaamde tochtschotten verwijderd, hetgeen een prachtvol doorzicht met mooie lichteffecten heeft gegeven. Bij het wegbreken van een stovenhok in den zuidelijken kooromgang is op den dwarsmuur een fragment eener muurschildering aan het licht gekomen, waarop tot heden alleen een teer gepenseelde kop van een paus duidelijk te zien is.

N. R. C.Z. 15 Aug. 1903. I C.

De Nieuwstadspoort te Zutphen.

Op voorstel van B. en W. besloot de raad om f 300.— te besteden tot restauratie. De westelijke zijmuur is nog over eene lengte van $\pm$ 16 M. aanwezig, maar de oostelijke is dat nog slechts over eene lengte van $\pm$ 1 M. Beide muren zijn zeer afgebrokkeld, terwijl vooral de bogen veel geleden hebben. In enkele dezer zijn reeds gaten gevallen.

Oorspronkelijk bestond de Nieuwstadspoort uit een poorthuis, geflankeerd door twee halfcirkelvormige torens, welke eene dikte van $\pm$ 1.70 M. en een straal (binnenwerks) van $\pm$ 2.68 M. hadden. In het begin der vorige eeuw werden echter de torens tot op de hoogte van den stadsmuur ingekort en het poorthuis zelf met den grond gelijk gemaakt. Jammer genoeg heeft de genie in Mei en Juni 1894 deze afgeknotten torens geheel afgebroken. Hiermee waren de laatste overblijfsels dezer middeleeuwsche poort verdwenen.

Lang nadat deze gestaan had, heeft men er, omdat men ze blijkbaar te zwak oordeelde, op eenige meters afstand eene tweede poort voorgezet, welke thans gerestaureerd zal worden.

Sedert een paar eeuwen is daarvan niets meer over dan een schilderachtige bouwval. Alle schrijvers hebben echter de fout begaan, de oorspronkelijke poort en de later daarvoor geplaatste voor een gelijktijdigen bouw aan te zien. Tusschen beide poorten lag een brug, waaronder de stadsgracht doorstroomde en die aan weerszijden door een muur begrensd werd. In deze muren, welke van de straks genoemde halfcirkelvormige torens tot aan het voorfront der buitenpoort liepen, waren halfvol gemetselde bogen met schietgaten uitgespaard. De brug zelf was zeer waarschijnlijk met planken gedekt en had dus geen steenen gewelf. Voor de buitenpoort lag een valbrug. De gaten, waardoor de kettingen liepen om haar op te halen, zijn in het voorfront der poort nog goed zichtbaar, één ervan is nog met gehouwen steen bekleed.

Blijkens de stadsrekeningen werd deze buitenpoort in 1536 gezet. De bekende Eyck van Zuylichem heeft in den Geld. Volksalmanak van haar eene reconstructie gegeven, welke in hoofdzaak juist is te noemen. Toen kort na 1591 bij den aanleg der nieuwe vestingwerken de toegang naar de stad meer westelijk werd belegd, werd de Nieuwstadspoort buiten gebruik gesteld.

Vermelden wij nog, dat op den 16den November 1572 de Spanjaarden door deze poort, waarin eene bres geschoten was, de stad binnenkwamen, en spreken we ten slotte den wensch uit, dat, evenals eenige jaren geleden met de ruïne over de Berkel is geschied, ook de oude Nieuwstadspoort een zorgzame restauratie zal ondergaan d. w. z. dat men zich uitsluitend tot consolidatiewerk zal bepalen. Een historisch monument en een schilderachtig plekje blijft daardoor voor stadgenoot en vreemdeling behouden.

N. R. Ct. 2 Sept. 1 A.

Korte Mededeelingen.

Borden en kannen.

De mededeeling van den heer Six in het laatste nummer van dit *Bulletin* heeft mijne bijzondere aandacht getrokken. De heer Six heeft ongetwijfeld gelijk: reeds sedert lang twijfelde ik er niet aan, dat de »pos-eters'' en hunne collega's op het Amsterdamsche stadhuis houten plankjes in plaats van borden gebruikten. Toen ik dit het eerst ontdekte, verwonderde het mij ook geenszins, want in de middeleeuwen was de gewoonte algemeen; alleen scheen de datum van het stuk voor zoo primitief gebruik mij redelijk jong. Ik herinner mij een miniatuur gezien te hebben, waarop een koning en eene koningin, aan tafel zittende, een stuk van een gebraden vogel voor zich hebben liggen op een rond houten plankje, in het midden eenigszins uitgehold. En in rekeningen van vorstelijke huishoudingen der 14e eeuw vindt men ieder oogenblik melding gemaakt van den aankoop van honderden »scutellae'' voor de diners. Wat die »scutellae'' waren, blijkt duidelijk, wanneer men eene enkele maal het woord »scutella'' ziet afwisselen met de omschrijving »discus ligneus'' ¹⁾, en zonder moeite herkent men in de middeleeuwsche »scutellae'' onze moderne »schotels.'' Die schotels waren dus oudtijds houten schijfjes in den vorm van schildjes; zij dragen in hunne benaming evenzeer de verklaring van hunnen oorsprong als onze borden, die de heer Six zeer terecht verklaart als plankjes: de Statenbijbel gebruikt nog, geloof ik, de uitdrukking »berderen'' voor planken.

Dat deze houten bordjes geverfd zouden geweest zijn, kan ik echter kwalijk gelooven. Het schijnt mij uiterst ondoelmatig, indien men daarbij een mes gebruikt. En het buitengewoon groote aantal aangekochte »scutellae'', die men in de oude rekeningen telkens vermeld vindt, schijnt er m. i. op te wijzen, dat men gewoon was, de vuil geworden plankjes na het diner weg te werpen of te verbranden. Met den heer Six geloof ik dus, dat de beschilderde bordjes, die bewaard gebleven zijn, als pronkbordjes beschouwd moeten worden.

Mijne herinneringen uit de kinderkamer komen overeen met die van den heer Six: ik heb echter altijd vernomen, dat de tinnen kinderbordjes alleen dienden om deze in de kinderkamer veel gebruikte voorwerpen te bewaren voor de vernielzucht onzer eerste jaren, die stellig geene aarden bordjes zou gespaard hebben. Toch is het stellig juist, wat de heer Six mededeelt over het vervangen van het oude houten tafelerij door tin; dit getuigen al onze 17e eeuwse stillevenen. Ik ben in staat voor

1) Zie wat ik daarover mededeelde in de Verslagen en mededeelingen der Ver-
eeniging tot uitgaaf van rechtsbronnen. IV, p. 516.

dit gebruik nog eene date certaine te leveren. De stad Utrecht bezat een tinnen eetservies, dat gebruikt werd bij de diners der stad en ook in het stadsjacht bij het voeren der stedelijke schonwen. Dit zoogenaamde »stadstin'', dat bewaard werd door den bewoner van den stadskelder, is verkocht krachtens besluit der Vroedschap van 4 December 1758, met uitzondering van de reusachtige tinnen schenkkannen. Deze laatste bestaan nog: ze moeten uit het laatst der 16e eeuw dagteekenen, hoewel hun vorm nog ouder schijnt: immers ik herinner mij, dat geheel dergelijke kannen afgebeeld zijn op houtsneden van loterijprijzen uit de 2e helft der 16e eeuw. Indien dus het Utrechtsche stadstin uit dien tijd dagteekent, mogen wij aannemen, dat de Amsterdamsche »pos-eters'' onder de laatsten zullen behoord hebben, die hun honger gestild hebben van houten plankjes. Trouwens veel hangt in dit geval af van den stand der hongerigen: immers al heb ik het nooit gezien, het is mij bekend, dat sommige boeren in den Gelderschen Achterhoek ook thans nog van houten plankjes eten. Helderder licht geeft het boven medegedeelde over het tijdstip, waarop het 16e eeuwse tin weder uit de mode is geraakt: blijkens het aangehaalde Vroedschapsbesluit beschouwde men in 1758 tinnen tafelgerij als iets geheel verouderds, dat men niet meer met fatsoen gebruiken kon: het aardewerk zal toen dus reeds algemeen in gebruik geweest zijn. De Fundatie van Renswoude te Utrecht bewaart en gebruikt nog bij hare regentenmaaltijden het prachtige porseleinen eetservies der Vrijvrouw, die in 1754 overleed. Ik houd het er voor, dat het steeds in groote hoeveelheden door de O.-I. Compagnie ingevoerde Chineesche porselein den stoot zal gegeven hebben tot het namaken der eetserviezen in Hollandsch aardewerk.

De heer Six spreekt ook met een enkel woord van de Jacobakannetjes: hij schijnt te meenen, dat men vroeger algemeen ook houten bekera gebruikte. Ik weet niet, of dit juist is. Het Stedelijk museum van Utrecht bezit een geschilderd en met zilver gemonteerd voorwerp uit de 16e eeuw, dat door den heer Pit gedetermineerd is als een »bois-tout.'' Dit wijst stellig op het bestaan van houten bekera. Maar het feit, dat de heer Six niet vóór 1604 een Jacobakannetje op eene schilderij aantrof, mag toch niet er toe doen besluiten, dat dezen eerst destijds in gebruik kwamen. Het is volkomen zeker, dat zij reeds eeuwen vroeger gebruikt werden, zéér algemeen en overal gebruikt werden: dit bewijzen de duizenden exemplaren, die ons overgebleven zijn en overal in den grond gevonden worden¹⁾. Maar ik moet erkennen, dat ik over de bestemming dier voorwerpen niet geheel zeker ben. Het bekende verhaal van gravin Jacoba, die gewoon zou geweest zijn, als zij haar kannetje leeggedronken had, dit over haren schouder in de

1) Ik erken, dat het ook mij dikwijls getroffen heeft, dat men deze in de middeleeuwsche huizen blijkbaar zeer algemeen voorkomende voorwerpen zoo betrekkelijk hoogst zelden ontmoet op middeleeuwsche schilderijen en miniaturen. Ik heb er wel eens aan gedacht, of zij wellicht meer thuis behoorden in de keukens dan op de tafels.

Teylingsche slotgracht te werpen, wijst er op, dat men de kannetjes als drinkbekers gebruikte of althans dat men het daarvoor hield, dat dit vroeger geschiedde, toen dit zotte oude verhaaltje bedacht werd, om de aanwezigheid van vele Jacobakannetjes in de slotgracht te verklaren. Maar ik zou denken, dat zij niet als bekers, maar als kannen dienst hebben gedaan. Men zal mij tegenwerpen, dat een dergelijk gebruik der kleine kannetjes niet overeenkomt met hetgeen ons bekend is omtrent de capaciteit der middeleeuwsche magen. Het bezwaar is gewichtig. Maar ik voer daartegen aan, dat er een type van Jacobakannetjes bestaat, dat om den hals een dikken scherpen rand draagt, — een type derhalve, dat als geschapen schijnt om het drinken uit deze kannetjes nagenoeg onmogelijk te maken. Het Stedelijk museum van Utrecht bezit daarentegen verschillende kleine, in het midden versmalde bekertjes (waaronder een stel van drie, die bij elkander in den grond gevonden zijn), die van volkomen hetzelfde maaksel zijn als de Jacobakannetjes en die dus als aangewezen schijnen, om daarbij als bekers dienst te doen. Een geheel dergelijk, doch fraaier bekertje, berustende in het Kunstindustrie-museum te Kopenhagen, is versierd met hetzelfde rijke ornament als eene daarbij bewaarde Siegburger tuitkan en behoort dus blijkbaar daarbij; het moet denken aan een stel, kan met bekers. Voor het drinken van bier, dat in groote hoeveelheden genoten werd, zijn echter inderdaad zoowel deze kannetjes als deze bekertjes te klein; ik zou dus willen denken aan eene kostbaarder drank. Zouden wij dan wellicht in de Jacobakannetjes en de daarbij behoorende bekertjes de middeleeuwsche wijnflesschen¹⁾ en wijnglazen mogen herkennen?

Want (en dit ten slotte) het vermoeden van den heer Six, dat glaswerk (zelfs in de 16e eeuw) gewoon was op den disch onzer voorouders, kan ik niet aannemen. Middeleeuwsch glaswerk is ons zéér weinig bewaard, en de broosheid van het materiaal verklaart dit toch niet voldoende. Glas schijnt dan ook in de middeleeuwen zeer kostbaar geweest te zijn: de kroniek der beroemde abdij Aduard in Groningerland verhaalt met zekeren ophef, dat de abt omstreeks 1570 een vertrek in de abdij versierde »roboreis tabulis atque picturis lectis *et vitreis fenestris*» en aldus daarvan maakte een verblijf, dat eenen abt waardig was.

S. MÜLLER Fz.

1) De wijn schijnt destijds steeds van het vat gedronken te zijn: zelfs voorname heden lieten een taak (d. i. ongeveer een flesch) wijn halen bij de tappers. Open flesschen of kannen waren dus niet ongewoon: in Duitschland drinkt men den landwijn trouwens nog altijd zoo.

De Schilder Nicolaes van Galen.

In het Raadhuis te Hasselt, provincie Overijssel, hangt een groot doek 1.92 M. hoog bij 2.01 M. breed, voorstellende de rechtspleging van Graaf

Willem den Goede, hetwelk na eene expertise uit het begin der 19e eeuw van zekeren H. de Meyer, kunsthandelaar op het Haarlemmerplein te Amsterdam, op naam gesteld was van Karel Dujardin.

Eene afbeelding van dit schilderij benevens eenige bijzonderheden er over zijn te vinden in *Eigen Haard* 1903, pag. 246—250. o. a. is daarin vermeld hoe de handteekening van den meester (in 1871) gevonden is door den heer J. Ph. van der Kellen, waarna die is zoek geraakt om eindelijk bij de restauratie in 1903 weder voor den dag te komen. Die handteekening door den heer J. A. Boland gecalcueerd vertoont zich, op de helft verkleind aldus:

N. van Galen

Van dezen N. van Galen is mij geen ander schilderij bekend en van den schilder zelf wordt in de bekende handboeken geen melding gemaakt.

Daar het stuk een hoogst belangrijk kunstwerk is verradende een groot talent en een zeer persoonlijke opvatting is het zeker de moeite waard omtrent den schilder archivalische nasporingen te doen.

In het genoemde artikel in *Eigen Haard* publiceerde ik hetgeen tot heden gevonden is, dank zij de onderzoekingen van den heer F. A. Hoefer in het Hasseltsche archief. Ik deel hier dit weinige, aangevuld met nog een paar bijzonderheden, nog eens mede.

Het doopboek, loopende van 1591 tot 1700 met een hiaat van 1637 tot 1648 vermeldt den naam van Galen alleen in de volgende aantekening: 1618. Juny 14. Vader: Jouriaen van Galen

Moeder: Griete Hendryckx van Ittersum { Kind Albart.

Den 6den December 1647 had er eene erfscheiding plaats tusschen Jurrien van Galen ter eenre en zijne kinderen Aeltien van Galen weduwe van »Salige» Daniel Pipardus, Nicolaes van Galen en Jan van Galen ter andere zijde, van de goederen van Rijekien van Ittersum, de overledene vrouw van Jurriaen van Galen. Zij was eene dochter van Hendrick van Ittersum in leven licentmeester en burgemeester van Hasselt en van Carsien Claesen, dus van adellijken huize.

De in 1618 gedoopte zoon Albert was blijkbaar toen niet meer in leven, daar hij niet onder de erven genoemd wordt. Het geboortjaar van dezen zoon maakt het zeer waarschijnlijk dat Nicolaes in 1657 toen het schilderij gemaakt werd den vollen mannelijken leeftijd bereikt had; ook het feit dat hij in 1652 met zijn vader een geschil had hetwelk bij eene acte van 3 Maart van dat jaar geregeld werd, maakt dit nog waarschijnlijker.

Van 1670—1672 werd een proces gevoerd tusschen Aeltien Cornelis, weduwe van Jurrien van Galen (die dus hertrouwd was) ter eenre en de reeds genoemde drie kinderen ter andere zijde. De dochter Aeltien (weduwe Pipardus) was inmiddels hertrouwd met Gerrit van Keysersweert; de

procedure liep over de nalatenschap van Rijckien van Ittersum, hunne moeder.

Den 14den November 1676 verklaart Nicolaes van Galen »gasthuis-meester" dat hij aan zekeren Rutger Harmsen een voorschot gegeven had.

Nog eenmaal wordt Nicolaas genoemd en wel op 17 April 1683 in zake eener procedure tegen een zekeren Radys.

Hij staat nog aangeteekend als bankhouder van leening te Hasselt, maar waar het hier op aankomt, als schilder wordt hij niet vermeld.

De heer Hoefer zond mij een doortrek van de handteekening van Nicolaes van Galen zooals die onder de stukken wordt aangetroffen

Overeenkomst met de handteekening op het schilderij valt niet te miskennen. Ik wijs daarbij op de volgende punten:

- 1e het karakter van de N is in beide gelijk,
- 2e in beide handteekeningen staat v in de plaats van van: de beide v's hebben bovendien veel overeenkomst.
- 3e dit laatste geldt nog in meerdere mate voor de G's.

Wel is waar is deze overeenstemming geen voldoende bewijs, evenmin de omstandigheid dat het stuk bepaald voor Hasselt, zeker op bestelling der Magistraat, geschilderd is aangezien het stadswapen op het doek boven het hoofd van den Grafelijken rechter prijkt, maar een en ander te zamen genomen maakt het hoogst waarschijnlijk dat de schilder is Nicolaes van Galen, stammende uit aanzienlijken huize, geboren om en bij het jaar 1620. uit Jurriaen van Galen en Rijckien van Ittersum; dat hij te Hasselt gasthuismeester en bankhouder van leening was en op 17 April 1683 nog leefde.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Verzameling voor de Nederlandsche Weverijgeschiedenis.

De goed geslaagde tentoonstellingen van Indische weefkunst in 1901 en 1902 te 's Gravenhage en Rotterdam gehouden, die voor de weverij in het algemeen eenige belangstelling wisten op te wekken, zijn mede de aanleiding geweest, dat door de heeren Felix Driessen, Jan Kalf, Mr. J. C. Overvoorde, G. P. Rouffaer en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers eene poging werd gedaan om de aandacht te vragen voor de geschiedenis dezer nijverheid in Nederland. Zij verzonden daartoe aan een twintigtal landgenooten, van wie zij belangstelling voor deze zaak meenden te mogen verwachten, een oproep tot eene bijeenkomst om de mogelijkheid te bespreken van het stichten

eener verzameling voor de Nederlandsche weverijgeschiedenis. In dezen oproep zeggen zij:

»Onder de industrieën, die Nederland in het verleden hebben groot gemaakt, neemt de weverij een eerste plaats in. Friesche lakens waren ten tijde van Karel den Groote reeds beroemd, wol- en linnenweverij bevorderden gedurende de middel-eenwen den bloei van vele onzer steden, met de zeventiende eeuw draagt Holland's damastweverij een Europeeschen naam, in de achttiende eeuw wordt Utrechtsch trijp zelfs in Frankrijk nagemaakt. Van het laatst der zestiende tot het midden der achttiende eeuw heeft daarenboven de patroonweverij in zijde tienduizenden in ons land werk gegeven, de behangselweverij bereikte een hoogen bloei en werd door Nederlanders aan verschillende volken geleerd, de katoendruk heeft zich vanuit ons vaderland over Europa uitgebreid.

Dit zijn feiten, die wij kennen, maar hoezeer zij het ook zeker maken, dat de weverij voor de sociale en de kunstgeschiedenis van Nederland een buitengemeene belangrijkheid bezit — het ontbreekt nog geheel aan voldoende bestudeering van dit deel onzer historie.

Toch bewaren allerlei plaatsen in ons land een schat van herinneringen aan deze industrie, zoowel in bescheiden als in monumenten. Maar terwijl de toemerkende zorg voor onze oude archieven het waarschijnlijk en in ieder geval mogelijk maakt, dat de documenteele geschiedenis onzer weverij zal worden ontgonnen, bestaat er groot gevaar, dat de monumenten verloren gaan. Zij, die zich met dit onderwerp hebben bezig gehouden, weten hoezeer verspreid de voorwerpen zijn, die met onze oude weefnijverheid in verband staan. Monsterboeken, weefgetouwen, weefselstempels, patroonblokken en weefselpatronen — men vindt ze in enkele openbare verzamelingen, maar men weet en vermoedt dat zij zich ook in particulier bezit bevinden.

Deze overwegingen hebben ondergeteekenden er toe geleid eene poging te doen om te komen tot de stichting eener verzameling van alle voorwerpen, — die voor de geschiedenis der Nederlandsche weverij van belang zijn. Verschillende toezeggingen, die zij reeds mochten ontvangen, gaven hun moed, dat dit plan uitvoerbaar zoude zijn."

De bedoelde bijeenkomst had op 19 Juli j.l. te Leiden plaats. En hoezeer zij slechts weinig was bezocht ten gevolge van het feit, dat de meesten der genoodigden reeds buitenslands vertoefden, gaf zij toch goeden moed voor het welslagen dezer poging, omdat van hen, wier medewerking in de eerste plaats onmisbaar scheen, fabrikanten, historici en museum-beheerders, de noodige toezeggingen van steun waren ingekomen.

Door de ter vergadering aanwezigen werd besloten in een meer geschikt seizoen een nieuwe samenkomst te beleggen en daar eene commissie te benoemen tot inrichting eener *tentoonstelling* op het gebied der Nederlandsche weverijgeschiedenis.

Door een dergelijke expositie zou men al dadelijk een voorloopig overzicht kunnen krijgen van hetgeen nog aan historische gegevens in ons land is te vinden en tegelijkertijd het groote publiek bekend maken met het doel der te stichten verzameling.

Deze tweede vergadering zal in het begin van October worden gehouden op een nader aan te geven plaats.

Belangstellenden, die deze bijeenkomst wenschen bij te wonen of die wellicht reeds aanwijzingen kunnen doen in het belang der tentoonstelling, worden beleefdelijk uitgenoodigd zich te wenden tot den heer Mr. J. C. Overvoorde, Plantsoen 43. Leiden.

Personalia.

Benoemd tot directeur van het Rijks Museum van Oudheden te Leiden prof. Dr. A. E. J. Holwerda.

Door den heer J. Ph. van der Kellen is ontslag genomen als directeur van het Rijks prentenkabinet te Amsterdam. In zijn plaats is tot directeur benoemd, de onder-directeur, de heer E. W. Moes.

Bij Kon. Besl. zijn, met ingang van 1 October 1903, benoemd:
tot onder-directeur bij 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, Jhr. H. Teding van Berkhout, te Haarlem; en
tot onder-directeur bij het Nederlandsch Museum te Amsterdam, Dr. W. Vogelsang, te Amsterdam.

REGISTER.

- Aalten, Subsidie restauratie kerk, 9.
- Aanwinsten van het Stedelijk Museum te Alkmaar, 138; van »Fléhite" te Amersfoort, 139, 140; van het Nederl. Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam 19, 43—45, 123—127, 208—211; van het Rijksmuseum te Amsterdam, 120—123; van het Museum te Arnhem, 138; van het Provinciaal Museum te Assen, 138, 139; van het Gemeentemuseum te Delft, 213; van »Oud-Dordrecht" te Dordrecht, 215; van het Museum te Edam, 47, 216; van het Mauritshuis te 's Gravenhage, 127—130, 218; van de Verzameling van geschied- en oudheidkundige voorwerpen te 's Gravenhage, 47, 48; van het Museum te Groningen, 54, 56; van het West-Friesch Museum te Hoorn, 24; van het Friesch Museum te Leeuwarden, 140; van het Stedelijk Museum te Leiden, 117, 118, 137, 138, 216, 217; van het Museum te Nijmegen, 217, 218; van het Museum Boymans te Rotterdam 23, 24, 176, 177; van de gemeenteverzamelingen van Utrecht, 48, 49; van de Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap, 213—215.
- Aardewerk, 19, 30, 43, 44, 124—127, 133, 134, 136, 139, 140, 141, 190, 196—200, 209, 210, 214, 218, 239, 240.
- Aartswood, Kerkbank, 80.
- Adrichem (Albrecht van) en diens vrouw op het altaar van Outremont door Jan Mostaert, 114, 115.
- Aertsz. (Pieter), 169.
- Ailly (A. J. d'), 94.
- Alberda (Jhr. Gosen Geurt), 51, 53; Mello Alberda van 't Zandt, 148, 149, Ruiterportret van Unico Allard Alberda, 150.
- Alkmaar, Gedateerde meubelen, 80; Orgel in de St. Laurenskerk, 116, 117; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 138; Houten bordjes met geschilderde voorstellingen van de twaalf maanden in het Museum, 199.
- Amersfoort, Torentjes van de voormalige Binnenkamppoort, 28, 29; Aanwinsten van »Fléhite", 139, 140; Restauratie muurschildering buitenzijde koor Sint Joriskerk, 139.

Amsterdam, Aanwinsten Rijksmuseum 19, 43-45, 120—127, 208—211.
 Stadsgezicht door Reynier Zeeman, 71; Gedateerde meubelen, 80, 84;
 Geschiedkundig Medisch-pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum,
 89-95; Gezicht op het Stadhuis en de Nieuwe kerk door Gerrit Berck-
 heyde, 163; Gezicht op de Hoogesluis door J. van Ruisdael, 164, 165;
 Vrijheids- en Alliantiefeest in 1795 door Reinier Vinkeles, 193; Rouw-
 decoratie in Felix Meritis ter herdenking van den orkestdirecteur Joseph
 Schmidt, 195; Van Goyen-tentoonstelling, 218-221; Vernieuwing van
 het "Huis met de Hoofden", 221.

Antheunis (Sara), Portret door M. van Musscher, 99.

Anthonisz. (Cornelis), Braspenningsmaaltijd, 198.

Anthonissen (Hendr. van), Strandgezicht te Scheveningen, 163.

Antoine den Beeldsnijder, 227.

Antonello da Messina, De H. vrouwen betreuren den dooden Christus, 25;
 Christus aan het kruis, 25.

Antwerpen, Italiaansche faence-fabriek van Guido Savino, 44, 125; Klok-
 gieterij van Franc. Fievet, 106; Gezicht in de Kathedraal, 164.

Apotheek uit het midden der XVIIIe eeuw in het Geschiedkundig Medisch-
 pharmaceutisch Museum te Amsterdam, 92-94.

Arkel (G. van) en A. W. Weissman, Noord-Hollandsche oudheden beschreven
 en afgebeeld, 5e stuk, beoord. door Jan Kalf, 66-69.

Arnhem, Restauratie St. Eusebiuskerk, 10, 101, 151, 179, 222; Aanwinsten
 van het Museum, 138.

Arnhem (Rutger van), Grafzerk voor, te 's Heerenberg, 176.

Asselyn (J.), Italiaansch landschap op naam van, 96.

Assen, Aanwinsten van het Provinciaal Museum, 138, 139.

Ast (Balth. van der), Bloemstuk, 122, 129.

Audran I (Benoist). Gravure naar Ant. Coypel's Zephyrus en Flora, 166.

Averkamp (Hendrick), Wintergezicht, 70.

Backhuysen (Ludolf), Storm op zee, 70.

Baden (Jan van), Gastmaal, 79.

Baen (J. de), Portretten van een echtpaar, 96.

Balen (Hendr. van), Schoorsteenstukken, 79.

Barendsz. (Dirck), Poseters, 198.

Bassen (Barth. van), Gezicht op de Nieuwe kerk te 's Gravenhage, 47;
 Interieur, 79; Schoorsteenstuk, 79; Perspectief, 79.

Beckerlingh, Kaart van Groningen, 52.

Bedum, Kerkekist met het portret van St. Walfridus in het Groningsch
 Museum, 135.

Beekbergen, Subsidie restauratie Ned. Herv. kerk, 11.

Beelthouwwerk, Restauratie renaissance-portiek stadhuis te Zutphen, 35, 189;

- Flora en Hercules toegeschreven aan Rombout Verhulst, 47; Steenen uit de fries van het Koningshuis te Rhenen, 48, 78; Figuraal en ornamentaal beeldhouwwerk op de Port.-Israel, begraafplaats te Ouderkerk, 69; Zerken in de kerken van Blija, Wirdum en Franeker door Vincent Lucas, 109; Kraak of galerij in de kerk te Oosterend en Edo Wimken-Denkmal te Jever door Heinrich Hagart, 109—113; Grafsteen en doopvonten in het Groningsch Museum, 133; Buste van Taco Mesdag door Charlier, 137; Zandsteen beelden uit de kerk te Holwerd, 140; Restauratie van het grafmonument der Heeckerens in de St. Walburgskerk te Zutphen, 151; Zandsteen fries met Susanna in het bad en David en Bathseba, 214.
- Beelt (Corn.), Hollandsch strandgezicht toegeschreven aan S. de Vlieger, 100.
- Beets (van der), 87, 114.
- Behangsel, 54, 56, 135, 136.
- Bemmel, 151.
- Benningbroek, Gedateerde preekstoel, 80.
- Berchem (N.), Schilderstuk met figuren, 70; Winterlandschap, 96.
- Berckel (Theod. van), Teekeningen voor Rotterdamsche vroedschapspenningen, 22, 23.
- Berckenrode (B. van), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Berckheyde (G.), 130; Paardemarkt 96; Gezicht op het Stadhuis en de Nieuwe kerk te Amsterdam, op de St. Bavo te Haarlem, 163.
- Berckmans (H.), 100.
- Berlijn, Gedateerde Nederl. meubelen, 84.
- Berkhout (Jhr. H. Teding van) benoemd tot onder-directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam, 244.
- Bernulf, Albe van, 48.
- Beyer (Adriaan), 185.
- Beyer (J. de), Gezichten uit Noordbrabant, 39; Gezicht in de stedelijke feestzaal in het St. Agnietenklooster te Utrecht, 186.
- Beyeren (Abr. van), Stil leven met visschen, 128.
- Bezoarsteen, 92.
- Bibliotheken, Middeleeuwsche, 63—65.
- Bie (C. de), 122, 130.
- Bildt (Jan Pieters van der), Portret door J. J. de Boer, 167, 168.
- Bisschop (J. de), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Blaricum, Gedateerd doophek, 80.
- Bleeker (Gerrit), Inneming van Jericho, 96.
- Bles (Herry), Landschap, 79.
- Blessum, Beenen kamfoudraal, 140.
- Bloemaert (Abraham). Vrouw, 79.
- Blommen (van), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Blija, Grafzerken in de kerk door Vincent Lucas, 109; Bronzen beslag uit een terp, 140.
- Boekbeoordeeling en aankondiging, 35 37, 63 72, 154 170, 192 195.

- Boeles (P. C. J. A.), De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkmal te Jever, 109—113.
- Boer (J. J. de), Portret van Jan Pieters van der Bildt, 167, 168.
- Boer (T. J. de), De nieuwe inrichting van het Groningsch Museum, 130—137.
- Bois-tout (beker), 239.
- Bol (F.), Allegorische voorstelling der Liefde toegeschreven aan, 101; Portret van Pieter Burgersdyck, 170.
- Bol (Hans), 212.
- Bolsward, Kleine of Broerenkerk, 10, 68, 222; Gedateerde meubelen, 80; Grafsteen in de Martinikerk door Hans Schuneman, 109.
- Boonen (A.), Damesportret toegeschreven aan A. van der Werff, 100.
- Borden en kannen uit vroegere eeuwen, 198—200, 238—240.
- Borger, Hunebed, 222, 223.
- Bosch (Hieronymus), 27; Kruisdraging, 27.
- Bosschaert (Ambr.), 122; Bloemstuk toegeschreven aan, 96; Bloemstuk, 129.
- Both (Jan), Italiaansch landschap met figuurtjes toegeschreven aan Andries Both, 163.
- Bouts (Dirk) 28; Heilige Maagd met het kind, 25; Laatste Avondmaal toegeschreven aan, 199.
- Bramer (Leonard), Verloochening van Petrus, 120, 121.
- Bray (Jan de), Schilderstuk, 24.
- Breda, Grafmonumenten in de Groote kerk, 50; Hek van de grafkapel van Engelbert II van Nassau, 80; Restauratie der Groote kerk, 42; Muurschildering ontdekt in de Groote kerk, 141—145; Oprichting van een Stedelijk Museum, 175; Jan Johannis van Dorst koning van het St. Ambrosius- of Ymkersgild, 193.
- Breenberch (Barth.), 212, Schilderstukken in prent door Victor Pillement en J. B. Racine, 163.
- Brielle, Subsidie restauratie Groote kerk, 11.
- Bril (Paulus), 212.
- Broeck (Henr. van), Schoorsteenstuk, 79.
- Broek op Langendijk, Preekstoel, 80.
- Broek in Waterland, Preekstoel en doophek, 80.
- Bronckhorst (Joost van), Portret, door Jan Mostaert, 113.
- Brons, Romeinsch beeldje van Mercurius, 140; Beslag, 140; Spiegeldoos, 198.
- Brouckhoven (Anna en Jan), Portretten, door Jan van Ravesteyn, 169.
- Brueghel (A.), 129.
- Brueghel (Pieter) d. o., Portret van een grijsaard door Jan van Eyck toegeschreven aan, 25; Gravures, 212.
- Brugge, Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst, 24—28.
- Bruggen (ten), 51.
- Bruggen (G. A. van der), Schilderstukken, 123.
- Bruinvis (C. W.), Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, 116, 117.

- Brummen, Beschrijving der kerk, 30, 31.
 Buchelius (Arn.), 116.
 Bueckelaer (Joachim), Vischmarkt, 96.
 Buitenveldert, Eene Kruisafneming uit de XVe eeuw, 68, 69.
 Burch (Hendrick van der) zie Verburch.
 Burgersdyck (Pieter), Portret door Ferd. Bol, 170.
 Busch (Augustus Cornelius de), »uitvinder van de Berlynder Druk'', 195.
 Buscop (Warmbout van), 182, 183.
 Busschop (Abr.), Twee vogelstukken, 101.
 Buys, Salomo aan de afgoden offerend toegeschreven aan, 98.
 Buytewech (Willem), 212.
 Bylaert (Jan van), Schepen, 79; Herderin, 79; Gastmaal, 79.
 B. Z., Kinderen in arcadisch kostuum, 129.

 Caffagiolo, Ceramiek van, 19, 43.
 Cambridge, A descriptive catalogue of the pictures in the Fitzwilliam Museum by F. R. Earp, beoord. door E. W. Moes, 162—166.
 Camerarius (Adam), Familiestuk, 134.
 Campen (Jacob van), 116, 117; Portretten van, 167.
 Carpaccio, 27.
 Ceramiek, 19, 43—45, 123—127, 133, 134, 136, 141, 190, 209, 210, 218.
 Charlier, Buste van Taco Mesdag, 137.
 Christus (Petrus), Variatie op een schilderijtje van, toegeschreven aan Jan van Eyck, 25; Portret, 27; »Monstra te 'esse matrem'' toegeschreven aan, 96.
 Claesen (Carsien), 241.
 Claesen (Pieter), 109.
 Clant, 147, 148; Clant van Menkema, 147; Clant van Scharmer, 147.
 Clerck (Hendrick de), Triomf der Goden, 79.
 Cocceius (Joh.), Portret van, 138.
 Coel Pietersz. (Adriaen) begint de bibliotheken van het Augustijnen- en het Minrebroedersconvent te Dordrecht, 63.
 Coenders, Kaart van Groningen, 52.
 Coligny, Portretstuk der drie gebroeders door Marc Duval, 20—22, in prent door Visscher, 21, in teekening door Dumoustier, 21.
 Colombo, Restauratie der Wolfendahl Church door Hollanders gesticht, 40.
 Colvius (A.), 167.
 Compe (Jan ten), Gezicht op buitenplaatsen bij 's Gravenhage, 47; Gezicht op Scheveningen, 47.
 Coorte (A.), Stilleven, 121.
 Coques (G.), Mansportretje door H. Pot toegeschreven aan, 96.
 Cornelis van Delft, Schoorsteenstuk, 79.
 Cornelisz. (Cornelis), Venus, Ceres en Bachus, 79.

- Cornelisz. (Jacob), 99.
 Coypel (Ant.), Zephyrus en Flora, in prent door Benoist Audran I, waarnaar gedeeltelijke copie in zwartekunstprent door B. Lens, 166.
 Croy (L. de), 85.
 Crystal de montaigne, 186.
 Cuyp (A.), Mansportret door J. G. Cuyp toegeschreven aan, 96.
 Cuyp (Benjamin), 96.
 Cuyp (Jacob Gerritsz.), Twee portretten, 24; Mansportret toegeschreven aan A. Cuyp, 96; Kinderportret toegeschreven aan, 96.
 Cuypers (Jos. T. H.), Kort overzicht van eenige in 1903 uit te voeren restauratiewerken, 151—153.
 C. V. B., Landschapjes, 129.

- Dalen, Kano opgegraven, 138.
 Daniëls (C. E.), Het Geschiedkundig Medisch-pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam, 89—95.
 Daret (Jacques), de »Meester van Flémalle, 25.
 David (Gerard), 27, 28; Schilderstuk toegeschreven aan, 25; Copie van den Christuskop op de graflegging van Matsys, 27.
 Decker (Dirk), Portret, door Jan Andries Lievens, 162.
 Decker (Mattheus), 162, 164.
 Deelen (D. van), Het geven van aalmoezen, 97.
 Delft (J. Wz.), Drie portretten van Delvenaars, 97.
 Delft, Statuten der Vereeniging »Huis van Meerten'' goedgekeurd, 40; Gedateerde meubelen, 81; Collectie munten van de Keth in het Gemeentemuseum, 213.
 Deventer, Restauratie van de St. Lebuinuskerk, 146; Muurschildering in de Bergkerk, 179, 224.
 Diepenbeeck (Abr. van), Teekeningen, 39.
 Dimier (L.), De portrait des trois Coligny conservé au musée de la Haye, 20—22.
 Dirkz (Pieter), 109.
 Dirkshorn, Gedateerde preekstoel, 81.
 Doesburch (Henrick van), 184.
 Doezum, Romaansche kerk, 68.
 Doppler (P.), De O. L. Vrouwenkerk te Maastricht, 57.
 Dordrecht, Restauratie Groote kerk, 11, 224; Schenking aan de bibliotheken van het Augustijnen- en Minrebroedersconvent, 63; Gedateerde choorbanken, 81; Oude Gothische muur blootgelegd 101, 102; Aanwinsten van »Oud-Dordrecht'', 215.
 Dorst (Jan Johannis van), koning van het St. Ambrosius- of Ymkersgild te Breda, 193.
 Dou (Gerard), 170, 177; Dokter bij zieke dame, 71; Oude vrouw in

- pelsmantel op naam van, 97; Oude vrouw door eene deur kijkende, copie, 97; De oude schoolmeester, 163.
- Doudijns (Willem), 47.
- Droochsloot (J. C.), Dorpsgezicht, 97.
- Drouwen, Hunebed, 223.
- Duck (J. A.), Het leeg glas door Isaac Koedijk toegeschreven aan, 97.
- Duffel (Jan Maghielse), Grafzerk van, in de Ned. Herv. Kerk te Ouddorp (Goeree). 58.
- Du Jardin (Karel), Rechtspleging van Willem den Goeden door Nic. van Galen toegeschreven aan, 240.
- Dumoustier, Prent naar Marc Duval's portret der drie gebroeders Coligny, 21.
- Durgerdam, Gedateerde kapstok, 81.
- Düsseldorf, Dritter Tag für Denkmalpflege, 25 en 26 Sept. 1902, 12 15.
- Duvenvoorde (van), 86, 87, 114.
- Dyck (Ant. van), 96.
- Earp (F. R.), A descriptive catalogue of the pictures in Fitzwilliam Museum, beoord. door E. W. Moes, 162 - 166.
- Edam, Aanwinsten van het Museum, 47, 216; Gedateerde kerkmeubelen. 81.
- Eeckhout (Gerbr. van den), Rebecca bij de fontein, 71.
- Eenigenburg, Gedateerde preekstoel, 81.
- Eexta, Kerk, 68.
- Egmont (Judoca van), Portret, door Jan Mostaert, 116.
- Emanuël van Portugal doet het kasteel te Wijchen bouwen, 228 - 236.
- Emilia van Nassau, echtgenoot van Dom Emanuel van Portugal, woont op het kasteel te Wijchen, 228 - 236.
- Engbrechtsz. (Cornelis), Altaarstuk, 114; Triptieken. 168, 169.
- Engelbert II van Nassau, Graftombe van, en zijne gemalin Limburg van Baden in de Groote kerk te Breda, 50.
- Enkhuizen, Gedateerde kerkmeubelen, 81; Restauratie der gewelfschildering in de Zuiderkerk, 146. 180.
- Everdingen (Allert van), 70.
- Everdingen (Caesar van), Orgeldeuren der St. Laurenskerk te Alkmaar, 117; Schoorsteenstuk, 138.
- Eyck (Jan van). Portret van een grijsaard toegeschreven aan Pieter Breughel d. o., 25; Triptiek toegeschreven aan, 25; De wijding van den H. Thomas van Canterbury toegeschreven aan, 25; Interieur met uitzicht op het water, 27.
- Faenza, Ceramiek van, 19, 43 - 45, 124 - 127.
- Feeling (Theobald), 234.
- Feith (J. A.), Het huis ten Dijke, 50 - 56; Het huis Menkema, 146 - 150.

Ferwerd, Romeinsch bronzen beeldje gevonden, 140.
 Fiefvet (Francois), klokkengieter te Antwerpen, 106.
 Flémalle, Meester van, Schilderstuk, 25.
 Flensburg, Gedateerde Nederl. meubelen, 84.
 Flink (Govert), Kinderportret, 127, 128; Copie naar een Rembrandt, 128.
 Floris (Cornelis) ontwerpt het Edo Winklen-Denkmal te Jever, 111.
 Franeker, Gedateerde schoorsteen, 81; Grafzerken in de kerk door Vincent Lucas, 109; De Oudheidkamer op het Stadhuis door B. J. Veenhoven, beoord. door E. W. Moes, 166—168.
 Frederik de Groote, Portret, 193.
 Frederik Hendrik, Borstbeeld, naar Mierevelt door Lyon, 123.
 Frederik III van Sleeswijk-Gottorp verschaft aan de Hollandsche Remonstranten als vrijplaats Friedrichstadt aan den Eider, 189.
 Friedrichstadt, Hollandsche nederzetting in Sleeswijk-Holstein, 189—192.
 Frisius (Simon), 212.
 Fritsen, 106.
 F. V. S., 165.

Gael (B.), Halt van reizigers door Isaac Ostade, toegeschreven aan, 97.
 Galen (Nicolae van), 240—242; Rechtspleging van Willem den Goede, toegeschreven aan Karel Du Jardin, 240.
 Garmerwolde, Kerk, 68.
 Geelvinck (Agatha en Eva), Portretten, door Dirck Santvoort, 71.
 Gelder (Aert de), 121.
 Gevelsteen uit de fries van het Koningshuis te Rhenen, 48, 78; 18e eeuwse gevelsteen in het Geschiedkundig Medisch-pharmaceutisch Museum te Amsterdam, 94; in het Groningsch Museum, 133.
 Gheyn (Jacques de), Boerderij, 212.
 Gils (Jac. van), Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam, 225—227.
 Glaswerk, 136—138, 197, 198, 214, 217, 240.
 Gobelins, 27, 76, 77, 137, 209.
 Godin, 79.
 Goes, Gedateerde kerkbank, 81.
 Gordon (O. D.), componist, 195.
 Gortzius (G.), 99.
 Gossaert (Jan), Portret van Philips van Bourgondië, 27.
 Gottschald (Jul. Otto), Portret, door Franz von Lenbach, 71.
 Goubau (Antoni), Italiaansche marktscene, 97.
 Goud en zilver, 48, 118, 136, 140, 167.
 Gouda, Subsidie restauratie kerk en glazen, 10; Gedateerd buffet, 84.
 Goyen (Jan van), 36, 159, 170, 177; Marine, 70; Gezicht op het Haarlemmermeer, 97; Duinlandschap, 97; Naderende storm, 98; Stadsgezicht toegeschreven aan, 128; Landschap, 136; Gegraveerde landschappen, 213;

- Tentoonstelling van zijne werken te Amsterdam, 218—221.
- Graft, Gedateerde kerkbank, 81.
- Grave (Jos. de), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- 's Gravenhage, Aanwinsten van de Verzameling van geschied- en oudheidkundige voorwerpen, 47, 48; Gezicht op de buitenplaatsen Schudjebeurs en Schuddegeest door Jan ten Compe, 47; Gezicht op de Nieuwe kerk door Barth. van Bassen naar het ontwerp van Pieter Arentsz. Noorwits, 47; Een rederijkersvertooning op het Buitenhof, 47; Gedateerde meubelen, 81, 84; Aanwinsten van het Mauritshuis 127—130, 218; Tentoonstelling van oude portretten in den Haagschen Kunstkring, 177—179; Jaarverslag van »Die Haghe'', 216; Restauratie grafelijke zalen, 224, 225.
- 's Gravenpolder, Gedateerde preekstoel, 81.
- Groenen (Josia, Clara en Henricus van), Grafzerken te 's Heerenberg, 176.
- Groesen (Anna) vestigt eene fabriek van zijden artikelen te Utrecht 185, 186.
- Groningen, Aanwinsten van het Museum, 54, 56; Gedateerd choorhek, 81; Kamerbetimmering, 84; De nieuwe inrichting van het Museum, 130—137, 141; Vischbanken en De Mottenberg door H. W. Mesdag, 134.
- Gronsveld (Jan van), 185.
- Groot (C. Hofstede de), Veilingen, 96—101.
- Grootebroek, Gedateerde kerkbanken, 81.
- Grootveld (Gerrit Leonardsz. van), Portret, door Jacob van der Merck, 170.
- Gualtheri (Pibo), Zilveren beker toegeschreven aan, 167.
- Gubbio, Italiaansch ceramist, 209.
- Gyselaer (Nicolaas de), Interieur, 163; Architectuurstukken met bijbelsche tafereelen, 163.
- Haan (A. de), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Haarlem, Restauratie St. Bavokerk, 10, 151, 152; Vervaardiging van het eerste gekleurde aardewerk, 43, 125; Gedateerde meubelen, 81, 84; Gezicht op de St. Bavo, 163.
- Haarlemmermeer, Gezicht op het, door J. van Goyen, 97.
- Hagart (Heinrich), Kraak of galerij in de kerk te Oosterend en Edo Wimken-Denkmal te Jever, 109—113.
- Hals (Frans), 36, 159, 160.
- Halsteren, Kerk der R. K. gemeente, 102—109.
- Hamburg, Gedateerde meubelen, 85.
- Haren, Kerk, 68.
- Harencarspel, Gedateerde kerkmeubelen, 81.
- Haringhuizen, Gedateerde preekstoel, 81.
- Harmsen (Rutger), 242.
- Hasselt, Restauratie van het Gemeentehuis, 42.
- Hattem, Gedateerde kerkmeubelen, 82.
- Heeckeren (Everhard van), Restauratie van het grafmonument voor hem en

- zijn gemalin Maria Torck in de St. Walburgskerk te Zutphen, 151.
 Heeckeren (Johanna van), Acht kwartieren te Brummen, 31.
 Heem (Corn. de), Stilleven, 98; Stilleven door M. Simons. toegeschreven aan, 122, 123.
 Heem (Jan Davidsz. de), 170.
 Heemskerck (Maerten van), 115; Zelfportret, 162.
 Heemskerk (Willem van), 169; Bokalen en flesch gegraveerd door, 137, 138.
 's Heerarendskerke, Gedateerde kerkmeubelen, 82.
 's Heerenberg, Grafzerken voor Josia, Clara en Henricus van Groenen, en voor Rutger van Arnhem, 176.
 Heerlen, Restauratie St. Pancraskerk, 11, 31, 152.
 Hees (Gerrit van), Landschap toegeschreven aan van Ruysdael, 160.
 Heeswijk, Aankoop uit de verzamelingen van het kasteel betreffende Noordbrabant, 37-40; Gedateerde meubelen, 82.
 Heldring (O. G. H.), De torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort, 28, 29.
 Hellenraet (Emond), ontwerper van het Wijnhuis te Zutphen, 189.
 Helst (Barth. van der), Mansportret, 98; Damesportret, 98; Portret van, S. van Hoogstraten, 100.
 Helt Stocade (N. van), Allegorische voorstelling der Liefde, 101.
 Hemony (Pieter), Klok in den toren te Bovenkerk, 69.
 Hendrik van Vianden begiftigt Amersfoort met stadsrechten en wetten, 1259, 29.
 Hercules-schotels, 123.
 's Hertogenbosch, Restauratie der St. Janskerk, 10, 56, 152, 153.
 Hertoghe (Laurens de), 183.
 Heyn (Piet), Zilveren beker van, 47.
 Hobbema, Schilderijen, 56; Landschap, 163.
 Hoey (Dammes Claesz., Lucas en Jan de), 169.
 Holwerd, Zandsteen beelden uit de kerk in het Friesch Museum, 140.
 Holwerda (A. E. J.) benoemd tot directeur van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden, 244.
 Hooft Daniëlsz. (Hendrik), Portret, 193; Zinneprent, 194.
 Hooft (J.), Boschgezicht, 70.
 Hoogers, Teekening van het Koningshuis te Rhenen, 76.
 Hoogh (Pieter de), 159.
 Hoogstraten (Sal. van), Portret van B. van der Helst, 100.
 Hoogwoud, Gedateerde kerkbank, 82.
 Hoorn, Aanwinsten van het West-Friesch Museum, 24; Gedateerde meubelen, 82, 85.
 Horenken, 51, 148.
 Houbraken (J.), Portret van Henriëtte Wolters-van Pee, 164.
 Housz tot de Rees (Coenraad van), Acht kwartieren te Brummen, 31.
 Hunebedden, 222, 223.
 Huuse (Jacobus), 227.

Hijum, Bronzen beslag uit een terp, 140.

H. V. B., 165. 166.

IJpendam, Restauratie Ned. Herv. kerk, 225.

IJtersum (Griete Hendryckx en Hendrick van), 241.

Jaarverslag van den Nederl. oudheidk. Bond, 205—207.

Jacoba van Beyeren, Portret door Jan Mostaert, 27.

Jacobsz. (Cornelis), 79.

Jelgerhuis V. Rz. (J.), Interieurs van het laboratorium van P. Schonk, 94.

Jever, Edo Winklen-Denkmal in de kerk 110—113.

Jisp, Restauratie Raadhuis. 11, 180; Gedateerd doophek, 82.

Jode (Pieter de), Prent naar het portret van Philips den Schoone toegeschreven aan Jan Mostaert, 116.

Jordaens (J.), Adam en Eva, 98.

Joseph II of de roomsche keizer in het ootje, 194.

Jutphaas, Gevecht bij, 6 Mei 1787, 194.

Kalf (Jan), Nederlandsche meubelen, 80—86; Beoordeeling van Noord-Hollandsche oudheden beschreven en afgebeeld door G. van Arkel en A. W. Weissman, Vijfde stuk, 66—69; van: Oude huizen te Utrecht door Mr. S. Muller Fzn., 154—158.

Kalf (Willem), Stilleven, 218.

Kampen, Gedateerde meubelen, 82.

Karel van Egmond, 183.

Kellen (J. Ph. van der) eervol ontslagen als directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam, 244.

Kerkklokken, 69, 106, 227.

Kerkmeubelen, 80—84.

Kerksieraden der R. K. kerk te Ouderkerk, 68.

Ketel (C.), Damesportret toegeschreven aan, 98.

Keyzersweert (Gerrit van), 241.

Keyzer (Hendrik de), Het »Huis met de Hoofden" te Amsterdam, 221.

Klotz (Val.), Gezichten uit Noordbrabant, 39.

Koedijck (Isaac), Het leege glas toegeschreven aan J. Az. Duck, 97.

Koning (Ph.), 100.

Koog a d Zaan, Gedateerde preekstoel, 82.

Koperwerk, 134, 135, 137.

Kortenhoef, Gedateerd choorhek, 82.

Krause (Paul) — Een Hollandsche stad in Sleeswijk-Holstein, naar — door J. C. Overvoorde, 189—192.

Krommenie, Gedateerde preekstoel, 82.

- Ia Cam (Jean de), glasblazer te Utrecht, 186.
- Laen (van der) en haar echtgenoot op het altaar van Outremont door Jan Mostaert, 114, 115.
- Lamberts (G.), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Lambertschaag, Gedateerde preekstoel, 82.
- Landweer Jz. (G. J.), De houten, »veenweg" in de gemeente Smilde, 59—61; Het groote Hunebed bij Borger, 222, 223.
- Langendijk (D.), Aquarel naar het voormalige bieraccijnshuis te Rotterdam, 227.
- Laren (Gooi), Gedateerd doophek, 82.
- Leenknecht (Jan) van Aaltre, klokkengieter, 227.
- Leeuwarden, Aanwinsten van het Friesch Museum, 140.
- Leicester. Portret, toegeschreven aan Federigo Zuccaro, 165.
- Leiden, Restauratie Hooglandschekerk, 10, 153; Restauratie Bibliotheca Thysiana, 31—33; Stichting der Vereeniging »Oud-Leiden, ' 49; Gedateerde meubelen. 82: Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 117, 118, 137, 138, 216, 217; Scène uit het ontzet door Pieter van Veen, 169; Gezicht op de stad door Jan van Goyen, 221; Stedelijk Museum door Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin, beoörd. door E. W. Moes, 168—170.
- Leipzig, Sammlung Jul. Otto Gottschald. Herausgeg. von Ulr. Thieme, besproken door E. W. Moes, 70—72.
- Lenbach (Fr. von), Portret van Jul. Otto Gottschald, 71.
- Lens (B.), Zwartekunstprent als gedeeltelijke copie naar de gravure van Benoist Audran I van Ant. Coypel's Zephyrus en Flora, 166.
- Lewe, 148; Lewe van Nijenstein, 56.
- Leyden (Lucas van), 28; Altaarstuk, 114; Laatste Oordeel, 168, 169.
- Liender (P. van), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Lierop, Kerk, 107.
- Lievens (Jan Andries), 170; Portret van Dirk Decker, 162.
- Limburg van Baden, Graftombe van, en haar gemaal Engelbert II van Nassau in de Groote kerk te Breda, 50.
- Lingelbach (J), 97.
- Londen, Gedateerde stoel, 85.
- Loten (Wed. Joseph, J. C. en Constancia Johanna), 92.
- Lowestoft, Slag bij, door Abraham Storck, 165.
- Lucas (Vincent), Zerken in de kerken van Blija, Wirdum en Franeker, 109.
- Luchteren (van), 69.
- Lugt (Frits), De van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, 218—221.
- Lyon, Borstbeelden van Maurits en Frederik Hendrik naar Mierevelt, 123.
- Maastricht, Restauratie van de O. L. Vrouwenkerk, 10, 56, 57, 153; Sarcofaag in de O. L. Vrouwenkerk, 57; Gedateerde kast, 85.
- Maes (Nic.), Dame in een park door Joh. Mytens, toegeschreven aan, 98.
- Maes (van der), De schildersfamilie, 171.

- Maes (Coenraet van der), 169, 171.
- Mancadan (P.), Veengraverijen van Wildervank, 135.
- Manninga, 51, 52.
- Maria Louise, Portret van, 167.
- Marrellus, 122.
- Martin (W.), Tentoonstelling van Oude portretten in den Haagschen Kunstkring, 177—179; Stedelijk Museum te Leiden door J. C. Overvoorde en, beoord. door E. W. Moes, 168—170.
- Matenese, Het geslacht van, 86—88.
- Matham (Jacob), 212.
- Matsys (Jan), 28.
- Matsys (Quintyn), 28; Copie van zijn Christuskop op de graflegging door Gerard David, 27.
- Maurer (Jacob), Portret van Abraham Frederik van Schurman, 167.
- Maurits, Borstbeeld naar Mierevelt door Lyon, 123.
- Meinsma (K. O.), Middeleeuwsche bibliotheken, beoord. door J. C. Overvoorde, 63—65.
- Memlinc 26, 27; Het mystieke huwelijk van St. Catharina, 26; de Ursulakist, 26; Madonna met kind, 26; Portretten, 26; Heilige Maagd met het kind, naar, 26; Heilige Maagd met het kind, St. Antonius en een donateur, 26; Orgeltribune, 26; Triptiek toegeschreven aan, 26.
- Menkama, 147, 148.
- Merck (Jacob van der), Portret van Gerrit Leonardsz. van Grootveld, 170.
- Mesdag (H. W.), Vischbanken te Groningen, 134; De Mottenberg te Groningen, 134.
- Mesdag (Taco), Legaat aan het Groningsch Museum, 136, 137, 141; Zijne buste door Charlier, 137.
- Metsu (G.), De verjaardags-gelukwensch, 100.
- Meubelen, 47, 48, 56, 80—86, 92—95, 133—137, 149, 150, 188, 190, 214.
- Middelburg, Subsidie restauratie Stadhuis, 10; Subsidie restauratie voormaligen Schuttersdoelen, 10; Gedateerde meubelen, 82, 85; Slooping der Kloosterkerk, 109.
- Mierevelt (Michiel Jansz.) Copieën naar zijne borstbeelden van Maurits en Frederik Hendrik door Lyon, 123; Portret van Anna Maria van Schurman toegeschreven aan, 167.
- Mieris (Frans van), Genrestukken, 163; Zelfportret en dat zijner vrouw, 163.
- Misgewaden, 48.
- Moersbergen, 190.
- Moes (E. W.), Iets over de schilders van der Maes, 171; Boekbeoord. van C. Neumann's Rembrandt, 35—37; van: Sammlung Jul. Otto Gottschald in Leipzig. Herausgeg. von Ulr. Thieme, 70—72; van: F. R. Earp, A descriptive catalogue of the pictures in the Fitzwilliam Museum, 162—166; van: Mr. B. J. Veenhoven, De Oudheidkamer op het Stadhuis te Franeker, 166—168; van: Stedelijk Museum te Leiden

- door Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin, 168—170; van: Atlas van Stolk door G. van Rijn, deel VI, 192—195; benoemd tot directeur van het Prentenkabinet te Amsterdam, 244.
- Moillon, Landschap, 212.
- Molenaer (J. Mz.), Muziekuitvoering in een herberg, 99.
- Molyn (Pieter), Landschappen toegeschreven aan Pieter Mulier, 163.
- Monnikendam, Subsidie restauratie waag, 11; Gedateerde kerkmeubelen, 82.
- Monster, Verzoek om Rijkssubsidie voor de restauratie van den toren, 33.
- Monumenten, Teekens voor restauratiewerken, 113; Commissie voor de beschrijving, 8, 42, 43, 207, 208; Verzoek van den Minister van Binnenl. Z. om bericht van slooping, verbouwing of herstelling, 101; Subsidies voor restauratie, 9, 11, 42, 43; Overzicht van eenige in 1903 uit te voeren restauratiewerken, 151—153; Instelling der Provinciale Geldersche archeologische commissie, 35, 50 en haar jaarverslag over 1902, 176; Torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort, 28, 29; Vernieuwing van het "Huis met de Hoofden" te Amsterdam, 221; Restauratie St. Eusebiuskerk te Arnhem, 10, 101, 151, 179, 222; Broerenkerk te Bolsward, 10, 68, 222; Restauratie Groote kerk te Breda, 42; Kerk te Brummen, 30, 31; Restauratie St. Lebuinuskerk te Deventer, 146; Romaansche kerk te Doezum, 68; Restauratie Groote kerk te Dordrecht, 11, 224; Kerk te Eexta, 68; Kerk te Garmerwolde, 68; Restauratie Grafelijke zalen te 's Gravenhage, 224, 225; Restauratie St. Bavo te Haarlem, 10, 151, 152; Kerk der R. K. gemeente te Halsteren, 102—109; Kerk te Haren, 68; Restauratie van het Gemeentehuis, te Hasselt, 42; Restauratie St. Pancraskerk te Heerlen, 11, 31, 152; Restauratie St. Janskerk te 's Hertogenbosch, 10, 56, 152, 153; Restauratie Ned. Herv. kerk te Ilpendam, 225; Restauratie van het Raadhuis te Jisp, 11, 180; Restauratie Hooglandsche kerk te Leiden, 10, 153 en Bibliotheca Thysiana te Leiden, 31—33; Kerk te Lierop, 107; Restauratie O. L. Vrouwenkerk te Maastricht, 10, 56, 57, 153; Restauratie Stadhuis en Schuttersdoelen, 10 en Slooping Kloosterkerk te Middelburg, 109; Restauratie toren te Monster, 33; Kerk te Nuland-Geffen, 107; Restauratie van de Barbarossa-ruïne te Nijmegen, 33, 34, 217 en van de Karolingische kapel te Nijmegen, 217, 218; Kerk te Oosterland, 67, 68; Slooping Ned. Herv. kerk te Oosterwierum, 34; Ned. Herv. kerk te Ouddorp (Goeree), 57—59; Kerk te Oudeschild door den bliksem getroffen, 225; Het huis ten Dijke bij Pieterburen, 50—56, 134, 136, 141, 146; Restauratie Ned. Herv. kerk te Rheden, 10, 153; Restauratie St. Cuneratoren te Rhenen, 10, 153; Slot van den Winterkoning te Rhenen, 48, 74—79; Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam, 225—227; Fraeylamaborch te Slochteren, 118; Stadhuis te Sluis, 227; Restauratie Herv. kerk te Soeren, 42; Kerk te Stedum, 68; Kerk te Termunten, 68; St. Martinuskerk te Tongelre, 107; Restauratie Ned. Herv. kerk te Twello, 227, 228; Het huis Menkema bij Uithuizen, 56, 141, 146—150; Restauratie van den omloop der St. Marie te Utrecht, 113; St. Agnietenklooster te Utrecht, 180—186;

- Huis Zoudenbalch te Utrecht verbrand, 228; Subsidie restauratie kerk-toren te Vianen, 11. 187; Restauratie Ned. Herv. Kerk te Wadenoijen, 62, 113; Kerk en toren te Westerland, 67; Restauratie Herv. kerk te Winschoten, 42, 150; Kasteel te Wijchen, 228—236; Kerk te Zuidbroek, 68; Restauratie St. Walburgskerk 10, 153, 188, 189, 236; portiek Stadhuis te Zutphen, 35, 189; en Nieuwstadspoort te Zutphen, 237; Adres tot behoud van het voormalige R. K. Ziekenhuis te Zwolle, 151; Restauratie der Wolfendahl Church door Hollanders te Colombo gesticht, 40; Hessische wet tot bescherming van, 15—19; Verslag 3er Tag für Denkmalpflege Düsseldorf 25 en 26 Sept. 1902, 12—15.
- Moreelse (Paulus), Schoorsteenstuk, 79; Copie naar eene herderin van, 79; Vrouwenportret, 79.
- Mostaert (Jan), Portret van Jacoba van Beyeren, 27; Tabula mortuaria met de afbeeldingen en wapens van Gysbert van Duvenvoorde, zijn gezin en eenige bloedverwanten, 86—88, 113—116; Altaar van Outremont, 114; Portret van Jehan de Wassenacre, 115; Portret van Joost van Bronckhorst, 115; Portret van Claude de Pontailler, 115; Aanbidding der koningen, 115; Portretten van Augustyn van Teylingen en zijne vrouw Judoca van Egmont, 116; Portret van Philips den Schoone toegeschreven aan, in prent door Pieter de Jode en Cornelis Visscher, 116.
- Muiden, Gedateerde kerkmeubelen, 82.
- Mulder (Adolph), De kerk der R. K. gemeente te Halsteren, 102—109; De ontdekte muurschildering in de Ned. Herv. kerk te Breda, 141—145; Het kasteel te Wijchen, 228—236.
- Mulier (Pieter), Landschappen door P. Molyn, toegeschreven aan, 163.
- Muller Fz. (S.), Het St. Agnietenklooster te Utrecht, 180—186; Borden en kannen, 238—240; Oude huizen te Utrecht, beoord. door Jan Kalf, 154—158.
- Munten, Vondst te Noordwijkerhout, 117, 118; Groninger munten, 136; Vondst te Stamproy (Limburg), 196; Nederl. en Indische munten in het Gemeentemuseum te Delft, 213.
- Musius (Cornelis), Zilveren drinkschaal van, 48.
- Musscher (M. van), Portretten van Sara Antheunis en eene andere vrouw, 99.
- Muurschilderingen, 35, 57, 62, 113, 139, 141, 146, 179, 180, 181, 187, 224, 236.
- Mytens (Joh.), Dame in een park, toegeschreven aan Nic. Maes, 98.
- M. V., 167.

Naarden, Gedateerde kerkmeubelen, 82.

Naiveu (M.), Kraamkamer, 99.

Neer (Aert van der), Maanlandschap, 129, 130.

Netscher (Theod.), Ananas, 163, 164.

Neumann (Carl), Rembrandt, beoord. door E. W. Moes, 35—37.

- Niekele (Isaac van), Gezicht in de Kathedraal te Antwerpen, 164.
- Niculoso, Tegeltabelau »Het bezoek van Maria aan Elisabeth'', 43, 124, 218.
- Nieulant (Adr. van), Allegorische verheerlijking van den Westphaalschen vrede, 99.
- Nieuw-Loosdrecht, Tentoonstelling van oudheden in de Sype, 175.
- Nisse, Gedateerde preekstoel, 82.
- Nittersum, 147.
- Noordwijk (van), 87, 114.
- Noordwijkerhout, Muntvondst, 117, 118.
- Noorwits (Pieter Arentsz.), Ontwerp van de Nieuwe kerk te 's Gravenhage, 47.
- Nuland-Geffen, Kerk, 107.
- Nijmegen, Oprichting der geschiedkundige vereeniging »Oppidum Batavorum'', 24; Restauratie van de Barbarossa-ruïne, 33, 34, 217; Gedateerde meubelen, 82, 83, 85; Romeinsche begraafplaats aan den Bergen-Dalschen weg, 196—198; Verslag van de Commissie voor de Gedenkstukken van Geschiedenis en Kunst, 217, 218; Restauratie van de Carolingische kapel, 217, 218.
- Obdam (van), 87.
- Obreen (H. G. A.), Een en ander over Moes' Iconographia Batava, n°. 130.
Met naschrift, 86—88.
- Odoorn, Onderzoek naar de echtheid van het opgegraven vaatwerk, 139.
- Oever (Hendr. ten), Keizersgracht te Amsterdam, 129, 130.
- Oldenbarneveldiana, 139.
- Olis (J.), Coortegaardje met kaartspelende soldaten, 70.
- Oosterblokker, Gedateerde preekstoel, 83.
- Oosterend, Kraak of galerij in de kerk, gebeeldhouwd door Heinr. Hagart, 83, 109—113.
- Oosterland, Kerk, 67, 68.
- Oosterwierum, Slooping der N. Herv. kerk, 34.
- Oosterwyck (Maria van), 164.
- Oosthuizen, Gedateerde kerkmeubelen, 83.
- Opperdoes, Gedateerde preekstoel, 83.
- Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, 116, 117.
- Orley (Barend van), 27.
- Ossenbeeck (J.), 122.
- Ostade (Isaac van), Halt van reizigers, toegeschreven aan B. Gael, 97.
- Otaheite, Gezicht op, toegeschreven aan Frans Post, 164.
- Ouddorp (Goeree), Verbouwing der Ned. Herv. kerk, 57—59.
- Oude Niedorp, Gedateerde preekstoel, 83.
- Onderkerk a. d. Amstel, Begraafplaats der Portugeesch-Israëlietische gemeente, 69; Kerkieraden der R. K. kerk, 68.
- Ondeschild, Kerk door den bliksem getroffen, 225.

- Oudewater, Gedateerde kamerbetimmering, 83.
- Ouwerkerk op Duiveland, Gedateerde preekstoel, 83.
- Oudheden, Vindplaatsen van vóór-historische en oud-germaansche oudheden in kaart, 119, 120, 207; Groningsche oudheden, 133; Onderzoek naar de echtheid van vaatwerk opgegraven te Odoorn, 139; in het Friesch Museum te Leeuwarden, 140; Romeinsche begraafplaats aan den Berg-en-Dalschen weg bij Nijmegen, 196—198; in het Museum te Nijmegen, 217; Het groote Hunebed te Borger, 222, 223.
- Overvoorde (J. C.), Dritter Tag für Denkmalflege te Düsseldorf, 25 en 26 Sept. 1902, 12—15; De Hessische wet tot bescherming van monumenten, 15—19; De kerk der Ned. Herv. gemeente te Ouddorp (Goeree), 57—59; Oriëntering van kerken, 72—74; Het slot van den Winterkoning te Rhenen, 74—79; Mundvondst te Noordwijkerhout, 117, 118; Een Hollandsche stad in Sleeswijk-Holstein, naar Paul Krause, 189—192; Beoordeeling van Dr. K. O. Meinsma's Middeleeuwsche bibliotheken, 63—65. Overvoorde (J. C.) en W. Martin, Stedelijk Museum te Leiden, beoord. door E. W. Moes, 168—170.
- Pallaes (Maria van), 185.
- Patinier (Joachim), 27; Landschap toegeschreven aan, 160, 161.
- Peltzer (Alfred), Über Malweise und Stil in der holländischen Kunst, beoord. door W. Vogelsang, 158—161.
- Persyn, Mansportret van een, door Jan van Ravesteyn, 70.
- Peters (Aafje), 85.
- Pether (William), Zwartekunstprent naar zelfportret van Rembrandt, 164.
- Petit en Fritsen, Klokgieterij, 106.
- Philips van Bourgondië, Portret door Jan Gossaert, 27.
- Philips de Schoone, Portret toegeschreven aan Jan Mostaert, in prent door Pieter de Jode en Cornelis Visscher, 116.
- Pieterburen. Het huis ten Dijke, 50—56, 134, 136, 141, 146; Grafzerk en rouwbord van Diderik Sonoy, 52.
- Pietersz. (Cornelis), 118.
- Pieters (Geertje), Bloemstuk, 164.
- Pietersz. (Gerrit), Schutterstuk, 199.
- Pietersz. (Herman), 125.
- Pillement (Victor), Gravure naar Breenberch, 163.
- Pipardus (Daniel), 241.
- Pit (A.), Rembrandt's Nachtwacht, 45—47; Het vroege Nederlandsche landschap tentoongesteld in 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam, 211—213.
- Plateelbakkerij, Noord-Nederlandsche, 19, 30, 43, 44, 124—127, 133, 134, 136, 190.
- Pleyte (W.), Aarden potjes in den kerkmuur te Bruinisse, 30.
- Poel (E. van der), 176; Brand bij nacht, 99.

- Poelenburg (C.), 100.
 Pol (N. van de), 92.
 Poll (Johan van de), 184.
 Pontailler (Claude de), Portret door Jan Mostaert, 115.
 Ponte, 51.
 Poortermans (Michiel), Wapens van, 85.
 Porcellis (Jan), 170.
 Post (Frans), Gezicht op Otaheite toegeschreven aan, 164.
 Pot (H.), Mansportretje toegeschreven aan G. Coques, 96; Man in Rembrandtiek costuum, 99.
 Potter (Paulus), 159.
 Poussin (N.), Rebecca en Eleasar, 166.
 Pronk (C.), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
 Proost (Margaretha Ramp gezegd), Portret van, 169.
- Quellinus (A.), 69.
 Quinkhard (Jan Maurits), Familiegroep, 164; Damesportret, 164; Portret van Henriëtte Wolters — van Pee, 164.
- Racine (J. B.), Gravure naar Breenberch, 163.
 Rademaker (A.), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
 Radys, 212.
 Raedt (Willem Andriesz. de), Tapijt, 170.
 Raephorst (van), 87, 114.
 Ramp gezegd Proost (Margaretha), Portret van, 169.
 Ravesteyn (Anthoni van), 99.
 Ravesteyn (Hubert van), Binnenhuis met twee figuren, 24.
 Ravesteyn (Jan van), Mansportret van een Persyn, 70; Damesportret, 99; Portretten van een echtpaar in zijne manier, 99; Portretten van Jan en Anna van Brouckhoven, 169.
 Rembrandt, 159, 170; C. Neumann's werk over R. beoord. door E. W. Moes, 35—37; De verlichting van de Nachtwacht, 45—47; Oudemanstronie, 70, 71; Copie door Govert Flinck, 128; Zelfportret, in zwartekunst door William Pether, 164.
 Renesse van Baer (Frederik van), 183.
 Rengers, 51.
 Renswoude, Fundatie van, te Utrecht, 186, 239.
 Rheden, Restauratie Ned. Herv. kerk, 10, 153.
 Rhenen, Restauratie St. Cuneratoren, 10, 153; Slot van den Winterkoning, 48, 74—79; Gedateerde choorbanken, 83.
 Riemsdijk (B. W. F. van), De schilder Nicolaes van Galen, 240—242.
 Ringh (Pieter de), 170.

- Roghman (R.), Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Rome, Gezicht op het Forum Romanum door Swanevelt, 165.
- Rossem (Maarten van), Portret van, 138.
- Rotterdam, Teekeningen voor Vroedschapspenningen in 1767, 22, 23;
Aanwinsten van het Museum Boymans, 23, 24, 176, 177; Gedateerde
kerkmeubelen, 83; Tentoonstelling van teekeningen van oude meesters,
177; Vaandels der scheepstimmerlieden rondgedragen in 1788, 195;
Het gesloopt voormalig Bieraccijnshuis, in aquarel door D. Langendijk,
225—227.
- Rubens, 212; Venus en Adonis, 79; Abraham en Hagar, 79.
- Ruloffs (B.), componist, 195.
- Ruisdael (J. van), 98, 159, 160; Boschgezicht met beekje, 70; Gezicht op
de Hoogesluis te Amsterdam, 164, 165; Waterval, 165; Landschappen, 165.
- Ruysdael (Sal. van), Hollandsch rivierlandschap, 99.
- Rijn (G. van), Atlas van Stolk, deel VI, beoord. door E. W. Moes, 192—195.
- Rijp, Gedateerde kerkportiek, 83.
- Rijsewijk (P. Haverkorn van), Rotterdam's vroedschapspenningen, 22, 23.
- Sacramentshuisje, Sculpturen van een, afkomstig van Wieringen, 66.
- Sadeler, 212.
- Saenredam (P.), Gezichten uit Noordbrabant, 39; Teekeningen van het
Koningshuis te Rhenen, 75.
- Saftleven (H.), 100.
- Santvoort (Dirck), Portretten van Agatha en Eva Geelvinck, 71.
- Sarcofaag in de O. L. Vrouwenkerk te Maastricht, 57; in het Rijksmuseum
te Amsterdam, 66; in het Groningsch Museum, 133.
- Sasse van Ysselt (A. van), Veiling te Heeswijk, 37—40.
- Savery (Roeland), 129, 212; Honden, 79; Vee, 79.
- Savino (Guido), 44, 125.
- Schalcken (G.), De verrassing bij kaarslicht, 100.
- Schardam, Gedateerde preekstoel, 83.
- Scharwoude, Gedateerde preekstoel, 83.
- Schaubroek (Peter), Landschap, 79.
- Scheveningen, Gezicht door Jan ten Compe, 47; door Hendrick van
Anthonissen, 163.
- Schmidt (Joseph), Rouwdecoratie in Felix Meritis te Amsterdam ter herdenking
van, 195.
- Schney (F. van), Stilleven met keukengerei, 165; Fruitvrouw, 165.
- Schoonk (P.), 94.
- Schoonhoven, Gedateerde kerkmeubelen, 83.
- Schooten (Joris van), 171; Schutterstukken, 169, 216.
- Schrevelius, 116.
- Schuneman (Hans), Grafsteen in de Martinikerk te Bolward, 109.

- Schurman (Abraham van), Portret van, 167.
 Schurman (Abraham Frederik van), Portret door Jacob Maurer, 167.
 Schurman (Anna Maria van), Portret toegeschreven aan Michiel Jansz. Mierevelt, 167; Zelfportret in krijt en als kopergravure, 167; Brief aan haar, 167.
 Schurman (Johan Godschalk van), Portret van, 167.
 Schweickhardt (H. W.), Londensch straattaafereel, 128.
 Scorel (Jan van), 25; Familiestuk, 134; Maria Magdalena, 199.
 Seghers (Hercules), 212, 213.
 Simons (M.), Stilleven, 100; Stilleven toegeschreven aan Corn. de Heem, 122, 123.
 Sinoutskerke, Gedateerde preekstoel, 83.
 Sint Christoffel geschilderd op een pijler in de O. L. Vrouwenkerk te Maastricht, 57.
 Sint Maartensberg, Gedateerde preekstoel, 82.
 Sint Marten, Gothieke hamer van, 48.
 Sint Pancras, Gedateerde preekstoel, 83.
 Sint Walfridus, Portret van, op de kerkekist van Bedum in het Groningsch Museum, 135.
 Six (J.), Nog iets over Moes' *Iconographia Batava* N°. 130 en Jan Mostaert, 113—116; Borden, 198—200.
 Sleswijk-Holstein, Eene Hollandsche stad in, naar Paul Krause door J. C. Overvoorde, 189—192.
 Slochteren, Fraeylamaborch, 148.
 Sluis, Stadhuis, 227.
 Smilde, Houten »veenweg», 59—61, 138.
 Sneek, Gedateerde preekstoel, 83.
 Snyders (François), 165; Studie voor een poelierswinkel, 71.
 Soeren, Restauratie der Herv. kerk, 42.
 Sonoy (Diderik), 52.
 Spaarndam, Gedateerde preekstoel, 83.
 Speulde, 151.
 Spilman (C.), Gezichten uit Noordbrabant, 39; Gravure naar zijn »Het stadhuis te Rhenen», 76.
 Splinter (Margaretha), Portret van, 138.
 Spreeuwen (Jacob van), Geograaf, 71.
 Staatsbegroting voor 1903, 8—11, 42, 43.
 Stalbemt (Adriaen van), 212; Stadsgezichtje met overtoom, 71.
 Stamprov (Limburg), Muntvondst, 196.
 Stedum, Kerk, 68.
 Steelink (Wilm), Prent naar een wintergezicht van Esaias van de Velde, 128.
 Steen (Jan), Copie naar zijn »Biddende familie», 100; Oudtestamentische voorstelling, 170.

Steenhoff (W.), Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam, 120—123.

Steenwyck (Hendrick van), 79.

Steenwyck (Herman), Gezicht in een schuur, 100.

Steenwijk, Gedateerd choorhek, 83.

Stolk, Atlas van, door G. van Rijn, deel VI, beoord. door E. W. Moes, 192—195.

Stolwijk, Aarden potjes in den kerkmuur, 30.

Stomme (J. J. de), Kinderlijkje in R.K. doodsgewaad, 134.

Stoop (Dirck), Gevecht van ruiters met oostersche voetknechten, 71.

Storck (Abraham), Slag bij Lowestoft, 165.

Strick van Linschoten (J. en Cristina Clara), 92.

Stuers (Jhr. V. de), Het in de Groote kerk te Breda ontdekte graf, 50.

Swanenburch (Isaac Claesz. van), 169.

Swanenburch (Jacob van), 171.

Swanevelt, Gezicht op het Forum Romanum te Rome, 165.

Tapijt, Vlaamsche tapisserie naar Jan van Eyck, 27; Gobelins in het Koningshuis te Rhenen, 76, 77; Italiaansche gobelins in het Museum te Groningen, 137; Perzische tapijten in het Nederl. Museum, 209.

Temmink (Egbert de Vrij), Portret van, 167.

Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst te Brugge, 24—28; van oudheden te Nieuw-Loosdrecht, 175; van teekeningen van oude meesters te Rotterdam, 177; van oude portretten in den Haagschen Kunstkring, 177—179; Van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, 218—221; Nederl. weverijgeschiedenis, 242—244.

Termunten, Kerk, 68.

Terpen, 133, 140.

Texel, Gedateerde preekstoel, 83.

Teylingen (Augustyn van), Portret door Jan Mostaert, 116.

Thieme (Ulr.), Sammlung Jul. Otto Gottschald in Leipzig, beoord. door E. W. Moes, 70—72.

Tholen, Gedateerde preekstoel, 83.

Thulden (Th. van), Teekeningen, 39.

Thysius (Johannes), 32, 33.

Tielius, 101.

Tinwerk, 123, 124, 134, 199, 200, 238, 239.

Tischbein (Joh. Friedr. Aug.), Zelfportret, 122.

Tol (D. van), Interieur met bellenblazende kinderen, 100.

Tombe (A. A. des), Zijn legaat aan het Rijksmuseum te Amsterdam, 120—123.

Tongelre, St. Martinuskerk, 107.

Torck (Maria), Marmeren buste van, aan het grafmonument der Heeckerens in de St. Walburgskerk te Zutphen, 151.

- Trier, Resultaten van het onderzoek naar de grondslagen der oude Romeinsche stad, 172.
- Troost (Cornelis), Kraamkamer naar, in het Geschiedkundig Medisch-pharmaceutisch Museum te Amsterdam, 92, 95.
- Twello, Restauratie Ned. Herv. kerk, 227, 228.
- Uden (Lucas van), 212.
- Uithuizen, Het huis Menkema, 56, 141, 146—150.
- Utrecht, Aanwinsten van de gemeenteverzamelingen, 48, 49; Gedateerde meubelen, 83, 85; Restauratie van den omloop der St. Marie, 113; Het St. Agnietenklooster, 180—186; Gezicht in de groote feestzaal door J. de Beijer, 186; Eerste tentoonstelling van schilderijen, 185; Fabriek van zijden stoffen van Anna Groesen, 185, 186; Glasblazerij van Jean de la Cam, 186; Fundatie van Renswoude, 186, 239; Het huis Zoudenbalch verbrand, 228; Oude huizen te, door Mr. S. Muller Fzn., beoord. door J. Kalf, 154—158.
- Valkenburg (Jan), Dood wild, 122.
- Veen (Pieter van), 216; Scène uit het ontzet van Leiden, 169.
- Veenhoven (Mr. B. J.), De Oudheidkamer op het stadhuis te Franeker, beoord. door E. W. Moes, 166—168.
- Veere, Subsidie restauratie der kerk, 42.
- Veilingen, 96—101.
- Velde (Adriaen van de), Herdersscène, 71.
- Velde (Isaïas van de), 212; Wintergezichtje, in prent door Wilm Steelink, 128.
- Velde (Jan van de), 212.
- Velde (W. van de), 98.
- Venne (Adr. van de), Rederijkersvertooning op het Buitenhof te 's Gravenhage, 47.
- Verbruggen (G. P.), 96.
- Verburgh (D.), Rivierlandschappen, 100.
- Verburch (Hendrick), Schooltje in de XVIIe eeuw toegeschreven aan, 165, 166; Genrestukje, 166; Schildersatelier, 166.
- Vergadering, Algemeene, 174, 175; Notulen, 201—204.
- Verhulst (Rombout), 69; Beelden van Flora en Hercules toegeschreven aan, 47.
- Verkolje (Johannes), Jonge dame met een kakatoe, toegeschreven aan, 165.
- Vermeer (Jan), 159, 161; Meisjeskopje, 127; Allegorie op het geloof, 160.
- Verrijck (T.) Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Verspronck (Joh.), Mansportret, 100.
- Vertangen (D.), De verjaardags-gelukwensch. 100.

- Vianen, Subsidie restauratie kerktoeren, 11, 187; Gedateerde choorbanken, 84.
- Vinckeboons (D.), 212.
- Vinkeles (Reinier). Vrijheids- en Alliantiefeest te Amsterdam in 1795, 193.
- Vinne (Jan Vincentsz. van der). Binnenplaats met figuren, toegeschreven aan, 165; Aftocht uit een overrompeld kasteel, 165.
- Visscher (Claes Jansz.). Prent naar Marc Duval's gravure van de Coligny's 21; Gezichten uit Noordbrabant, 39.
- Visscher (Cornelis). Prent naar het portret van Philips den Schoone, toegeschreven aan Jan Mostaert. 116.
- Visscher (Cornelis Goverd). Zinneprent op het sneuvelen van, 194.
- Vlieger (Jacoba de), Wapens van, 85.
- Vlieger (S. de). Hollandsch strandgezicht door Corn. Beelt toegeschreven aan, 100; Strandgezicht, 121, 122; Geëtsste landschappen, 213.
- Vlieland, Gedateerde kerkportieken, 84.
- Voetius (G.), Portret van, 138.
- Vogel[aer] (Karel de), Mansportret toegeschreven aan, 129.
- Vogelsang (W.), Tentoonstelling van oud-Vlaamsche kunst te Brugge, 24 — 28; Beoord. van: Ueber Malweise und Stil in der holländischen Kunst, von Dr. Alfred Peltzer, 158 — 161; benoemd tot onder-directeur van het Nederl. Museum te Amsterdam, 244.
- Vorsterman (Johannes), Rijngesicht, 165.
- Voedschapspenningen, 22, 23.
- Vroom (Hendrick Cornelisz.), 43, 44, 124, 125; Schepen, 79.
- Wadenoijen, Restauratie Ned. Herv. kerk. 62, 113.
- Wadway, Gedateerde preekstoel, 84.
- Waldorp (Jan George). »Ecce proditor'', 193.
- Wapenen, 217.
- Wassenaer (van), 86, 87.
- Wassenaer (Johan van), Portret door Jan Mostaert, 115.
- Wassenbergh (J. A.), Schoorsteenstuk toegeschreven aan, 150.
- Weddeloep (Ghisebrecht en Gheriit), stichters van een ziekenhuis en begijnhof te Utrecht, 182, 183.
- Weefsels in het Nederl. Museum, 209, 211.
- Weenix (Jan), 122.
- Werff (A. van der), Damesportret door A. Boonen toegeschreven aan, 100.
- Westerblokker, Gedateerde preekstoel, 84.
- Westerland, Kerk en toren, 67.
- Wet (Jacob de), Bevrijding van Petrus, 71.
- Weve, (J. J.), De Barbarossa-ruïne op het Valkhof te Nijmegen, 33, 34; De Romeinsche begraafplaats aan den Berg-en-Dalschen weg bij Nijmegen, met naschrift van J. C. Overvoorde, 196 — 198.
- Weverij, Verzameling voor de geschiedenis der Nederlandsche. 242 — 244

- Weyden (Rogier van der), 25, 27, 28, 99: Donateur met zijn schutspatroon, 27; Herhalingen van zijn St. Lucas, 27; Triptiek der Sacramenten, 160.
- Wierden, Groningsche, 133.
- Wieringen, Sarcofaag en XVe eeuwse sculpturen, 66.
- Wildervank, Gezicht op de veengraverijen door P. Mancadan, 135.
- Wilhelm, beeldsnijder, 65.
- Willaerts (Abraham), Schepen, 79; Zijn atelier te Utrecht, 185.
- Willaerts (Adam), 122; Schoorsteenstuk met schepen, 79.
- Willem van Oranje, Portret op een Delfschen schotel, 127.
- Willem V, Portret, 193.
- Willemstad, Afbeelding op »De Uitmarsch der Franschen naar de Nederlanden", 194.
- Wilsum, Subsidie restauratie kerk, 10.
- Wilt (Thom. van der), Portretten van een echtpaar, 100.
- Winkel, Gedateerde kerkbank, 84.
- Winschoten, Restauratie der Herv. kerk, 42, 150.
- Wirdum, Grafzerken in de kerk door Vincent Lucas, 109.
- Witt (de), 128.
- Woerden, Gedateerde zaalbetimmering, 84.
- Wolters van Pee (Henriëtte), Portret door Jan Maurits Quinkhard, 164; Zelfportret in prent door J. Houbraken, 164.
- Workum, Gedateerde preekstoel, 84.
- Worp (van der), Copieën geschilderd door, 214.
- Woudanus (J. C.), Prent van de Leidsche Universiteits-bibliotheek, 63.
- Woude (Jacob van den), heer van Alkemade, 86; Maria van den Woude, 86.
- Wouw, Gedateerde choorbanken, 84.
- Wouwerman (Philips), 71.
- Wijchen, Kasteel van Dom Emanuël van Portugal en Emilia van Nassau, 228 -- 236.
- Wijkman (F), componist, 195.
- Wynants (J.), Landschappen, 71, 100.
- Xavery, 69.
- IJsselsteyn (van), 87.
- IJzerwerk, 134, 137, 214, 217.
- Zaandam, Gedateerde preekstoel, 84.
- Zeeman (Reynier), Gezicht op Amsterdam, 71.
- Zierikzee, Gedateerde schoorsteen, 84.
- Zuccaro (Ederigo), Portret van Leicester toegeschreven aan, 165.

Zuidbroek, Kerk, 68.

Zutphen, Restauratie St. Walburgskerk, 10, 153, 188, 189, 236; Restauratie portiek Stadhuis, 35, 189; Gewelfschilderingen St. Walburgskerk 35, 62, 187, 236; Oudheidkamer van Zutphen en de Graafschap, 49, 175, 176, 213—215; Librye der St. Walburgskerk, 65; Restauratie van het grafmonument der Heeckerens in de St. Walburgskerk, 151; Restauratie Nieuwstadspoort, 237.

Zwaag, Gedateerde preekstoel, 84.

Zwaerdecroon (Bernardus), Damesportret, 129; Kinderen in arcadisch costuum toegeschreven aan, 129

Zwolle, Subsidie restauratie Oude Librye Predikheeren-klooster, 10, 11; Gedateerde meubelen, 84; Adres tot behoud van het voormalige R. K. Ziekenhuis, 151; Overname door de gemeente van de collecties van het Museum der Vereeniging tot bev. van provinciale welvaart, 176.

INHOUDSOPGAVE. ¹⁾

	bladz.
Ledenlijst	2
Beschrijving der monumenten	8
Staatsbegrooting.	8, 42
Dritter Tag für Denkmalpflege, Dusseldorf, 25 en 26 September 1902, door Mr. J. C. Overvoorde	12
De Hessische wet tot bescherming van monumenten, door Mr J. C. Overvoorde	15
Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst. Aanwinsten, door A. Pit	19, 43, 123, 208
Du portrait des trois Colligny conservé au musée de La Haye, door L. Dimier	20
Rotterdam's vroedschapspenningen, door P. Haverkorn van Rijsewijk .	22
Verslagen van vereenigingen	23, 47, 139, 176, 215
Tentoonstelling van Oud-Vlaamsche kunst te Brugge door Dr. W. Vogelsang (<i>slot</i>)	24
De torentjes van de voormalige Binnenkamppoort te Amersfoort, door O. G. H. Heldring	28
Oude Monumenten	28, 50, 101, 141, 179, 221
Boekbeoordeeling: Carl Neumann; Rembrandt, door E. W. Moes . .	35
Veiling Heeswijk door Jhr. Mr. A. van Sasse van Ijsselt	37
Korte Mededeelingen	40, 172
Rembrandt's Nachtwacht, door A. Pit	45
Het huis ten Dijke, door Mr. J. A. Feith	50
De kerk der Ned. Herv. Gemeente te Ouddorp door Mr. J. C. Overvoorde	57
De houten »veenweg'' in de gemeente Smilde door G. J. Landweer .	59
Boekbeoordeeling. Dr. K. O. Meinsma; Middeleeuwsche bibliotheken, door Mr. J. C. Overvoorde	63

1) In deze opgave zijn de kleinere bijdragen niet afzonderlijk vermeld. Hiervoor wordt verwezen naar het register.

Boekbeoordeeling. G. v. Arkel en A. W. Weissman, Noord-Hollandsche Oudheden, vijfde stuk, door J. Kalf	66
— H. Thieme; Sammlung Jul. Otto Gottschalk in Leipzig, door E. W. Moes	70
Orienteering van kerken, door Mr. J. C. Overvoorde	72
Het slot van den Winterkoning te Rhenen, door Mr. J. C. Overvoorde	74
Nederlandsche meubelen, door J. Kalf	80
Een en ander over Moes' Iconographia Batava, door H. G. A. Obreen	86
Het Geschiedkundig Medisch-Pharmaceutisch Museum in het Stedelijk Museum te Amsterdam, door Dr. C. E. Daniels	89
Veilingen, door Dr. C. Hofstede de Groot	96
De kerk te Halsteren door A. Mulder	102
De kraak te Oosterend en het Edo Wimken-Denkwal te Jever door Mr. P. C. J. A. Boeles	109
Nog iets over Moes' Iconographia Batava No. 130 en Jan Mostaert, door Jhr. Mr. J. Six	113
Orgel in de St. Laurenskerk te Alkmaar, door C. W. Bruinvis	116
Mundvondst te Noordwijkerhout, door Mr. J. C. Overvoorde	117
Kaart van voor-historische en Oud-Germaansche oudheden	119
Legaat A. A. des Tombe aan het Rijksmuseum te Amsterdam, door W. Steenhoff	120
Mauritshuis te 's-Gravenhage, door Dr. W. Martin	127
De nieuwe inrichting van het Groningsch Museum, door T. J. de Boer	130
Berichten over Nederlandsche Musea	137, 175, 213
De ontdekte muurschildering in de kerk der Ned. Herv. Gemeente te Breda, door A. Mulder	141
Het huis Menkema, door Mr. J. A. Feith	146
Kort overzicht van eenige in 1903 uit te voeren restauratie-werken, door Jos. T. H. Cuypers	151
Boekaankondiging. Mr. S. Muller Fzn.; Oude Huizen te Utrecht, door J. Kalf	154
Dr. A. Peltzer; Über Malweise und Stil in der holländischen Kunst, door Dr. W. Vogelsang	158
— E. R. Earp; A descriptive catalogue of the pictures in the Fitzwilliam Museum, door E. W. Moes	162
— Mr. B. J. Steenhoven; De Oudheidkamer op het Stadhuis te Franeker, door E. W. Moes	166
Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin; Het Stedelijk Museum te Leiden, door E. W. Moes	168
Iets over de schilders van der Maes, door E. W. Moes	171
Tentoonstelling van Oude Portretten in den Haagschen Kunstkring door W. Martin	177
Het St. Aguietenklooster te Utrecht, door Mr. S. Muller Fzn.	180
Een Hollandsche stad in Sleeswijk Holstein, door Mr. J. C. Overvoorde	189

Boekbeoordeeling. G. van Rijn; Atlas van Stolk, 6e deel door E. W. Moes	192
Mundvondst te Stamproy, door A. O. v. Kerkwijk	196
De Romeinsche begraafplaats aan den Berg- en Dalschen weg bij Nijmegen, door J. J. Weve	196
Borden, door Jhr. Mr. J. Six	198
Notulen van de vergadering te Zutphen.	201
Jaarverslag 1902 - 1903	205
Rijkscommissie voor de inventarisatie van Monumenten	207
Het vroege Nederlandsche landschap tentoongesteld in 's Rijks prenten- kabinet te Amsterdam door A. Pit.	211
De Van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam, door F. Lugt	218
Het gesloopt voormalig bieraccijnshuis te Rotterdam, door J. van Gils.	225
Het kasteel te Wijchen door N. Mulder	228
Borden en kannen door Mr. S. Muller Fzn.	238
De schilder Nicolaas van Galen door Jhr. B. W. F. v. Riemsdijk	240
Verzameling voor de Nederlandsche Weverijgeschiedenis	243
Register	245

BULLETIN.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

V.

1903—1904.

AMSTERDAM,
JOHANNES MÜLLER.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

November 1903.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Egghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Toegetreden als lid de H.H.:

S. Wiggersma, conservator van het Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden

Jhr. H. Teding van Berkhout, onderdirecteur van het Prentenkabinet te Amsterdam.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.:

Baak (H. A. van); Delft.

Baelde (mej. E.); Rotterdam.

Begeer (C. J.); Utrecht.

Bentinck (G. J. G. C. graaf); kasteel Amerongen.

Berlage N.zn. (H. P.); architect, Amsterdam.

Brom (J. H.); Utrecht.

Brugge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
 Corten (R.); Rolduc.
 Dumont (L. C.); gemeentearchitect, Haarlem.
 Gips (A. F.); Delft.
 Houtsagers (P. J.); architect, Utrecht.
 Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
 Kayser (J.); architect. Maastricht.
 Kerkhof (F. M. L.); architect. 's Hertogenbosch.
 Kingmans (J. L. G.); Woudrichem.
 Kromhout Czn. (W.); architect, Amsterdam.
 Leeuw (O.); architect, Nijmegen.
 Mock (Jhr. J. L.); Amersfoort.
 Pauw van Wieldrecht (Mr. M. ridder); Doorn.
 Rheenen Völter (Mevr. M. van); Bergen (N. H.).
 Sassen (Armand); Amsterdam.
 Schölvinc (Mr. J. G.); Amsterdam.
 Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's Hertogenbosch.
 Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
 Taets van Amerongen (J. W. J. baron); Monster.
 Tydeman (Mr. M.); Breda.
 Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
 Vincent (G. J.); Schiedam.
 Wentinck (J. C.); architect, Schalkwijk.
 IJzerman (J. W.); Amsterdam.

LEDENLIJST.

Bestuur:

Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, *voorzitter*.
 Mr. J. C. Overvoorde, *secretaris*.
 Mr. J. A. Feith, *penningmeester*.
 F. A. Hoefer.
 Jhr. Mr. F. J. J. M. van Rijkevorsel.

Redactie van het Bulletin:

E. W. Moes.
 Mr. J. C. Overvoorde.
 A. Pit.

Leden :

Alkmaar (Commissie van toezicht op het stedelijk museum).
 Amsterdam (Koninklijk Oudheidkundig Genootschap).
 Amsterdam (Vereeniging Rembrandt).
 Amsterdam (Koninklijk Genootschap voor munt- en penningkunde).
 Amsterdam (Regenten der stichting »Amstelkring’’).
 Amsterdam (Vereeniging Amstelodamum).
 Amsterdam (Stedelijk Museum).
 Arnhem (Gelre. Vereeniging tot beoefening van Geldersche geschiedenis, oudheidkunde en recht).
 Assen (Provinciaal museum van oudheden en geschiedkundige voorwerpen in Drenthe).
 Dordrecht (Dordrecht's museum).
 Dordrecht (Vereeniging Oud-Dordrecht).
 Dordrecht (Vereeniging tot instandhouding van oude gebouwen).
 Edam (Commissie van beheer en toezicht over Edam's museum).
 's-Gravenhage (Commissie tot beheer over het gemeente-museum).
 's-Gravenhage (Vereeniging die Haghe).
 Groningen (Commissie van Administratie over het museum voor de provincie en stad).
 Haarlem (Museum van kunstnijverheid).
 Haarlem (Commissie van toezicht over het Stedelijk museum).
 Haarlem (Commissie van het Bisschoppelijk museum).
 's-Hertogenbosch (Provinciaal genootschap voor kunsten en wetenschappen).
 Leeuwarden (Friesch Genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde).
 Leiden (Stedelijk museum de Lakenhal).
 Leiden (Vereeniging Oud-Leiden).
 Utrecht (Provinciaal Utrechtsch Genootschap).
 Utrecht (Stedelijk museum van Oudheden).
 Utrecht (St. Bernulfus gilde).
 Zaandijk (Zaanlandsche oudheidkundige vereeniging »Honig’’).

Berkhout (Jhr. H. Teding van); onderdirecteur van het Prentenkabinet te Amsterdam.

Boeles (Mr. P. J. C. A.) te Hardegarijp, conservator Friesch genootschap.

Bont (Bernard J. M. de); conservator Amstelkring te Amsterdam.

Bredius (Dr. A.); directeur Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Domisse (C. P. J.); conservator Stedelijk museum te Vlissingen.

Dompierre de Chaufepié (Dr. H. J. de); directeur Koninklijk penningkabine' te 's-Gravenhage.

Feith (Mr. J. A.); conservator Provinciaal museum te Groningen.

Haverkorn van Rijsewijk (P.); directeur Museum Boymans te Rotterdam.
Heukelum (Dr. G. H. van) te Jutfaas; beheerder Aartsbisschoppelijk museum
te Utrecht

Hoefer (F. A.) te Hattem; conservator Overijselsch museum te Zwolle.

Holwerda (Prof. Dr. A. E. J.); directeur Rijksmuseum van Oudheden te
Leiden.

Hooft (C. G. 't); directeur Museum Fodor te Amsterdam.

Kalf (J.); secretaris der Rijkscommissie voor de inventarisatie van monu-
menten te 's-Gravenhage.

Kellen Dz., (J. Ph. van der); assistent Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.

Lindsen (J. F. A.); conservator Aartsbisschoppelijk museum te Utrecht.

Man (Mej. M. de); conservatrice van het Zeeuwsch Genootschap te Middelburg.

Martin (Dr. W.); onderdirecteur Mauritshuis te 's-Gravenhage.

Moes (E. W.); directeur Rijks-prentenkabinet te Amsterdam.

Pit (A.); directeur Nederlandsch Museum te Amsterdam.

Riemsdijk (Jhr. B. W. F. van); hoofddirecteur Rijksmuseum te Amsterdam.

Royer (J. A.); referendaris van Kunsten en Wetenschappen te 's-Gravenhage.

Schmeltz (Dr. J. D. E.); directeur Rijks ethnographisch museum te Leiden

Steenhoff (W. J.); assistent Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam.

Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); referendaris van Kunsten en Wetenschappen (n. a.).

Stuers (Jhr. Mr. V. E. L. de); beheerder Gevangenpoort, te 's-Gravenhage.

Unger (J. H. W.); beheerder Stedelijke Oudheidkamer te Rotterdam.

Veth (Bas); conservator Oud-Dordrecht, Dordrecht.

Vogelsang (Dr. W.); onderdirecteur van het Nederlandsch museum te
Amsterdam.

Waller (F. G.); waarnemend directeur Prentenkabinet te Leiden.

Wiggersma (S.); conservator van het Penningkabinet van het Friesch
genootschap te Leeuwarden.

Correspondeerende Leden:

Aalberse (Mr. P. J. M.); Leiden.

Aerssen Beijeren van Vosbol (Mr. W. F. E. baron van); Zwolle.

Arkel (G. van); architect, Amsterdam.

Baak (H. A. van); Delft.

Backer (Jhr. J. F.); Amsterdam.

Baelde (Mej. E.); Rotterdam.

Balen (C. L. van); Zutphen.

Balveren (Mr. W. E. J. baron van); Arnhem.

Barchman Wuytiers (Jhr. J. W. A.); Amersfoort.

Bastert (J.); Breukelen.

Beeck Calkoen (Mr. A. J. L.); 's-Gravenhage.

Beek (J. A. van); deken en pastoor, Rotterdam.
 Been (J. H.); archivaris, Brielle.
 Begeer (C. J.); Utrecht.
 Beirer (L.); architect, Amsterdam.
 Bentinck (G. J. G. C. graaf); Amerongen.
 Berden (J. W. H.); Amsterdam.
 Bergers (Mr. C. M. A. J.); Maastricht.
 Bergmans (Dr. Paul); onderdirecteur der Univ. Bibliotheek te Gent.
 Berlage N.zn. (H. P.); architect, Amsterdam.
 Beurden (A. F. van); Roermond.
 Blaauw (A. J.); Amsterdam.
 Blok (Prof. Dr. P. J.); Leiden.
 Bock (Th. de); Haarlem.
 Boer (Dr. T. J. de); Groningen.
 Bogert (A. van den); Barneveld.
 Bondam (Mr. A. C.); rijksarchivaris, 's-Hertogenbosch.
 Borch (W. H. E. baron van der); Ginneken.
 Bos (P. G.); Groningen.
 Bosch (V. G. A.); Arnhem.
 Brenckman (G. J.); Lienden.
 Brom (J. H.); Utrecht.
 Brugge Cate (Mr. B. ten); Groningen.
 Brugmans (Dr. H.); 's-Gravenhage.
 Burgh (Mr. A. H. H. van der); 's-Gravenhage.
 Bijleveld (W. J. J. C.); Leiden.
 Clemen (Dr. P.); Provinciaal conservator van de Rijnprovincie te Dusseldorp.
 Colenbrander (Dr. H. F.); 's-Gravenhage.
 Corten (R.); Rolduc.
 Cuypers (Dr. P. H. J.); Roermond.
 Cuypers (Jos. Th. J.); architect, Amsterdam.
 Craandijk (Dr. J.); Haarlem.
 Croockewit W.Azn. (W.); Amersfoort.
 Deelder (C.); pastoor, Utrecht.
 Derkinderen (A. J.); Laren.
 Destree (J.); Bruxelles.
 Dimier (L.); Valenciennes.
 Dommer van Poldersveldt (Jhr. G. J.); Ubbergen bij Nijmegen.
 Doorninck (P. van); Bennebroek.
 Doppler (Dr. P.); Maastricht.
 Dumont (L. C.); gemeentearchitect, Haarlem.
 Duparc (Mr. M. J.); 's-Gravenhage.
 Eeghen (J. H. van); Amsterdam.
 Eeghen (P. van); Amsterdam.
 Eijsinga (Jhr. Mr. W. van); Leeuwarden.

- Enschedé (J. W.); Overveen.
 Epen (D. G. van); 's-Gravenhage.
 Evers (Prof. H.); Delft.
 Everts B.Hzn. (Mr. J.); Arnhem.
 Fabius (A. N. J.); Brielle.
 Feen de Lille (Mr. B. van der); Alkmaar.
 Frederiks (J. A.); rijksarchitect. Middelburg.
 Friedländer (Dr. M. J.); Direktoral-Assistent Kgl. Museum. Berlin.
 Frimmel (Dr. Th. v.); gräfllich Schönborn Wiesentheidscher Galeriedirektor,
 Wien.
 Gallee (Prof. Dr. J. H.); Utrecht.
 Geelhoed (G.); Schoonhoven.
 Geradts (J.); Posterholt bij Roermond.
 Gils (J. van); architect, Rotterdam.
 Gimberg (J.); Zutphen.
 Gips (A. F.); Delft.
 Goldschmidt (Prof. Dr. A.); Charlottenburg.
 Gonnet (C. J.); rijksarchivaris, Haarlem.
 Graaf (J. J.); pastoor, Ouderkerk a. d. Amstel.
 Gratama (Mr. S.); Rotterdam.
 Guljé (E.); Breda.
 Gijn (Mr. S. van); Dordrecht.
 Gijsberti Hodenpijl (J. E.); 's-Gravenhage.
 Harderwijk (P. J. van); pastoor, Schiedam.
 Hattink (Mr. R. E.); Almelo.
 Heeres (Prof. Mr. J. E.); Leiden.
 Hensen (Prof. Dr. A. H. L.); Warmond.
 Heintz (F. F. W.); Leiden.
 Heshuysen (A. J.); Haarlem.
 Heuff A Jzn. (J. A.); Tiel.
 Heyligers (Mr. J.); Amersfoort.
 Hezenmans (L. C.); gemeentearchitect, 's-Hertogenbosch.
 Hofstede de Groot (Dr. C.); 's-Gravenhage.
 Hollestelle (A.); Tholen.
 Honig (G. J.); Zaandijk.
 Houck (Dr. M. E.); Deventer.
 Houtsagers (P. J.); architect, Utrecht.
 Hurgronje (Mr. W. J. Snouck); 's-Gravenhage.
 Iymans (Henri); directeur van het Prentenkabinet te Brussel.
 Itersen (Dr. F. H. G. van); Gouda.
 Janssen (Wilfried); Nijmegen.
 Juten (W. J. F.); Bergen op Zoom.
 Kalbfleisch (C. A.); Vlissingen.
 Kam (G. M.); Nijmegen.

Kayser (J.); architect, Maastricht.
 Keppel (J. H. baron van); Breda.
 Kerkhoff (P. M. L.); architect, 's-Hertogenbosch.
 Kernkamp (W. J.); Edam.
 Kesper (Dr. L. H.); Gouda.
 Kingmans (J. L. G.); Woudrichem.
 Kijzer (R. J.); Amsterdam.
 Klönne (B. H.); pastoor, Amsterdam.
 Kok (G. B.); Amersfoort.
 Koning (Mr. A. H.); Finsterwolde.
 Kromhout C.zn. (W.); architect Amsterdam.
 Kruse (John); Stockholm.
 Kuyk (J. M. van); Assen.
 Landweer (G. J.); Hoogeveen.
 Lanschot (A. J. A. van); 's-Hertogenbosch.
 Leeuw (O.); architect, Nijmegen.
 Löffelt (A. C.); 's-Gravenhage.
 Madsen (K.); onderdirecteur Kgl. Malerisanling, Kjöbenhavn.
 Martini Buys (Jhr. P. H. A.); 's-Gravenhage.
 Meekhoff Doornbosch (P. H.); Baffo.
 Meeteren Brouwer (W. D. J. van); 's-Gravenhage.
 Meeuwen (Jhr. Mr. P. L. van); 's-Hertogenbosch.
 Meijjes; Hengelo (G.).
 Meinsma (Dr. K. O.); Zutphen.
 Melis (H. J.); Charlois.
 Mengelberg (W.); Utrecht.
 Mensing (A. W. M.); Amsterdam.
 Mock (Jhr. J. L.); Amersfoort.
 Moorrees (F. D. J.); Buurmalsen.
 Mulder (A. J.); rijksarchitect, 's-Gravenhage.
 Muller Fzn. (Mr. S.); rijksarchivaris, Utrecht.
 Mulock Houwer (J. A.); Groningen.
 Murray Bakker (J.); Amsterdam.
 Nijland (Mr. M. C.); Rotterdam.
 Nijland (Hidde); Dordrecht.
 Nottebohm (O.); Antwerpen.
 Notten (M. van); Vogelensang.
 Obreen (C. M. C.); Rotterdam.
 Obreen (H. G. A.); Leiden.
 Pauw van Wieldrecht (Mr. A. ridder); Doorn.
 Peters (C. H.); rijksbouwmeester, 's-Gravenhage.
 Polman Kruseman (Mr. W.); Middelburg.
 Portheine Jr. (H.); Arnhem.
 Posthumus Meijjes (C. B.); Amsterdam.

Prins (P. C. Bloys van Treslong); 's-Gravenhage.
 Pijper (Prof. Dr. F.); Leiden.
 Rambonnet (N. S.); Elburg.
 Regt (W. M. C.); Oudshoorn.
 Rengers (Mr. W. J. van Welderen baron); Leeuwarden.
 Repelaer van Spijkenisse (Jhr. J.); Haarlem.
 Rheenen Völter (Mevr. M. van); Bergen (N. H.).
 Riele Gzn. (W. te); Deventer.
 Riemsdijk (Jhr. A. W. G. van); Haarlem.
 Rossum (A. A. J. van); pastoor, Benschop.
 Rouffaer (G. P.); 's-Gravenhage.
 Rijckevorsel (Dr. E. van); Rotterdam.
 Rijn (G. van); Rotterdam.
 Saher (E. von); Haarlem.
 Sasse van Ijsselt (Jhr. Mr. A. F. O. van); 's-Hertogenbosch
 Sassen (Armand); Amsterdam.
 Sassen (Aug.); Helmond.
 Scheepens (W.); 's-Gravenhage.
 Scheurleer (D. F.); 's-Gravenhage.
 Schevichaven (H. D. J. van); Nijmegen.
 Schmeitz (P.); pastoor, Venray.
 Schoengen (Dr. M.); Leeuwarden.
 Schölvinck (Mr. J. G.); Amsterdam.
 Schönfeld (Mr. H. J.); Winschoten.
 Schouten (J. L.); Delft.
 Serraris (Jhr. Mr. Th.); 's-Hertogenbosch.
 Sillem (Mr. J. A.); Amsterdam.
 Six (Jhr. Dr. J.); Amsterdam.
 Six (Jhr. C. C. Th.); Amsterdam.
 Sloet (J. J. S. baron); Oosterbeek.
 Snoeck (Jhr. M. A.); Hintham.
 Someren (J. F. van); Utrecht.
 Spoon J.Jz. (A.); Rotterdam.
 Staring (M. L. C.); Dordrecht.
 Stoop (F.); Dordrecht.
 Storm Buijsing (Mr.); Zutphen.
 Stuijt (J.); architect, Amsterdam.
 Tacts van Amerongen (J. W. J. baron); Monster.
 Tak (Henri); Middelburg.
 Telting (Mr. A.); 's-Gravenhage.
 Tepe (A.); Driebergen.
 Terveer; Prinsenhage.
 Tromp van Holst (A. M.); Amersfoort.
 Tutein Nolthenius (R. P. J.); Haarlem.

Tuyn (W. J.); Edam.
 Tydeman (Mr. M.); Breda.
 Veen (Dr. J. S. van); Arnhem.
 Veenhoven (Mr. B. J.); Franeker.
 Velthuijsen (B. P.); pastoor, Borne-Hertme.
 Vermeylen (Prof. A.); Ukkel bij Brussel.
 Verschuier (F. baron van); Arnhem.
 Verweij (Chr.); Zierikzee.
 Veth (J.); Bussum.
 Vincent (G. J.); Schiedam.
 Visser J Wzn. (H.); Leiden.
 Vries (R. W. P. de); Amsterdam.
 Vries (Dr. S. G. de); Leiden.
 Vries van Doesburg (Mr. J. de); Heemstede.
 Vries van Heijst (Mr. M. C. de); Leiden.
 Wentinck (J. C.); architect, Schalkwijk.
 Weizsäcker (Dr. H.); director der Gemälde-Gallerie des Städelschen Kunst-Instituts, Frankfurt a. M.
 Wesselman van Helmond (Jhr. C.); Helmond.
 Weve (J. J.); Nijmegen.
 Wildeman (M. G.); 's-Gravenhage.
 Willemsen (M.); pastoor, St. Odilienberg.
 Willink van Collen (H. W.); Breukelen.
 Wrangel (Dr. E.); Lund.
 Wubben (Mr. L. A. Ubbenga); Rode.
 Wurfbain (Mr. J. C.); Velp.
 IJzerman (J. W.); Amsterdam.
 Zijl de Jong (Generaal Th. J. A. van) Zutphen.

Staatsbegrooting 1904.

Voorgesteld wordt de jaarwedde van den oudste der twee opzichters-teekenaars, wien de titel van »Rijksarchitect voor de Monumenten van Geschiedenis en Kunst" is verleend, met f 200 te verhoogen.

Voor de kosten van de commissie voor de inventarisering der Nederlandsche Monumenten is thans f 7500 uitgetrokken.

Aangevraagd wordt voor de herstelling van

de Groote kerk te Arnhem	f 5000
de N. H. kerk te Beekbergen.	1500
de Broerenkerk te Bolsward	5000

de Groote kerk te Brielle	f 3000
de Groote kerk te Dordrecht	» 7000
de St. Janskerk te Gouda	» 8000
de Groote of St. Bavokerk te Haarlem	» 10000
de Kerk te Heerlen	» 3000
de St. Janskerk te 's Hertogenbosch	» 8000
het Raadhuis te Jisp	» 1000
O. L. Vrouwekerk te Maastricht	» 4000
het Stadhuis te Middelburg	» 2500
de Waag te Monnikendam	» 1500
de Kerk te Rheden	» 2500
den Toren te Rhenen	» 7000
de Groote kerk te Zutphen	» 6000

De subsidiën ten behoeve van de N. H. Kerk te Aalten, de Hooglandsche kerk te Leiden en de Ned. Herv. kerk te Wilsum zijn afgeloopen.

Voor onderhoud enz. van aan het Rijk behoorende of in gebruik gegeven monumenten is f 30.000 of $\pm$ f 2000 meer geraamd dan voor 1903 ten einde op verzoek van het Gemeentebestuur van Utrecht, dat de herstelling van den Domtoren zou wenschen te bespoedigen, de Rijksbijdrage in de kosten, de beide laatste jaren f 6000 bedragend, op f 8000 te kunnen brengen tegenover een gelijk bedrag door de gemeente Utrecht te verschaffen.

Nieuw aangevraagd wordt:

f 7500 als eerste termijn van een over 6 jaar te verdeelen subsidie van f 45000 tot herstel van de N. H. kerk te Breda.

De plannen der voorgenomen restauratie, hoofdzakelijk omvattend de herstelling van de kap en de goten met het onderliggend muurwerk, waardoor het Monument voor verderen achteruitgang zal worden gevrijwaard, voorts van de balustrade en de contreforten met steunbogen, fialen en hogels. zijn voor uitvoering rijp en geraamd op f 90.000, te verwerken in 6 jaren.

Van de jaarlijks noodige f 15.000 zal van Rijkswege de helft zijn te verstrekken, terwijl de andere helft zal worden gevonden door bijdragen van de kerkelijke en burgerlijke gemeente, de provincie en particulieren.

f 2500 voor herstel van den Toren der N. H. kerk te Soest. Deze toren, dagteekenend uit de 15e eeuw en een fraai staal van onze nationale bouwkunst, verkeert, hoewel over het algemeen nog hecht, in een toestand, die vooral wat het uitwendige betreft, voorziening noodig maakt. Door vroegere onoordeelkundige herstellingen, gedeeltelijke bepleistering met cement, als anderszins, heeft hij daarbij schade aan zijn oorspronkelijk architectonisch karakter geleden.

De kosten zijn geraamd op f 20.000, waarvan de gemeente de helft

zal bijdragen, terwijl het Rijk gedurende twee jaren telkens een subsidie van *f* 2500 zal verleen.

f 5000 als eerste termijn van een over drie jaar te verdeelen subsidie van *f* 15.000 voor herstel van de Abdijkerk te Middelburg. Deze voormaals een deel uitmakende der Abdijsgebouwen, bestaat uit twee gedeelten, de zoogenaamde Nieuwe Kerk en de Choorkerk, en behoeft zoowel aan de voorzijde als aan het Koor dringend herstelling. Het Koor bevindt zich, vooral wat de gewelven betreft, in zoo bouwvalligen staat, dat het sedert drie jaren voor den dienst moest worden gesloten. In de Memorie van Toelichting wordt er voorts op gewezen, dat de herstelling niet alleen wenschelijk, maar ook dringend is, aangezien het verdwijnen van het gebouw een onherstelbare schade zoude berokkenen aan het samenhangend geheel van de met groote kosten door het Rijk herstelde Abdijsgebouwen en de vrees hiervoor is niet imaginair, daar de N. H. gemeente dit kerkgebouw voor den dienst niet missen kan, doch tevens niet over genoegzame middelen beschikt om de herstelling zonder financieele hulp te bekostigen, zoodat het gevaar dreigt, dat dit gebouw zal worden verkocht, ten einde met de uit afbraak en terreinen verkregen gelden elders een nieuw kerkgebouw te kunnen stichten.

Met de herstelling zou dienen gepaard te gaan die van den voorgevel der aansluitende met de Choorkerk een geheel uitmakende zoogenaamde Nieuwe kerk. Deze gevel werd in de vorige eeuw verminkt en met cement bepleisterd, doch voor herstelling in den ouden toestand zijn nog alle gegevens aanwezig.

De Ned. Herv. Gemeente zal de helft van de kosten, geraamd op *f* 30.000 bijdragen.

Voor kosten van het door den Heer en Mevrouw Mesdag — van Houten aan den Staat ten geschenke geboden Museum Hendrik Willem Mesdag, is uitgetrokken een som van *f* 4000, waarvan *f* 3000 voor opzicht, bewaking, schoonhouden, onderhoud van het gebouw en *f* 1000 wegens het samenstellen van een beschrijvende catalogus.

De voorwaarden aan de schenking verbonden brengen geen andere kosten voor het Rijk mede, dan die van onderhoud van het gebouw en van verzorging en bewaking der verzamelingen, benevens die van het vervaardigen van een catalogus.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Stedelijk Museum te Leiden.

Door het Stedelijk Museum werd in bruikleen ontvangen door Dr. C. Hofstede de Groot te 's-Gravenhage een schilderstuk van Abraham Jansz. Begeyn, voorstellende een door distels omwonden voetstuk van een pilaar met vogels, hagedissen en vlinders. Het doek is binnen de lijst breed 98 cM. en hoog 1 M. 7.

Abraham Jansz. Begeyn werd in 1637 of 1638 te Leiden geboren en vestigde zich in 1672 te Amsterdam, van waar hij in 1681 naar den Haag vertrok en in 1688 naar Berlijn. Hij werd hier benoemd tot hofschilder van den keurvorst van Brandenburg en overleed te Berlijn in het jaar 1697. Hij schilderde bij voorkeur landschappen met insecten.

Deze Leidsche schilder was tot nu toe door geen schilderij in het museum vertegenwoordigd, zoodat het door de welwillendheid van den heer Hofstede de Groot verkregen stuk een gewenschte aanwinst mag genoemd worden.

L. D.

Oudheidkamer te Bergen.

Mevr. van Reenen—Völter bericht ons, dat zij te Bergen een klein museum heeft ingericht in den vorm eener Oud-Bergerkamer, welke voor belangstellenden te bezichtigen is.

Oude Monumenten.

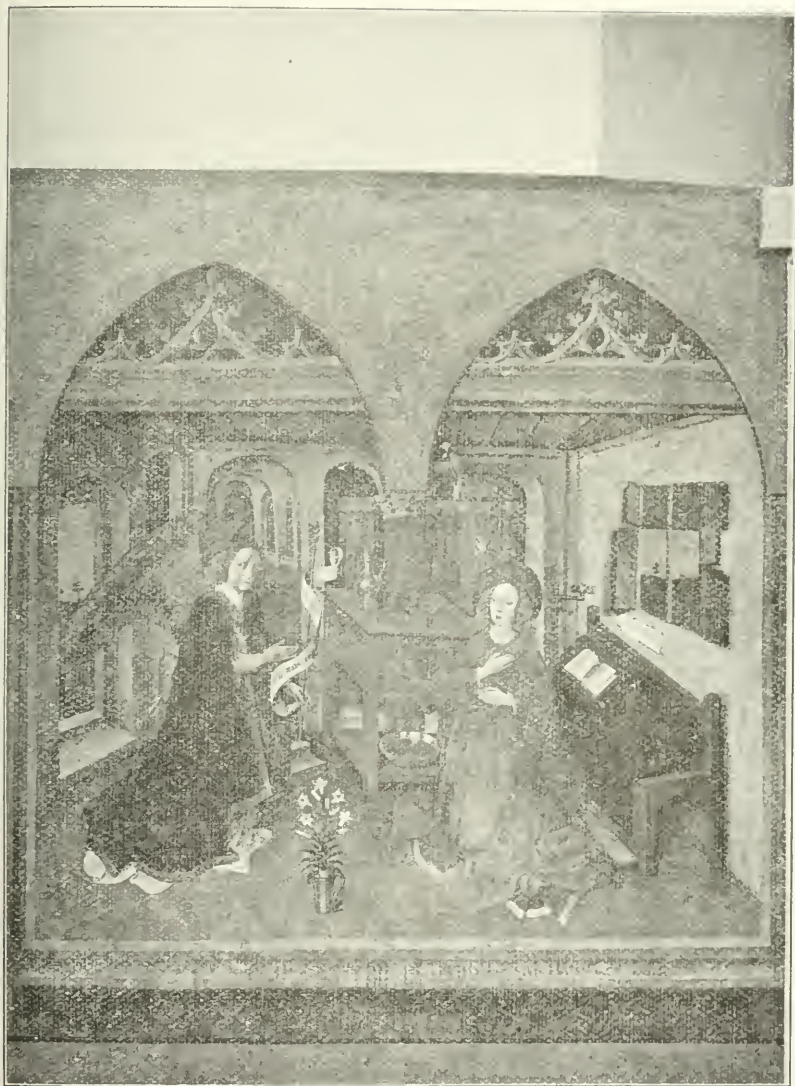
De Muurschilderingen in de Groote- of Lieve Vrouwekerk te Breda.

De redactie van het Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond vereerde mij met eene uitnoodiging om eenige uitvoerige mededeelingen te willen inzenden omtrent de muurschilderingen in bovengenoemde kerk.

Wegens het belang der zaak vermeende ik mij daaraan niet te mogen onttrekken, hoewel ik gaarne die taak aan meer bevoegden had zien opgedragen.

De in den aanvang dezes jaars ontdekte en thans gerestaureerde schildering in het noordertransept werd in N°. 1 van den 4en jaargang

door den Heer Adolf Mulder reeds volledig beschreven en wie de moeite nemen wil die uitvoerige beschrijving te vergelijken met de hierbij gaande

photografische opname zal gaarna erkennen ' dat zij in alle deelen juist is.

Slechts op zeer enkele punten is eene geringe aanvulling misschien gewenscht, waar, wegens de toen nog niet geheel verwijderde kalklaag, nog een en ander aan het oog onttrokken was, dat thans is bloot gelegd.

Zoo is bij nader onderzoek gebleken, dat de drie westelijke bogen,

hoewel blijkbaar bestemd voor een pendant van de „Blijde Boodschap,” nimmer beschilderd zijn geweest, dan alleen met het groene fond en de versteksgewijze geplaatste muziekregels.

Deze laatste zijn onderling niet geheel gelijk en moeten dus uit de vrije hand zijn aangebracht, blijkbaar om de ledige ruimte eenigzins aan te vullen in afwachting van latere beschildering, waartoe het intusschen nooit gekomen is.

In het tweede boogvak van af de westzijde bevond zich in het midden, ter diepte van 5 à 7 cM., eene uitgehakte nis, hoog $\pm$ 1.00 Meter en breed 0.80 Meter, waarin nog eenige haken, die tot bevestiging gediend hebben van een koperen of marmeren plaat of bas-relief — waarschijnlijk een epitaaf —, dat evenwel eerst gesteld moet zijn geworden, nadat het muurvak onder de kalk is gebracht, daar de boven bedoelde cartouches met het „salve regina” door die uitkapping onderbroken zijn.

Het is voornamelijk onbekend wat op dien steen of plaat is voorgesteld geweest, noch wanneer die verwijderd is geworden.

De aanvulling is er thans uitgenomen en het nisje in primitieven toestand hersteld.

Omtrent de vroegere constructie zijn slechts gissingen te maken; waarschijnlijk komt het echter voor, dat vier bogen, waarvan er twee op de photo te zien zijn, wat vooruit getimmerd zijn geweest, waarboven een balklaag en plancher, bij wijze van galerij, die toegang gaf tot de torentrap, waarvan de ingang in den rechterhoek der photo te zien is.

Behalve de daaronder nog aanwezige afgezaagde balk werden te zelfder hoogte eenige dichtgemetselde balkgaten dier zoldering aangetroffen, evenwel niet doorlopend tot den westelijken muur, doch zooals gezegd, tot over vier van de zes bogen.

Ongeveer boven het laatste dezer balkgaten, doch $\pm$ 1.00 Meter hooger in den muur, werd nog een afgezaagd balkeinde aangetroffen, dat zichtbaar gebleven is en dat wellicht tot afsluiting of leuning heeft gediend.

Daar zij niet tot den westelijken muur heeft doorgelopen, kan die galerij dus niet gediend hebben tot eene verbinding van beide deelen der kerk, doch komt mij de veronderstelling, dat hier in vroegeren tijd een klein orgel gestaan heeft, zeer waarschijnlijk voor, al is het ook met zekerheid bekend dat het groote orgel tot het jaar 1715 tegen den tegenover liggenden zuider ingang is geplaatst geweest.

Is uit het bovenstaande reeds verklaarbaar waarom de muurschildering niet hooger geplaatst, of althans de muur tot aan den cordonband onder het raam beschilderd is geweest, er volgt evenzeer uit, waarom, bij het herstellen van dit muurvak, de horizontale lijn, ter hoogte van de vroegere plancher, is aangebracht, en waarom het gedeelte boven de bogen donkerder is getint.

Op eenvoudige wijze werd hierdoor eene afsluiting of omlijsting verkregen, die zoo na mogelijk den vroegeren toestand weergeeft.

Bewees de Heer Dr. P. J. H. Cuypers, aan wiens leiding het herstel van dit kunstwerk was opgedragen, reeds zijn meesterschap door de breede ruime opvatting van het geheel, niet minder was dat door de keuze van de Heeren Jan Dunselman te Amsterdam en P. Helwegen van Roermond beiden artisten, die met groote piëteit, de uiterste zorgvuldigheid en gebruik makende van groote ervaring en een lankmoedig geduld, dit schoone fresco hebben schoongemaakt en bijgewerkt op eene waarlijk voorbeeldige wijze.

Hier kan althans de strengste criticus geen ongunstig oordeel vellen.

Er is slechts schoongemaakt en aan het schoongemaakte is niets hoegenaamd gedaan, ook al waren glaceering of kleur verdwenen of verbleekt. Geen penceelstreek is tot verlevendiging aangebracht, geen fouten hersteld, ja zelfs geen letter opgehaald aan den voet der schilderij.

Maar dat alles was ook onnoodig; na het vasthechten van schilters, het stoppen van scheurtjes en gaatjes, die dan in de kleur der omgeving werden bijgewerkt, was slechts op twee plaatsen, en nog wel buiten de figuren, eene geringe bijschildering noodig, om het geheel te maken tot wat het thans weder geworden is, nl. een der schoonste voorbeelden van de oude Vlaamsche schilderkunst.

Hier werd ten volle voldaan aan den eisch, zooals wij die nog dezer dagen geformuleerd vonden in eene beschouwing over het restaureeren van oude schilderijen (zie N. Rott. Crt. 6 Nov. II.), waarin wij lezen:

»Bij iedere herstelling van oude schilderijen dient op den voorgrond gesteld te worden, dat het origineele schilderwerk zooveel mogelijk gespaard behoort te blijven, en gedeelten, die door den tijd of door andere oorzaken verloren gingen, met oordeel en na rijp overleg in den geest van de behouden omgeving dienen te worden bijgehouden, zonder dat het aangrenzende schilderwerk daarin ook maar eenigzins deelen zal.»

Wij mogen ons gelukkig rekenen, dat de bovengenoemde artisten zich hieraan strikt gehouden hebben; zij hebben geen eigen werk willen stellen in de plaats van den ouden meester en wij zijn hen daar recht dankbaar voor.

De goed geslaagde photo bewijst voldoende hoe de schildering er nu uitziet, doch wat de kleuren betreft is natuurlijk het origineel niet weer te geven.

Heerlijk schoon is dit eenvoudige samenspel van kleuren: een liefelijk timbre, dat eenigzins doet denken aan de vroegere gobelins, beheerscht het geheel, ondanks de tegenstelling van carmijn en blaauw en Napelsch geel, en het sobere van compositie en kleur wekt bij den beschouwer eene bekoring, die eerbiedig stemt voor de kunstopvatting der Vlaamsche school, waaraan wij ongetwijfeld dit kunstwerk te danken hebben.

Wel is ons tot nu toe de naam des schilders niet bekend geworden, doch zeer veel pleit er voor, dat deze bij Memlinck in de leer is geweest, zoo het niet de groote meester zelf is, die het vervaardigde.

De groote kenner der Brugsche schilders, de Heer W. H. James Weale, schrijft over de werken van Memlinck o. a.:

Niet zoozeer het persoonlijk karakter is het wat Memlinck in zijne modellen zocht, als wel die verlangenlooze vroomheid, die zachtmoedige rustige glans, die het gelaat verheldert, een gelaat, waarop de menschelijke hartstochten geen vat hebben.

Er is een blanke rust in Memlinck, die alleen van hem is, een aandacht, een nadenken, waardoor zijn heiligen dezelfde eigenschappen vertoonen, die wij in een Thomas à Kempis liefhebben.

De eenheid van een schilderij berustte voor hem in de handeling, in de gelaatsuitdrukking. Hij schikte de figuren eenvoudig om de H. Maagd zooals zij zich in de mis om het altaar scharen, staand of knielend, zijwaarts of geheel afzonderlijk, maar altijd nadenkelijk, altijd met dat aanschijn alsof ze ver weg zijn van de aarde, die zij zoeken te ontvluchten.

Met hoe klare oogen heeft hij zijn model aangekeken; hoe weinig, neen, hoe heel en al niet losgelaten is de teekening, niet alleen de gelaatsrekken, de handen, maar ook de details van het interieur, de kruisramen, de glasschildering, het landschap door het raam, alles zoo heerlijk in het kader gehouden!"

Zoo schreef de Heer Weale lang voor de ontdekking van onze schilderij (zie "Gids" October 1902), maar is het niet geheel op ons stuk van toepassing?

In de collectie van Prins Radziwill te Berlijn bevindt zich een stuk van Memlinck, eveneens »de Annunciatie" voorstellende, dat eene treffende overeenkomst heeft met onze schildering.

Alleen is alles omgekeerd; wat hier rechts is, is daar links geplaatst en ook bij aandachtige beschouwing zijner andere werken zal men onze meening deelen, dat onze schildering op zijn minst genomen in den geest is van den grooten Vlaamschen schilder.

Mag het derhalve een groot geluk heeten, dat deze fraaije muurschildering is ontdekt en op zoo uitstekende wijze hersteld, toch vermeen ik, dat wij de mogelijkheid dier ontdekking nog grootendeels te danken hebben aan de zorg en piëteit van hen die ze met kalk bedekten.

De vrij wel ongeschonden toestand toch, waarin ze werd wedergevonden, doet mij denken, dat ze opzettelijk aan het oog onttrokken is, toen het vandalisme van den beeldenstorm ze bedreigde.

Van opzettelijke beschadiging toch was nergens iets te zien of te ontdekken, en evenals in rumoerige tijden meermalen schatten zijn begraven, vermoed ik, dat ook deze schat, die niet weg te voeren was, door overwitten is gespaard gebleven, in het vaste geloof aan toekomstige betere tijden.

Hoe het ook zij, wij juichen er in het weder te bezitten, en het oude

trotsche kerkgebouw met zijne heerlijke monumenten is er te aantrekkelijker door geworden.

Van groot belang mag ook geacht worden de nu onlangs verder blootgelegde schildering aan een der pilaren van het Choor.

Toen de Heer Mulder zijn bovengenoemd artikel schreef was daarvan nog slechts een fragment te zien, dat later gebleken is te behooren tot eene meer dan levensgrootte voorstelling van den apostel Jacobus den Mindere.

Hoewel door krammen en bouten voor het ophangen van rouwborden, enz., aanmerkelijk beschadigd, treft toch ook hier weder de eenvoudige doch breed opgevatte voorstelling en het schoone geacheveerde schilderwerk.

In de N. Rott. Court. van 26 Sept. 11. vinden wij daarvan de volgende beschrijving: De halve omtrek van den ronden pilaar is, van boven de koorbanken tot aan het kapiteel, beschilderd. Ter wederzijde een kolom met kapiteel, verbonden door eene schoone draperie, waartusschen een kerkraam met in lood gevatte ruiten.

Voor dit raam wordt door twee engeltjes een groot doek opgehouden, waarop de eigenlijke voorstelling, de apostel Jacobus met een geopend boek in den linker en een staf in den rechterhand.

Onderaan, ter linkerzijde, ligt een man in biddende houding geknield, opziende naar den apostel en daarbij een banderôle, aanduidende, dat hij de stichter of schenker is; een gedeelte dier woorden is goed leesbaar even als het onderschrift »S. Jacobus Minor."

De kleuren, voor zoo ver nog aanwezig, zijn zeldzaam mooi en men twijfelt thans niet aan het behoud van dit kunstwerk, zij het dan ook slechts ten deele.

Ook de andere kant van deze kolom is, niet in het midden, doch naar de zuidwestzijde, tot onderen toe beschilderd. Men vindt daarop eveneens eene draperie, door twee engelen omhoog gehouden, doch zonder verdere voorstelling: eenige met lood gevulde dookgaten wijzen echter de plaats aan, waar vermoedelijk een console met beeld en baldakijn aan bevestigd is geweest.

Het onderste deel schijnt afzonderlijk overgeschilderd met dezelfde draperie, doch op de groene onderlaag werd een curieuse voorstelling van eenige dieren. in twee groepen. nl. eene koe, geit, ezel en eenige schapen, blootgelegd.

Wij kunnen hier nog bijvoegen, dat door de goede zorg van het kerkbestuur deze schildering voorloopig is gefixeerd en dat er uitzicht bestaat, dat ook hieraan in het volgend jaar de noodige herstellingen zullen geschieden.

Ook het decoratieve schilderwerk aan de pilaren in den noordelijken kooromgang, waar kelken en hostiën gevonden zijn zal dan verder worden onderzocht ¹⁾.

1) In het kerkarchief vond ik den daarop betrekking hebbenden post van uitgaaf in het jaar 1586. Zie: *Eenige wetenswaardigheden betreffende de Groot- of Lieve Vrouwekerk te Breda in de XVI eeuw* van den schrijver dezes, Breda, 1903.

Tijdens het ontblooten en schoonmaken van een zestal zeer eigenaardige kopjes, tot afsluiting dienende van eenige traceeringen in de St. Anna Kapel, werd op den oostelijken scheidingsmuur een gedeelte van kalk ontbloot, waarop eenige malen voorkwam het bekende wapenschild van St. Joris, nl. een rechthoekig rood kruis op wit veld, benevens de kruisboog, beide insignes van het boogschuttersgilde van dien naam.

Als schilderwerk is dit van geen belang, doch uit historisch oogpunt heeft het zeker eenige waarde, waarom het dan ook bijgewerkt en behouden is.

Uit een en ander blijkt intusschen genoegzaam, dat onze fraaie oude collegiale kerk nog veel bevatten kan, dat waard is aan het licht te worden gebracht, en is het daarom wel te betreuren, dat alleen gebrek aan middelen oorzaak is, dat slechts uiterst spaarzaam kan worden voortgewerkt aan onderzoek en herstel.

Doch die gelooven haasten niet. Wij hopen en vertrouwen, dat het uitwendig herstel der kerk welhaast een feit zal worden en dan zal ook het inwendige wel volgen.

Breda, November 1903.

J. R. VAN KEPPEL.

Kerk te Edam.

Het Bestuur van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond kreeg bericht, dat het voornemen bestond de Groote Kerk te Edam met gas te verlichten, waartoe de fraaie 17e eeuwse koperen kaarsen-kronen voor gas zouden worden ingericht.

Het Bestuur heeft onmiddellijk het College van Kerkvoogden en Notabelen gewezen op het gevaar dat die kronen liepen van misvormd te worden.

Na korte briefwisseling werd de Bond door bovengenoemd College uitgenoodigd ter plaatse te dienen van advies.

Twee bestuursleden begaven zich hiertoe 22 September naar Edam. Zeer welwillend werd het advies, strekkende om de kronen geheel onaangeroerd te laten en de lichten op andere plaatsen aan te brengen, ontvangen, en een daarmede overeenkomstig besluit genomen.

Het College van Kerkvoogden en Notabelen komt een woord van dank toe voor dit besluit, waaruit opnieuw blijkt dat het beheer van Edam's fraai kerkgebouw aan veilige handen is toevertrouwd.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Abdij te Egmond.

Naar aanleiding van de geruchten betreffende de abdijgronden wendden wij ons om inlichtingen tot den Heer Bern. J. M. de Bont, waarop wij het volgend schrijven mochten ontvangen:

»In vriendelijk antwoord op uw geacht schrijven, heb ik de eer U mede te deelen, dat ik van den zomer gekocht heb dertien bunder weiland te Egmond-Binnen; dat op een *gedelte van dien grond* gestaan heeft de voormalige abdij, met uitzondering van de twee groote torens der abdijkerk, welke gelegen waren op het tegenwoordig Gemeente-kerkhof, waarop zich ook bevond de Buurtkerk. Ik wil trachten de oude grafzerken, grafkelders enz. op te zoeken; ofschoon ik bang ben, dat mijn moeiten en kosten niet beloond zullen worden, daar uit den grond reeds veel verhuisd is naar den omtrek en puin en steenen zich bevinden te Alkmaar, Heilo enz.

In het voorjaar laat ik beginnen met de opgraving. Door situatie kaarten weet ik ongeveer, waar men graven moet. Natuurlijk zal ik ook trachten de oude fundamenteen vast te stellen, in de hoop, dat daar nog eenmaal de voormalige prachtige abdij herrijze, zooals zij vóór hare verwoesting zich vertoonde. Mochten de Benedictijnen tot herstel willen overgaan, dan ben ik bereid die gronden te verkoopen; zoo niet, dan laat ik de fundamenteen zichtbaar, rangschik en herstel de zerken, en men zal zich alsdan niet meer behoeven te schamen, dat boven de rustplaatsen der Hollandsche graven, abten en edelen de koeien grazen.”

Het is een goede gedachte van den Heer de Bont om door onderzoek der terreinen te trachten meerdere gegevens bijeen te brengen tot de kennis van deze eertijds zoo belangrijke abdij, en gaarne wenschen wij hem toe, dat het resultaat van zijn onderzoek aan de verwachtingen moge beantwoorden.

J. C. O.

Luyksgestel.

Ten Westen van dit dorp, waar zich op eene oppervlakte van ruim een vierkanten K.M. een aantal heuvels bevinden, is een kerkhof van vóór-historischen tijd ontdekt. Opgegraven werden twaalf urnen, eenige offerpotjes uit kleuraarde, twee bronzen en eenige albasten voorwerpen en een bewerkte silex.

(*De Opmerker*, 26 Sept. 1903).

De Restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht.

Het was in 1858 dat Msgr. Scheyven, Deken van Maastricht, mij vroeg wat er te doen stond om de Hoofd-Parochiale kerk van den H. Servatius, die er des tijd zeer onooglijk uitzag, eenigzins op te knappen.

De staat van onderhoud van het gebouw was verre van gunstig.

De muren en gewelven zagen er zeer onooglijk uit, want ten gevolge van den slechten toestand der daken drong op vele plaatsen het regenwater door en veroorzaakte zeer vuile plakken in de gewelven, die te meer zichtbaar waren, naarmate de witwast er sedert jaren niet meer over h ee was gegaan.

Het dak met lood gedekt was zeer slecht, zoodat er aanhoudend

herstellingen noodig waren ; op dit werk scheen weinig toezicht gehouden te zijn geworden, zooals mij bij een onderzoek ter plaatse bleek uit de onpraktische reparatiën en het gebruik daarbij van zink in plaats van lood. Zoowel het kaphout als de behording waren grootendeels verrot, zoodat eene grondige herstelling het eenige middel was om tot een gezonden toestand te geraken.

Ongelukkig was de financieele toestand van het kerkbestuur zeer onbevredigend.

Onder deze omstandigheden meende de Deken, dat het geraden was,

allereerst bij het publiek belangstelling voor de kerk op te wekken, en dit kon volgens zijn denkbeeld alleen geschieden door eene eenvoudige decoratie aan te brengen, welke de bouwkunstige vormen der kerk meer zou doen uitkomen.

Er was reeds gerekend op eene som om de kerk af te stoffen en opnieuw te witten: voor dat bedrag zou men nu een dubbel doel bereiken: het gebouw zuiveren, daaraan een sierlijker aanzien geven en de algemeene belangstelling opwekken.

De grofste en nadeeligste lekkages in de daken moesten echter vooraf worden gestopt, daarna zou men de geheele kerk afstoffen en verder beschilderen door de constructieve lijnen met kleuren aan te duiden: om de plakken door de lekkages veroorzaakt aan het oog te onttrekken zouden de gewelven niet wit maar in eene gebroken toon worden behandeld.

Sedert 1811 was de krocht (crypta) gelegen in de kruising van schip en transepten verdwenen.

Toen de oude kapittelkerk ten gevolge van het concordaat van 1801 voortaan als parochiekerk dienst zou doen, oordeelde de toenmalige Deken de verhooging in de kerk welke de krocht veroorzaakte onpraktisch en storend en de kerkfabriek stemde er in toe om de bovenhelft der merkwaardige krocht af te breken en het overige aan te vullen, ten einde aan den vloer van schepen en transepten overal gelijke hoogte te geven. Het priesterkoor werd ook merkkelijk verlaagd, doch bleef een aantal treden hooger dan de vloer van de kerk.

Het marmeren hoofd-altaar, waarvan de grondslag niet verlaagd werd, kwam dientengevolge op een suppedaneum van 3 treden te staan op de verhooging die nog voor de apsisruimte overbleef.

Het altaar bestond uit een met marmer bekleede tombe, die tegen eenen breedten onderbouw van den retable steunde. Rechts en links werd deze onderbouw geflankeerd door groote consoles, waarop knielende engelen gezeten in aanbidding voor het tabernakel, dat in 't midden van het altaar door een groot kruis bekroond was.

Een koepelvormige overhuiving gedragen door 6 marmeren kolommen met kapiteelen, kroonlijst en bogen maakte eene eerste monumentale afsluiting van het altaar, dat daarenboven bekroond werd door eene koningskroon gedragen door engelen in zwevende houding.

De wanden van koor en apsis waren bedekt door eene architectonische klassieke muurbekleding, bestaande in eene samenstelling van de complete drie ordestelsels, de Dorische, Jonische en Corinthische, aanvangende op een breede marmere borstwering staande pedestallen, kolommen en kroonlijsten der drie orden, telkens boven elkander geplaatst en onder het oorspronkelijke gewelf gesloten met een tongewelf met cassetten en rosetten voor het quadrat voor den apsis, terwijl deze door koepelvorming cassetten-gewelf evenzoo met rosetten versierd afgedekt is. Het geheel is in marmer geschilderd en met verguldsel verlicht.

Eene communiciebank in marmer uit balusters samengesteld, sloot het Priesterkoor en den Kruisbeuk van het ruim der Kerk af.

De decoratie van het Choor met inbegrip van altaar en hek was in 1732 geheel vernieuwd in den stijl van dien tijd.

Bij het afstoffen van het Choor bleek het, dat de pleisterversiering van de vernieuwing afkomstig, met name de zware rosetten, in de cassetten slechts met ijzeren haken tusschen het lijstwerk waren ingezet en de aanwezigheid van duidelijk waarneembare roestvlekken deden het neervallen dier rosetten voorzien.

Dit gevaar mocht ik den Deken niet verzwijgen, dat de rosetten konden afvallen en zelf op het hoofdaltaar terecht komen, zoodat het gevaarlijk was aan dat altaar langer de H. Mis te lezen.

Deze waarschuwing bleek niet voorbarig te zijn geweest, want eer een maand vervlogen was viel op een morgen, kort nadat de Deken aldaar de mis gelezen had, een roset op het altaar, waar gelukkig niemand aanwezig was.

Dat dit ongeval eenen gunstigen invloed had op de verdere behandeling van de kerk zal men licht begripen.

Thans kostte 't mij weinig moeite, om den Deken en de kerkfabriek over 't halen de geheele theaterdecoratie die ik hiervoor beschreven heb, te doen verwijderen.

Nu kwam 't aan den dag, dat die geheele schijn-architectuur van t geringste allooi was.

De drie op elkander staande ordetelsels waren slechts met behulp van houten latten, riet en gips saamgeflanst, schijn-marmeren voetstukken, schachten, kroonlijsten en bogen, zoowel als de vergulden kapiteelen en de rosetten der cassetten, alles was louter gipswerk. Alleen de lambrisceering ter hoogte van ± 1.5 meter was van echt marmer.

Tot het maken van volledige restauratieplannen werd nu besloten en mij werd opgedragen de noodige opmetingen te doen en een ontwerp voor de herstelling in studie te nemen.

In 't kort wil ik mededeelen in welken toestand het monument was, toen ik deze studie begon.

Zooals ik reeds zeide was de geheele krocht voor 't oog verdwenen.

Ter weerszijden van het Choor stonden tegen de transeptmuren groote platte voetstukken in marmer, waarop medaillons van de H. H. Monulphus en Gandulphus en waarboven reusachtige beelden van David en 't Geloof, uitgevoerd door G. J. Bayard, beeldhouwer te Namen ¹⁾. Om deze te kunnen plaatsen had men de zware pilasters onder de kruisbogen afgekap't en door zeer groote en breede consoles onder aan 't blad met voluten en acanthus-bladeren vervangen.

1) Deze beide voorwerpen heb ik later tegen de westelijke wanden van het transept doen plaatsen.

Aan de noordzijde van 't Choor was eene sacristie ingericht, waarvoor beslag gelegd was op een ingansportaal, dat aan de oostzijde was dichtgemetseld, en op een noordwaarts aangrenzende Kapel. Tegen den wand waarmede men de westzijde van het portaal had afgesloten stond een in 1652 geplaatst altaar.

Een soortgelijk altaar was gezet in den W. transept. Daartoe had men het zuidelijk ingansportaal aan de westzijde dichtgemetseld, dat nu bereikt werd langs de zuidelijk daaraangrenzende Kapel. In dat portaal was op een gewelf eene verdieping aangebracht, waardoor een vertrekje verkregen was, waarin het oud archief in een ordeloze massa was neergeworpen.

De zuidelijke ingang in 't Zuidertransept was ook dichtgemetseld en aan de buitenzijde was het afdak of overhuiving eveneens geheel verdwenen. Tegen deze binnenwand d. i. tegen den Z. muur van het zuidertransept ter plaatse van die gesupprimeerde deur was omstreeks 1843 het oude altaar opgesteld, dat vroeger vooraan in den Karolingischen aanbouw gestaan had, en dat verplaatst moest worden toen men aldaar het standbeeld van Karel den Groote, door den beeldhouwer Geefs van Antwerpen, een geschenk van Kolonel Nypels, plaatste.

De Kapellen waren circa 1806 door het wegbreken van tusschenmuren van 12 tot 6 gereduceerd. Daarin was veel verminkt, vele vensters waren niet meer in 't volle bezit van stijlen en traceerwerken, de meeste waren geheel vervormd. Van al de kapiteelen waren door de menigvuldige kalklagen de sierlijke vormen niet meer zichtbaar.

De hoofdingang ten zuiden in 't fraaie portaal en ten noorden in den kloostergang uitkomende, waren verknoeid, oorspronkelijke architectuur was door grove verminking en wijzigingen in metselwerk en baksteen uitgevoerd totaal onzichtbaar gemaakt.

Het prachtige zuidelijk portaal was in een ellendigen toestand. Tengevolge van de ophooging van het aangrenzende buitenplein had men daarin een steenen trap van ongeveer 8 à 10 treden moeten aanbrengen. De hoogte van den ingang was daardoor zeer verminderd, het vak boven den steenen dwarsbalk was gedeeltelijk met balksteenen en bergsteen dichtgemetseld.

Het dak van dat portaal was in eene zoo gebrekkigen toestand, dat bij elke regenbui het water aan de Zuidwestzijde langs het beeldwerk afdroop en groote beschadigen aanbracht.

Enkele marmeren schachten der kolommen waren door houten vervangen en het schoone ornament der friezen was op verscheiden plaatsen beschadigd.

Aan de binnenzijde der kerk was wegens het aanbrengen eener moderne deur met houten lijst en kroonwerk de geheele architectonische ordonnantie onder metsel- en pleisterwerk geheel verdwenen.

Zelfs de eigenaardige losstaande wandzuil met wijwatersteen, in verband met deze zuil en te gelijk gekapt in de XVde eeuw toen men de gewelven der zijbeuken maakte, was geheel verborgen.

Door het wegnemen van het oude altaar bij den westbouw en het

plaatsen van het standbeeld van Karel den Groote was dit gedeelte zeer gewijzigd, zelfs werden de profielen van de voetstukken der wandzuilen van het middenschip afgehakt. Ook de noordwestelijken ingang met het beeld van St. Pieter was gewijzigd en door metselwerk en baksteen vervormd.

De oorspronkelijke ingang naar de traptorens ten westen was dichtgemetseld terwijl op een andere plaats de toegang was ingebroken.

De oorspronkelijke uitgang langs den N. zijde van den westbouw was ook dicht gemetseld en achter baksteen en metselwerk verborgen.

De geheele XIII eeuwsche zaal, thans schatkamer, en verdere gebouwen aan de Noordwestzijde waren zeer verminkt, o. a. door het inbouwen van een kelder onder het zuidelijkste gedeelte, waartoe vensters en ingangen in den kloostergang waren gebroken, de bekapping en dakwerk geheel veranderd en vervormd; er waren echter nog genoeg aanduidingen aanwezig, om de herstelling met volkomen zekerheid tot stand te kunnen brengen.

In 't noordelijk gedeelte had ook reeds in de XVde eeuw eene verbouwing plaats gehad; het houten tongewelf was vervangen door rijk XVde eeuwsche netgewelven, sierlijk van vorm en met schilderwerk verlucht; vele gebrekkige deelen eischten hier voorziening.

De oorspronkelijke uitvoering was met weinig zorg en slordig behandeld, zoodat er belangrijke zettingen hadden plaats gehad, die nu voorzichtige en doelmatige herstelling noodzakelijk maakten. Het huis nu door den koster bewoond was zeer beschadigd en onherkenbaar verbouwd.

Het noordelijk portaal van den kloostergang was zeer gemutileerd en verweerd; al de beelden, die omstreeks 1704 waren weggenomen, en de fielen der pinakels ontbraken; de aangrenzende straat was verhoogd, zoodat de vloer van den kloostergang voor een groot deel ook met deze ophooging was medegegaan en ter plaatse met keien bestraat. Dit laatste geschiedde in verband met de verhuring van den grooten kelder van het kapittel aan een wijn handelaar, die zijn tonnen met kar en paard tot in den kloostergang liet komen.

In den kloostergang hadden verscheiden bouwkundige vormen veel geleden, de meeste venstertraceringen waren beschadigd, enkele zelfs zoodanig, dat zij geheel moesten vernieuwd worden.

Oorspronkelijk waren al de bogen van de kloostergangen uitkomende op den hof het Paradijs genaamd, zonder beglazing, doch alleen afgesloten door gesmeed ijzeren traliwerk. Daar nu de borstwering een horizontale niet afwaterende afdekking had, leed deze veel van water, vorst en sneeuw en was zij grootendeels verweerd; terwijl ook op menige plaatsen zettingen voorkwamen. Eerst in lateren tijd, denkelijk in de XVIIde eeuw, had men een beglazing in lood gemaakt, die echter zonder invloed was op de buitenhelft der borstwering.

De toegang van de kerk naar het oostelijk pand van den kloostergang was ook zwaar beschadigd door het maken van deuren, van afmetingen niet overeenkomende met de oorspronkelijke opening.

Wordt vervolgd.

Dr. P. H. J. CUYPERS.

Middelburg.

In het jaarverslag der gemeente Middelburg over 1902, wordt betreffende de restanratie van het Stadhuis o.a. het volgende gezegd:

Dank zij de door het Rijk verleende subsidie van f 2500, kon de restauratie van den voorgevel van het Stadhuis met meer kracht ter hand worden genomen dan vroeger het geval was en werd een der gevelvakken geheel in orde gebracht. Hiertoe werd een raamvak van glas in lood vernieuwd. banden, traceeringen, enz. voor zoover noodig vernieuwd of bijgewerkt en een nieuwe vak-balustrade aangebracht.

Verder werden nog vier nieuwe beelden, Willem IV, Albrecht, Willem V en Margaretha, vervaardigd in de kunstwerkplaatsen van Cuypers & Co. te Roermond. in de daarvoor bestemde nissen op hunne voetstukken geplaatst, terwijl op de baldakijns boven twee dier beelden nieuwe pinakels werden aangebracht. (N. R. Ct. 23 Sept. I A).

De Marienburgsche Kerk te Nijmegen.

Het drukkersduiveltje, dat er steeds een satanisch genoegen in stelt, om andere getallen te zetten, dan wij in onze copie schreven, heeft ons op blz. 181 van het Bulletin voor Juli, weder een poets naar zijn aard gespeeld. Het laat daar Mr. S. Muller Fz. zeggen, dat de Marienburgsche kerk te Nijmegen in de 17^e eeuw gebouwd is. Toen Nijmegen in 1591 tot de Unie gereduceerd was, werd de Roomsche godsdienst aldaar in den ban gedaan. Tot op onzen tijd toe verreezen daar geen Roomsche kerken noch kloosters meer.

Het jaar, waarin de Marienburgsche kerk gebouwd werd, is te eenen male onbekend, doch te oordeelen naar den bouwstijl moet zij uit de tweede helft der 15^e eeuw dagteekenen en zou zij dus in dat geval ouder zijn dan de kapel van het Agnietenklooster te Utrecht. Zij heeft een lengte van 30 M. op een breedte van nagenoeg 9 M. en bestaat uit zes traveën, afgesloten door een vijfhoekig koor. Het geheele gebouw, dat met kruisgewelven overdekt is, heeft een hoogte onder de gewelfkappen van 15 M. Ter lengte van 4 boogstellingen en ter geheele breedte is het door een benedenverdieping (emporen) in drie beuken verdeeld, door twee rijen ronde kolommen in bergsteen, welke de kruisgewelven, die vier M. hoog zijn, dragen. Na langen tijd in handen der militaire autoriteiten geweest te zijn, en gediend te hebben tot hospitaal, kazerne en turfschuur, werd dit gebouw achtereenvolgens gebruikt als schouwburg, katoenspinnerij en kleedermagazijn der schutterij. Dientengevolge verkeert het in een hemel-tergenden staat van verwaarloozing. Dat de Karolingische kapel op het Hof onderhanden genomen zal worden werd dezer dagen bij raadsbesluit vastgesteld. Evenals de Apostolische school en het voorportaal van de St Ste-

venskerk, wacht de Marienburgsche kerk op de gouden eeuw, die de noodige fondsen voor dezelve restauratie zal aanbrengen. Laat ons slechts hopen dat vóór die *Saturnia regna* aanbreken, de geheele boel niet in elkander valt.

VAN SCHEVICHAVEN.

Benedictijner prioraat te Overasselt ¹⁾.

Door de goede zorgen der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie zullen de overblijfselen van het voormalige Benedictijner prioraat van St. Walrik te Overasselt bij Nijmegen gespaard blijven en daarmede een tastbaar stuk Geldersche geschiedenis. Reeds in 1130 genoemd, ondergingen de bezittingen van dit klooster vele lotswisselingen, vooral na de hervorming. De overblijfselen van de kapel, die van den vroegeren luister nog zijn overgebleven, behooren aan de algemeene armen van Overasselt.

(*V. R. Ct.* 24 Nov. 1903).

1) Zie hierover: *Aarde en hare volken*, 1901, afl. 2.

Het kasteel te Wijchen.

Voor het onderzoek betreffende oude gebouwen hebben bouwkundigen en geschiedvorschers elkanders medewerking noodig. Zoowel uit architectonisch als uit historisch oogpunt dient alles te worden gezien, waarbij eenig verschil in opvatting niet is uitgesloten, dat echter bij een nader onderzoek veelal tot eene oplossing zal te brengen zijn, wanneer bouwkundigen en geschiedkundigen elkander hun opmerkingen niet onthouden.

Deze gedachten werden in mij gewekt bij de lezing van het artikel *Het kasteel te Wijchen* door den heer Adolph Mulder te 's-Gravenhage geplaatst in dit Bulletin, met afbeeldingen, Sept. 1903, blz. 228 e.v.v.

Met groote belangstelling nam ik daarvan kennis. In den zomer van 1900 had ik het merkwaardige kasteel bezocht en het beschreven in het tijdschrift *De Aarde en haar volken*, 1901, in een opstel: In de buurt van Nijmegen (de landen tusschen Maas en Waal), met illustratiën naar teekeningen van A. L. Koster. Een afbeelding van het huis, vlak van voren, is daarin opgenomen.

Met hetgeen de geachte schrijver over het kasteel te Wijchen mededeelt, kan ik mij grootendeels vereenigen. Maar ik veroorloof mij de vrijheid, ééne bedenking aan zijn oordeel te onderwerpen en naar aanleiding daarvan een vraag te doen. Er is nl. een verschil tusschen zijn beschouwing en de mijne omtrent ééne zaak. Daar de oplossing hier op het gebied der bouwkunde te zoeken is, verklaar ik mij bij voorraad bereid, mij te buigen voor haar wel gestaafde uitspraak.

Op blz. 231 vind ik de woorden: »Het kasteel te Wijchen werd, naar men zegt, opgebouwd op de puinhoopen van een middeneeuwschen burcht.

Voor deze bewering zijn echter geen genoegzame bewijzen. Dat het kasteel in zijn tegenwoordigen staat dagteekent uit het begin der 17de eeuw en gebouwd is door en bewoond is door Dom Emanuel, staat vast; de sier-ankers wijzen dit ook aan".

Versta ik dit wel, dan is de bedoeling: »er zijn geen genoegzame bewijzen, dat er voor het begin der 17de eeuw een huis heeft gestaan." — De uitdrukking: »op de puinhoopen van een middeneeuwschen burcht" zal wel niet zoo letterlijk moeten worden opgevat. Het geheele kasteel in zijn tegenwoordigen staat zou dan in het begin der 17de eeuw door Dom Emanuel uit den grond zijn opgebouwd.

Hiertegen heb ik een bedenking. De overlevering, dat er nog vrij wat muurwerk van Romeinschen oorsprong in den grond vóór het huis verborgen is, is tot nog toe niet bevestigd. Dat de Romeinen in den omtrek hebben vertoefd, is mogelijk. Op een der zolders van het kasteel vond ik, tijdens mijn bezoek, een aantal voorwerpen van Romeinsch aardewerk, naar men zeide uit de nabijgelegen »meulenbelt" opgedolven. Maar het blijkt niet, dat het zware en sterke metselwerk in den grond van het voorplein op- en uitgegraven, waarvan Robidé van der Aa gewag maakt ¹⁾, van Romeinsche afkomst was. Stellig niet Romeinsch was het muurwerk, in December 1900 aldaar gevonden. De heer H. D. J. van Schevichaven te Nijmegen, die 't op mijn verzoek onderzocht, deelde mij mede, dat het vermoedelijk het fundament was van een afzonderlijk staanden toren uit de 16de of 17de eeuw. Kunnen wij dus alsnog de Romeinen er buiten laten, dat er lang vóór het begin der 17de eeuw een huis heeft gestaan, blijkt onweerlegbaar uit de leenakten. Het leen wordt omschreven: »den Leler ¹⁾ met zijnen toebehoor; item den vont ende die heytgraefschap in Wijcher kerstspel, tot Zutphenschen rechte". De heerlijke rechten van »den vond en het heidegraafschap" zullen wel reeds behoord hebben aan de vrije Heeren van Wijchen, in de 12de eeuw vermeld, die er vermoedelijk wel een woonplaats zullen gehad hebben. In 1392 werd Bernt van Galen Ottenszoon er mede beleend. Dit is de eerste bekende beleening. In het geslacht van Galen bleef de Leler tot 5 Jan. 1536. Toen kwam het huis bij overdracht van Jacob van Galen aan Herman van Bronckhorst Batenburg. Drie zijner zoons volgden hem in het leen op. Inmiddels was de tijd van strijd en verwarring gekomen. Toen Hermans kleinzoon Herman Dirk in 1596 de beleening verzocht, werd er tegen geprotesteerd door Gertruid van Dalen, weduwe van Antonis Baeckelier, die er toen reeds mede beleend was, »mits verwin door schuld." Haar dochter, de weduwe van Dr. Frederik Boymer, ontving het leen bij transport van haar moeder op 7 Dec. 1601. Vermoedelijk waren de heeren van Bronckhorst Batenburg in de schuld

1) In zijn bekend werk: *Oud Nederland in zijn burgen en kasteelen*.

2) Zoo heette het huis eigenlijk. In den tijd van Dom Emanuel werd het ook wel de *Einborch* genoemd.

geraakt bij dien rechtsgeleerde, die hun raadsman was geweest, evenals van de Vrouwe van Bronckhorst en Wisch. Bij opdracht van deze weduwe Boymer werd op 10 Juni 1609 beleend «Emilia princes van Portugal, gemalin van Don Emanuël, prince van Portugal.» Met verdere beleeningen hebben wij niet te doen. De laatste is op Jean Osy ¹⁾, 20 Juni 1771.

Althans sedert de laatste jaren der 14de eeuw was er dus zonder twijfel een huis.

Is nu het tegenwoordige kasteel geheel nieuw uit den grond opgebouwd, of is het opgetrokken op de oude fundamenten en kunnen de kelders met hun zware gewelven uit vroeger tijd dagteekenen? Hier verlaten wij het terrein der zekerheid voor dat der waarschijnlijkheid. Zou de bouwheer van het nieuwe kasteel zich de noodelooze kosten en moeiten hebben getroost, om het doorgaans ijzerharde muurwerk van den midden-eeuwschen ouderbouw nit te breken? In den regel schijnt bij dergelijke kasteelen, door oorlog of brand vernield, of door ouderdom vervallen, de kelder-verdieping bewaard te zijn gebleven en een nieuw gebouw op de oude fundamenten binnen de bestaande grachten te zijn opgetrokken. Of dit ook hier het geval kan zijn geweest, worde door een bouwkundige beslist ²⁾.

Bepaaldelijk ten opzichte van het kasteel te Wijchen interesseert mij deze zaak. Immers, — en hier komt de geschiedenis weer aan het woord, — Dom Emanuël en zijn gemalin hebben voortdurend met geldgebrek te worstelen gehad. Na hun huwelijk leefden zij eenige jaren te Wezel in zeer kommerlijke omstandigheden met een allengs aangroeiend gezin. In 1609 kwam de verzoening met prins Maurits tot stand en werd hun financiële positie iets beter. Maar al heeft Dom Emanuël terstond zijn jaarlijksche uitkeering van 76000 en Emilia haar lijfrente van 3000 rijksdaalders gehad, — en geregeld ontvangen! — dan was dit inkomen toch niet al te ruim voor een vorstelijk echtpaar met een achttal kinderen. 't Blijkt tenminste in de laatste jaren van hun samenwonen tot 1626, en na hun scheiding tot aan haar overlijden in 1629, dat zware geldzorgen niet aflieten hen te drukken. Dat zij in 1609, het jaar der verzoening zelf, geld of crediet genoeg hadden om het kasteel te Wijchen te koopen, schijnt reeds vreemd genoeg, al is 't een feit; hoe zij geld of crediet konden vinden, om zulk een kostbaar huis te stichten — 't moet tusschen 1609 en 1618 zijn geschied — is nog minder verklaarbaar, temeer, als wij in aanmerking nemen, dat de materialen over vrij groote afstanden, langs slechte wegen moesten worden aangevoerd. Intusschen: »de sierankers wijzen het aan». Maar wanneer niet enkel de kloeke bovenbouw, maar het geheele onderkelderde huis, zooals het tegen-

1) Sedert 1819 voert deze familie den titel van Baron d'Osy.

2) Zijn de kelders onder het voorgebouw inderdaad gevangenissen? Ik heb ze niet gezien en kan dus geen oordeel vormen. Waren er wel gevangenissen noodig in een huis, waaraan geen jurisdictie was verbonden?

woordig is, door hen moest worden bekostigd, dan wordt het mij ten eenemale raadselachtig. Tenzij 't mocht vaststaan, dat ook de kelderverdieping uit denzelfden tijd dagteekent, zou ik hun aandeel wenschen te beperken tot dien bovenbouw, die althans aan hun geldmiddelen minder — zij 't dan ook nog altijd groote — eischen stelde.

Liever zou ik nog iets verder willen gaan en gissen, dat een gedeelte van het huis, de hooge, kostbare toren b.v., reeds bestond toen zij den Leler kochten en zij zich hoofdzakelijk tot herstellingen en veranderingen konden bepalen.

Ik sluit mij hierom aan bij het vermoeden, door den heer H. M. Werner te Brummen geopperd in een belangrijk artikel over het Kasteel te Wijchen in *De Huisvriend* 1886 (met een zeer goede afbeelding), dat de bouwheer een man van veel grooter vermogen was, de rijke Herman van Bronckhorst Batenburg, of wel Herman Dirk, die omstreeks 1595 het schoone kasteel te Batenburg heeft herbouwd.

»Dat het kasteel . . . gebouwd is door Don Emanuel staat vast; de sierankers wijzen dit ook aan.» Is er wel een ander bewijs voor dan de sierankers? ¹⁾ Zonder twijfel duidt de dubbele *Z* op Emanuel en Emilia, en eveneens de gesloten *S*, van wier beteekenis de heer Mulder een zeer scherpzinnige en alleszins aannemelijke verklaring gaf. En nu veroorloof ik mij de vraag: is het niet mogelijk, dat die ankers door hen in de buitenmuren zijn aangebracht? Het front van het voorgebouw zal wel door hen gesticht zijn.

Haarlem.

J. CRAANDIJK.

Wijnhuis te Zutphen.

Men is gereed gekomen met een kleine restauratie van de fraaie Renaissance-portiek voor het Wijnhuis alhier. De raad verleende daarvoor indertijd — 27 October 1902. — een krediet aan B. en W.

Enkel de afdekking der portiek is hersteld. Zij zag er tot dusverre zeer geschonden uit. Vernieuwd zijn de vier Ionische kapitelen, waarop die afdekking rust, het lijstwerk (architraaf enz.) en het gevelveld (tympanon), waarin het wapen van Zutphen, geflankeerd door twee leeuwen, is uitgehouwen. Ook de beide vazen op de hoeken zijn vernieuwd. Van het lijstwerk zijn enkele stukken behouden. Het beeldhouwwerk is uitgevoerd door L. Henzen, het steenhouderswerk door J. G. Lentz en P. van den Cruijken.

De portiek zelve, ontworpen door den stadsmetselaar Emond Hellenraet, is de laatste arbeid, die in de 17de eeuw aan het Wijnhuis is verricht. Zij

1) Misschien bevat de correspondentie met den graaf en de gravin van Culenburg, waarvan Nijhoffs *Bijdragen* (2 bl. 224 ev.) eenige proeven leveren, iets omtrent deze zaak; over hun geldgebrek staat er genoeg in!

diende voorheen als stadspui en werd in 1660 voor het Wijnhuis gezet.

Dit laatste blijkt uit het volgende opschrift in Romeische kapitaalletter:

Anno. 1660.

Timmermeesteren

Jacob van Winshem

Ende. Henric van

Lochteren.

Reeds eerder — o. a. in de N. R. Ct. van 4 Juli 1894, — werd aangetoond, dat de in dit opschrift genoemde Jacob van Winshem en Henric van Lochteren niet de architecten dezer portiek zijn, doch wel leden van den magistraat, die onder de benaming timmermeesters, — we zouden thans spreken van wethouders van openbare werken, — een zeker opzicht over stadswerken hadden.

N. R. Ct. 26 Sept. 1. c.

St. Walburgskerk te Zutphen.

De werkzaamheden aan de buitenrestauratie onzer St. Walburgskerk, waarmee men 18 Mei j.l. begon, zijn heden voor dit jaar weer geëindigd. De steiger voor de beide gebouwtjes tegen den oostgevel van het zuiderdwarspand is vandaag weggebroken. Het gebouwtje naast de gerfkamer, dat in 1544 gezet werd, om dienst te doen als »schrijf- en rekenkamer» voor de kerkmeesters en in onzen tijd als bergplaats eener kinderlijkkoois gebruikt werd, zag er tamelijk verknocid uit. Eene groote deuropening in het voorfront — noodig voor dien lijkwagen — is thans weer dichtgemetseld en vervangen door een raam zooals er één vlak naast zit, terwijl in den zuidgevel een dubbel kruisvenster is aangebracht, dat tot heden dichtgemetseld was. Voor het benedendeel der vensters, waarin ijzeren tralies gezet zijn, heeft men houten luiken gehangen. Aan den zuidkant der benedenverdieping van de gerfkamer zijn twee naast elkaar geplaatste ramen, welke tot dusverre volgemaakt waren, weer opengebroken, terwijl men een modern venster in het voorfront vervangen heeft door een kruisraam. Ook hier zijn, evenals bij het gebouwtje naast de gerfkamer, voor de vensters ijzeren tralies — op de bovenverdieping waren die nog aanwezig — en voor het benedendeel dezer vensters houten luiken aangebracht.

Op de contreforts der beide gebouwtjes, welke niet hooger dan de waterlijst gaan, heeft men afdekkingsstukken gelegd, welke met eene kruisbloem versierd zijn.

Al de boven-, midden- en benedendorpels, benevens de stijlen der vensters zijn vernieuwd.

Dat gedeelte der gerfkamer, hetwelk zich onder den cordonband bevindt, is met uitzondering der daarin geplaatste vensters, nog niet

gerestaureerd. In het aanstaande voorjaar zal men daarmee beginnen. Gelijk vanzelf spreekt, is het muurwerk der beide gebouwtjes op verschillende plaatsen met nieuwe steen ingemetseld en daarna gevoegd.

(*N. R. C.* 28 Oct. 1903 I A).

R. K. kerk te Zevenaar.

Naar wij uit goede bron vernemen, bestaat er uitzicht, dat de R. K. kerk eerlang gerestaureerd zal worden.

Dit gebouw dagteekent uit de 15de eeuw. De toren werd in de vorige eeuw door den heer Bleys daaraan toegevoegd.

In de kerk zelf zijn eenige zeer kostbare kunstwerken bewaard gebleven, waaronder de geelkoperen plaat uit 1456, het zandsteenen grafmonument en den verguld zilveren Moustrans uit de 15e eeuw. Deze laatste wordt thans door den heer Brom gerestaureerd.

Centr.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

H. D. J. van Schevichaven, Het Stadhuis van Nijmegen. Nijmegen, 1903.

Het oude raadhuis aan de Waal wordt het eerst vermeld in 1399 en komt het laatst in 1559 onder dien naam in de rekenboeken voor. Daarna diende het korten tijd als waag. In de Burchtstraat schijnt reeds in 1305 een raadhuis gestaan te hebben. Hoe dit er vóór de verbouwing van 1552 heeft uitgezien is echter niet bekend. Na dien tijd zijn er tal van gegevens te vinden in het archief en in oude beschrijvingen, waaruit de kundige archivaris van Nijmegen eene bijna overweldigende reeks van bijzonderheden heeft bijeengebracht, waarbij rekening is gehouden met de onderzoekingen over het gebouw zelf door den heer J. J. Weve ingesteld.

In een kort bestek van 95 bladzijden vindt men een overzicht van de inrichting van het stadhuis, de tallooze verbouwingen en de verschillende kunstwerken, waarbij tal van belangrijke bijzonderheden over de in het stadhuis zetelende besturen en ambtenaren en de in dit gebouw afgespeelde belangrijke gebeurtenissen.

Wie belang stelt in de geschiedenis van dit sierlijke bouwwerk, dat na 1880 onder leiding van Dr. P. J. H. Cuypers werd gerestaureerd, zal in dit werk alle gegevens bijeenfinden, die de geschiedbronnen kunnen opleveren.

Het is eene belangrijke monographie, en die het bewijs levert van grondige studie en groote belesenheid, en waarop wij alleen deze aan-

merking zouden willen maken, dat wel wat te veel, ook onbelangrijke bijzonderheden zijn bijeengebracht, waartegenover de beteekenis van het gebouw als kunstwerk te weinig tot haar recht komt. Ook ware eene kleine plattegrond niet onwelkom geweest om zich in dit labyrinth van kamers en kamerkens een weg te vinden.

J. C. OYERVOORDE.

**La Sculpture Hollandaise au Musée National d'Amsterdam par
M. A. Pit, Directeur du Musée. Amsterdam, v. Rijkom Frères.**

Nog niet zoo heel lang geleden meende men zelfs binnen onze grenzen te mogen beweren, dat Vlaamsch en Hollandsch werk niet vóór de 16e eeuw, dus niet vóór de politieke scheuring, te onderscheiden was. Tegenwoordig is men het er ook in het buitenland over eens, dat al veel vroeger Zuid- en Noord-Nederlandsche kunst door geheel verschillende raseigenschappen worden gekenmerkt: maar waar dat verschil ter sprake mocht komen dacht men tot nu toe vrijwel uitsluitend aan de schilderkunst. Daarom is een eenigszins uitvoerig pleidooi voor de onafhankelijkheid der Hollandsche sculptuur zoo noodig geworden en moet de studie van den Heer Pit naar aanleiding van de in het Nederlandsch Museum bewaarde stukken voor veel belangstellenden een welkome bijdrage zijn.

En al is het materiaal, dat den auteur ter beschikking stond, niet zoo heel omvangrijk, met de bezittingen van de Utrechtsche Musea samen en gecompleteerd door de enkele in den lande verstrooide overblijfselen, was het hem toch voldoende om, voortbouwende op zijn onderzoekingen gepubliceerd ten tijde van het Kunsthistorisch Congres v. 1898, zeer belangrijke conclusies te trekken.

Immers het volgende wordt o. i. volkomen duidelijk: Van de diverse groepen, ontstaan door de vereeniging van alle onderling soortgelijk gebleken werk, kan er ééne door de familie-gelijkenis met enkele stellig Noord-Nederlandsche werken als »Hollandsche School'', in den ruimsten zin natuurlijk, worden gewaarmerkt.

Reeds in de 14e eeuw kunnen we, het betoog d. H. Pit volgend, een eigenaardige massale stoorheid van modeleering, een gedecideerd bepalen tot groote hoofdlijnen in de plooiën, bij rijke soms zelfs kwistig volle verdeeling van licht- en schaduwpartijen constateeren. En overgaande naar de 15e eeuw leert ons ook de houtsculptuur, dat dezelfde nationale traditie, ten spijt van de toen zoozeer bloeiende Vlaamsche kunst wordt gehandhaafd en van kracht blijft tot lang na 1500. Maar er is meer: de Heer Pit geeft als antwoord op de vragen: Vanwaar die traditie? Zijn er belangrijke voorbeelden, waarnaar de XIV eeuwse Hollandsche beeldhouwers zich konden richten? Is er een centrum vanwaar die traditie is uitgegaan? een zeer vernuftige hypothese. Hij toont door vergelijking van een reeks

monumenten aan, dat de essentieele kenmerken van het oude hollandsche werk rechtstreeks wijzen op een verband met duitsche kunst in haar zuiver nationalen stijl, zooals die zich op de basis der bloeiende Saksische school uit de 12e eeuw kon ontwikkelen. Voor het eerst is er hier uitvoerig en met nadruk op gewezen, dat die nationale richting in Duitschland ook na het veldwinnen van den Franschen invloed in de 13e eeuw nooit geheel verdween: maar overal aan den Rijn (Mainz), zoowel als in 't Zuiden (Nürnberg, Bamberg), uitloopers heeft gehad.

En consequent doorredeneerend, toont de schrijver aan, dat opvatting en uitvoering van genoemde duitsche werken, telkens doen denken aan de later gedateerde sculpturen van Claus Sluter en zijn helpers en dat men dus in deze filiatie hoogstwaarschijnlijk de oplossing zal kunnen vinden van het vraagstuk over den oorsprong der z.g. »bourgondische school". De hypothese vindt steun in een document: Een oorkonde gewaagt van »Claus Slesurre van Mainz". Is hiermede, zooals vermoed wordt, Claus Sluter bedoeld, dan wordt dat simpele zinnetje voor ons een belangrijke verwijzing.

We kunnen het den auteur nazeggen en geven daarmee tegelijk aan welke waarde hij aan deze laatste, altoos preciaire, combinatie hecht: *Pris isolément ce document n'est pas une preuve suffisante de l'origine allemande ¹⁾ du grand sculpteur. Mais maintenant que les monuments ont parlé, on ne peut nier que le texte ne prenne une singulière importance et ne justifie mon hypothèse.*" Het geheele onderzoek van den heer Pit berust, volgens de eenige gezonde methode om een resultaat te verkrijgen bij nagenoeg onbewerkte materie, op stijlcritiek. Het document kan slechts in de tweede plaats aanmerking komen. *Dit* staat vast: noch door de Vlaamsche of Brabantsche noch door de voorafgaande Fransche sculptuur kan men *Sluters* werk verklaren. In elk geval is hier dus een idee aan de hand gedaan, waarmee men wellicht verder kan komen, terwijl tevens, door een vergelijking der dateering, de meening als zouden de aangrenzende duitsche landen omgekeerd den invloed van Bourgondie hebben ondergaan, is weerlegd.

Tot zoover in beknopt overzicht de wetenschappelijk gewichtigste en nieuwste uitkomst die de studie oplevert. Wat de Heer Pit verder in korte trekken behandelt, werd door hem voor een kleineren kring reeds ter sprake gebracht bij gelegenheid van het Kunsthistorisch congres. Aan de hand der beste werken van het Nederlandsch Museum, die in 40 lichtdrukken zijn gereproduceerd, herhaalt hij zijn denkbelden omtrent de picturale opvatting van den hollandschen beeldsnijder, die zoover gaat, dat hij verder verwijderd gedachte plans in zijn werk in vager modelé aanduidt, en als

1) De kwestie wordt op de volgende bladzij opgelost door het vermoeden dat Claus Sluter (d'Orlandes) mogelijk in Mainz zijn opleiding genoot en hij, van daaruit naar Bourgondie getrokken, zijn neef Claus de Werve uit Hattem liet komen, wetende in dezen man een helper te vinden die in dezelfde Duitsch-Hollandsche tradities was opgevoed.

't ware schilderend met beitel of snijmes, weeke, als door de omhullende lucht afgestompde, contouren zocht te verkrijgen.

De Heer Pit had nog verder kunnen gaan en vooral bij het fragment van de Kruisdraging (XXVIII pag. 20) kunnen zeggen, dat hier meer dan een algemeen-schilderachtig faire kan worden opgemerkt, dat hier in détails, zooals in de koppen der voorste ruiters, in de bewerking der verder naar achter staande lieden en vooral in die heel in de verte gedachte groep op den berg, een in 't oogvallende overeenkomst met het werk van den meest hollandschen onzer oude schilders, met Geertgen tot St. Jans, bestaat. Maar de Heer Pit wenschte een »schets» te geven en in aanmerking genomen, dat in de éérste plaats de vraagstukken van algemeenen aard moesten besproken worden, is het verklaarbaar, dat niet alles afzonderlijk uitvoerig aan de beurt kon komen.

Toch kon er over de waarde der gravenbeeldjes in dit kader wel iets meer gezegd worden, al is er in een noot naar het opstel van Prof. Six verwezen. En ook voor de latere tijden, goed vertegenwoordigd door *H. de Keyser en Rombout Verhulst*, had men wellicht de persoonlijke appreciatie van den schrijver nog rijker ingekleed. breedvoeriger toegelicht willen vernemen. Over zulk een daad van kunstenaars-passie als die ontzettende figuur van de *Dolheid* lijken zijn woorden onverwacht zelfs haast droogjes. Echter alles kan niet in een geheel verenigd worden. Opofferen ten bate van de hoofdzaak moet de geleerde evengoed als de kunstenaar. Bovendien heeft de heer Pit zich vroeger wel over deze werken laten hooren en kunnen we verwachten van den op handen zijnden catalogus, dat daarin zal worden ingehaald, wat hier zakelijks bekort moest worden. En tenslotte moeten ook de 40 lichtdrukken hunnen dienst maar doen en overtuigender dan woorden de schoonheden van menig werk verkondigen. Jammer dat de afbeeldingen in den tekst niet talrijker zijn.

Mischien heeft de verbreiding van die afbeeldingen overal in het buitenland, waarop het boek door zijn franschen text is berekend, ten gevolge, dat voor heelwat nog hangende kwesties een bevredigende oplossing gevonden worde.

We kunnen voorloopig tevreden zijn, dat het bestaan van een eigen hollandsche stijl in de oude sculptuur is aangetoond, en dat bij die gelegenheid tevens zulke voortreffelijke werken ter sprake kwamen kan ons dubbel verblijden als we bedenken, dat de nasporingen naar onze oudste schilderkunst, in de hollandsche miniaturen, wel veel historisch materiaal, maar lang niet zooveel levend schoons aan 't licht hebben gebracht.

November 1903.

W. VOGELSANG.

Catalogue des ivoires, des objets en nacre, en os gravé et en cire peinte, par Joseph Destrée, conservateur aux Musées royaux des arts décoratifs industriels. Bruxelles, Emile Bruylant, 1902.

Een met zorg en liefde behandelde catalogus van eene kleine verzameling (slechts 76 nummers), waar nagenoeg geen onbeduidende zaken in voorkomen en waarin vele nummers van groote beteekenis zijn, in gemakkelijk formaat uitgegeven en voorzien van een groot aantal lichtdrukken.

De hoofdschotel zijn natuurlijk de ivoeren, zoodat de inleiding zich dan ook uitsluitend hiermede bezig kon houden. Het moet voor den heer Destrée een genot geweest zijn een beknopt overzicht van de geschiedenis der toreutiek voortdurend te kunnen illustreeren met voorbeelden uit zijn museum. Het is inderdaad de moeite waard van stukken als de Petrus uit de 6e of 7e eeuw, van het diptychon van Genoels—Elderen, van het Byzantijsche koffertje uit de 8e of 9e eeuw, van de twee liturgische kannen, van het evangeliariumdekblad uit de 10e eeuw, van de twee reliekhouders uit de 12e eeuw, zeer volledige en juiste beschrijvingen te geven en, met aanhaling der meeningen van anderen, er de juiste dateering van na te gaan. Deze arbeid was onzen collega te Brussel goed toevertrouwd. Vooral dit gedeelte van zijn catalogus zal telkens, wanneer men met de plastiek der vroegere middeleeuwen te maken heeft, geconsulteerd worden.

De 13e, 14e en 15e eeuw zijn veel minder rijk vertegenwoordigd, ofschoon ook hier nog begeerlijke stukjes zijn aan te wijzen. Ik bedoel de Maagd met het Kind (N°. 15), het spiegeldoosje (N°. 20) en het kleine reliëf onder N°. 26. Wat betreft de Maagd met het Kind (N°. 15), afkomstig uit de verzameling Spitzer, welke door den heer Destrée onder de Fransche school wordt gebracht, zoude ik in overweging willen geven, of wij hier niet eerder met een beeld uit de Duitsche school te maken hebben. De eigenaardige plooiën van het door den gordel ingesnoerde kleed, de ruime en zware plooiën om de beenen, het breede van het gezicht en de sterk geteekende, lachende aangezichtstrekken zouden mij hiertoe kunnen doen besluiten. Een ivoeren madonnafiguurtje in de verzameling van het Kunstgewerbe Museum te Hamburg, eveneens uit Spitzers verzameling afkomstig, vertoont dezelfde bijzonderheden, in de verzameling Oppenheim te Berlijn is een derde. Er zijn meer madonna's aan te wijzen met een zelfde karakter. Men rangschikt, mijns inziens, te veel onder de Fransche school: het ware interessant in deze veertiende-eeuwsche ivoeren eens een goed gedefinieerde scheiding te brengen.

De stukken van den nieuweren tijd zijn voornamelijk van Duitschen oorsprong: de kracht der verzameling is zeker hier niet in gelegen. Van van Opstal niets dat hem bepaald kan worden toegewezen, van Jérôme Duquesnoy, broeder van François, slechts één stukje (N°. 40), Cupido een pijl afschietende; en de Brusselaar Frans van Bossuyt is zelfs in 't geheel

niet vertegenwoordigd. Maar, zooals reeds gezegd, de verzameling van ivooren uit de middeleeuwen, uit een tijd dus waarin de kunst van den invoersnijder een zooveel voornamer rol speelde dan in de latere tijden, is zóó belangrijk, dat wij den Heer Destrée dankbaar moeten zijn nu reeds zijn voortreffelijken catalogus te hebben uitgegeven.

A. Prr.

Inventaire Archéologique de Gand.

Reeds vele afleveringen zijn er verschenen van een werk gansch op het gebied van onzen bond, zonder dat de aandacht er nog op is gevestigd. Het wordt tijd dat dit verzuim hersteld wordt. Ik bedoel den »Inventaire archéologique de Gand'', waarvan onlangs de 31ste aflevering verzonden is. Uit twee oogpunten wensch ik deze eigenaardige publicatie aan te kondigen, ten eerste om de zaken van Noord-Nederlandsch belang die er in behandeld worden te memoreeren, maar ook om den aard van het werk, waarvan ik navolging wel niet in allen deele aanbevelenswaardig acht, maar dat toch een groot nut afwerpt voor de beoefenaars der kunstgeschiedenis en oudheidkunde.

Op het Geschied- en Oudheidkundig Congres te Gent in 1896 heeft het eerst de Gentsche archivaris Victor van der Haeghen gewezen op het nut van een algemeene statistiek der Belgische monumenten, en reeds in het einde van dat jaar deed Paul Bergmans van de Gentsche Universiteits-Bibliotheek voorstellen aan het Gentsche Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, die deze uitgave ten gevolge hadden.

Het bijzondere is hierin gelegen, dat aan ieder te beschrijven monument een afzonderlijk blad gewijd is, dat nevens een afbeelding een korte beschrijving en toelichting van de hand van een deskundige bevat. Aanstonds kon daardoor een aanvang gemaakt worden, en daar een groote afwisseling betracht werd in de behandelde onderwerpen, moet de belangstelling groot blijven, zoowel bij de bewerkers als bij de gebruikers, die de verkregen resultaten naar eigen inzichten en behoeften kunnen rangschikken, daar de bladen los zijn. Een tweede niet te versmaden voordeel is, dat eventueel begane fouten onschadelijk gemaakt kunnen worden door het uitgeven van een verbeterblad, iets waar men niet licht toe overgaat, wanneer een werk in boekvorm verschijnt.

Dit wat de voordeelen van het gevolgde systeem betreft. Nadeelen zijn er echter ook aan verbonden. Het verdeelen van het materiaal aan vele specialiteiten heeft een gebrek aan eenheid ten gevolge gehad, dat eerst recht gevoeld zal worden, wanneer het werk ten einde gebracht is. Of stelt men zich te Gent misschien voor, dat dit einde nimmer komen zal? Dit zou ik haast opmaken uit de m. i. al te groote verscheidenheid. Onder de oudheden die de reeds verschenen afleveringen bevatten, is bv.

een vrij aanzienlijke plaats toegedeeld aan oude handschriften, charters enz. Dit vind ik nu wat de handschriften betreft zeer prijzenswaardig, wanneer deze hetzij door de illustraties, hetzij door den band als een voorwerp van kunst kunnen worden beschouwd, maar dit was lang niet altijd het geval. Zeer dikwijls, bij de charters altijd, was de inhoud het bestanddeel, dat het belang met zich meebracht, en deze eischen een andere behandeling.

Ook tot afbeelding leenen zich dergelijke voorwerpen minder goed. Ter wille van de palaeographie moge een facsimile van zulk een charter vaak gewenscht zijn, in de beschrijving werd meestal de nadruk gelegd op den inhoud, en deze is pas te begrijpen in het geschiedkundig verband, niet wanneer ieder stuk in een willekeurige volgorde voor den dag wordt gehaald. Ook met de handschriften was dit vaak het geval. En hier was het vooral hinderlijk, dat bijna steeds het voorwerp als dusdanig het onderwerp van de bespreking uitmaakte. Op het congres te Mechelen in 1897 heeft ook de graaf de Marsy op deze bezwaren gewezen, die ik voor mij zelf reeds gemaakt had, vóór ik met het oordeel van dezen heer bekend werd. Maar het eens opgenomen plan werd er niet door gewijzigd. Er werd dan een schetsje gemaakt dat het handschrift opengeslagen te zien gaf (bv. n° 5 en 166). Maar welk nut heeft nu zulk een afbeelding, of een als die het boekwerk Porquin's Wterste Wille te zien geeft (n° 125)? Waarom hier niet een reproductie van het titelblad gegeven? Hoe een boek als dusdanig er uitziet, behoeft toch niet aanschouwelijk te worden voorgesteld.

Zeker leenen verschillende oudheden, vooral architectonische details, er zich om hunne plaatsing niet toe, gefotografeerd te worden, doch in het algemeen had ik gaarne een grootere plaats toegekend gezien aan een mechanische wijze van reproductie. Aan den anderen kant is ook de photographie vaak te kort geschoten bij het publiceeren van schilderijen, welke photographiën evenwel toch nog verre te verkiezen zijn boven een oppervlakkig schetsje als naar den St. Gregorius door Jean Baptiste de Champaigne in de St. Michielskerk.

Het is te betreuren dat geen vast systeem aangenomen is, waar de photographie toegepast zou worden, waar niet. De zegelafbeelding in n° 51 ware zeker meer te waardeeren geweest in een nauwkeurige teekening, zooals er in n° 61 van een ander zegel gemaakt is.

Soms is men bij de keuze en de uitvoering eenigzins overhaast te werk gegaan. Dit meen ik bv. op te merken bij n° 24, dat denzelfden »Homme du beffroi» te zien geeft, die ook reeds in n° 6 afgebeeld was, nu, hoewel in kleiner formaat, duidelijker de kleeding te zien gevend. Ware er bij de eerste afbeelding dadelijk rekening mede gehouden, dat dit beeld van 1337 ook voor de costumkunde interessant is, dan ware de tweede afbeelding overbodig geweest. Ook n° 178 en 179 geven van den voorgevel van de Vischmarkt nagenoeg hetzelfde te zien, en van n° 181 en 182, het opschrift van het Gravenkasteel, kan hetzelfde gezegd worden.

Van zeer veel nut is het Répertoire archéologique de Gand, waarvan

in de 24ste aflevering een gedeelte medegegedeeld wordt en waarin nauwkeurig de Gentsche oudheden opgesomd worden die in vroegere publicaties zijn afgebeeld.

Twee handig ingerichte registers, een zakelijk en een alphabetisch, zijn aan de eerste twintig afleveringen toegevoegd.

Later zullen ook de Gentsche oudheden die zich elders bevinden behandeld worden.

Dat Gent nog zoo ontzaglijk veel schoons bergt, niet alleen in zijn kerken en musea, maar ook op straat, wordt men bij het doorbladeren van dezen Inventaire eerst recht gewaar.

Daar de bewerkers zich niet bepaald hebben tot Gentsche zaken, maar in hun plan ook opgenomen hebben kunstvoorwerpen van elders die zich te Gent bevinden, zijn er eenige bijdragen bij voor Noord-Nederland van belang, waarop ik in dit Bulletin nog kort wil wijzen.

No 174. Het portret van een dame op 53-jarigen leeftijd, in 1640 door Frans Hals geschilderd, nevens haar vijf jaar voeger geschilderden echtgenoot al bekend door etsen van Unger, vervaardigd toen beide portretten nog deel uitmaakten van de collectie Lippmann von Lissingen te Weenen. Later versierden ze het welbekende kabinet Kums te Antwerpen, doch op de veiling van die verzameling in 1898 was alleen het vrouwenportret, dat toen voor 25500 frs. voor het Gentsche museum verworven werd.

No. 187 en 188. Twee zeer fraaie portretten van een echtpaar, toegeschreven aan Willem Key, en waarvan helaas noch de afkomst, noch de namen der voorgestelde personen bekend zijn.

No. 192. Een zilveren munt „dubbel vuurijzer” van Sluis van 1492. Deze munt is zóó zeldzaam, dat men, niettegenstaande van Mieris (I p. 247) er eene afbeelding van gegeven heeft, aan het bestaan ervan heeft getwijfeld, totdat een werkmán in 1771 het afgebeelde exemplaar vond in een koperen doos die 1543 gedeponeerd was onder den windwijzer van het Belfroot. Sedert is er nog een exemplaar gevonden dat in het museum te Rijsel bewaard wordt.

No. 283. Door het water wadende ossen en geiten, door Nicolaes Berchem, waarvan de naamteekening Nikolaas Berchem er wel wat verdacht uitziet. Het stuk zelf echter schijnt groote artistieke waarde te hebben en werd voor 5000 frs. gekocht van den heer Nypels. Vroeger maakte het deel uit van de verzameling Lefèvre van den Berghe te Gent.

No. 306. Een ontbijt van Willem Heda, met een bij dien meester zeldzaam voorkomenden achtergrond, die een Italiaansch landschap met een tempel en een waterval te zien geeft. Het stuk is gemerkt Heda 1636 en eerst onlangs door geschenk in het museum te Gent gekomen. Eenigzins zonderling klinkt het, dat de bewering van Havard, wien slechts Heda's stilleven's in den Louvre en in het museum te Gent bekend waren, in de beschrijving aangevuld wordt met de mededeeling, dat ook in het museum

te Dresden een stilleven van hem aanwezig is. Om van schilderijen in particulier bezit en van niet gemerkte stukken niet te spreken, bleven dus o.a. die in de musea te Aken, Augsburg, Hamburg, Hannover, Karlsruhe, Keulen, Leipzig, München, Oldenburg, Pesth, Rotterdam en Schwerin onbekend aan iemand, die over Heda meende te mogen schrijven.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Museum te Stockholm.

Op den vroeger door mij besproken uitnemenden catalogus van de schilderijen in het Nationalmuseum te Stockholm is een supplement verschenen, dat eenige nieuwe aanwinsten en gewijzigde toeschrijvingen bevat, die ik, voor zoover ze de oud-Hollandsche kunst betreffen, hier kortelijk wil aanstippen.

De vroeger met aarzeling aan Joachim Bueckelaer toegeschreven keuken-scène van 1562 wordt thans met beslistheid aan diens oom en leermeester Pieter Aertsz. toegekend.

Nieuw verworven is een stuk van Abraham van Cuylenborch, als gewoonlijk een grot voorstellende waarin nimfen zich in de nabijheid van antieke bouwvallen baden. Het is gelegateerd door den Heer Johan Scharp en was in 1876 op de veiling Karin Scharp te Stockholm.

Van meer belang voorzeker was de aankoop, dien het Museum zelf, dank zij den steun van den koning en van verschillende kunstvrienden, heeft kunnen doen, toen het voor 33.500 kronen een eersterangs Frans Hals bemachtigde. Het werk dat achtereenvolgens deel heeft uitgemaakt van de verzamelingen Schlegel, Anckarswärd en Gripenstedt, is van omstreeks 1630 en stelt een vioolspelend heer voor. In Museum Boymans te Rotterdam is een in 1655 door Matthys van den Berch geteekende copie, waarop de naam van den voorgestelde is aangegeven, zijnde zekere Daniel van Aken, die echter overigens onbekend is.

Ten slotte een klein paneeltje met zingende boeren, met Egbert van Heemskerck's monogram gemerkt, gekocht voor 700 kronen.

E. W. MOES.

Aanteekeningen.

IV. Weverij in Nederland.

In den oproep tot het stichten eener weverijcollectie, die in het vorig nummer werd opgenomen (blz. 243), wordt ook gewezen op het belang der Nederlandsche weverij in de zestiende en zeventiende eeuwen. Als een

bewijs met hoeveel zorg de overheden dezer industrie trachtten te bevorderen, is niet onaardig het feit, dat in 1676 door den magistraat van Leiden pogingen werden gedaan een Doornikschen koperslager, die bijzonder knap was in het maken van »verghes" ¹⁾, noodig voor het werk der hautelisseurs, naar Leiden te lokken. Dit blijkt uit eene beraadslaging van den Doornikschen Raad, die mijn vriend Dr. Desmons voor mij afschreef en waarvan het zakelijke hier volgt:

De la requête de Nicolas Flatré, de son stil maistre épinglier, résident en cette ville, remontrant que pour sa belle art et expérience dans l'exercice de son stil il faict que tous les hautelisseurs en panne, en pluche de soye, en velour, en trippes et en moucades travaillent... par le moyen des verghes qu'il accomode fort subtilement et avec plus d'industrie que de force, que personnes de cette ville n'est trouvé capable de faire ny à tous autres villes voisines, ny même aux plus éloignez... et come la rareté de cette science a faict mander le remontrant en plusieurs villes et nommément en celle de *Leyden en Hollande*, si que se void d'une missive icy jointe, depuis requis verbalement pour y faire sa demeure, que messieurs du magistrat de cette ville estaient prests luy faire quelque advance, voulant préférer et donner choix à vosdites seigneuries, il a recours à icelles les supplians très humblement que leur plaisir soit de luy accorder libéralement quelque pension annuelle et de l'exemption de logement tant seullement, afin que plus à son aise et avec plus de zèle et promptitude il puisse travailler à l'accommodement du public...

(*Stadsarchief van Doornik*. — Reg. No. 222, 166, r^o).

V. Van borden en kroesen.

Ter zake, die de heeren Six en Muller in vorige afleveringen bezig hield, kunnen wellicht ook de volgende notities dienen.

Een *tinnen* tafelservies, ten gebruike bij de maaltijden der Burgemeesters op het stadhuis, werd te Amsterdam in 1564 aangeschaft. Het bestond uit 90 plateelen, 48 saucieren, 96 *teljoren*, 6 zoutvaten, 3 mosterd-potten, 6 wijnkannen, 3 wijnflesschen elk van vier mengelen, 12 bierkannen, 6 bierbekers en een lampet met zijn bekken en kostte 119 gulden 11 stuivers ²⁾.

Dat intusschen nog lang hierna, ook in den gegoeden stand, *houten* borden in gebruik bleven, schijnt mij te blijken uit een handboek voor den bon ton, van 1587 ³⁾, waar niet alleen wordt gesproken van het »*opleggen*» der borden (in plaats van neerzetten), maar ook wordt vermaand

1) *Verges* beteekent, volgens Littré: »*baguettes de bois* que les tisserands font passer entre les fils de la chaîne" en »aiguilles ou broches en usage dans la fabrication du velours". Alleen de laatste beteekenis kan hier uiteraard passen (want een »épinglier" maakt geen *houten* gereedschap) en dus hebben deze pogingen van Leidens bestuur waarschijnlijk beoogd het ontstaan eener *nieuwe* industrie in Leiden te bevorderen. Of zijn daar in de XVIIe eeuw stoffen met een pool geweven?

2) Ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam*. V, blz. 138.

3) Uitgegeven door van Vloten in 1862 onder den titel: *Levensmanieren naar een handleiding der 16e Eeuw*. Zie aldaar blz. 10, 12, 13 en 14.

dat men niet »in het annelaken *oft teliore* met den messe steken sal'', eene waarschuwing dus, die alleen voor houten borden zin heeft.

In de middeleeuwen sneed men ook borden uit de korst van brooden: »ende behoort de knape te makene fijne tailloren van rugghenen broode'' heet het van een der tafeldienaars van Karel den Stoute in zijne door Olivier de la Marche in 1474 geboekte hofregelen ¹⁾.

Daaruit blijkt verder, dat men, behalve metalen, ook drinkgereedschap van *aardewerk* en van *hout* gebruikte: »de eerste Chanson heeft sulc recht, dat als men presenteert den Prince wijn in *silverwerck* 't present behoort den Chanson ende in *tennewerck* den sommelier, ende in 't *houtwercke* ende *aerdewercke* behoort den Bewaerre van der scryne'' ²⁾. Opmerkelijk, dat een glazen drinkvat toen dus nog niet gebruikelijk was.

Een eeuw later waren glazen en kristallen bekers vrij gewoon en schijnt ook vaatwerk van porselein (men weet dat dit woord ook aardewerk aanduidde) in gebruik te zijn geweest. Roemer Visscher zegt althans van een rijkaard (*Quicken*, IV, 31):

Ghy hebt gesneden kassen en ingeleyde buffetten
Die vol fijne dwalen, tafel-lakens en servetten
Veel *kristallynen bekers* en *porseleyne vaten* . . .

En over het verschillend gebruik der vaten, naar gelang van hun grondstof, brengt hij ons een aardige inlichting in zijn *Rommelsoo* (I, 59):

Het schrale water uyt een *koperen* vlotele,
Het groene wey uyt een *houten* schotele,
Het poffe bier uyt *tinnen* flappers wichtigh,
De klare wijn uyt *roemers* heel *denlichtigh*:
Men mach 't weelinge kandeel uyt *gulden* stopen schineken;
Dan niet beter als mos uyt een *aerden* kopken drincken.

Dit was dus omstreeks 1580.

Dat men, nog in de zestiende eeuw, uit aarden *kannen* dronk, gelijk Mr. Muller veronderstelde, blijkt uit de mooie *Boerenbruiloft* van den Helschen Breugel te Weenen, waarop ook — naar Dr. Vogelsang zich herinnerde — *borden* van grijs aardewerk voorkomen.

JAN KALE.

1) Uitgegeven door Matthaeus in zijne *Analecta*. Zie aldaar (ed. van 1738) blz. 263 v.

2) *Ibidem*, blz. 273.

Oude en moderne maten.

Een ieder die zich wel eens heeft bezig gehouden met het opmeten van oude gebouwen of huisraad en kunstvoorwerpen uit vroeger eeuwen, heeft daabij de opmerking kunnen maken, dat, als hij zich daarbij bedient van

ons modern metrische stelsel, de maten bijna altijd in niet eenvoudige cijfers moeten worden uitgedrukt.

Is de opmeting in teekening gebracht, dan hebben die omslachtige cijfers wel geen invloed meer, omdat wij op verkleinde schaal de verhoudingen zien afgebeeld. Toch ligt in die omstandigheid een bezwaar voor onze archeologische studie.

Door de zeer belangrijke studie, die pastoor Pascal Schmeitz als oud-conservator van de schat van Sint Servatius te Maastricht onlangs heeft gepubliceerd over de ontwikkelingsgeschiedenis dier basilica, wordt de aandacht gevestigd op 't groote belang dat wij hebben om de oude maten, welke bij het ontwerpen en uitvoeren van werken zijn gebezigd, te kennen en ook aan te passen op de gedane opmetingen.

Al zullen de gevolgtrekkingen voor de ontwikkeling van een kunstwerk niet altijd even verrassende resultaten opleveren, als bij de toepassing van de Hebreuwsche voet op de Sint Servatiuskerk, toch is in alle omstandigheden de kennis van de oude gebruikelijke voetmaten hoogst gewenscht.

Het ligt immers voor de hand dat de ontwerper van een gebouw of van een meubel, zijn hoofdmaten allereerst in geheele getallen heeft neergezet, en aan de verschillende deelen van zijn werk die maten in eene gewenschte relatie (proportie) met elkander in verband heeft gebracht. Door het gebruik van meter en centimeter zullen wij die betrekkingen nooit op het spoor kunnen komen. Toch is het noodig, om een oud werk goed te begrijpen, dat wij als 't ware in den geest kunnen nagaan hoe het ontwerp van eene eenvoudige grondvorm in hoofdmaten aangeduid, zich ontwikkeld heeft door de onderdeelen daarna in voeten, duimen of strepen te gaan detailleeren.

Dat de oude meesters over het algemeen meer stelsel in hunne samenstellingen hebben gevolgd, dan in de laatste eeuw het geval is geweest, wordt toch dagelijks meer en meer erkend.

Onze toestand is door de invoering van het decimaalstelsel aanmerkelijk ongunstiger geworden voor alle proportiestelsels die in cijfers zijn uitgedrukt, tegenover de gunstige proportioneele verdeelingen die in het oude twaalf-tallig stelsel waren opgesloten (1, 2, 3, 4, 6, 12).

Mogen deze aantekeningen een aanleiding zijn voor onze Nederlandsche archeologen en archivariissen om te trachten zoo nauwkeurig mogelijk vast te stellen de verschillende maatstelsels, die in verschillende tijden op bepaalde plaatsen in gebruik zijn geweest. Gesteund door dergelijke gegevens zullen de afbeeldingen van oude monumenten voor ons beter ontwikkeld kunnen worden en hun vormenden invloed op onzen smaak met meer resultaat nog kunnen uitoefenen.

Amsterdam, 15 October 1903.

JOSEPH TH. CUYPERS.

De Friesche Bouwkring te Leeuwarden stelt zich o. a. ten doel om belangrijke oude bouwwerken te doen fotografeeren. De leden ontvangen jaarlijks eene foto, de kunstlievende leden en begunstigers alle uitgaven, gewoonlijk twee groote en eene kleine foto per jaar.

De vereeniging verzond kortgeleden eene circulaire om tot toetreding op te wekken.

Door Mr. P. de Keth, oud-assistent-resident in Ned.-Oost-Indië, is de verzameling oud- en nieuw-Nederlandsche, zoomede Oost- en West-Indische munten, indertijd door de gemeente Delft in bruikleen aanvaard, thans in volen eigendom ten behoeve van het gemeente-museum aangeboden. Door burg. en Weth. is den raad voorgesteld deze belangrijke aanbieding te aanvaarden.

D. C. Oct. 1903.

5e Jaargang.

No. 2 en 3.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Februari — Maart 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Berichten.

Door het bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd de H.H.:

Dr. G. Brandt, Director des Tlaulow-Museums te Kiel;

Dr. J. Brinckman, Director des Hamburgschen Museums für Kunst und Gewerbe te Hamburg, en

Dr. G. Gluck, Directorial Assistent des Kunsthist. Hofmuseums te Weenen.

Staatsbegrooting.

Uit het Voorloopig Verslag en de Memorie van Antwoord in de 2de Kamer valt het volgende te vermelden:

1. Er werd aanmerking gemaakt over het uitleenen van schilderijen en teekeningen aan de van Goyen-tentoonstelling, welke eigenlijk niet anders was dan een middel om voor mercantile doeleinden reclame te maken.

2. Men zou gaarne jaarlijks verslagen zien van het Museum Meermanno Westrenianum en van het Museum Mesdag.

3. Pag. 57. Verschillende leden wenschten dat voor de doeleinden in de art. 187 en 189 (gesubsidieerde monumenten) een vast bedrag worde uitgetrokken en dat geen nieuwe subsidie worde aangevraagd of een bestaande ter verhooging voorgedragen, voordat door het afloopen of de vermindering van bij dit artikel toegestane subsidiegelden beschikbaar komen.

4. Art. 189. Voor de herstelling van kerkelijke monumenten wordt bijgedragen door de kerkelijke besturen. Worden nu bij het begrooten der restauratiekosten fouten gemaakt, en blijkt diensgevolge later dat de raming te laag is geweest, dan wordt ook van de besturen verlangd dat zij hunne bijdrage zullen verhoogen. Zijn deze daartoe niet in staat, dan loopt de aangevangen restauratie gevaar niet te worden voltooid. Enkele leden wenschten dat in zulke gevallen het Rijk het ineens benoodigde alleen zal bekostigen.

Met leedwezen werd een subsidie gemist voor herstel der Ned. Herv. kerk te Winschoten. De aandacht werd gevestigd op: den grooten toren te Zalt-Bommel, het XVe-eeuwsche raadhuis van Hasselt, den kerktoren te Monster, de kerk te Goes, de kerkrampen te Oudshoorn a.d. Rijn.

5. Hulde werd gebracht aan de schenkers van het Museum Mesdag. Gevraagd werd waarom een toegangsprijs van 25 cent werd gevorderd.

6. Art. 193. Er werd geklaagd over de sluiting van het Rijksmuseum in den zomer op Maandag.

7. Geklaagd werd dat in het Prentenkabinet van de prenten weinig te zien is. De wenschelijkheid werd betoogd om jaarlijks of om de twee jaar in het museum een tentoonstelling te houden.

8. Ten slotte werd de aanvraag voor de Nachtwacht zeer bestreden, door anderen verdedigd (cfr. pag. 58 en 59).

In de Memorie van antwoord wordt gewezen op het belang der van Goyen-tentoonstelling voor de vergelijkende studie van de werken van dezen meester. Algemeene regel blijft echter dat voor tijdelijke tentoonstellingen geen voorwerpen uit de 's Rijks verzamelingen worden uitgeleend. Algemeene regel, waarop echter gelukkig uitzonderingen mogelijk blijken.

Een vast jaarlijksch bedrag voor instandhouding van Monumenten is niet te bepalen, daar de onderhoudskosten niet elk jaar gelijk zijn. De termijnen voor de verschillende gesubsidieerde restauraties worden nader gespecificeerd. Voor de St. Janskerk te 's Hertogenbosch kan nog niet verzekerd worden wanneer de restauratie zal zijn voltooid.

Tegen het geopperde denkbeeld om bij tegenslag van de geraamde kosten het restant ten laste van het Rijk te brengen, wordt door den Minister begrijpelijkerwijze bezwaar gemaakt.

Als belangrijke monumenten, die steun verdienen, doch waarvoor uit vrees voor opdrijving van het eindcijfer nog geen bedragen voor Rijks-subsidie konden worden voorgesteld, worden genoemd de N. H. kerk

te Winschoten, het 15de-eeuwsche raadhuis in Hasselt, de kerktoeren te Monster, de N. H. kerk te Goes en de kerkramen te Oudshoorn. Zoodra de omstandigheden zulks toelaten zal de minister gaarne den noodigen steun aanvragen. Naar den toestand van den grooten toren te Zalt-Bommel zal een onderzoek worden ingesteld.

Van klachten over de sluiting van het Rijks-museum op Maandag is niets gebleken. Ook in het buitenland geschiedt sinds lang hetzelfde. De klacht over te weinig expositie van prenten in 's Rijks prentenkabinet is ongegrond en onder verwijziging naar de door den nieuwen directeur reeds georganiseerde tentoonstellingen wordt dezen hiervoor een woord van lof gebracht. Reeds kan geconstateerd worden, dat de belangstelling van het publiek is toegenomen.

In zake de Nachtwacht kon de Regeering niet anders dan zich naar het bijna eenparig advies der Commissie gedragen. Eene nadere controle van het afwijkend advies van de twee leden der Commissie stuitte af op bezwaren bij de gemeente Amsterdam.

Bij de mondelinge behandeling in de 2de Kamer werden alle posten zonder discussie aangenomen.

Bij de schriftelijke behandeling in de 1e kamer werd bij art. 217 Rijks Museumgebouwen 't volgende opgemerkt: (Voorloopig verslag pag. 9). »De uitgaven voor een gebouw tot plaatsing van de »Nachtwacht'' werden door vele leden overdreven hoog geacht. Zij meenden, dat die uitgaven aanzienlijk verlaagd konden worden, al ware het maar door de beide beelden voor den ingang niet te plaatsen, welke naar men vernomen had in het plan waren opgenomen en eene uitgave van niet minder dan tien duizend gulden zouden vorderen. Bovendien bestond er geen zekerheid dat de bijdragen van particulieren de som zouden bereiken waarop de Minister rekent. Men zoude gaarne vernemen, wat de Minister voornemens is in dit geval te doen''.

De Minister antwoordde: (Memorie van Antwoord pag. 10):

De raming van kosten voor den aanbouw van de vertrekken, waarin de »Nachtwacht'' zal te plaatsen zijn, is met zorg opgemaakt en loopt alleen daardoor zoo hoog, omdat deze vertrekken op de bovenverdieping zijn aan te bouwen en hierdoor een portiek noodig wordt. De weglating der beide bedoelde beelden, vóór den ingang, zal, hoezeer de kosten op verre na niet het in het voorloopig verslag genoemde bedrag beloopten, in overweging worden genomen.

De ondergeteekende is tot deze aanvraag niet overgegaan dan in verband met aanbiedingen van particuliere zijde. Indien deze aanbiedingen niet tot een redelijk bedrag gestand worden gedaan, zal hij de gelden voor aanbouw bestemd ongebruikt laten."

Berichten over Nederlandsche Musea.

Het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst en het Ethnographisch Museum.

In *De Nederlandsche Spectator* (N°. 52 van 1903 en N°. 1, 4 en 5 van 1904) hebben eerst Prof. I. H. Gallée, daarna de Rijksarchivaris in Utrecht Mr. S. Muller Fzn., zeer merkwaardige artikelen geschreven, naar aanleiding van de officieele besprekingen betreffende het Ethnographisch Museum. Beide Heeren zijn het er te recht over eens, dat de vraag *waar* het Museum zal komen minder interessant is dan de vraag *hoe* het Museum er uit zal zien, welke gedachten bij de inrichting er van op den voorgrond zullen komen, wat het zal leeren, naar welke richting het zich zal hebben te ontwikkelen. En de Heer Muller is, naar wat hij vroeger zag gebeuren, beducht, dat hier wederom een groot leidend beginsel zal ontbreken.

De betoogen der heeren Gallée en Muller zijn zoo ingrijpend, dat zij hier besproken moeten worden.

Het Ethnographisch Museum toch, zooals de heeren het zich voorstellen, zal in de eerste plaats de beschavingsgeschiedenis illustreeren van Nederland en zijne koloniën en er wordt een beroep gedaan op de liberaliteit der directeuren van het Leidsche Museum van Oudheden en van het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, te Amsterdam, om eventueel belangrijke afdelingen uit hunne verzamelingen af te staan aan hun collega voor de ethnographie.

Het zij dadelijk gezegd, — de denkbeelden van de schrijvers hebben mijne sympathie. Met den Heer Muller, die het meest de puntjes op de i's zet, moge ik niet in alle onderdeelen kunnen meêgaan (waar hij bijvoorbeeld meent, dat de antieke kamers niet in het kader van een museum voor kunstnijverheid zouden passen), zijn voornaamste denkbeelden zijn ook de mijne.

Dat het Nederlandsch Museum voor de kunst en de kunst-nijverheid moet worden dienstbaar gemaakt, besprak ik reeds vroeger in dit tijdschrift. In mijne correspondentie met denzelfden Heer Muller, naar aanleiding van het inrichten van den Catalogus (Bulletin N°. 4, 1^{en} jaargang), schreef ik, dat mijne opvatting van de benaming: »Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst» deze was, dat uit de seriën van voorwerpen in het Museum tentoongesteld, de geschiedenis moet kunnen worden opgemaakt van de Nederlandsche beeldhouwkunst en van het Nederlandsche kunst handwerk. Ik vond vrijheid tot die opvatting door den bijval van de publieke opinie, gesanctioneerd door de Tweede Kamer, die uit zelfde

overwegingen, de gelden toegestaan voor het jaarlijksch museumbudget met f 10.000 vermeerderde en dus verdubbelde.

Maar zooals terecht door den Heer Muller wordt opgemerkt, is hiermede de zaak nog niet gezond. Behalve de seriën van kunst en kunsthandwerk zijn er andere, met namen de »zeden en gewoonten.“ de afdeeling »zee- en landmacht“. En nu durf ik wel plechtig verzekeren, dat ik ook deze naar beste vermogen beheer als een bonus pater familias, maar toch moet ik bekennen, dat de gelden, daaraan jaarlijks ten kosten gelegd, meer besteed werden ter conservatie dan voor de uitbreiding er van.

Dat kon en mocht ook niet anders. Het is tegenwoordig zoo moeilijk werkelijk eerste rangs-voorwerpen te verkrijgen die de soort vertegenwoordigen, dat men elk jaar slechts een zeer beperkt aantal seriën kan verzorgen. In aanmerking genomen de bestemming eenmaal aan het museum gegeven, kwamen dan die seriën het eerst aan de beurt welke van practisch nut zijn. Bijna op elk terrein van oude kunstnijverheid visschen wij al achter het net. Het zal veel zoekens, moeite en geld kosten een verzameling bij elkaar te krijgen, welke een overzicht geeft van de ontwikkeling der ceramiek in de middeleeuwen en in den lateren tijd; ware het niet, dat de Directeur der Crefeldsche verzameling er toe te vinden was geweest ons zijne doubletten af te staan, dan zoude de zoo nuttige stoffenverzameling altijd beneden peil gebleven zijn; wanneer zullen wij er aan kunnen denken voorbeelden van Arabisch incrusteerwerk in koper, of arabisch glaswerk te koopen: en hoe onvolledig is niet nog onze meubelverzameling. Waarlijk bij groote kieskeurigheid is beperking tot het allernoodzakelijkste een eerste vereischte.

Het denkbeeld waar mijne voorgangers van uitgingen: alles te verzamelen wat men tegenkwam en maar eenigzins interessant leek, was te verdedigen, te verklaren uit de loffelijke reactie tegen de verniel- en opruinwoede van vorige geslachten. Maar het systeem was gevaarlijk. De afdeeling der »bij toeval of bij vergissing verkregene voorwerpen“, zooals de Heer Muller die noemt, heeft er haar ontstaan aan te danken. In elk geval is dat systeem thans bij een behoorlijk beheer uitgesloten.

Bij de verzorging van een rubriek. begint men zich een ideaal verzameling voor te stellen, welke men door aankopen zoo dicht mogelijk nabij tracht te komen. Daarvoor is een speciale studie noodig.

Ik voel volkomen het belang van een afdeeling »zeden en gewoonten“, of van een afdeeling »land- en zeemacht“ maar de studiën daarvoor noodig zijn zeer omvangrijk en vragen ook om een specialist. Scheiding is dus wenschelijk. Mocht een ethnographisch museum naar de bedoeling der Heeren Gallée en Muller worden ingericht en mocht mij om advies naar aanleiding hiervan worden gevraagd, dan zoude ik stellig aanraden de afdeelingen »zeden en gewoonten“ en »zee- en landmacht“ daarheen te verplaatsen, uitgaande van het denkbeeld, dat de geschiedenis van kunst en kunsthandwerk zoo omvangrijk is, dat zij als een aparte tak van studie

beoefend dient te worden, dat de verzamelingen van voorwerpen welke haar illustreeren ook in een apart museum behooren te worden verpleegd.

De Heer Muller spreekt ook nog van de afdeeling gipsafgietsels, welke, tot zijn verbazing, onder het beheer eener afzonderlijke commissie is gesteld. Ook dit is zeker niet in den haak.

Waar aan de zorgen van den directeur van het Nederlandsch Museum, naast de voorwerpen van kunstnijverheid, ook de beeldhouwwerken zijn toevertrouwd, daar is het aangewezen, dat ook deze ambtenaar te beslissen heeft welk meubel of welk beeldhouwwerk, in gips afgegoten, aan de verzameling moet worden toegevoegd. De laatste toch dienen ter completering van de lessen welke uit de eerste kunnen getrokken worden.

Door de tegenwoordige commissie worden op een der binnenplaatsen van het Rijks-Museum reeds een aantal afgietsels bewaard waarvan er vele later in eene geordende verzameling zouden kunnen worden opgenomen. Kwam nu, door de verplaatsing der militaire afdeelingen naar elders, ook de tweede binnenplaats vrij, dan zou die eveneens voor tentoonstelling van gipsafgietsels kunnen worden ingericht. En dan zoude men wel doen eens voorop te stellen wat men met deze verzameling bedoelt, opdat ook van haar leering uitga. Van een naast elkaar staan der meest onsamenhangende monumenten zou dan geen sprake mogen zijn. Zoo ergens, dan is hier gemakkelijk logisch verband, éénheid te verkrijgen. Hier heeft men niet te maken met unica, hier behoeft men zich niet te haasten van een éénig voorkomende gelegenheid gebruik te maken. Wanneer men precies weet welke monumenten men opgenomen wenscht te zien, dan kan men er elk jaar een paar laten afgieten, of in het buitenland bestellen.

Er zou ruimte genoeg bestaan om de Nederlandsche beeldhouwkunst op schitterende wijze vertegenwoordigd te krijgen en daarnaast, als aanvulling, de leerrijkste buitenlandsche werken, vanaf den wederophloei der monumentale plastiek in de middeleeuwen tot in den nieuweren tijd. Het denkbeeld een verzameling te maken die een overzicht geeft van de Europeesche beeldhouwkunst vanaf de 12de eeuw, behoort waarlijk niet tot de hersenschimmen.

A. Prr.

In de *Nieuwe Rotterdamse Courant* van 23 Dec., 2° Blad A, stond een merkwaardig stukje naar aanleiding van het portret van Messchaert, geschilderd door Jan Veth, dat onlangs in het Rijksmuseum te Amsterdam werd tentoongesteld. De opmerkingen daarin gemaakt, hebben iets actueels, nu de inrichting onzer nationale musea ter sprake is gebracht bij de discussies over het Ethnographisch Museum.

Behoort het geschilderd of gebeeldhouwd portret van een beroemden tijdgenoot, ook wanneer het als kunstwerk niet te prijzen valt, in het Rijksmuseum te worden opgenomen? Schrijver antwoordt ontkennend en wijst

op een afzonderlijke portret-galerij, zooals men die te Londen heeft ingericht. Het kunst-karakter van de schilderijen-afdeeling van 's Rijks Museum blijve ongemengd. Alleen voortreffelijke voorbeelden van portretkunst mogen daarin een plaats vinden. De anderen stelle men in een soort Runes-Halle ten toon. Juist nu Veth's portret in de groote kunstverzameling is opgenomen en wel niemand hieraan het recht op deze plaats zal betwisten, kon de zaak principieel behandeld worden.

De schrijver spreekt alleen van portretten, hij had uitbreiding aan zijn stof kunnen geven en nog van vele andere minderwaardige schilderijen kunnen spreken die, uitsluitend van belang voor de studie van zeden en gewoonten, ook naar elders zouden kunnen verhuizen.

Rijksmuseum te Amsterdam.

De fraai gesneden balksleutels uit het huis Warmoesstraat 145 te Amsterdam, afgebeeld in de laatste aflevering der Noord-Hollandsche oudheden, zijn door tusschenkomst van het Kon. Oudheidk. Genootschap aan het Rijksmuseum ten geschenke gegeven.

Toen de Minister van Binnenl. Zaken een post van 40.000 gulden op de begrooting bracht voor een uitbouw van het Rijksmuseum ten behoeve eener betere plaatsing van de Nachtwacht en de Staalmeesters, verklaarde Z.Ex. daarbij dat, indien de Kamer deze post goedkeurde, men van particuliere zijde op een aanvullende bijdrage van 30.000 gld. zou mogen rekenen. Nadat de Kamer daarop de 40.000 gulden had toegestaan is de verwachting van den Minister niet teleurgesteld geworden. De Heer Israëls heeft het hem als huldeblijk aangeboden bedrag van f20.000 voor den bedoelden uitbouw, die terecht het plan-Israëls genoemd is, beschikbaar gesteld. De Heer Bredius zeide 5000 gulden toe en de nog ontbrekende 5000 schijnen stellig ook nog gevonden te zullen worden. Men kan dus zeggen dat het tot stand komen van den lang gewenschten uitbouw verzekerd is.

Mauritshuis.

Sinds de vorige opgave zijn de volgende schilderijen in het Mauritshuis tentoongesteld:

1°. Een zeestukje door *Jan Porcellis* († 1632), in bruikleen gegeven door den Heer Pfungst te Londen:

2°. »De Negers,» door *Rembrandt*, voluit gemerkt en gedateerd 1661, in bruikleen gegeven door den Directeur;

3°. Portret van een onbekend heer, door *Constantijn Netscher*, voluit gewerkt en gedateerd 1715, leaat van wijlen den gepens. Luit. Generaal P. M. Netscher te 's-Gravenhage.

MARTIN.

Stedelijk Museum te Leiden.

Door de Commissie voor het Stedelijk Museum te Leiden werd van den heer F. Kleinberger te Paris aangekocht het bekende gezicht op Leiden door Jan van Goyen, dat op de van Goyen-tentoonstelling te Amsterdam terecht algemeen de aandacht trok. Het is afkomstig van de collectie Comtesse de Béarn en is gemerkt V. G. 1650. De aankoop werd mogelijk gemaakt door den steun van de Vereeniging Rembrandt, bijdragen van eenige Leidsche kunstvrienden en een buitengewoon crediet van *f* 1000.— door den gemeenteraad. Zie uitvoeriger Leidsch Dagblad van 16 Februari i.l.

Oude Monumenten.

Kerk te Brielle.

Voor de restauratie der kerk zijn door het Rijk *f* 40.000, door de provincie *f* 20.000 en het verder ontbrekende door kerk en stad toegestaan. Tot regeeringscommissaris is benoemd Mr. Patijn, Commissaris der Koningin in de provincie Zuid-Holland, en tot architect de Heer Jac. van Gils te Rotterdam.

Raadhuis te Enkhuizen.

De Gemeenteraad heeft besloten de fraaie gobelins in de weeskamer in het stadhuis te restaureeren. De kosten zijn geraamd op *f* 500 à *f* 600.

De Sint-Janskerk te Gouda.

Uit de door de Commissie voor de Restauratie dezer dagen verzonden circulaire ontleenen wij het volgende:

De Sint-Janskerk te Gouda schijnt voor de eerste maal te zijn gebouwd in den aanvang der 13de eeuw, en werd bij den grooten stadsbrand in

Mei 1361 verwoest. Nog in dat zelfde jaar kon, dank zij den krachtigen steun van Jan van Blois, met den wederopbouw worden aangevangen, zoodat de dienst na de wijding in 1366 met zeven altaren kon worden hervat. De bouw is echter eerst na 1410 geheel voltooid.

Kort na die voltooiing, den 25sten Augustus 1438, werd de kerk met de geheele stad wederom door brand vernield. De herbouw, aanvankelijk beperkt tot het meest noodzakelijke, geschiedde gaandeweg op grooter schaal, naarmate de burgers van Gouda tot welvaart terugkeerden; dit blijkt o. a. uit den bouw van het koor met zijn omgang, dat volgens eene inscriptie in 1485 gesticht werd.

Voor de derde maal werd de kerk den 12den Januari 1552, tengevolge van het inslaan van den bliksem in den toren, door brand grootendeels verwoest, doch terstond herbouwd. De kerk werd toen, wat hare algemeene vormen betreft, gebracht in den staat, waarin men haar tegenwoordig ziet. Het koor heeft bij den laatsten brand het minste geleden, zoodat dit gedeelte kan beschouwd worden nog geheel tot den vorigen herbouw te behooren.

Gedurende en kort na de laatste herstelling werd de kerk door verschillende vorsten, de Staten van Holland, verschillende steden en voornamelijke verrijkt met hetgeen, behalve haar prachtig orgel, haar doet uitmunten en beroemd zijn: hare geschilderde en gebrande glazen. Dirck Pietersz. Crabeth, Dirck van Zyl en Wouter Crabeth waren de vermaarde schilders dezer kunstwerken, welke niet slechts in ons vaderland eenig zijn, maar door hun koloriet en hunne teekening tot de belangrijkste oude glasschilderingen van gansch Europa moeten gerekend worden, en hoedanigheden bezitten, welke maar hoogst zelden door moderne glasschilders in haar geheel kunnen worden bereikt.

Als gebouw is de tegenwoordige Sint-Janskerk in hoofdzaak merkwaardig om hare afmetingen en haar nationaal karakter. Wat betreft hare lengte, 125 meter, is zij de grootste kerk van ons vaderland; in oppervlakte kunnen alleen de Sint-Janskerk te 's-Hertogenbosch en de Sint-Bavo te Haarlem met haar wedijveren. Haar bouwtrant is zuiver Hollandsch en kenschetsend voor de laatste periode der middeleeuwsche bouwkunst. De ruime en hooge schepen, die 3 en 5 breed neven elkander opgaan, zijn door ronde pijlers gescheiden. De onvaste toestand van den ondergrond is aanleiding geweest, dat men geen steengewelven ter overdekking, heeft aangebracht, maar zich met een Hollandsche kap, welke inwendig tonvormig beschoten is (oorspronkelijk blank eiken), tevreden heeft gesteld. Thans is, helaas, al dit houtwerk van kap en zoldering door eene niet schoone verflaag overdekt.

Toch hebben de zware muurmassa's, ook zonder gewelven, de fundeeringen — bestaande uit vast aaneengesloten door roostering gekoppelde slieten — bedenkelijk doen zakken. Die verzakking heeft tengevolge gehad dat de muren zijn gaan werken, in de laatste tientallen van jaren op

onrustbarende wijze: op enkele punten zijn thans bij pijlers en muren afwijkingen van meer dan een halven meter uit het lood geconstateerd. Door het werken en zakken der muren is bovendien de kap onregelmatig uit haar zuiveren stand geraakt, zoodat zij even zorgwekkend als de muren is.

Is de toestand van het gebouw reeds een gevaar voor de daarin vervatte glasschilderingen, nog dreigender gevaar is de slechte toestand, waarin de vensters verkeerden, welke met deze kostbare glazen zijn gedicht: de steenen stijlen waren in den loop der tijden vervangen door houten stijlen, aan telkens wederkeerende rotting onderhevig.

Overtuigd dat de ondergang van onschatbare kunstwerken als de glasschilderingen van de Sint-Janskerk te Gouda een ramp zou zijn, dat het terugbrengen van het gebouw, dat de bewaarplaats dier kunstschaten is, tot den normalen en solieden staat van voor eenige eeuwen een nationaal belang is, droegen Kerkvoogden der Hervormde Gemeente in 1897, na overleg met de Regeering, aan de architecten Jos. Th. J. Cuypers en W. Kromhout Cz. op, na onderzoek, een plan van de restauratie samen te stellen en eene begrooting van kosten op te maken, en verklaarde de Regeering zich bereid aan eene speciaal voor de leiding der restauratie te vormen commissie een jaarlijksche subsidie te verleen, onder voorwaarde dat de provincie Zuid-Holland, de gemeente Gouda, de kerkelijke gemeente *en belangstellenden* ook in de kosten der restauratie zouden bijdragen.

De Commissie werd in den voorzomer van 1898 gevormd.

De aangevangen werkzaamheden aan den noordwestelijken hoek der kerk deden zien, dat de toestand der fundeeringen nog slechter is dan men na het voorloopige onderzoek reeds had aangenomen; zoodat, hadden de architecten in het plan der herstelling opgenomen de vernieuwing en uitbreiding van sommige deelen der fundeering, thans moest worden besloten tot het maken van een geheel nieuwe zware heifundeering aan weerszijden van de oude muurwerken, door zware kespren onder het metselwerk heen onderling verbonden, terwijl de gemetselde fundeeringen aanmerkelijk werden verbreed en verzwaaard.

Met de herstelling van het gebouw, afgescheiden nog van de glazen, blijken dan ook tonnen gouds meer gemoeid te zijn dan aanvankelijk geraamd is. De Commissie werd daardoor wel genoodzaakt zich telkens tot de Regeering te wenden met verzoek om meer steun, gelukkig met goeden uitslag. Was in 1901 het Rijkssubsidie verhoogd van f 3500,— tot f 5000,— per jaar, in den aanvang van 1903 werd het gebracht op f 8000,—. Aan deze laatste verhooging werd evenwel de voorwaarde verbonden, dat onze Commissie jaarlijks van anderen dan het Rijk zou moeten ontvangen f 7000,—. *Zij heeft dus thans te zorgen voor eene vermeerdering van hare inkomsten met f 1700,—.*

Aan eene verhooging van de subsidiën der provincie Zuid-Holland en de gemeente Gouda valt niet te denken, en de kerkvoogden kunnen uit eigen middelen geen hoogere bedragen toestaan.

Zij doet daarom een nieuw beroep op de goedgeefschheid van belangstellenden.

Bijdragen worden gaarne in ontvangst genomen door den penningmeester den Heer H. J. Nederhorst te Gouda.

Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur.

Toen wij onlangs te Leiden vertoefden en daar teekeningen vervaardigden van het monument, dat het onderwerp dezer verhandeling zal uitmaken, waren wij meermalen in de gelegenheid op te merken, hoe weinig de inwoners dier stad bekend zijn met de geschiedenis van dit schoone product van middeleeuwschen kerkbouw. En met verbazing bemerkten wij toen, dat bij velen de onwetendheid op dat punt zoo groot is, dat eene schilderij, hangende in de kamer der gemeente-commissie en een beeld gevend van de St. Pieterskerk, zooals zij was in de 15^e eeuw, beschouwd wordt voor te stellen de in 1365 gestichte en in 1820 gesloopte O. L. Vrouwekerk aldaar ¹⁾.

Wij hebben daarom de geschiedschrijvers der stad geraadpleegd, die Leiden met zijn gebouwen en monumenten hebben beschreven, doch na dit onderzoek — wij moeten het eerlijk bekennen — heeft het ons in geen deele meer bevreemd, dat zoo velen slecht zijn ingelicht; immers Jan Jansz. Orlers deelt ons weinig of niets van de kerk mede, Frans van Mieris geeft eene geheel verkeerde voorstelling van den stand van den toren, steunend op eene onjuiste hypothese, terwijl Mr. Daniël van Alphen door het aanvoeren van meerdere gegevens de fout van Frans van Mieris voortzet en nog verergert.

Wij hebben daarom gemeend, dat wij velen wellicht van dienst zouden zijn, wanneer wij de bijeengegaarde gegevens tot een opstel verwerkten en dat de belangstelling in dit grootsche bouwwerk daardoor zou worden gaande gemaakt.

De stad Leiden, die tot een der oudste steden van ons vaderland wordt gerekend, werd herhaaldelijk vergroot, voor de eerste maal in 1294, daarna in 1355, vervolgens in het jaar 1389 en ten slotte in 1611—1612; het oudste gedeelte wordt ingesloten door den Nieuwen Rijn, die zuidwaarts van den Burcht stroomt, door het water van de Steenshuur en van het Rapenburg: 't is in dit gedeelte der stad, dat onze St. Pieterskerk gebouwd is.

1) Deze kerk was gelegen aan de Haarlemmerstraat en werd geschonken aan de Fransche en Waalsche vluchtelingen; in 1820 werd zij uit hoofde van bouwvalligheid gesloopt, terwijl de toren tot het einde van 1837 gespaard werd, in welk jaar deze het lot der kerk deelachtig werd.

Eertijds waren te Leiden drie hoofdkerken: de St. Pieter en Pauluskerk, de St. Pancras of Hooglandsche Kerk en de Onze Lieve Vrouwekerk, waarvan de eerstgenoemde de oudste is. Geen bronnen vermelden ons den datum der stichting of inwijding dezer kerk, doch J. Jz. Orlers deelt ons hieromtrent mede, dat meer dan honderd jaren geleden in deze kerk een geschrift hing van den volgende inhoud: »*Inden Jare 1121 des Sonnen-dachs naer ons Lief-vrouwen gheboorte, (hetwelcke altijts in September is) worde dese tegenwoordighe Kercke, ghewijt inder eeren Godes, ende onder Heijligen Apostelen S. PIETER ende S. PAULUS, onder den Eerwaerdigen Heer ende Vader in Gode GODEBALDUS, de 24 Bisschop van Utrecht*». Wij vernemen hieruit derhalve, dat de tegenwoordige St. Pieterskerk voorheen was toegewijd aan de beide apostelen Petrus en Paulus.

Het behoeft nauwelijks betoog, dat het jaartal der inwijding (a^o 1121) niet op de tegenwoordige kerk wijst, doch betrekking heeft op eene vroegere.

Verder vinden wij nog bij evengenoemden schrijver, dat de kerk later vergroot is en dat hij uit een niet door hem genoemd geschrift de wetenschap heeft opgedaan, dat in het jaar 1339, dus 218 jaren na de inwijding, het koor der St. Pieterskerk uitgezet en gebouwd is.

Tot deze mededeeling bepaalt zich Orlers, waarvan Frans van Mieris echter de juistheid betwijfelt, omdat hij niet kan aannemen, dat de Roomsche-Katholieken eene kerk zonder koor zouden gebouwd hebben; hij is daarom de meening toegedaan, dat de uitbreiding aan de andere zijde, dus aan het westen, heeft plaats gehad. Klaarblijkelijk verkeert van Mieris hier in dwaling en is de toedracht der zaak als volgt:

Toen in het jaar 1121 de St. Pieterskerk was ingewijd en in gebruik genomen, was zij in de weinig omvangrijke oude stad de eenige parochiekerk en bood voldoende ruimte voor de toen nog weinig talrijke ingezetenen; allengskens echter, toen het zielental aanmerkelijk vermeerderde, getuigen de herhaalde, boven besproken uitbreidingen der stad, ontstond, niettegenstaande in 1315 de St. Pancras of Hooglandsche kerk gesticht werd, er behoefte de St. Pieterskerk te vergrooten en uit te breiden.

Een stout plan werd ontworpen en vastgesteld, en in 1339 werd met den bouw van het koor aangevangen, terwijl de oude Romaansche kerk van 1121 zeer waarschijnlijk tijdens den duur van het nieuwe werk benut werd, om na de voltooiing daarvan te worden afgebroken, ten einde plaats te maken om den verderen bouw te kunnen vervolgen.

Laten wij thans de St. Pieterskerk beschrijven, zooals zij in de 14e helft der 14e eeuw gebouwd werd.

Het koor bestaat uit een middelschip, ter lengte van 4 travées, met zijbeuken, die van elkander worden gescheiden door ronde kolommen, waarop geprofileerde spaarbogen voorkomen, terwijl de koorafsluiting gevormd wordt door de vijf zijden van een tienhoek. De zijbeuk loopt met een gelijk aantal zijden om het koor.

Deze vrij eenvoudige koorafsluitingen komen veelvuldig voor; wij

treffen ze o. a. aan in de groote kerken te Breda, Kampen, Arnhem, Kuilenburg, Naarden, Franeker en 's Gravenhage en vinden ze o. m. ook terug in de St. Pancraskerk te Leiden, de Akerk te Groningen enz. Het hooge middelschip heeft een houten, spitsboogvormig gewelf, terwijl de gewelven der zijbeuken daarentegen van steen en kruisvormig zijn; elke travéezijde heeft een vierdeelig geprofileerd venster, waartusschen contreforten geplaatst zijn.

Na de voltooiing van dit koor werd de oude kerk van 1121 afgebroken en kon op dit vrijgekomen terrein de bouw der nieuwe kerk worden voortgezet. Het middelschip van het koor werd toen met 6 travées verlengd, welke door een zwaren toren aan de westzijde werden afgesloten; ten noorden en ten zuiden van de 4 westelijke travées van dit nieuwe middelschip werden 2 rijen zijbeuken gebouwd en met 2 travées links en rechts van den toren verlengd ¹⁾, zoodat laatstgenoemde dus door de zijbeuken en het middelschip aan 3 zijden was ingesloten. Evenals het schip in het koor, kreeg ook het middelschip een houten gewelf, terwijl de zijbeuken van steenen kruisgewelven werden voorzien; hiermede werd deze bouw dus voltooid.

Onmiddellijk grenzend aan het koor zijn tegelijkertijd ter breedte van 2 travées transepten aangelegd en wel met de bedoeling deze niet oogenschijnlijk, doch eerst later te voleindigen; zij werden ter hoogte der zijbeuken opgetrokken en slechts voorloopig afgedekt.

Aan de westzijde kregen deze transepten eenen zijbeuk, terwijl de aanbouwen aan de oostzijde nooit tot uitvoering kwamen, waarom de hoeken, door koor en transepten gevormd, eerst naderhand zijn afgesloten. Aan den zuid-westhoek der kerk werd eene sierlijke doopkapel uitgebouwd; bovendien werd in den hoek, gevormd door den noordelijken zijbeuk en het transept, eene bedplaats aangebracht en in den hoek, ontstaan door den zuidelijken zijbeuk en het zuidertransept, eene kapel of juistert uitgedrukt een gewelfd vertrek.

Dit is in korte trekken het plan der St. Pieterskerk, zooals *wij* haar in de 14^e eeuw beschouwen; wij zullen trachten een en ander met bewijzen te staven. Tegen de mededeeling van J. Jz. Orlers, dat in 1339 met den bouw van het koor zou zijn aangevangen, valt geene tegenwerping in te brengen, aangezien de bouworde van het koor geheel strookt met den door hem opgegeven tijd; vergelijken wij nu het middelschip der kerk met dat van het koor, dan springt de rijkere bouwwijze van het eerstgenoemde schip terstond in het oog, hetgeen er op wijst, dat het kort na het koor is gebouwd. Bovendien zien wij op de in den aanvang dezes bedoelde schilderij in de kamer der gemeente-commissie, dat de hooge muren van het middelschip en van het koor niet worden onderbroken door

1) Deze verlenging kan ook later hebben plaats gehad, daar in de beschrijving van de na te melden instorting van den toren gesproken wordt van het mede-instorten van 2 pilaren van het *nieuwe* werk.

het transept, omdat zij onafgewerkt ter hoogte der zijbeuken zijn gehouden; het gevolg hiervan is, dat de hooge schipmuren vanaf de koorafsluiting tot aan den toren in 10 aaneengesloten travées doorloopen en, wanneer de aangehaalde afbeelding der kerk juist is, moet de plaats, waar thans het transept het middelschip snijdt, eertijds zijn ingenomen door twee muurvakken, die twee travées van het schip vormden. Dat deze travées, op onze teekening aangeduid door de letters AB en CD, werkelijk bestaan hebben, is nog duidelijk te zien aan de moeten in de muren ter plaatsen, aangeduid door de letters A, B, C en D; en niet hieruit alleen valt dit af te leiden, doch ook is dit merkbaar aan de richting van het gewelf en van de kap. Immers men kan nog nauwkeurig zien, dat gewelf en kap zich van af de koorafsluiting naar het westen verlengen, zonder dat men naderhand bij de voltooiing der transepten zich de moeite heeft getroost het gedeelte dak onder de insnijdingen van transept en schipdak weg te breken en zonder dat voor eene behoorlijke insnijding der houten transept- en schipgewelven gezorgd is; begeeft men zich daar ter plaatse over de brug op de balken, dan kan men nog de bebording der oude kap zien, ja zelfs de spijkers en spijkergaten der voormalige leibedekking.

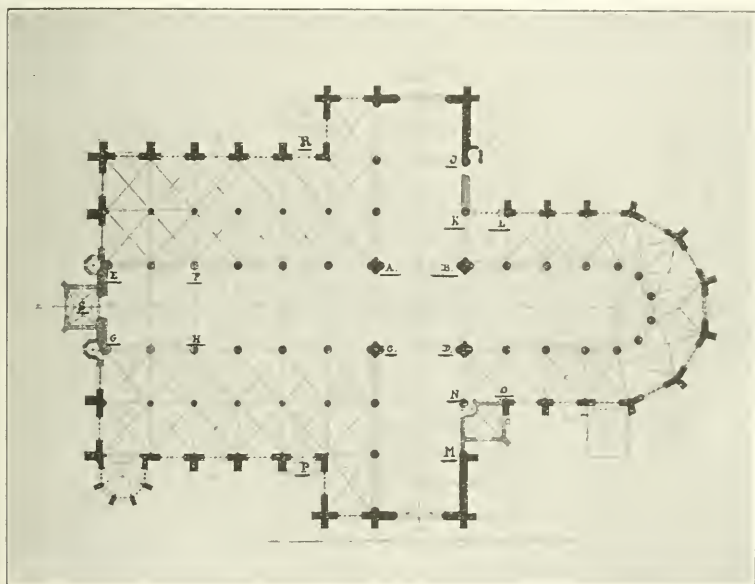
Het bestaan der oude kap te dier plaatse is een doorslaand bewijs, dat deze vóór de voltooiing der transepten gerust heeft op muurvakken, die gelijk waren aan twee travées van het middelschip.

Toonen wij thans aan, dat de toren moet gestaan hebben ter plaatse, zooals wij in ons plan hebben beschreven.

Wederom moeten wij ons beroepen op de bewuste schildering in de kamer der gemeente-commissie, waar wij hem op de door ons aangegeven plaats zien geschilderd. Na de instorting van den toren, waarover wij later uitvoeriger zullen spreken, is hij niet meer opgebouwd, doch werd het schip met twee travées (het voormalige grondvlak van den toren) verlengd en de kerk aan de westzijde afgesloten; wanneer wij ons in het schip ter hoogte stellen van den tweeden vrijstaanden pijler van af het westen, dan zien wij zoowel boven den noordelijken als boven den zuidelijken pijler eene scheur in de kalklaag — dit is de aanzetting der nieuwe travées tegen de oude, welke zelfs zeer duidelijk waarneembaar is, wanneer men zich onder de kap der zijbeuken begeeft. Terwijl verder het materiaal der oorspronkelijke muren van het middelschip boven de daken oudtijds uit tufsteen bestond, doch later in baksteen veranderd is, zoo bestaat de bouwstof der schipmuren, die in de plaats van den ingestorten toren zijn aangebracht, uit bergsteen. Ter bevestiging van de juistheid onzer bewuste afbeelding der kerk met den toren in het westen, zien wij, dat ter plaatse, waar de toren moet gestaan hebben, geen oorspronkelijk metselwerk aanwezig is. Doelend op den toren, zegt Orlers dan ook terecht: *»derwelcke in het westen van de voornoemde Kercke ghebout was.»*

Wij zouden het bestaan van den toren aan de westzijde der kerk niet zoo uitvoerig besproken en aangetoond hebben, ware het niet, dat van

Mieris beweert, dat de toren eertijds op de snijding van schip en transept gestaan heeft, voor welke veronderstelling hij aanvoert de buitengewone dikte der 4 pilaren; uit aantekeningen van het jaar 1508 weet hij bovendien nog mede te deelen, dat den koster gelden werden uitbetaald voor zijne moeite, om de torenwachters dagelijks door de kerk toegang tot den toren te verschaffen en deze des s'morgens weer voor hen te ontsluiten. Uit den »Perkamenten Blaffaard'' van St. Pieter haalt hij verder nog de volgende zinsnede aan: »Welck graf gelegen beneden Sinte Pieterskerk voorsz. in den ommeghanck, an die Zuijtzijde, bezijden Sinte Katherinen Ontacr, staende an den Toorn . . . enz., welke aanhaling hij voldoende oordeelt,

om niet meer aan den stand des torens te twijfelen, te meer daar ook naar zijne meening het muurwerk in het westen, waar zooals hij zegt, vermoed wordt, dat de toren zou hebben gestaan, niet sterk genoeg is om een zoodanig gevaarte te kunnen dragen. Van Alphen is het geheel met van Mieris eens en tracht zelfs door eenige eveneens onvoldoende bewijzen de meening van zijn tijdgenoot te bevestigen.

De beweringen van beide geschiedschrijvers kunnen wij weerleggen door te verklaren, dat de 4 pilaren op de snijding van schip en transept, hoe zwaar zij ook wezen mogen, eene onvoldoende dikte hebben om eenen steenen toren van eenige beteekenis, zooals in casu het geval is, te kunnen torsen. Onvoldoend bewijs is voorzeker ook het feit, dat de koster de torenwachters door de kerk op en van den toren liet, daar een dusdanige maatregel genomen kan zijn tot betere controleering dezer lieden ook bij

den stand van den toren aan de westzijde. Wanneer wij nu weten, dat de toren niet is opgebouwd kunnen worden op de door van Mieris bedoelde westelijke muren, daar deze, zooals wij reeds aantoonen, eerst na de instorting van den toren zijn aangebracht, dan meenen wij onze hypothese voldoende te hebben bewezen en duidelijk aangetoond te hebben, dat de toren gestaan heeft ter plaatse, op onze teekening door de letters E, F, G en H aangeduid.

Deelden wij boven reeds mede, dat de transepten wel aangelegd zijn, doch eerst later voltooid werden, onze schildering lichtte ons hieromtrent weer voor; daarenboven wijst de bouworde dier transepten op de 2^e helft der 15^e eeuw. Twijfelt men echter aan een lateren opbouw der transepten, dan verwijzen wij naar de aansluiting der transept- en schipmuren, onder de zijbeukdaken, waar wij kunnen opmerken, dat de muren van het transept met tanden in de kassen der muren van het schip grijpen en op deze wijze daar aansluiten; en metselwerk, waarbij tanden en kassen voorkomen, wijst met niet falende zekerheid op werk uit twee verschillende tijden.

Zien wij nu nog tot overmaat van bewijsgrond, hoe de transeptdaken en gewelven aan die van het middelschip aansluiten, dan zal zelfs de meest ongeloofige overtuigd worden: want, eerst nadat deze aansluiting was tot stand gekomen, werden de muurvakken AB en CD verwijderd en het dak van het middelschip opgevangen op een zwaren balk, die met muurstijlen, corbeels en sleutelstukken versterkt was.

Oorspronkelijk waren de transepten slechts ter hoogte van de zijbeuken opgetrokken en had men aan de oostzijde eene andere oplossing op het oog dan de thans aanwezige, hetgeen men terstond met ons eens zal zijn bij nadere aanschouwing der oostelijke transeptmuren. Immers aan de oostzijde van het noordertransept is naast den traptoren nog een muurvak met venster aanwezig, hetwelk aanduidt wat de oorspronkelijke plannen waren; bij wijziging dier plannen zijn de vakken JK en KL dichtgemetseld.

Ongeveer hetzelfde vond plaats aan de oostzijde van het zuidertransept, waar niet slechts de vakken MN en NO werden dichtgemetseld, doch tegelijkertijd eene sacristij werd aangebouwd. Nog rest ons te bewijzen het weinig bekende feit, dat in de hoeken, gevormd door de zijbeuken en transepten, uitbouwen of wel kapellen aanwezig zijn geweest.

Vangen wij aan met den zuidelijken uitbouw, gemerkt P, zoo zien wij, dat de schilderij uit de kamer der gemeente-commissie dezen aangeeft; doch een zekerder bewijs geeft ons de werkelijkheid aan de hand, want begeven wij ons in de kerk en gaan wij door het daar aanwezige, smalle, gothische poortje ter plaatse waar de gasmeter is opgesteld, dan bespeuren wij in de hoeken kraagsteentjes en aanvangstukken van gewelfribben, hetgeen op een gewelfd vertrek duidt. Waarschijnlijk is dit echter geene kapel geweest, daar het poortje slechts 0,69 M breed is en derhalve als

toegang te nauw is; wij hellen echter over tot de veronderstelling, dat deze ruimte als bergplaats heeft dienst gedaan.

De uitbouw aan de noordzijde, door de letter R aangegeven, was tot voor eenige jaren geheel onbekend, want eerst in 1896 werden daar ter plaatse bij het verrichten van herstellingen in den zijbeukmuur twee geprofileerde, halfrondboogvormig afgedekte vensters ontdekt, van ijzeren staven voorzien en nimmer met glas dichtgemaakt.

Deze getraliede openingen nu wijzen er op, dat eertijds in den buitenhoek eene kapel is geweest, doch geheel afwijkend van alle hier te lande bekende kapellen. Is gewoonlijk eene kapel, die aan eene kerk grenst, slechts door de kerk toegankelijk, de kapel waarvan sprake, moet echter ook langs buiten bereikbaar zijn geweest; immers de in 1896 ontdekte vensters duiden aan, dat de afgesloten ruimte, ook wanneer de kerk zelve gesloten was, door de geloovigen kon worden betreden, om voor de getraliede vensters hunne gebeden te verrichten en het inwendige der kerk te overzien. Op deze wijze konden de godvruchtige inwoners te allen tijde uiting geven aan hun godsdienstig gevoel zonder dat de kerk op ongewenschte tijden geopend behoefde te blijven.

Door aanvoering dezer bewijsgronden meenen wij voldoende te hebben aangetoond, dat onze omschrijving van het oorspronkelijke plan niet op fantasie berust, maar aan de werkelijkheid kan worden getoetst.

Alvorens thans den loop onzer verhandeling voort te zetten, komt het ons wenschelijk voor hieraan eenige maten der St. Pieterskerk te doen voorafgaan.

Het middelschip is 10,5 M., het schip met de zijbeuken in het koor 25,5 M., terwijl het schip met de dubbele zijbeuken 40,5 M. breed is.

Het koor met de koorafsluiting is 25 M. lang, terwijl de lengtemaat van het schip vanaf den oorspronkelijken toren tot en met de koorafsluiting 62 M. bedroeg. Het transept heeft eene breedte van 11 M., terwijl de lengte van beide transepten te zamen 56,5 M. is. De toren mat uitwendig 13—13 M. De totaallengte der kerk is uitwendig 84 M.; de muren in het middelschip bereiken eene hoogte van 24 M., terwijl de hoogte tot aan den top van het gewelf 29,5 M. en die der zijbeukgewelven 14 M. bedraagt.

Komen wij thans op ons onderwerp terug.

Toen de kerk van af het midden der 14e eeuw tot in de 2e helft der 15e in den door ons beschreven toestand gekomen was en de transepten hunne tegenwoordige gedaante hadden verkregen, raakten de geldmiddelen geheel uitgeput; men scheen slechts het oog gericht te hebben op de enkele voltooiing van het kerkgebouw, waardoor de bijzaak, het geregeld onderhoud daarvan, over het hoofd werd gezien.

Het verwaarloozen van een dergelijk monument zal grootendeels wellicht te wijten zijn aan den woeligen tijdgeest dier dagen, waarin oorlogen en burgertwisten aan de orde waren; denken wij slechts aan de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten, den inval der Kennemers enz., een tijdperk, waarin

voor velen gewichtiger belangen op het spel stonden, zoodat van een geregeld en doelmatig onderhoud van dergelijke kunstwerken geen sprake kon zijn. Het verval der kerk werd spoedig echter van dien aard, dat »Schout Burgemeesteren ende Schepenen der stede van Leyden'' het dreigend gevaar bespeurden en, vreezend dat de kerk door ouderdom en bij gebreke van voldoende herstellingen zou instorten, aan de kerkmeesteren op zekere voorwaarden het Roepambacht verleenden, ten einde met de verkregen gelden tot restauratie over te gaan; dit lezen wij in een brief van het jaar 1510. Hetzij de geldmiddelen onvoldoende toevloeden, hetzij de herstellingen onkundig en ondoelmatig geschieden, zeker is het, dat de toestand van den toren (waaraan voorzeker eene fout in de constructie het hare zal bijgedragen hebben) met den dag treuriger werd, totdat hij eindelijk 2 jaren later op den 5en Maart onverwachts instortte.

Dit feit is voor de nakomelingschap geboeckstaafd, zooals ook het verhaal van de paniek, die eenige dagen voor de instorting in de kerk plaats had, tengevolge van het neervallen van eenen gootsteen midden onder de preek; een en ander is zoo juist en kenschetsend weergegeven, dat wij het om der wille van de curiositeit hier woordelijk laten volgen:

»Int Jaer ons Heeren 1512, opten vijftien dach van Maerte, tusschen den Donderdach ende den Vrijdach, inder nacht, recht voor dat de Klock een sloech, int leste quartier vanden selven uyre, inden eersten uyre vanden vijftien dach van Maerte, soo viel ende storte ter neder den Toorn van S. Pieters Kereke, binnen der Stede van Leyden: ende het Cruys, Becken ofte Pijn-appel metten Maeckelaer, vielen Heer Symon Ewoutsz. Priester ende Pater vande Falijde-Bagijnen Huijs ontstucken, ende daer was veel Houts op sijn bedde ghevallen daer hij op lach ende sliep, ende was in grooter vreesen van sijn Lijf, soo dat door Gods sonderlinghe gratie, den selven Heer Symon niet gequetst en was, noch oock niemant anders: Maer den selven Val nam over de Noort-zijde vande voorschreven Kereke na haer twee Pilaernen, van het nieuwe werck, ende 't decksel vande Kereke de voorschreven twee Pilaernen breet: ende aande ander zijde, over S. Catharynen Outaer 't Glas van Calis, met een vaecke muys, ende daer storte veel vanden Toorn over beyde zijden achter inder Kercken, ende de groote Orgele, die midden inder Kereken hanght aenden Toorn, bleef hangen.

»Item op S. Mathijs dach daer te vooren, ende was den vijf ende twintichsten in Februarius, want het was Schriekel-jaer, ende was den eersten dach inde Vasten, des achternoens nae de Vesper, doe preeckte de President vande Observanten buyten Leyden: ende als hij omtrent int midden was van sijn Sermoen, soo viel eenen grooten gootsteen vander Toyen vander Kereke, ofte Kereke, ende maeckte groot geluyt, soo dat eenige vande gene die inde Kereke waren, om 't Sermoen te hooren, riepen den Toorn valt, ende maeckten een loop onder 't volck, ende de achterste begonsten eerst, want de Kereke vol volcx was, ende de eerste niet op en consten comen, so vielen de Luyden over malcanderen, ende 't ruymoer

»was so groot, ende den loop soo vreeselick om sien, dat een yegelick verbaest
 »was, ende was geschepen datter veel volcx versmoort soude hebben, die
 »onder de voet lagen, ende daer de ander op lagen: ende de sommige waren
 »gequetst, ende veel Vrouwen hare bereytselen geheel of, heur Caproenen,
 »Faelgiën, Hoycken, Pantoffelen, Matten, ende Stoelen bleven leggen, soo
 »groot was den loop, dat de Moeder haer Kint vergat, ende of ginck,
 »en 't Kint sijn Moeder, want elck meende sijn lijf quyt te wesen. Den
 »President die een groot Predicant was, ginck vanden Predick-stoel, ende
 »en wist niet wat hem over quam, noch 't gemeen volck en consten tot hen
 »selven niet comen. Hier heb ick Henrick Florisz. self bij geweest ende
 »gesien.''

Zooals men ziet, laat het verhaal van de instorting des torens en de voorbode daarvan, beide beschreven door den gemeente-secretaris, aan duidelijkheid niets te wenschen over. Alhoewel wij vermeld vinden, dat op den toren dag en nacht gewaakt werd, schijnt dit — misschien wel na dien steenval — nagelaten te zijn, daar wij nergens iets vernemen van de redding of den dood des wachters. De toren was zeer hoog, zoodat hij voor de zeelieden als baken dienst deed, waarom hij dan ook *»den Coningh vander Zee'* genoemd werd. Hij was, zoo lezen wij, 23 roeden hoog, had 300 jaren ¹⁾ over zich zien heengaan, terwijl de kap slechts 48 jaren oud was. Een ander schrijver meent echter, dat hij 32 roeden hoog was en er 9 roeden van af zijn gevallen. Deze 32 roeden zijn gelijk aan 38,4 voeten, hetgeen bijna 141 ellen of ongeveer 100 meter bedraagt. Of hij geheel is ingestort of slechts voor een gedeelte, doet hier niets ter zake, want het benedengedeelte schijnt in elk geval voor geen behoud vatbaar geweest te zijn.

Tot wederopbouw van den toren werden echter in dien kommervollen tijd nog vele pogingen aangewend; zoo dispenseerde de Bisschop van Utrecht o. a. degenen, die de behulpzame hand tot herstelling van den toren zouden verleenen, gedurende zekeren tijd van het verbod om tijdens den vastentijd zuivel te gebruiken.

Niet alleen ging bij deze ramp de toren en een gedeelte der kerk verloren, doch ook vele zegels, stadsprivilegiën, brieven en charters werden onder de puinhoopen bedolven en daardoor beschadigd of vernield. In den toren was n.l. een vertrek ingericht tot berging van deze kostbare stukken, overtuigd als men was geen betere en veiliger bewaarplaats tegen brandgevaar te hebben, maar weinig vermoedend, dat eene instorting zooveel waardevolle documenten zou doen verloren gaan. In dit vertrek werd o. a. ook bewaard het groote zilveren zegel der stad, waarop St. Pieter, twee schilden met de gekruiste sleutels, acht schepenen en de schout was

1) Volgens onze beschrijving kan de toren slechts 160 jaren oud zijn geweest, tenzij hij daar reeds aanwezig was vóór den bouw der kerk, wat echter niet is aan te nemen.

afgebeeld. Wanneer men dit noodig had, gingen »die van den Gerechte» en eenige uit »de Vroedschap» zelf daarheen om het zegel te halen. De sleutels dier bergplaats, alsmede die der handvesten der stad, waren in handen van gekozen leden der Vroedschap of van het gerecht.

Wij vinden in een Kenningboek ¹⁾ in 1434 begonnen en waarvan de titel luidt: *Kennynge inden jaire anno XXXVIII* het volgende: »Item uften XVIII en dach in Julio ghingen 't gerecht ende een deel van der vroescip, uften toirn 't Sinte Pieters, ende hailden 't grote Segel vander Stede om briete dair mede te zegelen vander leeninge ende hier waren over gedaan uften dach toirsz int jaer MCCCC vire ende veertich».

In een ander Kenningboek wordt een naamlijst van Schout, Burge-meesters en Schepenen gevonden, waaronder: »Dit sijn die ghene die de sloten hebben van der hantvest dair op ten toren.»

Terstond na het ongeval werden, op last van de heeren van het gerecht, de puinhoopen onderzocht en opgeruimd, ten einde nog te redden, wat niet geheel vernietigd mocht zijn; de resultaten waren echter van weinig beteekenis, zoodat de stad door deze catastrophie vele onbetaalbare geschriften verloor en daardoor groote schade leed. Bij het onderzoek der puinhoopen werden de stukken der klokken, die in den ingestorten toren gehangen hadden, bijeen verzameld en hiervan werd het volgend jaar eene klok gegoten die onderstaand randschrift kreeg:

✠ Salvator, so heyt ic.

✠ Den haghel en alle quæt weder verdrieff ic.

✠ Den levenden ende den doden luy ic.

✠ Willem Moer, en Jaspar sijn broer maeckten mij.

✠ Int jaer ons Hern MCCCCXIII.

terwijl de achterzijde het wapen der stad Leiden vertoonde. Deze klok werd naderhand, toen de toren niet meer opgebouwd werd, in een voor dat doel vervaardigden houten klokkentoren buiten de St. Pieterskerk opgehangen, waar zij gebleven is tot het jaar 1745; toen werd het klokkenhuis, door ouderdom bouwvallig geworden, afgebroken, de klok versmolten en in het jaar 1748 verkocht. De steeg tegenover het voormalige klokkenhuis draagt nog den naam van Kloksteeg.

Eenige schrijvers beweren, dat, nadat de toren was ingestort, het thans aanwezige kleine klokkentorentje op het dak der kerk werd aangebracht, waarvan wij echter de juistheid in twijfel trekken, daar de schildering, door ons reeds herhaaldelijk tot getuige geroepen, dit torentje te zien geeft tegelijk met den toren. Hoogst waarschijnlijk is eene klok door haar val

1) Zoo werden de boeken genoemd, alwaar in het kort de loopende zaken met de daarop betrekking hebbende adviezen en vonnissen, als ook eenige andere voorvallen betreffende de politieke regeering van het College van Heeren Schepenen zijn vermeld.

niet geheel gebroken en werd zij daarna in het kleine klokkentorentje geplaatst, want van de beide daarin aanwezige klokken is de eene, die 0.55 M. hoog en 0.64 M. in doorsnede is, gebarsten; zij draagt tot opschrift: »*Wilhelmus Moor me fecit anno domini MCCCCXC — bona*

ventura vocor". De andere is van jongeren datum, 0.47 M. hoog en 0.58 M. in middellijn en draagt tot randschrift: »*Me fecit Pieter Seest-Amstelodami 1763*".

Het behoeft geen betoog, dat door dit ongeval de ontstelenis der ingezetenen zeer groot was; zij was zelfs van dien aard, dat de Weesmeesters, die plachten te vergaderen in eene kamer onder den toren op

het Raadhuis, dit lokaal niet meer wilden gebruiken uit vreeze, dat ook dezen toren ¹⁾ een gelijk lot beschoren was; later echter, toen zij weder van hunnen schrik waren bekomen, hebben zij hun oud vergaderlokaal wederom opgezocht en in gebruik genomen.

Wij zagen reeds, dat, hoewel te vergeefs, pogingen aangewend werden, om de noodige middelen te verkrijgen tot wederopbouw van den toren. Men staat hierbij verbaasd te zien, hoevele gelden en giften in die ramspoedige tijden nog werden bijeengebracht, waardoor de kerk, die door de instorting van den toren veel geleden had, op eene zoo rijke en kostbare wijze kon worden voltooid. De beschadigde zijbeuken werden met de daken hersteld en op de plaats van den toren werd het schip der kerk met twee travées verlengd (zie EF en GH), terwijl, zooals wij reeds mededeelden, de kerk aan de westzijde werd afgesloten (zie EG) op de wijze, zooals wij haar thans kennen, echter zonder portaal; dit portaal (zie S) is eerst eenige jaren later aangebouwd, toen het ontbreken van een tochtportaal hinderlijk werd. Deze uitbouw was echter niet zoo hoog als de tegenwoordige, aangezien de hoogste verdieping eerst in 1637 is aangebracht ten behoeve der blaasbalgen van het nieuwe in de kerk te plaatsen orgel. Door deze wijzigingen verkreeg het grondplan der kerk, behoudens de twee omschreven kapellen, de tegenwoordige gedaante; ook het uiterlijk van het gebouw, dat wij thans nader zoowel uit- als inwendig in opstand zullen beschouwen, heeft weinig veranderingen ondergaan.

De westzijde van het schip, ter plaatse waar eertijds de westelijke torenmuur stond, kreeg een gevel door twee traptorens geflankeerd, alle-uitgevoerd in baksteen met eene zeer ruime toepassing van bergsteen. Deze gevel heeft op 25 M. hoogte een terugsprong aan welks voorzijde eertijds een steenen balustrade was; door middel van het gangpad achter die balustrade zijn de beide traptorens met elkander verbonden en kunnen de bruggen op de dwarsbalken in de kerk bereikt worden.

De top, die het schipdak afsluit, heeft twee spitsboogvormig atgedekte blindvensters van traceeringen voorzien, waarboven een geprofileerd vensters rozet aanwezig is, hetwelk licht geeft op de kap boven het houten gewelf; de geheele hoogte bedraagt 34 M.

De gevel onder den terugsprong, eertijds ontworpen en uitgevoerd zonder portaal, heeft een zeer groot, rijk geprofileerd en van eene traceering voorzien spitsboogvormig blindvenster, dat eindigt op eene waterlijst, die ook om de beide torens heenloopt. Onder deze lijst zijn nog twee spitsboogvormige blindvensters aanwezig, terwijl een sierlijke ellipsvormig-getoogde ingang, die van een spitsboogvormig getoogde ontlastingsboog voorzien is, tot de kerk toegang verleent. Het laatst omschrevene is door

1) De hier bedoelde toren is in Januari 1573 verbrand en eveneens ingestort; de tegenwoordige, die in 1577 voltooid werd, dagteekent dus van na de belegering der stad.

den aanbouw van het tochtportaal aan het oog onttrokken; dit werd oorspronkelijk slechts 2 verdiepingen hoog opgebouwd, had boven de verdieping eene balustrade, versterkt door hoekpinakels, en een dak, dat niet met den kerkmuur in verbinding stond, zoodat het groote schoone, reeds genoemde blindvenster zichtbaar bleef. Eerst later werd dit venster door den in 1637 aangebrachten opbouw gedeeltelijk aan het oog onttrokken.

De traptorens zijn achthoekig aangelegd; op 20 M. hoogte gaan zij in een cirkel over, om op eene lengte van 27 M. eene achthoekige uitkraging te verkrijgen, waarop slanke met leien gedekte helmen zijn geplaatst. Deze torens met de helmen zijn 34 M. hoog.

De noordelijke traptoren is van af de straat, de zuidelijke van uit de kerk toegankelijk; de aan de traptorens grenzende muren zijn als de noord- en zuidbeuken uitgevoerd.

Van de zijgevels zijn de beuken in baksteen gebouwd, doch alle vensters en contreforthoeken bestaan uit witten steen. De muren van het middelschip vertoonen bijna overal baksteen, alleen de omlijstingen der vensters van het westelijke deel zijn van bergsteen. Toch zijn er nog plaatsen aan de noordzijde, waar tufsteen aanwezig is, waardoor het vermoeden gewettigd wordt, dat de uitwendig zichtbare schipmuren eertijds van tufsteen waren.

De twee westelijke traveés, het gedeelte dus oorspronkelijk door den toren ingenomen, zijn echter in witten steen van een groot formaat.

In tegenstelling met het voorgenoemde zijn de later voltooide transepten. ook wat de zijfronten aangaat, geheel van witten steen in klein formaat. De vensters der zijbeuken hebben overal hetzelfde profiel, behalve drie vensters in de koorafsluiting, die eene meer ingewikkelde moulure vertoonen; daarenboven is aan de vensters der doopkapel door de korte zijden der koorafsluiting ook een ander profiel voorgeschreven. De vensters van het middelschip zijn eveneens van moulures voorzien; die van het koor hebben deze door eene slechte herstelling verloren.

De sacristij ten zuiden van het koor en ten oosten van het transept had eertijds een spits dak, gelijkend op een torenhelm, hetwelk thans echter nog slechts gedeeltelijk bestaat.

De contreforten waren alle afgedekt met kleine sierlijke kapjes, van leien en looden kruisbloemen voorzien, terwijl de vensters eertijds alle traceeringen hadden; bij de laatste herstellingen zijn de contreforten eenigszins gewijzigd hersteld, terwijl de traceeringen wederom opnieuw werden aangebracht.

De kerk maakt den indruk van niet overtollig rijk, doch degelijk en massief te zijn aangelegd en gebouwd.

Inwendig worden de schipmuren en de zijbeukafscheidingen door ronde kolommen van witten steen gedragen, die 12 hoekige kapiteelen en basementen bezitten. Het koor wijkt in zijne onderdeelen eenigszins af van de latere vergrooting; zoo zien wij, dat de kapiteelen hier veel

te klein en lang zoo schoon niet zijn als de overige in de kerk aanwezig, die alle aan elkander gelijk zijn. Het profiel der spaarbogen is niet overal hetzelfde: het lijkt wel of men zoekende was naar eene gepaste moulure die, eenmaal vastgesteld, in het overige gedeelte trouw is gevolgd. Onder de hooge koorvensters bevinden zich nisvormige versieringen, die echter hier te kort zijn, maar in het schip langer, sierlijker en beter verdeeld zijn, terwijl deze versieringsvorm in de transepten dieper en nog schooner is aangebracht. Wij zien hieruit, dat zorgvuldig van de opgedane ondervinding gedurende den bouw gebruik werd gemaakt; viel de een of andere versiering niet geheel in den smaak, bij een lateren bouw werd deze veranderd tot de grootst mogelijke volmaaktheid bereikt werd.

De St. Pieterskerk was niet alleen de grootste en de oudste, doch ook de rijkste der drie parochiekerken. Wij willen eenige voorwerpen aanhalen, die de kerk vóór de Hervorming reeds bezat en die wijzen op haar grooten rijkdom. Zoo deelt ons de geschiedschrijver Orlers mede, dat Graaf Willem II Roomsch-koning, de 15^e graaf van Holland, Zeeland enz., die in 1227 geboren werd in het Hof van de graven van Holland, naderhand de woning van de Heeren van Lockhorst, gelegen ten noorden van de St. Pieterskerk en ten oosten van het 's Gravensteen, later ter herinnering aan zijn doop aldaar aan genoemde kerk *»tot vermeerderinge van den dienst Godes»* een hoogaltaar heeft geschonken, dat zeer fraai van toetssteen vervaardigd was. Frans van Micris daarentegen weet te verhalen, dat bedoelde Willem II, Roomsch-koning, die evenals later zijn zoon Floris V in deze kerk werd ten doop gehouden, ter gedachtenis aan deze gebeurtenis eene zoo schoone doopvont heeft geschonken. dat haar weerga in Holland niet te vinden was, welk kunststuk geplaatst werd in eene prachtige kapel, opzettelijk tot dat einde gebouwd. Wij weten niet, wie van beide kroniekschrijvers de waarheid weergeeft, maar zeker is het, dat of het schoone doopvont of het prachtvolle altaar (mogelijk ook wel beide ¹⁾, weleer geschonken aan de oude kerk, later in de nieuw gebouwde een ereplaats heeft gekregen, doch bij den beeldenstorm in 1566 uit de kerk is verdwenen; zelfs beweert men, dat een der daarvan afkomstige steenen gebruikt is voor een der opschriften, die voorkomen in den gevel van het in 1597 herstelde raadhuis.

Uit het relaas van den stads-secretaris Hendrick Florisz. omtrent de instorting van den toren hebben wij vernomen, dat aan de zuidzijde tegenover het St. Catharina-altaar het glas van Calis werd verbrijzeld; in »het Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche ouden» ³^{de} deel, lezen wij dat de kerkglazen pronkten met de wapens van Heemraden en Kerkmeesters, waaruit wij derhalve kunnen opmaken, dat ook geschilderde glasramen de kerk versierden; weder komen wij uit het verhaal van Hendrick Florisz. te weten,

1) Andere schrijvers beweren, dat Graaf Willem II enz., beide, zoowel altaar als doopvont, der kerk ten geschenke heeft gegeven.

dat het groote orgel, dat in het midden tegen den toren hing, bij de instorting van den toren op zijne plaats is blijven hangen; dit orgel moet een goed stuk werk zijn geweest en was daardoor vermaard, want toen in 1455 op den 4^{en} Augustus door de kerkmeesters van de St. Hippolytuskerk te Delft een nieuw orgel werd aanbesteed, stond in het bestek: *„na manieren en formen als dat werck tot Leijden is tot Sinte Pieter“*.

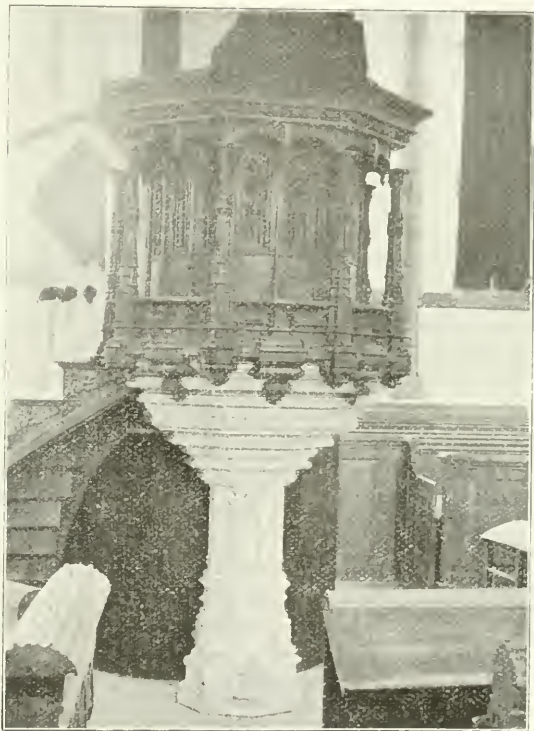
Na afbraak van het benedengedeelte van den toren is ook dit orgel weggebroken, doch het is niet bekend, of het bij het herstellen der kerk

wederom geplaatst dan wel door een ander is vervangen ¹⁾. Met zekerheid weten wij evenwel, dat na de herstelling der kerk tijdens de godsdienst-oefeningen kerkmuziek en zang werden uitgevoerd, want in het gemeente-museum in de Lakenhal worden nog drie schoone muziekboeken, van leeren banden voorzien, bewaard: zij hebben eene grootte van 0.60 M. bij 0.40 M. bij 0.14 M. en werden bij de diensten in de St. Pieterskerk gebruikt. Het eene dagteekent van het jaar 1549, is op papier geschreven en draagt achterin het volgende rijmpje:

»Dit boek is Gode becnam

»het montetboek is sijnen naem“, terwijl de beide andere van 1559 dateeren.

De thans aanwezige predikstoel moet naar den stijl te oordeelen, die laat gothisch is en meerdere renaissance-motieven vertoont, uit het begin der 16e eeuw dagteekenen, hetwelk ons doet vermoeden, dat de oude kansel bij de instorting van den toren zoodanig is beschadigd, dat hij door

1) Van Mieris verwisselt het tegenwoordige orgel met het gothische dat eertijds tegen den torenmuur heeft gehangen.

een nieuwen moest worden vervangen. In dit vermoeden worden wij gesterkt door een in het kerkarchief aanwezig document, dat op de plaatsing van den predikstoel betrekking heeft en waarin wij lezen: »*Besteck waerna de heere kerkmeesteren willen besteden een stoel*'' enz. in de St. Pieterskerk en verder: »*voor eerste zal de aannemer macken en stellen een stoel ter plaatse waer de oude stoel heeft gestaan, op dezelfde hoogte en breedte als den voorgaande stoel . . .*''

Het overige is onleesbaar en jammer vooral is, dat geen jaartal aanwezig is.

De predikstoel, waarvan sprake, is een waar meesterstuk; het beneden-gedeelte, bestaande uit een achthoekigen steenen voet, is zeer schoon bewerkt, rijk geprofileerd en met profielen doorsneden, zoodat men met ontzag en met bewondering naar den kunstenaar moet opzien, wiens vaardige hand dit kunststuk heeft gewrocht.

In het midden van den voet, het gedeelte dat wij gevoegelijk de schacht zouden kunnen noemen, zijn nissen en voetstukken aangebracht, ten einde daarin figuren te kunnen aanbrengen. Het bovengedeelte van den voet, van eikenhout vervaardigd, heeft eveneens den achthoekvorm, waarboven op acht zich rijk ontwikkelende kolommen het achthoekige dekblad zich verheft. De z. g. kuip van den kansel ligt eenigszins terug, is zestienhoekig en heeft kunstig bewerkte, rijk versierde paneelen, waarin renaissancevormen zich vermengen met laat gothische motieven; verder heeft zij groote voetstukken en onder het dekblad overhuivingen, die er op wijzen, dat zij bestemd is geweest, om figuren of beeldengroepen te dragen.¹⁾ Het klankbord bestaat uit drie boven elkander geplaatste deelen, waarvan naar het ons voorkomt, de beide bovenste stukken alleen bij den predikstoel behooren, daar het onderste deel een eeuw jonger is.

Is ons van dit kunststuk geen juiste datum bekend, ook van het koorhek is ons het jaartal onbekend, zoodat wij de dagteekening weer uit den bouwstijl (nl. uit de 15e eeuw) moeten afleiden. Dit koorhek is van eikenhout vervaardigd, bezit twee deuren, terwijl het bovengedeelte door koperen balusters wordt afgesloten.

Opvallend schoon zijn de fraai bewerkte friezen in renaissance-stijl, voorstellende ornamenten, koppen en figuren, die voorkomen op de lijst van dit gothische koorhek; klaarblijkelijk zijn zij daarop aangebracht, om een of ander opschrift te dekken, hetgeen ons naderhand gebleken is werkelijk het geval te zijn, want onder deze friezen bevindt zich een zeer sierlijk opschrift, met fraaie gothische letters geschilderd, van den volgende inhoud:

Ghebenedijt & Sij & Die & Soete & Name & Ons & Heren &

1) Van dezen predikstoel bestaat eene goede teekening van de hand van den heer F. Ludewig, architect, opgenomen in het plaatwerk »De Architect,» 7e jaargang oude kunst, nummer 218.

»Jhesu & Cristi & Ende & Di & Naem & Der & Soete &
»Maget & Maria & Inder & Ewicheijt.”

Wij vermoeden dus, dat deze friezen na de hervorming tegen dit schilderwerk zijn aangebracht, om dit paapsche opschrift, dat in deze kerk toen niet meer op zijne plaats was, aan de blikken van de volgelingen der nieuwe leer te onttrekken.

Van den grooten rijkdom dezer kerk getuigen de talrijke altaren, die daarin aanwezig zijn geweest en op 34 geschat worden. Sommige dezer waren door particulieren gesticht, weer andere waren opgericht door de vele gilden en broederschappen, die destijds bestonden en meestal ieder een eigen altaar bezaten, gewijd aan hun patroonheilige; ongetwijfeld hebben deze altaren in pracht en schoonheid met elkander gewedijverd, hetgeen wij te eer kunnen bevroeden, daar de stad Leiden in de 15e eeuw verschillende beroemde schilders heeft opgeleverd, die, vroom van zin als onze voorvaderen waren, voorzeker het hunne zullen hebben bijgedragen tot versiering en opluistering van altaren en kerk. Zoo is o. a. in de Lakenhal aldaar nog aanwezig eene triptiek, die voorheen het hoofdaltaar ¹⁾ der St.-Pieterskerk luister heeft bijgezet. Dit schilderwerk, slechts één der vele kunstschaten, die de kerk heeft bezeten, is gelukkig ontsnapt aan de vernielzucht der beeldstormers; van af het jaar 1574 heeft het gehangen in een der zalen van het Raadhuis, waarna het eene waardige plaats heeft verkregen in het stedelijk Museum, waar het nog ten huidigen dage de bewondering wekt van den belangstellenden kunstliehebber.

De sage vermeldt, dat een zeker vorst het wenschte te koopen en er, hoewel te vergeefs, zoovele gouden dukaten voor bood als zijne oppervlakte kon bevatten, doch aangezien van meerdere schilderstukken dergelijke verhalen in omloop zijn, geven wij deze mededeeling voor hetgeen zij is.

Voornoemde triptiek is geschilderd door Lucas van Leyden, die in deze stad werd geboren, en van 1494 tot 1533 leefde.

Het altaarstuk is, zonder de twee openslaande deuren mede te rekenen, 2,70 M. hoog bij eene breedte van 1.85 M.; het is op hout geschilderd en geeft eene voorstelling van het Laatste Oordeel ²⁾.

De schildering beslaat het middengedeelte met de binnenzijde der deuren.

Het is bekend dat ook Cornelis Engebrechtsz., een der leermeesters van Lucas van Leyden, de St. Pieterskerk met kunstwerken heeft verrijkt; deze, eveneens Leidenaar van geboorte, leefde van 1468 tot 1533 en was de eerste of ten minste een der eersten, die in zijne vaderstad de door Jan van Eyck uitgevonden olieverf in de praktijk toepaste.

1) Dit hoofdaltaar is natuurlijk niet het door Graaf Willem II geschonkene.

2) Van »Het laatste oordeel” bestaat eene reproductie in omtrek, eertijds in 6, thans in 3 stukken (de 6 stukken zijn later tot 3 teruggebracht, doordat men de koperen platen twee aan twee aan elkaar heeft geklonken); zij staan bekend als het werk van Pieter de Mare, doch moeten wellicht aan Abraham Delfos worden toegeschreven, naar wiens teekening zij echter in alle geval vervaardigd zijn.

Het beste en schoonste van zijne hand, een tafereel met twee deuren, dat eertijds gediend heeft als grafteeken voor de heeren van Lockhorst, ter nagedachtenis aan hun geslacht boven hunne rustplaats in de Lockhorstkapel opgehangen, is gelukkig aan het vandalisme der beeldstormers ontkomen; later is dit stuk overgebracht naar het huis van Lockhorst en in de 17e eeuw zag Utrecht het binnen zijne muren.

Deze schildering stelt voor het lam Gods en het boek met de zeven zegels uit de openbaring van den H. Johannes, benevens vele figuren, de welgelijkende beeltenissen der schenkers in de gedaante van »prianten' vertoonend.

Hebben wij hier eenige voorbeelden aangehaald, die bewijzen, dat vele kunstwerken in den vorm van schilderstukken in deze kerk zijn aanwezig geweest, ook de beeldhouwkunst was hier rijkelijk vertegenwoordigd. Zoo bevonden zich in het koor tegen de kolommen de beelden der 12 apostelen, naar men zegt in marmer uitgevoerd; duidelijk nog is de plaats te herkennen, waar voetstuk en baldakijn in den kolom zijn ingemetseld geweest. De twee oostelijke beelden, die achter het hoofdaltaar stonden, waren 1,60 M. hooger geplaatst dan de andere en aangezien de ruimte tusschen voetstuk en baldakijn 1.62 M. was, kunnen wij afleiden, dat zij alle 1.50 à 1.55 M. hoog moeten zijn geweest. Achter de figuren der apostelen waren de kolommen beschilderd in den vorm van een tapijt of gordijn, dat als achtergrond moest dienst doen.

Tijdens de Reformatie zijn deze beelden verdwenen en werden voetstukken en baldakijns stuk geslagen.

Reeds vóór dat deze apostelbeelden in het koor werden geplaatst, waren in de kerk op verschillende plaatsen muurschilderingen aanwezig; zoo vinden wij aan de noordzijde van het koor op den derden kolom van af de koorafsluiting eene muurschildering, in 1844 ontdekt, die verdeeld is in 8 afdeelingen, welke ieder een beeld voorstellen. In de 4 bovenste afdeelingen zien wij de heiligen: Petrus, Andreas, Johannes en een onbekende, terwijl de 4 onderste de figuren weergeven van: Zanfrancus, Gregorius Christophorus en Antonius.

In 1887 werd op de meest zuidelijke kolom der koorafsluiting eveneens eene muurschildering ontdekt, voorstellende twee engelen, die een heiligenschijn vasthouden, welke benedenwaarts stralen van zich afwerpt, terwijl onder elken engel drie groene boomen geplaatst zijn; bovendien is op denzelfden kolom een inwijdingskruis zichtbaar. Behalve deze beide muurschilderingen zijn er zeker nog meer onder de kalklaag verborgen.

Ook het hooge houten gewelf van het middelschip vertoont nog sporen eener eenvoudige schildering; jammer echter is dit gewelf, doordat de kerk tijdens het beleg der stad in 1574 langen tijd heeft moeten dienen voor doeleinden, waarvoor zij niet bestemd was, zoodanig vervuild, dat van eene restauratie geen sprake kan zijn.

Alvorens met de beschrijving van eenige kunstwerken, die de St.

Pieterskerk heeft bevat, te eindigen, moeten wij volledigheidhalve nog vermelden, dat een zekere Willem Heerman op eigen kosten — een en ander vinden wij in eene oorkonde van het jaar 1462 — heeft doen vervaardigen en aan de zuidzijde van het koor doen opstellen een schoonen lezenaar, waarop hij met ijzeren kettingen had bevestigd twee door hem zelf geschreven boeken, het oude en het nieuwe testament, opdat deze daar ten eeuwigen dage zouden blijven, zonder dat zij werden uitgeleend.

Aldus getooid met vele kostbaarheden en versierd met ontelbare voorwerpen van kunst en goeden smaak, waartoe elk ambacht het zijne had bijgedragen, bleef de St. Pieterskerk een voorwerp van bewondering tot eindelijk helaas! het voor haar zoo rampzalige, voor de Roomsche-Katholieken en de kerkelijke kunst zoo noodlottige jaar 1566 aanbrak.

De beeldenstorm, in Zuid-Nederland opgestoken, begon spoedig ook ten noorden van den Moerdijk te woeden en aldra was het te voorzien, dat ook Leiden niet van zijn gruwelen zou verschoond blijven. Op den 25sten Augustus van gemeld jaar werden de eerste baldadigheden in de St. Pieterskerk gepleegd door Smijtgen bij nacht en Vos; dit was de onheilspellende voorbode van de gruwelen, die zouden plaats hebben, want daags daarna drongen eenige heethoofden der nieuwe leer, vergezeld van lieden van het laagste allooi, het schuim der Leidsche bevolking, het heiligdom binnen en wierpen zich, zooals Snellen van Vollenhoven ¹⁾ zegt, met woeste drift op al wat daar kostbaars en prachtigs, kunstigs en eerwaardigs was, en hebben het grootste deel daarvan vernield, vaneengereten, gebroken en vertrappt.

De boven door ons beschreven apostel-beelden werden met koorden van hunne voetstukken afgerukt en vielen op de zerken te pletter; de prachtige schilderijen met toeslaande deuren werden door de razende menigte doormidden gekapt, vanen werden van hunne standaards gereten en in flarden gescheurd, terwijl elders monstrans en gewijde vaten werden geroofd.

Toen eindelijk de woede van het grauwe bekoeld was en de menigte zich, vernielensmoede, verwijderd had, kwam de verschrikte pastoor, die zich met zijne kapelaans en koorknappen had schuil gehouden, te voorschijn en het gelukte hem de kerkdeuren eindelijk gesloten te krijgen; het schouwspel van verwoesting, dat zich thans aan hun oog voordeed, valt niet te beschrijven: de kunstproducten en kostbaarheden, die aan het voorgeslacht jaren en jaren arbeids hadden gekost, dit alles was in de korte spanne tijds van eenige uren gebroken, verscheurd, beschadigd, vernield of verwoest.

Weldra bleek echter, dat deze verfoeilijke gruwelen slechts te wijten waren aan eenige heethoofden der Hervormden, doch dat het grootste deel van Leiden's burgerij de nieuwe leer nog niet had omhelsd; de geestelijkheid,

1) Snellen van Vollenhove geeft in het werk "De gedenkteeken en de Pieterskerk te Leyden" van Mr. K. I. F. C. Kneppelhout van Sterkenburg bij de inleiding eene korte beschrijving der kerk.

die trouw bleef op haren post, droeg zorg, dat het kerkgebouw, door de gepleegde heiligschennis ontwaard, weldra op nieuw werd gewijd en van alle smetten gezuiverd. Ook de burgerlijke overheid droeg daartoe het hare bij, want in Mei van het volgende jaar werd openlijk afgekondigd, dat alle kostbaarheden, vaat- en beeldwerk, die door de beeldstormers waren geroofd en ontvreemd, binnen 4 dagen moesten worden teruggebracht en dat de gilden gehouden waren hunne altaren te herstellen, waarna in Augustus van dat jaar de plechtige consecratie door den bisschop van Utrecht kon geschieden. Toen volgden plechtige processiën en omme-gangen door de kerk, om den zegen des hemels over den Roomschen godsdienst af te smeeken, terwijl broeder Floris, een beroemd redenaar uit die dagen, door talrijke predicatiën en sermoenen den goeden geest trachtte staande te houden; dat de gemoederen thans weder eenigszins tot rust en kalmte waren gekomen, blijkt uit het feit, dat den 1en October 1568 de plechtige uitvaart voor Don Carlos, den oudsten zoon van den koning van Spanje, ongestoord in de St. Pieterskerk kon plaats hebben, op den 15en December van dat jaar gevolgd door die voor zijne gemalin, Isabella van Valois.

Zoo ongeveer bleef de toestand tot 1572, doch deze betrekkelijke rust was de kalmte, die den storm voorafging, want op den laatsten September van evengenoemd jaar stak de beeldenstorm met hernieuwde woede op en werden de boven beschreven gruwelen herhaald, thans echter door de burgers en de soldaten, wier macht en invloed toen zoo groot was, dat de kerk voor immer aan de heerschappij der Katholieken werd onttrokken. Het ruime, thans van allen beeldentooi ontbloote kerkgebouw werd door de Hervormden in bezit genomen, en toen eenmaal de nieuwe leer haar intrede had gehouden en op den 5en October voor het eerst door een Hervormd predikant voor Hervormde toehoorders daarin gesproken was, toen brak voor onze St. Pieterskerk eene gansch nieuwe periode aan.

Voortaan zouden de muren van dit eertijds zoo schoone bedehuis niet meer met heerlijke, geschilderde taferelen worden overtoegen, geen beelden zullen meer hare kolommen en wanden versieren, geen kunstenaar zal meer beitel of penseel met vaardige hand voeren, om het Godshuis met kunstschaten luister bij te zetten; voor het kunstambacht wordt voortaan eene bron tot afvoer zijner producten gestopt, den kunstenaar wordt de gelegenheid ontnomen om uiting te geven aan zijn vromen kunstzin, het ambacht der kunstborduurwerkers vooral heeft den genadeslag bekomen.

Van af dit tijdstip is de geheele geest van het kerkgebouw veranderd: muren en pilaren vertoonen voortaan, waar men het oog ook wendt, de meest eentonige, de meest vervelende tint; van de vele sieraden is, behalve het koorhek, waarvan echter, zooals wij reeds zeiden, het hinderlijke al te paapsche opschrift door het aanbrengen van friezen aan het oog der Hervormde kerkbezoekers moest worden onttrokken, en de predikstoel, welks beeldengroepen eveneens een steen des aanstoots waren en daarom ver-

wijderd werden, geen spoor meer overgebleven; inplaats van plechtige misoffers, begeleid door gewijde kerkmuziek, inplaats van stichtende omme-gangen en processiën, worden voortaan prediciën gehouden en psalmen aangeheven. Als tegemoetkoming in de door hen geleden schade werd op 4 October aan de geestelijken medegedeeld, dat zij allen zooveel zouden ontvangen, dat zij daarvan konden leven, en werd hun bevolen binnen 14 dagen hunne renten en pachten op schrift over te leggen of onder eede mede te deelen, hetgeen echter met het oog op de verwoesting en ingebruikneming van hun dierbaar heiligdom slechts een magere troost was.

Oorspronkelijk dan werd de kerk gebruikt voor de godsdienstoefeningen der Hervormden en beantwoordde dus nog eenigszins aan haar doel, maar weldra, toen Leiden in nood verkeerde en het beleg voor de stad geslagen was, zou zij dienst doen voor gansch andere doeleinden. Zoo lezen wij, dat reeds den 13^{en} December 1572 de St. Pieterskerk vol soldaten lag, zoodat wij gerust kunnen aannemen, dat dit eertijds zoo schoone gebouw door baldadigheid van het woeste krijgsvolk, door het stoken van vuren, het stallen wellicht van paarden enz. in een toestand gebracht is, die niet behoeft onder te doen voor dien van eenige jaren terug tijdens de beeldstormerij en welker treurige gevolgen thans nog aan gewelven enz. zichtbaar zijn.

Aangezien er gegronde vrees bestond voor een belegering door de Spanjaarden, hetgeen dan ook tusschen 31 October 1573 en 21 Maart 1574 heeft plaats gehad, werd de stad vooraf geproviandeerd en werden de drie hoofdkerken van Leiden tot voorraadschuren verlaagd.

Tijdens het tweede beleg van 25 Mei tot 3 October 1574, dat in de geschiedenis van ons land algemeen bekend staat om zijne hevigheid en door de bange dagen van honger en ellende, die de inwoners hebben doorworsteld, werden deze kerken wederom door de overheid benut en werden daarin vleesch, brood, beschuit en andere levensmiddelen verkocht en aan behoeftigen uitgereikt. Eerst op den 9^{en} October, toen de stad door Willem van Oranje ontzet was, kon de St. Pieterskerk wederom aan hare bestemming beantwoorden, want de admiralen en het scheepsvolk die het uitgehongerde Leiden ontzet hadden en thans van levensmiddelen voorzagen, togen vereenigd met de verheugde stedelingen gezamenlijk naar de St. Pieter om door gemeenschappelijk gebed en gezang den Heer dank te zeggen voor de verlossing der stad uit de handen der Spanjaarden.

Nadat deze bekende gebeurtenissen uit onze vaderlandsche geschiedenis zich hadden afgespeeld en rust en vrede van lieverlede wederom terugkeerden, kon de St. Pieterskerk zich geleidelijk weer herstellen van de slagen, die haar hadden getroffen. Herhaaldelijk werd zij gewit, zoodat zij wederom een helder aanzien verkreeg, terwijl reeds in 1578 twee pilaren van het koor door den schilder David Cornelisz. met de tien geboden beschreven werden, voor welken arbeid hij 54 ponden kreeg uithetaald; thans zijn deze schilderijen niet meer aanwezig.

Om de naaktheid der muren te temperen, werden in den loop der

aren tegen de kolommen borden aangebracht, welke door de verschillende gilden geschonken werden: zoo kennen wij 2 gildeborden, welke beide den gebogen vorm bezitten, waarvan het eene, door het weversgild geschonken een groot opschrift draagt en bovendien bovenin de woorden bevat:

»Anno Domini 1581 maense July.»

terwijl onderin te lezen staat:

»Claes Pieter Eijngelszoon. Cornelis Oliviersz.

»Pieter Rembransz. Joost Jansz.

»Homans A°. 1581.»

Het tweede bord, dat van het schoenmakersgild, is ongeveer aan het eerste gelijk, doch het bovenschrift ervan is onleesbaar, terwijl het onderschrift het volgende chronicum is:

»God gheef sChoenMakers aLler

»In dueChden tLeVen

»Die het stuC deUr Liefden fter

»An VrouChden geVen

»1581».

In het jaar 1602, 1610 en 1618 zijn nog meer gildeborden aan de kerk geschonken en daarin opgehangen, doch laten wij de chronologische volgorde betrachten en deze borden te zijner tijde bespreken.

In het kerkarchief vinden wij eenige stukken, die er op wijzen, dat in de jaren 1586 en 1587 eenige reparatiën aan het dak der kerk en aan dat van het koor noodig waren en in die jaren dan ook zijn uitgevoerd.

In het daaropvolgend jaar op den 6en dag der Oogstmaand behaalde Jonkheer Pieter van der Does, onder-Admiraal van den Heer van Warmond, met een Hollandsch schip op de hoogte van Duinkerken eene schitterende overwinning op het Spaansche galjoen onder Don Diego de Pimentel, hetwelk hij geheel ontredderd schoot en veroverde; den wimpel van het buitgemaakte schip schonk hij bij zijne terugkomst aan de stad zijner inwoning, alwaar deze in statigen optocht naar de St. Pieterskerk werd overgebracht en ter herinnering aan dit dappere feit in het koor werd opgehangen.

Hij is vervaardigd van grof linnen en was van bijzondere lengte, daar hij, heel boven tegen het gewelf vastgemaakt en gedeeltelijk opgewonden toch nog den vloer raakte; in het bovengedeelte was geschilderd de afbeelding van Christus aan het kruis met het onderschrift: *»Exurge Christe! et judica causam tuam»*, terwijl lagerop het wapen van den koning van Spanje voorkwam; dit gedeelte tot aan de knieën van de Christus-figuur is 4 M. lang bij eene breedte van 2.90 M. en wordt thans nog in de Lakenhal te Leiden bewaard.

Wij kunnen niet met zekerheid mededeelen, of de Hervormden na de in bezitneming der kerk zich oorspronkelijk bij hunne godsdienstoefeningen van een orgel hebben bediend, doch zijn geneigd hierop ontkennend te antwoorden, daarwij geene gegevens kunnen vinden, waaruit blijkt, dat een orgel in de

kerk aanwezig was, en dit te meer nog, daar het verboden was zich bij de kerkgezingen door muziek te doen begeleiden; de kerken der Hervormde gemeenten, die in het bezit waren van een orgel, bedienden zich hiervan slechts vóór en na het sermoen. Toen naderhand echter dit verbod is opgeheven, werden in vele kerken orgels aangeschaft; menig kerkgebouw kunnen wij dan ook opnoemen, waar in het tweede deel der eerste helft van de 17e eeuw om deze reden de levering van een orgel werd aanbesteed.

Ook in de St. Pieterskerk is dit het geval geweest. Reeds in 1629 was voor dit gebouw een orgel vervaardigd en geplaatst boven den aanbouw door ons met den naam »Sacristij'' bestempeld, doch later tot archiefkamer ingericht, hoewel eerst in 1636 *»na deliberatiën van den Kerkeraad in overleg met die van den gerechte''* van 2, 9 en 11 Mei besloten werd, dat voortaan het psalmgezing der gemeente door het orgel zal worden begeleid.

Blijkbaar heeft dit echter niet aan de gestelde eischen kunnen voldoen, want in de jaren 1639—40 en 41 werd tegen den westmuur van het schip het tegenwoordige orgel aangebracht, terwijl het andere in 1733 naar de Marekerk werd overgebracht en aldaar is opgesteld. Het voorste gedeelte daarvan, de z. g. borstwering, dagteekent echter van het jaar der overbrenging en schijnt dus vervaardigd te zijn naar de min- of meerdere ruimte, die het in genoemde kerk kon innemen.

In het archief der kerk vinden wij een uitvoerig verslag van Rudolf Garrels betreffende deze overbrenging en van de wijze, waarop van het orgel in de Marekerk een zeer goed en fraai stuk werk te maken is; het slot hiervan luidt als volgt:

»Wanneer ik ondergeschreeven alle de materialen tot het maeken en veranderen van al het bovengemelde er toe verschaft, mijn arbeidsloon er ondergerekend, oordeel ik daaraan, op het minste en nauwste gesteld, te verdienen de somme van twyftienhonderd guldens. Doch ik verzoek, volgens ordinaire gewoonte, te moogen hebben, zoolang ik hier te Leijden aan dit orgel werk, een blaasbalgtrapper buiten mijne kosten, alsmede vrij vuur, licht en orgelmaakerskamer.

»Leijden, den 26 Octob. 1733.

»UwelEd. onderdaanige en dienstwillige Dienaar

»Rudolf Garrels.''

Den 21^{en} Januari van het volgend jaar wordt besloten dit orgel met eenige pijpen te versterken, *»omme beter in staet te zijn in eene groote confluentie van menschen te voldoen''*, mits de kosten daarvan ad 1900 guldens door de kerkmeesters worden gedragen; ook dit werk schijnt niet doelmatig te zijn uitgevoerd, want op den 8 September 1781 neemt Hendrik Herman Hess aan, het orgel weer voor 2925 gulden te herstellen.

Zijn van dit orgel slechts weinig bijzonderheden bekend, van het tegenwoordige staan meerdere gegevens ons ten dienste.

Dat de kroniekschrijver J. Jz. Orlers in zijn 2^e uitgaaf van 1641 omtrent beide orgels ons niets mededeelt, hoewel hij toch persoonlijk bij den bouw

daarvan is betrokken geweest en een paar jaar later zelfs bij de oplevering is tegenwoordig geweest, moet worden toegeschreven aan de omstandigheid, dat hij in zijne kroniek niet in bijzonderheden afdaalt; maar meer verwondering baart ons het feit, dat Frans van Mieris en Mr. Daniel van Alphen, die zelfs zeer onbeduidende zaken hebben behandeld, niets omtrent deze orgels weten mede te deelen; waarschijnlijk hebben zij hieromtrent geene bescheiden kunnen opsporen.

Het groote orgel werd in de jaren 1639—41 vervaardigd door Mr. Galter en Germer van Hagerbeer (wellicht oock wel Germer Galtus en Jac. van Hagerbeer), afkomstig van Alkmaar of Amersfoort. Den 9 Mei 1643 werd het *»voor goed opgenomen en gepresen»* door twee organisten, de een uit Haarlem (Cornelis Helmbreeker?) de ander uit 's Gravenhage, in tegenwoordigheid van den Burgemeester Jan Jansz. Orlers, Jan Rippert van Groenendijk en Claes van der Meer, benevens de toenmalige Kerkmeesters ¹⁾. Toen werd besloten *»de twee beschrevene Mrs organisten en den orgelmacker daeghs daaran op een maeltijt te tracteeren ten huijze van Arent Dirksz. »Cortenbosch Kerkmeester, welke maeltijt heeft plaats gehad en waarop oock de Burgemeesters verschenen zijn»* ¹⁾.

»Den 26 Juni werd aan Arent Cortenbosch wijnkoopster f 106.16 betaald »voor de onkosten van den maeltijt op dewelcke van stadswege getraceerd »en gedefroyeerd zijn de Meesters organisten bij de Kerkmeesters van de »Hoofdkerken deser stede alhier ontboden om op te nemen het werk van het »groote orgel in de Pieterskerk alhier bedragende d'onkosten van de voors. »maeltijt met de Rinschen wijn op deselve gedroncken f 106.16 volgens »ordonnancie van dato 17 Juni 1643.» ¹⁾

Gaan wij nu over tot de beschrijving van dit orgel, dat hangende is aan den westmuur der kerk. Het geeft den indruk van een knap stuk werk, heeft een gebogen vorm en wordt gedekt door een fronton, waarin het Leidsche wapen voorkomt. Hieronder op het fries, indien wij deze gebogen ruimte aldus mogen noemen, bevindt zich het opschrift: *»Looft . Godt . met . psalmen . op . harpen . en . organen.»*

Boven het klavier komen een zestal geschilderde wapens met onderschriften voor, welke wij nog nader zullen toelichten.

Het voorste gedeelte, waarin de vloer steunt en waarop de borstwering rust, heeft een zeer grilligen vorm en bevat voorts een aantal werkende pijpen, terwijl het ondergedeelte van hout zeer eigenaardig in den gewelfvorm is opgelost.

Oorspronkelijk had het orgel vier vleugeldeuren, twee aan het boven, en twee aan het vooruitspringende benedengedeelte, zoodat bij sluiting dezer deuren de orgelpijpen geheel aan het oog werden onttrokken en stofvrij waren afgedekt. Na de voltooiing in 1641 werden er de wapens

1) Gerechtsdagboek C folio 318.

2) Rekening der stad a^o 1643 blad. 140.

der zeven kerkmeesters op aangebracht, doch bij een besluit van 16 April 1798 werd gelast de wapens op de orgels uit te kappen en de schilden te oververven, hetgeen ook is geschied; 10 jaren later echter, bij eene vernieuwing van het orgel namen de geschilderde wapens der toenmaals regerende kerkmeesters weder de plaats in der uitgekapte gebeeldhouwde.

Ook in 1773 hebben er herstellingen aan dit orgel plaats gehad, want in het volgend jaar werden hiervoor betalingen gedaan aan den orgelmaker Jan Assendelft en aan J. de Velle, als voogd over den minderjarigen Sanuel Assendelft, voor reparatiën in genoemd jaar, alsmede aan Hendrik Blokz, orgelmaker te Amsterdam, voor het stellen (= stemmen) van het orgel ²⁾.

Bij de bekende ontploffing van het kruitschip op 12 Januari 1807 des namiddags om 4 uren werd aan kerk en orgel groote schade aangericht; de orgelmaker R. van Arkel, die juist op dat oogenblik in het ruigwerk aan den arbeid was, meende, dat het orgel totaal uit elkaar werd geslagen, zoo hevig was de losbarsting.

In 1808 werd de aangerichte schade door genoemden Rijk van Arkel, het timmerwerk door Barendregt hersteld, terwijl het schilderwerk door Jacob Le Fier, die tevens de zooeven besproken wapens der kerkmeesters aanbracht, verricht werd; ten slotte deelen wij nog mede, dat het orgel in 1843 opnieuw hersteld is, welk werk in 1847 werd voortgezet en de som van 7643 gulden beliep.

In de kamer der gemeente-commissie hangen eenige schilderijen, waaronder er zich een bevindt, dat ons een gezicht geeft van de kerk en het orgel, waarvan de vleugeldeuren, zoowel de bovenste als de onderste nog duidelijk zichtbaar zijn; verder bevinden zich daar nog twee ingeraamde en achter glas geplaatste waterverfteekeningen, waarvan de eene ons vertoont de bewuste zeven wapens der kerkmeesters: Cornelis van Dorp — Jacob Jansz. van den Berch — Arent Dirksz. van Cortenbosch — Pieter Joosten Warmont — Gerijt Matheusz. Tollenaar — Gerijt Bontius -- en Mathijs Willemsz. van Tol, met het onderschrift: *»Wapens der Heeren Kerkmeesteren van de Hoofdkerken der stad Leyden, ten Tijde der plaatsing en oprigting van het orgel in de Pieterskerk in de Jaaren 1639, 1640, 1641,»* terwijl de tweede teekening de wapens weergeeft der heeren: Mr. Isaak van Buren — Mr. Pieter Marcus — Mr. Mathias Temminck — Mr. P. Pompe van Meerdervoort — E. H. J. Cunaeus — en A. P. J. Drabbe met de toelichting: *»Wapens der Heeren Kerkmeesteren van de Hoofdkerken der stad Leyden, ten Tijde der Vernieuwing van het orgel in de Pieterskerk in den Jaare 1808.»* Deze waterverfschilderingen, die voor het nageslacht zijn behouden gebleven, werpen eenig licht op den bouw en datum van het orgel.

Het is van algemeene bekendheid, dat certijds in kerkgebouwen niet alleen begraven, maar ook gedenkteekenen of wapenborden ter herinnering

1) Kerkarchief.

aan overledenen werden opgehangen, hetgeen ook in de St. Pieterskerk geschied is; wij betwijfelen echter, of daarvoor oorspronkelijk moest worden betaald, aangezien wij in eene orde op het begraven van den 23 Juli 1663, welke den 26 Juli d. a. v. »na voorgaande klokkengeslag ter poeye van het »Raadhuis'' voor het volk werd afgelezen, vinden vermeld, dat om de geleidelijk ingeslopen misbruiken tegen te gaan en verbetering te brengen in de kerkelijke inkomsten, voortaan »van ieder vierkant wapen, 't welk »op iemands begrafenis in de Kerk werd opgehangen, ten behoeven van »de Kerken zal betaald worden 25 guldens, ende van een wapen in eene »kas hangende 50 guldens. ¹⁾

In eene memorie van kerkmeesters der hoofdkerken binnen Leiden, van 1794 dagteekenend, zien wij, dat deze prijzen verhoogd waren en voor het ophangen van wapens reeds *f* 75,— moest betaald worden, terwijl zij daarin voorstellen die som te verdubbelen en te brengen op *f* 150,—; verder vernemen wij daaruit, dat er gemiddeld twee wapens per jaar werden opgehangen en voor wapens boven de ordinaire maat met de kerkmeesters werd geaccordeerd.

Dat de overheid tot dusdanige maatregelen overging, laat zich begripen, als men weet, dat hun aantal onrustbarend vermeerderde; in 1795 zijn de houten wapenborden en rouwkasten in overgrootten getale uit de kerk verwijderd, zoodat thans nog slechts een 20 tal steenen gedenkteeken (behalve de later aangebrachte) aanwezig zijn, waarvan eenige wijzen op het einde der 16e eeuw, de overige meest alle van 1620—1650 dagteeken.

Over het algemeen munten zij niet uit door architectonische schoonheid; twee daarvan werden in 1819 uit de O. L. Vrouwekerk in de Haarlemmerstraat naar deze kerk overgebracht, namelijk die van Josephus Justus Scaliger en van Carolus Clusius ¹⁾.

Was, zooals wij reeds zeiden, in de 17e eeuw de eentonige naaktheid der kerkmuren door het aanbrengen van boven beschreven gedachtenistafels en wapenborden eenigszins getemperd, ook het aanbrengen van gildeborden heeft daartoe het zijne bijgedragen; behalve de beide vroeger reeds vermelde van 1581, het eene geschonken door het weversgild, het andere door het schoenmakersgild, vinden wij er nog een van het jaar 1602 van het metaalbewerkersgild, een van 1610 van het kleermakersgild en een, daar geplaatst door het timmerliedengild in 1648.

Het eerstgenoemde is rijkelijk voorzien van en versierd met metalen voorwerpen, gegroepeerd en gerangschikt om een opschrift, waarvan het bovenschrift luidt:

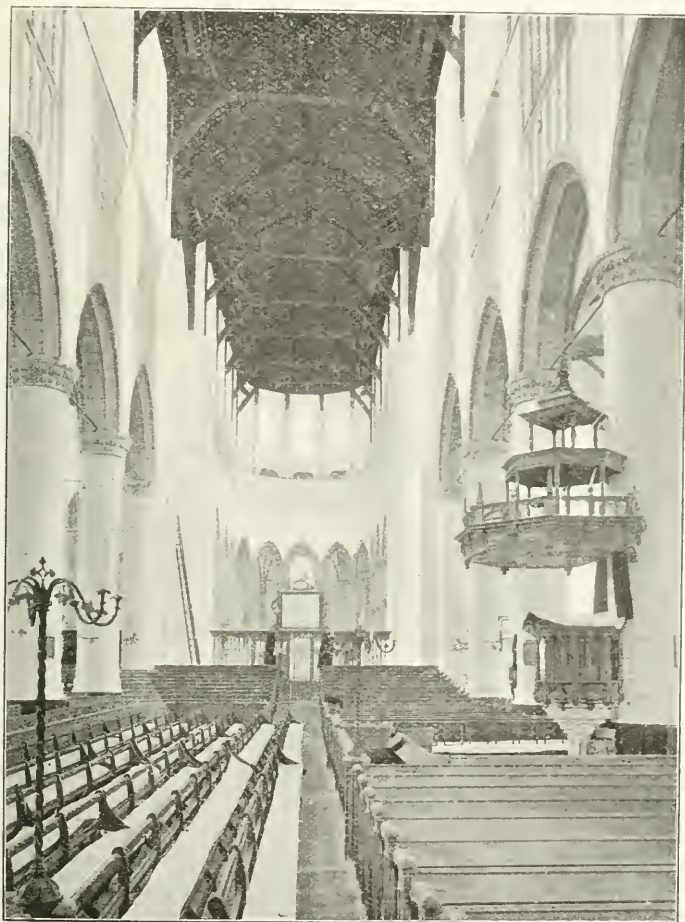
»Tewoord Gods es een onblusschelig vuyr'', terwijl het tot onderschrift heeft:
»Ter Eeren Gods, en gedachtenis gestelt bij C. J. Morich, J. A. van

1) Van Mieris: »Beschrijving der stad Leyden''. Deel 1 — Bladz. 83.

»Bolch, Ja. D. va Overkerck, Pa. w. va Breda, Ma, Neef van Saellinge,
»ende gildebroeders". 1).

Het tweede bord bevat kleermakers-attributen en kleedingstukken als
omlijsting van een groot opschrift, waarvan het bovenschrift het volgende is:

»So ghij eenen naeckten siet, soo cleet hem. Iesa — 58 — v. 7".

Het onderschrift luidt:

»Keindern Jacobs van Sonneveldt,

»Matys, Jansz. melk stop,

„Frans. Jansz. Bors.

»Jan Ariaens,

»Z van Os." 1).

1) Voor de beschrijving der monumenten verwijzen wij hen, die omtrent dit

Het bord van het timmerliedengilde, versierd met timmermansgereedschappen en met een wapen, waarin passer, schietlood, hoek en maatstok, draagt tot opschrift:

»Die op den santgront bout doet dwaeslick».

en tot onderschrift:

»Geschonken uut Jons' —

»ten Milt van I. I. D

»Mey ter Eerren Josephs

»Gill' 1).

Werden de muren der kerk met gilde- en wapenborden gesmukt, nog op andere wijze trachtte men het inwendige een goed en helder aanzien te geven: zoo lezen wij in het kerkarchief, dat Huig Janse van Soest voor het afbikken van alle pilaren in de St. Pieterskerk tot aan de bovenkanten der basementen 75 gulden rekent, een en ander netjes en zuiver gedaan, zooals het hem volgens monster zal worden aangewezen; doch daarenboven moet hij nog een half vat goed bier voor zijne knechts ontvangen. Den 11^{en} Augustus 1661 werd hij uitbetaald.

De afgebikte pilaren bleven niet steeds in dezen toestand, want in het archief vinden wij in de 18^e eeuw herhaaldelijk posten voor het afragen, afvegen, schoonmaken en witten der St. Pieterskerk.

Ook komen daarin meermalen posten voor van uitgaven voor herstellingen aan het uitwendige gedeelte; zoo lezen wij, dat Jan Jansz. Dou, gezworen landmeter, op den 30^{en} Juni 1690 het dak van het noordeinde der kerk gemeten heeft, en wel ten verzoeken van den loodgieter Jan Willemsz. van der Pluijm; uit de door den landmeter vervaardigde teekening bedroeg de oppervlakte $19\frac{3}{4}$ vierkante roeden. Vermoedelijk is deze opmeting geschied, ten einde het dak van eene nieuwe leibedekking te voorzien. Het zou ons te ver voeren, indien wij hier alle herstellingen, veranderingen of vertimmeringen, voor zoover het kerkarchief daarover licht verspreidt, wilden aanhalen, waarom wij hier slechts eenige hebben aangestipt.

Aangezien het onderhoud van een gebouw als de St. Pieterskerk steeds schatten gelds vereischt, begon men reeds vroegtijdig, klaarblijkelijk om de inkomsten der kerk te vermeerderen, de omliggende gronden te benutten, om particuliere woningen op te bouwen; waarschijnlijk is dit betreurenswaardig gebruik om fraaie monumenten geheel of gedeeltelijk door ombouwing aan het oog te onttrekken bij de St. Pieterskerk reeds in 1593 begonnen.

1) Onderwerp meer wenschen te weten, naar het werk van den Heer Mr. K. J. F. C. Kneppelhout van Sterkenburg, getiteld: »De gedenkteekenen in de Pieterskerk te Leyden». 1864.

1) Deze gildeborden zijn gerestaureerd, zoodat wij aan de juistheid van sommige opschriften mogen twijfelen.

In het midden der 17^e eeuw, uit welken tijd de woningen dateeren, welke thans nog aan het koor staan, werd de kerk gaandeweg bijna geheel ombouwd en ontstond de toestand, zooals men dien in het midden der 19^e eeuw heeft gekend.

Tusschen deze door het kerkbestuur gebouwde woningen werd, grenzende aan de zuidzijde van het koor, in 1675 de tegenwoordige kamer der Gemeente-Commissie gebouwd; waar deze voor dien tijd hare vergaderingen heeft gehouden, is ons onbekend.

Deze kamer, een ruim vertrek met een schulpvormig gewelf van hout, waarop een groot aantal geschilderde wapens voorkomen, heeft een steenen schoorsteen, waarvan eene schildering van een bijbelsch landschap, geflankeerd door in hout gesneden wapens met onderschriften, het bovenstuk vormt.

Dagteekent de schoorsteen van 1675, de gewelfschilderingen daarentegen zijn iets later aangebracht. Het buffet met de in het vertrek aanwezige kasten en houten lambrizeering wijzen op de 2^e helft der 18^e eeuw, ongeveer 1760.

Onder het meubilair, dat de kamer tot sieraad verstrekt en tegen een goudleeren behang is aangebracht, noemden wij in den aanvang van ons opstel reeds de schilderij, voorstellende de St. Pieterskerk vóór de instorting van den toren. Dit schilderstuk op paneel moet naar onze meening dagteekenen uit het midden der 18^e eeuw, zoodat het dus eene kopie moet zijn van eene andere schilderij, of naar bestaande platen moet zijn vervaardigd.

Het eveneens reeds vermelde tableau, voorstellend de westzijde van het middelschip met het in de kerk aanwezige oorspronkelijke orgel, vertoont nog de vier vleugeldeuren, welke het eertijds bezat; een andere schilderij van het orgel vertoont daarentegen deze deuren niet meer, is slecht van teekening en van schildering en heeft bovendien nog eene fout in het groote opschrift.

Verder bevinden zich nog in deze kamer twee borden, bevattende de namen van de kerkmeesters der hoofdkerken der stad.

De namen zijn op perkament geschreven, hetwelk op hout is bevestigd; het eerste bord loopt van 1532 tot en met 1733 en is in 1714 vervaardigd, terwijl het andere de namen bevat van af het jaar 1734 tot en met 1868 en in 1734 gemaakt is ¹⁾.

Het jaar 1595 wordt gemist, doch de namen der kerkmeesters van dat jaar zijn bij J. Jz. Orlers te vinden.

De uitbouw in den zuidwesthoek van het koor, door ons in den aanvang »sacristij» genoemd, is thans ingericht tot kerkarchief; evenals van Mieris zijn wij de meening toegedaan, dat door de beeldstormers vele oude boeken en waardevolle registers zijn vernield of zoek gemaakt,

1) De borden zijn in de aangegeven jaren vervaardigd, het eerste door T. Reets, het tweede door J. de Groot, doch de jaartallen en namen werden later ingevuld.

te meer daar van den opbouw der transepten geen enkel schriftelijk bewijs is teruggevonden ¹⁾).

Het weinige dat vermeldenswaard is, deelen wij daaruit mede:

In portefeuille bevinden zich eenige weinig belangrijke afbeeldingen, o.a. van den klokkentoren en van de klok, welke eertijds buiten de kerk in den toren heeft gehangen; deze teekening is van 1761 en onderteekend: G. van der Loon. Bij de teekening der klok staat vermeld, dat haar middellijn 5 voet en 9 duim was en dat haar omtrek 216 $\frac{6}{7}$ duim of 18 voet en $\frac{6}{7}$ duim bedroeg.

Eene andere teekening van een wanstaltig portaal is door een zekeren Xavery vervaardigd; moge deze ook al een nazaat zijn der groote beeldhouwers van dien naam, hunne artistieke gaven bezat hij geenszins.

Aan den zuidbeuk van het koor hangen de grondplannen van de vier kerken, waarvan de 3 eerste geteekend zijn door M. v. Beerendregt 15.3. 1797, de Marekerk door A. van Warendorp Jansz. 15.3. 1797 ²⁾).

Behalve voor de gewone godsdienstoefeningen werd van de St. Pieterskerk herhaaldelijk gebruik gemaakt voor plechtigheden, waarbij eene groote plaatsruimte noodzakelijk was.

Zoo hield in het jaar 1725 de hoogleeraar Fabricius op den gedenkdag van het 150 jarig bestaan der Leidsche academie in dit kerkgebouw eene plechtige feestrede.

In 1775 bij gelegenheid van het tweede eeuwfeest der hoogeschool werd in dezelfde kerk eene redevoering uitgesproken door den rector der academie, professor Gaubius, en een Latijnsch gedicht voorgedragen door den hoogleeraar A. van Roijen, telkens ten aanhoore van een zeer talrijk en onderscheiden auditorium, waaronder zich bij deze laatste gelegenheid ook de stadhouder, Prins Willem V, bevond.

Op den 17^{en} Juli 1795 werd hier ook het Alliantiefeest gevierd met eene redevoering van den burger Jan ten Brink; op 11 December 1799 was burger van Hees hier aan het woord en achtereenvolgens hadden in dit kerkgebouw op 3 November 1812, op 6 November 1815, op 8 Februari 1825, in 1830 bij den uittocht der studenten (jagers), bij hun terugkeer in 1831 enz. plechtige bijeenkomsten plaats, waarbij telkenmale het fiere gebouw talrijke scharen binnen zijne grijze muren aanschouwde.

Ten einde een juist inzicht te geven in de zaken, die wij nog hebben mede te deelen, dienen wij terug te keeren tot het jaar 1795.

De nieuwe leer van »Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap», die in de hoofdstad van Frankrijk had wortel geschoten en zich van daaruit over de omringende landen op de vleugelen van den wind had verspreid en gretig werd aangehangen door lieden van allerlei slag, verwoede vijanden van elk aristocratisch onderscheid, was oorzaak dat een nieuwe storm

1) In het gemeente-archief bevinden zich Kerkmeesters-rekeningen uit het eind der 14e en het begin der 15e eeuw. (Red.)

2) Beiden waren timmerbazen, aan de kerk verbonden.

losbrak, thans niet gericht tegen beelden en sieraden der kerk, maar tegen alle kenteekenen van adeldom en patricische geboorte.

Dra, nadat Mr. Pieter Paulus hieromtrent zijn bekend edict had uitgevaardigd, werden al deze teekenen van gezag, van rang en grootheid uit de kerk verwijderd, doch een daarvan, het wapenbord van »Duyvenboden" werd, dank zij het greintje gevoel, dat der vernielende schare nog was bijgebleven, voor de nakomelingschap gespaard.

Zoo is thans de St. Pieterskerk dus voor de tweede maal van hare sieraden ontdaan, nu echter voor goed, daar het begraven in de kerk verboden is, en het aanbrengen van wapenschilden en het plaatsen van monumenten geen reden van bestaan meer heeft.

Op het einde der 18e en in het begin der 19e eeuw zijn evenwel nog eenige gedenkteekenen in de kerk opgesteld, die men in het reeds aangehaalde werk van Kneppelhout vermeld vindt.

Voor de gedenkteekens voor Gerardus Meerman (1759) en Johannes Meerman (1820) werden de muren van de kerk uitgekapt.

Ten slotte kunnen wij nog mededeelen, dat op een in den muur gemetselden steen de volgende regelen zijn gebeiteld:

»Het inwendige van dit kerkgebouw vernieuwd, door vrijwillige bijdragen van gemeenteleden, ter gedachtenis aan den XXIV July MDCCCLIX, toen Dr. E. Laurillard zich opnieuw als leeraar aan de gemeente van Leiden verbond, MDCCCLX.»

Het was tengevolge van het besluit van den bijzonder populairen predikant Dr. E. Laurillard, om een beroep naar elders niet aan te nemen, maar zich aan de Leidsche hervormde gemeente te blijven wijden, dat kerkvoogden zich genoopt zagen de inwendige meubilerings der kerk, indien wij ons zoo mogen uitdrukken, geheel te vernieuwen.

De overoude zitplaatsen en eikenhouten banken werden afgebroken, de zerken gelicht, de jarenlange rust der overledenen gestoord, hunne assche verspreid, hun gebeente zonder onderscheid van rang en stand, van rijken en armen, van geleerden en ongeletterden, van beroemdheden en van hen, die in vergetelheid hun levensdagen geëindigd hadden, verzameld en gebezemd in één gemeenschappelijke kuil.

En toen de omgegraven kerkgrond weder tot rust was gekomen, de grafzerken weer hun vroegere plaatsen hadden ingenomen, en de tombe van van Kerkhoven ¹⁾ haar nieuwe standplaats had verkregen, werden meer moderne zitplaatsen getimmerd en nieuwe banken opgericht, een en ander met nieuwerwetsche kleuren beschilderd, terwijl ter herinnering hieraan bovengemelde steen in 1860 in den muur werd gemetseld.

De vreugde over het behoud van den gevierden en geachten predikant

1) De graftombe van Jan van Kerkhoven stond eertijds onder het groote orgel; zij is vervaardigd door Rombout Verhulst, die op 1 October 1663 daarvoor 200 gulden genoot.

was evenwel slechts van korten duur, want reeds twee jaren later, toen Laurillard naar Amsterdam werd beroepen, nam hij het beroep aan en vertrok in het begin van 1862 naar de hoofdstad.

En deze verandering, die het inwendige der kerk onderging, was niet de laatste, want nog meermalen na dien werden zerken opgebroken en verplaatst, banken en zitplaatsen bijgetimmerd en gesteld, terwijl in 1851 in de kerk gas werd aangelegd, waarop den 12^{en} Juli van het volgend jaar de koperen kronen en het ijzerwerk, waaraan zij hingen, alsmede de in de kerk aanwezige koperen blakers voor oud metaal werden verkocht.

Te dien tijde had het algemeene grondplan der kerk een gansch ander aanzien dan ten huidigen dage; toen immers was zij bijna aan alle zijden met woningen ombouwd en waren slechts de transeptgevels, de zuidzijde der doopkapel en de westzijde van het westportaal vrij gebleven; echter nog niet geheel, want tusschen de contreforten der zijbeuken van het zuidertransept bevonden zich nog beenderhokken en schuthokken. Op dat tijdstip ook waren de zijbeuken van het noorder- en zuidertransept, de plaatsen dus, waar thans de gedenkteekenen van van Kerkhoven en Boerhaave staan, door een muur van het overige gedeelte der kerk gescheiden, welke ruimten, hoewel ten onrechte, kapellen werden genoemd, terwijl toen de oostelijke wand van den kooromgang en de zuidelijke muur der zuidwestelijke doopkapel nog ingangen bezaten.

Thans is dit alles veranderd en is voor de St. Pieterskerk een nieuw stadium van bloei aangebroken, toen naar aanleiding van verschillende kunstbeschouwingen van de hand van den lateren Referendaris der afdeeling Kunsten en Wetenschappen in 1874 eene Commissie van Rijksadviseurs voor de monumenten van geschiedenis en kunst werd opgericht; toen brak alom in den lande zich de meening baan, dat kunst wel degelijk is regeeringszaak, toen eerst begon men grondig te beseffen, dat het onderhoud van oude gebouwen en monumenten op gansch andere wijze diende te geschieden dan tot heden het geval was geweest, toen ook kwam over menig college, aan wiens zorgen de instandhouding van een kerkgebouw was toevertrouwd, als het ware eene openbaring en werd menige restauratie begonnen, die het betreffende bouwwerk naar alle regelen der kunst verfraaide en in zijn oorspronkelijken toestand terugbracht.

Ook onze St. Pieterskerk trok haar voordeel uit dezen blijden ommekeer der volksopinie en belangrijke herstellingen, zoowel in- als uitwendig, brachten haar in de laatste jaren terug tot haar bloeienden toestand van weleer. De woningen aan de westzijde der transepten, die den vrijen blik op de kerk benamen, werden afgebroken en daarachter kwamen de buitenmuren in betreurenswaardigen toestand te voorschijn; thans echter zijn die grootendeels hersteld en de vensters van traceeringen voorzien. Ook werden toen de later gemaakte toegangen in den oostelijken muur van den kooromgang en den zuidelijken wand der doopkapel gedicht, de beenderhokken tegen het zuidertransept verwijderd, de muren, die de zijbeuken der

transepten tot z.g. kapellen vervormden, afgebroken en de kolommen in de kerk van hunne kalklaag ontdaan, welk laatste werk vooral het inwendige der kerk zeer heeft verfraaid en haar fraaie lijnen beter tot haar recht heeft doen komen.

Doch veel te doen blijft nog over.

Zoolang de restauratie der St. Pancras- of Hooglandsche Kerk met behulp eener rijkssubsidie voortduurde, zoolang werden de tot heden uitgevoerde herstellingen aan de St. Pieterskerk geheel door de kerkelijke gemeente bekostigd; doch thans nu de werkzaamheden aan het gesubsidieerde kerkgebouw voltooid zijn en de rijkstoelage daardoor van zelf ophoudt, thans zouden de kerkvoogden deze bijdrage van het rijk gaarne op de St. Pieterskerk zien overgebracht. Te dien einde hebben zij daarom restauratie-teekeningen met eene begroting der kosten van eene algeheele herstelling van het overige deel der kerk in gereedheid doen brengen en koesteren zij de hoop, gesteund door eene flinke subsidie van 't rijk, de aangevangen herstellingen met verdubbelde kracht te kunnen voortzetten, opdat dit historisch monument, wiens lotgevallen zoo nauw zijn saangeweven met de geschiedenis der stad, in zijn ouden luister hersteld, nog lange jaren Leiden tot roem en tot sieraad moge verstrekken. En wordt de verlangde en nuttige rijksbijdrage verkregen, zoodat ook van rijkswege contrôle kan worden uitgeoefend op eene degelijke en grondige restauratie overeenkomstig de eischen der architectuur, dan durven wij in overweging geven, niet alleen de nog te herstellen contreforten te restaureeren met leien kapjes, voorzien en versierd met looden bloemen, maar tevens de reeds gewijzigde als de oorspronkelijke te veranderen.

Naar onze bescheiden meening zou het dan eveneens aanbeveling verdienen meerdere teekeningen te ontwerpen voor de venstertraceeringen, aangezien de reeds vrij talrijk uitgevoerde slechts twee verschillende patronen te zien geven, hetgeen in de kerk een eentonig gezicht oplevert, welk gemis aan verscheidenheid trouwens in geenen deele valt overeen te brengen met de rijke verbeeldingskracht der vroegere bouwmeesters.

Wij zijn thans het einde genaderd van de beschrijving der gebeurtenissen en lotgevallen van de Leidsche St. Pieterskerk, alsmede van haar vroegeren en tegenwoordigen bouwtrant; wij meenen echter hiermede, zoowel als met de mededeeling en bespreking van eenige harer sieraden en kostbaarheden van heden en uit het verleden, geenszins aanspraak te mogen maken op volledigheid; integendeel wij zijn zelfs overtuigd, dat nog vele gegevens aanwezig zullen zijn, die — hadden wij ze gekend — bij genoegzame belangrijkheid door ons zouden zijn opgenomen, ten einde deze verhandeling vollediger en daardoor belangrijker te maken. Maar desniettegenstaande koesteren wij de verwachting door het weerleggen der beweringen der oude kroniekschrijvers, door het bespreken der ons bekende zaken en het vergaderen van hetgeen op verschillende plaatsen en tijden daaromtrent geschreven is, de belangstelling voor dit fraaie, middeleeuwsche bouwwerk bij velen te hebben gaande gemaakt en degenen, die de

St. Pieterskerk nader willen leeren kennen en bewonderen, geen ondiens te hebben bewezen.

's-Gravenhage, Januari 1904.

ADOLPH MULDER.

Noordwijk-Binnen.

Bij het vertimmeren van den zeskanten renaissance-preekstoel in de Ned. Herv. Kerk zijn vijf zijden van een vroegeren gothieken preekstoel voor den dag gekomen. Op elke zijde komen twee ondiepe vlakke nisjes voor, van boven halfcirkelvormig, met omlopend schaafje. Op de staande kanten kan men de moeten zien van thans verdwenen kolommetjes. De eikenhouten schotjes zijn aan de buitenzijden geverfd, n.l. de ondiepe nisjes donkerblauw, het schaafje heldergeel en 't overige roodbruin.

Als merkwaardigheid zullen die vijf zijdes in de kerk bewaard blijven.

(*Bouwk. Weekblad. 5 Dec. 1903*).

Restauratie der Karolingische Kapel te Nijmegen.

In de raadszitting van 9 Januari l.l. werd besloten een som van *f* 5774 beschikbaar te stellen voor de restauratie van dit eervwaardig gebouw. De kosten van dit werk zullen verdeeld worden over twee jaren, waartoe op de begroting van 1904 een bedrag van *f* 3300 zal uitgetrokken worden.

VAN SCHEVICHAVEN.

Gebrandschilderde Kerkramen te Oudshoorn.

Te Oudshoorn is in het afgeloopen jaar een Commissie tot stand gekomen, welke zich beijvert gelden bijeen te brengen om de fraaie, doch in verval zijnde, gebrandschilderde vensters in de Ned. Herv. Kerk voor ondergang te behoeden.

Commissieleden-adviseurs zijn de H.H. Dr. A. Bredius, Dr. Corn. Hofstede de Groot en Mr. J. C. Overvoorde, en leden de H.H. B. C. Baron van Reede van Oudshoorn, Eerevoorzitter (Assen), — Dr. J. F. L. Boonacker, Voorzitter, — H. H. van der Kloot Meyburg, Penningmeester, — W. M. C. Regt. Secretaris, — J. W. C. Bloem (den Haag), J. W. O. Clant, C. den Hertog, N. D. Kemink (Allen aan den Rijn), Dr. H. J. van Nieuhuys (Zierikzee), Ds. A. F. Kamp (Zwolle), en Ds. J. A. Böhlinger (den Haag).¹⁾

De Commissie heeft tot genoemd doel een fraaie circulaire verspreid en mag tot dusverre met voldoening op haar arbeid terugzien. Circa $\frac{3}{4}$ van het vereischte bedrag is bijeen, dank zij o. a. den steun van H. M. de Koningin,

¹⁾ Een lid, de Heer C. C. Krom, oud-secretaris kerkvoogd (te Nijmegen), is sedert overleden.

H. M. de Koningin Moeder, Z. K. H. Prins Albrecht van Pruisen, de Prov. Staten van Zuid Holland en de gemeente Oudshoorn.

In de verwachting dat de resteerende ruim *f* 2000. — alsnog zullen kunnen worden gevonden, is het werk der restauratie inmiddels opgedragen aan den op dit gebied zoo kundigen Heer J. L. Schouten te Delft.

Behalve naar de mededeelingen, voorkomende in het Bulletin van 1902 (jaargang III) blz. 284—288), — wordt verwezen naar bijgaand rapport van den Heer Jos. Cuypers.

»Gebrandschilderde vensters uit deze periode (1666—1671) zijn in ons vaderland zeer schaarsch en zulk een groot en geheel compleet werk, de behandeling van gansch een kerkgebouw vindt zijn weerga niet.

De compositie, in den stijl van dien tijd, is met talent uitgevoerd, de meeste onderdeelen van figuren en kartels, die de heraldische schilden (de hoofdmotieven) omgeven, zijn met smaak en zorg zeer schoon geteekend.

Alleen de talrijke grootere en kleinere wapenschilden zijn in kleur uitgevoerd; al het overige is in grisaille. Deze grisaille is het, die juist door haren aard meer aan vergankelijkheid is blootgesteld, dan krachtiger behandeld glas uit vroegere perioden.

De vensters hebben alle min of meer geleden, vooreerst door het verdwijnen van 't grisaille-schilderwerk op sommige plaatsen, maar nog veel meer door het breken, bersten en daarna uitvallen der ruitjes.

Dikwerf werden stukken wit glas voor de uitgevallen beschilderde in de plaats gezet, en heeft de dorpsschilder zich ten taak gesteld het alsdan ontbrekende in de teekening op zijn manier bij te schilderen in olieverf.

Meer algemeen hebben de vensters hun rustig voorkomen verloren door de herstelling, welke in 1865 door Amsterdamsche kunstenaars werd ten uitvoer gebracht, wier werk op afstand reeds zoo goed te onderscheiden is van de origineele behandeling door verschil in toon van het grisaille en valsche schelle kleuren in de wapens.

Thans zijn nog talrijke gebroken ruitjes aanwezig, waarvan een deel reeds is uitgevallen en die aan het gevaar blootstaan verder verloren te gaan, omdat de oude loodzetting hare kracht verloren heeft om de schijfjes goed vastgeklemd te houden.

De herstelling is dringend noodzakelijk. Zij zoude alleen aan zeer zaakkundige glasbranders, die speciaal 17de-eeuwsche grisaille werk reeds hebben behandeld, mogen worden toevertrouwd en zoude in ongeveer twee jaar ten uitvoer kunnen worden gebracht.

Aangezien deze 17 vensters werden geschonken o. a. door Prins Willem Hendrik van Oranje (1667), door 't Hoogheemraadschap Rijnland, door de Stemhebbende steden van Holland, door Burgerlijke en Kerkelijke Gemeente en door de verschillende geslachten uit dien tijd, welke hier hooge ambten vervulden, zooals van Reede van Oudtshoorn, werd allereerst tot Hare Majesteit de Koningin, dan tot verschillende personen en besturen, grootendeels met goed gevolg, het verzoek gericht om zich de schenking

hunner voorgangers te willentr aanekken en de herstelling te bevorderen.

De Burgerlijke Gemeente heeft toegezegd een bedrag van *f* 425. —, de Ambachtsheer van Reede van Oudtshoorn een bedrag van *f* 300. — en een Gemeentenaar een bedrag van *f* 400. —.

Hoewel de belangstelling nog door meer en ruimer giften zal blijken, blijft evenwel een groot deel der vensters thans verstoken van bepaalde begunstigers, zoodat de middelen van Kerkvoogden en Notabelen niet voldoende zullen zijn om daarmede het zoo noodzakelijke werk te voltooien.

Aan verder uitstel mag niet worden gedacht, omdat daardoor het origineele werk gaandeweg verdwijnt."

Oudshoorn.

W. M. C. REGT.

Ned. Herv. Kerk te Rheden.

Nu de uitwendige restauratie van de kerk (uit 1505) gereed is, wensch het kerkbestuur die van den 12en eeuwschen tufsteen toren ter hand te nemen en heeft het bestuur zich tot den raad gewend om den toren aan de kerkelijke gemeente af te staan. Het rijk heeft voor de restauratie *f* 9300. — beschikbaar gesteld, te verdeelen over vier jaren.

Uit Rotterdam.

Rotterdam bezit weinig monumentale gebouwen of museums. Dit is van algemeene bekendheid. Onder deze bekleed het Schielandshuis (Museum Boymans) eene voorname plaats. Men is bezig het oud archief, het eigenlijke sousterrain van museum Boymans in te richten voor tentoonstellingslokalen, bevattende vele bijeenvergaarde oude merkwaardigheden uit Rotterdam. Jammer dat niet een paar lokalen disponibel kunnen zijn om daar ook eenige belangrijke afgietsels te plaatsen van oude kunstvoorwerpen. Betrekkelijk gemakkelijk en goedkoop te bekomen, zou het voor eene stad van 350.000 inwoners toch geene overdreven luxe zijn. Moet men een beeldhouwer of ander vakman iets opdragen, voorbeelden om aan te toonen hoe onze voorvaderen zulks zouden doen, zoo onmisbaar om iets goeds modern voort te brengen, vindt men in deze stad zoo goed als niet.

En dat men er zich voor dergelijke kunstzaken niet te warm maakt, bewijst het feit dat men den schoonen gevel van het museum Boymans, opgetrokken in duren en fraaien zandsteen, wederom opnieuw geverfd heeft, zonder dat noch in den Raad, noch in een courant, (de *Maasbode* voor zoover ik gezien heb alléén uitgezonderd), noch van een of ander kunstlichaam één woord van protest tegen dit euvel vernomen is. Te Haarlem is men bezig aan 't stadhuis, den geverfden zandsteen van de verflaag te ontdoen, te Rotterdam *denkt* men er naar 't schijnt zelfs niet over. Men heeft wel

wat anders te doen! en haalt glimlachend de schouders op als een of andere dweepzieke op dergelijke beuzelingen acht geeft.

Toch bezitten wij verschillende vereenigingen op gebied van kunst alsook mannen die anders willen, en gelooven dus dat ook op dit terrein betere tijden voor Rotterdam in 't verschiet zijn.

JAC. V. GILS.

Toren te Soest.

Door het rijk is eene bijdrage van de helft in de kosten van de restauratie van den toren, begroot op 10.000 gulden toegezegd, op voorwaarde dat de restauratie zal geschieden volgens de door de regeering goedgekeurde plannen.

De graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim te Utrecht.

Als de schrijver van het *Magnum chronicon Belgicum* op het jaar 1423 verhaald heeft ¹⁾, hoe bisschop Frederik van Blankenheim op het kasteel Horst overleden was, voegt hij er bij: »Sepultus in Cathedrali ecclesia sub tumba valde sumptuose elaborata cum subsequenti epitaphio, in quo gesta sua lucide patent". En dan volgt het twaalfregelige Latijnsche grafschrift, dat ik hier (na verbetering van verscheidene zinstorende drukfouten) volgen laat:

»Praesul magnificus de Blanckenheim Fridericus,
 Nobilis ex genere, conditur hoc opere.
 Kovort ablatum revocans vi, Drent comitatum
 Reddidit ecclesiae; junxerat et patriae
 Gronynghen pridem refugam; construxit et idem
 Halten, sed Kuynre duxit ad haec emere;
 Terram Stellingwerff domuitque cremando Scoterwerff:
 Sic nocuit nocuis, profuit innocuis.
 Fregit Rinensteyn pro demeritis et Eversteyn.
 Annis ter decem rexit hic ante necem;
 X bis C que quater semel M dum scribitur et ter,
 Octobris nono cessit agone bono".

De schrijver is van zijne zaak blijkbaar tamelijk zeker: niet alleen vermeldt hij zonder blikken of blozen de graftombe in den Dom, die hij

1) Magn. chron. Belg. p. 372.

zelfs als »valde sumptuose elaborata» prijst; maar de mededeeling van het lange grafschrift, dat er op of bij geplaatst was, schijnt de zaak boven allen redelijken twijfel te verheffen. Toch is eene dergelijke tombe in onzen Dom niet bekend; wat meer zegt reeds de bekende Arnoldus Buchelius, die in de laatste jaren der 16e eeuw de monumenten van den Dom nauwkeurig beschreef, maakt van haar volstrekt geene melding. Hoe dit te verklaren?

De beeldstormerij natuurlijk! zal menigeen schouderophalend zeggen: gewis hadden deze lieden het bijzonder op bisschopsgraven gemunt! Ik geloof niets van zulk eene oorzaak van het verdwijnen der graftombes. De beeldstormers zullen natuurlijk ruw genoeg te werk zijn gegaan; ze hebben ongetwijfeld menig kunstwerk stukgeslagen en onherstelbaar beschadigd; zij zullen menig heiligenbeeld, dat binnen hun bereik was, van zijne hooge standplaats afgeworpen en verbrijzeld hebben; ze hebben stellig ook menige kostbare altaartafel stukgeslagen, en ze zullen de rijke ornamenten der sacramentshuisjes niet gespaard hebben. Dit is te betreuren. Maar voor het afbreken van steenen graftombes van bisschoppen hadden zij (gesteld dat zij er lust toe gevoeld hebben) eenvoudig geen tijd, evenmin als voor het zorgvuldig uitpeuteren der prachtige koperen grafzerken, die in alle Utrechtsche kerken ontbreken en die stellig een later geslacht (meer dan de beeldstormers tuk op winstbejag) zorgvuldig verwijderd en te gelde gemaakt hebben zal. Wat ik hier zeg, kan ik althans grootendeels bewijzen.

De verdwijning van bisschop Frederiks tombe staat niet op zichzelf: nagenoeg alle grafzerken en grafschriften onzer oude bisschoppen zijn uit den Dom spoorloos verdwenen, en zelfs geheele graftombes, zooals die van bisschop Rudolf van Diepholt en anderen, deelen in dit lot. Maar Buchell vermeldt deze toch nog; zij hebben dus nog minstens dertig jaren na de beeldestormerij bestaan. Wanneer en hoe ze verdwenen zijn, is thans niet te zeggen; maar de rampzalige geschiedenis van bisschop Frederiks tombe kan ik thans verhalen.

Den 28en November 1586 »compareerden voir mijn heren schout ende burgemeesteren Coenraet Strick, anderde cameraer, ende verclairde, also tsijnre kennisse gecommen was, dat in de Domkercke sekere tombe van bisscop Frederick van Blanckenheim gebroken was, ende dat sommige zijn persoon daerin souden willen wyten, als sulcx belast ofte bevolen te hebben, — dat hy daeromme protesteerde van tselve, soe hy geen last noch enich consent oft beveil daertoe gegeven hadde, ende oversulcx als buten sinen wille ende weten geschiet te zijn, geen schult noch deel dairan heeft, versouckende hiervan acte» 1). Zoo is dus de tombe van Frederik van Blankenheim vernield. Wie de schuldigen waren, blijft onzeker; maar als wij bedenken, dat het schandaal geschiedde ten jare 1586, toen de ijverige Gereformeerden, gesteund door Leycester, te Utrecht den baas speelden en

1) Raadsnotulen 28 November 1586.

vrij wat feller tegen de Roomschen optraden dan de beeldstormers in hunne onbesuisde woede hadden durven doen, dan behoeven wij wel niet te twijfelen, in welke kringen het opzet beraamd is. Maar de geschiedenis der tombe is daarmede nog niet ten einde; zij had eene merkwaardige vóór-geschiedenis.

In het midden der 14e eeuw was Robert van Arkel, de broeder van bisschop Jan, die langen tijd het Sticht had beheerd, terwijl zijn bisschoppelijke broeder te Grenoble in allen eenvoud leefde om de schulden van zijn bisdom te delgen, in de Luiksche onlusten gesneuveld. De kerkvorst wenschte zijn broeder, die hem zoo goed gediend had, nog na zijn dood te eeren: hij stichtte dus in den Dom eene kapel, waarin hij een altaar plaatste ter eere van St. Jan den Evangelist; daarvóór liet hij den overledene met alle praal bijzetten ¹⁾. En toen hij jaren later (1378) als bisschop van Luik overleed, bepaalde hij, dat ook zijn lijk daar bij zijnen broeder rusten zou in de stad Utrecht, die hij meer lief gehad had de beroemde zetel van Luik ²⁾. Naar het schijnt, zijn de beelden der *beide* broeders aangebracht op de tombe, die naar de gewoonte der tijden van zwarten steen vervaardigd was: immers toen Buchell op zijn bovenvermelden tocht den Dom bezocht, verhaalt hij het volgende: »Sepulchrum est ibidem ex nigro marmore Johannis Arquellii, elevatum tres pedes. Statuae ac episcoporum jacentium simulacra temporum mutatione sublata sunt; in circuitu vel limbo marmoris haec leguntur: *Anno dni. MCCCCLXXVII prima die mensis July obiit rev. pater Joes. de Arkel, quondam Trajectensis post Leodiensis electus eps. et comes Lossensis, cuius corpus hic sepultum est* ³⁾).

Twee standbeelden dus waren op de breede tombe aanwezig geweest. Maar het waren niet die van bisschop Jan van Arkel en zijnen broeder, maar van twee *bisschoppen*: hoe kwam de tweede kerkvorst daar? Ik zal het u zeggen.

Als Heda de begrafenis van Robert van Arkel verhaald heeft, voegt hij daarbij: »Sed ingrati cives, pristini immemores beneficii, violato postea monumento imposuerunt in illo Fredericum ex Blankenheim episcopum, sublatis clypeis alterius ⁴⁾». — allicht uit haat tegen de Arkelsche dynasten, die kort te voren ten val waren gebracht ⁵⁾. Zoo kreeg dus Frederik van Blankenheim zijne plaats in de tombe van zijn voorganger Jan van Arkel,

1) Heda, Historia. p. 243.

2) Heda, Historia. p. 246; vgl. Buchelius, ald. p. 253 noot r. Ook 's bisschops zuster Mabelia was daar begraven, die als weduwe van heer Bot ter Eeme bij haren broeder te Utrecht gewoond had. (Suffr. Petri, Appendix. p. 143 — Kemp, Heeren van Arkel. p. 65.)

3) Van Engelen, Graft en wapens. II p. 48. (HIS. Stadsbibliotheek Utrecht.) — Vgl. Dodt, Archief. IV p. 55.

4) Heda, Historia. p. 243. — Kemp, Heeren v. Arkel. p. 226.

5) Burman, Utr. jaarboeken. I p. 279 noot.

en *zijn* beeld rustte voortaan naast dat van zijn ambtgenoot op het monument. De Utrechtsche Gereformeerden, die, door papenhaat gedreven, het monument in 1586 hebben geschonden, hebben dus onbewust de Nemesis der historie gediend.

Zij hebben (Buchell verhaalt het ons) de bisschopsbeelden vernield en de pleurants, die de nisjes om de tombe versierden, stukgeslagen. Wat er toen van het monument over was, mocht zeker niet het belangrijkste heeten; toch is juist dit nog de eeuwen door bewaard gebleven. In de 17e eeuw is de bisschoppelijke grafkapel door den heer van Maarsbergen Samuel de Marez aangekocht en tot begraafplaats voor zijne familie bestemd. Toen hij de kapel volgens het gebruik van dien tijd met een zwaar houten hek met Ionische kolommen wilde afsluiten, meende hij, dat hij eenige kosten sparen kon, als hij de overblijfselen der bisschoppelijke tombe, die hij nog in de kapel vond, gebruikte als entablement, waarop zijne houten kolommenrij kon verrijzen. Zoo gezegd zoo gedaan: nog heden kan men de gothieke nisjes van zwarten steen in den Dom opmerken onder de witgeverfde kolommen. — te zamen een monument van gebrek aan pieteit, barbaarsheid en wansmaak!

S. M.

Het kasteel te Wijchen.

Naar aanleiding van ons artikel „Het kasteel te Wijchen”, voorkomend in het *Bulletin* van September 1903, blz. 228 en vg., zet de heer Dr. J. Craandijk, die omtrent één punt met ons van meening verschilt, in het Novembernummer daaraanvolgend blz. 26—29 zijne zienswijze nader uiteen.

Gaarne laten wij onderstaande als toelichting van ons opstel en als antwoord aan den geachten schrijver volgen.

Op blz. 234 dan schreven wij: „Het kasteel te Wijchen werd, naar men zegt, opgebouwd op de puinhoopen van een middeleeuwschen burcht. Voor deze bewering zijn echter geen genoegzame bewijzen.”

Het lag geenszins in onze bedoeling hiermede te kennen te geven, dat wij van oordeel waren, dat er eertijds daar ter plaatse geen kasteel of burcht zou hebben bestaan, trouwens de heer Craandijk toont het tegendeel volkomen duidelijk aan door de aanhaling uit de leenakten; maar zeer waarschijnlijk heeft deze bouw bestaan in de onmiddellijke nabijheid van het bewuste kasteel, en is alles, tot zelfs een gedeelte der fundeering, afgebroken en werden de grachten gedempt.

Het tegenwoordige kasteel, zoowel wat betreft de kelders als den hoogen en kostbaren toren, dagteekent uit één en denzelfden tijd; slechts het lage voorfront vertoont eene afwijking, zoodat het mogelijk is, dat dit eene verandering ondergaan heeft.

Uit niets blijkt echter, dat de voormalige burcht bestaan heeft op de plaats van het hedendaagsche kasteel.

De kelders en keldermuren tot aan het watervlak der gracht zijn 17de eeuwsch; slechts het droogleggen der grachten zou ons kunnen aantonen, of het beneden water gelegen gedeelte der muren van ouder dagteekening is en dus een ouderen burcht heeft toebehoord. Zoolang wij hieromtrent geen zekerheid hebben, kunnen wij terecht zeggen, dat het kasteel te Wijchen, naar beweerd wordt, is opgebouwd op de puinhoopen (resten) van een middeleeuwschen burcht, doch dat voor deze bewering geen genoegzame bewijzen voorhanden zijn. Het tweede gedeelte der boven aangehaalde zinsnede luidt als volgt:

»Dat het kasteel in zijn tegenwoordigen staat dagteekent uit het begin der 17de eeuw en gebouwd is door en bewoond is door Dom Emanuel staat vast; de sierankers wijzen dit ook aan.»

Dat het kasteel door den Portugeeschen Prins zou zijn gebouwd, wordt door niets anders gestaafd dan door de talrijk voorkomende sierankers.

Wanneer wij echter een kasteel aantreffen, waarvan de eene helft der aangebrachte sierankers de initialen voorstellen der adellijke bewoners, terwijl de andere helft dier ankers als symbolisch monogram de gesloten *S* voorstelt, dan mogen wij als vaststaand aannemen, dat het onderwerpelijke gebouw gesticht is op last der personen, op wie deze zinnebeeldige ankerversiering betrekking heeft, in casu Dom Emanuel en zijne gemalin Emilia van Nassau.

De vraag van den heer J. Craandijk, of het niet mogelijk is, dat die ankers door hen in de buitenmuren zijn aangebracht, kan niet ontkennend worden beantwoord; deze mogelijkheid is niet uitgesloten, doch is in hooge mate onwaarschijnlijk. Immers het losmaken van een 80-tal ankers, ten einde deze door andere te vervangen, vereischt eene geheele omstijgering van het gebouw en van den vrij hoogen toren; het is een lastig, moeilijk en kostbaar werk en het verkregen effect is slechts weinig der moeite loonend, waarom wij dan ook deze hypothese hebben laten varen.

Of Dom Emanuel het kasteel heeft gebouwd ofwel het tijdens den aanbouw heeft aangekocht, kunnen wij, — hoe waarschijnlijk dit ook zij, — met zekerheid slechts uit archiefstukken opsporen; terecht zegt dan ook de geachte schrijver in den aanvang van zijn betoog: »Voor het onderzoek betreffende oude gebouwen hebben bouwkundigen en geschiedvorschers elkanders medewerking noodig.»

Tot staving van onze zienswijze moet de geschiedenis ons thans dan ook de hand reiken en zooveel mogelijk ophelderen, wat de bouwkunde ons aantoot. Raadplegen wij daarvoor het artikel van den heer Lodewijk Mulder, getiteld »Emilia van Nassau» en voorkomend in het Augustus- en Septembernummer van »de Gids», jaargang 1886.

Wij zien in het eerste gedeelte, dat Dom Emanuel en Emilia van Nassau voortdurend met geldgebrek hebben te kampen gehad, hetgeen voor den heer Craandijk eene reden is, om te twijfelen aan den bouw van dit kasteel door genoemden Prins. Maar wij lezen ook in dit belangrijk opstel, dat de Staten-Generaal omtrent het jaar 1606 kaperbrieven uitgaven

om den Spaanschen en Portugeeschen handel te fnuiken. Met gretigheid werd hiervan gebruik gemaakt; eene menigte kaperschepen werden uitgerust, om zodoende onder den dekmantel van behartiging van vaderlandsche belangen eigen voordeel te bejagen. Nadat in Januari van dat jaar de Staatsche vloot, vier en twintig schepen sterk, onder Willem den Zoete, heer van Hautain, in zee gestoken was, doorkruisten reeds in Maart meer dan honderd en dertig kapers den Oceaan, allerwege schrik en verderf verspreidende door het woest en meedoogenloos plunderen van weerlooze koopvaardischepen, dat wel is waar naar de begrippen van die dagen gerechtvaardigd was, doch tot zulke ongehoorde misbruiken aanleiding gaf, dat de Algemeene Staten, door eene reeks van klachten overstelpt, waaronder die van verscheiden onzijdige mogendheden, als Engeland, Denemarken enz., reeds in Augustus 1606 besluiten moesten de uitgifte van kaperbrieven te beperken en ze niet meer te verleen en dan tegen eene borgstelling van ten minste twintigduizend gulden.

Emanuel had inmiddels van die gelegenheid om goede zaken te doen gebruik gemaakt; ook hij had drie kaperschepen uitgerust, maar de wijze, waarop hij bij dien geautoriseerden zeeroof te werk ging, is, wanneer wij de berichten van een tijdgenoot mogen gelooven, niet in staat ons een hoog en dunk van zijne eerlijkheid in zaken te geven. Dat hij zijn scheepsvolk zonder gage liet dienen, was hij met hen overeengekomen, daar hij zich verbond, hun een vierde gedeelte van den buit af te staan, doch een staaltje van de manier, waarop hij zich van deze verplichting kweet, vinden wij in een der diplomatieke berichten van Philibert du Bois, dat wij als een karakteristiek beeld van die tijden hier woordelijk laten volgen: »Bericht van den 16^{den} Mei 1606 -- Den 12^{den} dezer is er in Delft een groot tumult geweest, dat evenwel door de autoriteit en de tegenwoordigheid van den magistraat spoedig weder gestild is geworden, maar zich zeer bedenkelijk liet aanzien. Want Dom Emanuel, prins van Portugal, heeft geweigerd aan de arme bootslieden de gage, die hun toekwam, en het hun beloofde gedeelte van den veroverden buit te geven, die meer dan een ton gouds bedroeg, welke dien prins door drie verschillende daarvoor uitgeruste kaperschepen werden aangebracht, en waarvoor hun omtrent 25000 gulden toekwam.

Hierover hebben die matrozen zich bij de Admiraliteit te Rotterdam beklagd, waarop hun bij vonnis de gevorderde betaling werd toegewezen. Prins Dom Emanuel heeft die bootslieden, ten getale van omtrent 40 man, bij zich ontboden, en op denzelfden dag in het Prinsenhof 50 goed gewapende soldaten daarbinnen in hinderlaag opgesteld en is toen in persoon op deze bootsgezellen, die meerendeels ongewapend en slechts van een mes voorzien en van meening waren, dat zij hun geld zouden ontvangen, met een korten houwdegen met dien troep Franschen met houwen, steken en slaan aangevallen. De matrozen hebben zich duchtig om lijfsbehoud geweed en hunne vijanden gedeeltelijk hunne wapens afhandig gemaakt,

en daarover is een oploop ontstaan bij het gepeupel, zoodat het niet veel verscheelde of al de Franschen, die daar in garnizoen lagen, waren om hals gebracht.

Men heeft den volgenden dag het bootsvolk zijne volle betaling moeten geven en die misgreep zal den prins van Portugal misschien nog wel eens zuur opbreken, want er zijn in dat tumult veel gekwetsten gevallen en ook verscheiden op de plaats dood gebleven.

De geschiedenis leert ons dus, dat de prins in 1606 eene voor dien tijd niet onaanzienlijke som van 75000 gulden had verworven, welk feit bij ons de vraag doet rijzen, of deze som mogelijk niet besteed werd voor den bouw of tot aankoop van het reeds in aanbouw zijnd kasteel te Wijchen, eertijds ook wel »de Einborch" genaamd.

En dit vermoeden wint te meer veld, wanneer wij nagaan, dat — al brak in 1608 voor het zwaar gedrukte gezin door de verzoening met Prins Maurits en door de op 27 Juni 1609 daaropgevolgde verdeeling der vaderlijke nalatenschap een betere tijd aan — het toch steeds onder geldelijke zorgen gebukt bleef, getuigen de herhaaldelijke leeningen en voorschotten, waarvoor het toegewezen jaargeld in pand moest worden gegeven.

Nemen wij deze veronderstelling niet aan, dan vragen wij ons af, wat dan *wel* met de opbrengst der kaperschepen verricht is?

Kent men de omstandigheden van Dom Emanuels levensloop, dan zal men niet durven beweren, dat hij daarmede schulden heeft afbetaald; en dat deze som van f75000,— zijn financieelen toestand niet heeft verbeterd, is van algemeene bekendheid.

Veel blijft echter nog onopgehelderd. Zoo lezen wij, dat prinses Emilia met haar gezin beurtelings woonde te Delft en op het kasteel te Wijchen, waarmede zij in 1609 werd beleend; hieruit zou dus volgen, dat zij in dat jaar nog geen eigenares was. In 1615 bevindt zij zich nog te Wijchen; doch eerst in 1622, zoo lezen wij verder, wordt het bewuste kasteel haar eigendom, toen zij het voor het geld, dat haar uit de nalatenschap harer moeder Anna van Saksen, ten deel viel, gekocht had van Elisabeth, weduwe van Willem van Luccenburg, heer van Holoigne.

Hare dochters lieten er zich in 1630 mede beleenen en hebben het negen jaren later aan Eustatius van Hemert verkocht.

Hoe het zij, zoolang niet uit archiefstukken het tegendeel kan bewezen worden, blijven wij met het oog op de sierankers van het gebouw en het feit, dat in 1606 eene som van 75.000 gulden in het bezit was van den Portugeeschen Prins, geloof hechten aan de bewering, dat Dom Emanuel de stichter is van het Kasteel te Wijchen of wel dat hij het in aanbouw zijnd slot omstreeks dien tijd gekocht heeft.

Wie in deze aangelegenheid door het aanvoeren van deugdelijke gegevens meer licht kan ontsteken, zal zoowel geschiedvorschers als bouwkundigen een grooten dienst bewijzen.

's Gravenhage, Januari 1904.

ADOLPH MULDER.

St. Walburgskerk te Zutphen.

Aangaande de restauratie der St. Walburgskerk valt het volgende te berichten. Door den heer P. Helwegen zijn de muurschilderingen in de kapel der van Heeckerens en die in de kapel daarnaast gefixeerd, waardoor hare kleur en teekening zeer aan duidelijkheid gewonnen hebben en beider kunstwaarde is verhoogd. Door deze bewerking is gebleken, dat de figuren van die muurschilderingen andere personen voorstellen dan men eerst, afgaande op hunne niet al te duidelijke attributen dacht. Zoo geeft de muurschildering in de kapel der van Heeckerens wel de Gregoriusmis te zien, doch achter Gregorius staan: een kardinaal, een bisschop met een boek in de hand, Augustinus met het hart en Dionysius (dus niet Stephanus) met het afgehouden hoofd in de hand.

In de volgende kapel, waar zooals we reeds zeiden insgelijks de muurschildering gefixeerd is, treffen we aan Christophorus met het Christnskind, eene heilige met een korf bloemen, een paus met kruis staf en boek en eene vrouw met eene kan naast zich en over den schouder een herdersstaf, waaraan een vlaggetje zit. De drie laatstgenoemden staan op een steenen brug, welke op bogen rust. Voor die brug staat Christophorus op een stuk rots. De kapel der van Heeckerens is nu geheel gerestaureerd. Voor de drie muurkastjes zijn eikenhouten deurtjes gehangen met eenig snijwerk in het midden en voorzien van smeedwerk naar het model van een antiek kastdeurtje, dat zich bij den ingang der gerfkamer bevindt.

De restauratie der gewelfschilderingen in het zuider dwarspand is dezer dagen voltooid, terwijl het tinten in licht grijzen toon van het opgaande muurwerk in dit deel der kerk gereed is gekomen op het onderste gedeelte na. De steiger in dit dwarspand is weggebroken en in den Zuiderzijbeuk gezet, waarvan dus weldra de restauratie ter hand kan genomen worden. De gewelfschilderingen in het Zuider dwarspant zijn veel soberder behandeld dan die in het Noorden, waar de figuren tusschen allerlei bloemen en versieringen schuil gaan. Alle zijn echter fraai van teekening en kleur en komen mooi uit tegen het witte fond der gewelven.

N. R. C. 13 Dec. 1903.

Volgens bericht in de *N. R. Ct.* van 10 Februari I. B., zijn in de St. Walburgskerk in het westelijk deel van den zuider zijbeuk twee beschilderingen boven elkander gevonden. De jongere beschildering is weinig belangrijk en is verwijderd om de oudere bloot te leggen. Deze vertoont maskers en busten met bladwerk, in zwart, geel en rood, en is op de witte kalk geschilderd.

In de kerk is ook een zijmuur van den toren bloot gekomen met gevoefde tufsteen bekleed.

Provinciale Geldersche Archeologische Commissie.

De notulen van de zomervergadering van 1903 van de Staten van Gelderland bevatten in de Bijlagen op blz. 33 vlg. het Jaarverslag der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie van 1902. Dit verslag is tevens opgenomen in de Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging »Gelre'', Deel VI, blz. XXI vlg.

Dit verslag bevat een overzicht van het ontstaan der Commissie en van werkzaamheden in 1902. Daar zij den 21 November 1902 hare eerste samenkomst hield, beperkten zich hare werkzaamheden voor dit jaar tot het redden van drie grafzerken, liggende om de Nederlandsch Hervormde Kerk te 's Herenberg en het ontdoen van de laag witsel aan twee herinneringstafels in die kerk. De opschriften der zerken en die der tafels worden medegedeeld en in verband hiermee vermeld de secretaris enkele bijzonderheden van leden van de geslachten der Arntgens en Groenens, die eens te 's Heerenburg woonden.

F. A. HOEFER.

Tentoonstellingen.

Nederlandsche Weverij-tentoonstelling te Haarlem (Juli—Augustus 1904).

De plannen voor deze tentoonstelling, waarover hier reeds vroeger werd bericht, hebben thans een vasten vorm aangenomen. In eene onlangs te Haarlem gehouden vergadering constitueerde zich eene »Algemeene Commissie'', en benoemde tot »Uitvoerend Comité'' de heeren Mr. J. C. Overvoorde, *Voorzitter*; E. A. von Saher, *Onder-voorzitter*; Jhr. J. Repelaer van Spijkenisse, *Penningmeester*; Jan Kalf en G. P. Rouffaer, *Secretarissen*; Felix Driessen, S. Spanjaard Lz., Otto Stork en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers.

Het bureau van dit Comité is voorloopig gevestigd te 's-Gravenhage, Nieuwe Uitleg 8.

De heeren Mr. J. W. Enschedé, Jhr. Repelaer en von Saher belasten zich met de taak eene plaatselijke Haarlemsche sub-commissie te vormen, terwijl de heeren H. J. Biegel, F. A. Hofer, S. J. Le Poole en F. H. Maassen met den penningmeester als financieele commissie werden aangewezen.

De Algemeene Commissie bestaat verder uit belangstellenden in de verschillende deelen des lands, de heeren: J. B. M. van Besouw te Goorle, Mr. P. C. J. A. Boeles te Leeuwarden, S. Bottenheim Jr. te Amsterdam, A. J. Flament te Maastricht, J. A. Frederiks te Middelburg, Prof. Dr. A. M. L. Hensen te Warmond, L. C. Hezenmans te 's Bosch, Dr. F. H. G.

van Iterson te Gouda, Mr. J. G. C. Joosting te Assen, W. A. Leenbruggen te Leiden, J. F. A. Lindsen te Utrecht, Dr. C. te Lintum te Rotterdam, Hidde Nijland te Dordrecht, O. Phaff te Bokstel en A. Pit te Amsterdam.

Het gebouw der Kunstnijverheidsschool te Haarlem werd door het bestuur, met machtiging der regeering, voor de maanden Juli en Augustus kosteloos ten dienste der tentoonstelling afgestaan.

Voorts besloot men, dat de expositie zal bestaan uit twee of drie afdeelingen:

A. Geschiedkundige Afdeeling, waar zooveel mogelijk wordt bijeengebracht, alles wat op de geschiedenis der weverij in Nederland betrekking heeft, zoowel toestellen, hulpmiddelen en voortbrengselen, als afbeeldingen, boekwerken en archivalia.

B. Hedendaagsche Nederlandsche Weefkunst, eene keurcollectie van thans nog in Nederland gemaakte weefsels, die uit artistiek oogpunt van belang zijn. Tot deze afdeeling wordt alleen toegelaten hetgeen door eene jury, bestaande uit de heeren Jos. Cuypers, C. A. Lion Cachet, Jan Kalf, F. H. Maassen en A. Pit, daartoe waardig is geoordeeld.

C. Indien de plaatsruimte het toelaat, eene keuzeverzameling der mooiste Nederlandsch-Indische weefsels.

Het ligt in de bedoeling de retrospectieve afdeeling op te luisteren met oude borduurwerken en in dit opzicht is het van groote beteekenis, dat het Bestuur van het Bisschoppelijk Museum reeds de toezegging deed, bij monde van Prof. Hensen, dat de daar bewaarde uiterst belangrijke verzameling middeleeuwsche weef- en borduurwerken op deze tentoonstelling zal worden ingezonden.

Voor de moderne afdeeling verkreeg men reeds de medewerking van eenige damastfabrieken en hier hoopt men de aantrekkelijkheid te kunnen verhoogen, door eenige weefgetouwen van verschillende soort in werking te laten zien.

Het Uitvoerend Comité verzoekt thans dringend aan allen, die eenige aanwijzing kunnen doen van voorwerpen, afbeeldingen of geschriften betreffende onze oude weef-industrie of die wenschen in te zenden in de Moderne Afdeeling, dit te willen berichten aan haar secretariaat: Nieuwe Uitleg 8, te 's-Gravenhage.

De Redactie van het Bulletin voegt bij deze mededeelingen gaarne eene opwekking tot hare lezers, en vooral tot de corresponderende leden van den Oudheidkundigen Bond, om deze belangrijke onderneming zooveel mogelijk te steunen.

Boekbeoordeeling en Aankondiging.

Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, door
Dr. Johanna de Jongh. 's Gravenhage Martinus Nijhoff 1903.

De geschiedenis van het Hollandsche landschap is aan de orde. Er is zooveel van terzijde over gepraat zoovaak op gewezen dat het waarlijk tijd werd er eens een afzonderlijke studie aan te wijden. In zooverre is dus het werk van Dr. Johanna de Jongh op 't juiste tijdstip verschenen. Aanbod en vraag vielen samen; de kennelijke bedoeling zonder onnoodige boekengeleerdheid een frisch verhaal te geven van dezen zoo weidsch zich ontvouwend tak onzer schilderkunst droeg er toe bij dat we onder gunstige condities het betoog der schrijfster konden volgen.

Uitgegaan van de nadere omschrijving van het begrip landschap, Hollandsch landschap, als onafscheideijk van het atmosfeerisch zien, van de ontdekking van het verbindend en scheidend medium der vochtige lucht, stelt Dr. de Jongh onmiddellijk voorop het essentieel verschil tusschen Hollandsch en Vlaamsch landschap, om dan over te gaan tot het onderzoek naar de wortels, naar wat men zou kunnen noemen de landschaps-ingredienten in de profaan-speelsche randversieringen der verluchte handschriften, in de z.g. »drôlerie."

Op dit bescheiden begin volgt als volkomen gerijpte kunst het »kalender landschap" in de onlangs uitgegeven »Belles Heures de Turin" dat, ontstaan in het gewichtig tijdvak der v. Eycken en reeds vóór een der gedateerde schilderijen, bewijst, dat het landschap als zelfstandig begrip in de kunst reeds zeer vroeg bestond.

Vervolgens bespreekt de schrijfster Jan van Eyck's waarde voor dit onderdeel, zijn verhouding tot de specifiek Hollandsche kunst en zijn invloed op de Hollandsche en Vlaamsche schilderschool, tracht aan te toonen, dat de vrije kijk op het landschap in het verloop der 15e eeuw tot een decoratieve formule verstijft, voegt er bij, hoe in de 16e eeuw door mannen als Lucas v. Leyden, Pieter Aertsen aan den eenen, door Patinir en den jongen Brueghel aan den anderen kant de eigen zienswijze der verschillend aangelegde volken meer en meer te voorschijn komt, welke uiterlijke oorzaken daarop hebben gewerkt en legt eindelijk het verband tusschen de kunst van Jan v. Goyen, Aert v. d. Neer, Salomon v. Ruysdael en de voorbereiders van dien grooten bloeitijd: Arent Arentz, Avercamp, Esaias v. d. Velde en Moly. Na een afzonderlijke behandeling van het »zeegezicht" naar dezelfde maat gemeten als het landschap tot daartoe, sluit het boekje met de beschouwing van het laatste en gewichtigste moment in alle land-

schapschilderen „de stemming” en wordt Hercules Seghers gevierd als de kunstenaar die door zijn bewust zoeken en trachten naar dit vergeestelijkte in zijn scheppingen de ontwikkeling van het Hollandsch landschap tot het hoogste punt opvoerde.

Dat is zeer in 't kort de draad, die door het geheele werk heenloopt.

Tegen de chronologische indeeling is in 't algemeen niets te zeggen, al ware misschien een indeeling naar de stof practischer geweest. Van groote samenhangen, overgangen, archaïstische decadentie en veelbelovend jongen bloei toont de schrijfster begrip te hebben en het afsluiten met Hercules Seghers getuigt van inzicht in het doel eener ontwikkelingsgeschiedenis. Al het ordenen, saamvatten, contrasten scheppen bewaart deze studie voor de dorre monotonie van een chronologisch aaneengeschakeld relaas, terwijl de waardebepaling van enkele meesters en hun sfeer soms gelukkig is te noemen.

Ik denk aan Bouts met zijn half Hollandschen, half Vlaamschen ontwikkelingsgang, aan de bladzijden over Pieter Aertsz. op wiens schoolvormende beteekenis te Antwerpen n. m. w. hier voor 't eerst is geweest. Ook de Jang overschatte Coninxloo wordt nu onttroond, Arent Arentsz. in 't volle licht gezet. Er zijn geen nieuwe namen op 't tapijt gebracht, maar veel oude zijn juister dan vroeger belicht en gerangschikt en zoo is dit boek ook voor het groote publiek van meer gewicht dan talrijke, ijverig nagesnuffelde jaartallen en bijzonderheden.

Over de nadere uitwerking van het materiaal is echter nogal wat te zeggen.

Zoo zou ik dadelijk bij de inleiding willen vragen: Kon het verschil tusschen Holland en Vlaanderen, wat op zichzelf zeker niemand ontkennen zal, niet wat nader toegelicht worden? Moet men met de algemeene aanduiding: »het geweld der kleur neemt af, iets zilverachtigs komt in de lucht en daarmee een zachtere maar ook slappere stemming” tevreden zijn? Op hoeveel en welk soort observaties berust dit en zijn er niet nog zooveel andere oorzaken — als b.v. het wit pleisteren der huisjes in de velden en dorpen — geheel onafhankelijk van de atmosfeer, die tegenwoordig Vlaanderen zulk een ander voorkomen geven dan Holland? Is het niet wat oppervlakkig en veel te globaal te zeggen: »Vlaanderen is naar blauw gestemd, Holland naar rood”? Het zou geenszins de moeite waard zijn hierbij stil te staan, als niet het begrip van het atmosfeerisch verschil der beide landen de leidende gedachte van het geheele boek was. »Voor Holland beduidt de atmosfeer niet alleen de lucht, maar bovenal het subtile en onbestemde iets, dat als de verbinding tusschen lucht en water, al het nerveus-ontvankelijke en veranderlijke, het levende in zich draagt. De atmosfeer is de vochtige glans, die aan de kleur trillend leven geeft, ze doorzichtig maakt, het harde en gevoellooze wegneemt.” Naar mij voorkomt heeft Dr. de Jongh dit hier vooropgestelde, dat van bedoeling niet onjuist is, in 't verder verloop van haar boek wel niet uit 't oog verloren

maar toch te eenzijdig betracht. Op verscheiden plaatsen krijgt men den indruk alsof onder het atmosfeerisch zien ook a priori te verstaan ware: atmosfeerisch zien in een vlaklandschap.

De fantastische vormen der 16 d'eeuwsche berglandschappen van Hoilanders zoowel als Vlamingen schijnen Dr. de Jong dus uitteraard niet atmosfeerisch gezien. Dit is niet altijd juist. Immers schilders als een Jan Scorel, dien de schrijfster zoo geheel en al van geen beteekenis voor het landschap vindt (bl. 70), hebben, al was het vaak nog zoo avontuurlijk ingekleed, hun Hollandsch gevoel voor het omhullende, parelende licht der kustenlanden niet verloochend. Zij hebben zeer zeker, zij het dan ook maar indirect, voorbereidend aan het atmosfeerisch zien meegewerkt. Zoo is het ook met Geertje van St. Jans. Al zijn de landschappen van dezen laatste op de groote luiken te Weenen ook uitheemsch-fantastisch — dit lag ten deele aan onderwerp — de manier waarop hij figuurtjes tegen de lichte lucht zet, waarop hij een helderen waterspiegel tusschen beschaduwde oevertjes doet blinken, had dunkt ons niet voorbijgezien mogen worden. Trouwens de figuur van Geertje komt over 't algemeen te kort; het wel zeer kleine maar zoo pittig geziene en simpelgeschilderde kijkje uit de deur van de kerk op het z.g. »Zoenoffer des ouden verbonds'' in 't Rijks Museum geeft hem alleen reeds het recht op een andere plaats dan hem in dit verband werd toegewezen. ¹⁾

En eindelijk hoe moet men zulke verschijnselen verklaren als sommige stukken van Lucas van Valckenburch (b.v. dat in het Rijksmuseum) die hoewel geheel Vlaamsch van ordonnantie, zeer fijn gevoel voor atmosfeer en luchtperspectief verraden? Ik geloof dat op deze plaats van het boek de bedoeling zuiverder was dan het betoog.

Eveneens is dat het geval bij de behandeling der miniaturen waar de zaak wat erg eenvoudig wordt voorgesteld alsof het landschap zich direct uit de dròlerie had ontwikkeld ²⁾. Nu geef ik toe, dat dit in 14 d'eeuwsche

1) Tevens had dit dan wellicht geleid tot een dateering van Geertjens werk. Het landschapje op het »Zoenoffer'' is nog volkomen compact, om zoo te zeggen geklonken en vast geschilderd. De boomen, groote zwaargekroonde lindeboomen, vertoonen nog niets van dat gemanieëerde maar tegelijk impressionistisch effectvolle van de struiken en boomen op het Weensche luikenpaar of van het zwakke gestreep op het Berlijnsche stuk.

De groote vraag is of Geertje, die in sommige zijner composities een tot nu toe weinig besproken overeenkomst met Matsijs vertoont, niet vrij wat later geleefd heeft dan men algemeen aanneemt.

2). Een bewijs hoe fataal drukfouten kunnen zijn geeft Dr. de Jongh's citaat der dateering van de 11aagsche Rijmbijbel, door Michiel van der Borch verlicht. Mij is indertijd (Holländische Miniaturen etc. blz. 11 het ongeluk gebeurd 1322 voor 32 te schrijven en nu is het hier al 1327 geworden. Het doet er niet veel toe maar een rectificatie zou dunkt me bewezen hebben, dat het oordeel over dit hand, schrift aan de bron verkregen was.

kerkelijke handschriften zoo lijkt; maar wie de Fransche miniaturen, vooral bij profane litteratuur der 13 en 14e eeuw, kent, weet, dat in den »Roman de la rose'' om maar eens een bijzonder veel voorkomenden ridderroman te noemen, al lang naast de drôlerie, de kiem van het landschap bestaat, ja dat de decoratie in margine zich zelfs pas later zoo ontwikkelt als schrijfster uit de door haar aangehaalde handschriften opmaakt. Ook het vooral in Vlaamsch-Fransche Handschriften te observeeren trap voor trap uitbouwen van het landschap, zoo dat lang voor er kwestie was van een miniatuur in den trant van Paul v. Limburg reeds de oude geomamanteerde achtergrond, als het scherm van een tooneel, was weggetrokken en daarvoor in de plaats een blauwe en ook bewolkte lucht was gekomen, had wel vermeld mogen worden. Dan was de overgang naar de »Belles heures de Turin'' minder plotseling geweest en hadden we ons niet moeten neerleggen bij een zoo stoute bewering als: »... het spreekt vanzelf dat er meerderen waren en dat alle in hun natuurlijk zijn het gewone landschap gaven''. Bovendien bewezen is het niet, dat de Hollandsch aandoende miniaturen in de Heures de Turin van een Hollander zijn.

Dat ze voor Graaf Willem VI vervaardigd zijn bewijst natuurlijk niets, terwijl het feit, dat Jan van Eyck mee naar den Haag komt aan het hof van Jan van Beieren ook niet voldoende is om als zeker aan te nemen dat hij hier invloeden van beteekenis onderging. Ik zou zeker wenschen dat dit bewezen kon worden, niet om een zieltje voor Holland te winnen, wat tegenwoordig weleens aan de orde schijnt, maar omdat we van de invloeden die op Jan v. Eyck hebben gewerkt zoo bitter weinig weten. Voorloopig blijft het een curieuse hypothese.

Ik mag niet te veel plaats voor dit eerste deel vergen, hoewel het mij juist zeer ter harte gaat, maar ik zou nog veel willen vragen. bv. Hoe Dr. de Jong zoo zeker weet, dat het naar den rand van de miniatuur toestroomende water bij Vlamingen tevergeefs gezocht wordt, terwijl toch op verscheidene miniaturen die den doop van Christus in de Jordaan voorstellen dit motief voorkomt, zelfs traditioneel is?

Ik zou de werkelijk zeer ingenieuse verklaring van het landschap in drie plans, uit het volgens vaststaande formules decoratief geconstrueerde altaarstuk, meer gedocumenteerd wenschen en er tegen inbrengen, dat die verdeeling in drieën als dit werkelijk zoo in den eisch van den besteller lag, toch ook zeker reeds op het Gentsch altaar ruiterlijker voor den dag zou gekomen zijn. De eenvoudiger verklaring als een eenigszins gebrekkige reproductie van het in de werkelijkheid geziene, en wel alleen bij wijde vergezichten met hoogen horizon, die uit 't hoofd geschilderd werden klinkt misschien minder bevredigend maar is wellicht toch juister. Dat feitelijk een zoo scherp ziener als Jan van Eyck ook andere moeilijkheden nog niet overwinnen kon bewijzen immers bijv. de steeds te kleine handen zijner figuren en de verkeerde proporties van zijn kerkinterieurs.

Eindelijk nog dit: wordt Albert van Ouwater niet te zeer overschat?

Het Berlijnsche stuk, nog altijd het eenige dat hem met zekerheid mag toegeschreven worden, is een zeer gaaf specimen van zijn kunst, maar als geheel is het toch tegen een interieur van v. Eyck bijzonder schraal en dun van coloratie en men zou bij het lichtere palet en de zwakke stofuitdrukking zelfs even aan Rogers Vlaamsche bontheid denken. Het anonyme stuk uit de collectie v. Kaufmann, bij de bespreking van Ouwater (op blz. 32—34) aangehaald, kan m. i. zeker niet te dicht bij Ouwater gesteld worden en ik geef in overweging in hoeverre de uiterste figuur rechte met latere figuren van Hugo van der Goes in verband staat.

Maar hoe dit ook zij, er zijn toch bij de bespreking van de kunst der 15e eeuw een paar gewichtige dingen aangedurfd en volgens een vast plan behandeld en het is geen wonder, dat aan de consequente doorvoering van dit plan *détails* werden opgeofferd.

Minder goed vind ik de eerste helft der 16e eeuw. Wel heeft Lucas van Leyden verdienden lof gekregen en is Pieter Aertsens beteekenis goed toegelicht, maar de grootste persoonlijkheid der 16e eeuw Pieter Brueghel de Oude wordt al te vlug afgedaan. Met het stuk van den dief te Napels, waar toevallig een vlakke wei op voorkomt is toch niet alles gezegd wat Breughel voor het Hollandsche landschap geweest kan zijn. Wel is zijn Weensche »winter" uit den cyclus der groote jaargetijden-stukken niet in de vlakte gezien, maar toch is juist daar het atmosfeerische van den winter, de specifieke waarde van de boomstammen en huizen, en niet 't minst van de grijze lucht tegen de sneeuw prachtig voorbereid. Ja zelfs is de grijze en zoo geheel ongeaffecteerde toon van dit stuk heelwat dichter bij een zeventiende-eeuwsch Hollandsch wintergezicht, dan het met de loupe geschilderde werk van den monogrammist A. v. S., al hangt dit laatste door de compositie met Avercamp samen. En juist P. Brueghel werd niet moe den winter te schilderen, volstrekt niet alleen in jaargetijden-series, maar overal waar het te pas te brengen was, als in: »De moord te Bethlehem" en »De Aanbidding der Wijzen". Dat zijn werk ook in Holland te zien was bewijst o.a. de veilingscatalogus v. Gilles v. Coninxloo's boedel, waar Amsterdam en de schilderswereld zich zoo zeer voor interesseerden. Deze punten worden wel even aangestipt, men kan ze er uit halen, maar vast aangepakt en besproken zijn ze niet. ¹⁾

Een grief zou men er ook van kunnen maken dat Dr. de Jongh om alle licht op de hoofdzak te concentreeren de 16de eeuwse prentkunst al te eenzijdig beoordeelt. Een leek krijgt den indruk alsof Schongauer en zooveel andere Duitsche meesters, wier decoratief begrip immers tegen hun gemis aan ruimte-gevoel opweegt, toch eigenlijk maar krukken geweest

1) Ook mocht bij het aardige prentje uit de serie landschappen door Claes Jansz. Visscher uitgegeven de curieuse titel van deze editie wel vermeld worden: *Regiunculae et villae aliquot Ducatus Brabantiae, a P. Breugelio delineatae, et in pictorum gratiam a Nicolao Joannis Piscatore excusae in lucem editae Amstelodami 1612.*

zijn. Het is een beetje »overdreven om duidelijk te zijn", en dat is bij een boek dat voor een grooten kring van lezers bedoeld is niet verkieselijk. Aan den anderen kant geloof ik met de schrijfster, dat de Duitsche krullige manier van teekenen, die werkelijk iets van kalligraphie heeft ¹⁾, van nadeeligen invloed is geweest op onze van zoo geheel andere principes uitgaande nationale teekenkunst; maar dit neemt niet weg dat we die Duitsche meesters in hun eigen sfeer moeten blijven waardeeren.

Bovendien, men mag niet alles op Duitsche invloeden schuiven. Het is zeker niet de Duitsche invloed die er toe geleid heeft, dat Jacob Cornelissz. in zijn Haagsche Salome »onwerkelijk en ongevoeld" in zijn landschap wordt, dat het water als »een streep op het vlak" geteekend wordt, »niet in de bedding vast ligt." (blz. 64) kortom dat zijn schildertrant vluchtig wordt. Als hij iets van Duitschland had kunnen leeren zou het juist het tegendeel zijn. een al te sterk en haast te ostentatief doorgevoerd construeeren, bouwen, documenteeren van de onderlinge verhouding der deelen. Dit verschijnsel kan m. i. veeleer verklaard worden uit een vervroegde behoefte naar impressionistisch schilderen, naar illusionistisch aanduidenden trant, die Lucas v. Leyden reeds een enkelen keer in praktijk' bracht, maar waarvoor men in 't algemeen nog niet rijp was. Inderdaad deze technische kwestie van belang schijnt de schrijfster over 't hoofd gezien te hebben. want ook bij Geertje toont zij voor dezen kant van zijn werk geenerlei belangstelling en verstaat zelfs geloof ik v. Mander verkeerd waar hij dit punt vrij duidelijk in 't licht stelt. Van Mander toch zegt van Geertjen in verhouding tot Ouwater, dat hij hem wel in »ordonantien" (grootere uitvoerigheid en complicatie van het compositieschema) maar niet in reynheit en suiverheit ofte scherpichheid van wercke" overtrof. Dit slaat m. i. niet op de »lichtende atmosfeerische werking" van Ouwater, maar op zijn gaver, gladder, primitiever manier van teekenen, die de academische v. Mander verre verkoos boven Geertjes vrijen durf.

Ook Savery en Bril worden, omdat ze niet in den kring van de eigenlijke Hollandsche landschapschilders thuis behooren, maar kortweg artistiek in den algeheelen ban gedaan; terwijl we toch aan Savery's broeiende fantasie, die niets minder zocht dan realisme, de heerlijkst gedroomde visioenen danken en terwijl Bril in zijn teekeningen bewijst met hoeveel vrucht hij de vormen van berglanden in de natuur bestudeerd had zoodat ze, hoe vrij hij ze ook mocht arrangeeren, telkens weer doortrokken zijn van een hevige en edele realiteit.

Het werk dezer kunstenaars maar zonder meer met het twijfelachtig epitheton »het pedante landschap" te bestempelen gaat te ver, al is kennelijk de eenige en juiste bedoeling ze als niet passend in de regelrechte lijn der

1) Men zie bv. de omtrekken der boomen op pentteekingen v. Dürer die met één zonder afbreking neergeschréven lijn zijn gezet en zelfs aan de verbinding der bochtjes telkens open oogjes vertoonen als het cursieve letterschrift.

filiatie buiten dit verband te houden, en zijn dus de smaadwoorden wellicht niet zoo gemeend.

Zoo zijn er jammer genoeg nog meer plaatsen waar de schrijfster te zeer sousligneeren wil en daardoor haar doel voorbijschiet.

Ook in het hoofdstuk over de 17^e eeuw, vindt men naast goede opmerkingen over de ontwikkeling van het harmonisch-synthetisch geziene landschap bij Avercamp en zijn medestanders, over de onafhankelijkheid van het kader bij de Hollanders, over E. v. d. Velde's officieele en profaan-eigen manier van schilderen, vreemde leemten. Ik noem b.v. het totaal negeeren van een figuur als Dubbels, wiens naam zelfs in het boek ontbreekt. En is het te verdedigen, dat men alle zeeschilders die meer de schepen dan de zee hebben geschilderd, onder de Vlaamsche groep rangschikt? De ontwikkeling van het zeegezicht is, de schrijfster zegt het zelf (blz. 102) ontstaan uit de didactische stroming en het topographisch interesse: »uit dienzelfden »beleerenden geest» ontstond het zeelandschap» en al heeft een enkele als Jan Porcelles zeer vroeg de zuiver landschappelijken kant van het onderwerp tot hoofdzak gemaakt, naast hem staan talrijke Hollanders die, met een Bonaventura Peeters vergeleken, volstrekt niet veel zouden verschillen wat opvatting en geval betreft, zonder dat daarom dunkt ons bv. bij een Cornelis Vroom, een v. Wieringen en later bij den schepenschilder Nooms het echt Hollandsche kan miskend worden. Niet in het feit dat ze schepen schilderden op hun zee, maar in de wijze waarop zij die silhouetten tegen de lucht zetten, in de volheid van het coloriet, had hun Hollandsche aard kunnen worden aangetoond. Wel houden de eerstgenoemden zich nog lang aan het traditioneele *groen*, maar dit was veelal de eenige concessie die ze aan de overlevering maakten.

En tenslotte wat Hercules Seghers aangaat, ook dit dankbaar kapittel onzer kunstgeschiedenis, hadden we gaarne dieper doorwerkt gezien. Het enthousiasme voor dien eenzamen zoeker dat Dr. de Jongh aan den dag legt had door een serieuser indringen in den aard van zijn productie geschoord moeten worden, en het is jammer dat hier de aanlokkelijke hypothese en het »Schlagwort» boven het ernstig onderzoek gesteld zijn. Immers ten eerste weet ik niet of de kwestie van den invloed der Japansche en Chineesche kunst wel een bewezen waarheid is en ten tweede leidt het moderne woord »pointilleeren» hier tot een misvatting. Het begrip dat wij met de pointilleer-maniër verbinden heeft een gansch anderen grondslag, en beduidt een techniek met punten in dien zin, dat de verschillend gekleurde verfstippen zich optisch op het doek verbinden; dus een mengen op de schildrij, niet op het palet. Dit nu was Seghers bedoeling geenszins. Waar hij om het soms hinderlijke, harige netwerk van harceeringen te vermijden zijn platen anders dan gewoonlijk met naast elkaar gezette vlekjes bewerkt, is het hem niet om de kleur maar om de stof te doen. Hij vult zijn vlakken op die manier, geeft de lichamelijkeit der dingen tegenover de ijle lucht zoo aan; maar dat was immers ook veel vroeger eenigszins anders in het »Schrotblad» het geval.

Zooals deze gevaarlijke uitdrukking is er nog een andere over een technisch procédé: »het aquarel'', waarmee de gekleurde teekening van Avercamp en de zijnen wordt aangeduid, die toch in weerwil van de kleur zoozeer in de eerste plaats een teekening bleef en tamelijk vër van ons hedendaagsch begrip der watervérteekening verwijderd is.

Al deze aanmerkingen raken, zooals ik bij 't begin reeds zeide, meer de bewerking der onderdeelen dan het plan, den grooten gang van het boek dat inderdaad tegenover veel brave dissertaties een verblijdend frisch product blijft.

Eerstelingswerken zitten vol fouten en gebreken, dit behoeft geen betoog. Het ligt er maar aan van welken aard die fouten zijn. Resumeerende zouden we hier willen zeggen: dat het geheel goed opgezet maar niet vër genoeg doorwerkt is, dat de noodige kritiek en het strenge wetenschappelijk geweten nog niet tegen de geestdrift waarmee het onderwerp is aangepakt gewogen blijken. Fouten dus, maar fouten die systematisch te verbeteren zijn wat in het tegenovergestelde geval van bloote veelweterij zelden mogelijk is.

Over de uiterlijke geaardheid wil ik hier niet oordeelen. Taal kritiseeren en als purist optreden voegt mij allerminst; maar over de reproducties moet mij nog van 't hart, dat er voor een leeken- en leerlingen publiek een groot gevaar schuilt in het geven van fragmenten als in de platen 10 en 26.

Plekjes op schilderijen tot verbluffende stukken op zich zelf te maken is niet moeilijk en ik verklaar mij bereid bij menigen gemaniëreerden Romanist dit procédé niet zonder verrassend succes aan te wenden.

Februari 1904.

W. VOGELANG.

Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, door Dr. Johanna de Jongh, 's Gravenhage, 1904.

Kunstgeschiedenis als begrip is de uiting van het moment van ver-slapping na de strekking van krachten, het woord na de daad. -- En in onzen tijd is het land, waar de meeste kunstkritiek wordt uitgeoefend, ook het land waar het minst kunst wordt voorgebracht, Duitschland*. Voor den kunst mag de waarde der kunstgeschiedenis dan ook negatief genoemd worden, doch zij heeft haar eigen recht van bestaan als deel van de beschavingsgeschiedenis en omdat zij de kunstwerken leert kennen en begrijpen. Eerst moeten de meesters en scholen en hun werken worden gecatalogiseerd en gerangschikt en hun bestaande ontwikkeling worden nagegaan, doch daarmee is slechts het begin gemaakt, waarop voortgebouwd moet worden door het innerlijk wezen der kunst en hare algemeene wetten aan te wijzen, haar te doen begrijpen als een deel der groote beschavingsgeschiedenis. Het onderwijs in de kunstgeschiedenis moet nader brengen tot de kunst, moet het onbewuste begrijpen door te leeren kennen bewust maken.

Dit is in het kort de inhoud van de openingsrede door Mej. Dr. J. de Jongh uitgesproken bij het openen harer lessen als privaattoecent in de kunstgeschiedenis aan de Rijks-Universiteit te Utrecht op 29 Januari l. l. Het leeren kennen zij het middel tot het leeren begripen. De taak, die zij zich hierbij stelt, is niet gemakkelijk, doch reeds de poging om het hierbij gestelde ideaal te naderen verdient waardeering. Naast de dorre doch noodzakelijke chronologische studie der scholen is reeds een groote kennis noodig om de werken in hun milieu te verklaren, een kennis die door ijverige studie is te verkrijgen; om de kunstwerken te leeren begripen is meer noodig dan kennis, hiertoe moet men in de eerste plaats zelf fijngevoelend kunstenaar zijn. Dit is eene gave, die de studie der kunstgeschiedenis kan ontwikkelen, doch niet kan scheppen. Het verdienstelijke proefschrift van Mej. de Jongh over het Hollandsche landschap toonde ons, dat zij naast een reeds groote kennis van feiten beschikt over een gelukkig oog voor het schoone. Moge de taak, die zij zich stelde, voor haar bereikbaar blijken en moge het haar gelukken bij velen de belangstelling voor het schoone te helpen verhoogen.

J. C. OVERVOORDE.

Koninklijk kabinet van Munten, Penningen en gesneden steenen.

Catalogus der Nederlandsche en op Nederland betrekking hebbende Gedenkpenningen. I. (tot 1702). 's Gravenhage, 1903.

In de inleiding wordt in het kort de geschiedenis der verzameling sinds de stichting, 19 Mei 1816, geschetst. Vooral de eerste jaren tot 1826 onder Jhr. de Jonge waren vette jaren, doch ook in 1826—1829 waren de buitenkansjes niet uitgesloten. Daarna kwam een stille tijd tot 1853, toen Meijer optrad.

Reeds in 1840 had de Jonge het plan een geïllustreerden catalogus uit te geven, doch dit kwam niet tot uitvoering.

De nu verschenen catalogus bewerkt door Dr. H. J. de Dompière de Chaufepie, bijgestaan door A. O. van Kerkwijk, vermeldt 2021 penningen, waarbij kort de aanleiding wordt vermeldt onder verwijzing naar de litteratuur. Alleen de varianten of niet beschreven penningen worden nader beschreven. Voor hen, die met de aangehaalde litteratuur, ruim 70 werken, niet geheel vertrouwd zijn, zal deze catalogus weinig meer kunnen geven dan een aanwijziging, hetwelk op zich zelf echter reeds een verdienstelijk werk is. Het naslaan ware alleen gemakkelijker, indien de jaartallen steeds bovenaan het bladzijde waren herhaald. Een 23 tal platen met 185 afbeeldingen zijn als bijlagen aan den tekst toegevoegd. De uitvoering hiervan (lichtdruk van H. Kleinman en Co.) is voor de gedreven penningen over het algemeen bevredigend, hetgeen echter van de afbeeldingen der gegraveerde penningen niet steeds kan gezegd worden (vgl. no. 34. 787. 1816, 1065,

1127, 1157). Wellicht zoude het aanbeveling verdienen voor de zoo moeilijk te fotografeeren gegraveerde penningen in het vervolg alleen cliché's naar teekeningen op te nemen. Wanneer ook de verdere deelen verschenen zijn, hopen wij, dat de samensteller ons de thans nog ontbrekende registers niet zal onthouden.

J. C. OVERVOORDE.

Details en fragmenten van oude Architectuur en Beeldhouwwerk te Delft.

Werden wij eenige jaren geleden verrast door het verschijnen van een nuttig boekje, getiteld: »Oude Gebouwen te Dordrecht'' en uitgegeven door de »Vereeniging tot instandhouding van Oude Gebouwen'' aldaar, een overzicht gevende van de oude woonhuizen te dier plaatse en voorzien van afbeeldingen der meest belangrijke daarvan, heden wordt dit goede voorbeeld te Delft, alhoewel op eene eenigszins andere wijze, nagevolgd.

Thans is n.l. in bewerking een album in zeer handig formaat ($23 \times 17 \times 7$ cM.), bevattende eene serie van 71 stuks fotografieën op 65 kartons, alle naar de natuur opgenomen en behelzende details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwkunst te Delft.

De uitgave geschiedt door den Heer J. Waltman Jr. aldaar, terwijl de samensteller is de Heer F. W. van der Haagen, leeraar M. O. in het handteekenen en boetseeren aan de Haagsche Academie, die geheel en al blijft binnen het kader, dat hij zich voorgesteld heeft, n.l. een denkbeeld te geven van de talrijke merkwaardige gebouwen, trapgevels, poortjes, kunstig-bewerkte boog- en friesvullingen, traceeringen, kraagsteenen enz. welke onze aloude Prinsenstad nog heden binnen hare muren houdt besloten.

Staat Dordrecht bekend als een der meest gewichtige steden om de Hollandsche architectuur te bestudeeren, ook de stad Delft mag door den oudheidminnaar niet over het hoofd worden gezien; het verschijnen van dit werk zal er voorzeker veel toe bijdragen, om den waren kunstliefhebber tot een bezoek dezer stad aan te sporen, want uit deze reeks van fotografieën van oude gebouwen en fragmenten, welke met zeer veel zorg en moeite is bijeengebracht, blijkt, dat Delft veel meer schoons bevat dan bij een oppervlakkig bezoek wel opgemerkt wordt. Is met deze eerste serie niet alles weergegeven wat Delft aan merkwaardige gebouwen en details bezit, wij zien hieruit dat deze plaats op een schat van buitengewone goede bouwfragmenten aan hare schilderachtige grachten en straten kan roemen, die getuigenis afleggen van den kunstzin onzer voorvaderen en voldoende stof opleveren, om den kunstliefhebber eenigen tijd binnen hare muren bezig te houden. Het was daarom een loffelijk werk van den Heer van der Haagen, om door de uitgave van dit album met vergezelde beschrijving het

studie-materiaal zoowel voor den beoefenaar der bouwkunst als voor den oudheidkenner en kunstliefhebber te vermeerderen, terwijl daarenboven tevens al het schoone op architectonisch gebied, dat in deze stad aanwezig is, in één werk wordt vereenigd.

Niettegenstaande dit album alle aanbeveling verdient, vreezen wij toch dat de prijs van 28 gulden een beletsel zal worden om in ruimen kring ingang te vinden.

Eene uitgave in autotypie of op andere min kostbare wijze zou den prijs belangrijk verminderd en het album meer onder ieders bereik gebracht hebben, waardoor het doel, het bekend maken der oude architectuur en beeldhouwkunst van Delft, zeer zeker beter bereikt ware geworden.

's Gravenhage, Februari 1904.

ADOLPH MULDER.

Maurice Gossart, Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge. Sa vie et son oeuvre, d'après les dernières recherches et des documents inédits. Avec une préface de A. M. Gossez. Illustré de nombreuses planches hors texte. Lille, Edition du „Beffroi”. 8°.

Iedere monographie over een kunstenaar van beteekenis is welkom, en zoo was ook de aankondiging van het verschijnen van een boek over Jean Gossart de Maubeuge een aangename verrassing, vooral daar dit het werk was van den heer Maurice Gossart, die aangaf over onuitgegeven bescheiden te beschikken; immers dit in verband gebracht met de gelijkheid van naam, deed de verwachting koesteren, dat uit onbekende familiepapieren nieuw licht over den invloedrijken schilder verspreid zou worden.

Helaas moet al dadelijk gezegd, dat het boekje bij nadere kennis-making een weinig tegenviel. Maar laat ik het geregeld doorloopen, om dit minder gunstige getuigenis met bewijzen te staven.

Het begint met een verbazend lange opsomming van geraadpleegde bronnen, iets waarvan ik het nut nooit inzie, daar toch de waarde van iedere bewering in den tekst onmiddellijk met de gebruikte bron gedocumenteerd moet worden. Zulk een lange lijst is alleen een beroep op de bewondering voor de kennis der litteratuur en voor den besteedden arbeid; maar wanneer we dan al dadelijk als tweede nummer, onmiddellijk na de hoofdbron (van Mander's Schilderboek) een prulwerk als Alfr. Michiels' Histoire de la peinture flamande aantreffen en verder vele algemeene werken van Charles Blanc, Arsène Houssaye, Descamps, Viardot enz., dan zijn wij eerder geneigd den schrijver al den noodeloos besteedden tijd, om zulke boeken voor zijn onderwerp te excerpeeren, te beklagen. Buitendien, al is de lijst lang — zij vult drie bladzijden klein gedrukt — toch is ze onvolledig,

wil ze aanspraak maken te zijn een »Essai de Bibliographie générale». Kramm bv. is niet genoemd, en kennismaking met diens uitvoerig artikel zou hem verschillende zaken geleerd hebben, waarmee hij zijn voordeel had kunnen doen. De geraadpleegde catalogi vormen ook een zonderling stelletje. Voor het museum te Brussel heeft de heer Gossart zich beholpen met den ouden catalogus van Fétis en voor dat te Berlijn met dien van Meyer.

Op dit weidsch getitelde »Essai de Bibliographie générale» volgt een »Iconographie de Mabuse», waarin tien portretten genoemd worden, en daarbij totaal waardelooze als dat in Blanc's *Histoire des peintres*. Het oudste echter, dat tevens in den bijgevoegden tekst een belangrijk getuigenis bergt voor Mabuse's biographie, nl. dat wat in 1562 door de wed. Hier. Cock is uitgegeven, ontbreekt.

Het moet gezegd, dat de schrijver zijn onderwerp wel ab ovo ophaalt. Hij begint met het testament van de heilige Aldegondis van 673, waarin voor het eerst melding gemaakt wordt van de plaats Melbodium, het latere Maubeuge. Wat doet dat er toch eigenlijk toe, evenals de hoogst onbelangrijke bedenking, hoe het komt, dat de schilder al in zijn eigen tijd Mabuse en niet Maubeuge genoemd werd? Zijn eigenlijke familienaam was Gossart, maar al heeft schrijver in de archieven van diens vaderstad herhaaldelijk dien naam aangetroffen, veel zakelijks over zijn naaste voorouders kwamen wij er niet door te weten.

Bepaald naïef zijn de bedenkingen, hoe Mabuse in een plaatsje geboren kan zijn dat zóó verstoken is van kunst, terwijl zijn schilderijen toch getuigen van den invloed die groote kunstwerken op hem gehad moeten hebben. Gelukkig voor zijn eigen bevrediging dacht de heer Gossart nog bijtijds aan het kapittel van St. Aldegondis, dat stellig rijk geweest is aan kunstwerken van allerlei aard. Zelfs was hij zoo voorspoedig te ontdekken, dat in 1514 zekere boekbinder Simon Gossart een graduale aan het kapittel geleverd heeft. De gevolgtrekking dat deze Simon Gossart Jan's vader geweest is, was natuurlijk maar een kleinigheid, en dan volgt de rest van zelf. De kleine Jan verlustigde zich in de handschriften die zijn vader om in te binden had, en zoo werd hij een vermaard schilder. Vergeten is hierbij op te merken, dat hij in 1514 al ongeveer 40 jaar oud en als hofschilder in dienst was van Philips van Bourgondië, den lateren bisschop van Utrecht.

Met dat al wil ik volstrekt niet beweren, dat de schilder *niet* de zoon van dien boekbinder geweest is; Integendeel, ik acht dit zelfs zeer waarschijnlijk: maar oncritisch is het, hieruit eenige gevolgtrekking te maken omtrent zijn opleiding. Ook dat hij te Brugge de leerschool van Memlinck doorgemaakt heeft, en te Antwerpen die van Matsys, is alleen maar *mogelijk*. Het eerste document waarover wij beschikken, is, dat hij in 1503 ingeschreven werd als vrijmeester in het St. Lucasgild te Antwerpen. Over zijn eventueel verblijf aan het Engelsche hof vóór dien tijd wordt wel veel gezegd,

maar zonder tot een positief resultaat te komen. Waarschijnlijk heeft het niet plaats gevonden. In 1505 woonde hij nog te Antwerpen, want toen werd daar Hendrick Mertens als zijn leerling ingeschreven, evenals in 1508 Michiel in 't Swaenken. (Dit weten wij uit van der Branden's Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool, p. 88).

In dat laatste jaar aanvaardde Mabuse in het gevolg van Philips van Bourgondië de reis naar Italië, hetgeen voor schr. aanleiding geweest is, Philips, wapen af te beelden en heel wat bescheiden en bronnen over den weelderigen bastaard van Philips den Goede ten beste te geven. Het beste en nieuwste werk over hem, Prinsen's dissertatie over Gerardus Noviomagus ('s Gravenhage, 1898), die mede van de partij was, heeft hij echter niet gekend.

Mabuse bleef vermoedelijk bij zijn Maecenas, toen deze, in 1509 uit Italië teruggekeerd, op het kasteel Suytburg in Zeeland ging wonen, en niet onwaarschijnlijk is het, dat hij hem op zijn reis naar Denemarken in 1515 vergezeld heeft. In 1516 was hij echter stellig weer terug, want 3 April van dat jaar teekende hij een quitantie voor twee portretten van Eleonora van Oostenrijk, hem besteld door haar broeder Karel.

Uit de zooeven genoemde dissertatie had schr. ook kunnen leeren, dat bij de plechtigheden in 1516 te Brussel bij de uitvaart van koning Ferdinand van Spanje, de zijden van een triomfwagen beschilderd waren met naakte »genii inventione et arte mirifica Johannis Malbodii pictoris clarissimi ac nostri saeculi Apellis."

19 Mei 1517 deed Philips zijn intrede als bisschop van Utrecht, en in diens gevolg was wederom »gratissimus Mabusius, excellens per ea tempora pictor." Omtrent zijn werkzaamheden voor den bisschop hebben de bronnen voor den heer Gossart al niet milder gevloeid dan voor vroegere onderzoekers, en we vinden Mabuse pas zes jaar later weer terug, toen Margaretha van Oostenrijk hem voor verschillende te Mechelen verrichte werkzaamheden een uitbetaling deed. Bij de uitvaart van den bisschop, die 7 April 1524 op zijn kasteel te Wijk-bij-Duurstede gestorven was, is hij zeker tegenwoordig geweest. Met diens anderen beschermeling Gerardus Noviomagus zorgde hij voor een grafschrift op zijn tombe, en aanstonds kwam hij in dienst van Philips' neef Adolf van Bourgondië, een zoon van Anton, den Grooten Bastaard. Deze, Admiraal van Zeeland, woonde te Middelburg of op het kasteel Sandenburg te Veere, waar ook de verdreven koning Christiaan van Denemarken een toevluchtsoord had gevonden. Te Middelburg had in 1527 de merkwaardige samenkomst plaats met Lucas van Leyden.

Mabuse's sterfjaar, dat zoo vaak verschillend wordt opgegeven, stelt schr. op goede gronden op het einde van 1533. De mededeeling van Hier. Cock onder Mabuses portret is dus maar één jaar bezijden de waarheid, en daarom mogen de verdere daar genoemde bijzonderheden, dat hij op 1 Oct. overleden is en wel te Antwerpen, en daar in de Kathedraal begraven, wel zonder gemoedsbezwaren aanvaard worden.

Nieuws over Mabuses leven leeren wij dus uit het werkje niet veel,

maar het verspreide actenmateriaal is grootendeels bijeengebracht, en dat is al een dankzegging waard.

Het tweede gedeelte behandelt zijn werk. Helaas is de hiervan gegeven lijst noch chronologisch noch volgens de voorstellingen gerangschikt, maar naar de verblijfplaatsen der besproken werken. Het lijstje is niet zeer groot, al zijn zelfs schilderijen opgenomen waarvan de toeschrijving »*excessive-ment douteuse*” wordt genoemd of waar het zonneklaar is »*que le pinceau de Jean Gossart est tout à fait étranger*”. Ook is de volgorde der verblijfplaatsen eenigszins zonderling. Na Anvers komt Amsterdam, daarna geheel Angleterre in eens, later alle schilderijen die op de tentoonstelling te Bruges ingezonden waren, N.B. ook de uit Angleterre gezondene.

Bij het fraaie portret van een vliesridder dat te Brugge tentoongesteld was, wordt natuurlijk wederom de meerdere waarschijnlijkheid overwogen, of het Philips van Bourgondië dan wel Floris van Egmond voorstelt. Schr. is niettegenstaande de initialen F en E (in spiegelschrift) op de baret van den voorgestelde, geneigd aan Philips te denken. Hij leest de initialen, die nu eenmaal niet weg te cijferen zijn, F. B. en verklaart die dan als F(ilips van) B(ourgondië), terwijl hij zich verder beroept op de volkomen gelijkenis met een soortgelijk portret in het museum te Amsterdam. Maar ten eerste is die F. voor den voornaam van den Bourgondiër eenvoudig onaannemelijk, terwijl ze voor Floris van zelf spreekt, dan is die tweede letter wel degelijk een omgekeerde E en geen B en eindelijk bewijst de gelijkenis met het Amsterdamsche portret alleen, dat dit ook Floris van Egmond te zien geeft. Dit laatste behoort tot de schilderijen die in 1808 uit het Nationaal Museum te 's Gravenhage gekomen zijn en waarbij vele overblijfselen waren van de verzamelingen der Oranjes. Floris van Egmond was de grootvader van Anna van Buren, de eerste gemalin van Willem I; de aanwezigheid van zijn portret in een der kasteelen van de Oranjes, vermoedelijk Buren, is dus vrij wat waarschijnlijker dan dat van den Utrechtschen prelaat.

Belangrijke werken van Mabuse zoeken we te vergeefs op de lijst van den heer Gossart, b. v. in het Museum te Münster een Madonna met op de lijst de oude inscriptie »*Joannes Malbogius pingebat*” (Ned. Spectator 1879 p. 241) en in de Gal. Colonna te Rome een Lucretia, vermoedelijk dezelfde die door van Mander genoemd wordt als toen in het bezit van Melchior Wyntgens te Middelburg.

Het dan volgende lijstje der »*Oeuvres perdues*” is uiterst armzalig en bevat alleen het altaarstuk uit de Abdij te Middelburg. Heeft dan schr. geen kennis genomen van het portret dat Mabuse in 1528 gemaakt heeft van Reynier Snoy, den lijfarts van Adolf van Bourgondië (Hist. Gen. Kronijk 1846 p. 175), van al de werken die aan van Mander bekend waren, en van tal van stukken die in oude inventarissen genoemd zijn, waarbij zeer betrouwbare opgaven als »*De Historie van Hercules, gemaakt, zoo onder daerop geschreven staet, bij Johannes Malbodius int jaer XVe dartich*” (v. d. Branden, p. 97)?

Dat ook oude prenten wel gebruikt kunnen worden als bronnenmateriaal voor de samenstelling van iemands »oeuvre» schijnt niet tot schr. doorgedrongen te zijn. Waarom anders niet gewezen op de prenten die Wierix en de Passe naar Madonna's van zijn hand gesneden hebben, of op de kapitale Mis van St. Gregorius, door Simon Frisius aan de vergetelheid ontrukkt? Prenten bestaan voor schr. klaarblijkelijk niet. Anders is het toch niet verklaarbaar, dat hij de interessante quaestie geheel niet aanroert of Mabuse werkelijk de graveur en de houtsnijder is geweest van eenige prenten, reeds door Bartsch genoemd als het werk van een monogrammist, maar door Nagler, Passavant e. a. breedvoerig besproken als mogelijk het werk van Mabuse.

Maar om terug te komen op het stuk in de abdij te Middelburg, dat 4 Jan. 1568 door een brand vernield werd, dit verschaft een leerrijk staaltje, hoe schr. zijn bronnen gebruikt heeft. In navolging van van Mander noemt hij het een Descente de Croix (Een Afdoeninghe van den Cruyce), daarbij evenwel citeerende Molanus en nog wel de plaats afschrijvende, waarin deze het onderwerp een »Beatae Mariae Annunciationem» noemt.

Het boekje wordt besloten met een beschouwing over Mabuses ontwikkeling en over de plaats die hem in de kunstgeschiedenis ingeruimd moet worden. Ook hij laat zijn held uit Italië terugkeeren, »chargé de dépouilles demi-grotesques, demi-falsifiées, prises sur le plus mauvais de l'art Italien: le néo-antique». Het is gewoonte geworden te schimpen op dien Italiaanschen invloed, en niets goeds meer te zien in wat onze kunstenaars uit de eeuwige stad meebrachten. Maar dat oordeel is onjuist. Wij mogen niet vergeten, dat toch ook hun blik er door verruimd is, moge het geweest zijn ten koste van de onbevangenheid van vroeger, dat zij eerst in Italië leerden studeeren naar het naakt, dat zich daar een wereld voor hen ontsloot, waarvan ze thuis niet gedroomd hadden. En Mabuse was waarlijk niet de minste onder zijn kunstbroeders, die ook voordeel van hun reis getrokken hebben. Zijn beste werken zijn van later gedateerd, zooals de St. Lucas te Praag van 1515 en het heerlijke portret van Carondeletus te Parijs. Dan viel zijn reis naar Italië (1507—1509) in een tijd dat daar werkelijk meer goeds dan kwaads te halen was. Het was nog lang vóór Michel Angelo zijn Laatste Oordeel ontwierp. En van diens cartons voor het ruitergevecht aan den Arno, van zijn beelden als den David kan Mabuse alleen geprofioteerd hebben. Voorts is de indirecte invloed der Italiaansche kunst op onze Nederlandsche schilders door de talrijke prenten waarschijnlijk veel grooter geweest dan de directe in het land van belofte zelf ondergaan.

Had de heer Gossart zich er toe bepaald, het bronnenmateriaal over zijn naamgenoot volledig mede te deelen, en had hij daarbij een beredeneerde lijst gegeven van al de werken die van hem zijn aan te wijzen, hetzij in originali hetzij uit de litteratuur, uit archivaliën of uit reproducties, en had hij van al deze stukken de geschiedenis zoo consciëntieus mogelijk aangegeven, dan zou zijn boek een stevige bouwsteen geweest zijn, waar

anderen hun voordeel mee hadden kunnen doen. Nu heeft hij een monographie geschreven, maar die niemand, die zich met de merkwaardige figuur van Mabuse bezig wil houden, de moeite ontnceemt, zelf alles weer ab ovo te gaan onderzoeken.

Zulke boeken beteekenen geen verrijking van onze kunst-historische litteratuur.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Van de hand van Dr. E. W. Bredt is verschenen: »Die Denkmalphlege und ihre Gestaltuug in Preussen,“ Berlin, Köln, Leipzig, 1902. waarin de schrijver naast eenige algemeene beschouwingen over de Denkmalphlege een overzicht geeft van de regeling in Pruisen, die eene gewenschte aanvulling geeft op het werk van von Wussow.

Als bijlage is hierbij afgedrukt de Italiaansche wet van 12 Juni 1902.

Korte Mededeelingen.

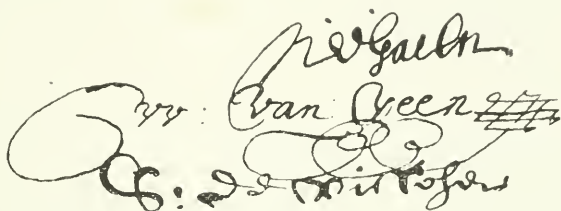
Nog iets over den Schilder Nicolaes van Galen.

De mededeeling in aflevering 6 van den 4den jaargang van het *Bulletin* over den schilder van het groote doek voorstellende de Rechtspleging van Graaf Willem den Goede, zich bevindende in het raadhuis te Hasselt, (provincie Overijssel), was reeds afgedrukt toen Dr. A. Bredius mij eene aantekening toezond door hem gemaakt uit eene acte d^o. 28 Maart 1652 bij den Notaris J. Weer te Amsterdam verleden, waarin Nicolaes van Galen als schilder genoemd wordt, wonende te Kampen.

Door tusschenkomst van den heer F. A. Hoefer ben ik in staat gesteld die acte, waarvan het opzoeken geruimen tijd vorderde, in haar geheel hier af te drukken, terwijl de handteekeningen in facsimilé zijn weêrgegeven:

Op den 28en Marty Anno 1652 compareerde voor mij Joannes Weer, openbaer Notaris publicq bij den Hove van Hollant geadmitteert, residerende binnen Amsterdam en de naegenoemde getuygen: Claes van Galen schilder, wonende tot Campen, ende heeft geconstitueert ende magtige gemaectt, gelijk hij constitueert ende machtig maeckt mits desen Boudewijn Adamsz., wonende hier ter stede, specialijcken omme iijften naem ende van wegen hem constituant te manen, eijtschen, vorderen ende ontfangen van Jacob Ritsma, konstcooper, mede wonende alhier, betalinge ofte restitutie van sodanige twee stux schilderije, als hij comparant aen de voornoemde Jacob Ritsma heeft ter hande gestelt, om voor hem constituant te vercopen, volgens

de bescheijden daarvan sijnde. Ist noot daerover recht te plegen voor alle Heeren, Hoven, jugen, rechters ende gerechten soowel int eijsschen, als verweren eitem te contesteren alle dagen van termijnen te observeren, ende voorts in omnibus te procederen ten uijt van de saecke toe penningen te ontfangen, van den ontfanch quitantie te geven, ende voor namaninge te bevrijden ende generalijcken alles meer te doen ende verrigten wes van node wesen sal cum potestate substituendi, gelovende te sullen approberen voor goet, vast ende van waerden te houden 'tgunt bij de geconstitueerde off derselver gesubstitueerde dienaengaende gedaen ende verricht sal werden op verbant als naer rechten, sonder bedroch consenterende hieraff acte. Gedaen binnen Amsterdam enz. ter presentie van Willem van Veen ende Samuel de Visscher als getuijgen hierover gestaen. Datum ut supra.

The image shows two handwritten signatures in dark ink. The top signature is 'N. Galen' in a cursive script. Below it, there are two more signatures: 'G. de Ritsma' and 'G. de Ritsma' (repeated). The signatures are written over a faint, illegible printed text.

Vergelijken wij nu de handteekening *van Galen* onder dit stuk voorkomende met die weergegeven in mijne mededeeling van September j. l. dan valt er niet aan te twijfelen of beide zijn met dezelfde hand geschreven, waaruit dus volgt dat de van Galen in bovenstaande acte »schilder" genoemd is de persoon over wien ik genealogische en andere bizonderheden mededeelde en die ik voor den vervaardiger van het fraaie Hasseltsche schilderij houd. Nicolaes van Galen schijnt dus eenigen tijd in Kampen gewoond te hebben maar zeker niet lang, want van hem is, na een expresselijk ingesteld onderzoek, geen spoor in het Gemeentearchief van Kampen gevonden.

Uit bovenstaande acte leeren wij bovendien den naam van een Amsterdamschen kunstkooper, zekeren Jacob Ritsma, kennen die voor van Galen stukken ter verkoop had, eene niet onaardige bijdrage dus voor de kennis der kunsttoestanden in het midden der 17e eeuw in ons land.

B. W. F. VAN RIEMSDIJK.

Niet Jacob van Campen maar Pieter Post.

In de dezer dagen verschenen afl. 23/24 van het prachtwerk *Amsterdam in de zeventiende Eeuw*, trof mij in het onderdeel Beeldhouwkunst (blz. 109) de volgende tirade: »Een gedenkteeke op deze wijze behandeld (dit slaat op het voorstellen van een gevallen held, liggende op een tombe), is dat

door Jacob van Campen ontworpen voor Jan van Galen, in de Nieuwe Kerk. Deze zeeheld sneuvelde in 1653, en zijn monument is dus gelijktijdig met dat voor Maarten Harpertszoon Tromp te Delft ontstaan, *dat ook door van Campen werd ontworpen.*" — Dit laatste is evenwel niet juist, en het mag voorzeker jammer worden genoemd, dat in een standaardwerk als het genoemde, die dwaling is bestendigd.

De resolutiën der Staten-Generaal i. d. 16 Augustus 1653 leeren ons nl.: De Heer Linteloo, Nieuwburch ende Schuylenburch Haer Hoog Mog. Gedeputeerden, hebben gerapporteert dat haer uyt crachte van derzelve resolutie van 14 dezer haer gedachten hebben laeten gaen nopē de forme van een Tombe op te rechten over het graf van den Lieutenant Tromp ende dat den architect Post gelast sijnde hadde aengenomen daervan een model te maecken" ¹⁾. Van dit gegeven maakte ik gebruik in mijn Aug. van dit jaar verschenen *Archaeography of Delft curiosities* ²⁾.

's-Gravenhage.

M. G. WILDEMAN.

Zu Hubert van Ravesteyn.

Vor Kurzer Zeit wurden in »Oud Holland« (XIX, 121-144 und XXI 120-121) wichtige Nachträge zu den Mitteilungen gegeben, die in derselben Zeitschrift schon etwa zehn Jahre früher (vergl. Bd. X 41 ff.) Platz gefunden hatten³⁾. Auf den neuen Angaben fussend, kann ich ein Bild namhaft machen, das wahrscheinlich dem Hubert v. Ravesteyn zugehört. Zwar haftete eine Zeit lang die Benennung Hugo v. Ravesteyn daran, doch scheint es mir, dass die Deutung des Monogrammes H V R viel eher nach der Richtung des Hubert v. Ravesteyn zu geschehen habe als nach der eines sonst unbekannten Hugo. Immerhin bleibt zu beachten, dass die Form des Monogramms eine andere ist, als die in »Oud Holland« abgebildete und dort wohl mit Recht auf Hubert van Ravesteyn bezogene. Das Bild das ich meine, ist ein Sittenbild mit Bauern am Kamin und befindet sich in der Sammlung des Fabrikanten I. V. Novák zu Prag. Im Katalog dieser Sammlung (Prag, 1899) ist es als Nummer 56 und als Werk eines unbekannten Monogrammisten H. v. R. eingehend beschrieben, und ein Facsimile der Signatur ist beigegeben. In der Anmerkung wird er als antwerpener Malerei in Anspruch genommen, doch möchte ich nachträglich auf die mehr holländisch weiche Art der Malerei grösseres Gewicht legen, die auch Anderen schon aufgefallen ist. Aber sie steht im gegensatz zur Antwerpener

1) Vgl. Elseviers Maandschrift 1901, afl. 8. De grafmonumenten van Piet Hein en Tromp, door C. F. Gijsberti Hodenpyl.

2) Delft J. Vis Jr. 1903.

3) Der Ankauf eines Hubert v. Ravesteyn für Rotterdam wurde im III. Bande des Bulletin gemeldet.

Brandmarke 4), die auf der Kehrseite des Bildes zu finden ist. Diese Marke ist fast sicher alt; sie ist gewiss nicht beigelegt, um etwa dem *Dordrechter* Bilde als Herkunfts-beglaubigung zu dienen; sie hätte auch sonst keinen rechten Sinn, wenn sie nicht schon ursprünglich auf dem Brett gestanden hätte. Und diese Möglichkeit kommt besonders in Betracht. Hubert van Ravesteyn kann ja ein durch Zufall verdorbenes Antwerpener Gemälde nach Abschleifung der Schönseite als Unterlage für ein neues Bild benützt haben.

Der Zusammenhang sei wie immer, jedenfalls möchte ich die Aufmerksamkeit der Kenner auf das erwähnte Bild hinlenken. In der Münchener Versteigerung Henneberg ist dem Hubert v. Ravesteyn ein Bild zugeschrieben worden, das ich bisher nicht gesehen habe. Auch dieses sei dem kritischen Blick der Forschung empfohlen.

Wien, 12 Januar 1904.

Dr. Th. v. FRIMMEL.

In de Illustr. Zeitung van 5 Nov. j. l. is een opstel te lezen van prof. Kockel »Ueber Scharenspuren'', — waarin deze interessante mededeelingen doet over de sporen, die de bijl en het mes achterlaten op hout, dat hiermede is gekapt of gesneden: sporen die natuurlijk, overeenkomende met de oneffenheden, welke op de snede van het desbetreffende werktuig, bij gerechtelijk onderzoek naar den dader van wanbedrijven, van groot nut kunnen zijn, en als zoodanig in voormeld opstel worden aanbevolen. De daarbij gevoegde afbeeldingen doen tevens zien, met welk een nut en betrouwbaarheid hierbij gebruik wordt gemaakt van de photographie.

Naar aanleiding van voornoemd opstel waag ik de onderstelling, dat deze wijze van onderzoek ook vruchtdragend is te maken bij oudheidkundige nasporingen; om te weten te komen, van welk materiaal het werktuig is geweest, waarmede voorwerpen uit den praehistorischen tijd zijn bewerkt, aangezien (om bij mes en bijl te blijven) deze sporen moeten achterlaten, verschillend wanneer deze van steen, brons of ijzer zijn geweest; voorts, om te weten te komen, hoe die bijl of dat mes is gehanteerd, aangezien dit uit het beloop der desbetreffende sporen is op te maken.

Zoo, stel ik mij voor, dat in nog menig twijfelachtig geval, kan uitgemaakt worden, of een oudheidkundig voorwerp tot de steen-, brons- of ijzerperiode behoort, wijl deze indeeling van tijdperken der vóór-geschiedenis hoofdzakelijk berust op het werktuig of gereedschap, waarvan zich de mensch in die tijdperken bediende.

H. L. BOERSMA.

4) Ueber das Vorkommen dieser Marke und ihre Form schrieb ich an verschiedenen Stellen, u. a. in der zweiten Auflage des »Handbuchs der Gemäldeskunde''.

Verbetering.

In bulletin Oudheidk. Bond Nov. j. l. blz. 23 regel 5 v. b. staat 1632, dit moet zijn 1732 (even als de decoratie vermeld boven aan blz. 22, was dit altaar en het soortgelijke daarna genoemd uit 1732).

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Mei 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstraat 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIR, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele berichten.

De gewone jaarvergadering is voorloopig vastgesteld op Zaterdag 9 Juli a. s. te Leiden. Nadere bijzonderheden zullen later worden bekend gemaakt. De leden en corresponderende leden worden hierbij herinnerd aan hunne bevoegdheid om personen aan het Bestuur voor te stellen voor benoeming tot corresponderend lid.

Berichten over Nederlandsch Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Het Rijksmuseum is thans in het bezit gekomen van een tweede gewelfschildering van zeer ouden datum. In den nieuwen catalogus reeds opgenomen en toegeschreven aan Jacob Cornelisz. van Oostsanen of van Amsterdam, geb. te Oostzaan vóór 1470, gest. te Amsterdam vóór 18 Oct. 1533.

kon het werk eerst kort geleden voor het publiek ter bezichtiging worden gesteld. Verdeeld in negen vakken, voorstellende het Laatste Oordeel, voltooid 1519, is het afkomstig uit de Sint Laurentiuskerk te Alkmaar en in zijn oorspronkelijken gewelfvorm aangebracht in zaal n°. 248 van het Rijksmuseum (ingang naast de Rembrandtzaal). De toegang is afgesloten en wordt slechts op aanvraag verleend. De voorstelling wordt in den catalogus als volgt beschreven: »in het midden is Christus gezeten in de wolken; onder hem St. Michiel met een weegschaal, door engelen gedragen om de zondaars te wegen. Links de uitverkorenen, door engelen geleid naar het verblijf der gelukzaligen, waar God de Vader troont. Rechts de verdoemden, meegesleurd door monsters naar de hel, veraanschouwelijkt door velerlei folterwerktuigen”.

De kunstschilder Jan Dunselman heeft de schildering gerestaureerd en enkele ontbrekende stukken bijgewerkt en aangevuld. De foto's genomen naar het werk in den staat, waarin het als afbraak uit de Alkmaarsche kerk is verkocht, die in het zaaltje mede zijn tentoongesteld, geven een denkbeeld van den deplorabelen staat, waarin sommige stukken zich bevonden. Maar tevens ontvangt men den indruk, dat de heer Dunselman zich met de noodige bescheidenheid van zijn hoogst moeilijke en delikate taak heeft gekweten. Natuurlijk hield hij zich daarbij aan het onder den invloed van tijd en vocht vervaagde, vergrauwde en verbruinde coloriet, zoodat men slechts een onvolledig beeld ontvangt van wat het werk oorspronkelijk geweest moet zijn. Want enkele details laten nog vrij duidelijk een sterker kleur onderkennen, dan waarin thans het geheel is gehouden. Maar terecht sloot de heer Dunselman zich aan bij den domineerenden toon van het geheel.

Zeer treft de mooie vulling der vakken, de fraaie verhouding in de compositie en dan de zwier, waarmee de figuren zijn geteekend, goed van houding en actie.

De aandacht zij gevestigd op de omstandigheid, dat het Rijksmuseum reeds in het bezit was van een dergelijke gewelfschildering, voor de plaatsing waarvan indertijd een soort kapel is gebouwd tegen de oefenschool voor teekenaarsonderwijzers, in den tuin van het museum. Deze gewelfschildering, insgelijks verdeeld in negen vakken, waarvan er vijf ook afbeelden het Laatste Oordeel, was van Jan van Scorel (1495—1562). Eene vergelijking van beide gewelfschilderingen is ongetwijfeld interessant.

N. Rott. Ct. 11 Maart 1904.

Verslagen van Vereenigingen.

Koninklijk Kabinet van Munten, Penningen en Gesneden Steenen te 's-Gravenhage. Verslag over het jaar 1902.

Dank zij de welwillende beschikkingen van de heeren Six werd weder een groot aantal Grieksche munten verkregen, waaronder in het bijzonder valt te wijzen op de series munten van Lesbos en van Klein-Azië. Onder de verdere aanwinsten wordt in het bijzonder gewezen op een penning ter eere van keizer Karel V. (1530), een Goudgulden van Batenburg en 's Heerenberg, een Tourschen groot van Borculo; een St. Andriesgulden van Holland, een onbekenden proefslag van een Hollandsche munt van 1670, een daalder van Geertruida van Bronkhorst, Vrijvrouw van Vianen en eene collectie Merovingische munten in Groningen gevonden. De catalogus der Nederl. Historiepenningen kwam gereed en met die van de Romeinsche munten werd begonnen.

Uitvoerig worden de aanwinsten beschreven evenals de muntvondsten te Noordwijkerhout, Driewegen bij Goes en Amersfoort. Aan het verslag zijn een drietal bladen toegevoegd met afbeeldingen van de belangrijkste aanwinsten.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe over 1903.

Een aantal aanwinsten werden verkregen, waaronder een cachet en ring gebruikt door Laurens Hidding voor het bekrachtigen van akten van vrijwillig rechtsgebied (o. a. gebruikt in 1681), een zilveren stempel van de classis Roldana, een koperen stempel van het classicaal Bestuur te Assen, een oude kerkekist, eene serie teekeningen en verschillende beelden betreffende de familie Hidding.

Het archief van het Meppeler schippersgilde, dat oorspronkelijk voor het Museum was bestemd, werd, en terecht, aan het Rijksarchief te Assen in bruikleen afgestaan, een voorbeeld dat wij ook gaarne aan andere museumbesturen in overweging geven, die toevallig bezitters zijn van bescheiden, die feitelijk in de archieven tehuis behooren.

Aangaande de Odoornsche falsificaties werd door den Heer Borgesius een nader onderzoek ingesteld. Deze erkent dat, hoewel verschillende urnen van verdachten vorm ongetwijfeld echt zijn, men later wegens veel navraag begonnen is met namaak. »Thans schijnt de aflevering van oudheden in massa tot de geschiedenis te behooren; omzichtigheid blijft evenwel dringend geraten.»

Verslag van den toestand van het Museum van Oudheden te Groningen over 1903.

Op 18 Februari werd het Museum heropend na de belangrijke uitbreiding die reeds in dit bulletin besproken werd. Het Museum ontving weder vele aanwinsten, waaronder eene kamerbetimmering uit de 18e eeuw, een geborduurd groen laken statiecostuum van een opperhoutvester van Stad en Lande uit de 2de helft der 18e eeuw, eene collectie teekeningen en kaarten, een zilveren bisschopsbelletje uit circa 1500 en verschillende voorwerpen uit de wierden te Garnwerd en Kantens.

Jaarverslag van de Vereeniging „Die Haghe” over 1903.

In het verslag wordt de in den vorigen zomer op Buitenzorg gehouden tentoonstelling van den Haag in de XIXde eeuw uitvoerig besproken. Verschillende feestavonden werden georganiseerd, die zoo druk bezocht werden, dat men de leden in twee groepen tot bijwoning moest uitnoodigen.

75ste Verslag van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde te Leeuwarden, 1902—1903.

Belangrijke aanwinsten werden verkregen, die op de bekende uitstekende wijze in het verslag beschreven worden.

Het genootschap hield verschillende lezingen, die uitvoerig worden behandeld. Wij verwijzen hieronder in het bijzonder naar de belangrijke lezing van den heer A. W. Weissman over Friesche kunst (bladz. 7—12). Een 16de eeuwsch handschrift »Epistel totten Friesen” werd door den heer G. H. van Borssum Waalkes voor rekening van het Genootschap uitgegeven.

De pogingen tot behoud van de kerk der N. H. Gemeente te Oosterwierum werden niet met succes bekroond; de kerk is verdwenen.

Jaarlijksch Verslag der Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling „J. Honig Js. Jr.” te Zaandam over 1902—1903.

De vele aanwinsten dwingen tot uitbreiding der expositiezalen. Onder de aanwinsten van dit jaar valt in het bijzonder te wijzen op een tekening van de huizen langs de Zaan uit de 18de eeuw, reeds vroeger in bruikleen ontvangen, en een viertal Zaanse familieportretten door Jan de Bray, die door den inbruikleengever waren opgeëischt en te Amsterdam in veiling kwamen, doch door medewerking van de Vereeniging Rembrandt voor het Museum werden heroverd.

Het plan bestaat om in 1904 eene tentoonstelling te houden van Zaanse kleederdrachten.

Oude Monumenten.

Delft.

Toen bekend werd, dat het Rijk den St. Huybrechtstoren, een ouden waltoren, in het openbaar wilde verkoopen, hebben B. en W. zich tot den Minister gewend, om dezen in 1814 aan het Rijk overgedragen toren terug te koopen. B. en W. stellen voor tot aankoop tegen het bedongen bedrag van f 300.— te besluiten.

Opmerker 19 Maart 1904.

Geertruidenberg.

Bij het opmeten van het gebouw en het uitgraven van den grond om de Groote kerk te Geertruidenberg door den architect M. A. van Nieukerken Jr. te 's Gravenhage zijn vondsten gedaan. Zoo is in de afsluiting van het Zuidertransept onder de kalk eene muurschildering ontdekt, blijkbaar den marteldood van St. Sebastiaan voorstellende. De schildering is $2\frac{1}{2}$ M. in het vierkant.

Raadhuis te Jisp.

De leiding der restauratie is door B. en W. opgedragen aan den heer D. Stam Wz. te Wormerveer onder leiding van den Heer J. F. L. Frowein, architect te 's-Gravenhage.

De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht.

(Vervolg van bladz. 24).

De verwijdering der hiervoor beschreven decoratie van het koor uit het jaar 1732 bracht de ware oorspronkelijke architectuur aan het licht. De oude gewelven zoowel van de absis concha, als van de vierkante travée daaraan sluitend waren aanwezig. Het gewelf van de vierkante travée is gemaakt volgens het stelsel der voûte d'arêt, d. w. z. twee tongewelven, die elkander doorsnijden; het is dus een kruisgewelf zonder graden voor

zooveel de hoeken betreft en een koepelgewelf voor het middengedeelte, zooals dit veelal in de gebouwen der XIe eeuw voorkomt.

Zelfs waren op dit laatste gewelf de schilderijen nog grootendeels behouden; in de concha, die ook de duidelijke bewijzen leverde geheel met figuren beschilderd geweest te zijn, was de beschadiging zoo sterk, dat aan eene herstelling niet te denken viel.

De beschildering stelt in 't kort voor *de Openbaring*. In het midden het Lam Gods dragende het kruis der *overwinning* of der *verrijzenis* met de woorden rondom:

»*Ecce agnus Dei qui tollit peccata mundi.*»

Ten oosten Jezus en daar tegenover ten westen Maria met banderollen, waarop de volgende opschriften:

»*Ego angelus magnus, Spiritus Dei est in me*»

en bij Maria: »*Et signum magnum app. in coelo: Mulier amicta sole et luna sub pedibus et in capite ejus corona stellarum duodecim.*»

Aan de noordzijde vindt men eene figuur waarboven het opschrift:

»*Rex majestatis, Salvator mundi*».

en waarop afgebeeld zijn de gaven van den H. Geest. Op de borst hiervan staat *Sapientia*, rechts boven *Consilium*, links daartegenover *Fortitudo*, rechts in 't midden ter hoogte van *Sapientia* *Scientia*, daartegenover links *Intelligentia*, links onder *Timor Dei*, daartegenover *Pietas*. Aan de zuidzijde Christus met kelk en hostie in de handen en het opschrift: *Sacerdos magnus — splendor sanctorum*.

Tegen de dubbele driehoeken (*dièdres*) onder het koepelgewelf:

Aan de eene zijde onder de H. Maagd, Gabriel met de woorden: »*Ave gratia plena*»; daartegenover een Engel met wierookvat; onder de figuur ten noorden een Engel met de lijdens-instrumenten, lans en doornenkroon; daartegenover een Engel in aanbidding; onder de figuur van den *Sacerdos Magnus*, een Engel met de *Hostie* en een Engel met de *Kelk*.

In den boog, die het koor van het transept scheidt, de zeven Bisschoppen van Maastricht. In 't midden St. Servatius, daarnaast Monulphus en Gandulphus, dan Amandus, Joannes Agnus, Theodorus en Lambertus; deze waren echter zeer sterk beschadigd; duidelijk waren intusschen de insignes, mijter en staf, herkenbaar, zoodat het kennelijk alle bisschoppen waren.

In de beide wanden ten noorden en ten zuiden van het koor kwamen ook de groote vierbladerige roosvensters voor den dag, zoodat de herstelling daarvan met zekerheid kon plaats hebben.

Aan de buitenzijde had ik reeds bij de opmeting het verschil in den venstervorm kunnen constateeren, de smalle rondboogvensters met hunne muraalbogen van den bouw van Monulphus zijn nog aanwezig, voor zoover deze niet door de latere veel grootere roosvensters worden ingenomen. De juiste afmetingen der vensters van de absis werden nu ook teruggevonden en hersteld.

Bij de ontgraving van de in 1811 gedeeltelijk vernielde en met zand aangevulde krocht der XIe eeuw, welke zich bevond op de kruising van middenschip en transepten, kwam door een gelukkig toeval ook de tot dusverre geheel onbekende veel oudere crypta van Monulphus wederom te voorschijn. De opzichter Strik namelijk bevond dat de oostelijke eindmuur van de XIe eeuwse krocht, waarin de werklieden een gat gestoten hadden, ook aan zijn oostelijk vlak schoon werk scheen te vertoonen.

Door het verhaal van Gregorius van Tours was het bekend, dat de groote kerk door Monulphus gebouwd ook eene krocht had, maar men wist niet juist waar die gestaan had, en hoe die krocht er had uitgezien. Ik liet nu met de grootste voorzichtigheid, de puinhopen en den grond, die gebruikt waren om de afgebroken krocht aan te vullen, wegnemen en bevond na eenige dagen werkens, dat de oostelijke sluitmuur van de XIe eeuwse krocht werkelijk over de geheele oostzijde eenen gladden wand vertoonde, welke bleek gepleisterd te zijn. Door dit kenteeken aangemoedigd, liet ik ook in de oostelijke richting den grond wegnemen en ontdekte spoedig den geheelen omvang van de oudste crypta door Monulphus gebouwd. (Zie platte grond.)

De platte grond stemt volkomen overeen met den bouw en is op dezelfde wijze gemetseld, terwijl de muren aan de binnenzijde gepleisterd zijn met eene geelachtige pleisterlaag.

De oostelijke wand evenals de laatste travée aan de noord- en zuidzijde vertoonden eene verbouwing, noodzakelijk geworden bij de in de XIe eeuw gemaakte wijzigingen bestaande in den aanbouw der absis en van de twee torens.

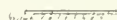
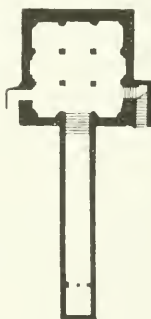
De vloer dezer krocht ligt 1.73 lager dan de later in de XIe eeuw gebouwde crypta. De doorgang naar het graf van St. Servaas werd op deze hoogte ook terug gevonden in den westelijken wand der primitieve krocht, thans oostelijke sluitingsmuur der krocht gebouwd in de XIe eeuw.

De herstelling der oudste krocht met haar vier vrije vierkante pijlers (hoog met het kapiteel 3.10) en kruisgewelven met gordelbogen (hoog van den vloer tot onder den gewelfrug 4.75) kon met volkomen zekerheid plaats hebben.

Aan den zuidelijken wand werden ook de doorgang en de trap teruggevonden, die naar de bovenkerk toegang gaven.

De terugvinding der eerste *crypta* was tevens eene onomstootelijke bevestiging van eenheid in den bouw der kerk en der krocht door Monulphus. Overeenstemming in de afmetingen, in de gebruikte bouwstoffen, in de wijze van bewerken, zoowel van steen als van metselspecie, en in de zekerheid der profielen.

A.

Platte grond der oude crypta d. Monulphus.

De zware vierkante pijlers met eenvoudige kapiteelen der kerk vindt men terug in denzelfden vorm, maar minder zwaar onder de gewelfbogen der crypta ¹⁾.

De wandpijlers met een gedeelte van de muraal- en gordelbogen waren alle nog aanwezig, even als de voetstukken der vier pijlers, welke de gordelbogen droegen, die de geheele ruimte in negen gewelfvakken verdeelden. Daar van de verschillende bogen een derde in de hoogte behouden was, waren de centers voor de gordelbogen gemakkelijk te bepalen en konden de gewelven met zekerheid gelijk aan de oorspronkelijke hersteld worden.

De vloer was, schoon eenigzins beschadigd, toch nog aanwezig en bestond uit eene samenstelling van grof kiezelzand met stuk geslagen pannen of baksteen en romeinsch cement.

Aan de oostzijde had men bij de verbouwing van dezen sluitmuur van de kerk van Monulphus en het maken der concha voor de absis en de daarnaast gebouwde torens, den muur doorbroken en opnieuw met ruwe steenen opgebouwd.

De herstelling der krocht uit de XIe eeuw was evenmin bezwarend, daar de wandpijlers alle met hunne voetstukken waren behouden gebleven en de zes voetstukken met de kolommen gedeeltelijk onder de puinhopen werden teruggevonden; ook was het oude altaar met de oorspronkelijk daarboven geplaatste sarcophaag, waarin de reliquieën van Monulphus en Gandulphus waren geborgen geweest, nog aanwezig; echter lag deze sarcophaag nu op den vloer, want ten behoeve van de verlaging van den kerkvloer in 1811 moest deze van het altaar verwijderd worden.

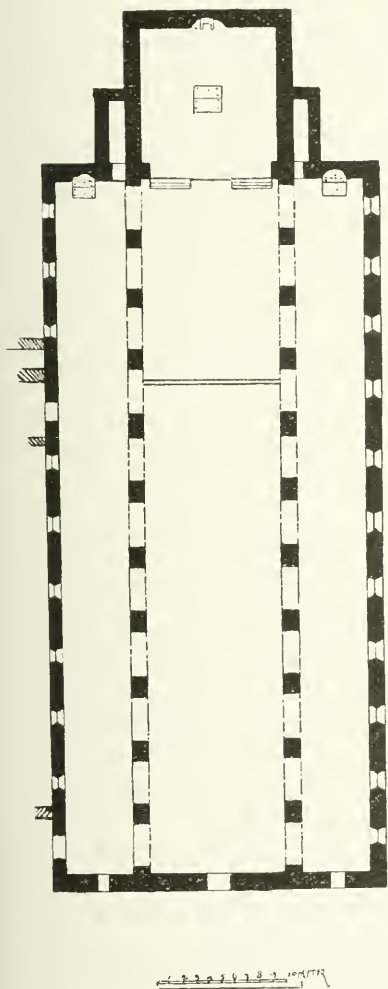
Behalve deze steenen kist, welke ruim 2 M. in de lengte en meer dan een meter in de breedte en met het deksel 1.50 hoog was, werden er nog vier andere steenen kisten met beenderen in de krocht gevonden, terwijl in den gang, die naar het graf van St. Servaas leidt, een klein altaar met steenen kist werd gevonden, waarin volgens opschrift een Frankische vorst was begraven. De eenvoudige altaarsteen, die de consecratiekruisjes draagt, is slechts 80 cm. lang en 65 cm. breed en wordt gedragen door een eenvoudige steenen stijl (stipes). De toegang tot dezen gang is slechts 75 cm. breed, de onderdorpel in hardsteen is door het menigvuldig betreden zeer diep uitgesleten, de rondboog is niet met kleine sluitsteenen of boogsteenen samengesteld, maar op zeer primitieve wijze uit een groot onregelmatig vierkant stuk uitgehakt in halfcirkelvorm. De gang en krocht hebben nog de oorspronkelijke gewelven behouden. In het gewelf vindt men den ijzeren haak nog, waaraan de lamp gehangen heeft, die diende om het eerbiedigwaardig lokaal te verlichten, en in

1) De gebroken hoeken chanfrein of biseau, die eenige der pijlers van het middenschip of de hoofdbeuk vertoonen, dateeren van de verbouwing, welke in de middeleeuwen plaats had; waarschijnlijk zijn deze gemaakt in de XVe eeuw, toen men de gewelven in de hoofdbeuk aanbracht.

de boogopening naar de deur zijn nog de overblijfselen van een gesmeed ijzeren hekwerk gevonden.

De vloer van dezen gang van de grafcel is evenals die der oude krocht een samenstel van steengruis, zand en cement, zooals men deze ook bij de laat-Romeinsche bouwwerken aantreft.

B.

De oorspronkelijke kerk door Monulphus gebouwd, bestond dus uit een krocht aan de oostzijde, met een rechthoekigen wand gesloten, terwijl de ingangen ter zijde zullen geweest zijn. Deze krocht, welke in de breedte in drie beuken verdeeld is, was overdekt zooals ook thans weder door de 9 kruisgewelven rustende op de 4 middenpijlers en de daarmede in verband staande 8 halve en 4 kwart wandpijlers of pilasters, welke alle door gordelbogen aan elkander verbonden waren en zodoende aan de gewelven een krachtigen steun verleenden. Deze gordelbogen vertoonden nog ter hoogte van het ruim 1 meter overgebleven gewelf aanvangen boven de kapitelen.

Door deze krocht kreeg men toegang tot den overwelfden gang, die naar de grafcel geleidde.

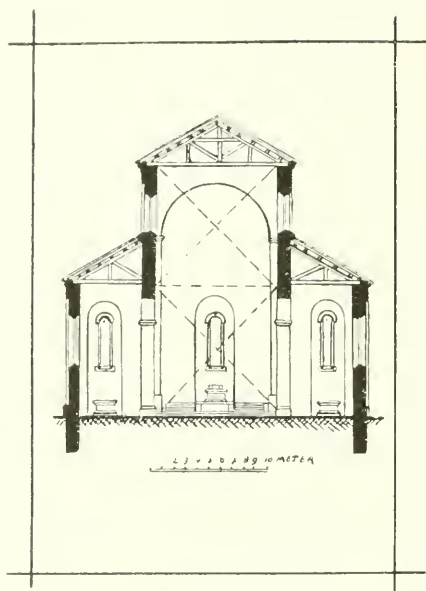
Boven deze krocht, wier breedte door de fundamenteën van het middenschip bepaald is, breidde zich de basilica uit naar het westen met 13 bogen, gedragen door 12 vierkante pijlers, die aan den voet van eene eenvoudige plint voorzien waren en onder het begin der bogen eenvoudige schuine lijsten als kapitelen of imposten droegen waarop de centers der bogen konden rusten. (Zie plan B hiernaevens).

Platte grond der Kerk van Monulphus
(zonder Karolingische voorbouw).

Deze middenbeuk van ruim 10 meter breed werd aan beide zijden geflankeerd door zijbeuken, die de helft der breedte hebben, en werd door zwaren muren gesloten, waarin tegenover elken boog een smal venster met

rondboog. Ten westen is een sluitgevel met de ingangen. De hoogte van de middenbeuk is gelijk aan de twee kwadraten, die de breedte vormen,

C.

Doorsnede der Kerk van Monulphus
(zonder Karolingische voorbouw)

$10.50 \times 2 = 21.00$ m. (Zie doorsnede C hieronder).

De bovenkant der bogen, welke de hoogte van de zijbeuken aangeven, is gelijk aan de breedte van de middenbeuk, dus 10.50, wat wederom overeenstemt met 2 maal de breedte der zijbeuken. Deze worden verlicht door smalle vensters door rondbogen gesloten; boven de bogen der pijlers, gaan in den muur de rechtstanden op, welke aan de buitenzijde de bogen herhalen van de middenbeuk; onder deze bogen zijn de vensters gespaard, die de middenbeuk verlichten.

Zware balken met houten kap sloten het middenschip af, terwijl het dak vroeger met lood was gedekt. Ook de zijbeuken waren op dezelfde wijze afgedekt. De zijbeuken zijn zonder wandpijlers vlak opgetrokken tot

aan de vensters, waarvan de onderdorpel op 4.20 m. boven den vloer ligt. In de noordzijde zijn slechts twee deuropeningen, terwijl de zuidelijke muur waarschijnlijk ook niet meer toegangen aanbood. Of er voor den westgevel vroeger eene portiek gestaan heeft, zooals dit gewoonlijk bij basilica's gevonden wordt, is niet te zeggen; dergelijke voorbouwen waren veelal van hout en dienden alleen om de ingangen te beschutten.

Thans verheft zich aan de westzijde een machtige bouw, oudtijds het *nieuwe werk* genaamd en die aan Karel den Groote, naar ik meen terecht, wordt toegeschreven. Wel is in den laatsten tijd deze attributie bestreden, doch wanneer men het plan der kerk in den oorspronkelijken toestand voor oogen heeft en men weet, dat in de nabijheid Keizer Karel zijn paleis had en verder de betrekkingen bedenkt, welke er bestonden tusschen Karel den Groote en het *Kapittel van St. Servaas* waarvan *Eginhard propositus* was, dan kan men moeijlijk beweren, dat de Karolingische bouw maar eene fictie zou zijn. Trouwens het monument zelf toont zijn oorsprong aan.

De gebouwen opgericht onder den invloed van Karel den Groote vertoonen overal hunne voortreffelijkheid in de grootsche opvatting van

den aanleg, de goede keuze van bouwstoffen en de uitmuntende wijze van bewerking. Hij bezat de middelen om zich zoowel het eene als het andere te bezorgen. (Zie plan D.)

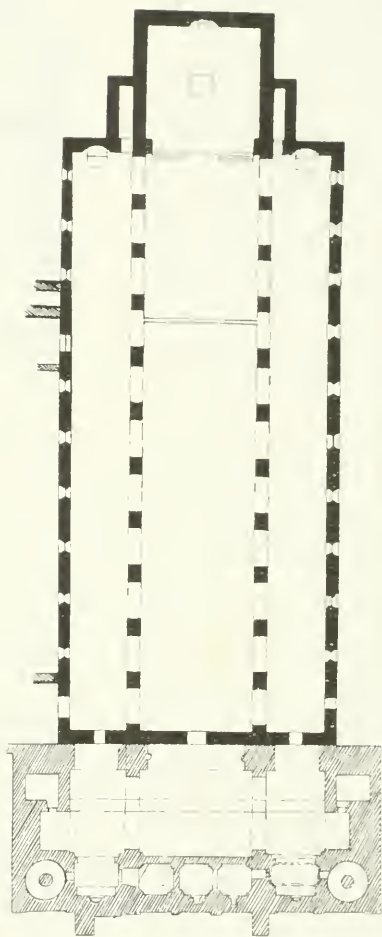
Als men het verschil gadeslaat in de grootschheid van aanleg tusschen het werk van de XIe eeuw, namelijk het oostelijk koor met transept, en den westelijken voorbouw, dan zal men onmiddellijk aan den westelijken aanbouw de prioriteit moeten toekennen. Wat betreft de wijze van uitvoering springt het verschil al dadelijk in het oog.

De bewerking van den steen in het algemeen, de zuivere bekapping, vooral het behandelen van deze met betrekking tot de voegen, is opmerkelijk. De steenen zijn zeer vlak en zuiver gekapt, zoodat de voegen betrekkelijk dun en gelijk zijn. Ook is de wijze van bekapping eigenaardig; langs de rechthoeken is eene schuine beitelslag aangebracht, waardoor de strakke lijn van den rechthoek bevorderd wordt.

Dan de breede aanleg der trap-torens, welke op zich zelf reeds een koninklijken oorsprong aanduiden door hare groote afmetingen en onberispelijke zorgvuldige uitvoering; tusschen deze torens de aanleg van den onderbouw voor den hooger op te trekken koepel, de zware bogen in kleine afdeelingen gedeeld om beter de drukking te schragen. (Zie doorsnede E.)

Het *kruisgewelf* onder den koepel is een werk van latere eeuwen evenals het *roosvenster* in den westgevel met het klimmend tongewelf. Het geheele kwadraat onder de koepel was met zeer zware balken, waartusschen ribben of kinderbalken, en een houten vloer gesloten. Op de vier hoofdbogen is met meesterlijke hand de ronde koepel op de vier pendentiefbogen aangelegd. De steensnede is met bijzondere kennis behandeld. De drukking van de gewelven is met groot verstand geneutraliseerd door

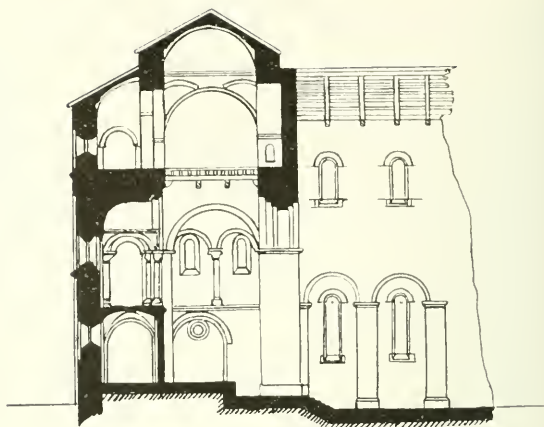
D.

Platte grond der Kerk van Monulphus met de Karolingische voorbouw ten westen.

de zware bogen, welke het geheel omringen en aan de westzijde is de bouw door bijzondere voorzorgen, door zware gordelbogen en klimmende tongewelven, volkomen beveiligd.

Eenderde gedeelte van den koepel is in horizontale lagen vooruitkragend bewerkt, zoodat het middengedeelte, dat slechts 5 meter dia-

Doorsnede van den Karolingischen Bouw.

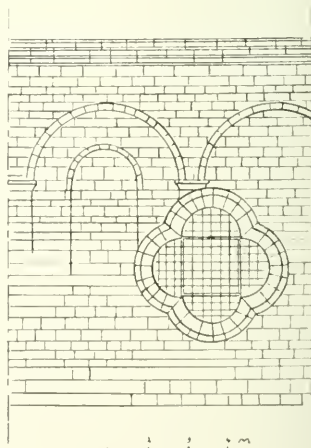
meter en niet minder dan 4 meter straal heeft, ruimschoots geconterbuteerd is.

Voor het maken van het westelijke roosvenster zal aan deze zijde ook op de bovenverdieping een stijgend tongewelf aanwezig geweest zijn, om de gordelbogen aan deze zijde te schragen. Toen men later bij de verbouwing na eenige eeuwen ondervonden had, dat de koepel geen druk

F.

uitoefende aan deze zijde, besloot men er toe, om ter wille van het fraaie westelijke zonnelicht aldaar het gewelf te wijzigen, aan de buitenzijde een gevel op te trekken en deze met een roosvenster te versieren en zodoende de avondzon in het kerkgebouw te brengen. Een nauwkeurige beschouwing der verschillende onderdeelen, maakt een en ander duidelijk.

Bij gelegenheid van een bezoek van den beroemden architect E. Revoil, den schrijver van „Les Eglises Romanes dans le midi de la France”, aan St. Servaas verklaarde deze mij ook op dezelfde gronden, als ik hiervoor aanhaalde, dat de westelijke aanbouw met zijnen koepel eene Karolingische stichting moet zijn. Na Karel den Groote vervalt, met de noodige kracht en eenheid in de regeering, de vooruitgang in de kunst. Vijftig jaren na Karels regeering was dit in de bouwkunst al zeer merkbaar, zegt Viollet le Duc, en de monumenten van de IXe en Xe eeuw dragen daarvan nog meer de kenteekenen: de bouwstoffen worden niet meer met zooveel zorg uitgezocht en men volgt niet meer de goede voorschriften. De monumenten van de Xe en XIe eeuw staan wat de uitvoering

betreft verre achter bij die, welke opgericht werden onder den invloed van de regeering van Karel den Groote.

De redeneering van den ondminister van den Berg: »Het plan, de stijl en de constructie van het westelijk torengedebouw wijzen op het einde van het Romaansche tijdvak". is volkomen onjuist; hier kan geen sprake zijn van een »torenbouw".

Het gebouu is een werkelijk koor met bovengalerijen (empore).

Wanneer men zich het gebouu voorstelt, zooals het vóór de wijziging was, die het in de XIe eeuw ondergaan heeft, dan kan er geen sprake zijn van een groote zaal op de derde verdieping. Het geheele middengedeelte van den vloer der kerk tot aan de balklaag van de groote zaal, die de hoofdzaak is van het geheele gebouu, heeft geene afgesloten verdieping onder deze roostering. De bestemming van deze zaal is zeer duidelijk.

De kerk had geen gewelven; vijf hoogvensters in den oostelijken muur die de kerk van den *Keizersaal* scheidt, leverden het vrije gezicht van uit de zaal over het geheele middenschip op het priesterkoor waar de H. Officies plaats hadden.

Karel de Groote had zijn paleis ten westen op hooger gelegen terrein, niet ver van de kerk. Het is verklaarbaar, dat voor den machtigen keizer en zijn gevolg een zaal werd gesticht van waar hij de H. Diensten ongestoord kon bijwonen.

De groote breede trappen leveren het bewijs van de vorstelijke bestemming waartoe deze zaal moest dienen.

Dat het westelijk koor als een *oratorium* of winterkoor voor de Kanunniken zou gebruikt of gebouwd zijn, is niet aan te nemen. Hoe zouden deze personen in een dergelijke koninklijke zaal in den winter hunne getijden zijn komen bidden en bij wie zouden de gedachten opkomen, om een zóó ruim zóó hoog en zóó koud lokaal te stichten om er koor te gaan houden!

Daar de heer van den Berg toestemt, dat de *narthex* overeenkomst heeft in de profielen met de Vitale te Ravenna en den Dom te Aken, het Baptisterium te Novara en de Kapel te Nijmegen, die zeker van vóór de IX eeuw dagteekenen, zoude hij consequent zijn, wanneer hij op grond daarvan de stichting aan den tijd van Karel den Groote toeschreef.

Wat betreft de profileering der imposten heeft v. d. Berg ook gedwaald. Het is niet waar, dat men in de vroeg-Romaansche periode, zegge den Karolingischen bouwtijd, de imposten aan beide zijden liet uitspringen onder de bogen zooals bij de Romeinsche bouwwerken.

In Nijmegen zijn de imposten ook slechts aan de boogzijde zooals te Maastricht bij de krocht en in het Karolingische werk. Hetzelfde vinden wij in de Basilica van *Chagga* gebouwd in de IIIe eeuw, dus nog nader bij de Romeinsche bouwperioden en toch zijn daar de profileeringen slechts aan de dagzijde onder den boog, terwijl de gewelven ook geheel en al als de Maastrichtsche rondboog-tongewelven behandeld zijn.

De Karolingische gebouwen dragen meer het karakter van de Byzantijnsche bouworde, dan die van de Romeinsche.

Verder erkent hij, dat het ontbreken van haken (griffes) op de hoeken der bases of voetstukken een bewijs levert van een vroegere stichting dan in de XIe eeuw.

Ook dat de oudere bases zwaar en steil, hoog van verhouding zijn dient in aanmerking genomen te worden, zoowel als de vorm der impostlijsten, welke te Maastricht behandeld zijn, zooals aan de Karolingische kapel te Nijmegen.

Omtrent de bestemming der groote trappen is ook geen twijfel; zij loopen slechts door tot aan den vloer van den *grooten* of *Keizerzaal*, dus klaarblijkelijk zijn deze trappen niet gemaakt voor den toren en nog minder voor de twee torens; trouwens ook deze gingen ten tijde van Karel den Groote niet zoo hoog op als thans.

De bovenste verdiepingen dateeren van lateren tijd, ik veronderstel uit de XIe of XIIe eeuw.

De technische beschouwing van het werk wijst derhalve op Karel den Groote en bevestigt de constante overlevering, welke den bouw aan den *Keizer* toeschrijft.

Ook de geschreven historie stemt hiermede samen.

Is het niet opmerkelijk, dat de groote architect van Karel den Groote, Eginhard, die aan het hof Beseleël heette, d. i. de bouwheer van Salomo's tempel, abt van de St. Servaaskerk was, en steeds tot het laatst van zijn leven veel relaties met zijn broeders van St. Servaas onderhield, zooals de archivaris Flament uit oude charters heeft aangetoond?

Is het niet opmerkelijk, dat van den *keizer*, die op een paar uren afstands van Maastricht geboren werd en meermalen in de stad vertoefde, geconstateerd is, dat hij er eens het Paaschfeest vierde ¹⁾?

Het zou dus niets wonderlijks zijn, als hij aldaar de stichting eener *Keizerzaal* bevorderd had.

Treffend eindelijk is een omstandigheid door van Heylerhoff vermeld. Deze schrijver zegt, dat een reliquiehouder, bevattende een stuk van het H. Kruis, in S. Servaaskerk bewaard, het volgend opschrift droeg: »*Ad trophaeum aeternae victoriae sustinendum Eginhardus peccator hunc arcum ponere et dedicare curavit.*»

Kunnen de uitdrukkingen *arcus*, *ponere* en *dedicare* slaan op een noodzakelijk kleine reliquieschrijn of schijnen zij niet veeleer te doelen op den bouw en de wijding van een gebouw. En mag men bij toestemmende beantwoording het er niet voor houden, dat deze *reliquiehouder* geplaatst was in den door Eginhard bestuurden *Westbouw* en in zijn opschrift de herinnering aan den bouwmeester moest bewaren ²⁾?

(Wordt vervolgd).

1) Zie de *Acta Sanctorum Bollandist.* III Mei, Ed. Antwerp. 1680 pag. 219.

2) Zie A. Flament, de Westertorens van St. Servaas, in de *Publications de la Soc. hist. et Arch. du Limbourg*, deel XXVIII.

Middelburg.

Door bemiddeling van den heer J. A. Frederiks zijn twee 17de eenwse pakhuisjes in de Kuiperstraat te Middelburg uit sloopershanden gered, die met het aangrenzend Kuipersgildehuis een der schilderachtigste hoekjes van de stad vormen. Het behoud dezer perceelen is vooral van belang, daar bij het verdwijnen hiervan ook het gildehuis waarschijnlijk moeilijk te behouden zoude blijken.

Koorkerk te Middelburg.

In de laatste weken werden, met toestemming van kerkvoogden der Nederduitsch Hervormde Gemeente, door den architect der Abdij-gebouwen, den heer J. A. Frederiks, nasporingen omtrent vroegere toestanden gedaan in de Koorkerk, waarvan de restauratie binnenkort zal ter hand worden genomen.

In hoofdzak werd beoogd een onderzoek in te stellen naar het graf van Willem II, Roomsche Koning, Graaf van Holland en Zeeland, wiens graf aldaar door de zorg van zijn zoon Floris V is bijgezet en waarvan de vermoedelijke overblijfselen in 1817 werden teruggevonden. Men bepaalde zich echter toen tot het weghalen van de fragmenten van een grafzerk en van de daaronder liggende doodsbeenderen, zonder omtrent de inrichting van het graf eenig verder onderzoek in te stellen.

Op de plaats, waar in gemeld jaar die overblijfselen zijn gevonden, is thans een graf te voorschijn gekomen met een fraaie baksteen omlijsting, dagteekenende uit de XIIIde eeuw. De gemetselde ruimte, waarin het lijk heeft gelegen, is daarbij nog ongeschonden bloot gelegd. Aan denzelfden zuidelijken wand is voorts nog te voorschijn gebracht een vak met de restes van een rijke mede in baksteen uitgevoerde boogversiering.

In den noordelijken wand van de kerk zijn ook belangrijke ontdekkingen gedaan. Bij het wegruimen van later metselwerk kwam een groote nis te voorschijn met primitief schilderwerk, bestaande uit blokken, die gevormd zijn door dubbele roode streepen als voegen; in het midden van elk blok een groen bloempje. Het schilderwerk loopt ook over de vlakke muren door, zoodat kan worden aangenomen, dat een groot gedeelte der kerk in de XIIIde eeuw zoodanig behandeld is geweest, eene uitvoering die in ons land zeer zeldzaam voorkomt.

Verder zijn in dien wand blauwe arduinen en zandsteen kolommen aan het licht gebracht, die duiden op vroeger bestaan hebbende kapellen. De arduinen kolom bezit nog geheel het Romaansche karakter en komt overeen met kolommen die in de onderaardsche zaal en in de Balanspoort bestaan; de zandsteen kolommen zijn rijk geprofileerd en voorzien van kapitelen met sierlijk beeldhouwwerk.

De laatste kolommen waren eertijds gepolychromeerd en wel de schachten rood en de kapiteelen groen met goud.

Verder is gebleken, dat de oorspronkelijke kerkvloer 1.20 M. lager lag dan de tegenwoordige. In den grond werden nog een groot aantal fragmenten gevonden van den ouden bouw.

Deze ontdekkingen zijn niet alleen van groot belang voor de geschiedenis van de oude Abdij, doch zijn tevens te beschouwen als gewichtige documenten voor de historie onzer vaderlandsche bouwkunst.

De nasporingen worden voortgezet.

Middelb. Ct. 24 Febr. 1904.

Waaggebouw te Monnikendam.

Het gebouw zal met subsidie van Rijk en Provincie door de Gemeente gerestaureerd worden. Het werk is toevertrouwd aan den architect J. F. L. Frowein.

Vianen.

Door Ged. Staten is voorgesteld om f 1000 bij te dragen in de restauratie van den toren der Ned. Herv. kerk. Er was f 1500 aangevraagd. De kosten zijn op f 5000 geschat, waarin het rijk de helft zal betalen. De toren dagteekent uit de 13e eeuw en is in de 15e eeuw van 23 tot 30 M. verhoogd. Dit bovenste deel verkeert in slechten toestand, zoodat zelfs het luiden der daarin geplaatste drie torenklokken reeds sinds jaren gestaakt moest worden.

Overzicht der Restauratiewerken in het jaar 1904.

St. Eusebiuskerk te Arnhem.

Bewerken van den natuursteen voor een gedeelte van de Zuid-Oostelijke partij van het dwarspand met goten, balustrade, boogfries; de drie pinakels van de hoekbeer aan 't Z.O. geheel nieuw op te bouwen. Het werk in natuursteen was in dit gedeelte eertijds met een onverantwoordelijke zuinigheid uitgevoerd en wellicht later tegen den baksteen aangebracht. Het nieuwe werk zal dus aanmerkelijk massiever daarin moeten worden ingewerkt.

Groote of O. L. Vrouwe Kerk te Dordrecht.

De herstellingswerken zullen hoofdzakelijk bestaan in de volgende:

- a. Gereed maken van de vensterstijlen en koppen voor nagenoeg alle vensters van het koor, waartoe de Udelfangersteen reeds in het jaar 1903 werd aangekocht.
- b. Het plaatsen van ongeveer 10 dier vensters nadat de houten stijlen zullen zijn verwijderd en de ijzerwerken weer in voldoende staat zijn gebracht.
- c. Het herstellen der uitwendig geprofileerde kanten rond de vensters, waarin de steenen stijlen geplaatst worden; daartoe wordt zoowel St. Joire-kalksteen als Udelfangersteen aangekocht.
- d. Het dichtten der geplaatste nieuwe vensters met antiek glas in lood verdeeld volgens geometrische hoofdmotieven in het oude karakter.
- e. Verder kleine herstellingen aan het uitwendige der muren van het koor naar gelang deze met de steigers voor de vensters in het bereik komen.

Restauratiewerken der groote of St. Janskerk te Gouda.

In 1904 zal het opgaande binnenmuurwerk van het koor verder nagezien en hersteld worden, evenals de muurbogen, terwijl van nog een achttal kolommen de basementen in den oorspronkelijken vorm teruggebracht zullen worden.

Voorts zullen de voor de voorgevels 2, 3, 4, 5. en 12 gelegen open ruimten ter voorkoming van verontreiniging door hekwerk van conterfort tot conterfort afgesloten worden.

In dit jaar zal men alle voorbereidende werkzaamheden, in hoofdzaak steenhouwwerken, doen verrichten, om in een volgend jaar onmiddellijk na het onderheien de restauratie van den transeptmuur (No. 7) met kracht ter hand te kunnen nemen.

Voor de fundeering van de gevels Nos. 7 en 8 is mede noodig de afbraak van een brandspuithuis der gemeente en van een der drie in gebruik zijnde kerkuitgangen. Het Gemeentebestuur van Gouda stond in 1898 de afbraak van dit brandspuithuis en van een vijftal tegen de kerkaangebouwde, eveneens aan de gemeente toebehoorende en voor de restauratie der gevels Nos. 2, 3, 4, noodwendig te verwijderen pakhuisjes toe, en droeg deze om niet in eigendom aan de Kerkvoogdij over, onder voorwaarde, dat op de open ruimte tusschen den gevel No. 1 en den zoogenaamde Kraamvrouweningang een nieuw brandspuithuis zou worden gebouwd. Hiertoe zal thans dus moeten worden overgegaan. Ter vervanging van de te restaureeren kerkuitgang zal verder als uitgang het genoemde Kraamvrouwenportaal, sedert eenige jaren gesloten en als bergplaats enz. voor de restauratiewerken gebezigd, hersteld en weder als uitgang in gebruik genomen worden. Het verdient natuurlijk aanbeveling reeds thans, en niet over een aantal jaren als de restauratie tot dit muurvlak gevorderd zou

zijn, over te gaan tot afdoende fundeering en herstelling van den gevel, waartegen het brandspuithuis aangebouwd zal worden, en tot consolidatie van den voet van het Kraamvrouwenportaal.

In den winter van 1904¹⁵ zal, nadat de bogen in den noordelijken transepthoek gestempeld zijn, deze hoek door een tot het dak reikend schotwerk worden afgesloten ten einde bij restauratie van den grooten gevel No. 7 het binnendringen van wind en regen in het kerkgebouw zooveel mogelijk te voorkomen.

Opgaaf der werkzaamheden welke tot herstelling der St. Janskerk te 's Hertogenbosch zullen verricht worden in 1904.

In het jaar 1904 zal de herstelling van den grooten koepel, waarmede in 1901 is aangevangen, worden voortgezet aan de Oost-zijde; de Noord-west en Zuid-zijden zijn reeds afgewerkt.

De herstelling der Oost-zijde zal omvatten al het opgaande steenwerk, dat, tusschen de hoektorens gemeten, eene breedte heeft van 8.70 M. en eene hoogte tot en met de balustrade van 16.60 M.

Bijna al het gehouwen steenwerk aan deze zijde heeft aanmerkelijk geleden, evenals het orneerwerk, dat beschadigd, geknot of verdwenen is.

Verder moeten hersteld worden de twee hoog opgaande lichtvensters, die daarin voorkomen, met de twee daarboven staande roosvensters; de oorspronkelijke opgaande steenen stijlen daarvan en het maaswerk der toppen bestaan niet meer en zijn vervangen door een houten spijlwerk. Dit moet verwijderd en het oorspronkelijk bestaand hebbende steenwerk weder aangebracht worden.

De twee hoektorens, die den Oostkant insluiten, moeten met hunne wenteltrappen geheel worden hersteld; alles heeft aanmerkelijk geleden en eischt dringend herstellingen. Deze torens zijn hoog 24,80 M. en hebben een voorsprong van 2 M. terwijl de breedte aan den voet gemeten 2.90 M. is. De bekroning van den koepel aan de Oostzijde zal evenals aan de drie andere zijden worden voltooid door eene steenen balustrade, welke tusschen drie rijzige steenen pinakels is ingedeeld. Verder zijn aan deze zijde nog menigvuldige herstellingen te doen aan conterforts, dek- en waterlijsten enz.

De vensters aan de Oostzijde zullen voorzien worden van zwaar in lood gevat glas en waterdicht worden opgeleverd.

Herstellingswerken der Onze Lieve Vrouwe Kerk te Maastricht.

a. Uitbreken van den later aangebrachten ingang ten zuiden en de herstelling van de muurwerken met raam.

- b.* Herstel van den zuidelijken gevel ten westen en nieuw dak.
- c.* Herstel beneden gedeelte der pijlers, wijzigen koortrap en altaartje idem.
- d.* Herstel toegangen bezijden het koor naar de torens met nieuwe deuren.
- e.* Het afwerken van een travee binnenwerks.
- f.* Het plaatsen van een glazen afsluiting in den westelijken omgang en een tochtdeur in het portaal.
- g.* Tochtportaal en toegang tot gevonden westelijken ingang, met ijzeren en houten afsluitingen en toegangsdeur tot de crypta, afdak en trappen.

Nederl. Herv. Kerk te Rheden.

Herstelling van de steenen vensters aan den noordelijken zijmuur. herstelling van de gewelven gelegen langs dienzelfden buitenmuur; het bezetten met glas in lood dezer vensters.

Restauratiewerken der St. Walburgskerk te Zutphen.

- a.* Het aanbrengen van een raam tusschen het vijftiende-eeuwsche portaal en het noorderdwarschip, waar vroeger een raam geweest is.
- b.* Het restaureren van twee ramen aan de zuidzijde van het koor.

Ter restauratie blijven dan nog over de noordzijde van het koor, de kapel en de librije.

JOS. TH. CUYPERS.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Musée Teyler á Haarlem. Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise. Par. H. J. Scholten. Haarlem 1904, 8°.

Vreemd is het, dat terwijl van een verzameling van schilderijen al heel spoedig een catalogus uitgegeven wordt, een collectie teekeningen slechts zelden zooveel belangstelling waardig wordt gekeurd.

Van de drie groote sedert lang in ons land bestaande openbare verzamelingen van oude teekeningen (die van 's Rijks Prentenkabinet is van zeer jonge dagteekening) kunnen het Museum Boymans te Rotterdam en het Museum Fodor te Amsterdam weliswaar op catalogi wijzen, maar de eerste is zeer onnauwkeurig en de tweede is ofschoon wel iets beter, toch ook zóó beknopt, dat er weinig nut uit te trekken valt voor hen die zulk een catalogus voor hunne kunsthistorische studiën zouden wenschen te gebruiken. Van de grootste verzameling in Nederland, die in het Museum

Teyler te Haarlem bewaard wordt, bestond zelfs zulk een beknopte lijst niet eens.

Met één slag heeft nu de sympathieke conservator van deze collectie zijn schade ingehaald, en hij is voor den dag gekomen met een Catalogue raisonné dien iedere rijksverzameling, ook in het buitenland, benijden zal.

De verzameling te Haarlem is een stichting van den in 1778 overleden maecenas Pieter Teyler van der Hulst, d. w. z. hij stelde door een aanzienlijk kapitaal de uitvoerders van zijn laatste wil in staat, in den loop van meer dan een eeuw een collectie bijeen te brengen, die thans een der rijkste en belangrijkste van de gansche wereld is. Reeds in 1791 kon te Rome, door bemiddeling van den heer Lestevenon een verzameling aangekocht worden die, bijeengebracht door koningin Christina van Zweden, toen in het bezit was van de hertogelijke familie Bracciano. Daardoor kwamen de 25 teekeningen van Michel Angelo, die eenige jaren geleden in een prachttuitgave gefacsimileerd zijn, en de eenige collectie Claude Lorrains naar Haarlem.

Deze laatste, met de niet talrijke aanwezige andere Fransche teekeningen, en alle Nederlandsche zijn thans in een catalogus beschreven met een nauwkeurigheid die den heer Scholten de dankbaarheid van alle kunsthistorici verzekert. Alles wat men maar wenschen kan is gegeven. De uitvoerigheid waarin de beschrijving der teekeningen uitmunt, stelt ons in staat, ons bijna steeds een denkbeeld van de kunstwerken te vormen. Waar het was na te gaan is steeds vermeld, waar deze zich vroeger bevonden.

Alleen met de gevolgde rangschikking kan ik mij niet vereenigen. De collectie ligt op de in vorige eeuwen meestal gevolgde wijze in kunstboeken verdeeld, gelijktijdige zoo ongeveer bijeen ¹⁾. Noch een alphabetische, noch een streng chronologische volgorde is hierbij in acht genomen. En zoo is het resultaat dat wij steeds naar het alphabetisch register moeten grijpen, om te zien, wat er van dezen of genen meester aanwezig is. De niet zeer practische inrichting van dit register werkt buitendien het opzoeken niet in de hand. Met verschillende lettersoort zijn nl. de teekenaars die door hun werk in de verzameling vertegenwoordigd zijn, de in sommige portretten voorgestelde personen, de namen der vroegere bezitters van teekeningen en de namen der in de korte biographische bijzonderheden vermelde kunstenaars in één register bijeengebracht, en de getallen in dit register verwijzen zoowel naar de nummers in de portefeuilles als naar de bladzijden van den catalogus. Het ware wel zoo doelmatig geweest wanneer de eerste drie genoemde reeksen in afzonderlijke registers saamgevat waren, terwijl de laatste gemist had kunnen worden. Daarentegen zou een topografisch register van de op verschillende teekeningen voorgestelde stadsgezichten vaak met groote belangstelling geraadpleegd worden.

E. W. MOES.

1) Niet echter altijd. Hoe komt bv. in portefeuille N (blz. 35) Pieter Holsteyn tusschen Lucas van Leyden en Johannes Stradanus?

Egbert Delpy, Die Legende von der heiligen Ursula in der Kölner Malerschule, Köln 1901. 8°.

Als weinig andere legenden heeft die van de heilige Ursula met hare 11000 maagden het volk geboeid, en daardoor neemt zij in de geschiedenis der beeldende kunst een zeer belangrijke plaats in. Ik behoef maar te herinneren aan de schilderijen van Vittore Carpaccio te Venetië en aan den Ursulaschrijn van Memlinck te Brugge, om te doen gevoelen welke kunstuitingen het gevolg geweest zijn van hare vereering.

Van oorsprong is deze legende echt Keulsch. Nog van vóór de vijfde eeuw is een inscriptie in het koor der St. Ursula-kerk te Keulen, waarin op de legende gezinspeeld wordt, zonder dat deze nog vaste vormen had aangenomen. In de traditie vergrootte zich allereerst het getal van de schaar der gemartelde jonkvrouwen, waarvan in de tweede helft der negende eeuw aan Ursula de voorrang gegeven werd, terwijl eerst een oorkonde van 922 het getal op 11000 stelt. In de tweede helft der elfde eeuw heeft de legende den poëtischen vorm aangenomen, zooals wij dien nóg kennen, en de openbaringen der non Elisabeth von Schönau omstreeks 1180, verhalen nauwkeurig de bijzonderheden die wij zoo vaak in effigie kunnen aanschouwen.

Het oudste voorwerp dat op de legende betrekking heeft, een liturgische verguld koperen schotel in het bezit van Dr. Wings te Aken, moet dagteekenen uit den tijd dat Elisabeth von Schönau nog niet hare openbaringen gedaan had, en ook uit een oogpunt van stijl mocht Dr. Delpy besluiten dat deze oudste voorstelling van omstreeks 1100 is. Maar al spoedig vond de legende, vooral in haar hoofdfiguur, verbreiding op andere wijzen. Om te zwijgen van de wandschilderingen in de St. Cunibert-kerk te Keulen uit het midden der veertiende eeuw, daar deze in 1881 geheel gerestaureerd, d. w. z. bedorven zijn, zoo zijn de glasschilderingen in dezelfde kerk, uit de eerste helft der dertiende eeuw, van groot belang. Eerst het postvatten van de Gothiek in Keulen schiep de behoefte aan een veelvuldiger gebruik van altaartafels, reliekschrijnen enz. en hierdoor werd de weg gebaad voor een groote verbreiding van de voorstellingen der St. Ursula-legende. Een begin werd gemaakt met een prachtig antependium in het Kunstnijverheidsmuseum te Keulen, waarop Ursula met haar beide gezellinnen Cordula en Pinnosa afgebeeld is, en dat Dr. Delpy direct met Meester Wilhelm in verbinding brengt. Geen gelegenheid laat schr. voorbijgaan, om naar aanleiding van aangehaalde voorbeelden opmerkingen te maken die in wijder kring de aandacht verdienen. Zoo wat hij bij de bespreking van dit antependium te berde brengt over de onderlinge verhouding van Wilhelm von Herle, Hermann Wynrich en Stephan Lochner. En daaraan knoopt hij zelfs vast een geheele ontwikkelingsgeschiedenis van de Keulsche schilderschool, waarvan bijna alle kunstenaars zich hebben bezig gehouden met het in beeld brengen van de legende van St. Ursula. Vooral laat hij het licht vallen op Stephan

Lochners heerlijke opvatting van de heilige in het Keulsche »Dombild''. De brutale moordscène heeft deze niet willen weergeven en hij bepaalde er zich toe de vereerde heilige als tegenhanger van den geweldigen St. Gereon op een der vleugels in al haar lieflijkheid op het paneel te tooveren.

Te hard is het oordeel geveld over den uit de Nederlanden gekomen onmiskensbaren invloed op de kunst van Meister Wilhelm en Meister Stephan: »und wie ein kühler, scharfer Luftzug weht er alsbald von Flandern her hinein in all diese Wärme und Lebensfreudigkeit; ein kalter, nüchterner Tag blickt ernst und düster auf ein neues Leben, voll von einer ranken, oft brutalen Wirklichkeit, in der nur dem Charakteristischen, und sei es noch so hässlich, Bürgerrecht vergönnt ist.»

Bij de analyse der vele voorstellingen van St. Ursula, vooral waar in een cyclus van tafereelen haar legende verteld wordt, interesseert het ons natuurlijk in het bijzonder, hoe hare aankomst te Tiel is afgebeeld. Zonder dat de schilder van de oudst bekende reeks, uit de eerste helft van de vijftiende eeuw, in het Museum te Keulen, getracht heeft, een topografisch juist beeld te geven, moet het toch opvallen, dat op andere tafereelen in denzelfden cyclus Keulen, Basel en Rome onderscheiden zijn door het karakter der gebouwen of het landschap. Phantastischer is de voorstelling van deze scène door de gebroeders Jan en Gûrgen van Scheiven in den grooten cyclus van 28 tafereelen in de St. Ursula-kerk te Keulen. Stond in de oud-Duitsche verzen er onder niet te lezen »Bis dat sy an dye stat tzo Tiele quamen,» wij zouden niet vermoeden, dat met die steile bergen de oevers van de Waal waren bedoeld, maar in deze reeks missen wij zelfs bij Keulen de stereotype kenteekenen. Jammer is het, dat Memlinck op zijn reliekschrijn te Brugge de scène te Tiel niet aangebracht heeft; de groote nauwkeurigheid waarmede hij Keulen heeft afgebeeld, doet ons dit te meer betreuren. Van omstreeks 1500 is nog een andere reeks, toegeschreven aan den zoogenaamden Meister von St. Severin. Hier deed zich de zeer bezwaarlijke omstandigheid voor, dat de afzonderlijke tafereelen door de geheele wereld verspreid zijn en te Neurenberg, Weenen, Keulen, Bonn, Besselich, Parijs en Londen opgezocht moeten worden; op geen der bewaarde tafereelen is de scène te Tiel afgebeeld.

Het was de bedoeling van Dr. Delpy, het innig verband aan te toonen tusschen de St. Ursula-legende en de schilderkunst te Keulen, en hierin is hij volkomen geslaagd. De resultaten door hem verkregen, doen het te meer betreuren, dat hij het onderwerp niet nog ruimer opgevat en ook zijn aandacht gewijd heeft aan wat niet-Keulsche kunstenaars van de aantrekkelijke stof gemaakt hebben. Alleen het werk van Memlinck wordt ook ontleed, trouwens om aan te toonen, dat deze in de beweiiking van de legende geheel de Keulsche voorbeelden heeft gevolgd.

Nog dunkt het mij een leemte, dat Dr. Delpy behalve schilderwerken, waaronder muurschilderingen en kerkglazen, wel ook een antependium en zelfs een gedreven schotel als bronnen voor zijn onderzoek gebruikt heeft,

maar dat de prenten geheel zijn vergeten. Schreiber in het tweede deel van zijn Manuel beschrijft niet minder dan tien verschillende prenten waarop St. Ursula is voorgesteld, en hierbij zijn er twee bepaaldelijk als Keulsch aangeduid.

E. W. MORS.

Blätter Für Gemäldekunde, von Dr. Theodor v. Frimmel. Zu beziehen durch die Buchhandlung Gerold & Co, Wien I, Stephansplatz 8.

Een kort woord ter aanbeveling van dit tijdschrift, dat niet geregeld zal verschijnen, maar alleen dan, wanneer de redacteur voldoende gegevens voor een nieuwe aflevering bijeen heeft.

De Heer von Frimmel is wel een der meest aangewezen mannen voor den tak van kunstwetenschap, dien deze »Blätter" huldigen. Zij bewegen zich nl. uitsluitend op het gebied der »Gemäldekunde" in den zin, waarin Dr. v. Frimmel deze in zijn bekend »Handbuch der Gemäldekunde" ¹⁾ heeft opgevat. Op dit handboek wil deze nieuwe onderneming der ijverigen Weenschen Doctor dan ook een vervolg zijn. »Im Wesentlichen" — zoo zegt hij in de inleiding tot de eerste aflevering — »fasse ich das Fach, so wie ich es in meinem »Handbuch der Gemäldekunde" getan habe, nämlich als eine Summe geordneter Kenntnisse über Galeriebilder. . . . Doch möchte ich mich hier in der Weiterführung der einzelnen Kapitel nicht so streng an die Galeriebilder allein halten wie im Buche, sondern ich will auch Mitteilungen über Wandmalerei, Buchmalerei, Porträtminiatur, Tapisserie, Glasmalerei, gewiss auch solche über Zeichnungen und Kunstdrucke bringen". Schrijver heeft het plan, om als regel zelf deze »Blätter" te schrijven, doch is niet principieel tegen het opnemen ook van bijdragen van anderen.

De twee thans verschenen afleveringen bevatten het volgende :

Afl. 1. *Zur Einführung.-Bilderschicksale* (waarin behandeld worden de verschillende wijzen, waarop schilderijen den dood vinden. Naast den »vuurdood" vestigt schr. o.a. de aandacht op het vernielen van schilderijen door onhandig restaureeren). — *Wiedergefundene Bilder aus berühmten alten Sammlungen* (over een bij den tekst afgebeeld schilderij van David Teniers d. J., voorstellende de Reuk, thans in een collectie te Blaschkov; en over een Carracci, vroeger in de Collectie Orleans, thans bij Hoschek te Praag). — *Werke von Andries Both* (een belangrijke bijdrage tot de kennis van diens werken, met een afbeelding van een zeer typisch gezelschapstukje van hem, dat sterk aan zijn teekeningen herinnert). — *Zwei Französische Bildchen aus der Fürstlich Georg Czartoryskischen Sammlung* (twee zestiende-eeuwsche anonyme portretten, waarvan er één is afgebeeld). — Vervolgens in kleineren druk allerlei mededeelingen, o.a. een brief van Calame, een notitie omtrent den schilder N. de

1). Leipzig, J. J. Weber.

Giselaer, iets over de Raffaëli-techniek, tentoonstellings- en veilingsberichten, nieuwe aanwinsten in particuliere en openbare verzamelingen, literatuuropgaven en een vragenbus.

Afl. 2 begint met een opstel over een »repentir» van *Rafaël* op zijn »drie Gratiën» in het Musée Condé te Chantilly. Daarna volgt een opstel, waarin schr. betoogt, dat de *Rembrandt van Frau Mayer te Wenen* (Rembrandt-tentoonstelling Amsterdam no 1) oorspronkelijk heeft behoord tot de Galerie Le Brun. Een lange verhandeling »*Zur Geschichte der Galerie Truchsess-Zeyl-Wurzach*», met bijgevoegden inventaris van 1813, volgt daarop. Verder vinden wij: *zur Bildniskunde* (o.a. over een portret van Beethoven); *Beobachtungen über die Bildung von Sprüngen an Gemälden aus dem 19. Jahrhundert* (behandelt schilderijen in het Luxembourg en in de National-Galerie te Berlijn). Tenslotte wordt een schilderij van *Claes v. d. Heck* besproken en afgebeeld, worden opmerkingen gemaakt in zake *F. Oelenhainz* en *Jac. Jordacns* en worden tentoonstellingen, aanwinsten enz. vermeld, waarbij ook de aankoop van den Jan van Goyen voor Leiden's museum niet is vergeten. Ook bevat deze aflevering een necrologie.

Bovenstaand overzicht moge eenigszins een indruk geven van den inhoud, die voor ons vooral belang heeft als uiting van iemand, die als geen tweede den »Bildervorrat» van Oostenrijk-Hongarije kent en zelfs de meest afgelegen particuliere collecties heeft bezocht en onderzocht. Dat diens gedrukte aantekeningen dus menig interessant snuffje vooral uit het land van den blauwen Donau zullen brengen, valt niet te betwijfelen.

De afbeeldingen in den tekst zijn zeer goed.

MARTIN.

Korte Mededeelingen.

Un tableau prèsumé de Herman van der Mast.

Herman van der Mast n'a été longtemps pour les historiens de l'art qu'un nom, que van Mander accompagne d'un avis biographique fort bref et de peu d'instruction.

On sait par cet auteur, qu'il fut élève de Frans Floris, et demeura sept ans à la cour de France, servant la reine mère Catherine de Medicis, le président de la Queste, et l'archevêque de Bourges. Entre autres ouvrages de sa main, il se distinguait dans le portrait. Des rapprochements que l'histoire de l'art fournit, le font figurer dans cette cour non loin d'autres peintres ses compatriotes, qui besognaient dans le même genre, Jérôme Franck, Luc de Heere et Georges de Gand, nommé dans van Mander, et à qui j'ai pu rendre son nom de van der Straeten, mentionné dans d'autres documents ¹⁾.

¹⁾ L. Dimer, *French painting in the XVIth century*, Londres 1904, p. 254.

M. van Riemsdijk a été le premier à découvrir des ouvrages authentiques de van der Mast ¹⁾. Ce sont deux portraits, un d'homme, l'autre de femme, que leur possesseur M. Nérée de Babberich a bien voulu prêter au musée d'Amsterdam. C'est là que depuis cinq ans on peut les étudier. Ces deux pièces de moyen mérite, portent dans l'authentique signature du maître une source d'instruction à quelques égards inestimable, puisqu'elle permet d'identifier un style dont les échantillons certains avaient fait défaut jusque là.

Ils sont datés de 1587 et de 1589. Comme il n'y a nul doute qu'il furent peints en Hollande, il faut que le séjour du maître en France ne se soit pas prolongé au-delà de la première de ces dates. Van Mander assure qu'il a duré sept ans. Un rigoureux calcul de M. Hymans le fait commencer après 1570. Le voilà donc fixé à dix ans près, entre 1570—1577 et 1580—1587.

Ce que je propose aujourd'hui est l'attribution d'un tableau qui représente la cour de France, et qui par conséquent devrait prendre date de ce séjour. Je n'ai pour le mettre au compte de van der Mast de garantie que l'exécution, si conforme aux portraits d'Amsterdam, que dès que j'ai pu voir ce tableau de près, le rapprochement, que rien ne sollicitait sans cela, s'est imposé tout de suite à mon esprit.

Van der Mast appartient à cette espèce de peintres des Pays-Bas qui, à l'exemple de Moro, cherchaient en cette fin du XVIe siècle leurs exemples dans Venise, et mêlaient la manière flamande aux enseignements du Tintoret. Nommer Gilles Coignet et Dirck Barentsz., c'est assez définir ce style, dont il est vrai que les Mast d'Amsterdam ne fournissent pas les meilleurs modèles. L'exécution n'en est par bien fine, et les rehauts de blanc dont se compose la recherche d'une certaine harmonie argentine, n'y sont pas si bien appliqués qu'ils ne fassent disparate, et ne jettent sur le tout une certaine dureté blafarde. Voilà précisément ce qu'on trouve dans le tableau dont il s'agit.

Il est conservé au Louvre sous le No. 1031, et représente, comme j'ai dit, la cour de Henri III. Le plus grand nombre des personnages s'y montrent en train de danser. Les figures y ont de sept à huit pouces. Ce musée conserve deux bals de cour représentés à la même époque. Il s'agit ici du plus grand. Tous les deux ont été à Versailles, et auparavant dans la collection Gaignières, qui nomme celui-ci *Bal du Duc d'Alençon* ²⁾. Ce nom, comme on va voir, ne mérite pas qu'on s'en reserve. On l'a attribué à Clouet. Comme il renferme plusieurs portraits, une telle attribution allait de soi dans un temps où l'on ne savait que Clouet de peintre de portraits pour toute cette époque. Personne maintenant ne voudrait reprendre, principalement après que la mort du second des Clouets, fixée

1) V. *Oud-Holland*, 1899, p. 123.

2) Grandmaison, *Gaignières et ses correspondants*, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes, 1890, 1891, 1892.

à 1572, empêche qu'on ne lui donne une pièce exécutée après 1574, que Henri III parvint au trône. Mais il n'est même pas de son école. Le caractère étranger de l'exécution en est parfaitement tranché, et j'ai dit quels traits fort précis, à joindre aux considérations de sujet et d'époque, permettent de le tenir avec toute apparence pour un ouvrage de van der Mast.

J'en donnerai maintenant la description, avec tout ce qui touche les portraits qu'il contient.

La danse des seigneurs et des dames qui s'y déploie en rond sur la droite, et fait les trois quarts du sujet, ne laisse pas de faire place à gauche à six personnages au repos, qui contemplent cette danse en spectateurs. L'un de ces personnages est une femme assise vue de dos, et qui représente sans doute la reine Louise, femme de Henri III. Mais comme on n'en voit pas le visage, je n'en saurais dire davantage. Debout derrière et fort en évidence, sont le roi lui-même et Catherine sa mère, avec trois autres, qui seront identifiés ici pour la première fois. C'est de ces cinq figures, seules entendues, comme on le voit assez, pour représenter des personnages déterminés, qu'il faut parler. Or avant d'en pousser l'étude, je rappelle que des tableaux comme celui-là ne sont jamais en France au seizième siècle composés de portraits originaux. Le peintre qui requiert pour une composition la ressemblance de quelques personnes, à coutume de l'aller chercher dans quelques portraits en cours, répandus en de nombreux exemplaires, et qu'il se borne à copier une fois de plus. Comme cette coutume n'a pu tenir qu'à une répugnance des Français pour poser devant les peintres, qui fut telle que ceux-ci n'exécutaient pas même les peintures originales, mais le crayon seulement, sur nature ¹⁾ il n'y a pas à se demander si les peintres étrangers même durent se soumettre en France à cette mode. Que la même chose se retrouve ici, n'est donc pas une raison de douter que le tableau émane d'un Flamand, et rien n'empêche de joindre au nom de van der Mast les explications que voici.

Premier personnage à gauche : figure d'homme.

C'est *Mayenne*, le fameux interroi de la Ligue. Ce visage vient d'après un crayon du Cabinet des Estampes de Paris, recueil N a 24 a. Ce crayon, d'une excellente manière, doit être donné à Pierre Dumouëtier. Thomas de Leu l'a gravé. Une copie fort agrandie et de rang inférieur est à Versailles, no. 3302.

Deuxième personnage : Henri III.

Le crayon original au Cabinet des Estampes de Paris, boîte IV anc. no. 131. J'ai des raisons de le croire de Jean Decourt ²⁾. Copie de ce crayon à Chantilly (exposé Galerie du Logis). Gravé en grand par Wierix, en Petit par Thomas de Leu, avec des variantes dans la chevelure.

1) Bouchot, *Les Clouets*, p. 13.

2) L. Dimier, *Un portrait méconnu de Henri III et le peintre Jean Decourt*, *Gazette des Beaux-Arts*, 1902, II.

Troisième personnage; figure de femme.

C'est Marguerite de Lorraine-Mercœur, sœur de la reine Louise et Duchesse de Joyeuse. Le crayon original, non identifié encore, et maintenu anonyme, au Cabinet des Estampes de Paris, recueil Na 23a, anc. no. 95. Gravé par Thomas de Leu, avec l'inscription du nom de la princesse.

Quatrième personnage; Catherine de Médicis.

Ce visage est copié sur un crayon original du Cabinet des Estampes, le dernier en date qu'on ait tiré de la reine, boîte II, anc. no. 33. Souvent reproduit est miniature, le Louvre en garde un exemplaire à l'huile, no. 1030. Le même dans le petit Bal du même musée, no. 1035.

Cinquième personnage; figure d'homme.

C'est Anne Duc de Joyeuse. Le crayon original au Cabinet des Estampes de Paris. Il est reproduit dans un mauvais portrait équestre du duc à Versailles, no. 3265. Une estampe de Thomas de Leu.

Telles sont les sources dont émanent le cinq portraits qui entrent dans ce présumé van der Mast. Leur mention termine ce sujet. Outre l'intérêt qu'elles offrent dans le cas particulier, peut-être auront elles encore cet avantage, venant à propos d'un maître hollandais, d'éclairer la critique étrangère sur les conditions originales qui gouvernent en France une peinture de cette sorte, et qui ne se présentent point ailleurs avec cette généralité.

P.S. Dans un article publié ici même ¹⁾ sur *le Portrait des trois Coligny au musée de La Haye*, j'ai avancé que ce portrait, tiré de l'estampe de Marc Duval, avec changement du visage du cardinal de Châtillon, avait été réglé pour ce visage sur un portrait du château de Chantilly, n°. 261.

L'exposition des Primitifs Français vient d'être l'occasion de reconnaître mon erreur sur ce point particulier. Le portrait du cardinal dans le tableau de La Haye n'est pas refait sur le portrait de Chantilly, mais sur un portrait du musée d'Avignon, qui porte dans cette exposition le n°. 172.

Quoique l'erreur que je corrige suppose une confusion possible entre ces deux portraits, cependant un oeil averti les distingue, et ne risquera plus de les prendre l'un pour l'autre.

J'ajoute que le portrait d'Avignon est répété en grand dans la collection des Offices de Florence, qui le conserve sous l'anonyme, n°. 191.

L. DIMIER.

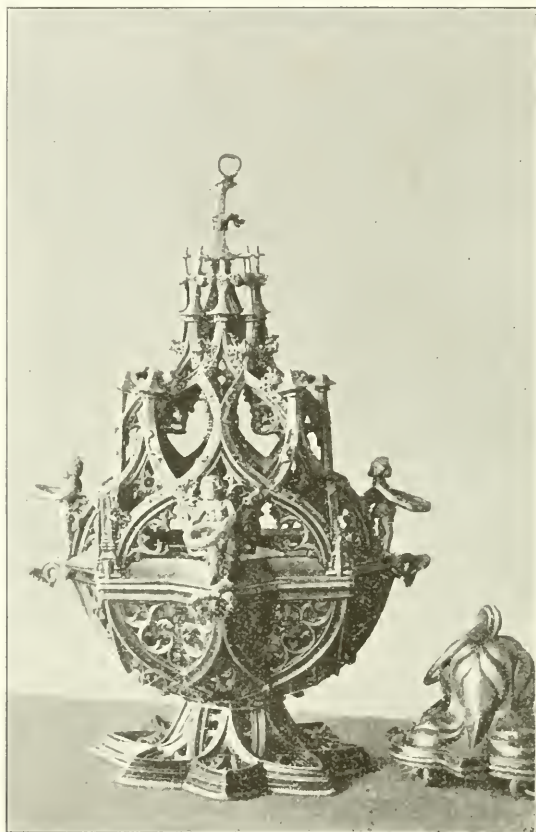
Een zilveren wierookvat ontworpen door Martin Schongauer.

Met nevenstaande afbeelding ²⁾ zij de aandacht der leden van den Oudheidkundigen Bond gevestigd op een zilveren wierookvat dat eertijds behoorde aan de R. K. Parochiekerk te Edam, doch korten tijd geleden voor de som van 2500 gulden in eigendom is overgegaan aan Z. D. H. Mgr. A. J. Callier. Toen er gevaar bleek dat kooplieden ons dit

1) Bulletin IV, p. 20—22,

2) Naar eene opname door Mej. Arn^a. Brom.

mooie werkstuk zouden ontvoeren, heeft dus Haarlems kunstzinnige Kerkvoogd dezen schat voor ons land weten te behouden door groote offervaardigheid. Een voorbeeld van zoo hooge zijde gegeven »doet ongetwijfeld de belangstelling herleven voor de goud en zilversmeedkunst der

»Middeleeuwen, die
»in ons vaderland,
»blijkens enkele
»maar al te schaar-
»sche overblijfselen,
»een hoogen bloei
»gekend heeft''¹⁾.

Op zich zelf beschouwd is het hier afgebeelde voortbrengsel van vermoedelijk Nederlandsche zilversmeedkunst belangwekkend zoowel om zijn architectonisch geconstrueerden ongewonen vorm en fraaie verhoudingen als om de correcte bewerking tot in de kleinste onderdeelen.

Maar het meer bijzondere van dit wicrookvat is toch wel, dat hiermede een waarschijnlijk *eenig geval*²⁾ voor-

handen is van middeleeuwsch zilverwerk, rechtstreeks geïnspireerd op, ja zelfs met veel nauwkeurigheid gevolgd naar een der vele afdrukken van laat middeleeuwsche kopergravures die vroeger waarschijnlijk als

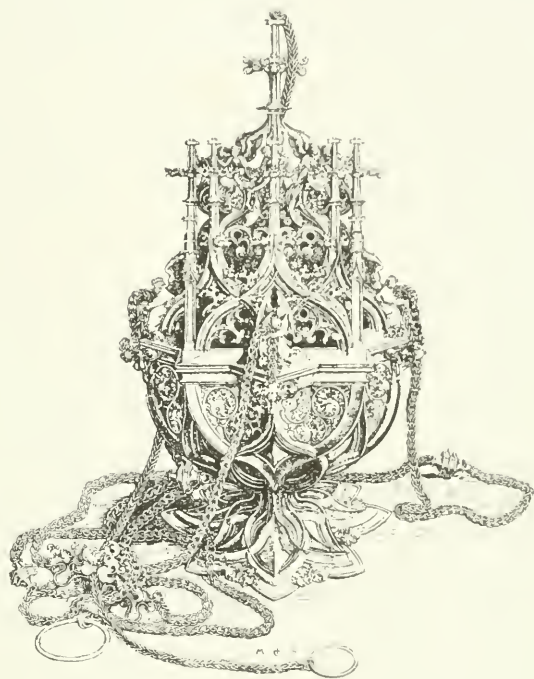
1) Dr. G. Brom, *Middeleeuwsche Kerk sieraden*, Archief Aartsbisdom Utrecht, dl. XXVII blz. 233.

2) »Selbst die zahlreichen gestochenen Vorlagen welche hervorragende Goldschmiede und Kupferstecher aus ihren Werkstätten ausgehen liessen, und die doch sicherlich in Hunderten von Exemplaren überallhin Verbreitung fanden, bilden heututage als Unica und Rarissima den kostbarsten Besitz der reicher Kabinette und Kupferstich-Sammlungen. Dass sie zur Zeit ihrer Entstehung auch practische

koopwaar uit den vreemde op jaarmarkten aangeboden, aan onze kunstenaars steeds welkome modellen en nieuwe vormen brachten. »Solche Vorlagen waren damals Bedürfniss''¹⁾.

Men zie hiernaast de verkleinde reproductie van een gravure, blijkens signatuur van den in 1486 te Colmar overleden schilder-graveur Martin Schongauer²⁾. Deze gravure moet zonder twijfel den zilversmid, door wiens bekwame handen het Edamsche wierookvat is gewrocht, tot voorbeeld gediend hebben³⁾.

Nauwkeurige vergelijking van het zilveren wierookvat uit Edam met de gravure van Schongauer geeft bij een opvallend groote overeenkomst, toch nog wel zooveel verschil op te merken, dat aan den zilversmid in deze eenige zelfstandigheid kan toegekend worden.

Dit worde aangetoond door het volgende: In den voet van het zilveren wierookvat verbeterde hij het al te slingerig-draaierige, dat aan den voet op de gravure iets slaps geeft. Hierdoor wint het Edamsche wierookvat nog aan vasten

Verwendung fanden kann kaum bezweifelt werden, *obwohl sich nicht ein einziger Fall der Abhängigkeit eines noch erhaltenen Kircbengerätes von einem der bekannten Kupferstiche nachweisen lässt*. Max Lehrs in der Zeitschrift f. Chr. K. VI Jahrg. 1893. pag. 66.

1) R. Bergau, Wentzel Jamnitzers Entwürfe. Ihre ursprüngliche Bestimmung ist, Kunsthandwerkern als Vorlage zu dienen, nach welchen dieselben arbeiteten, oder welchen sie Ideen und Einzelheiten für Ihre Arbeiten entnahmen. Mit Rücksicht darauf ist auch die Art der Darstellung eine eigenthümliche und sehr praktische.

2) Ook genaamd Martin Schoen. Zie over Martin Schongauers leven en werken het artikel van Dr. Sträter in de Zeitsch. f. Chr. K. Jahrg. 1888 blz. 171—174.

3) Alte in Silber ausgeführte Gefässe welche diesen Vorlagen genau entsprechen, sind mir in den vielen Sammlungen die ich darnach durchsucht habe, bisjetzt nicht vorgekommen, womit nicht gesagt sein soll, dass sie nicht vorhanden sind. Existirt haben solche Gefässe ohne Zweifel. Schongauers Rauchfass wurde

rustigen stand. Het al te massale vermijdt hij met den voet te doorbreken; op de gravure is de voet niet »à jour" bedoeld.

De kom, waarvan de hoofdlijnen trouw naar Schongauers gravure zijn gevolgd, heeft in de driehoekige velden tusschen het lijstwerk fijn bewerkt »à jour" ornament, en wel geheel anders gevormd dan de versiering dezer vakken op de gravure aangeeft ¹⁾. Daarbinnen is de eigenlijke dichte bak of behouder voor het vuur van gepolijst zilver, in hetzelfde plan van achtpuntige ster geslagen

Het deksel, in zijn benedenste gedeelte overeenkomend met Schongauers gravure, heeft door langdurig gebruik veel geleden; de vier hooge pinakels op den buitensten rand en de acht kruisbloemen op de elkaar kruisende gevels in ezelsrugvorm, die men op de gravure weer terug vindt, ontbreken bijna geheel.

De bekroning van het deksel is inderdaad verschillend met Schongauers gravure. Bij het Edamsche wierookvat ziet men een overhoeks gestelde herhaling in 't klein der acht benedenste gevels; in de gravure van Schongauer daarentegen, veel oorspronkelijker en fraaier, van uit de gevels acht zich naar 't midden vereenigende ribben op welker omkrullende hogels acht allerliefste engelfiguren met banderolles hunne vleugelen uitspreiden. Een voor 't gebruik van het wierookvat practischer, tevens voor het oog aangenamer silhouette, werd hier door den zilversmid prijsgegeven.

De finale is een kruisbloem, waaraan een ring voor den middenketting om het deksel omhoog te trekken, en weer precies volgens de gravure.

Op Schongauers gravure zijn aan den benedenrand van het deksel vier knielende engelfiguren met uitgespreide vleugelen, wier houding duidelijk aanwijst, dat zij dienen als geleiders der vier buitenste kettingen. Deze geheel naar laat-middeleeuwschen trant in albe met amict gekleed, zijn door den zilversmid niet gevolgd. In de plaats daarvan, melden zich hier aan als eerste boden der baanbrekende Renaissance, vier goed gemodelleerde naakte kinderfiguurtjes, in stand en type onderling verschillend, die met vooruitgestrekte handen elk een ring van glad-ronden draad vasthouden, waardoor de kettingen vrijer bewogen kunnen worden dan bij

im XV. Jahrh. wegen seiner mustergiltigen Schönheit mehrfach von anderen Stechern kopirt, u. a. von Israhel von Meckenen.

Met voorbeelden voor goud- en zilverwerken hebben zich o. a. bezig gehouden Albert Dürer, Israël von Meckenen, A. Altorfer, Hieronymus Hopfer, Hans Sebald, B. Beham, A. Hirschvogel, Virgil Solis en ten onzent ook o. a. Lucas van Leyden. Ook Cranach, Hans Brosamer en Hans Holbein maakten dergelijke ontwerpen, die dan door andere kunstenaars in koper of hout weder vermenigvuldigd werden. En een groot aantal werd ontworpen en gegraveerd door den Neurenberger goudsmid Wentzel Jamnitzer (geb. 1508 ÷ 1585).

1) In behandeling en stileeren van het ornament toont de maker van het wierookvat groote bekendheid en zelfs veel overeenkomst met de gravures van W. A. Men zie vooral diens pectoralen, bisschopsstaf enz. »Der Meister W. A., von Max Lehrs".

uitvoering volgens Schongauers ontwerp mogelijk ware. Na nevenstaande vergelijking mag dan ook het werkstuk beschouwd worden als een vrije zelfstandige wedergave van het ontwerp door Schongauer in gravure gebracht. De vullende ornamenten, à jour tusschen de lijsten van den voet en de kom, mogen eene verfraaiing heeten door den zilversmid gevonden.

Het zal wel geen waagstuk zijn om te zeggen dat dit zilveren wierookvat is gemaakt omstreeks het eerste kwartaal der 16e eeuw, den tijd van hoogen opbloei der Amsterdamsche kunst, toen ook de fraai gesneden orgelkast der Heilige Stede ¹⁾, de verguld zilveren monstrans der Clarissen te Amsterdam ²⁾, de verguld zilveren monstrans te Purmerend, de ketenen van het St. Joris of Voetbooggild, van het Kolveniers- en van het Handbooggild ontstonden.

Want daar de Leuvensche monstrans der Clarissen, in 1520 te Amsterdam werd vervaardigd, zooals de keuren van het Amsterdamsch wapen getuigen ³⁾, »het Kloveniersgild eerst in 1522 is opgericht, zoodat die(ns) keten op zijn »vroegst uit dit jaar zou kunnen dateeren en ook de beide andere ketenen »niet vóór de 16e eeuw kunnen geacht worden te zijn gemaakt'' ⁴⁾ en het hier beschreven wierookvat met deze merken een zeer groote verwantschap toont in de profielen der strakke correct bewerkte lijsten en de vaardige behandeling van het gestyleerde ornament, ligt het vermoeden voor de hand dat het door Mgr. Callier aangekochte wierookvat omstreeks het eerste vierendeel der zestiende eeuw door een Amsterdamschen zilversmid zal gemaakt zijn. Wie deze zilversmid was, kon tot heden niet worden achterhaald, daar het Edamsche wierookvat geen enkel merk, noch keur, noch meesterteekeu vertoont en ook de hierboven ter vergelijking aangevende werken geen nadere aanwijzing geven kunnen.

Tot meerdere volledigheid worde hier nog vermeld dat het geheele geraante van het zilveren wierookvat blijkt te zijn saamgesteld uit getrokken lijsten van het gewone laat gothische waterslagprofiel. Deze lijsten zijn gebogen, aan elkaar in verstekken passend gevijld en gesoldeerd tot een geheel voor den voet, voor de kom en voor het deksel. De sierende deelen, als hogels, kruisbloemen, maaswerk en beeldjes blijken gegoten, met uiterste zorg geciseleerd en daarna eveneens in 't vuur aangesoldeerd te zijn. Al het zoogenaamde »monteerwerk'' onderscheidt zich door een meer dan gewone accuratesse. Ook dit was, — en dit bleef gelden tot voor een vijftigtal jaren, — een loffelijke eigenschap van het werk der Amsterdamsche zilversmeden die hun vak goed verstonden.

1) Thans door de zorgen van Mgr. van Heukelum in de kerk te Jutfaas geplaatst. Zie hierover jaarverslag van het Sint Bernulphusgilde, 1887 blz. 43, en »Uit de geschiedenis der H. Stede'' door J. F. M. Sterck, blz. 26.

2) Zie »De voormalige Amsterdamsche Vrouwenkloosters'' door Bern. J. M. de Bont in »Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom Haarlem''.

3) Zie »De Goud- en Zilverwerken in het Nederlandsch Museum'' door A. Pit. blz. 21.

De hoogte van het wierookvat, gemeten van onderkant voet tot en met ring op de kruisbloem is 0,24 Meter, de grootste wijdte van de ster-vormige kom is 0.12 Meter, de geheele lengte met inbegrip der kettingen en het handvat is 0.88 Meter.

Het totale gewicht van wierookvat met kettingen en handvat bedraagt 1685 gram.

De vijf kettingen zoowel als het handvat dat deze samenhoudt, schijnen wel uit denzelfden tijd als het eigenlijke wierookvat. Zij toonen echter niet de minste overeenkomst met de gravure van Schongauer, waar deze veel weelderiger, maar tevens veel ongeschikter voor het gebruik zijn aangegeven.

Utrecht, Febr. 1904.

JAN BROM.

Een verbetering.

In mijn boek »Het Hollandsche Landschap in Ontstaan en Wording» schreef ik van Hendrick Avercamp (pag 84. noot 1), dat de handteekening met het jaartal 1663 op het groote winterlandschap van het Raadhuis te Kampen valsch waren en ei later opgezet. Ik nam hierbij de meening van Mr. Nanninga Uitterdijk over, zonder het stuk met eigen oogen gezien te hebben, en dacht aan een verwisseling der cijfers, waardoor het schilderij 30 jaar eerder ontstaan zou zijn, dit in verband met het vroege geboortjaar van Avercamp. Het is mij echter, tijdens de tentoonstelling van het schilderij in het Rijksmuseum te Amsterdam, duidelijk gebleken, dat deze meening geheel verkeerd is. Niet alleen dat de oude A. der oorspronkelijke handteekening er nog staat, en het jaartal wel degelijk het echte is, maar de kleederdracht van den groep mannen op den voorgrond geeft duidelijk den tijd aan: het zijn costumes van $\pm$ 1650 en later, terwijl alle gissingen en vermoedens omtrent dateering ineens opgeheven worden door deze ééne bijzonderheid ¹⁾: de toren van Phil. Vingbooms, die eerst tegen 1660 gereed was, staat op het schilderij. Het lijdt dus geen twijfel, dat het stuk na dien datum gemaakt moet zijn; de echtheid van het jaartal is bewezen. Wel werd een deel der handteekening vernieuwd (. . . vercamp), doch duidelijk is deze toevoeging van de oude beginletter te onderscheiden.

Het schilderij dus van 1663! Merkwaardig, wanneer men bedenkt, wat dit jaartal voor de Hollandsche schilderkunst beteekent, hoe zij in Rembrandt haar hoogste volheid aan plastische kracht had bereikt, hoe een werk als de Staalmeesters was ontstaan; en dan dit schilderij te zien, het werk van een archaïst, van een kunstenaar, die in zijn jeugd verkondiger van nieuwe zienswijzen, in zijn ouderdom midden in de ontwikkeling was blijven steken, achterlijk, verouderd was geworden. Wat opzet aangaat, zoo vinden we in de vulling van den linkerhoek dezelfde formule met bijna geheel hetzelfde motief van den te grooten, te decora-

1) Door Dr. Bredius meegedeeld.

tieven boom, uit zijn allereersten tijd terug, ook de typeerende figuur van den man met den stok — deze in grauwe zware schildering als bij een Arend Arendsz. Het late, het gevorderde is de wijdde en uitgestrektheid der omvademing. Het gezicht op Kampen is groot gezien: de IJssel genomen met aan beide kanten het land: rechts de stad, links het lage land, de twee door de brug verbonden; de horizon, ver, wijd tot in het oneindige: daar boven een lucht met hooge bolle welving zooals die zich koepelt over het vlakke waterland; groote grauwe wolken, niet meer als vroeger egaal met strepen, maar goed doorwerkt, werkelijk in het doek zittend. Die wijdde van blik met het goede verloop, de verre horizon en de hooge wolkenhemel, getuigen van de ontwikkeling, die Avercamp's talent had doorgemaakt; ze zijn het eigenlijke van het schilderij. Daarbij komt de observatie van de beweging, van de wisseling en warreling der figuren, die uitstekend is, en de groepen in hun vormeloosheid toch in plastischen vorm wist weer te geven.

Doch hoe ontwikkeld en verbreed in opzet het schilderij ook moge zijn, de frischheid en bekoring van zijn eerste stukjes ontbreken. Men vindt er het geestige, pittige der schildering niet terug, noch de frissche kleuren, het losse, luchtige van het staan der figuren. Vooral het ijs heeft niet meer de spiegeling, de gladheid en kristallen doorzichtigheid, waarop de schaatsen klauwen. Misschien is dit aan den slechten toestand van het schilderij — zelfs na de restauratie — te wijten, maar onafhankelijk daarvan blijft de schildering der personen op den voorgrond zwaar, plomp, gevoelloos. Het moesten zeker portretten zijn, deze heeren met den slappen hoed en het laat 17-eeuwsch gewaad; het werden gedrochtelijke gestalten, slecht geteekend en slecht geschilderd. Hier schoot het talent van Avercamp te eenen male te kort; hier toonde hij zich de archaische kunstenaar, die niets weet van de ontwikkeling, welke de tijd met zich meebracht: was hij eenmaal dien vooruit geweest, zoo werd hij niet alleen achterhaald maar verre voorbij gesneld. Van het jaar 1663 hadden we liever geen Avercamp gekend; het is treurig den ouden kunstenaar te zien, »qui a fait le tour de son talent”.

J. DE JONGH.

Oud Geldersche bouwstijl.

Door »Gelre” zal een onderzoek ingesteld worden naar de nog bestaande gebouwen in Oud Gelderschen stijl. Daartoe heeft de vereeniging de bladen in Gelderland en Overijsel uitgenoodigd, een artikel op te nemen, waarin een aantal geveltypen in dien stijl worden beschreven en afgebeeld, terwijl aan het courantenlezend publiek het verzoek wordt gedaan, van het bestaan van dergelijke gevels mededeeling te doen. Langs dien weg hoopt men door medewerking van belangstellenden uit het publiek te geraken tot een overzicht van de nog bestaande, in oud-Gelderschen stijl opgetrokken gebouwen.

Tentoonstelling van Oude Koperwerken te Middelburg, 15 Juli— 15 Augustus 1904.

In navolging van de tentoonstelling te Dinant in 1903 zal in dezen zomer te Middelburg eene tentoonstelling van koperwerk gehouden worden, welke zal omvatten:

a. Kerkelijke zaken: doopvonten, lezenaars, klokken, graf- en gedenkplaten, beelden, doopbekkens, kronen, kandelaars, aquamanile's, wijwatervaten, misschellen enz.

b. Huishoudelijke zaken: vijzels, kandelaars, beddewarmers, hand- en voetstoven, tabaksdoozen, huis- en tafelschellen, strijkijzers, kinderspeelgoed, keukengerei, gereedschappen, koffie- en waterkannen enz. Ook kleine kanonnen met wapens en ornamenten versierd.

c. Voorwerpen, die met koper zijn gemonteerd en waarbij dit metaal de hoofd-versiering uitmaakt.

d. Voorwerpen van koper, die door ciseleeren, graveeren of andere kunstbewerkingen zijn versierd.

De voorwerpen zullen tegen ongelukken tijdens het vervoer en tegen brand en inbraak worden verzekerd, terwijl de kosten van vervoer mede voor rekening der Commissie komen.

Reeds zijn belangrijke inzendingen toegezegd, waaronder het doopvont van 1540 en een gedeelte der koorafsluiting uit de Groote Kerk te Breda, een aquamanile uit Weesp (XIVe eeuw), de Gothische koorarend uit Roermond, verschillende voorwerpen uit den schat van St. Servaas te Maastricht, het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, het Bisschoppelijk Museum te Haarlem en het Kunstnijverheidsmuseum te 's Gravenhage.

Toezeggingen worden ingewacht voor 15 Juni a.s. bij den 1^{en} Secretaris den Heer J. A. Frederiks te Middelburg.

Dinanderies.

De heer Joseph Destrée, conservator van de Koninklijke Musea te Brussel, legde de laatste hand aan een werk, bevattende een groot aantal afbeeldingen in phototypie van voorwerpen, die aanwezig waren op de tentoonstelling van *Dinanderies*, die het vorige jaar te Dinant werd gehouden. Zijn doel is om daarmee een overzicht te geven van hetgeen nog in België en naburige landen overig is, van oude kunstvoorwerpen in koper en metaal, die certijds in België werden vervaardigd.

De Heer Destrée is thans met den Heer Frederiks te Middelburg in overleg getreden om op dit werk een vervolg te leveren, dat zich daarbij geheel zal aansluiten en afbeeldingen zal bevatten van de verschillende merkwaardige zaken, die op dat gebied nog in ons land aanwezig zijn. De tentoonstelling die dezen zomer te Middelburg wordt gehouden zal daartoe vele bouwstoffen leveren, terwijl het overige ter plaatse zal worden opgenomen.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Augustus 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstraat 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele berichten.

Algemeene Vergadering.

De Algemeene Vergadering zal dit jaar gehouden worden te *Leiden* op Zaterdag 9 Juli.

De deelnemers vereenigen zich om 10.45 v.m. (Amst. Tijd) op het *Stadhuis*, waar zij verwelkomd zullen worden door den Burgemeester van Leiden Mr. N. de Ridder, waarna gelegenheid wordt gegeven het Stadhuis te bezichtigen. Het Stadhuis is per tram van het station te bereiken.

Na afloop van het bezoek aan het Stadhuis wordt de Vergadering gehouden in het *Groot Auditorium der Academie*, behoudens nadere goedkeuring van HH. Curatoren.

In deze vergadering wordt verslag uitgebracht door den Secretaris en rekening en verantwoording door den Penningmeester. Na bestuursverkiezing en aanwijzing der plaats van bijeenkomst voor de volgende vergadering, zal gelegenheid bestaan tot bespreking van punten in het belang van den

Bond of van algemeen oudheidkundig belang. Zij die hierover mededeelingen wenschen te doen of besprekingen wenschen te houden, worden verzocht hiervan minstens vier dagen tevoren aan den Secretaris kennis te geven.

Na afloop der besprekingen zal de Heer F. A. Hoefer eene korte voordracht houden over de kunst ten plattelande, toegelicht met eenige afbeeldingen, en zal door Mr. J. C. Overvoorde eene toelichting worden gegeven tot de bij de rondwandeling door Leiden te bezichtigen monumenten.

Na de vergadering bestaat gelegenheid tot lunchen à *f* 1.25 per couvert in het Café Restaurant »De Vergulden Turk'' aan de Breestraat, en à la carte aldaar en in de verschillende restaurants in de stad. Hierna wordt eene rondwandeling gehouden door Leiden, waarbij de belangrijkste gebouwen bezichtigd worden, onder leiding van de Commissie van ontvangst, bestaande uit de H.H.: Prof. Dr. P. J. Blok, W. J. J. C. Bijleveld, D. Harteveld, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, Mr. J. C. Overvoorde en M. H. van Waveren.

Hierbij zullen, zoover de tijd dit toelaat, bezichtigd worden de St. Pieterskerk, de Hooglandsche kerk, de Academie, het Stedelijk Museum de Lakenhal, het Rijksmuseum van Oudheden met de nieuw ingerichte Egyptische zalen, het Gemeenelandshuis van Rijnland, de Bibliotheca Thysiana, het St. Annahofje en de belangrijkste gebouwen van architectonisch belang, zooals Gravestein, de Morschpoort, de Stadstimmerwerf, de Marekerk, het Weeshuis, het Doelenpoortje enz. De wandeling door de stad zal in groepen geschieden, waarvan de deelnemers zich aan het slot der rondwandeling op den Burg vereenigen.

Te zes uur zal er eene gemeenschappelijke maaltijd gehouden worden à *f* 2.50 per couvert buiten den wijn, de plaats waar zal nader door de ontvangst-commissie worden bepaald in verband met het aantal deelnemers. Zij die hieraan wenschen deel te nemen worden *dringend* verzocht hiervan vóór 5 Juli kennis te willen geven aan den Secretaris der Ontvangst commissie, den heer W. J. J. C. Bijleveld, Papengracht n° 26 te Leiden.

Na het diner zal aan de bezoekers een concert worden aangeboden door de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer voor Leiden en Omstreken.

Toegang tot de Vergadering met recht van deelneming aan den tocht door de stad, den maaltijd en het concert hebben alle leden en corresponderende leden van den Bond en alle leden van aangesloten vereenigingen.

Namens het Bestuur:

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Notulen van de Algemeene Ledenvergadering te Leiden, gehouden den 9^{en} Juli 1904.

Te elf uur vereenigen zich de deelnemers in de Raadzaal van het Stadhuis en worden daarna door het Dagelijksch Bestuur ontvangen.

De Burgemeester Mr. N. de Ridder heet de bezoekers welkom en wijst er op, dat Leiden zooveel historisch belangrijks bevat, om te beginnen met het Gemeentehuis: hij hoopt, dat veel de belangstelling zal kunnen opwekken. Door Jhr. Mr. F. van Rijckevorsel wordt hierop dank gezegd voor de ontvangst en er op gewezen, dat juist Leiden als plaats van bijeenkomst gekozen was, omdat het een type is van die Hollandsche steden, welke nog hun eigenaardig deftig karakter bewaard hebben.

De eerewijn wordt hierop rondgedeeld. Daarna begeeft men zich naar het Academieggebouw, alwaar de Vergadering gehouden wordt in het klassieke Groot-Auditorium.

Mr. J. C. Overvoorde opent de vergadering met de mededeeling dat de voorzitter Jhr. van Riemsdijk wegens ambtsbezigheden, en Mr. Feith om gezondheidsredenen in de onmogelijkheid zijn de vergadering bij te wonen, terwijl de Heer Hoefer nog op het laatste oogenblik verhinderd werd over te komen. Hij zal dus zelf het voorzitterschap waarnemen, terwijl Jhr. Mr. F. van Rijckevorsel zich met het secretariaat zal belasten. De Heer E. W. Moes wordt uitgenoodigd aan de bestuurstafel plaats te nemen.

De notulen der vorige algemeene vergadering worden hierop vastgesteld en het jaarverslag voorgelezen en goedgekeurd.

Dr. W. Martin brengt verslag uit namens de commissie tot nazien der rekening. Deze wordt goedgekeurd sluitende in ontvangst met $f\ 1232.67^5$ en in uitgaaf met $f\ 564.97^5$, en de penningmeester gedechargeerd onder dankbetuiging voor zijn nauwkeurig beheer. Aan de commissie tot nazien der rekening wordt eveneens dank gezegd.

De voorzitter deelt mede, dat de Heeren Feith en Hoefer aan de beurt van aftreding zijn. De eerste stelt zich om gezondheidsredenen niet meer verkiesbaar en, ofschoon het Bestuur nog getracht heeft hem van zijn voornemen terug te brengen, meende Mr. Feith dit verzoek niet te mogen inwilligen. Zijn leedwezen over dat besluit uitdrukken, brengt de voorzitter een woord van hulde en dank aan Mr. Feith voor hetgeen de Bond aan hem verplicht is als uitstekend Bestuurslid en nauwgezet Penningmeester. Voor de vacature ontstaan door het bedanken van Mr. Feith wordt aanbevolen Mr. P. C. J. A. Boeles, Conservator van het Friesch Genootschap. Deze wordt hierop bij acclamatie tot Bestuurslid gekozen. Eveneens wordt de Heer Hoefer bij acclamatie als zoodanig herbenoemd. In de plaats van Mr. Feith zal Jhr. Mr. van Rijckevorsel als Penningmeester optreden, terwijl de redactie van het Bulletin wordt aangevuld door de benoeming van Dr. W. Vogelsang.

Thans wordt overgegaan tot vaststelling van de plaats voor de volgende

bijeenkomst. Door Mr. Houck wordt Deventer als zoodanig aanbevolen. Jhr. Mr. V. de Stuers vestigt de aandacht op Maastricht. Deze stad wordt ook door het Bestuur voorgesteld en, na stemming, als plaats voor de ledenvergadering in 1905 aangewezen. Maastricht en Roermond zouden dan in twee opvolgende dagen kunnen worden bezocht.

Het woord wordt verleend aan Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, directeur van het Rijks-Museum van Oudheden te Leiden, tot het doen van eenige belangrijke mededeelingen omtrent de reorganisatie van dat Museum en hetgeen daarmee in verband staat.

De voorzitter brengt spreker den dank van de vergadering voor zijne wetenschappelijke voordracht, die in haar geheel in dit Bulletin is opgenomen (*Bijlage*).

De Heer J. D. Ketelaar, afgevaarde van den Nederlandschen Bond van Horlogemakers, krijgt hierop het woord en zegt dat zijne vereeniging onlangs is toegetreden tot den Oudheidkundigen Bond; zij toch wil een museum stichten en daardoor alleen reeds is dat lidmaatschap voldoende verklaard.

Een paar zeldzame uurwerken uit dat museum worden aan de vergadering vertoond; verder wordt de aandacht gevestigd op de kastbodembiljetten, die men vindt in horloges met twee kasten en die meestal het adres bevatten van den horlogemaker, die dit het laatst gehad heeft. Soms hadden die biljetten betrekking op politieke gebeurtenissen, b.v. op het aftreden van den Burgemeester Hooft of bevatten zij portretten van Willem V en zijne gemalin, met het onderschrift »Vivat Oranje''. Merkwaardig is het ook dat men aan het model kan zien waar de uurwerken tehuis behoorden; menige stoeltjesklok wordt Friesch genoemd ofschoon een goed kenner ze in een der andere noordelijke provincies te huis zal brengen. Van de geschiedenis van dit vak valt weinig te zeggen. Vroeger was het niet bekend of een horlogemaker bij een gild was aangesloten of niet; toch schijnt in 1686 te 's Gravenhage een zelfstandig horlogemakersgild te hebben bestaan.

Spreker eindigt met den wensch, later in de gelegenheid te mogen zijn de leden van den Oudheidkundigen Bond te kunnen ontvangen in het Museum en Archief van Tijd te Amsterdam.

De voorzitter bedankte den Heer Ketelaar voor zijne mededeelingen en zegt dat men het jongste lid van den Bond met veel vreugde heeft zien toetreden.

Het volgende punt wordt door den voorzitter ter sprake gebracht: op het gebied der bouwkunde heerscht bij het gebruik van verschillende termen eene groote verwarring. Veel vreemde termen worden gebruikt, en andere die alleen begrijpelijk zijn voor hen, die historische vakstudie maakten. Indertijd is er wel door de Maatschappij van Bouwkunst een lijst uitgegeven doch het is noodzakelijk dat deze wordt herzien en aangevuld. Er is nu samenwerking noodig van den Bond met de Nederlandsche Mv van Bouwkunst, terwijl ook de hulp van een deskundige op het gebied van Nederlandsche taal wenschelijk is. Het Bestuur van den Bond verzoekt daarom gemachtigd te worden eene commissie in dien zin samen te stellen en vraagt een crediet voor eenige kleine uitgaven.

Een en ander wordt met applaus aangenomen.

Hierop geeft de voorzitter een overzicht van de verschillende merkwaardigheden, die op de wandeling door Leiden zullen worden bezichtigd. Waar de bouwwerken eener stad geheel samenhangen met hare ontwikkeling en deze wederom met de welvaart der ingezetenen wordt een kort woord aan de geschiedenis van Leiden gewijd.

Wat den naam Lugdunum Batavorum betreft, hierin moet men geen bewijs van Romeinschen oorsprong zoeken, zooals o. a. door Prof. P. J. Blok in het Leidsche Jaarboekje van 1904 is aangetoond; waarschijnlijk wordt met Lugdunum hetzelfde bedoeld als de Brittenburg bij Katwijk, en waren het geleerden in de 16e eeuw, die aan de stad dien deftigen naam schonken tot vermeerdering van den luister harer hoogeschool. Voor de geschiedenis zijn drie hoofdtijdperken te onderscheiden.

a. de oude stad tusschen Rijn en Rapenburg vóór 1294 waarin men het Raadhuis vond, den zetel van Rijnland, het Wanthuis enz. en de hoofdkerk der oude stad, de St. Pieterskerk.

b. de stad van 1294—1619 met hare 2de 3de en 4de uitbreiding tusschen 1294 en 1389, begrensd door den Singel van het Galgewater tot de Zijlgracht, en verder door Heerengracht en Ouden Singel. Deze uitbreidingen waren voornamelijk te danken aan de groote ontwikkeling der industrie, waarop eene reactie kwam tengevolge van de twisten der 15de eeuw en het kwijnen van den lakenhandel.

c. de stad binnen de singels met de vergrootingen 1610—1659, die tot ongeveer 1870 de grens bleven vormen. De vergrootingen vallen samen met eene nieuwe periode van bloei na de eerste jaren van den vrijheidsoorlog.

De verschillende merkwaardigheden zelve nagaande vestigt spreker achtereenvolgens de aandacht op *a* de poorten *b* de kerken *c* den Burg *d* het Stadhuis en de openbare gebouwen *e* de particuliere gebouwen.

De toren Oostenrijk aan de Vestwal, nu Jan van Houtkade, dateert uit het begin der 15de eeuw en is belangrijk als een goed bewaarde middel-eeuwsche waltoren. Van de oude stadspoorten zijn er geen overgebleven: de Zijlpoort dateert uit 1667, de Morschoort uit 1669.

Van de kerken is de St. Pieter de oudste; deze werd reeds in 1121 gewijd, doch was toen veel kleiner dan de tegenwoordige. In de 14de en 15de eeuw werd zij belangrijk vergroot; hare bouwkundige geschiedenis is door den heer Mulder uitvoerig in het Bulletin behandeld en wordt door spreker nader toegelicht aan de hand van de nog uitgegeven rekeningen uit den tijd der vergrooting.

De Hooglandsche of St. Pancraskerk, die een houten kerk verving, werd omstreeks 1300 gebouwd en is vooral merkwaardig om hare transepten met zijbeuken en hare rijke transeptgevels die o. a. aan de kerk te Goes tot voorbeeld strekten.

De Vrouwekerk van 1364 werd in 1837 afgebroken. Deze kerk stond

ongeveer tegenover de Vrouwensteeg en is niet te verwarren met de latere katholieke kerk bij de Hartebrug. Te betreuren is het dat er zoovele kunstschatten en merkwaardigheden verdwenen zijn, de katholieke kerkrijksdom tijdens de hervorming, de wapenborden met de revolutie; niet minder dan 481 waren er van de St. Pieterskerk afkomstig. De sierlijke oude kerkkronen werden 50 jaren geleden verkocht, en nog later werd een gedeelte van het kerkzilver in de fabriek van van Kempen versmolten.

De Marekerk werd in 1649 ontworpen door Mr. Arend van 's Grave-sande, den bouwer van de Lakenhal.

Van de kloosterkapellen komt in de eerste plaats het tegenwoordige Academiegebouw in aanmerking, verder de kerk van het Bagijnhof, thans in gebruik bij de Universiteitsbibliotheek, de kapel van het St. Catharinagasthuis, thans Walckerk, en de Lodewijkskapel op de Steenshuur, wier sierlijke toren ernstig werd beschadigd door den ramp van 1807 en later ter nauwernood aan eene slooping ontsnapte. Ten slotte zij vermeld de kapel van het St. Annahof, die nog in goeden staat verkeert en waarvan een verdienstelijk altaarstuk voor eenige jaren gerestaureerd werd.

Verschillende schrijvers hebben gemeend in den Burg een Romeinsch bouwwerk te zien, anderen eene versterking door Harold den Deen in 836 opgeworpen, doch latere onderzoekingen toonden aan dat men den Burg niet vroeger kan stellen dan de 12de of 13de eeuw, al blijft de mogelijkheid niet uitgesloten, dat er vroeger eene andere versterking heeft gestaan, daar de ligging hiervoor, tusschen de beide Rijnarmen, bijzonder gunstig was. De ommuring heeft twee poorten, waarvan die aan de Oostzijde versierd is met de wapens der vroedschappen, en een klein uitvalpoortje dat pas in 1889 weder is ontdekt. In de ommuring is een steenen put, en zijn de fundamenteu van een toren gevonden.

Een eerbiedwaardig gebouw is Gravestein, waarvan een deel van den toren en de gewelven der kelders uit de 13de eeuw dagteekenen. Eertijds was het de gevangenis van den Graaf, alwaar ook gevangenen van Rijnland werden opgesloten, later werd het aan de stad overgedragen en werd er recht gesproken.

Van 's Gravenhof of Lockhorst oudtijds de woonplaats van den Graaf en waar men zegt dat o. a. de latere Roomsche Koning en Graaf Floris V geboren werden, is niets meer aanwezig.

Het Stadhuis ligt midden in de stad, dicht bij den Blauwen Steen, eertijds de plek waar poorters werden aangenomen en ontpoorterd, en het halsgerecht werd uitgeoefend. De aanleg van een paardentram deed deze eerbiedwaardige herinnering verloren gaan. Het Stadhuis dat reeds in 1396 op deze plaats stond, werd verschillende malen vergroot, de middenbouw met de drie opzetgevels dateert van 1579 en werd later verfraaid. In de 17de eeuw werden er stukken ten oosten en ten westen bijgebouwd. Het is een sieraad der stad, en toch werd het nog in 1871 genoemd: een echt wangedrocht met horens en klauwen. De raadzaal met het fraaie behangsel, een

gobelin, den intocht van Alexander den Groote te Babylon voorstellende, dat in 1823 voor *f* 50 gekocht werd, een schoorsteenstuk van Ferdinand Bol, een zolderbeschildering van Terwesten en een rijke wandversiering in de Weeskamer maken het inwendige van het gebouw even bezienswaardig als zijn voorgevel.

Leiden telt ruim vijfhonderd gevels die uit bouwkundig oogpunt min of meer belangrijk zijn.

De houten gevels, die in de 17e eeuw nog talrijk voorkwamen, zijn op een paar uitzonderingen na verdwenen, en met hen de sierlijke luifels.

Wat de steenen gebouwen betreft, is, na een gedeelte van Gravestein, het huis van van Leyden aan de Breestraat, hoek Pieterskerkkoorsteeg, het oudste. Verder het Stadhuis, het huis van Rijnland, Lockhorst, het Weeshuis, de gevel Oude Singel hoek Mare en andere.

Van het pilastertype (navolging van Palladio) komen verschillende gebouwen voor, o. a. de Lakenhal, de bibliotheek van Thysius, de voorbouw van Gravestein, de Waag en verschillende huizen op de Nieuwstraat, Rapenburg, Noordeinde, Breestraat enz. Hieronder behoort ook de Vergulde Turk, waarvan de gevel voor eenige jaren geheel verknoeid werd.

Bij de poortgebouwen van hofjes, waaraan Leiden zoo rijk is, vindt men dit type in gewijzigden vorm weer.

Ook fraaie huizen van lateren datum zijn in Leiden te vinden, waarin het driehoekig fronton van het Palladiotype niet voorkomt, n. l. geheel vlakke rechthoekige gevels met kroonlijsten met consoles versierd; hiervan komen voorbeelden voor op Rapenburg, Breestraat, en Hooigracht.

Eveneens ontbreken niet eenvoudiger woningen uit ouden tijd; zij zijn uit den aard der zaak minder belangrijk. Eigenaardig zijn de wevers woningen met groot voorhuis voor het weefgetouw bestemd.

Versieringen, ankers en gevelsteen en zijn betrekkelijk schaarsch. Typisch Leidsch is het om de strekken boven de ramen niet van baksteen te bouwen maar om het venster over volle breedte door een stuk zandsteen te dekken, waarop dan diamantkopjes enz. zijn aangebracht; vooral in het midden der 17e eeuw vond dit hier veel toepassing.

In herinnering wordt nog gebracht, dat eenige molens en eveneens de hooge bruggen en sierlijke poortjes bij sommige openbare gebouwen het aanzien der stad verfraaien.

Ten slotte komt spreker er tegen op dat Leiden genoemd wordt de stad van musea waaruit het leven geweken is. Hij wijst op de drukbezochte marktdagen en op de volle straten des Zondags, wanneer de arbeiders niet in de fabrieken werken, en wekt op om Leiden, waar zooveel op architectonisch- en kunstgebied te vinden is, meermalen te bezoeken. Want al doet ons nog zooveel herinneren aan den tijd dat de molenaarszoon zich ontwikkelde tot den machtigsten kunstenaar, toch brengt elk jaar een nieuw gevaar mede voor de schilderachtige plekjes der oude sleutelstad.

Na deze belangrijke voordracht vraagt Jhr. Mr. V. de Stuers het woord

en wijst op het gevaar voor kerken en andere gebouwen tengevolge van de roekelooze wijze waarop de loodgieters met vuur omgaan bij het herstellen van daken en goten. Het afbranden van de kerk te Middelharnis is nog onlangs daaraan te wijten geweest. Hij verzocht dat door den Oudheidkundigen Bond dit gevaar onder de oogen zal worden gebracht (bv. door circulaires aan de kerkbesturen) en er op zal worden aangedrongen om betere maatregelen te nemen. De voorzitter zegt dat het Bestuur gaarne deze zaak zal overwegen en voegt er nog aan toe, dat eertijds het Boymanshuis te Rotterdam op dezelfde wijze een prooi der vlammen is geworden.

Naar aanleiding van de door den voorzitter gehouden voordracht betoogt de Heer van Kalcken de wenschelijkheid om in het vervolg dergelijke belangrijke mededeelingen vooraf in druk rond te zenden; zoodoende kan men zich beter op de hoogte stellen van hetgeen men te zien krijgt.

De voorzitter antwoordt dat die toelichtingen gewoonlijk worden gegeven door een inwoner van de plaats die men bezoekt, zoodat het moeielijk zal zijn aan den wensch van den Heer van Kalcken tegemoet te komen.

Hierop sluit de voorzitter de vergadering en wordt de wandeling door Leiden begonnen om de verschillende merkwaardigheden te bezichtigen onder leiding van de Heeren Prof. Dr. P. J. Blok, W. J. J. C. Bijleveld, D. Hartevelt, Prof. Dr. A. E. J. Holwerda, Mr. J. C. Overvoorde en M. H. van Waveren.

In het Stedelijk Museum was een kleine tentoonstelling gearrangeerd van afbeeldingen van gebouwen, in aansluiting met de door Mr. Overvoorde gehouden voordracht.

Ten slotte vereenigt men zich aan den gemeenschappelijken maaltijd, waaraan door den voorzitter in de eerste plaats aan H. M. de Koningin als Beschermvrouw van den Bond en verder aan den Burgemeester der gemeente een heildronk wordt gewijd terwijl de commissie van ontvangst door den loco-secretaris wordt dankgezegd voor hunne uitstekende leiding.

Een concert op Zomerzorg, opgeluisterd door de medewerking van artisten der Nederlandsche Opera en aangeboden door de Vereeniging tot bevordering van het Vreemdelingenverkeer, besluit deze zeer geslaagde bijeenkomst van den Bond.

F VAN RIJCKEVORSEL,
Loco-Secretaris.

Bijlage.

Zoo straks zal U de gelegenheid gegeven worden de nieuw ingerichte zalen der Egyptische afdeeling van ons Museum van Oudheden te zien. Ik heb daarbij een gemengd gevoel. Zeer gaarne had ik U eene afdeeling van Nederlandsche Oudheden vertoond. Evenwel gij begrijpt: de vraag waarmede de reorganisatie van een Museum moet worden aangevangen, is er geheel een van praktischen aard. Dat een deel der Egyptische, alle

Grieksch-Romeinsche en alle Nederlandsche Oudheden nog geen behoorlijke opstelling gevonden hebben, ligt zeker niet daaraan, dat wij daarvoor minder belangstelling zouden koesteren. Dit is in het minst niet het geval. Ik kan zelfs verzekeren, dat er voor de Nederlandsche en klassieke afdeeling van het Museum op het oogenblik zeer hard gewerkt wordt.

Al kan ik U echter niets toonen, toch wil ik U met één woord zeggen wat onze plannen zijn. Ik gaf liever daden dan woorden, doch dat gaat nu eenmaal niet.

Vóór alles echter moet ik voor één ding waarschuwen, niet U waarschijnlijk, doch al hebt gij die waarschuwing niet noodig, het heeft zijn nut dat die wordt uitgesproken. Sommigen spreken over Nederlandsche Oudheden alsof hun daarbij een vaderlandslievend kunstgenot wacht. Dit is een dwaling. één enkele Nederlandsche primitieve, een stuk middeleeuwsch snijwerk, één brokje van een Gothisch gebouw hebben uit een oogpunt van vaderlandsche kunst meer waarde dan al het aardewerk en alle vuursteen van al onze musea. Uit een oogpunt van kunst in het algemeen zijn de voorwerpen van primitief handwerk zeker van belang, doch is ook hierbij overdrijving niet uitgesloten en evenals bij beschaafde volken groot verschil in kunstaanleg bestaat, evenzoo zijn niet alle primitieve stammen Dajaks of Sumatranen. Van een vaderlandsche kunst die iets te beteekenen heeft, kan eerst in een veel later tijdvak sprake zijn en het hoofdbelang dat Nederlandsche oudheden inboezemen, zal altijd geheel overwegend een wetenschappelijk belang zijn.

Doch dat wetenschappelijk belang is dan ook groot genoeg en wij hebben het een zeer groot geluk te achten dat de studie der Nederlandsche Oudheden waarlijk niet veronachtzaamd is. De namen van Reuvens en Westendorp, Leemans en Jansen, Hermans en Dirks, niet het minst van onzen betreunden vriend Pleyte, zullen nog lang met eere genoemd worden.

Evenwel het archaeologisch onderzoek is overal strenger en exacter geworden. Ook daarom is het wel wat voorbarig Drentsche en Limburgsche urnen bij de vaderlandsche kunstindustrie in te lijven, omdat wij van zoo heel veel klassen voorwerpen nog maar volstrekt niet weten of ze wel van onze voorouders stammen. Wij weten precies wat Romeinsch is, wij weten dat in de Friesche terpen een Oud-Friesche beschaving te vinden is, doch over het geheel heerscht nog veel onzekerheid. Men moet niet aanvangen met Kelten en Germanen ieder hun aandeel te geven. Men moet voor het onderzoek van de voorwerpen zelf uitgaan. Groepen moeten worden vastgesteld na scherpe archaeologische analogie die bijeenbrengt wat werkelijk bijeen hoort en die ook de blik buiten ons land wendt om nauwkeurig te constateeren in hoeverre het hier gevondene met dat in het buitenland samenhangt. Onze voorgangers hebben geordend en beschreven naar de tegenwoordige geographische toestanden, oudheden van Limburg, van Nijmegen, van Drenthe. Zulk een schikking was praktisch de eenig mogelijke en zal ook vooreerst nog wel niet geheel opgegeven kunnen worden.

Iedereen echter weet dat er in dien tijd noch Nederlandsche provinciën noch zelfs een Nederland bestonden en onze Nederlandsche praehistorie is een brokstuk van die van geheel Europa. Het was van Dirks zeer juist gezien, dat hij bij de studie der Friesche terpen zelfs vergelijkingen maakte met de Italiaansche terra mares.

Wat wij te doen hebben is dus zooveel mogelijk specimina bijeen brengen van de buitenlandsche praehistorica; ons Leidsch Museum heeft er reeds heel wat, wij hebben slechts op den weg van onze voorgangers voort te gaan. Dan hebben wij in de bibliotheek van het museum de publicaties over praehistorische archaeologie zoo volledig mogelijk bijeen te brengen. In dat opzicht, gij kunt er u van overtuigen, is reeds heel wat gedaan. Verder zal het geheel onmogelijk zijn over enkele groote hoofdvragen tot eene juiste beslissing te komen, tenzij wij hiervoor enkele systematische opgravingen ondernemen. Wij hebben het vaste plan dat te doen. Wanneer echter de beschavingsgroepen, die de op onzen bodem gevonden voorwerpen ons leeren kennen, behoorlijk van elkaar onderscheiden zijn dan komt het er op aan hunne verbreiding binnen en buiten ons land nauwkeurig vast te stellen. Daartoe moeten wij op de hoogte zijn van alles wat er op onzen bodem gevonden werd. Zelf behoeven wij het niet te bezitten als wij maar weten waar het is en vooral als wij de vindplaats maar kennen. Het museum bezit een goed archief van allerlei vroegere opgravingen en vondsten dat echter nog moet worden uitgebreid. Ook zullen wij trachten een zoo volledig mogelijke bibliographie samen te stellen die ook datgene omvat wat er in vroegere tijden over Nederlandschen oudheden geschreven is. Onze voorvaderen hebben nog heel wat gezien, wat thans van den aardbodem verdwenen is. Op zoodanige wijze verkrijgen wij zeker eenige vaste kennis over den voortijd van Nederland. In vele gevallen zal zich het relatieve verschil in tijd tusschen de verschillende beschavingsgroepen met volkomen zekerheid laten vaststellen en het zal waarschijnlijk zelfs van eenige dier groepen duidelijk blijken aan welk bepaald volk zij zijn toe te schrijven.

Maar, zult gij zeggen, gij zoudt ons vertellen hoe het Leidsch Museum zal worden ingericht en nu verhaalt gij ons iets van archaeologische studiën. Mag ik u op doen merken dat dat eigenlijk dezelfde zaak is. De inrichting van het Leidsch museum moet geheel aan de eischen van studie en onderwijs beantwoorden. Om te beginnen: hoe moet de verhouding van het rijksmuseum tot de provinciale en locale instellingen zijn? Reeds uit hetgeen ik opmerkte begrijpt gij dat er geen de minste noodzaak bestaat, dat alles wat gevonden wordt naar een groot middelpunt wordt samengetrokken. Dat is niet alleen onmogelijk: het is zelfs tegen het belang der zaak dat het beproefd wordt. Het is zeer rationeel dat de locale musea voor hunne streek de beste en de rijkste zijn. De Friesche terpen behoort men in Friesland het best te kunnen bestudeeren. Het Rijksmuseum moet en mag niet als de groote slokop tegenover de locale verzamelingen staan. Het is bij ons te lande helaas wel eens voorgekomen dat twee directeuren

van een openbare instelling bij de een of andere anctie flink tegen elkaar opboden. Mijn vriend en voorganger Pleyte trachtte met de hoofden der verschillende kleinere musea op een goeden voet te staan. Ik wil in die richting voortgaan. Elk idee van concurrentie tusschen het centrale en de bijzondere musea dient geheel te vervallen. Zijn echter de bijzondere musea ieder in hun kring de eerste, het Rijksmuseum geve iets wat de bijzondere musea nooit geven kunnen: een overzicht over het geheel en de samenhang met het buitenland. Dat zal in de Leidsche verzameling, zoodra zij goed is opgesteld, te zien wezen. Ook ons archief zal vele onderzoekers in de provincie van dienst kunnen zijn; in de toekomst ook onze bibliographie. Onze bibliotheek kan nu reeds heel wat afwerpen. Men kan zich in onze studiezaal, die iederen dag van 10 tot 2 open is, van alles op de hoogte stellen en aan studeerenden de noodige boeken te doen toekomen zal ons steeds eene aangename plicht zijn.

Maar nu rekent het centrale museum bij de vervulling der gemeenschappelijke taak ook op den steun en hulp der zusterinstellingen. Dat de centrale verzameling, al is zij niet in elk opzicht de rijkste toch hoogst volledig is, is ons aller belang. Zonder zich zelf te schaden kunnen de locale musea ons helpen in het aanvullen van lacunen. Systematische opgravingen zullen m.i. de mannen van het centrum nooit goed kunnen doen zonder de hulp van hen die de plaatselijke toestanden kennen. Bovenal echter, dat er een nauwkeurige statistiek besta van alles wat er op onzen bodem gevonden wordt, is een zaak van het hoogste belang. Het is onze ambtsplicht, over alle opgravingen, die in ons land plaats grijpen, een wakend oog te houden. Dat doen wij, zoo goed wij kunnen. Het spreekt echter van zelf, dat ons zeer veel ontgaan moet. De burgemeesters zijn door de regeering aangeschreven ons van alles wat er op dat gebied in hunne gemeente voorvalt, op de hoogte te brengen. Een goede maatregel, die echter in de praktijk niet zoo heel veel nut afwerpt. Oneindig beter is het als bestuurders van locale instellingen voor ons een oogje in het zeil hielden en dringend verzoek ik deze en ook belangstellende particulieren ons omtrent alles wat er in hunne omgeving gevonden wordt te willen inlichten. We hebben de overtuiging dat ons dan niet veel ontgaan zal. Reikt men ons in dit opzicht de hand dan zal het zelfs mogelijk zijn na eenigen tijd, wanneer wij van deze wijze van werken eenige ondervinding zullen hebben opgedaan, een vaste organisatie voor rijkstoezicht op opgravingen te ontwerpen.

Waarde Hoorders, het is zeer te hopen dat er spoedig onder ons een uitstekend geleerde opsta, die zijn leven wijdt aan de studie der praeistorica opdat wij in dit opzicht bijv. met landen als Denemarken en Zweden, die in deze studiën bovenaan staan, ons zullen kunnen meten. Zulk een man zal kennis van Germaansche en Romeinsche oudheden moeten bezitten, doch bovenal goed archaeologisch geschoold moeten zijn. Van harte hoop ik dat hij niet lang moge uitblijven. Reeds nu echter is het zaak dat het

onderzoek in de goede richting gestuurd worde. In heb u de beginselen die ons leiden zullen, kort uiteengezet en doe een beroep op uw aller medewerking. De bond heeft o. a. door de verbreiding van Dr. Jesse's bekende kaart reeds getoond hart voor de zaak te hebben. Nog eenmaal, gij allen, leden van den Bond, werkt naar uw vermogen mede tot bereiking van het doel dat ik schetste, een doel dat — dat wilt gij wel toegeven — in hooge mate een algemeen Nederlandsch doel is.

Zesde Jaarverslag van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond, 1903—1904.

Het afgelopen verenigingsjaar bracht de bewijzen van groote belangstelling op oudheidkundig gebied. Verschillende musea mochten zich verheugen in belangrijke geschenken en legaten en uit tal van plaatsen werden berichten ontvangen van pogingen tot behoud van belangrijke bouwwerken. De kort na de vergadering te Zutphen bij K. B. van 7 Juli benoemde Rijkscommissie tot het samenstellen van een inventaris en eene beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst gaf in haar kort geleden verschenen eerste jaarverslag blijk van hare werkzaamheid en de Commissie van advies voor 's Rijks geschiedkundige publicaties toonde in haar Overzicht ook oog te hebben voor het belang van de studie der oude bouwkunst als onderdeel der beschavingsgeschiedenis van Nederland.

Bekende monumenten bleven dit jaar voor groote onheilen behoed, doch twee dorpskerken, te 's Gravendeel en te Middelharnis, gingen door brand ten gronde. In verband hiermede is het wellicht niet overbodig te vragen: worden door de kerkelijke gemeenten wel steeds de noodige voorzorgen genomen om de in hun bezit zijnde kunstvoorwerpen tegen gevaar te beschermen? Ik heb hier meer in het bijzonder het oog op de zilveren en andere kerksieraden en avondmaalschotels. Bij de Katholieke kerken vond ik gewoonlijk althans uiterlijk zeer hecht schijnende brandkasten, doch bij de Hervormden is dit, althans in de door mij bezochte dorpen, nog uitzondering, terwijl dikwijls zelfs het kerkzilver bij particulieren, predikanten of ouderlingen, wordt bewaard. Het gevaar is dan ook niet denkbeeldig, dat bij een onheil belangrijke voorwerpen van kunstwaarde te gronde gaan.

De Bond zag zijn poging, om ook belangstelling te wekken voor de oud-germaansche en vóór-historische oudheden door het uitgeven van een wandkaart, met succes bekroond. De algemeen gunstig beoordeelde kaart vond zoodanig aftrek, dat de exploitatie nog een klein batig saldo heeft opgeleverd.

Meermalen vond het bestuur gelegenheid in het belang van monumenten die gevaar liepen werkzaam te zijn en door het Bulletin werd

telkens op belangrijke bouwwerken de aandacht gevestigd en werden nieuwe publicaties in grooteren kring bekend gemaakt.

Overeenkomstig het besluit van de vergadering te Zutphen werd eene commissie benoemd, bestaande uit de H.H. Mr. J. H. Feith, Mr. S. Gratama, Dr. C. Hofstede de Groot, Jhr. Mr. Sasse van Ijsselt en Jhr. Mr. V. E. L. de Stuers, om advies uit te brengen over de door Dr. de Groot behandelde punten.

Het aantal der tot den Bond toegetreden personen verminderde in het afgeloopen jaar met twee leden en zes correspondeerende leden.

Met leedwezen herdenken wij het verlies van J. H. W. Unger, archivaris van Rotterdam en beheerder van de Stedelijke Oudheidkamer aldaar. Als groot belangstellende in geschiedenis en oudheidkunde trachtte hij in het Boymanshuis nog zooveel mogelijk bijeen te brengen wat aan Rotterdam's verleden herinnerde, vol vertrouwen, dat Nederland's groote handelsstad eindelijk weder de kracht zoude vinden een museum harer waardig te stichten. Wij herdenken Mr. A. H. H. van der Burgh, den grooten bewonderaar en kenner van Oud-Delfsch, die steeds zoo welwillend toegang verschaftte tot zijne uitgelezen verzameling, welke door hem bij legaat als een vorstelijk geschenk voor het Museum te 's Gravenhage werd bestemd.

Tegenover de verliezen valt op een grooter aantal nieuwe toetredingen te wijzen. Als nieuwe leden zijn toegetreden:

De Vereeniging »Haerlem" te Haarlem.

De Nederlandsche Bond van Horlogemakers te Amsterdam.

Mr. J. C. Overvoorde, als Conservator van het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Jhr. H. Teding van Berkhout, als Onderdirecteur van het Rijks-Pentekabinet te Amsterdam.

S. Wiggersma, als Conservator van het Penningkabinet van het Friesch Genootschap te Leeuwarden.

terwijl 43 nieuwe correspondeerende leden door het Bestuur werden benoemd.

De Bond telt thans 29 toegetreden vereenigingen, 29 persoonlijke leden en 238 correspondeerende leden.

De financiën van den Bond verkeerden in zeer bevredigenden toestand. De samenstelling van het Bestuur onderging geen verandering.

Het Bulletin mocht dit jaar weder van vele zijden steun en belangstelling ondervinden. De redactie bleef toevertrouwd aan de H.H. E. W. Moes, Mr. J. C. Overvoorde en A. Pit. In de zes laatst verschenen afleveringen (4e Jaargang 5 en 6 en 5e Jaargang 1-4) werden artikelen en mededeelingen geplaatst van de H.H.: H. L. Boersma, J. Brom, J. Craandijk, Jos Th. Cuypers, Dr. P. H. J. Cuypers, L. Dimier, Dr. Th. von Frimmel, Jac. van Gils, F. A. Hoefer, Mej. Dr. J. de Jongh, J. Kalf, J. R. baron van Keppel, A. O. van Kerkwijk, F. Lugt, Dr. W. Martin, E. W. Moes, Adr. Mulder.

Mr. S. Muller Fzn., Mr. J. C. Overvoorde, A. Pit, W. M. C. Regt, Jhr. B. W. F. van Riemsdijk, H. D. J. van Schevichaven, Prof. Dr. Jhr. J. Six, Dr. W. Vogelsang, J. J. Weve en M. G. Wildeman. Overeenkomstig het in de vergadering te Zutphen gedaan verzoek werd aan het Register eenige uitbreiding gegeven en werd hieraan een inhoudsopgave toegevoegd.

De overeenkomsten tot ruiling van bladen en tijdschriften bleven ongewijzigd, en eene nieuwe overeenkomst werd gesloten met den Cercle Archeologique de Gand. Eenige in het Bulletin afgedrukte cliché's werden later verkocht.

De steeds terugkeerende vraag naar de eerste jaargangen heeft den nog aanwezigen voorraad uitgeput, zoodat geen volledige exemplaren meer in voorraad zijn.

Aan het eind van mijn verslag rest mij de aangename taak, een woord van dank te mogen betuigen aan den EdelAchtb. Heer Burgemeester van Leiden voor de aangename ontvangst aan de deelnemers der vergadering in de prachtige zalen van Leiden's aan historische herinneringen zoo rijk Stadhuis bereid, aan H.H. Curatoren der Universiteit, die deze historische zaal voor de vergadering beschikbaar stelden, aan de Vereeniging voor Vreemdelingenverkeer, die aan de bezoekers een genotvollen avond toezegde, en aan de Commissie van ontvangst voor de welwillend op zich genomen voorbereiding van deze vergadering.

J. C. OVERVOORDE,
Secretaris.

Door het Bestuur zijn tot corresponderende leden benoemd :

Mr. Nic. Beets te Amsterdam.

Jhr. Mr. E. W. Berg te Hilversum

Dr. G. J. Boekenooen te Leiden.

Dr. G. Brom te Utrecht.

Mr. R. Fruin te Middelburg.

Jhr. Mr. H. Gevers, huize Margaretha te Heemskerk.

H. E. Greve te Amsterdam.

G. C. D. d'Aumale Baron Hardenbroek van Hardenbroek te Driebergen.

Mgr. Dr. Andreas Jansen, pastoor te Bunnik.

Dr. Johanna de Jongh te 's Gravenhage.

Prof. Dr. L. Knappert te Leiden.

Mr. F. J. van Lanschot te 's Hertogenbosch.

Mr. S. Muller Hz. te Rotterdam.

Ds. J. J. Oudegeest te Geertruidenberg.

A. Z. graaf van Rechteren-Limpurg, huize Rechteren te Dalfsen.

A. J. Reijers te Kampen.

Mr. N. de Ridder te Leiden.

Dr. C. L. Rutgers te Zwolle.

Dr. J. D. Rutgers van der Loeff te Haarlem.

Mr. E. G. C. Scheidius te Arnhem.

T. Schmidt Degener te Parijs.

C. G. V. Schöffers te Amsterdam.

Jhr. H. M. Speelman, huize Wittenburg te Wassenaar.

H. F. van Steeden te Leiden.

Mr. P. G. van Tienhoven te Haarlem.

F. L. S. F. Baron van Tuyll van Serooskerken van Zuylen te Zuylen.

Mr. A. E. J. Baron van Voorst tot Voorst te 's Hertogenbosch.

Rijkscommissie voor de inventarisatie van Monumenten.

Eerste Jaarverslag van de Rijkscommissie tot het opmaken en uitgeven van een Inventaris en eene Beschrijving van de Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst.
(1 Augustus tot 31 December 1903.) Extract ¹⁾.

Tot het doen van een voorstel betreffende de bij het Koninklijk besluit harer instelling voorziene benoeming van een of meer architecten- teekenaars achtte de Commissie den tijd nog niet gekomen.

Bureaulokalen werden gevonden in het perceel Nieuwe Uitleg 8 te 's Gravenhage. Zij zijn aangesloten bij het gemeentelijk en intercommunaal telefoonnet (onder n°. 595.)

Wat de verzamelingen betreft, stelt de Commissie zich voor in de eerste plaats bijeen te brengen eene collectie van afbeeldingen der Nederlandsche monumenten. Voor zoover deze om zeldzaamheid of hoogen prijs niet zijn te verkrijgen, zal zij daarvan hetzij eenige reproductie hetzij een beschrijving met aanduiding der verblijfplaats in hare verzameling opnemen, ten einde op die wijze in het bezit te komen van een zooveel mogelijk volledig Nederlandsch monumentenarchief, dat, ook nadat zij de haar opgedragen taak zal hebben volbracht, voor de Nederlandsche kunst- geschiedenis van groote waarde zal blijven, en bij restauraties goede diensten zal kunnen bewijzen.

Een honderdvijftigtal, meest achttiende-eeuwsche, prenten uit de doubletten der Koninklijke Bibliotheek, met machtiging van Zijne Excellentie aan de Rijkscommissie overgedragen, vormt op het oogenblik het nog zeer kleine begin van deze verzameling.

De Commissie achtte het ook wenschelijk in haar bureau te bezitten

¹⁾ Het volledig verslag is opgenomen in het Bijvoegsel tot de Nederl. Staatscourant van 1 Juni 1904, No. 125.

een verzameling der werken op het gebied van geschiedenis, archaeologie, aardrijkskunde, topografie enz., die bij het samenstellen der wetenschappelijke beschrijving van de monumenten telkens zullen geraadpleegd moeten worden. Daartoe trad zij in overleg met de bibliothecarissen van de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, de bibliotheken der Rijksuniversiteiten te Leiden, Utrecht, Groningen en de Polytechnische School te Delft, en verkreeg van dezen, deels in bruikleen, deels in eigendom, de voor haar nuttige werken, die als dubletten in deze bibliotheken voorkwamen.

Voorts ontving zij verschillende werken ten geschenke.

Door aankoop kon de Commissie zich verder voorzien van een aantal der voor de uitvoering harer taak meest onmisbare werken.

De boekerij die de Commissie op het oogenblik heeft voldoet echter nog lang niet aan de matige eischen, die de noodzakelijkheid haar verplicht te stellen.

De aankoop der voor haren arbeid noodige fotografische toestellen werd door de Commissie rijpelijk overwogen.

Aanvankelijk was men zeer geneigd Meydenbauer's methode te kiezen. Uit eene met dr. Meydenbauer gevoerde briefwisseling bleek echter, dat, naar zijne schatting, voor Nederland, na een uitgave van 9000 mark voor eerste inrichting, jaarlijks ongeveer 20.000 mark noodig zou zijn, om in 12 jaren de voornaamste bouwwerken volgens zijn systeem te kunnen opnemen.

Na deze inlichtingen werd van de toepassing van het Messbild-Verfahren afgezien.

In Duitschland trouwens is men algemeen tot het inzicht gekomen, dat het Messbild-Verfahren onvereinigbaar is met het werk der inventarisatie.

Eenparig waren de geraadpleegde Deutsche deskundigen van oordeel, dat voor het doel der Rijkscommissie, dat geen ander is dan de inventarisatie en beschrijving der monumenten in woord en beeld, gewone fotografische toestellen de meest bruikbare zijn.

Zij had het voorrecht hierbij gebruik te kunnen maken van de voorlichting van den heer Weimar, die in een veeljarige praktijk groote ervaring op het gebied van monumenten-fotografie heeft opgedaan. De uitrusting, die zij aanschafte, bestaat uit een opzettelijk gebouwde camera van 18 $\times$ 24 cM. met een stevigen, tot 2 M. uitschuifbaren driehoek, voorzien van meterindeeling. In de camera is vóór de plaat eene rolsluiting aangebracht, het statief voorzien van een verstelbaar hoofd, zoodat de camera gemakkelijk in alle gewenschte richtingen, ook te lood, kan worden toegepast. Bijzondere voorzorgen zijn hierbij genomen om haar in elken stand, ook indien de balg op zijn langst is uitgetrokken, vast te doen staan, zonder gevaar voor trilling. Zooveel mogelijk vereenigt zij dus de voordeelen van een reistoestel en een ateliercamera.

Uit den aard der zaak heeft de Commissie, in de enkele maanden van

haar bestaan, nog weinig ander dan voorbereidend, organiseerend werk kunnen verrichten.

De algemeen erkende wenschelijkheid zoo spoedig mogelijk een volledig en betrouwbaar overzicht te bezitten van alle in Nederland nog aanwezige monumenten, die uit een oogpunt van kunst of historie belangrijk zijn te achten, deed haar besluiten te beginnen met de samenstelling van een, volgens de gemeenten van het Rijk ingedeelde, zeer beknopt gehouden inventaris, die de monumenten alleen aanwijst, zooveel mogelijk met opgave van hunnen ontwerper of vervaardiger en hunne dagteekening. Een dergelijke inventaris, die in enkele jaren gereed moet zijn, heeft voor de studie der kunsthistorie ongetwijfeld reeds de waarde van een goeden gids, maar biedt bovendien het groote voordeel, dat hij voor ieder mogelijk maakt zonder moeite na te gaan welke gebouwen of voorwerpen in een bepaalde plaats belangstelling verdienen, zoodat hij aan de, in ons land helaas nog dikwijls blijkende, onverschilligheid tegenover gedenkteekenen van kunst en historie althans het voorwendsel van onwetendheid ontnemt.

Tegelijkertijd wenscht de Commissie dan een begin te maken met de uitvoerige beschrijving en afbeelding der monumenten, die het einddoel harer opdracht is.

Ten einde de samenstelling van den »Inventaris der monumenten» zooveel mogelijk te bespoedigen, besloot de Commissie de bewerking daarvan onder hare leden te verdeelen. Dientengevolge zullen worden bewerkt:

de provincie Groningen door den heer Peters;

de provinciën Drente, Overijssel en Gelderland door den heer Hofer, met uitzondering van de gemeente Nijmegen, waarvoor de door den gemeentearchitect, den heer Weve, welwillend aangeboden medewerking gaarne door de Commissie werd aanvaard:

de provincie Utrecht door de heeren Jos. Cuypers, Overvoorde en den secretaris, elk voor een deel; de stad Utrecht door den heer Muller;

de provincie Noordholland door den secretaris;

de provincie Zuidholland door den heer Overvoorde, met uitzondering van de Zuidwestelijke eilanden, die door den heer Frederiks en de gemeenten Delft en Rotterdam, die door den heer Evers worden bewerkt, terwijl voor 'sGravenhage wordt afgewacht de inventarisatie, welke door de vereeniging »die Haghe» wordt ondernomen met medewerking van het lid der Commissie den heer Peters;

de provincie Zeeland door den heer Frederiks;

van de provincie Noordbrabant, vijftig gemeenten door de heeren Jos. Cuypers, Hezen aans en de Stuers, elk voor een deel;

de provincie Limburg door de heeren Jos. Cuypers en de Stuers in samenwerking met den voorzitter.

Voor de provincie Friesland bezitten de heeren Peters en de Stuers reeds aantekeningen en opnamen van verschillende gemeenten.

Voor de samenstelling van dezen »Inventaris» werden door de

commissie »Regelen" vastgesteld, waarvan een afschrift hier achter volgt.

De tijdgrens 1850 werd vastgesteld, omdat omstreeks dat jaar op het gebied der bouwkunst het begin valt waar te nemen van een herleving, welke ontwikkeling nog voortduurt, en omdat het der Commissie wenschelijk voorkwam geen werken op te nemen, waarvan de makers nog leven. De bepaling der waarde van zulke werken, noodzakelijk voor de beslissing of zij al of niet als artistiek monument behooren te worden vermeld, scheen haar in strijd met den retrospectieven aard van haren werkkring.

Terugzetten van den tijdgrens naar een verder verleden leek haar ongeraden, om haren arbeid aan de ontwikkeling der hedendaagsche kunst zoo nauw mogelijk te doen aansluiten.

De bepaling van art. 9, dat de uitdrukking rechts en links objectief worden gebezigd, dus ter aanwijzing van rechter- en linkerzijde niet van den beschouwer, maar van het voorwerp, werd hoewel in strijd met de, sinds het Kunsthistorisch Congres van Weenen in 1875, bij schilderij-beschrijvingen vrij algemeen gehuldigde methode gekozen, daar bij bouwwerken en in architectuurbeschrijvingen door de beste auteurs — als de Caumont, Didron, Viollet-le-Duc — de begrippen rechts en links steeds objectief zijn genomen, eene wijze van doen, die ook in overeenstemming is met het liturgisch en heraldisch gebruik.

De voorbereiding van een »leiddraad" voor de uitvoerige beschrijving der monumenten van geschiedenis en kunst is door de Commissie ter hand genomen, doch nog niet ten einde gebracht.

Om toegang te verkrijgen tot de gebouwen onder beheer van de Departementen van Justitie, Marine, Financiën, Oorlog en Waterstaat, Handel en Nijverheid, de Provinciale en de Gemeentelijke Besturen, verzocht en verkreeg zij de tusschenkomst van den minister.

Zelve wendde zij zich tot HH. DD. HH. den Aartsbisschop en de Bisschoppen van Nederland en tot de Oversten der in Nederland gevestigde kloosterorden en mocht van dezen op de meest welwillende wijze de toezegging ontvangen, dat tot gebouwen en voorwerpen, in het bezit van Roomsche-Katholieke kerken, kloosters en stichtingen, aan de leden der Commissie toegang zal worden verleend.

Eveneens werd een verzoek om medewerking tot de Overheden der Oud-Katholieke Klerczy gericht.

De catalogiseering van in tijdschriften verspreide beschrijvingen en afbeeldingen van Nederlandsche monumenten is door den secretaris der Commissie ter hand genomen, terwijl, dank zij de medewerking der afdeeling K. W., onder zijn toezicht een afschrift kon worden gemaakt van den kaartcatalogus der daar berustende, uiterst belangrijke, verzameling van opnamen en rapporten.

De commissie acht het van groot belang dat voor de huisvesting van haar bureau gelegenheid worde gevonden in een landsgebouw.

Regelen voor het opmaken van den »Inwentaris der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst».

1. De inventaris bepaalt zich tot de vermelding van het bestaan, den bezitter, het materiaal, de dagteekening en de ontwerpers of vervaardigers der monumenten, zonder deze te beschrijven.

2. Deze inventaris neemt alleen op:

a. alle bouwwerken van vóór het jaar 1850, die eenig belang bezitten als uiting van kunst, of om eene er aan verbonden historische herinnering;

b. alle voorwerpen, die aan de sub *a.* genoemde voorwaarde voldoen en op eenige wijze met een bouwwerk in verband staan.

3. De vermelding der monumenten geschiedt volgens de burgerlijke gemeenten, waarin zij voorkomen, gesplitst in hare deelen, die een eigen naam dragen.

De voorwerpen, bedoeld in art. 2. sub *b.*, worden steeds vermeld bij de bouwwerken, waarmede zij in verband staan, en ook onder de gemeenten, waarheen zij zijn overgebracht, tenzij zij vermeld mochten worden in eenen museumcatalogus.

4. De mededeelingen betreffende de monumenten geschieden in deze volgorde:

a. vóórhistorische en Romeinsche monumenten;

b. muren, wallen, torens, poorten, rondeelen, bolwerken, vestingwerken, wegen, straten, pleinen, bruggen, sluizen, standbeelden, kruisen, pompen, grensstenen, schampalen;

c. burchten, kasteelen;

d. burgerlijke openbare gebouwen, als: gebouwen voor gewestelijk bestuur, rechterlijke gebouwen, gevangenissen, wachten, arsenalen, geschut- en klokgieterijen, werkplaatsen, werven, raadhuizen, stadstorens, hallen, markt-, waag-, keur- en muntgebouwen, doelsens, gildehuizen, tolhuizen, stadsherbergen;

e. gebouwen van kerkelijke en liefdadige bestemming, als: kerken, kerkstorens, klokkenhuizen, kerkhoven, kapellen, kloosters, begijnhoven, scholen, diaconieën, gasthuizen, armenhuizen, weeshuizen, oude mannen- en vrouwenhuizen, hofjes, lombards;

f. particuliere gebouwen, als: woonhuizen, hofsteden, boerenwoningen, molens, schuren, kantoren, pakhuizen, stallen;

g. varia.

Bij gebouwen, die in verloop van tijd voor verschillende doeleinden hebben gediend, geeft voor de plaatsing in een dezer rubrieken die bestemming den doorslag, welke uit het karakter van het gebouw het duidelijkst spreekt. Bij zulke gebouwen wordt de naam, waaronder zij thans bekend staan, ook vermeld.

5. De bouwstoffen voor den inventaris worden geschreven op de rechterhelft van foliovenen, die aan den achterkant blank blijven. Elk vel

draagt aan het hoofd: rechts den naam der provincie, daaronder dien der gemeente en c. q. van het onderdeel daarvan; links het jaar der waarneming en den naam van den bewerker. Dan volgt, zoo mogelijk, een opgave der oude naamvormen, de oudste vermelding der plaats en de ontwikkeling van haar grondplan. Dan de aanduiding van het monument (onderstreept) en eene opgave der bronnen (litteratuur, afbeeldingen, plattegronden). Voor zoover deze door den bewerker niet zijn geraadpleegd, worden zij tusschen () gezet.

Op ieder vel wordt niet meer dan één monument behandeld.

6. Bij de dagteekening, aan een monument gegeven, wordt vermeld op welk gezag zij steunt; voor zooverre zij op een vermoeden van den bewerker berust, wordt dit gemotiveerd indien er bijzondere kenteekenen zijn.

De letters *a. b. c.* en *d.*, achter het cijfer eener eeuw gevoegd, duiden het eerste, tweede, derde en vierde kwartaal daarvan aan.

7. De vermelding eener kerk omvat:

a. de aanduiding van eigenaar en gebruiker;

b. de populaire benaming zoo mogelijk voorafgegaan door die van den patroon;

c. de bronnen voor hare geschiedenis;

d. de dagteekening der verheffing tot parochiekerk en van de oprichting of uitbreiding van kapittelen;

e. hare ligging, kort gepreciseerd: hoe ten opzichte der oriëntatie, op een kunstmatige of natuurlijke hoogte, vrijstaand of ingebouwd;

f. een beknopte chronologische vermelding van de verbouwingen en toevoegingen;

g. een opgave van jaartal en leider der restauraties na 1850;

h. het materiaal;

i. een opsomming der onderdeelen met hare dagteekening.

8. Onmiddellijk na het gebouw, volgen de er bij behorende vaste en losse meubelen enz., als:

altaren, sacramentshuisjes, piscinae, oliekastjes;

choorbanken, communiebanken;

doopvonten, wijwatervaten;

verlichtingstoestellen;

preekstoelen;

regeerings- en andere banken;

orgels;

grafmonumenten, zerken;

rouw-, wapen-, gilde-, tekst- en psalmborden;

offerblokken, collecteschalen;

beelden;

muurschilderingen, gebrandschilderde glazen;

schilderijen;

wand en vloertapijten;

goud- en zilverwerk;
relikwiehouders;
paramenten;
klokken;

alles globaal aan te geven met uitvoeriger vermelding alleen van de voornaamste dezer voorwerpen.

9. Bij plaatsaanduidingen wordt zooveel mogelijk de windstreek vermeld.

Bij kerken geschiedt dit steeds alsof zij zuiver waren georiënteerd. De uitdrukkingen rechts en links beteekenen deze begrippen objectief, als in de heraldiek.

10. Zij, die een of meer gemeenten wenschen te bewerken, geven hiervan vóór 1 December 1903 kennis aan den secretaris.

Met behulp van deze opgaven, verdeelt de voorzitter de taak tusschen de leden. De gemeenten, waarvoor niemand zich aanmeldde, worden bewerkt door den secretaris, zoo noodig bijgestaan door de leden, die de voorzitter daartoe aanwijst.

11. Telkens vóór 1 Januari, 1 April, 1 Juli en 1 October, zendt elk lid aan den secretaris een gespecificeerde opgave van de gemeenten, waarvan hij de bewerking reeds heeft voltooid of aangevangen.

12. De leden zenden hunne lijsten maandelijks ongevouwen aan den secretaris.

Op grond der aldus verkregen gegevens, redigeert deze den »Inventaris der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst'', zoo mogelijk verbeterende en aanvullende, waar dat noodig is.

Waarnemingen, gedaan vóór 1 Januari 1902, worden nader gecontroleerd.

13. Zoodra een afgerond deel van den inventaris is gereed gekomen, wordt een afschrift van het handschrift, ten minste drie weken vóór eene vergadering, toegezonden aan elk der leden, waarna de tekst, voor zooveel noodig gewijzigd, in die vergadering wordt vastgesteld.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Rijks-Museum van Schilderijen te Amsterdam.

Aan ons geacht medelid Mr. E. van Someren Brand, Conservator van het Stedelijk Museum te Amsterdam, werd verleden jaar te koop aangeboden een groot, goed geschilderd, historisch schilderij, voorstellende een aanval van een Hollandsch eskader op een fort gelegen aan een baai met bergachtige oevers en op drie groote schepen in die baai voor anker liggende.

Het stuk zag er zeer haveloos uit; door de donkere vernis heen kon men ternauwernood de voorstelling onderscheiden, er waren gaten in en

de onderkant was erg gehavend; maar de toestand leek mij niet zoo bedenkelijk toe of het schilderij zou na eene deugdelijke restauratie blijken eene aanwinst voor de historische afdeeling van het Schilderijmuseum te zijn, waarom ik den heer Brand in overweging gaf dat ik den Minister zou voorstellen het voor het Rijk te doen aankopen. Genoemde heer juichte dit plan toe, waarop de Minister zijne toestemming tot den aankoop gaf.

Een eerste onderzoek naar den meester en naar de voorstelling ingesteld, bracht niets aan het licht. Ik hoopte nu op de restauratie en werkelijk toen deze zoo goed als ten einde was gebracht, kwam de handteekening van den schilder in den rechter benedenhoek te voorschijn. t. w. H. V. ANTHONISSEN, FESIT 1653. Werk van dezen schilder, dat vrij zeldzaam is, was niet in het Museum vertegenwoordigd; de aankoop was dus reeds uit een kunst-historisch oogpunt niet van belang ontbloot.

Er bleef nu over de voorstelling. Zelf zette ik mij voor zooveel mijn vrijen tijd dit toeliet aan den arbeid, maar ik bracht het niet veel verder dan het constateeren uit de vlaggen dat het fort was een Portugeesch fort evenals de drie schepen bleken Portugeesche gallioenen te zijn.

Daarop zond ik eenige losse krabbels naar het schilderij aan verschillende deskundigen, welke ik later door photographiën verving. Van verschillende zijden ontving ik beschrijvingen van gevechten op de Braziliaansche, Afrikaansche en Ceyloneesche kusten en bij Gibraltar, maar helaas bij vergelijking met de voorstelling haperde er altijd iets. Eindelijk bracht mij de heer J. F. L. de Balbian Verster de heugelijke mededeeling dat hij het raadsel had opgelost, en de bewijzen die hij daarvoor aanvoerde waren zoo overtuigend dat ik hem verzocht in Eigen Haard zijne ontdekking te publiceeren. Van het schilderij werd een groote zinco vervaardigd en de heer Verster schreef er een wetenschappelijke en zeer onderhoudende verhandeling bij met aanduiding zijner bronnen. Zie de nos. 27 en 28 van gemeld tijdschrift A^o 1904, waarheen ik den lezer verwijs.

Het resultaat van zijn onderzoek is nu het volgende: Het stuk stelt voor de Verrassing van Goa Velha (Oud Goa) in Voor-Indië, op 30 Sept. 1639 door een Hollandsch eskader van 9 schepen onder den Commandeur Cornelis Simonsz. van der Veer, waarbij drie Portugeesche gallioenen vermeesterd en verbrand worden. Onder de afbeelding heeft de heer Verster het volgende vermeld: »De baai van Goa Velha, aan de monding van de rivier Zuary, verdedigd door het fort Mormugao (Mormagon). Dit fort is in gevecht met twee Hollandsche schepen: het eene, dwarsscheeps gezien met de admiraalsvlag en het Wapen van Haarlem aan den bak: Nieuw Haarlem: het andere, links op den voorgrond in bakboordsaanzicht, met opgegeide zeilen, de vice-admiraalsvlag en het wapen van Middelburg op den bak: Middelburch.

In de baai achter het fort drie gallioenen: ter linker Bom Jesus, rechts San Sebastiao (deze beide onopgetuigd, weinig bemand en ongewapend; de kanon-

»nen liggen op het strand); in het midden: Bonaventura (geheel opgetuigd en in volle actie).

»De overige Hollandsche schepen inde baai: in het midden de Valckenburch, »gezien tegen den spiegel waarop het Amsterdamsche Wapen. Voorts verspreid »maar niet te onderkennen: Zierickzee en Franeker en de jachten Arnemuyden, »Cleyen Rotterdam en de Cleyne David.”

(De afmetingen van het stuk zijn: hoogte 1.52 M., breedte 2.75 M. De figuurhoogte op den voorgrond is 8.5 cM.).

De schildering zelf is niet in den besten trant van den schilder. Van Anthonissen zijn eenige stukken bekend van hoogere kunstwaarde, maar dit neemt niet weg dat het stuk van groot belang is voor ons Museum in het bijzonder voor de afdeeling Zeewezen.

In den Catalogus van de Geschiedkundige Tentoonstelling van het Nederlandsche Zeewezen te 's-Gravenhage in 1900 gehouden staat onder N°. 302 vermeld: »30 Sept. 1639. Zeeslag bij Goa, waarbij de Nederlanders »onder Cornelisz Simons de Spanjaarden versloegen. Schilderij door J. van »Berenstraten (in het Supplement veranderd in A. van Beerstraten): afgestaan door het Kon. Invalidenhuis te Bronbeek.” Dit schilderij zou derhalve eene voorstelling zijn van hetzelfde geschiedkundige feit; ik stelde er dus veel belang in. De Commandant Jhr. van Heurn was zoo vriendelijk het op mijn verzoek ter vergelijking naar het Rijks Museum op te zenden, mij tevens meldende dat het in den catalogus van Bronbeek was beschreven als: »De Zeeslag door Adam van Westerwolt in 1638 met de schepen »Amsterdam en Rotterdam aan de Portugeezen op de reede van Goa geleverd.” Bij eene nauwkeurige beschouwing van dit stuk, waarbij rekening werd gehouden met de situatie, het aantal schepen, hunne namen en de actie zelf, bleek den heer Verster en mij, dat ten onrechte deze omschrijving in den catalogus der Haagsche tentoonstelling was gewijzigd en dat wel degelijk het stuk van Beerstraten voorstelt het gevecht van 1638 op de reede van Goa en niet de verrassing van Goa Velha van 1639. Het Bronbeeksche schilderij is gemerkt op een drijvend hout:

A. VAN BEERSTRAATEN. F.

en is naar het mij voorkomt eer door Abraham dan door Anthonie Beerstraten geschilderd.

De naam *Beerstraten* brengt mij als van zelf tot de behandeling van eene nieuwe questie die zeker niet van belang ontbloomt is.

Ik begin met op te merken dat omtrent de Beerstratens een schromelijke verwarring heerscht. Wij hebben Abraham, Jan Abrahamsz., Anthonie en Johannes Beerstraten, die allen schilders en wel hoofdzakelijk van stads- en zeegezichten geweest zijn. De eenige van dezen van wien geboorte en sterfjaren nauwkeurig bekend zijn is Jan Abrahamsz., de bekwaamste van

allen. Volgens de onderzoekingen van Dr. A. Bredius werd hij 30 Mei 1622 gedoopt en overleed hij in Juli 1666.

Nu wordt in al de catalogi die er sedert 1809 van de verzameling schilderijen in het licht zijn verschenen (ook in dien van 1903 waarin ik de hand heb gehad) het groote doek door dezen Beerstraten geschilderd, beschreven als: Vierdaagsche Zeeslag tusschen de Nederlandsche en Engelsche vloten en wel in het bijzonder »de slag van 12 Juni 1666". Ook de catalogus van de verkooping der collectie Van der Pot van Groeneveld, waaruit in 1808 dit schilderij werd aangekocht, geeft dezelfde omschrijving.

Bij de herziening van den laatsten catalogus, met het oog op een Fransche uitgaaf, viel het mij op dat *Beerstraten*, die in de maand volgende op die waarin de Vierdaagsche Zeeslag geleverd werd, overleed, dit stuk in circa drie weken moest hebben geschilderd. Met allen eerbied voor de bekwaamheid onzer Oud-Hollandsche meesters achtte ik dit onmogelijk. Het stuk toch is van zeer groote afmetingen, 1.76 M. hoog bij 2.80 M. breed; de schepen zijn tot in de kleinste bijzonderheden uitgewerkt, honderde figuren zijn er op afgebeeld. Als een bewijs hoe bewerkelijk dit stuk is, kan dienen dat een bekwame copiïst bijna een jaar noodig gehad heeft om er eene copie op de ware grootte van te maken.

Nog eene tweede bijzonderheid trof mij bij eene hernieuwde beschouwing van het schilderij: de gedaante der schepen namelijk komt niet overeen met die van 1666. Ze zijn uit eene vroegere periode.

Toen derhalve de overtuiging zich bij mij gevestigd had dat het stuk eene andere episode uit een der Engelsche Oorlogen moest voorstellen ging ik op onderzoek uit en was zoo gelukkig al heel spoedig in het »*Leven en Bedrijf van den vermaarden Zeeheld Cornelis Tromp enz. Amsterdam bij Timotheus ten Hoorn* te vinden hetgeen ik zocht en wel op bladz. 125-131, waar de moorddadige *Zeeslag bij ter Heyde* op 10 Augustus 1653 en het daarbij sneuvelen van den Admiraal Maarten Harpertsz. Tromp uitvoerig beschreven worden.

Het Hollandsche Admiraalschip *de Brederode* met zijn afgebroken mast, het schip *het Lam* gecommandeerd door de Ruyter, de *Rosenkrans* onder bevel van Johan de Haas, de *Zeeland*, de Engelsche schepen de *Sint Andries* en de *Fenix*, al deze vaartuigen die op het schilderij worden aangetroffen, komen in de beschrijving voor.

Eenige twijfel bestond nog ten aanzien van het admiraalschip, dat volgens de beschrijving de *Brederode* moest zijn, terwijl het op den achtersteven het Wapen van Oranje Nassau te zien geeft, benevens het wapen van de Generaliteit, zoodat ik met den naam Brederode geen verband kon vinden. Gelukkig echter lag het bewijs voor de hand.

Hetzelfde admiraalschip in dezelfde actie had Willem v. d. Velde de oude met de pen afgebeeld op een der groote van de familie Tromp afkomstige penschilderijen in de nabijheid van Beerstraten's schilderij opgehangen (no. 2456 van den Catalogus). Op den achtersteven aan stuurboordzijde ontdekte

de heer C. G. Thooft onder het wapen van Oranje-Nassau bovendien nog de letters *roode* zijnde het laatste deel van Brederoode waarvan de eerste helft door een opengeslagen luik van een geschutpoort bedekt is.

Ware de Vierdaagsche Zeeslag afgebeeld dan zou het Admiraalschip de *Zeven-Provinciën* geweest zijn, die dan, blijkens de in het Rijks Prentenkabinet berustende teekening van J. Rutten naar W. van de Velde den Jonge het Generaliteitswapen omgeven door de wapens der zeven provinciën had moeten vertoonen.

Er is eene gemakkelijke verklaring te geven voor de vergissing in de toeschrijving van het schilderij. Het admiraalschip namelijk verliest zijn groote steng in de hitte van den strijd: dit is een der groote momenten geweest in den Vierdaagschen Zeeslag. Men ziet dit ook geschieden op Beerstraten's schilderij, en dit wordt in den catalogus v. d. Pot in 't bijzonder vermeld, maar men vergeet dat ook in den slag bij ter Heyde een gelijk onheil het admiraalschip is overkomen. Wij lezen toch op blz. 129 van bovengenoemde levensbeschrijving: »Met een verzwakt Hoofdgedeelte dekte »Pieter Florisz in de hinderhoede 't admiraalschip *Brederode*, 't geen lichtelijk »in de loop gebleven zou zijn indien hij 't spits niet afgebeeten, en den »fellen indruk geschort had, te meer alzo het, door '*tverlies der groote* »*mast* in den tweeden torn, logger in 't wenden en onmagtiger tot tegen- »weer dobberde enz.'».

Op grond van bovenstaande overwegingen heb ik in het nieuwe supplement van den Hollandschen Catalogus n°. 455 herdoopt en voor »de Vierdaagsche Zeeslag'', in de plaats gesteld »de Zeeslag bij ter Heyde op 10 Aug. 1653''. Een zelfde wijziging onderging het opschrift op de lijst van het schilderij.

B. W. F. v. R.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Aanwinsten.

Het boeiende van onze verzamelingen, in de eerste plaats voor den persoon die haar heeft te completeeren, is hierin gelegen, dat zij op zoo verschillend gebied soms exemplaren van den eersten rang aanbieden, soms althans belangwekkende stukken die als het ware vragen, om in gezelschap van soortgenooten wat te gaan vertellen. Acht men het noodig een nieuwe serie te beginnen, dan wordt men door de waarde der reeds bestaande er toe gedwongen het peil van den aanvang af hoog te brengen. De laatste overweging zat voor, toen ik verleden jaar de verzameling van middeneeuwsche, Oostersche ceramiek heb aangelegd en toen ik die dit jaar completeerde, de eerste, toen ik het fraaie Arabische brons kocht, waarmee ik mijne besprekingen der laatste aanwinsten ditmaal wil beginnen.

In het derde deel van dit Bulletin, blz. 300, besprak de heer Jan Kalf het koperen waschbekken, versierd met graveerwerk, Arabisch-Siciliaanschen arbeid, het eenige specimen dier kunst in het Museum. Hij behandelde de opschriften en de wapens en dateerde het omstreeks 1300; wat hem ontging, was, dat de stippellijnen welke hij tusschen de gave lijnen van het graveerwerk opmerkte, de sporen waren van eene door overmatig poetsen geheel verdwenen zilverincrustatie. Inderdaad, het overigens zeer terecht door zijn schoone vormen en sierlijke inscripties geprezen voorwerp, was slechts de ruïne van wat het vroeger geweest was. De Museum-bezoekers waren niet in staat zich naar dit specimen een denkbeeld te vormen van een kunst die in het Oosten, overal waar de Islam triumpheerde, tot bloei kwam en welke ook op de Westersche metaalbehandeling van grooten invloed is geweest.

Tot dusver zijn de oudste Arabische, geïncrusteerde koperwerken uit het begin der 13e eeuw gedateerd en op die exemplaren komt in plaats van zilver ook een incrustatie van rood koper voor. Zoo de onlangs aangekochte vijzel.

Deze achtkantige vijzel is gegoten en niet gedreven, zooals de meeste arabische koperwerken. Hij is versierd, beurtelings, met arabeskenvlechtingen geïncrusteerd met rood koper en met vierkante velden waarop roofdieren en hazen zijn gegraveerd op een grond van concentrische cirkels, welke velden boven en onder wederom in geïncrusteerde vlechtingen uitloopen. De uitspringende boord en voet zijn bezet met inschriften, gescheiden door roodkoperen geïncrusteerde halve manen, wier horens naar elkaar toe buigen. De hoogte is twintig centimeter, de middellijn veertien.

Wanneer de inscripties ontcijferd zullen zijn, kan misschien de datum van ontstaan juist worden bepaald (ik hoop hiervan een volgende maal mededeeling te doen); afgaande op den stijl moet deze vijzel uit het begin der 13e eeuw dagteekenen.

Zooals gezegd werd de industrie van geïncrusteerd koper overal in het Islamitische Oosten beoefend; toch schijnen er, zooals men naar de opschriften heeft mogen vaststellen, centra geweest te zijn waar de kunst met bijzondere voorliefde werd beoefend en hierdoor zijn er zekere, van elkaar te onderscheiden stijlen ontstaan. Drie zulke familiën van Arabische koperwerken, wanneer ik het zoo noemen mag, heeft men vastgesteld. De oudste schikt zich om de stad Mossul in Mesopotamië, waar talrijk voorkomende kopermijnen ruimschoots het materiaal leverden. Deze familie is gemakkelijk te onderkennen door de eigenaardige concentrische cirkels welke tot achtergrond van menschelijke figuren of dieren dienen. Bij de tweede familie, welke in Egypte en in Syrië (Damascus) bloeide, spelen de inscripties een hoofdrol; de langgerekte letter beslaat soms de geheele hoogte van het voorwerp; ook is de vliegende eend, als toegepast ornament, een veel voorkomend motief; op ons waschbekken komt dit motief voor. De derde familie eindelijk, de Perzische, onderscheidt zich door wel zeer

fijne, maar eenigszins verstrooide arabesken-versiering en het eigenaardige waaierige der ruime kleeding van de menschelijke figuren. Tenslotte zij opgemerkt, dat de zilver- of roodkoperincrustatie op de oudere voorwerpen niet de geheele breedte van ornament of letter overdekt, maar aan weerszijden smalle randen overlaat. Het laatste vinden wij ook bij onzen vijzel, omstandigheid die alweer voor een betrekkelijk vroeg ontstaan pleit. Het zal gewenscht zijn naast het waschbekken en naast den vijzel nog een stuk met zilverincrustatie te laten zien. Hierop blijve onze aandacht gevestigd.

Van het Limosijnsche email-werk op uitgegroefde plaat dat vóór weinige jaren nog zoo gebrekkig in onze verzameling vertegenwoordigd was, werden wederom eenige specimen aangekocht: een kleine pixis, versierd met chrisma's in wit-geëmailleerde medaillons op licht blauwen achtergrond en twee platen van een reliekschrijn.

Vroeger maakten wij reeds de opmerking, dat de meeste tot ons gekomen Limosijnsche emailwerken vrij grove producten waren van een industrie die er zich op toelagde groote hoeveelheden uit te voeren. Het belangwekkende dier voorwerpen is voor ons hierin gelegen, dat zij de kleurencombinaties, welke in de 12^e, 13^e en 14^e eeuw gewild waren, onveranderd tot ons hebben gebracht.

Maar ook de meer verzorgde stukken mogen in een verzameling niet ontbreken. Hiertoe moeten nu zeker gerekend worden de twee platen, zijde-bedekkingen van een kleinen reliekschrijn (hoog: 0.164 M. breed 0.094 M.) met de figuren van twee apostelen, onder rondboogarcade, tegen een vergulden grond, versierd met gegraveerde ranken. Terwijl in de meeste emailwerken de figuren in goud uitkomen tegen een gekleurden grond, is hier het omgekeerde het geval. Slechts weinige exemplaren zijn van deze soort bekend, een soort die men als het werk van een bepaalde school heeft aangeduid, de school van Gimel, naar den grooten schrijn welke in het stadje van dien naam bewaard wordt. Na dezen schrijn is de schrijn in de verzameling Martin Leroy te Parijs, de belangrijkste. Het Louvre kocht onlangs een kleinen schrijn; in het Museum Cluny bevinden zich twee fragmenten, evenals in het Kunstnijverheidsmuseum te Berlijn. Bij al deze exemplaren vindt men den eigenaardig gegraveerden en vergulden achtergrond, en in de kleuren gamma een zeer bijzonder paarsachtig rood dat doorschijnender is dan de overige email-kleuren op uitgegroefde platen gebruikt. De teekening der figuren is meestal goed verzorgd. Op onze platen is dit in het bijzonder het geval bij de Petrusfiguur.

Aan het begin van dit verslag maakte ik melding van het aanleggen eener verzameling van Oostersche middeleeuwsche ceramiek. De eerste aangekochte stukken besprak ik in deel IV van dit Bulletin (blz. 209) en ik eindigde toen met den wensch uit te spreken, spoedig de aanwinst van

eenige stukken Turksch en Damasceensch aardewerk te kunnen vermelden. Dit is nu het geval.

De Turksche fayence, die in Damascus het toppunt van volmaaktheid bereikte, is, wat men naar de techniek noemt, een half-fayence, mezzamajolica. Dat wil zeggen, de scherf zelve wordt onmiddellijk gedecoreerd en wordt niet eerst met een tinoxidehoudend email overtrokken. Deze scherf is van een bijzonder gaaf en mooi roomachtig wit en daarbij zeer hard en dicht. Onder de kleuren van het decor speelt vooral het blauw, in velerlei schakeeringen van licht turkoois tot donker violet, een hoofdrol; zeer karakteristiek is een hel rood, door ijzeroxyde verkregen, dat eenigszins dik-op. ceramisch, wordt aangebracht. Het aardewerk van Damascus vertoont dit rood nog niet.

De mooiste stukken uit Damascus dateeren uit de 15de eeuw, het zijn meest vrij diepe schotels met een flauw geschulpten rand. De glazuur is minder dik dan bij de latere producten en laat soms het grein van de scherf nog even zichtbaar. Helaas zijn de exemplaren zeer zeldzaam. De meeste stukken zijn in Engeland in privaatverzamelingen, o.a. in die van den Heer G. Salting, tentoongesteld in het S. Kensington Museum. Eenige zeer fraaie exemplaren waren verleden jaar te zien op de tentoonstelling van Oostersche kunst te Parijs; hier prijken de vijf schotels uit de verzameling R. Koechlin, één uit de verzameling Peytel, één uit de verzameling Chabrière Arlès. In het Louvre zijn slechts twee latere, onbeduidende specimen, te Berlijn in het Kunstgewerbemuseum is er één. De schotel die zich thans in het Nederlandsch Museum bevindt is een in alle opzichten voortreffelijk stuk ceramiek. Het hoofdmotief van het decor bestaat in twee spreidende kobalt-blauwe stengels elk eindigende in een granaatappel, groen en turkoois-blauw geschubt; de open ruimten zijn gevuld met ranken van palmetten, tulpen en rosetvormige bloemen. De schildering is van onovertroffen gaafheid en vastheid, de bakking is volmaakt geslaagd, zoo dat alle kleuren zich in volle frischheid en kracht vertoonen. Een voorwerp als dit is waarlijk op zich zelf in staat ons met een kunstcultuur in aanraking te brengen, naast welke wij al het armoedige der onze op gevoelige wijze gewaar worden.

Twee langwerpige tegels, één gedecoreerd met de uit China overgenomen wolkenbanden tegen een licht blauwen achtergrond en één met bloemranken, wit gespaard en met rood gehoogd, op een hel kobalt-blauwen grond, vertoonen ons almée het beschaafde en fijnste wat de tegelversieringen der paleizen en moskeën aanbieden; zij dateeren ongetwijfeld nog uit den bloeitijd der 16de eeuw. Twee kleinere achtkantige groene tegeltjes, één met sierlijke zwarte arabesken, één fijn gewolkt met inscripties in goudglans, eindelijk een serie fragmenten van opgravingen te Caïro en Damascus afkomstig, brengen ons nader in kennis met het zeldzaam vervaardigde, het voor zekere weelderige gebouwen bij uitsluiting bestelde, of wel doet ons vaatwerken vermoeden, waarvan geen enkel exemplaar gaaf

tot ons kwam, maar die van een sprookjesachtige schoonheid getuigen en waarvan de beschouwing den vakman een groote lust zijn.

Ook voor de stoffenverzameling kan ditmaal een buitengewoon belangrijke aanwinst gemeld worden. Wij misten altijd nog de wegens het ornament zoo aantrekkelijke en leerrijke oude Koptische weefsels. Wij kunnen daar thans eene kleine verzameling van tentoonstellen die de techniek op afdoende wijze duidelijk maakt en een zeer behoorlijk denkbeeld van den stijl dezer stoffen geeft, zóó altans dat men ze aan de hand van Gerspach's werk (*les Tapisseries Coptes*) kan bestudeeren.

De Koptische weefsels zijn in Egyptische graven te Sakkarah, El Fayoum en Akhmim in de tachtiger jaren der vorige eeuw teruggevonden en dateeren uit de 2e tot ongeveer de 9e eeuw na Christus. De techniek komt volkomen overeen met de Gobelin-techniek; de stof is wol op linnen ketting; eerst na de 8e eeuw werd ook zijde gebruikt. De stukken welke tot ons zijn gekomen zijn alle vrij klein en hebben gediend tot versiering van kleederen. De kleuren welke het meest voorkomen zijn purper, in velerlei nuances, en donker bruin op witten achtergrond; zeer dikwijls worden ornamenten, of onderdeelen van ornamenten, door dunne getrokken draden op de kleur aangegeven.

De oudste patronen, niet zelden met menschelijke figuren, dragen nog het karakter van de kunst der klassieke oudheid. Een zeer rijk en gaaf voorbeeld hiervan is een klein lapje (0.16 M. in het vierkant) met de voorstelling van een Dionysusfiguur, met pantervel om de schouders, tusschen twee Satyrs en drie neergezeten vrouwenfiguren, gesloten in een lijst van ranken, waartusschen zich leeuwen, tijgers, panters en andere wilde beesten bewegen.

Niet veel later moet gedateerd worden een 5½ centimeter breed boordseel, versierd met een purperkleurig ornament van geslingerde acanthusbladen waarin rennende leeuwen en antilopen.

Twee groote en een kleinere schouder- of borst-applique vertoonen alleen plantornament, meest wingerdloof uit vazen ontspruitend, of in groote vullingen symmetrisch tegenover elkaar geplaatst. Het purper is hier van een diep paars; één der versieringen wordt verlevendigd door wat gele fijne draadopnaaisels.

Deze draadopnaaisels spelen een groote rol in twee vierkante lapjes, een van effen donker purper, één van effen roodbruin, waarop dan met fijne witte draden geometrische figuren zijn geteekend.

Uit den laatsten tijd (8e of 9e eeuw) moet dateeren een klein fragment polychrome stof, versierd met een zeer gebrekkig geteekend leeuwje in licht geel, groen en wit op licht rooden achtergrond

A. PIT.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de werkzaamheden der Oudheidkundige vereeniging »Fléhité" te Amersfoort, over 1903.

De nog kleine verzameling van schilderijen van Amersfoortsche kunstenaars werd op zeer gelukkige wijze uitgebreid door aankoop van een Aanbidding der Koningen van de hand van Paulus Bor, wiens werk slechts in weinig verzamelingen wordt aangetroffen.

Naar buiten werkte de vereeniging door de ontgraving en opstelling van den vermaarden Amersfoortschen Kei.

Een verzoek gericht tot het Gemeentebestuur van Rhenen, om een aantal voorwerpen van historischen aard in bruikleen te mogen ontvangen, werd niet ingewilligd, aangezien het plan bestaat, te Rhenen een Oudheidkamer in te richten. Wij verheugen ons in die beslissing en zouden het betreurd hebben, wanneer een ander besluit genomen ware.

Als gewoonlijk zijn aan dit verslag eenige bijlagen toegevoegd met bijzonderheden nopens Amersfoorts verleden. Een hiervan is gewijd aan Paulus Bor, van wien het bestuur der vereeniging zoo gelukkig geweest is, een goed schilderij te verwerven. Daarin toont de heer W. Croockewit W. Azn. aan, dat de meester 10 Aug. 1669 overleden is.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe te Assen, over 1903.

In de bespreking van dit verslag in het vorige nummer (blz. 122) is een dwaze vergissing onverbeterd blijven staan. Regel 5 leze men »bescheiden" in plaats van »beelden".

Verslag betreffende Edam's Museum over 1903.

Het jaar 1903 was wederem bijzonder gunstig voor de ontwikkeling van het kleine maar merkwaardige museum te Edam. Een legaat van Mej. Aagje van Veen te dier stede en een belangrijke schenking van een oud-stadgenoot, den heer A. N. Versteegh te Stockholm zullen het bestuur in staat stellen eenige noodige herstellingen in het klassieke gebouwtje te doen uitvoeren.

Tal van min of meer merkwaardige voorwerpen werden geschonken of gekocht, waaronder een Spaansche gedenkpenning op den zeeslag in de

Allerheiligenbaai op 12 Sept. 1631, waarbij admiraal Adriaen Jansz Pater van Edam, den heldendood vond.

Ook de cijfers van het bezoek wijzen op een grooten vooruitgang in de belangstelling.

Verslag over den toestand van het Stedelijk Museum »de Lakenhal" te Leiden, over 1903.

Eenige door het Weeshuis in bruikleen gegeven schilderijen en bokalen werden teruggevraagd en prijken thans weer in hunne oorspronkelijke omgeving.

De aanwinst van een kapitaal stuk van Jan van Goyen van 1650, voorstellende een gezicht op Leiden, voorzag op zeer gewenschte wijze in de leemte, dat van dezen Leidenaar nog geen werk in het museum zijner vaderstad aanwezig was.

Verder vermelden wij een legaat van Dr. W. Pleyte bestaande uit acht drinkglazen en bokalen en een flesch, gegraveerd door den bekenden glasgraveur Willen van Heemskerck, en een aantal zoogenaamde koekprenten, die vooral belangrijk zijn uit een oogpunt van zeden en gewoonten en die geschonken werden door de heeren H. Brummelkamp en F. J. van der Meer.

Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst te Nijmegen, over 1903.

Dit verslag begint met een juichtoon van de Commissie over het 9 Jan. l.l. door den Gemeenteraad van Nijmegen genomen besluit, om de restauratie van de Karolingische Kapel op het Valkhof in twee jaren te doen plaats vinden, waarvoor op de begrooting voor dit jaar f 3300 is uitgetrokken. Helaas werd tegelijkertijd een ander voorstel verworpen, n.l. om de verschillende rapporten in zake de restauratie van de Karolingische Kapel te laten drukken en algemeen verkrijgbaar te stellen.

De aanwinsten waren voornamelijk van plaatselijk belang.

Verslag over het voorgevallene in de Gemeente-verzamelingen van Utrecht, over 1903.

Aan dit verslag ontleenen wij allereerst de mededeeling, dat een supplement op den catalogus van den Historischen Atlas te wachten staat.

Het in teekening brengen van de gegevens tot reconstructie van het

in 1674 ingestorte schip van den Dom is door den heer de Hoog voortgezet en wat de reconstructie der drie noordelijke zijkapellen met den rijk versierden noordelijken ingang der kerk betreft voltooid; zelfs nagenoeg alle details konden met groote zekerheid hersteld worden. Meer moeite leverde de reconstructie van de open galerij met bovenkapel die de kerk aan den toren verbond. Ten slotte zijn de raadsels die zich voordeden bij het in verband brengen van Saftlebens teekeningen met andere gegevens en met de nog aanwezige bouwfragmenten echter alle opgelost, maar niet dan nadat Saftleven als bouwkundig teekenaar menige veer heeft moeten laten vallen, want overtuigend is gebleken, dat de kunstenaar niet alleen de bouwkundige ornamenten veelal niet heeft begrepen, maar dat hij ook bij het weergeven der verhoudingen niet altijd te vertrouwen is, soms zelfs grove fouten gemaakt heeft, in droeve tegenstelling tot zijn voortreffelijken voorganger, den kerkschilder Pieter Saenredam. De zoogenaamde bisschoppelijke kapel boven den doorgang bleek geen eigenlijke kapel geweest te zijn, maar een open loge, die de kerkvorst van zijn paleis uit door den toren kon bereiken om er ongestoord den dienst in de kerk bij te wonen. Ook het inwendige dier bisschopsloge kon met volkomen zekerheid in teekening gebracht worden, evenals de geheele westgevel der kerk. Stellig zal het geheele werk van den heer de Hoog nog vóór het einde van 1904 voltooid wezen.

De nieuwe catalogus van het Museum is ter perse. Daarbij is in hoofdzaak de rangschikking gevolgd die in het Nederlandsch Museum te Amsterdam wordt toegepast en waarbij de techniek der vervaardiging als uitgangspunt is genomen bij het vaststellen der rubrieken. Zodoende kon duidelijk in het licht gesteld worden dat het Utrechtsche plaatselijke museum een bijzonder belang heeft voor de studie van sommige afdeelingen van Nederlandsche kunst- en kunstnijverheid.

Met het grootsche plan, om alle Utrechtsche musea in één gebouw te vereenigen is men niet veel verder gekomen. Het denkbeeld, om het gebouw Leeuwenburg, ontruimd als Chemisch Laboratorium, daarvoor in te richten, is onderworpen aan het oordeel van een commissie van deskundigen, bestaande uit de heeren A. Pit, C. G. 't Hooft en Jan Veth, en de uitkomst van hunne bevinding was nog niet bekend, toen dit verslag opgesteld werd.

Van de aanwinsten van het Museum vermelden wij een fragment van een groot steenen relief uit de veertiende eeuw, voorstellende verschillende, helaas zeer geschonden, beeldjes in nissen; het merkwaardige stuk, naar het schijnt een gedeelte van een graftombe, was gevonden in den tuin van het huis Oudaan.

Oude Monumenten.

Oude gevels te Delft.

Door bemiddeling van den heer J. H. Tonnaer, architect te Delft, is de gevel van het perceel Choorstraat n°. 54 voor ondergang behoed. Met steun van de vereeniging Delfia, eenige kunstvrienden en het departement van Binn. Zaken, afd. K. en W., heeft men de middelen gevonden om buiten bezwaar van den eigenaar den gevel te behouden en te restaureeren.

St. Lebuinuskerk te Deventer.

Door de groote belangstelling van colleges en particulieren is reeds f 5000 per jaar gedurende tien jaar toegezegd, zoodat de commissie hoopt thans ook van het Rijk de gevraagde subsidie van f 5000 per jaar te verkrijgen, waardoor het tot stand komen van de restauratie van dit belangrijk bouwwerk verzekerd zoude zijn.

Abdij van Egmond.

Volgens »de Bouwwereld" van 15 Juni 1904 is de uitslag van de begonnen ontblooting der fundamenteen nog niet bevredigend. Wel zijn zes gemetselde grafsteden gevonden, doch de juiste grondslagen van de abdijkerk zijn nog niet vast te stellen. De gemetselde grafsteden bestaan uit zware mopsteen, terwijl de vloeren van twee met verglaasde steenen zijn belegd. Men vond eenige groene, gele en roode verglaasde tegeltjes, profielsteen van venstertraceeringen, enz. In het najaar zullen de ontgravingen worden voortgezet.

Weeshuis te Enkhuizen.

De gevel van het uit 1615 dateerende Geref. Weeshuis aan de Westerstraat moet worden afgebroken voor den bouw van een nieuw Weeshuis. De oude gevel zal echter weder in den toestand van vóór de slooping worden opgebouwd. Van de beeldhouwwerken zijn afgietsels in gips gemaakt, om als model te dienen bij het maken van nieuwe, indien oorspronkelijke stukken door het sloopen te veel beschadigd mochten worden.

Bouwkw. Weekbl. 2 Juli 1904.

Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg.

Voor zooverre kan worden nagegaan klimt de geschiedenis van de St. Gertrudiskerk te Geertruidenberg op tot de 7e eeuw na Chr.

Toen Gertrudis, dochter van Pepijn van Landen, Hofmeier van den Frankischen koning, kort na haar overlijden in 664 onder de Heiligen is opgenomen, werd waarschijnlijk op de plaats, waar thans de St. Gertrudiskerk verrijst, te harer nagedachtenis en vereering eene kapel gesticht, die door Amandus, Bisschop van Maastricht, werd gewijd.

Ofschoon de tijd van stichting der kapel niet juist bekend is, wordt het bestaan daarvan bevestigd uit een giftbrief van 992, waarin Hilgondis gravin van Strijen, stichtster van het klooster of de abdij van Thorn, aan die abdij verschillende goederen wegschenkt en waaronder voorkomt »al het vrije goet 't geen mij de roemruchtige koning Swentibold eertijd in mijn landt van Strijen geschonken hadt" en daaronder wordt genoemd »den Berg des Oevers, alwaar St. Gertrudis lichamelijk verkeerd heeft en een kapel heeft, door den H. Amandus ingezegend." 1)

Het is niet met zekerheid uit te maken, of er tusschen deze kapel van vóór 992 en de tegenwoordige kerk van St. Gertrudis met de vroeger daarbij gestaan hebbende kapel in zooverre eenig verband bestaat, dat zou kunnen worden aangenomen, dat kerk of kapel (waarvan thans de fundamenteen alleen nog over zijn) zou gesticht zijn op de plaats der oude kapel van St. Gertrudis.

De vroeger ontgraven krypt en de thans ontgraven daaraan grenzende kapel bevatten geen gegevens, waaruit zou zijn op te maken, dat de bouw dateert van de 10^e eeuw of vroeger, en mitsdien is het gewaagd ten opzichte van plaats en vorm dier oude kapel eenige onderstelling op te bouwen.

Ten opzichte van het eigenlijke stichtingsjaar bestaat noch uit archieven, noch uit andere historische bescheiden eenige zekerheid.

Gegronde reden bestaat nochtans voor de meening, dat in 1261 reeds eene kerk daar ter plaatse stond. Immers in 1261 schrijft de Abdis van Thorn, »dat zij het patroonnaatrecht der kerken Gilse, Baerle en Geertruidenberg aan het kapittel van Thorn heeft geschonken en verzoekt de scholasten van dat kapittel van den Bisschop van Luik de goedkeuring dier gift enz. te verkrijgen." 2)

Den 9ten Mei 1310 richt de abdis van Thorn te Geertruidenberg aan Bisschop Theobald van Luik het verzoek om, »dewijl de parochiekerk

1) Zie over dezen giftbrief Joseph Habels, *De archieven van dit Kapittel der Hoog adellijke Ryksabdij Thorn* (1889), Izaak van Nuijsenburg, *Korte beschrijving van Geertruidenberg* (1774) en van Goor, *Beschrijving van Breda* (1774).

2) Ondergeteekende mocht van den Heer A. Flament, Archivaris te Maastricht, deze en andere hierna volgende mededeelingen met de meeste welwillendheid ontvangen, waarvoor hij hier zijn besten dank uitsprekt.

van St. Geertruidenberg, wier patronaat haar toebehoort, in goederen, rechten, tienden en bijdragen der parochianen een inkomen van 300 kleine tournois ponden bezit, aldaar een collegiale kerk met een zeker aantal kanoniken, deken en scholaster in te stellen.”

En 9 Augustus 1310 keurt de Bisschop van Luik, Theobald van Bar, deze stichting goed en regelde het getal, de leefwijs en het onderhoud der kanoniken. Er werd bepaald, dat er acht kanoniken zouden zijn en daaronder een deken, een scholaster en een custos, welker prebenden ter collatie zouden staan van de abdis van Thorn. Ook de inkomsten van den pastoor werden toen door den Bisschop geregeld. De deken, de scholaster, de custos en een der oudsten kanoniken moesten priester wezen; van de vier anderen waren er twee diaken en twee sub-diaken.¹⁾

Den 3^{en} Augustus 1315 voorzag Adolf van der Mark, Bisschop van Luik, het kapittel van St. Geertruidenberg van een vasten regel voor inwendig bestuur.

Na verloop van tijd groeide het getal prebenden tot twaalf aan.²⁾ en in verband daarmee werd 9 October 1317 door Paus Johannes XXII de kerk te St. Geertruidenberg als collegiale kerk bevestigd³⁾.

Blijkbaar nu is de kerk, reeds vermeld in de giftbrief van 1261 van de abdis von Thorn, dezelfde gebleven zonder merkwaardige veranderingen tot het jaar 1420, toen »Heer Dirck van de Merwe, Bailliu van Zuijdt Hollandt, als Casteleijn op 't huis van St. Geertruidenberge, het vuur in de stede schoot, overvloedelijken tot allen plecken, alsoo dat die gheheele stadt met die kercke al 't samen verbrande op St. Lambrechtsavont.”⁴⁾

Al behoeft niet te worden aangenomen, dat de geheele kerk met muren tot een puinhoop was geworden, er bestaat veel grond voor de meening, dat de kerk zeer groote schade heeft geleden, al zouden ook de muren grootendeels zijn blijven staan, en het is wel mogelijk, dat de kerk, die »ten gevolge van voorschreven beleg afbrandde” niet meer zoo prachtig opgebouwd werd, als zij voor de belegering was.⁵⁾

In ieder geval moet de schade aanzienlijk geweest zijn, want 26 April 1421 vermaant Hertog Jan van Beieren »een ieder de hand te willen leenen tot wederopbouw van Geertruidenberg en de kerk aldaar.”⁶⁾

1) Joseph Habets, De archieven van het kapittel der Hoogadellijke abdij van Thorn, pag. XLVIII en No. 113 en 114.

2) Joseph Habets, De archieven van het kapittel der Hoogadellijke abdij van Thorn, pag. XLIX en No. 129.

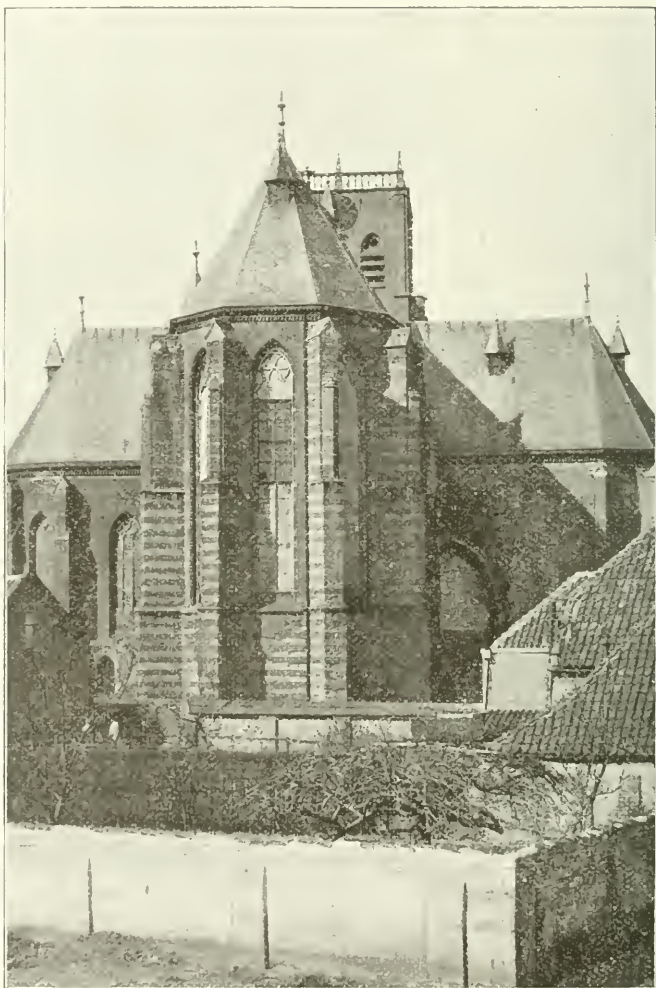
3) Idem en C. J. Mollenberg, Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis van Geertruidenberg. In »Oudheden en gestichten van de Bisschoppelijke Stadt en meijerije van 's-Hertogenbosch”, uitgave van Joh. Arnold Langerak 1742, staat de bevestiging tot coll. kerk d.d. 7 October 1326.

4) M. Lowijs Guicciardijn, Beschrijvinghe van alle de Nederlanden enz. pag. 229.

5) C. J. Mollenberg, Geschiedenis enz. pag. 25.

6) C. J. Mollenberg, u. s. pag. 198.

Het kerkgebouw is waarschijnlijk door die herstellingen gekomen tot het uiterlijk als het thans nog bezit en onderging na dien tijd geen ingrijpende veranderingen meer, als die ontstonden door slecht onderhoud en achteruitgang door ouderdom.

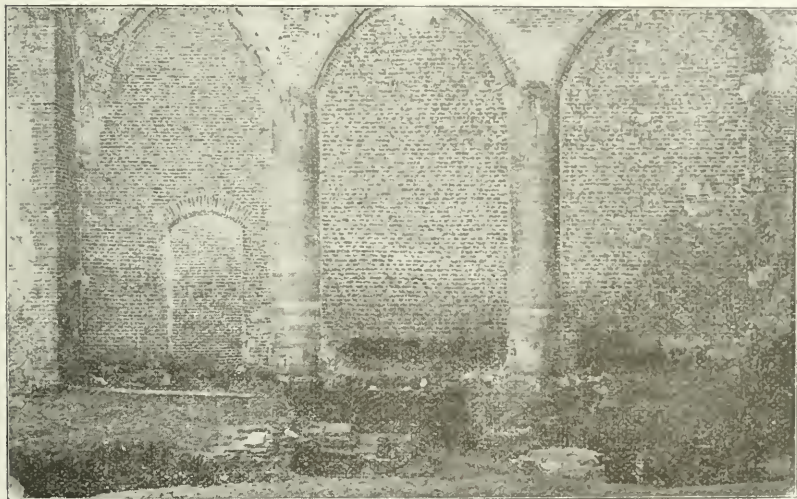
Kerk van St. Gertrudis, koor en transepten.

Alleen de dienst daarin uitgeoefend werd volkomen gewijzigd, toen in 1573 de stad door de soldaten van den Prins van Oranje werd ingenomen en de Groote Kerk aan St. Gertrudis gewijd reeds 8 September voor de Protestantsche eeredienst werd bestemd.

Slechts van 10 April 1589, toen Geertruidenberg door het Engelsche garnizoen van Leicester aan Parma voor eene som gelds was overgegeven, tot 24 Juni 1593, kwam de kerk terug aan de Roomsche-Katholieke inwoners der stad. Na 1593 is zij in handen gebleven der Protestanten.¹⁾

Het is onnoodig er afzonderlijk de opmerkzaamheid op te vestigen, dat de overgang der kerk in de handen der Protestanten in 1573 niet bevorderlijk is geweest aan de instandhouding der kerk in haar oorspronkelijke glorie.

Zooals in bijna alle kerken van Nederland het geval is zijn de gevolgen zichtbaar van de schendende handen, die aan alle beeldhouwwerken en kerkversieringen geslagen zijn.

Fragment van de kapel van St. Gertrudis.

Niet slechts alle beelden en beeldhouwwerken hebben het in 1573 bij de ingebruikneming der kerk moeten ontgelden en zijn vernield, maar ook de muurschilderingen en de symbolen des kruises moesten aan het oog worden onttrokken.

De witkwest werd na de ingebruikneming door de Protestanten jaar in jaar uit heer en meester en de meesterwerken uit de 13de, 14de en 15de eeuw werden zoo niet onherroepelijk weggevaagd, dan toch zeker onherstelbaar beschadigd.

Verdere mededeelingen van eenig gewicht, de kerk betreffende, worden niet aangetroffen. Noch berichten over den ouden toestand der krypt, noch over de kapel, eertijds aan St. Gertrudis gewijd, zijn in eenig archief te vinden.

Het moet tot heden een open vraag blijven, of de kapel van St. Gertrudis

1) C. J. Mollenberg, Onuitgegeven bronnen voor de geschiedenis enz

in 1573 of in 1593 bij de belegeringen of is ingestort en niet meer opgebouwd, dan wel ten gevolge van gebrek aan onderhoud de kapel is ondergegaan, en geene pogingen zijn aangewend het verval te voorkomen.

Alleen is in het notulenboek der kerk door den Heer Mollenberg de aantekening gevonden, dat de kelder en het gewelf in 1770 en 1771 zijn afgebroken en met puin zijn volgegooid. Welk gewelf hiermede bedoeld wordt is niet duidelijk. Immers het zoogenaamde Fransche gat bestaat thans nog en het gewelf daarover is nog heden aanwezig.

Dat met het gewelf bedoeld zouden zijn de kryptgewelven is niet denkbaar, omdat de met zand en puin gevulde krypt onder het priesterkoor gediend heeft voor begraafplaats en de daar geplaatste en thans nog aanwezige grafzerken van de 17^e eeuw en vroeger dateeren.

Wel schijnt het overwelfde gedeelte der kapel, het zoogenaamde Fransche gat met puin gevuld te zijn geweest; althans in de notulen van 1842 leest men »Op het daartoe gedane voorstel van den kerkvoogd Soeterman tot wederopening van het knekelhuis, vroeger in onbruik geraakt, doch thans noodig geoordeeld tot behoorlijke berging der op het kerkhof vaak verspreide doodsbeenderen, wordt door de vergadering geaccedeerd, doch tevens besloten, om de ruïne van het zoogenaamde Fransche gat om derzelfder oudheid wel te behouden, als zijnde vroeger daarop gebouwd geweest de eerste Christenkapel in de zesde eeuw, zoodat ten slotte door de vergadering besloten werd om den kelder open te doen breken, van puin en vuiligheid zuiveren, in den ingang een deurkozijn met een stevige deur voorzien te bevestigen, en de kelder even als vroeger weder tot knekelhuis in te richten'' 1).

Tot 1876 is de kerk gebleven in den toestand, waarin zij door verval geraakt was. Bij de oprichting der Commissie van Adviseurs voor de monumenten van Geschiedenis en Kunst trok ook de kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg de aandacht en werd zij opgenomen in de rij der monumenten van Geschiedenis en Kunst. In zooverre was dit haar behoud, dat de daken en goten werden hersteld en te verre ingevreten gedeelten metselwerk werden ingeboet en bijgewerkt. Deze herstellingen geschieden door den Architect J. Gosschalk en de Regeering droeg in de kosten dier herstellingen eene som bij van f 18000.

Het mag verwondering baren, dat in dien tijd bij het uitvoeren dier herstellingswerken door den architect niet meer aandacht geschonken is aan de groote historische en architectonische waarde van dit gebouw en dat geen pogingen zijn aangewend, ten opzichte van den toen aanwezigen kelder »het Fransche gat genaamd'' met de daaraan grenzende overblijfselen der kapel van St. Gertrudis meer licht te verkrijgen; want ware dit geschied, dan zeker zou tegelijkertijd de toegang tot de later ontgraven krypt zijn te voorschijn getreden en de krypt zelf wel zijn blootgelegd.

1) Notulenboek, Vergadering van Kerkvoogden en Notabelen van 9 Juli 1842.

Het was echter eerst in 1895, dat bij het openmaken van eenige graven in het Priesterkoor en het werken aan een der grafzerken door den Heer van Seters te Geertruidenberg een gedeelte grond langs den wand der kerk instortte en een boog, aanwezig onder den grond, voor den dag kwam.

In eene brochure over de krypt te Geertruidenberg door den Heer C. J. Mollenberg, overgedrukt uit de Katholieke Illustratie, staat uitvoerig beschreven, hoe die ontgraving van het zand en puin en de opruiming der graven plaats had en dat men bleek gevonden te hebben een krypt, waar van niemand ooit te voren de aanwezigheid had vermoed.

De ontgravingen brachten echter niet voldoende aan het licht, hoe de toestand der krypt vroeger geweest was. Geen sporen van kolommen werden gevonden en de aanzetten der gewelven duiden niet met zekerheid aan of deze krypt ooit voltooid was geweest.

Ook van den vloer der oude krypt bleken geen afdoende bewijzen voorhanden te zijn. Alleen werden eenige oudformaat tegeltjes gevonden, die thans zuinig worden bewaard.

In 't laatzte van 1903 werd ondergeteekende uitgenoodigd door Heeren Kerkvoogden der Nederd. Herv. Gemeente te Geertruidenberg een onderzoek in te stellen naar den toestand der kerk, omdat vooral aan het koor en transept de vervallen toestand zoo'n hoogte bereikt had, dat voorziening hoogst noodig bevonden werd.

Het komt ondergeteekende voor hier de plaats te zijn te wijzen op hetgeen bij dat onderzoek verder aan het licht kwam.

Om de kerk heen was de grond overal opgehoogd tot ongeveer de hoogte van den kerkvloer en op sommige plaatsen zelfs tot ± 70 c.M. daarboven.

De plaats van de oude kapel met het zoogenaamde Fransche gat, of de als knekelhuis gebruikte kelder, was onder dien grond bedolven en alleen een kleine opening toonde de plaats aan waar zij lag.

De zeer twijfelachtige aanwijzingen van de oude toegangstrap tot de krypt, die aan den noordelijken kant van transept en priesterkoor werd aangewezen, maakten het wenschelijk, ook de plaats van de oude kapel van St. Gertrudis met den daaraan grenzenden kelder te ontgraven, om daardoor tot eenige zekerheid omtrent den ouden toestand te geraken.

Uit die ontgraving bleek het volgende:

Aan de voorzijde is de krypt onder het priesterkoor door een trap verbonden geweest met de St. Gertrudiskapel.

De vloer van die kapel lag vermoedelijk 1.24 M. onder den vloer van het priesterkoor, en 63 c.M. onder den vloer van het schip der kerk.

Aan de oostzijde der kapel, vlak grenzende tegen den muur van den kelder, zijn sporen van drie treden aanwezig, die klimmen tot op den vloer boven den kelder, en de vloer boven den kelder der ligt. voor zooverre tot heden was na te gaan, gelijk met den vloer van het priesterkoor of iets lager.

De voeten en de profileering der kolommen, die in de kapel gestaan hebben, liggen bloot en zijn duidelijk te zien.

Alles is van baksteen opgebouwd en de profielsteen en zijn op de oorspronkelijke wijze gehakt.

Al het gevondene is nauwkeurig opgemeten en op teekeningen aangegeven. Toch acht ik nog nader onderzoek en ernstige bestudeering van dezen geheelen aanleg wenschelijk, alvorens onomstootelijke gevolgtrekkingen uit het gevondene te kunnen maken.

Intusschen komt het mij wel voor, dat gereedelijk eene conclusie te trekken valt, n.l. in deze:

De overblijfselen der kapel zijn die van de vroeger daar gestaan hebbende kapel aan St. Gertrudis gewijd.

Deze kapel was verbonden en met het priesterkoor zelf, en door een trap met de krypt onder het priesterkoor der kerk.

Het zoogenaamde „Fransche gat”, later als knekelhuis gebruikt, is of de grafkelder, waarin het lijk van St. Gertrudis zij het ook tijdelijk is bijgezet geweest of de plaats waarin een reliquie van haar bewaard werd.

Boven dezen kelder of tegen den muur van dezen kelder was het altaar geplaatst aan St. Gertrudis gewijd. Vóór dit altaar lagen de treden, waarvan de overblijfselen gevonden werden.

Wat de tijd van stichting betreft, moet hier evenwel nimmer gedacht worden aan de oorspronkelijke kapel met toebehooren van vóór de 10e eeuw, doch er bestaat wel aanleiding tot het vermoeden, dat deze overblijfselen behooren tot de kerk, waarvan in 1261 sprake is.

Dat deze wijze van behandeling der kapel, gewijd aan de Heilige, waarnaar de kerk genoemd werd, niet alleen op zich zelf staat, blijkt uit hetgeen Violet le Duc zegt bij de beschrijving der krypt van St. Avit d'Orleans. »La Grotte destinée à recevoir le corps saint n'est parfois qu'un réduit” en hij haalt daarbij aan de krypt in de Kathedraal de Chartres en de Kerk te Vezelay.

Verder zegt hij:

»Souvent ce ne sont que des caveaux très simples, sans collatéraux et dépourvus de tout ornement, ou des constructions dont la configuration irrégulière était donnée par des excavations que l'on tenait à conserver par un sentiment de respect religieux”.

En verder:

»Vers la fin du XIIe Siècle, la plupart des corps-saints renfermés jusqu' alors dans les cryptes furent placés dans des châsses de métal et déposés dessous ou derrières les autels des églises hautes”.

Moge uit al het voorgaande blijken, dat de geschiedboeken en archieven over de geschiedenis der kerk te Geertruidenberg slechts een onvolledig licht verspreiden, het monument, zooals het thans nog over is en de overblijfselen, die van onder den grond te voorschijn zijn gebracht staven het gevoelen, dat men hier te doen heeft met een hoogst merkwaardig

overblijfsel uit de middeleeuwen, waarvan verdere bestudeering noodig is om voldoende kennis op te doen over den oorspronkelijken toestand. Tegelijk zal daaruit blijken, dat het een dure plicht is dit monument goed onderhouden te doen voortbestaan, om de geschiedenis van kunsten en wetenschappen uit de middeleeuwen, die het eerst en het best vertolkt werden in de bouwwerken dier tijden, aan het nageslacht mede te deelen.

's-Gravenhage, 13 April 1904.

J. J. VAN NIEUKERKEN.

Raadhuis te Jisp.

De commissie tot restauratie van dit merkwaardige monument heeft een circulaire verspreid met het doel de f 500. = bij elkaar te brengen die nog ontbreken aan de gelden benoodigd om de zoo hoog noodige werkzaamheden te kunnen doen voltooien. Met bijdragen wende men zich tot den secretaris van voornoemde commissie, den heer E. Venekamp te Jisp.

Boekbeoordeeling en -aankondiging.

Niederländisches Künstler-Lexikon, auf Grund archivalischer Forschungen bis auf die neueste Zeit bearbeitet von Dr. Alfred von Wurzbach. Leipzig-Wien 1904, 8°.

Wij Hollanders hebben ons zooveel te verwijten op het punt van de lexicographische behandeling van onze kunstgeschiedenis, dat wij een poging in den vreemde gedaan niet dan met een gevoel van schaamte hebben te aanvaarden en dat wij er onze kritiek slechts met groote welwillendheid op mogen uitoefenen.

Het is bijna een halve eeuw geleden dat Kramm zijn veel en niet te onrechte gesmaad breedsprakig werk het licht deed zien. Eerst sedert dien tijd zijn de archieven onderzocht, zijn van een aantal collecties min of meer beredeneerde catalogi verschenen, zijn talloze kunstwerken in allerlei soort van reproducties bekend gemaakt. En wat hebben wij gedaan, om het mogelijk te maken, de verkregen resultaten te overzien? Niets, absoluut niets. Bij het maken van den eersten den besten catalogus stuiten wij herhaaldelijk op tal van vragen, waar we eigenlijk maar een lexicon voor behoorden op te slaan, om er de antwoorden in te vinden. Nu zijn wij gedwongen, dozijnen registers van eenige tijdschriften door te zoeken, tal van monografieën te consulteren, en omdat dat in vele gevallen veel te veel moeite is, nemen wij meestal op goed geluk maar over wat een vroeger verschenen catalogus aanwijst.

Werkelijk, dat een buitenlander zich heeft aangegord, om ons hier voor te zijn, is in hooge mate beschamend.

Dr. von Wurzbach heeft al sinds geruimen tijd werk gemaakt van de Nederlandsche kunstgeschiedenis. Reeds in 1879 leverde hij een vertaling van Houbrakens »Groote Schouwburgh'' en in 1885 verscheen van zijn hand een »Geschichte der holländischen Malerei''. Het »Künstler-Lexikon'' noemt hij zelf het resultaat van een 25-jarige zorgvuldige bronnenstudie, en wanneer wij de lijst der voornamelijk geraadpleegde bronnen nagaan, dan blijkt dat geen grootspraak te zijn.

Maar hoe welwillend ik ook den arbeid van den heer von Wurzbach wensch te beschouwen, toch mag dat geen reden zijn, om de groote fouten door de vingers te zien, die m. i. aan zijn werk kleven.

Die fouten komen voor een gedeelte voort uit de omstandigheid, dat de heer von Wurzbach nu eenmaal een Oostenrijker of liever geen Nederlander is. Want hoe ijverig hij ook onze kunsthistorische litteratuur bestudeerd heeft, de intuïtie ontbrak hem om b.v. de namen zoo te spellen, dat wij ze steeds aanstonds kunnen vinden. Willen wij b.v. iets weten van een der graveurs Berckenrode, dan denken wij er niet aan, ook op Berkenrode te zoeken; Baptist de Bakker daarentegen zullen we nooit op Backer verwachten; Beerensteyn in plaats van Beresteyn maakt dien naam eenvoudig onvindbaar. Meer vergeeflijk maar toch niet minder lastig is het dat Barra Bara genoemd is en Appeus op Apens gezocht moet worden.

In de Nederlandsche kunstgeschiedenis is schr. klaarblijkelijk goed thuis, maar waar kennis van andere vakken vereischt werd om fouten van anderen te herstellen, daar moest hij in gebreke blijven. Zoo is b.v. de zotte vergissing van Mündler, die een schilder Aegerts in de kunstenaarswereld geïntroduceerd heeft, omdat hij dezen naam op een klavier geschilderd vond, niet bedenkende dat Aegerts een Antwerpsche klavierfabrikant was, nu vastgelegd. En onbeteekenend is zoo een fout niet, want nu die naam eenmaal als schilder in een zoo breed opgevat lexicon paradeert, zal hij niet zoo spoedig weer verdwijnen. Aan een andere hersenschimmige figuur onder de schilders is ook het voortbestaan verzekerd, n.l. aan Alcock; het ter plaatse afgebeelde monogram behoort aan Adam Camerarius.

Dan heeft schr. ontegenzeggelijk te veel hooi op zijn vork genomen, door alles te willen omvademen wat enig kunstenaar maar voortgebracht heeft, schilderijen, teekeningen en prenten, zelfs met vermelding van de prenten die naar ieders werken gemaakt zijn. Dit heeft hij zelf ook begrepen en herhaaldelijk volstaat hij dan ook met naar voorgangers te verwijzen. Het »Allgemeines Künstlerlexikon'' deed in dit opzicht belangrijke diensten," maar hiervan zijn slechts drie deelen verschenen, en reeds na »Bey..." zal dit hem in den steek laten.

Voor al bij de vermelding van teekeningen heeft deze opvatting een zeer eenzijdig resultaat ten gevolge gehad, daar van slechts weinig verzamelingen van teekeningen catalogi uitgegeven zijn. Het ware doeltreffender

geweest, van de producten der kunstenaars slechts die te noemen, die bouwstoffen leveren voor de biographische overzichten en het aan de bewerkers van monographieën over te laten, min of meer volledige lijsten samen te stellen.

Goed gezien is het, dat de bentnamen der schilders afzonderlijk opgenomen zijn. Daarentegen hadden de namen der verzamelaars gerust onvermeld gebleven kunnen zijn. Deze zijn klaarblijkelijk ontleend aan het bekende werk van Hoet, vervolgd door Terwesten, en aan de lijst van catalogi, in 1897 uitgegeven achter het Verslag van het Mauritshuis. Maar hoe groot die lijst ook is, zij geeft op verre na geen juist beeld wie nu eigenlijk »verzamelaars" geweest zijn. Waar van eenige verzameling geen catalogus is uitgegeven, ontbreekt zoodoende de naam van den verzamelaar; ook zijn vele collecties door erfenis verkregen, zonder dat de laatste eigenaar als verzamelaar vereeuwigd dient te worden.

Een ander zwak punt, en dit is erger, wijst de moderne kunst aan. Ik meen dat schrijver beter gedaan had een tijdgrens aan te nemen. Een ander publiek interesseert zich voor oude, een ander voor moderne kunst. Ook de bronnen over hedendaagsche kunstenaars en hunne onmiddellijke voorgangers zijn andere dan die over hun oudere collega's, en in het buitenland eenvoudig niet te raadplegen. Dat namen als Akkeringa en Arntzenius bv. niet tot den heer von Wurzbach te Weenen doorgedrongen zijn, neem ik hem niet kwalijk, ofschoon ze stellig eerder een plaats verdienen in een algemeen lexicon dat alle Nederlandsche beoefenaars der beeldende kunsten moet aanwijzen, dan menig 17de- of 18de eeuwsch schilder. Maar zelfs Bauer bleef onvermeld, en daar is geen verontschuldiging voor te vinden. En waartoe dient de vermelding van een modern kunstenaar, als de mededeelingen zóó onvolledig en onjuist zijn als bv. bij Prof. Allebé, dien we ons volgens schrijver nog te Brussel moeten denken.

Had hij al dien ballast over boord geworpen, dan ware er wellicht tijd geweest, de andere artikelen rijper te overwegen, vóór ze afgedrukt werden. Ik noem bv. dat over Hugo Allard, van wien ons verteld wordt, dat hij in 1684 stierf, terwijl van zijn prenten het eerst genoemd wordt een afbeelding van de vlucht van Jacobus II uit Ierland in 1690!

Opzettelijk onthoud ik mij van het geven van aanvullingen. Het is natuurlijk zeer gemakkelijk, in een werk dat zóó veel en velerlei bevat omissies aan te treffen. De aanmerkingen die ik gaf hebben dan ook slechts ten doel er op te wijzen, dat de opzet van het werk mij niet in allen deele geslaagd voorkomt, en dat met meer beperking, schrijver een beter geheel had kunnen verkrijgen.

Toch dwingt de arbeid, zoo als ze nu afgeleverd wordt, erbieat at voor de werkkraft van één persoon, terwijl wij er dankbaar nota van nemen, dat dat alles geschiedt ten behoeve van de kennis *onzer* kunstenaars.

Amsterdam.

E. W. MOES.

Korte Mededeelingen.

Twee oud-Germaansche lijken gevonden in het Weerdingerveen.

Den 29 Juni 1904 werden bij het turfgraven in plaats n°. 35 (Blok 7) van het Weerdingerveen (gemeente Emmen), toebehoorende aan den heer J. Meijering te Westenesch door den turfgraver Hilbrand Gringhuis op ongeveer 100 M. ten Noorden van het hoofdkanaal in den hoek, gevormd door hoofdwijk VIII (vroegeren weg naar Zandberg) en het hoofdkanaal of kanaal A, twee menschenlijken gevonden.

Dank zij de spoedige en bereidwillige tusschenkomst van den Burgemeester te Emmen, zullen zij in het Museum te Assen worden opgenomen.

Den 3^{en} Juli ondernam ik een reis naar deze binnenlanden, om de zaak te onderzoeken en zoo mogelijk eene photographie van de vondst te nemen.

Onder toezicht van den politiebediende J. G. Warrink te Weerdingerveen was deze in het lijkenhuisje aldaar overgebracht. Met zijne hulp werden de gevonden lijken — of liever de overblijfselen daarvan — in de oorspronkelijke houding zooals zij in het veen lagen, op een raam met linnen bespannen, in mijn tegenwoordigheid neergelegd en daarna door mij gephotographieerd.

Het bleek mij, dat bijna alle beenderen waren verdwenen, zoodat waarschijnlijk tengevolge daarvan de hoofden grootendeels ontbraken. Tand en tanden waren er ook niet bijgevonden. De gedaante is overigens geheel behouden gebleven. De zuren van het veen hebben blijkbaar de kalkzouten der beenderen opgelost, terwijl de huid er sterk door gelooid is. Dit laatste merkte ik ook op bij het lijk, den 4 Juni 1891 in het Ter Haarsterveen gevonden en door mij beschreven in den Nieuwen Drentschen Volksalmanak voor 1897.

Elders (N. Dr. Volksalmanak 1903 blz. 112) uitte ik de meening, dat de phosphorverbindingen, die wij veelvuldig in de venen aantreffen — o.a. het mooi blauwe vivianiet — hun bestaan danken aan vergane beenderen.

Bij den man is nog een gedeelte van de schedelhuid aanwezig. Alleen in den linkerarm van den man komen nog fragmenten van spaakbeen en ellepijp voor en in het linkerbeen van het scheenbeen. De mannelijke geslachtsdeelen zijn nog duidelijk waar te nemen.

Doordien bijna uitsluitend, behalve het haar — dat echter voor 'n goed deel reeds verloren scheen — de huid en enkele pezen (o. a. de knieschijf) waren overgebleven, zijn het geheel platte massaas geworden, ter dikte van slechts één à drie centimeter.

Men had ze dan ook van de vindplaats naar het lijkenhuisje vervoerd in een stijfselkistje! Daartoe had men ze op elkaar gelegd en daarna *opgerold*!

Volgens den politiebediende Warrink waren zij, nog in 't veen liggende, gemeten en toen twee meter lang geweest.

Ik mat den man nu op eene lengte van 1.75 M., waarbij ik allicht niet genoeg voor het hoofd nam. Ze kunnen tusschen beide metingen ook reeds iets zijn ingekrompen.

Volgens Fränl Prof. J. Mestorf te Kiel zijn deze lijken volgens bij dergelijke vondsten in Deutschland gevonden kleedingstukken, afkomstig van personen uit 200 à 400 na Chr.¹⁾

In ieder geval komt het mij voor, dat het zeer forsche gebouwde menschen zijn geweest.

Van de vrouw ontbreekt de linkervoet, die waarschijnlijk bij 't vergraven van een vorigen veenput reeds is afgestoken zonder dat dit is gemerkt en die zoo in een turf terecht is gekomen.

Er bestaat dus kans dat dit een verrassing voor een of ander keuken-prinses wordt!

Het haar is zéér fijn en min of meer gegolfd. Het heeft een bruine kleur, envenals de huid, waarschijnlijk een gevolg van de inwerking van 't veen.

De lijken werden gevonden een halven meter beneden de oppervlakte, dus op dezelfde diepte, waarop door mij in 1901 in het naburige Ter Haarsterveen een gedeelte van de Valtherbrug werd opgegraven (N. Dr. Volksalmanak 1898 blz. 207). Zij lagen ook juist als deze en de andere door mij beschreven houten veenbruggen (te Emmercompascuum, Bulletin 1ste jaarg. 1900/1 blz. 220; en te Smilde, Bulletin 4e jaarg. 1903/4 blz. 59) op de scheiding van 't vezelige grauwveen en het meer compacte blauwveen, zoodat zou kunnen worden aangenomen, dat zij uit denzelfden tijd zijn.

Het veen er boven toch was ook hier ongerept en klaarlijkkelijk er boven gegroeid.

Er werd hoegenaamd niets bij gevonden, noch hout, noch kleeding, noch iets anders. Zij waren nog met een laagje blauwveen overdekt, dat voor 'n deel nog in mijn tegenwoordigheid is verwijderd.

De houding is blijkbaar een zéér rustige. De rechterarm van den man omvat zijne lotgenoote, terwijl de rechterhand tot een halve vuist is gekromd. De nagels zijn nog op de vingers aanwezig.

Hoogeveen, 7 Juli 1904.

G. J. LANDWEER Jz.

Belgische oudheidkundigen hebben in den laatsten tijd herhaaldelijk den Kempischen bodem onderzocht, ten einde overblijfselen te vinden van de alleroudste bewoners. Ook in Baarle-Nassau zijn zij hun opzoekingen begonnen en hebben er op het gehucht Tommel (vroeger Tumulus geheeten)

1) Berichte des Museums vaterländischer Alterthümer bei der Universität Kiel, No. 42.

een groot vóórhistorisch kerkhof ontdekt met 739 grafheuvels. Enkele urnen werden gevonden, uit welker formatie blijkt, dat het kerkhof dagteekent uit het tijdperk van Hallstatt. Ook in de uitgestrekte heidevlakten rondom de naburige gemeente Weelde heeft men gezocht en een massa vuursteen gevonden, alsmede werktuigen waarmede de vuursteen werd bewerkt. Ook in het naburige Ravels ontdekte men 27 grafheuvels; in sommige daarvan lagen beenderen zonder urnen.

Nóg in zeer veel andere plaatsen vond men vóór-historische kerkhoven. De onderzoekers hebben verklaard, dat de Kempen reeds lang vóór Christus geboorte, door dichte volksstammen waren bewoond.

(Tilb. Ct.).

Door den Gemeenteraad van Leiden zijn de verordeningen op het Gemeentemuseum »de Lakenhal'' gewijzigd en is besloten tot het benoemen van een conservator, waartoe werd gekozen Mr. J. C. Overvoorde, Archivaris van Leiden en sinds eenigen tijd tijdelijk belast met de waarneming van het conservatorschap.

Verbetering.

Bladz. 93 regel 14: Aarntgens, lees: Arnhem's.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

October 1904.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt f 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, Amsterdam.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, Frans van Mierisstraat 85, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Staatsbegrooting 1905.

Voor de kosten van de commissie voor de inventarisering der Nederlandsche Monumenten is wederom f7500 uitgetrokken.

Aangevraagd wordt voor de herstelling van:

de Groote Kerk te Arnhem (3 ^{de} van 9 termijnen)	f 5.000
de N. H. Kerk te Beekbergen (laatste van 3 termijnen) . . .	» 1.500
de Broerenkerk te Bolsward (» » » ») . . .	» 5.000
de N. H. Kerk te Breda (2 ^{de} van 6 termijnen)	» 7.500
de Groote Kerk te Brielle (3 ^{de} van 13 of 14 termijnen) . .	» 3.000
de Groote Kerk te Dordrecht (3 ^{de} van 8 termijnen voor de thans ondernomen restauratie)	» 7.000
de St. Jans Kerk te Gouda (8 ^{ste} van een serie van 10 termijnen)	» 8.000
de Groote of St. Bavokerk te Haarlem (4 ^{de} van 7 à 8 »)	» 10.000
de Kerk te Haarlem (laatste van 3 termijnen)	» 3.000

de St. Janskerk te 's Hertogenbosch ¹⁾	» 8.000
het Raadhuis te Jisp (laatste van 3 termijnen)	» 1.000
O. L. Vrouwenkerk te Maastricht (laatste van een serie van 7 termijnen)	» 4.000
het Stadhuis te Middelburg (4de van 10 termijnen)	» 2.500
de Abdijkerk te Middelburg (2de » 3 »)	» 5.000
de Kerk te Rheden ²⁾	» 1.200
de Toren te Soest (2de en laatste termijn)	» 2.500
het Huis »Zoudenbalch» te Utrecht ³⁾	» 2.500
de Groote Kerk te Zutphen (6de van een serie van 10 termijnen)	» 4.000

De subsidiën ten behoeve van de Waag te Monnickendam en den Toren te Rhenen zijn afgeloopen.

Voor onderhoud enz. van aan het Rijk behoorende of in gebruik gegeven monumenten is f 80.000 geraamd, gelijk voor 1904, niettegenstaande

1) Wanneer de restauratie van St. Janskerk te 's Hertogenbosch zal zijn afgeloopen is niet met voldoende zekerheid te bepalen.

2) Tot algeheele voltooiing van de herstelling der Ned. Herv. kerk te Rheden is gebleken nog f 4000 noodig te zijn, waarvan de Commissie voor de restauratie f 2800 voor hare rekening neemt, de ontbrekende f 1200 worden alsnog aangevraagd.

3) In Augustus 1903 brandde te Utrecht het zoogenaamde »Huis van Zoudenbalch» af, alleen het muurwerk bleef gespaard. Het R. K. Parochiaal armbestuur aan wien dit gebouw toebehoort, was aanvankelijk voornemens het te verkoopen, daar eene herstelling in den ouden toestand de beschikbare middelen te boven ging. Gelukkig is het op dit voornemen teruggekomen en werden onderhandelingen met de Regeering aangeknoopt om dit Monument te behouden. — Gelukkig — want het gold hier inderdaad een Monument van geschiedenis en kunst van een zeer bijzonder karakter.

Het huis toch door den Kanunnik Zoudenbalch te Utrecht tusschen 1465 en 1479 gesticht, verdient niet slechts de aandacht wegens de historische persoonlijkheid van den stichter, het is tevens een der merkwaardigste overblijfselen van onze burgerlijke architectuur uit de XVde eeuw en dit klemt te meer, daar woonhuizen uit dien tijd begrijpelijkerwijze hoogst zeldzaam geworden zijn, in ons land nog in meerdere mate dan in het buitenland.

De geheele aanleg van den in natuursteen uitgevoerden bouw is weelderig en de uitvoering toont in de kleinste bijzonderheden hoe ontwikkeld destijds de bouw- en beeldhouwkunst waren. Hoe zeer dit Monument de aandacht trekt, blijkt uit de afbeeldingen en de uitvoerige beschrijving daarvan eenige jaren geleden gegeven door Mr. S. Muller Fzn. in zijne studië van Oud-Utrechtsche woonhuizen.

Wegens meerdere kosten aan eene herstelling in den ouden toestand verbonden is een Rijkssubsidie noodig van f 7500; hiervan was wegens de urgentie in December 1903 reeds f 1200 verleend, onder mededeeling dat het overige bedrag bij de Staatsbegrooting voor 1905, verdeeld over verschillende jaren, zou worden aangevraagd.

sinds het vorige jaar van het Departement van Waterstaat, Handel en Nijverheid en van het Departement van Oorlog respectievelijk als Monument het huis »Delmich" te Zwolle en het fort Rammekens zijn overgenomen.

Nieuw aangevraagd wordt: *f* 5000 als eerste termijn van een over 10 jaren te verdeelen subsidie van *f* 50000 tot herstel van de St. Lebuinuskerk te Deventer.

f 1500 als subsidie voor eens voor herstel van de geschilderde ramen in de Ned. Herv. Kerk te Oudshoorn.

f 2800 als eerste termijn van een over verschillende jaren te verdeelen subsidie van *f* 15000 tot herstel van de Ned. Herv. Kerk te Winschoten.

Om den wetenschappelijken assistent van het Rijksmuseum van schilderijen te Amsterdam tot onder-directeur te kunnen benoemen is *f* 200 meer aangevraagd, en eveneens *f* 200 ter verhooging van het traktement van den assistent bij het Nederlandsche Museum.

Voor het Rijksmuseumgebouw te Amsterdam wordt *f* 38160 aangevraagd, waarvan *f* 8000 voor monumentaal schilderwerk, *f* 3000 voor het opstellen van bouwfragmenten en *f* 7160 voor diverse werken, honorarium en opzicht, terwijl voor den aanbouw van eene zaal ten behoeve van Rembrandt's Nachtwacht de tweede termijn van *f* 20000 is uitgetrokken.

Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche Oudheidkunde.

Op de zoo goed geslaagde algemeene vergadering van den Nederl. Oudheidkundigen Bond, onlangs te Leiden gehouden, werden wij hoogst aangenaam verrast door eene te voren niet aangekondigde, korte mededeeling van Prof. Holwerda over de wijze waarop hij, de nieuwe directeur van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, de onder zijn beheer staande verzamelingen van in Nederland gevonden oudheden denkt te reorganiseeren.

Indien alles naar wensch gaat zullen de Nederlandsche oudheden over een of twee jaren, overzichtelijk in eene groote zaal gerangschikt, aan het publiek vertoond worden. Men zal trachten de verschillende beschavingsgroepen te onderscheiden en een indruk te geven van het karakter der in Nederland gevonden oudheden.

Overtollig materiaal wordt in depot gehouden, de vondsten zullen met die uit het buitenland vergeleken worden en met het oog hierop gaat men de reeds aanzienlijke collectie vergelijkingsmateriaal zorgvuldig uitbreiden. Speciale ontgravingen denkt het Leidsch museum te bewerkstelligen om de verschillende oudheidkundige groepen te leeren kennen.

De bibliotheek en het archief met de dikwijls belangrijke rapporten worden aangevuld en geordend. Kortom er wordt hard gewerkt, opdat alles weldra gereed zal liggen voor den man, die zich geheel aan de studie van

de Nederlandsche archeologie zal wijden: de man waaraan behoefte bestaat, maar die nog zal moeten opstaan.

Het Leidsch museum wil aan de provinciale musea geen concurrentie aandoen, mits het op de hoogte van oudheidkundige vondsten gehouden wordt en vraagt de medewerking van locale musea voor de vorming eener collectie die een volledig overzicht geeft van de vaderlandsche archeologie. Leiden wil worden een centraal punt voor de studie van de Nederlandsche oudheidkunde.

* * *

De nieuwe directeur heeft zich niet begeven in een kritiek van den tegenwoordigen stand van de studie der Nederlandsche archeologie of van de bestaande verzamelingen en daarom betwijfel ik of de groote beteekenis van het leukweg als »praatje over oudheden» medegedeelde wel voldoende doordrongen is, te meer waar slechts weinigen in den lande zich speciaal met de Nederlandsche of meer in het algemeen met de Germaansche archeologie occupeeren.

Waar ik nu hier beneden op enkele punten van den tegenwoordigen toestand, die — dit vergete men niet — nog altijd bestaat, licht wenscht te doen vallen, dan geschiedt dit vooral opdat wij des te spoediger tot een beteren toestand zullen geraken en tevens grijp ik deze gelegenheid gaarne aan om eens op de wenschelijkheid van bepaalde hervormingen aan te dringen, waarvan het nut mij gedeeltelijk uit eigen ervaring is gebleken.

Verraste de rede van den Heer Holwerda, dan was het zeker in de voornaamste plaats wel daaraan gelegen, dat wij van iemand, die met hart en ziel opgaat in de klassieke archeologie, niet hadden durven hopen, dat hij reeds zoo spoedig na de aanvaarding van het directeurschap van een museum, dat vele schatten voor zijn lievelingsvak bevat, eene reorganisatie van de afdeling der Nederlandsche oudheden zou in uitzicht stellen. Men mag dit zeker beschouwen als een blijk van hoog wetenschappelijk plichtsbef bij een kunstlievend geleerde, die aan de Nederlandsche oudheden alle kunstwaarde absoluut ontzegt, ja zooals hij het te Leiden uitdrukte, één enkel stukje gothieke architectuur in dit opzicht belangrijker acht dan alle Nederlandsche oudheden en aan die vondsten uitsluitend historische waarde toekent¹⁾.

Terloops willen wij opmerken, dat dit oordeel ons werkelijk overdreven voorkomt in zijne algemeenheid. Tot de Nederlandsche oudheden behooren toch ook de Romeinsche, hier te lande in grooten getale gevonden en uit een oogpunt van kunst dikwijls zeer belangrijk b. v. de bronzen beeldjes, het terra sigillata aardewerk enz. enz.

1) Dit artikel werd door mij aan de Redactie verzonden kort vóór het verschijnen van het vorige nummer, waarin de rede van Prof. Holwerda is opgenomen. De gepubliceerde tekst schijnt hier en daar eenigzins van het gesprokene af te wijken.

Wat de Germaansche oudheden betreft herinneren wij slechts dan aan eene uitspraak van den heer Pit¹⁾ die de Germaansche sieraden uit de Friesche terpen, waaronder de schat van Wieuwerd uit het Leidsche museum, die hij eerst te Leeuwarden leerde kennen „*beschamend prachtig*” noemde.

Werkelijk het wordt zoo dikwijls en van alle kanten gezegd, dat de Nederlandsche oudheden uit een oogpunt van kunst totaal waardeloos zijn, dat men daar wel eens tegenin brengen mag, dat die oudheden tot dusverre nog bijna nimmer gezien zijn uit een oogpunt van kunst en kunsthistorie. Met een weinig selectie is er van den Leidschen baaiert nog wel iets te maken, dat ook hem wiens oog gevoelig is voor eene mooie lijn belangstelling kan inboezemen.

Verrassend — hoewel minder sterk — was in de tweede plaats het groote verschil tusschen de opvattingen van den nieuwen directeur en die van zijn voorganger. In hoeverre de tegenwoordige toestand van de verzamelingen van Ned. oudheden in het Rijksmuseum voor rekening komt van Dr. Pleyte, is iets dat ik niet wensch te beoordeelen, maar stellig heeft hij nooit in het openbaar zijn ergernis geuit over dien toestand, die Nederland al zeer weinig tot eer strekt.

Het Leidsche museum is mij bekend sedert 1895 en van dat jaar af tot heden weet ik uit eigen ondervinding, dat de gewone bezoeker wel te zien krijgt oudheden uit Nederlandsch Indië,²⁾ uit Italië, Griekenland, Noord-Afrika, Egypte, Asië, Duitschland, Denemarken enz. maar oudheden uit den Nederlandschen bodem, die krijgt hij niet te zien.

En nu zegge men niet, dat de bezoekers er dan maar naar hadden moeten vragen, want wie den gewonen bezoeker kent weet dat zoo iets nu eenmaal niet voorkomt, vooral waar het bestaan van die verzamelingen hem op geen enkele wijze kenbaar wordt gemaakt. Toch is het Leidsche museum het eenige in de geheele wereld waar men oudheden heeft uit alle Nederlandsche provinciën, waar men verwachten mocht dat die oudheden eene eereplaats zouden innemen.

Gold dit den gewonen bezoeker, de speciale, b.v. een conservator van een provinciaal museum, die vergelijkende studiën wenschte te maken, trof evenmin een idealen toestand.

In 1899 heb ik voor het eerst, door de vriendelijkheid van een der conservatoren, die daarvoor een geheelen dag moest opofferen, alle Nederlandsche verzamelingen van het Leidsche museum gezien. Eerst de Friesche en Drentsche oudheden in het hoofdgebouw. Trap op, trap op, trap op, totdat wij kwamen bij een ijzeren wenteltrapje, dat naar den zolder leidde. De conservator sprak het »Sesam, open U”, een kist werd weggewenteld

1) Bulletin, 2e jaargang blz. 51.

2) Deze afdeeling is onlangs gelukkig overgebracht naar het Etnographisch museum.

en wij konden den zolder bereiken. Voorzichtig, met een flinken stap over een berg Mexicaansche oudheden, waaronder vele rookpijpjes — het was alsof Dr. Westerhoff hier aan het werk geweest was, die ook het vaderland met Amerika combineerde — kwamen wij bij de terpproducten en de Drentsche oudheden. Alles zuiver naar de vindplaatsen geordend en zonder bijschriften. Daarna weer naar beneden, over een binnenplaats en wij kwamen bij de mooie verzameling Geldersche oudheden, waaronder vele Romeinsche uit Nijmegen en verder de Utrechtsche oudheden (Vechten).

De ter vergelijking met de terpvondsten zoo interessante oudheden van Wijk bij Duurstede, afkomstig, indien ik mij niet bedrieg, van de opdelvingen op last der Hooge Regeering in 1842 verricht, onder toezicht van den bekenden Leidschen conservator L. J. F. Jansen ¹⁾ en verder de oudheden uit het Zuiden van ons land bleken een afzonderlijk gebouw aan de Papengracht te vullen. Men kreeg den indruk, dat er slechts zelden iemand tot deze verzamelingen doordrong, de oudheden konden het in den bodem niet rustiger hebben, in één der vertrekken waren de vitrines zelfs zorgvuldig toegedekt . . . met de wasch van den huisbewaarder.

Intusschen had ik reeds genoeg gevergd van de welwillendheid van mijn geleider, het vroor en wij hadden een geheelen dag door onverwarmde vertrekken geloopt, waar alles: steenen, bronzen en ijzeren tijdperk door elkaar dwarrelde en men nergens profiteerde van de wetenschap van de mannen, die deze interessante en bijzondere rijke verzamelingen onder hun beheer hadden. Het systeem van locale rangschikking d. i. naar de vindplaatsen, was hier toegepast met tergende volharding, voorwerpen, die meer dan duizend jaren in leeftijd verschilden lagen broederlijk naast elkaar en bij dezen toestand was het misschien wel goed dat de verzamelingen aan het oog der bezoekers onttrokken waren.

Dat men een groot gedeelte van zijne verzamelingen plaatselijk rangschikt, daar is stellig niets op tegen, want de herkomst speelt een groote rol in de oudheidkunde; maar men passe dit stelsel niet toe op de geheele verzameling, niet op dat gedeelte dat bestemd is om door den gewonen bezoeker bezichtigd te worden en ook uit een wetenschappelijk oogpunt dient het plaatselijke systeem gedeeltelijk te worden losgelaten. Het plaatselijke systeem als het beschreven is een dom stelsel, dat den bezoeker wanhopig maakt, omdat het hem niets leert dan plaatsnamen en het laat het vernuft van den beheerder volkomen in rust, omdat vernuft hierbij niet te pas komt. Het besproken stelsel heeft alleen deze aantrekkelijke eigenschap, dat het de onkunde der beheerders op de meest bevredigende wijze aan het oog der bezoekers onttrekt.

De slechte eigenschappen van de rangschikking volgens vindplaats, doet zich ook in sterke mate kennen in het groote werk van Dr. Pleyte "De Nederlandsche oudheden enz." De hooge verdiensten van deze thans

1) Zie zijne "Oudheidkundige mededeelingen" II, 1843.

in vele opzichten verouderde publicatie wensch ik volstrekt niet te onderschatten, vooral om de talrijke en goede afbeeldingen, de opgaven van de omstandigheden waaronder de beschreven voorwerpen gevonden werden zouden wij daar niet gaarne missen, maar als handboek voor de Nederlandsche oudheidkunde, waarvoor dit werk, bij gebrek aan beter, jaren dienst deed, is het geheel ongeschikt. Wensch men iets te weten omtrent een gevonden voorwerp, dan dienen de platen — een paar honderd — van het geheele werk geraadpleegd te worden totdat eene afbeelding van iets dergelijks gevonden is, daarmee krijgt men dan toegang tot de gewenschte plaats in den tekst.

Wil men andersom, en dit kan alleen met behulp van den tekst, weten hoe b.v. een Merovingische pot er uit ziet, dan is het zaak met het werk van Plevte een rustig hoekje op te zoeken, wanneer men eens bijzonder den tijd heeft en dan maar lezen, fortuna helpe ons!

Heel opwekkend voor de studie was dat niet en het doet begrijpen hoe men soms in onze musea de karakteristieke producten van het bronzen tijdperk (lopende tot ongeveer 600 jaar vóór Chr.) beschreven zag als afkomstig van de Noormannen. Hetgeen zoo ongeveer op één lijn kan staan met eene bewering, dat de Keulsche dom zou zijn opgetrokken in zuiver romaanschen stijl.

Gelukkig dus dat er te Leiden door Prof. Holwerda een einde zal gemaakt worden aan de absolute heerschappij van de rangschikking naar vindplaatsen. Op welke wijze? Dat zullen wij eerst later zien, wanneer de nieuwe zaal met de Nederlandsche oudheden voor het publiek geopend is.

De nieuwe directeur, die de Egyptische zalen reeds zoo gelukkig wist te reorganiseeren, zal de zaak ook hier wel in een goed spoor weten te leiden, al zal dit moeilijker vallen, waar dit terrein hem en zijn staf minder bekend is, met uitzondering van Dr. Jesse, die jaren lang de Nederlandsche afdelingen beheerde, tegelijk met eenige buitenlandsche.

Bij de ordening eener afdeling kan natuurlijk van zeer uiteenloopende opvattingen worden uitgegaan. Men kan rekening houden uitsluitend met deskundige bezoekers en men kan de belangen van leek en deskundige trachten gelijktijdig te behartigen enz. Wat voor een klein museum past is mogelijk ongeschikt voor eene groote instelling.

Op welke wijze het Friesch Museum te Leeuwarden eenige jaren geleden met de algeheele toepassing van het plaatselijke systeem gebroken heeft, deelde ik reeds terloops in dit tijdschrift mede.¹⁾ Het geschiedde door het inrichten eener zooveel mogelijk naar tijdsorde gerangschikte keurverzameling en ik voegde aan deze mededeeling toe „toch is dunkt mij het inrichten van keurverzamelingen naar het chronologisch systeem het eenige middel om de Nederlandsche archeologie in hare hoogste cultuur- en kunsthistorische beteekenis te doen uitkomen en het publiceeren van

1) 2e Jg. blz. 190.

werken over het steenen, bronzen en ijzeren tijdperk in Nederland voor te bereiden. Waarlijk deze werken zullen niet overbodig zijn naast het belangrijke dat er reeds over de Nederlandsche oudheden geschreven is in verband met hare vindplaatsen.’

Merkwaardig is het te zien hoe eene dergelijke collectie wordt gewaardeerd door den beschaafden leek en zelfs door het groote publiek.

De oudheden uit den Frieschen bodem waren vroeger in het Friesch Museum, onder persoonlijke leiding van Dr. Pleyte¹⁾, zuiver plaatselijk gerangschikt, in twee groote vertrekken tentoongesteld en het is zeker voor een niet gering gedeelte aan genoemden geleerde, die vóór 1880 dikwijls de Friesche terpen placht te bezoeken, te danken, dat men zich te Leeuwarden altijd beijverd heeft de herkomst van de aanwinsten nauwkeurig te boeken en de voorwerpen zoo te plaatsen, dat daaromtrent ook later geen onzekerheid kon ontstaan.

Voor het publiek bleef die verzameling een dood element in het Museum. Met een verachtenden blik en daarbij passende uitlatingen liep men even spoedig uit de bedoelde vertrekken als men er in kwam. Men begreep het nut van de collectie niet en bijgevolg werd het verzamelen van die potjes en pannetjes gewoonlijk geridiculiseerd.

Een geheel andere houding ziet men den bezoeker thans aannemen in de afdeeling waar de voornaamste typen zijn bijeen gebracht, die het karakter van de hoofdverzameling in het kort resumeeren.

Het overzichtelijke van deze keurverzameling, waar ieder voorwerp goed belicht is, niet te dicht op zijn buurman staat, meestal van een korte beschrijving voorzien is, dat trekt aan. De keurverzameling houdt den bezoeker vast, omdat hij hier begrijpt wat hij ziet en niet door de massa wordt overweldigd. Eén enkel bijschrift leert hem reeds, dat een geheele groep voorwerpen behoort tot het steenen-tijdperk, dat die voorwerpen uit Friesland afkomstig en meer dan 3000 jaren oud zijn; andere opschriften vestigen zijn aandacht op het bronzen tijdperk, op de nalatenschap der Romeinen, der Friezen en Franken. Machinaal verwerkte brokken vaderlandsche geschiedenis, die traag en kleurloos in zijn geheugen liggen, krijgen opeens een tint van leven, hij begint zich voorstellingen te maken van den beschavingstoestand zijner voorouders en verlaat dit vertrek met het gevoel, dat het verzamelen van die »potten en pannetjes” toch nog zoo dwaas niet is.

Natuurlijk is alles nog niet zuiver naar tijdsorde geplaatst, dat kon alleen met de oudheden die hetzij door vergelijking met buitenlandsche vondsen of om andere redenen tot bepaalde tijdperken of bepaalde stammen terug te brengen waren en het resultaat dat op die wijze te bereiken valt is reeds zeer bevredigend. Zoo laat zich het zuiver Frankische

1) Friesche oudheden vóór het jaar 900, volgens de beschrijving en indeeling van Dr. W. Pleyte, catalogus, 1881, blz. 33—98.

aardewerk, dat ook in Friesland voorkomt, opstellen in eene chronologische reeks, die het onderscheid tusschen het Merovingisch en Karolingisch tijdperk, het verschil met het Friesche duidelijk doet uitkomen, laat zien hoe het zoogenaamde Iacoba-aardewerk ontstaat uit het laat Karolingisch aardewerk enz. Kon deze reeks geconstrueerd worden, uitsluitend met behulp van ontdekkingen in het buitenland, nog tijden zal het duren voor dat men iets dergelijks kan doen met het specifiek Friesche aardewerk. Maar telkens komt er meer licht en kan de keurverzameling bijgevolg beter geordend worden. In tegenstelling met de plaatselijk geordende collectie, ziet men hier dadelijk hoe het staat met de wetenschap en of de beheerder op de hoogte is van zijn tijd en dat is het juist wat den beheerder in actie houdt.

Met bescheidenheid zou ik hier in overweging willen geven om naast de groote zaal die men in Leiden voor de Nederlandsche oudheden denkt in te richten, een kleinere te stellen, met niet veel meer voorwerpen dan men b. v. in een eventueel handboek voor de Nederlandsche archeologie zou afbeelden. Men plaatse er alleen in dingen waarvan met zekerheid iets te vertellen valt en voorzie ieder stuk of iedere groep met een duidelijk bijschrift. De hoofdgroepeering moet dan natuurlijk zijn: steenen bronzen en ijzeren tijdperk, daarnaast kan gelet worden op afkomst: Romeinsche, Frankische, Friesche enz.

Oudheden, die om de een of andere reden in de groote zaal niet gemist kunnen worden, vervange men door reproducties, met verwijzing naar het origineel. Alleen met de kleine keurverzameling is het mogelijk om den bezoeker een indruk te geven van het geheel, te bewerken dat deze, behalve de boomen, ook het bosch ziet, de lijn waarlangs de beschaving zich bewoog.

De beschrijving door bijgevoegde etiketten kan hier intenser zijn dan in de groote zaal en vooral op die bijschriften zoude ik nadruk willen leggen. Zij blijven onmisbaar ook al worden er uitstekende gidsen en catalogi gepubliceerd.

Met het uitgeven van een catalogus — de praktijk leert het — kan men niet te vlug zijn en de bloeitijd van een catalogus, de periode dat hij „bij” is, duurt helaas uiterst kort. Steeds breiden de verzamelingen zich uit, onze kennis neemt voortdurend toe, terwijl de catalogus slechts zelden verjongd wordt.

Verder is het meerendeel der bezoekers gewoonlijk niet met een catalogus gewapend en dient men er bovendien van te voren eenigszins mede bekend te zijn. Ook in uitstekend beheerde buitenlandsche musea is de wenschelijkheid van het bovenstaande, naar het mij wil voorkomen, niet altijd voldoende behartigd. In het voorbeeldig ingerichte en op archeologisch terrein zoo rijke museum te Trier ontbreken bijschriften bijna geheel, soms een algemeen opschrift, een onleesbaar krabbeltje van den directeur, voor privaat gebruik, verder niets. Zeker wordt hier veel vergoed door den

»Illustrierter Führer" (1903) van den directeur Prof. Felix Hettner, die het verschijnen van zijn studie van vele jaren niet eens heeft mogen beleven.

Toch gelukte het mij niet altijd om met dezen te voren bestudeerden catalogus het genoteerde terug te vinden in het museum en omgekeerd het geziene in den catalogus op te sporen. Van een gids als de genoemde, die tevens als wetenschappelijk werk bruikbaar wil zijn en in vele opzichten een handboek mag heeten, kan dat alles ook niet gevergd worden; voor de illustratie wordt het mooiste, het meest karakteristieke bij elkaar gegroepeerd, moet de volgorde waarin alles tentoongesteld is verbroken worden. Zoo krijgt men een mooien gids-catalogus als deze, die de wetenschappelijke beteekenis van de verzameling op een aangename wijze tot haar recht doet komen, tot bezichtiging uitlokt. De bijschriften zijn echter niet overbodig geworden, zij dienen den catalogus aan te vullen en voor velen te vervangen, zij zijn gemakkelijk voor wijziging vatbaar en doen de aanwinsten terstond tot haar recht komen. Eene kleine keurverzameling zal men noch te Trier, noch in het bekende museum te Bonn aantreffen.

Eene dergelijke verzameling te Leiden kan eene uitstekende gids worden voor de Nederlandsche oudheidkunde, zeer gemakkelijk ook voor de bestuurders van locale musea, die in vele gevallen slechts uren, in stede van dagen in het Leidsch museum kunnen doorbrengen.

Hoe wenschelijk het is om door goede ordening der verzamelingen oudheidkundige uitgaven voor te bereiden leert de onlangs verschenen oudheidkundige »wandkaart" van Dr. Jesse, conservator aan het Rijksmuseum van oudheden te Leiden.

Dergelijke wandkaarten kunnen uitstekend werken. Zij hebben in hooge mate de goede eigenschap van de naar tijdsorde gerangschikte keurcollectie, dat zij een behendig overzicht geven van de vroegere beschavingsperioden; zij kunnen er veel toe bijdragen om oudheidkundige vondsten voor vernieling te behoeden, zijn vooral geschikt om in musea als verzamelingen van vergelijkingsmateriaal te dienen, verzamelingen die, zelfs in groote musea, niet gemakkelijk even volledig en betrouwbaar in natura zijn bijeen te brengen.

De éénbladige wandkaart van het museum te Hannover en de prachtige uitgave, in zes bladen, van de Vorgeschichtliche Wandtafeln für West-Preussen (Prof. Conwenz) hangen reeds eenige jaren in het Friesch Museum ter vergelijking en aanvulling en de laatste uitgave vooral laat niet na door hare keurige uitvoering en duidelijkheid, het gewenschte effect op den bezoeker uit te oefenen.

Met een populair doel bewerkt zijn de genoemde Wandkaarten toch streng wetenschappelijk gefundeerd en dit opzicht had de navolging van het buitenlandsche voorbeeld bij onze wandkaart wel wat getrouwer kunnen zijn, waar zelfs de Hooge Regeering cachet aan deze uitgave verleend heeft, door haar o. a. op de Rijks-hoogere burgerscholen te verspreiden.

Zonderling wil mij in de eerste plaats voorkomen de benaming van

de afgebeelde groepen, zonderling de tegenspraken waartoe Dr. Jesse komt bij de uiteenzetting van zijn systeem. Het opschrift luidt, in vette letters: »Voorgeschiedkundige, Romeinsche en Frankische oudheden in Nederland". Dus geen Friesche, geen Saksische oudheden. Toch staat No. 49 als Saksisch genoteerd en terecht. De losse tekst — onpractisch, omdat hij niet opgehangen kan worden, gelijk die van Hannover, in plano gedrukt — lost bedoelde tegenspraak op: het blijkt dat Dr. Jesse geen onderscheid maakt tusschen »Frankisch" en »uit het Frankische tijdperk". Volgens die opvatting kan één bepaalde urn zoowel van Saksischen, Frieschen als Frankischen oorsprong zijn!

Het volgende in den tekst is niet minder bedenkelijk: »Het alleroudste tijdvak, het vóórgeschiedkundige, wordt verdeeld in twee tijdperken: I. Het steenen en II het bronzen tijdperk. Daarop volgt III het ijzeren tijdperk, dat samenvalt met het Romeinsche. Dan komt het Frankische tijdperk. Het Frankische tijdperk behoort dus volgens den lossen tekst niet tot het ijzeren tijdperk. De wandkaart rekent de Nos. 42—48 er wel onder. De verwarring neemt toe, wanneer de derde bladzijde zegt, dat het ijzeren tijdperk, dat immers samenvalt met het Romeinsche, toch ook nog een voor-Romeinsch stuk omvat, van niet minder dan vijf eeuwen: de Hallstad- en de La Tène periode.

Tenslotte iets over de attributie van enkele der hier afgebeelde voorwerpen. Het kegelvormige gewicht van gebakken aarde onder No. 9 afgebeeld, heet op de wandkaart „vischnetverzwaring" en is ingedeeld bij het steenen tijdperk, vermoedelijk in al te trouwe navolging van het Duitsche model. Ik althans ben benieuwd te hooren op welke gronden Dr. Jesse die plaatsing zal motiveeren; want men kan vrij zeker zeggen, dat dergelijke gewichten o. a. door de Friezen, in het ijzeren tijdperk (voor een weefgetouw?) gebruikt werden. De terpen leverden onderscheidene dergelijke gewichten, nauw verwant aan gewichten van geglazuurde, harder gebakken aarde uit de latere middeleeuwen en in factuur komen zij geheel overeen met de echte, ringvormige vischnetverzwaringen waarop nu en dan indrukken van de zeer bekende ijzeren sleutels voorkomen, gelijk Dr. Jesse er onder No. 30 een afbeeldt. In ieder geval zouden wij geen enkel argument weten voor de stelling dat de kegelvormige gewichten uitsluitend tot het steenen tijdperk behooren.

Het fluitje van been (No. 42) is volgens de wandkaart Frankisch in tegenstelling met de Nos. 29-41, die Romeinsch en No. 49 dat Saksisch heet. Ook dit voorwerp is in meerdere exemplaren uit de terpen voorhanden, zoodat het vrij zeker van Friesche origine is. Het afgebeelde exemplaar, dat ik voor Dr. Jesse uitzocht uit de Leeuwarder verzameling, werd eveneens in eene terp gevonden, de toeschrijving aan de Franken is dus vrij bedenkelijk. Hetzelfde geldt van de beenen schaats No. 43, waarvan wel tweehonderd exemplaren uit de Friesche terpen voor den dag kwamen. Andere Germaansche stammen zullen ook wel dergelijke schaatsen gekend hebben, maar het afgebeelde exemplaar komt uit Friesland.

Ten slotte de mantelspelden nos 45 en 46. Men weet dat die spelden of fibulae voor de archeologen behooren tot de beste middelen om den ouderdom, soms ook nationaliteit van oudheidkundige vondsten te bepalen. De vorm der fibulae is sterk aan den invloed van de mode onderworpen geweest, sommige groepen hadden daarom een kort bestaan. Dateert men een geschilderd portret op grond van den vorm van een halskraag, een mantelspeld is vaak voldoende om de gelijktijdig gevonden oudheden in eene bepaalde eeuw te stellen. Het is dus zaak dat een archeoloog bekend is met de resultaten, die de vergelijkende studie ten aanzien der fibulae heeft aan het licht gebracht.

Lindenschmit¹⁾ publiceerde reeds meer dan twintig jaren geleden eene serie mantelspelden van het type door Dr. Jesse onder no. 45 afgebeeld, als Romeinsch en op goede gronden. De fibula no 46 is evenzeer een bekende Romeinsche vorm (3e en 4e eeuw n. C.). Die spelden werden in de Romeinsche provinciën vervaardigd. Sedert Almgren de musea in Europa, o. a. Leiden, Utrecht en Nijmegen afreide en in 1897 zijne bekende „Studiën über Nordeuropäischen Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderten” uitgaf, was het zelfs zeer gemakkelijk te weten dat de fibulae nos. 45 en 46 »Provinzialrömisch” zijn. Toch noemt onze wandkaart die voorwerpen Frankisch. De losse tekst zegt »twee bronzen kleederspelden uit den Frankischen tijd” en voegt er naief in eene noot bij: De jongste uitgravingen te Nijmegen hebben aan het licht gebracht, dat deze spelden reeds door de Romeinen gebruikt werden.” Naief is die noot, omdat er duidelijk uit blijkt dat de meest voor de hand liggende vakliteratuur in dezen niet gebruikt werd. Het »uit den Frankischen tijd” kunnen wij ook wel schrappen al is het waar, dat de alleroudste Merovingische fibulae zich blijkens hun vorm uit de bedoelde Romeinsche fibulae ontwikkeld hebben. Zij zijn daaraan verwant, maar niet gelijk. De iets latere Merovingische fibulae hebben een bepaald Germaansch karakter, zij zijn bekend genoeg, ook uit Nederlandsche vondsten, waarom daar niet iets van afgebeeld?

Het bovenstaande neemt natuurlijk niet weg, dat deze, voor het doel, behoorlijk geteekende wandkaart zeer nuttig werken kan. Zij verlevendigt de belangstelling in de Nederlandsche oudheidkunde en zal naar wij hopen vele vondsten voor ondergang behoeden.

* * *

Hebben dan de sympathieke woorden van den nieuwen directeur van het Rijks-Museum van Oudheden ons de zekerheid gegeven, dat wij staan aan het begin van een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche Oudheidkunde, toch komt het mij voor, dat er nog ingrijpende dingen zullen moeten plaats hebben voordat die tak van wetenschap te Leiden en elders in

1) *Altertümer u. Heidn. Vorzeit*, B. II, Hft. XII Taf., 3.

Nederland de plaats zal innemen die haar toekomt. Het is van den directeur van genoemd museum niet te vergen, dat hij het geheele museum beheerscht, daarvoor loopen de onder zijn beheer staande afdelingen te veel uit een. De klassieke archeologie, te Leiden zoo goed gerepresenteerd, zal begrijpelijker wijs zijn hoofdvak blijven. Toch eischt de afdeling der Nederlandsche oudheden een geheel mensch. Men wenscht immers Leiden te maken tot een centraal punt voor de studie van de vaderlandsche oudheidkunde, speciale opgravingen — sedert die van Vechten in 1885, op initiatief van het Prov. Utrechtsch Genootschap, hadden er geen plaats ¹⁾ — zullen er worden gedaan, enz. Is het dan te veel gevergd, ja niet noodzakelijk, dat wij eindelijk eens krijgen een zelfstandig directeur voor die afdeling, gelijk men ook in het rijksmuseum te Amsterdam directeuren heeft aangesteld naast een hoofddirecteur?

De representant van de vaderlandsche archeologie dient eene behoorlijke en zelfstandige positie te bekleeden, alleen dan kan hij het noodige voor zijn vak gedaan krijgen, waarvoor nog alles gedaan moet worden.

Monumenten zijn dikwijls even belangrijk voor de vaderlandsche geschiedenis als archivalia en is het nu niet merkwaardig, dat de oudste bronnen voor de Nederlandsche geschiedenis, te Leiden tot dusverre uitsluitend bewaakt werden door doctoren in de klassieke letteren — waarvan de hoofdmans thans tevens is hoogleeraar in de klassieke archeologie — en dat in de onmiddellijke nabijheid van voor hen zoo aantrekkelijke schoonheden uit het klassieke buitenland!

De studie van de Nederlandsche oudheidkunde mag niet langer in haar vlucht belemmerd worden door de buitenlandsche archeologie. De directeur van de Nederlandsche afdeling moet niet tegelijk zijn aandacht hebben te schenken aan papyrusrollen en hiërogllyphen, zooals met Dr. Pleyte het geval was.

Het afstaan van de toch zeer rijke Indische afdeling aan het etnografisch museum was van Prof. Holwerda eene voornamen daad van zelfbeperking, wij hebben alle hoop, dat hij, die toonde het zoo goed te meenen met de Nederlandsche afdeling, op dezen weg zal voortgaan.

* * *

Met een zelfstandig directeur voor de Nederlandsche afdeling van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, zouden wij wel voorloopig, maar op den duur geenszins in onze wenschen bevredigd zijn. Er blijven nog streken, musea in ons land over, waar de oudheidkundige belangen te gewichtig zijn om de goede behartiging daarvan geheel te kunnen laten afhangen van het toeval van plaatselijke belangstelling.

Nijmegen o.a. bezit niet alleen een bijzonder interessant museum, maar

1) De Belgisch archeologen zijn, blijkens recente berichten in de bladen weer eens aan het graven in de Kempen.

het is ook een terrein dat voortdurend onder toezicht van bekwame archeologen dient te zijn en het eischt veel werkkraft, ruime middelen.

Leiden ligt wat te ver weg om in dat alles te voorzien en de gemeentelijke organisatie schijnt evenmin voldoende. Wij stellen hier voorop dat er te Nijmegen door de bekwame beheerders van het museum, geheel belangeloos, enorm veel is gedaan. Men denke alleen maar aan de lange reeks uitstekend bewerkte lijsten van aanwinsten in de jaarverslagen.

De ruimte en de middelen waarover het museum beschikt zijn echter totaal onvoldoende om de prachtige collectie ook maar eenigszins tot haar recht te doen komen en dit vormt tevens een ernstige hinderpaal voor de zoo gewenschte uitbreiding der verzameling. Veel gaat voor het museum verloren, zoodat zich te Nijmegen in korten tijd eene belangrijke particuliere collectie kon vormen. De Heer G. Mestwerdt te Kleef, die in de Bonner Jahrbücher (1903) mededeelingen doet betreffende de hier bedoelde verzameling van den Heer G. M. Kam, schrijft daarin o. a. »Kurz nach der Absendung des obigen Berichtes sind mancherlei neue Funde, die auf dem Hunerberge bei Nymwegen gemacht wurden, in die Kamsche Sammlung gekommen. Es ist sehr zu beklagen, dass die Ausgrabungen im Bereiche jener Fundstelle nicht im grossem Stile und unter einheitlicher Leitung mit ausreichenden Mitteln veranstaltet werden können. Halbwüchsige Burschen sieht man dort gelegentlich mit einer Art Scheinarbeit beschäftigt: sie graben hier und dort, wo der Privateigentümer kein Verbot ergehen lässt, ganz nach Belieben und natürlich ganz planlos, zertrümmern die Stücke, welche ihnen wertlos zu sein scheinen oder nicht leicht dem Boden zu entreissen sind, und verkaufen, was sie nicht selbst behalten, den Abnehmern, die Ihnen die höchsten Preise bieten, gewissen Händlern oder sammel-eifrigen »Altertums freunden.« Met voldoende middelen en werkkraft om opgravingen te leiden kan er in Nijmegen een museum opgroeien, waarop ons land trotsch zal zijn. Toestanden, waarop de heer J. J. Weve onlangs wees ¹⁾ zullen dan tot het verleden gaan behooren. Wij zitten werkelijk niet zoo ruim in de Romeinsche begraafplaatsen, dat ook maar één voor ons verloren mag gaan, zonder deskundig onderzocht te zijn. De gemeente Nijmegen zal vermoedelijk wel te vinden zijn voor het noodige overleg met de regeering. Er is periculum in mora. Ook is het niet kwaad dat er naast het centrale museum te Leiden plaatsen gevonden worden, waar de Nederlandsche oudheden niet alleen bewaard, maar tevens zelfstandig bestudeerd worden. Te groote centralisatie zou verkeerde gevolgen hebben.

Leeuwarden, Augustus 1904.

Mr. P. C. J. A. BOELES.

¹⁾ De Romeinsche begraafplaats aan den Berg- en Daalschen weg bij Nijmegen, Bulletin, IV, blz. 196 v.v.

Aan Mr. P. C. J. A. Boeles.

Door vriendelijke tusschenkomst van de Redactie maakte ik reeds kennis met uw artikel: »Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche Oudheidkunde.»

Met groote belangstelling las ik het. Voor de indeeling en plaatsing der Nederlandsche Oudheden in ons Museum door wijlen Dr. Pleijte neem ik het hier niet op, doch wel wat mijne wandkaart betreft.

Deze is, zooals U te recht vermoedt, gemaakt in navolging van de Hannoveraansche. Zeer juist heeft U ingezien, dat er onnauwkeurigheden aan mijn werk kleven. Doch bedenk, ik had als bron voor de studie der Nederlandsche Oudheden niets dan het werk van Dr. Pleijte, dat volgens uwe woorden »een in vele opzichten verouderde publicatie» is.

U is zoo gelukkig, het prachtige werk van Lindenschmit te gebruiken, sedert jaren misschien, doch toen ik mijne kaart maakte, was Lindenschmit niet in de bibliotheek van het Rijks Museum van Oudheden en in geheel Leiden niet toegankelijk. Eerst sedert eenige maanden bezit het Museum een exemplaar.

Het Friesch Museum te Leeuwarden is wel te benijden, want daar hangen reeds eenige jaren ter vergelijking en aanvulling de prachtige uitgave, in zes bladen, van de Vorgeschichtliche Wandtafeln für West Preussen. Ja zelfs de laatste uitgave oefent op de bezoekers van dat Museum *het gewenschte effect*.

Het schijnt U te hinderen, dat mijne kaart meer bevat, dan het opschrift vermeldt. Doch het is toch niet noodig, dat een opschrift b. v. van eene verzameling alles bevat, wat er in die collectie te zien is.

Uw betoog over de verdeeling der verschillende tijdvakken is wiskundig juist, doch zoo precies had ik die perioden niet uitgerekend.

Met de afbeelding van het vischnetverzwaring volgde ik mijn Duitsch model. De oudheden in de Zwitserische meren gevonden bewijzen, dat zulke voorwerpen zeker veel ouder zijn dan het ijzeren tijdvak.

Ik wil kort zijn en nog hieraan toevoegen, dat in ons Museum twee fibulae aanwezig zijn, die ik als voorbeeld op mijne kaart afbeeldde. Als plaats van afkomst was opgegeven in de Museumpapieren »uit een Frankisch graf». Ik hield ze dus voor Frankisch. Toen ik mijne fout bemerkte, was de tekst al afgedrukt. Het eenige wat ik nog doen kon was, een nootje aan den tekst toevoegen om te laten blijken, dat ik gedwaald had.

Hierdoor moesten ook eenige cijfers op de wantkaart verspringen, hetgeen niet geheel meer in orde te brengen was. Deze fout is echter al lang verbeterd op de kaart, die in ons Museum hangt.

Voor zijne opmerking ben ik Mr. Boeles zeer verplicht.

R. JESSE.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam. Aanwinsten.

In aansluiting bij hetgeen ik over de kleine verzameling Koptische weefsels, aan het slot van mijn vorig artikel, zeide (Bulletin n°. 5, blz. 182), wensch ik thans een drietal nieuw aangekochte stoffen te bespreken, eveneens in Koptische graven gevonden, doch die niet dezelfde Gobelin-techniek vertoonen van de vroeger genoemde. Twee er van zijn zijden kepers, vermoedelijk uit de 6e of 7e eeuw dateerende, versierd met een patroon dat een sterk Oostersch karakter draagt. Op beide in de donker purperkleurige grond ingedeeld in ruiten waarin, als vullingen, boomfiguren staan. Op het eenvoudigste patroon zijn de ruiten aangegeven door twee parallel loopende rechte lijnen waartusschen een slingerlijn, op het meer gecompliceerde zijn het ranken die de verdeeling aangeven en zijn de vullende boomfiguren vergezeld van beurtelings toegewende en afgewende vogels.

Het belangrijkste echter van het ornament, en waaraan de stoffen haar karakter ontleenen, zijn de onderdeelen van de palmet welke overal als vullingen en uitloopers gebruikt worden. Op de eenvoudigste stof staan de onderste takken van den boom breed uit en eindigen in puntige vischblaasvormige bladen, zooals men die, in overdreven teekening, nog aantreft op onze latere Engelsch-Indische shawls. De basis van dit blad is opengewerkt. Op het fraaiere patroon vinden wij die zelfde blaadjes terug, gevat in een bloemkelk; hier volgt het opengewerkte hart geheel den vorm van het blad. Een tweede element van de palmet dat wij hier zien, als rankenvulling en op de kruispunten der ruiten, is het palmetten-hartblad dat geheel den vorm van een harte-aas heeft aangenomen. Deze hartjes spelen ook op de goudsmidswerken gevonden in Rusland, om de Kaspische en Zwarte Zee, in Hongarije en ook op het Merovingische cloisonneerwerk een hoofdrol en wijzen altijd op een Oostersche, Syrische of Persische afkomst. Vermoedelijk zijn onze stoffen dan ook van Klein-Aziatischen oorsprong en aan te merken als de vereenvoudigde uitloopers der sierlijke stoffen met ruiters, dieren en palmetten in gerijde médaillons of in vierkanten, zooals de bekende stof in den schat van de St. Servaas, te Maastricht, en zooals het Kaiser Friedrich Museum, te Berlijn, er onlangs gekregen heeft.¹⁾

De derde stof is een keper geheel van linnen, vrij dik en schijnt een breeden purperen boord gehad te hebben. Het patroon bestaat uit een klein werkje van in elkaar geschoven rechthoekjes waartusschen vierkanten

1) Zie hierover "Seidenstoffe aus Agypten im Kaiser Friedrich-Museum" von Josef Strzygowski. Jahrbuch der Königl. Preussischen Kunstsammlungen XXIV, blz. 147.

open gelaten zijn, gevuld met kleine schijven. Kleuren: lichtbruin en wit. Uit geen verzameling is mij deze stof bekend. In Gerspach's werk zoekt men er tevergeefs naar. Het komt mij voor, dat dit ornament niets Grieksch heeft. Ik zou hier eerder willen denken aan een mogelijken invloed uit China.

In het merkwaardige hierboven aangehaalde artikel van Josef Strzygowski wordt de voorliefde van den Arabischen wever voor doorlopende patronen in verband gebracht met Chineesche invloeden, in het bijzonder wel den invoer van zijden stoffen uit China, reeds in de eerste eeuwen onzer jaartelling. Het motief op onze stof doet onmiddellijk denken aan de geometrische figuren waarmede de vroege bronzen uit het verre Oosten versierd zijn. De ornamentleer staat nog pas in haar kinderschoenen, maar wij weten nu reeds, dat een ornament, evenmin als een woord, spontaan ontstaat; de oogenschijnlijk meest verwijderde oorzaken moeten bij het bepalen van den oorsprong in aanmerking genomen worden.

De gobelin-techniek welke wij bij de Koptische stoffen vinden, werd door de Arabieren nog lang in praktijk gebracht bij de zijdeweverij, voornamelijk bij het vervaardigen van de breede rijk georneerde boorden der kleederen. In de vorige jaargang van dit Bulletin, blz. 211, vermeldde ik reeds een dergelijk weefsel, versierd met Arabische spreuken. Het dateert vermoedelijk uit de 13e eeuw. Thans kan ik een tweede specimen vermelden, een strook ter breedte van 6 c.M. versierd met vogels en hazen in kleine velden, gevormd door inéén gevlochten slingerlijnen. — geele grond met afwisselend blauwe en roode velden.

Ingevolge gedane toezegging op blz. 179 van het vorig Bulletin-nummer, kan ik thans mededeelen dat het onderzoek naar de inschriften op den koperen vijzel weinig resultaten heeft opgeleverd. Wij hebben hier slechts met onsamenvangende woorden te maken als: macht, duurzaamheid, hulp, zooals die veel op dertiende-eeuwsche Arabische bronzen voorkomen.

Een tweede voorwerp van gelijken oorsprong, onlangs aangekocht, een penseelkoker, rijk versierd met vlechtingen, arabesken en letterteekens, geïncrusteed met zilver, (22 c.M. hoog), is blijkbaar bewerkt door iemand die geen schrift kon lezen en die slechts letters copieerde omdat hij er een mooi ornament in zag. Het voorwerp completeert op gelukkige wijze onze kleine serie.

A. PIT.

Stedelijk Museum te Delft.

De gemeenteraad besloot 17 Aug. aan het einde van zijn zitting tot aankoop van een schilderij van Maerten van Heemskerk: De teraardebestelling van Christus. De gemeente wordt eigenares van dit doek voor de som van f 1000.

Uit de den Raad verstrekte inlichtingen bleek, dat het den directeur van het Rijksmuseum, jhr. van Riemsdijk, gelukt was de hand te leggen op dit doek, dat vroeger in de kamer van den burgemeester van Delft had gehangen, maar in 1861 was verkocht uit plaatsgebrek. Sedert was het in een der kerken de Delft opgehangen en thans had jhr. van Riemsdijk voor *f* 1000 het doek gekocht en deed hij der gemeente het aanbod het over te nemen voor den kostenden prijs.

In het schrijven van jhr. van Riemsdijk wordt de kunstwaarde van de schilderij zeer geroemd en der gemeente ernstig gewezen op het betrekkelijk luttele van het bedrag der aankoopsom.

De wethouder van financiën deelde den raad nog mee, dat op de a.s. staatsbegrooting gelden zijn uitgetrokken om een der zalen van het voormalige Prinsenhof alhier in te richten tot gemeentemuseum. Daartoe zal dan de verzameling, welke thans als gemeentemuseum op het stadhuis wordt tentoongesteld, naar die zaal worden overgebracht en verder zal het nu aangekochte doek daar een plaats vinden, en eindelijk zal het rijk, mogelijke in het rijksmuseum aanwezige, voor de historie van Delft belangrijke voorwerpen aan de gemeente Delft in bruikleen afstaan, ter plaatsing in bedoeld museum.

De raad besloot, zooals gezegd tot aankoop en nam verder met ingenomenheid kennis van de gevoerde onderhandelingen en van het daardoor verkregen resultaat.

Oude Monumenten.

Groote Kerk te Dordrecht.

De restauratiewerken vorderen goed. Reeds is men gereed met het bovengedeelte van het koor, waarvan de ribben en kolommen van de witlaag zijn ontdaan en in de vensters de steenen stijlen en vullingen zijn aangebracht. De rijke en sierlijke afwerking der bladkapiteelen met dubbelen bladerrand komt thans tot het volle recht, nu de vormen weder geheel zichtbaar zijn na de verwijdering der witlaag.

Waarschijnlijk zal reeds spoedig de tijdelijke vloer hier kunnen verwijderd worden en overgebracht naar het Vrouwenkoor voor het nazien der gewelven.

De ribben van het gewelf vertoonen in het midden eene tapijtschildering in rood, blauw, wit en groen, terwijl de gewelfvelden bij de kruising der ribben beschilderd zijn met gestyleerde distels, waartusschen koppen van mooren en van dieren. In het samenvallen van de ribben bij de koorsluiting is een kroon geschilderd, waaruit door twee kinderfiguurtjes gehouden

distels ontspruiten, waaraan twee Dordtsche wapenschilden gehangen zijn ¹⁾ en waarboven een vrouwenfiguur uitsteekt met twee banieren met de drie schildjes van het Sint Lucasgilde. Deze bijvoeging doet vermoeden, dat deze schildering door de schilders aan de kerk geschonken is.

Onder de schilderingen zijn de vroeger verwijderde, doch nog bewaarde, oorspronkelijke houten rosetten aangebracht met voorstellingen van God den Vader, de vier Evangelisten en Christus tusschen de krijgsknechten.

In het begin van September zijn twee muurschilderingen blootgelegd, de eene aan den noordelijken muur van den kooromgang tusschen het O. L. Vrouwenkoor en de kolom naast den steenen trap, de andere in het muurvak oostwaarts hiervan.

De eerste stelt den lijdenden Christus voor, slechts met een lendendoek bekleed, gezeten op de treden voor het kruis, in een nis met rooden achtergrond. De Christus is (heraldisch) rechts gewend en keert het met een nimbus omgeven lijdend gelaat naar den beschouwer. De beide benedenarmen zijn naar boven gewend en in de rechterhand rust een scepter. De omtrek van het lichaam spreekt duidelijk tegen den donkeren achtergrond, waarin, boven den Christus, het T vormig kruis. In de oogen, neus en mond, de handpalmen en in de zijden zijn holten in de kalk, die echter waarschijnlijk eerst later hierin zijn gestooten. De onregelmatige vorm der holten doet althans vermoeden, dat dezen niet gelijk met de schildering zijn aangebracht.

De nis wordt bekroond door een boog met onregelmatige driepas met bladversiering en rust op renaissance-kolommen met gouden kapiteelen en basementen, waarvan de vorm evenals die van de bladversiering en de roode sierlijnen in den nimbus op een ontstaan wijzen in het derde kwart der 16de eeuw. In de hoeken boven den boog zijn twee wapenschilden aangebracht met de lijdensteekens, rechts drie nagels en links een hamer.

Onder de nis stond een vierregelig opschrift, hetwelk thans echter niet meer valt te ontcijferen.

Het geheel is door een donkeren rand omgeven. De schildering is 2.04 M. hoog en 1.38 breed en 1.41 Meter boven den tegenwoordigen vloer geplaatst.

Belangrijker is de tweede muurschildering, hoewel hiervan slechts een fragment is bewaard gebleven.

Na de Hervorming werd de ruimte achter den muur, die te voren als sacristij diende en waartoe een deur in de aangrenzende kapel toegang verschafte, tot andere doeleinden ingericht en werd er een deur in den muur van den kooromgang gebroken, teneinde den voorhof van de sacristij als grafkapel productief te kunnen maken. Hierbij werd de deur juist ter hoogte van de muurschildering geplaatst, zoodat alleen het bovenste

1) Deze schilden zijn borden met de Dordtsche kleuren, doch een met verticale en een met horizontale witte baan.

gedeelte behouden bleef. Later schijnt men meer eerbied getoond te hebben, gelijk uit de plaatsing van de memorietafel uit 1793 valt af te leiden. Deze toch is niet in het midden van het muurvlak geplaatst en wel zoo veel westwaarts, dat juist het nog overig gedeelte der muurschildering onaangetast bleef. Het vermoeden is daarom gewettigd, dat bij het plaatsen van de memorietafel de muurschildering werd ontdekt en geëerbiedigd, al moest ook volgens de opvattingen van den tijd het ontdekte zoo spoedig mogelijk weder achter het witsel worden verborgen. Trouwens nog in 1854 werd, volgens Schotel, bij de inrichting van de kerkekamer een muurschildering ontdekt en weder overgewit.

In een gekanteelden burg met torens op de hoeken en trappen aan de zijgevels ziet men rechts een bisschop of abt met staf en donkeren mijter met afhangende banden, gekleed in een geel gewaad, dat met een ronden gesp op de borst wordt bijeengehouden, en links een jong aanzienlijk persoon met door hermelijn omzoomde blauwe baret met geele roset op het hoofd en een gouden scepter in de hand. Tusschen beide personen is een model van een kruiskerk met kleinen toren op het kruis. Op den achtergrond zijn de ramen weergegeven van het gebouw, waarin de handeling speelt. Het zijn slappe segmentbogen. Het glas is in lood gevat, in ruitvorm met horizontale versterkingsroeden.

Boven de twee personen staan de namen in gothische letters en wel *Sante Gheleyen* en *Conick Heynrykus*. De heilige blijkt dus de abt S. Gislénus te zijn, wiens naamdag op 9 October werd gevierd.

Volgens de *Acta Sanctorum* leefde Gislénus in de 7de eeuw en vertoefde hij te Athene en te Rome, waarna hij naar Gallië trok en in Henegouwen een klooster stichtte. Hoewel hij geen bisschoppelijke waardigheid bekleedde, wordt hij toch gewoonlijk in bisschoppelijk ornaat afgebeeld. Zijn gebeente werd in 929 teruggevonden. Het is daarom waarschijnlijk, dat wij onder Heynricus niet Hendrik den Heilige, 1002—1024, te verstaan hebben, maar Hendrik I, 916—936, onder wiens bestuur de relieken werden gevonden en de kerk van Gislénus werd vergroot. In Augustus 938 brandde deze kerk af, doch de relieken werden gered. Wellicht gaf dit aanleiding tot de vereering van dezen Henegouwschen heilige te Dordrecht, waar bij den grooten kerkbrand in 1457 het H. Hout op wonderdadige wijze behouden bleef.

De nadere verklaring van de voorstelling is moeilijk te geven, daar het grootste gedeelte van de oorspronkelijke muurschildering ontbreekt. Het nog aanwezige is echter voldoende om het bewijs te leveren, dat wij hier het werk voor ons hebben van een meer dan gewoon artiest. De beide figuren zijn uitstekend geteekend, terwijl de achtergrond van het gebouw eerder het werk van een leerling schijnt, die op het gebied van miniatuurschilderen is geschoold.

Deze muurschildering dateert waarschijnlijk uit het eind der 15e of uit het begin der 16e eeuw, is 2.86 M. breed en was oorspronkelijk

2.70 M. hoog gelijk uit de nog aanwezige sporen valt op te maken. Het nog bewaarde gedeelte is ongeveer 1.90 hoog. Beide schilderijen vormden waarschijnlijk den achtergrond van de daarvoor geplaatste altaren.

In het Vrouwenkoor vindt men in een nis ten zuiden van het altaar een zeer geschonden muurschildering, waarop twee geestelijken schijnen afgebeeld te zijn. Dit fragment heeft echter zoo geleden, dat nauwelijks eenige vage lijnen te gissen vallen.

J. C. OVERVOORDE.

Raadhuis te Graft.

De gemeenteraad van Graft (N. Holl.) heeft in beginsel besloten het raadhuis te doen restaureeren, indien ook het rijk daartoe wil medewerken. Aan den rijksarchitect zal verzocht worden een onderzoek in te stellen.

Leeuwarden.

De gemeenteraad zond de voordracht aan B. en Ws. om f 22820 te bestemmen voor restauratie van den Oldenhove terug en drong er op aan het onderhoud van dit monument te doen overnemen door het Rijk.

Romeinsche bouwresten te Maastricht.

Reeds vroeger werd nabij de O. L. Vrouwekerk te Maastricht een kelder ontdekt, volgens de berichten, van Romeinschen oorsprong.

Toen ik dezen zomer in de gelegenheid was Maastricht te bezoeken, had de heer W. Sprenger, bouwkundig opzichter van de kerk, de welwillendheid mij tot gids te zijn.

In de nieuw gebouwde school werd een luik in den vloer geopend. Langs een klein laddertje daalden wij af en bereikten zoo den Romeinschen kelder.

Tot toegang dient eene opening breed 90 cM.

Bij het binnentreden rechts bevindt zich in den wand eene kleine nis, breed 46.5 diep 30 cM., met cirkelvormigen boog. Links ten oosten eene soortgelijke nis, breed 45 diep 33 cM., terwijl zich in den zuidwand eene vensteropening bevindt, in het hart breed 55 cM., binnenwerks in den dag gemeten.

De muren zijn gemetseld in lagen van natuursteen (calcaire de Visé) van kleine afmeting in onregelmatig verband — afgewisseld door lagen van roode baksteen. De voegen wisselen in dikte af van 3--5 cM. Zoo dik zijn ook de baksteen. De bogen der nissen en de zijkanten van de

raamopening zijn gemetseld van in de zon gedroogde klei — waarover eene laag van roode baksteen.

De samenstelling van den vloer is mortel met kiezelsteen vermengd.

Het gewelf bestaat in hoofdzaak uit beton, zooals die van den vloer waarover plavuizen van roode baksteen. Bij nauwkeurige beschouwing bleken deze plavuizen mij niets anders te zijn dan Romeinsche dakpannen. Waarschijnlijk uit gebrek aan het noodige bouw materiaal gebruikte men deze dakbedekking tot versterking van het keldergewelf.

De kelder is 3.55 M. lang, 2.65 M. breed, en 1.72 M. hoog.

In aansluiting met den toegang des kelders werden mij nog twee groote muurresten getoond, waarschijnlijk de fundamente van hetzelfde gebouw, waartoe de kelder behoort.

De heer Sprenger heeft al de gevonden bouwresten nauwkeurig in teekening gebracht, en eene korte beschrijving in druk laten verschijnen, hieraan ontleende ik de verschillende bouwkundige opgaven.

Terstond bij het bezichtigen van dezen kelder kwam bij mij de vraag op: waartoe heeft deze kelder gediend?

Voor ik deze vraag zal trachten te beantwoorden, wil ik even mededeelen, welke bouwresten vroeger in de nabijheid van de L. Vrouwe kerk, voor den dag gekomen zijn.

Dr. Leemans beschrijft, nu ruim 60 jaren geleden, de ontdekte bouwresten van een romeinsch hypocaustum pag. 38 van zijn »Romeinsche Oudheden te Maastricht'' (Leyden 1843 bij H. W. Hazenberg). »Het was in het voorjaar 1840, dat men in Maastricht bij het uitgraven van eenen kelder, in een achtergedeelte van een huis, gelegen in de Groote Stokstraat wijk E n°. 1083 en toebehoorende aan den Heer bierbrouwer Rutten. Dit huis ligt omtrent 110 ellen ten Zuiden van de L. Vrouwe kerk en 80 à 90 ellen van den oever der Maas verwijderd. Op eene vrij aanmerkelijke diepte beneden den beganen grond, stootte men op overblijfsels van metselwerk, dat bij nader onderzoek een gedeelte van eene Romeinsche badinrichting scheen uit te maken.»

Met de bestemming »eene Romeinsche badinrichting'', die Dr. Leemans aan het gevondene geeft, kan ik mij niet vereenigen. Juister schijnt mij toe de heer Schayes te oordeelen in zijn *Histoire de l'architecture en Belgique* (Tome I pag. 106) die in dit bouwwerk niets anders ziet dan het hypocaustum van een groot *woonhuis*.

Het komt mij voor, dat de bouwresten, beschreven door Dr. Leemans, en de overblijfselen van de fundamente door den heer Sprenger ontdekt, met elkander in verband staan. Te meer word ik in dit vermoeden versterkt door hetgeen Dr. Leemans schrijft op pag. 51, dat men in het jaar 1838 de overblijfselen vond van een gebouw omtrent 50 ellen meer zuidelijk, doch toen niet nauwkeurig nagespoord. Men stiet toen in den tuin tusschen de kloosteromgangen der Lieve Vrouwe kerk bij het graven van putten of, afloopen voor het regenwater, op eene diepte van 1.50 el, op eene dikke

laag, welke uit kalk en brokken van tegels en plavuizen samengesteld was.

Zou het nu niet mogelijk zijn, dat de heer Sprenger ontdekte, wat in 1838 niet nauwkeurig nagespoord werd? De zuidelijke richting komt uit.

De plaats, waarop de L. Vrouwe kerk gebouwd werd, is nog merkwaardig om eene andere ontdekking.

In het jaar 1900 zag ik er de resten van een klein hypocaustum, aan de andere zijde van de kerk. Dit hypocaustum trof men aan, gedeeltelijk onder de fundamenteën van de kerk. Voor zoover dit kon, zijn ook deze bouwresten in teekening gebracht door den heer Sprenger.

Deze drie ontdekkingen wijzen dus op een groot complex van Romeinsche bouwwerken.

Wanneer men dit nu in 't oog houdt, leidt het mijns inziens geen twijfel of de bestemming van den pas ontdekten kelder is gemakkelijk te gissen. Van een stookplaats (praefurnium) toch voor een hypocaustum, kan wegens het gemis van rookkanalen geen sprake zijn. Als ik de bouwresten vergelijk, die voor eenige jaren te Voerendaal gevonden werden (de teekeningen ervan berusten in het Leidsch Museum) hebben we hier te doen met een kelder, die gebruikt werd tot het bewaren van wijn, olie of andere huishoudelijke benodigdheden.

Bij de ontgraving van den kelder kwamen nog eenige Romeinsche voorwerpen voor den dag: eene bronzen fibula, toiletbenodigdheden, een bronzen lampje, stukken aardewerk zwart en rood, o. a. een bodemstuk van een kommetje met het merk ALBINIANI. Van dezen pottenbakker komt de naam voor op 2 schotels, in de Musea te Lyon en te Tours, vgl. Corpus Inscript Lat. XIII 3, 100 10 (80).

Om den ouderdom van het ontdekte bouwwerk te bepalen dienen de gevonden munten van Faustina, Commodus, Claudius Gothicus, en Valentinianus III, 2de tot 5de eeuw van onze jaartelling.

Er blijft mij nog over de aandacht te vestigen op een zeer belangrijk monument, dat hoewel niet bij de ontgraving van den kelder gevonden, hier toch vermeld dient te worden.

Het is een zoogenaamd »drie goden altaar'', bij de uitdieping van den vloer der kerk nabij den ingang voor den dag gekomen. Het heeft slechts geringe afmeting. Hoogte 50, breedte 37, diepte 31 cm.

Op drie zijden is eene godheid afgebeeld, de vierde zijde is vlak en draagt geen opschrift. Volgens de afbeeldingen is het altaar gewijd aan Apollo, Ceres en Hercules.

Apollo is voorgesteld in staande houding, met rechter standbeen, het linkerbeen opgetrokken, de voet op een bankje geplaatst. De rechterarm langs het lichaam, terwijl de rechterhand een lauriertak vasthoudt. De linkerarm is opgetrokken en rust op eene lier. De linkerhand houdt eene chlamys, die alleen het linker beneden been bedekt. Overigens is het geheele lichaam naakt.

Het hoofd is een weinig naar links gebogen en getooid met een kapsel, dat zooals vele Apollobeelden hebben, eerder op een haarkapsel van eene vrouw dan dat van een man lijkt. Het gezicht is te veel beschadigd om er eenige gelaatsuitdrukking in te kunnen waarnemen.

Achter de rechterschouder is een pijlkoker zichtbaar. Aan de rechterzijde wendt een raaf den kop naar de hoogte.

Het beeldhouwwerk is uitgevoerd naar een goed voorbeeld uit den tijd van keizer Hadrianus. Ook de vorm van Apollo's kapsel wijst op de laatste helft van de 2de en het begin van de 3de eeuw na Christus.

Van minder goede bewerking is de tweede zijde van het altaar (naar links), waarop men Hercules in zittende houding ziet afgebeeld. Hij heeft het linkerbeen teruggetrokken, het rechter een weinig naar voren geplaatst. Zijn rechterarm rust op den knots, 't symbool van kracht. Of hij de appelen der Hesperiden of een hoorn van overvloed in de linkerhand houdt, is niet uit te maken, de steen is hier zeer beschadigd. Ook het hoofd is te veel verninkt om er eenige gelaatsuitdrukking in te kunnen aanschouwen. De leeuwenhuid, waarop Hercules zit, hangt over den linkerarm en bedekt het rechter dijbeen. Het lichaam is overigens naakt.

De geheele houding van deze figuur stelt den held voor rustende van zijne vermoeiende daden, zooals die door Martialis 9:44 en Statius (Silvae 4:6) bezongen is en in de oudheid »Hercules Epitrapezios" genoemd werd. De beroemde Grieksche beeldhouwer Lysippos wordt gezegd het origineel van dit type vervaardigd te hebben.

De derde zijde van het altaar (naast Hercules) vertoont eene vrouwelijke figuur in staande houding. Opmerkelijk is de lang gerekte gedaante, buitengewoon lang de naar beneden gestrekte rechterarm. De linker is opgetrokken en omvat een hoorn van overvloed.

Het geheele lichaam is gehuld in een tot de voeten reikend kled (chiton) en in een overkleed (himation), dat even onder de borst om het lichaam gegord is.

Het hoofd is grootendeels verbrijzeld.

Te oordeelen naar het attribuut in hare linkerhand zou men opmaken, dat het de godin Ceres voor moet stellen.

De vierde zijde van het altaar bleef ongebeeldhouwd, en bevat ook geen opschrift.

In de bovenzijde van den »Drei Götterstein" ziet men een groot gat en daarbij nog een ingehakt gleufje. Eene bekende zaak is het, met welk doel dit gleufje aangebracht werd. Op het altaar was vroeger een andere steen, b.v. een kolom, geplaatst. Om nu deze twee steenen aan elkander te bevestigen moest er vloeibaar lood in het groote gat gegoten worden, hiertoe gaf het gleufje toegang.

In zijne verhandeling over de Viergöttersteinen (Westdeutsch. Zeitschrift f. Geschichte und Kunst Jahrg. X 1891 pag. 9-62, 125-161, 295-340) heeft Haug 218 van zulke steenen beschreven. Zij worden voornamelijk

in Raetia, Boven-Germania en Belgica, ook in eenige landstreken van Frankrijk en op enkele andere plaatsen aangetroffen. Daar er opschriften aan Jupiter of aan Jupiter en Juno samen op een groot aantal van deze aangebracht zijn en nooit opschriften aan andere goden vermeld zijn en omdat Jupiter zelf op deze altaren niet afgebeeld is, zoo neemt men aan, dat deze steenen meestal als basissen voor Jupiter-monumenten gebruikt werden.

De afbeeldingen der godheden op de altaren aangebracht varieeren.

Nu eens zijn het Juno, Mercurius en Hercules, dan weer is Ceres, Proserpina of Minerva er bij.

Merkwaardig is de combinatie: Ceres, Hercules, Apollo, zooals deze op het Maastrichtsche drie goden altaar bestaat. Op geen enkele van de 218 altaren door Haug beschreven komt deze voor.

Eene positieve overeenkomst in de afbeeldingen van een der godheden op 't drie godenaltaar van Maastricht zag ik nergens op de mij ten dienste staande photo's, die ik van den heer H. Graeven, directeur van het Museum te Trier, mocht ontvangen.

Men mag dus aannemen, dat het altaar een lokaalwerk van Maastricht geweest is.

Leiden, Sept. 1904.

R. JESSE.

De Rijk.

Door den heer Frowein, Rijksbouwkundige, zal een onderzoek worden ingesteld naar den toestand van het raadhuis te Rijk.

Domtoren te Utrecht.

Volgens eene mededeeling in het Bouwkundig weekblad van 3 September is men begonnen met het verplaatsen van de helft van den steiger aan de zuidzijde van den toren. De restauratie van *dit* gedeelte, uitgevoerd door den Heer F. J. Nieuwenhuis onder toezicht van de heeren Dr. B. J. H. Cuypers en C. Muysken, is thans gereed. Veel bezwaar leverde de omvangrijke maar weinig oordeelkundige restauratie van 1836, waarbij veel van aangeplakte bekleedingsstukken en portlandcementbepleistering was gebruik gemaakt en het geheele achtkant in een ijzeren harnas was geklemd, waarvan het roestende ijzer de steen deed springen. Ook de traptoren, geheel verzet en verwrongen, hing grootendeels aan dit ijzerwerk. Door onvoldoende afdekking van de bovengaanderij was het bovendeel van den toren sterk ingewaterd.

Het gevaarlijkste gedeelte was de traptoren met de aanliggende pijler, die op door den grooten last bezweken gewelven stonden, waardoor de geheele traptoren met pijler deels was gedraaid. deels gekraakt en sterk uit het lood geraakt. Zoowel de traptoren als de pijler moesten vernieuwd worden, een zeer gevaarlijk werk.

Aan de bekroning van den traptoren werd de oorspronkelijke bekroning met helmkroonbloem en pinakelkrans teruggegeven.

De volgende pijler bleek in beteren staat te verkeerren doch het tusschen liggende open venster moest geheel herbouwd worden met de verdwenen goot en balustrade, de kroonbloemen van de venstergevels en den pinakelbovenband op de hoekpijlers. Voldoende aanwijzingen werden door de nog aanwezige restes gegeven en door de teekeningen van Pieter Saenredam uit 1636. Zoodra de steiger is omgezet zal begonnen worden met het zuid-westelijk vak van den lantaarn.

Boekaankondiging en -Bespreking.

Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. Catalogus van het Museum van Oudheden, door Mr. S. Muller Fz.

„Meer dan het vierde eener eeuw heeft de catalogus van 1878 dienst gedaan,” schrijft de heer Muller in zijn voorrede. »thans is hij verouderd, ook door het verkrijgen van bijna 1500 aanwinsten.” Het valt niet te ontkennen, de catalogus was verouderd, hij gaf geen juist denkbeeld meer van de merkwaardige verzamelingen op het »Hoogeland”. hij deed er de economie niet goed van uitkomen. Maar van den anderen kant kon hij toch, wat beschrijving der voorwerpen, wat volledigheid van inlichtingen betreft, in vele opzichten nog als model gelden voor den arbeid van museumbeambten.

Het behoeft haast niet gezegd, in het nieuwe boek worden deze eigenschappen wederom aangetroffen. Menige dateering, menige typeering is zelfs juist(er) geworden, en thans is ook een vroeger euvel verdwenen; door de vernuftige indeeling komen alle groepen tot haar recht. De wetenschappelijk-historische grondslag der indeeling wees op de bestemming der voorwerpen, maar zoo gebeurde het, dat juist de beste eigenschappen van een voorwerp, juist die eigenschappen welke maken, dat wij het verlangen te bezitten en te bezichtigen, niet op den voorgrond kwamen. Nu is dat veranderd. De kunst en de kunstindustrie zijn als basis der indeeling

aangenomen, terwijl als van zelf de voorwerpen welke daar buiten vielen zich onder rubrieken »zeden en gewoonten". »munt, maat en gewicht". »penningen" enz. lieten brengen.

Grieven tegen het dubbelzinnig karakter dezer indeeling zullen niet uitblijven. Velen zien in een stedelijk museum gaarne de bewaarplaats van zaken van specifiek lokaalhistorisch belang. Zij vergeten dan, dat het Utrechtsche museum langzamerhand wijdere strekking heeft gekregen en zich ver boven het peil der meeste stedelijke inrichtingen heeft verheven. Uit de inleiding blijkt duidelijk, dat ook Mr. Muller, een bij uitnemendheid logisch aangelegd man, het een doorn in 't gemoed blijft, dat het door hem in het leven geroepen samenstel op twee gedachten hinkt. Maar daarom bewonderen wij te meer de onpartijdige liefde waarmede hij zoowel de belangen der kunst als die der historie in zijn rubrieken heeft verpleegt.

In niet geringe mate zal hem gesterkt hebben de nagedachtenis van den oud-burgemeester van Asch van Wyck, een zeldzamen kunstkenner in de dertiger jaren der vorige eeuw. Het was inderdaad eene verrassing met dezen man in de voorrede van Mr. Muller kennis te maken.

Twee van zijn uitspraken mogen ook hier nog wel eens gedrukt worden. Wij lezen, dat bij de stichting van het museum van oudheden de burgemeester zich ten doel stelde »om die overblijfselen van vorige »eeuwen, welke met den naam van middeleeuwen worden bestempeld, »bijeën te brengen; en daardoor de kennis te bevorderen van den toestand »der kunsten enz . . . ten einde de trapsgewijze toeneming in de beoefening »van de zoogenaamde beeldende kunsten op te sporen. Dit onderzoek heeft »in andere landen reeds de aandacht van vele kundige mannen tot zich »getrokken; en daardoor is de weg gebaad, om, door vergelijking van »hetgeen in ons vaderland nog aanwezig is met de voortbrengselen der »kunst in andere landen, eenigermate te kunnen beoordeelen, tot welke »hoogte onze kunstenaars gevorderd waren, en of zij met de buitenlanders »een gelijken tred hebben gehouden." Verder spreekt hij zijn leedwezen »uit, dat de verzameling véraf is van eenige volledigheid te bezitten, zij »heeft geene aaneengeschakelde rij van voorwerpen, welke den toestand »der kunsten, in de verschillende eeuwen, zouden kunnen ophelderen." Wat van Asch van Wijk, de stichter van het museum, ermede voor had, is dus niet twijfelachtig.

Een Sommerard dacht niet juist en hoe jammer, dat de voortreffelijke van Asch van Wyck geen school heeft gevormd. Onze musea, zoowel Rijks als Stedelijk, zouden er dan heel anders uitzien. De geest der liefhebberende 18e eeuw, met zijn bijeen snorren van rariteiten, beheerscht, op enkele uitzonderingen na, onze verzamelaars in meerdere of mindere mate nog tot op heden. Eén enkel man als van Asch van Wyck kon daar geen keer in brengen.

Anders de Heer Muller; doordrongen van de juiste en ernstige inzichten

die een publieke verzameling moeten beheerschen, verhoogde hij ongetwijfeld met zijn nieuwen catalogus de waarde van het Utrechtsche museum.

Ten slotte één kleine opmerking, één punt dat ik den geachten directeur in overweging wensch te geven, tegen dat hij, over een ander kwart eeuw, zijn derde editie gaat voorbereiden.

Onder n°. 12 van de rubriek beeldhouwwerken vinden wij vermeld een graftombe van zwarte kalksteen voorstellende een liggenden ridder. Wij lezen, dat dit beeld gerestaureerd is en schijnbaar zorgvuldig worden de aangebrachte deelen opgegeven. Voor de kunstgeschiedenis is dit beeld, zooals het er nu uitziet, vrijwel verloren. Behalve de neus, heb ik geconstateerd, dat ook nog een stukje van de lip gerestaureerd is, toen ik dit ontdekt had, meende ik ook iets aan het voorhoofd te zien wat niet deugde. In elk geval was het vertrouwen weg. Het document dat ik voor mij had was vervalscht. Wanneer zal toch eens eindelijk de middeleeuwsche beeldhouwkunst het volle burgerrecht erlangen en met evenveel achting als de klassieke beeldhouwkunst behandeld worden, wanneer zal men toch ophouden de weinige beeldhouwwerken die ons uit de middeleeuwen nog resten door zoogenaamde restauratie te verknoeien?

A. PIT.

Korte Mededeelingen.

Brandgevaar in Kerkgebouwen.

Blijkens eene mededeeling in de Nieuwe Rotterdamsche Courant heeft in de laatste gehouden Algemeene Vergadering van den Oudheidkundigen Bond de Heer Jhr. Mr. V. de Stuers de aandacht gevestigd op de vele kerkbranden, ontstaan tengevolge van onachtzaamheid van loodgieters, en aan het Bestuur van den Bond verzocht deze zaak in handen te nemen.

Als President-Kerkvoogd der Ned. Hervormde Gemeente alhier belast met het dagelijksch toezicht op de gebouwen, waaronder de Groot- of St. Laurenskerk en de Kapelkerk en in die hoedanigheid nog al eens met loodgieters in aanraking, zij het mij vergund ten krachtigste de woorden van den Heer de Stuers te ondersteunen; het deed mij leed, ten gevolge van amtsbezigheden verhinderd te zijn de vergadering bij te wonen, daar ik anders zoude hebben medegedeeld, hoe de zaak hier geregeld is, voor welke mededeeling ik der Redactie van het Bulletin beleefd verzoek mij eenige plaatsruimte toe te staan.

Ongeveer negen jaren geleden brandde de Kerk te Schagen af, tengevolge van onachtzaamheid van een loodgieter bij herstel van een der dakgooten; de delinquent werd tot hechtenisstraf veroordeeld. Ter zitting der Rechtbank alhier, bleek dat geen toezicht vanwege de Kerkvoogdij werd uitgeoefend, hetgeen vermoedelijk wel op meer plaatsen het geval zal zijn.

Kerkvoogden te Alkmaar besloten toen voor hunne gebouwen krachtige maatregelen in te voeren. Behalve het streng verbod van te rooken, dat voor al het werkvolk geldt gedurende den tijd, dien het zich in of op de kerkgebouwen bevindt, behelst het titelblad van het werkboekje voor den loodgieter en leidekker het volgende:

»Voor het uitvoeren van soldeerwerken zal *nimmer vuur op of in de* »kerkgebouwen gebruikt mogen worden en zal *steeds een bewijs* noodig »zijn voor den tijd van uitvoering, hetwelk hem door den President-Kerkvoogd »zal worden afgegeven”.

Dit bewijs is een stuk papier, bedrukt als volgt:

»MACHTIGING

»verleend aan den loodgieter tot het doen van werkzaamheden
»aan het dak der kerk alhier, op heden den 190 . . .
»van 's voormiddags tot 's namiddags ten ure.

»de President-Kerkvoogd

»der Hervormde Gemeente te Alkmaar.

»Gezien

»de opzichter der kerkgebouwen.”

Zulk een bewijs, door mij ingevuld en geteekend, wordt gegeven aan den opzichter, die de contrôle op zich neemt en het ten bewijze daarvan mede teekent en die gemachtigd is, bij opkomenden wind, den voortgang van het werk te stuiten, terwijl den kosteren verboden is om zonder dit bewijs de soldeersers toe te laten.

Moet nu soldeerwerk verricht worden, dan wordt de bout gloeiend gemaakt in den vuurpot, die buiten, aan den voet van het gebouw wordt geplaatst en in eene zoogen. slof, met een touw of ketting naar het hoogere gedeelte getrokken waar gesoldeerd moet worden, terwijl de persoon bij de vuurpot een dunner touw houdt, om schommelingen van de slof te voorkomen.

Het heeft in den beginne eenige moeite gekost om de soldeersers af te brengen van de oude gewoonte, om vuur in de goten te hebben, doch het voorschrift is onverbiddelijk en geeft sinds lang geene aanleiding meer tot tegenstribbelen.

Het spreekt wel van zelf dat ik eene machtiging niet afgeef, wanneer het waait; dat voortdurend toezicht wordt gehouden en dat na het vertrek der soldeersers onmiddellijk eene nauwkeurige inspectie door den opzichter

plaats heeft. Het schijnt mij toe dat, menschelijker wijze, aldus een kerk brand door schuld van loodgieters is uitgesloten en de weinige meerdere kosten (want er is één man meer noodig en het geeft eenig tijdverlies) wegen wel op tegen het groote voordeel.

Het zij mij vergund te wijzen op een ander gevaar voor de kerkgebouwen en dat is de moeilijkheid van blussching bij een begin van brand, wanneer die ontstaat op een hooger gedeelte der kerkgebouwen.

Bij eene in het najaar door de Brandweer alhier, in overleg met mij, genomen proef, kwam het water uit de duinwaterleiding niet hooger dan $\pm$ 16 meter; de Groote kerk toch ligt een paar meter hooger dan de Watertoren, die $\pm$ 18 meter hoog is.

Breekt dus brand uit in de kap, dan is van de waterleiding geen profijt te trekken; ik heb toen doen onderzoeken of het mogelijk zoude zijn boven in de kerk twee of drie waterreservoirs te maken, doch daar gelaten de groote zwaarte, zouden de kosten zoo ontzettend hoog worden, dat daarvan niets kon komen.

Eene stoom- of motorbrandsput zoude zeker voor een begin van brand van groote waarde zijn; doch de kosten van aanschaffing gaan tot nog toe de geldelijke krachten van eene gemeente van de grootte van Alkmaar te boven.

Alkmaar Juli 1904.

Mr. B. VAN DER FEEN DE LILLE.

Avondmaalzilver bij de Ned. Herv. Kerk.

Door den Heer M. G. Wildeman is de volgende circulaire verspreid, waarvan ook de vermelding in het Bulletin werd verzocht.

»De ondergeteekende vraagt beleefdelijk Uwe welwillende medewerking ten aanzien eener zaak, welke feitelijk niemand, die iets voor geschiedenis en nationale kunst voelt, onverschillig kan laten.

»Reeds lang bestond bij hem het voornemen een beschrijvende Catalogus samen te stellen van het goud- en zilverwerk, dat bij den dienst van het H. Avondmaal in de Hervormde gemeenten in Nederland wordt gebruikt, of althans bij de verschillende Kerkvoogdijen berust. Daaronder bevindt zich zonder twijfel menig stuk, dat door graveer- of drijfkunst een fraai specimen vertegenwoordigt van een ten onzent vrijwel sedert lang verlopen tak van kunst, welke evenwel in den laatsten tijd onmiskenbare teekenen van herleving vertoont.

»Dat de bezwaren aan dergelijken arbeid verbonden talrijk zijn, en het bijeenbrengen van bedoelde gegevens geen gemakkelijke taak is, zal ieder kunnen beseffen, die 't zij ambtelijk, 't zij als amateur soortgelijk onderzoek waagde te ondernemen. Daarom is medewerking van allen, die

iets voelen voor oudheidkunde en onze nationale kunst, zeer gewenscht. Doch ook beoefenaars van genealogie en heraldiek (die onmisbare hulp-wetenschappen der geschiedenis) zijn zeer zeker gebaat met het bekend worden van inscripties en wapengravures door kunstenaarshand in edele metalen gegrift op last van edelen en patriciërs (uit pieteitsgevoel en ijdelheid tevens), die de voorwerpen aan de kerken schonken, om ten eeuwigen dage bij den dienst van het H. Avondmaal te worden gebezigd.

»Gerugsteund door verschillende personen van naam in de verschillende provinciën, vertrouwt hij op een schitterend resultaat, dat niet alleen onze kunstgeschiedenis, doch ook die der Ned. Herv. Kerk ten goede kan komen.

»Daarom verzoekt hij beleefdelyk bij deze alle Kerkvoogdijen, predikanten, kosters, onderwijzers, particulieren, in één woord allen, die aangaande het in hunne gemeente aanwezige Avondmaalzilver eenige inlichting kunnen verschaffen, daarvan aan hem mededeeling te willen doen.

»Correspondentie-kosten worden gaarne vergoed. Gedrukte vragenlijst wordt direct toegezonden aan allen, die met het plan instemmen, en zich bereid verklaren, dezen arbeid moreel te willen steunen.

M. G. WILDEMAN.

Onder waardeering van de goede bedoeling van den heer Wildeman, kunnen wij niet nalaten als ons gevoelen te uiten, dat dit werk en vrijwel overbodig is en weinig resultaat belovend. Overbodig is het, daar het kerkzilver begrepen is onder de tot de kerk behorende voorwerpen, wier beschrijving door de Rijkscommissie voor de monumenten is ter hand genomen, en het resultaat moet, althans uit kunsthistorisch oogpunt, gering zijn, daar slechts weinige beheerders van deze schatten in staat zijn om ook maar bij benadering over het kerkzilver als kunstwerk te oordeelen. Slechts uit één oogpunt kan een degelijke enquête door leeken eenig resultaat opleveren, met name in het bijeenbrengen van de namen en wapens der schenkers, voor zooverre die op het zilver gegraveerd zijn. Er zijn nog genoeg voorwerpen, die hierin van de menschelijke ijdelheid getuigen. Dat is echter slechts een genealogisch belang, dat met de kunst als zoodanig slechts in een zeer verwijderd verband gebracht kan worden. Is dit de bedoeling van de enquête, dan kan zij als zoodanig reden van bestaan hebben, doch dan is het tevens gewenscht dit doel ook op den voorgrond te stellen; voor de kunsthistorie kan een aldus opgezet plan zonder persoonlijk onderzoek, hoe goed ook bedoeld, slechts teleurstelling geven.

J. C. OVERVOORDE.

In een afzonderlijk bijvoegsel bij No. 178 van de Staatsct. verzonden, is opgenomen het verslag van Dr. P. J. H. Cuypers, gedelegeerde der Nederlandsche regeering, omtrent het VIde internationaal congres van architecten gehouden te Madrid van 6—13 April 1904.

Arnhem.

Door de gemeente is een blok huizen aan de Walburgstraat aangekocht waardoor eene prachtige gelegenheid wordt geboden om aldaar een Stedelijk Museum te stichten.

REGISTER.

- Aanwinsten van »Fléhite" te Amersfoort. 183; van het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst te Amsterdam, 50, 178—182, 215, 216; van het Rijksmuseum te Amsterdam, 50, 120, 121, 174—178; van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe te Assen, 122, 183, 197; van het Stedelijk Museum te Delft, 216, 217; van het Museum te Edam, 183, 184; van het Koninklijk Kabinet van Munten enz., 122; en van het Mauritshuis te 's Gravenhage, 50, 51; van het Museum van Oudheden te Groningen, 123; van het Stedelijk Museum te Leiden, 12, 51, 184; van de Gemeenteverzamelingen te Utrecht, 184, 185; van de Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling »J. Honig Jsz. Jr." te Zaandam, 123.
- Aardewerk opgegraven bij Luiksgestel, 19; Romeinsche voorwerpen op het kasteel te Wijchen, 27; Aarden drinkgereedschap, 40, 41.
- Adamsz. (Boudewijn), 115.
- Adolf van Bourgondië, 112, 113.
- Aegerts, klavierfabrikant te Antwerpen, 195.
- Aertsz. (Pieter), 100, 101, 104; Keukenscène toegeschreven aan Joachim Bueckelaer, 39.
- Aken (Daniël van), Portret door Frans Hals, waarnaar copie door Matthys van den Berch, 39.
- Akkeringa, 196.
- Alcock, 195.
- Allard (Hugo), Vlucht van Jacobus II uit Ierland, 196.
- Allebé, 196.
- Allerheiligenbaai, Gedenkpenning op den zeeslag in de, waar Adriaen Jansz. Pater sneuvelt, 183, 184.
- Altdorfer (Albr.), 149.
- Amandus, bisschop van Maastricht, wijdt een kapel te Geertruidenberg aan Gertrudis, dochter van Pepijn van Landen, 187.
- Amersfoort, Aanwinsten van »Fléhite", 183.
- Amsterdam, Gebouw voor de »Nachtwacht," 45, 46, 50, 202; Het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst en het Ethnogr. Museum, 47—49; Gesneden balksleutels, 50; Aanwinsten van het Rijksmuseum 50, 120, 121, 174—178; Museum en Archief van Tijd, 157; Aanwinsten van het

- Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst, 50. 178—182, 215, 216;
 De Staatsbegroting voor 1905 en het Rijksmuseum, 202.
- Anna van Buren, prinses van Oranje, 113.
- Anthonissen (H. van), Verrassing van Goa Velha, 174—176.
- Arentz. (Arent), 100, 101, 152.
- Ariaens (Jan), 80.
- Arkel (Jan, Mabelia en Robert van), 92.
- Arkel (Rijk van), orgelmaker te Leiden, 78.
- Arnhem [geslacht], 98, 199.
- Arnhem, Restauratie van de Groote Kerk. 9. 135. 200; Stichting van een
 Stedelijk Museum. 230.
- Arntzenius, 196.
- Assen, Aanwinsten van het Provinciaal Museum van Oudheden in Drenthe,
 122. 183, 197; Archief van het Meppeler Schippersgilde in bruikleen aan
 het Rijksarchief afgestaan, 122.
- Assendelft (Jan en Samuel), orgelmakers, 78.
- Avercamp (Hendrick), 100, 104, 106, 107, 151, 152.
- Baarle-Nassau, Onderzoek naar de oudste bewoners, 198.
- Baeckelier (Antonis), beleend met de goederen te Wijchen. 27.
- Bar (Theobald van), bisschop van Luik, keurt de stichting van een collegiale
 kerk te Geertruidenberg goed. 188.
- Barendregt, 78.
- Barentsz. (Dirk), 144.
- Bayard (G. J.). Beelden van David en 't Geloof in de St. Servaaskerk te
 Maastricht, 22.
- Beekbergen, Restauratie N. H. Kerk. 9, 200.
- Beeldhouwwerken, Zandsteen grafmonument te Zevenaar, 31; gesneden
 balksleutels in het Rijksmuseum te Amsterdam, 50; Gedenkteekens voor
 Gerardus en Johannes Meerman, 84; Graftombe van Jan van Kerkhoven
 door Rombout Verhulst, 84; Graftombes der bisschoppen Jan van
 Arkel en Frederik van Blankenheim, 90—93; Relief uit de 14e eeuw,
 185; Drie-goden-altaar te Maastricht, 222—224; Graftombe van zwarte
 kalksteen, 226, 227.
- Beerendregt (M. van), Teekeningen, 83.
- Beerstraten (A. van), Zeeslag tusschen Nederlanders onder Adam van Wester-
 wolt en Portugeezen op de reede van Goa, 176.
- Beerstraten (Jan Abrahamsz. van), Zeeslag bij Terheide. 176—178.
- Begeyn (Abraham Jansz.), Schilderstuk met vogels, hagedissen enz., 12.
- Beham (B.), 149.
- Beham (H. S.), 149.
- Behangsel, 82.
- Berch (Jacob Jansz. van den), kerkmeester te Leiden, 78.

- Berch (Matthys van den), Copie naar het portret van Daniël van Aken door Frans Hals, 39.
- Berchem (Nicolaes), Door het water wadende ossen en geiten, 38.
- Bergen, Oudheidkamer, 12.
- Berichten over Nederlandsche Musea, 12, 47—51, 120, 121, 174—182, 215—217.
- Blankenheim (Frederik van), Graftombe van bisschop, 90—93.
- Blois (Jan van) steunt den wederopbouw der St. Janskerk te Gouda, 52.
- Blokk (Hendrik), orgelmaker te Amsterdam, 78.
- Boekbeoordeeling en -aankondiging, 31—39, 100—115, 138—143, 194—196, 225—227.
- Boeles (P. C. J. A.), Een nieuw tijdperk voor de Nederlandsche Oudheidkunde, 202—213; Naschrift van R. Jesse: Aan Mr. P. C. J. A. Boeles, 214.
- Boerhaave, Gedenkteeken voor, in de St. Pieterskerk te Leiden, 85.
- Bolch (J. A. van), 79.
- Bolsward, Restauratie Broerenkerk, 9, 200.
- Bontius (Gerijt), kerkmeester te Leiden, 78.
- Bor (Paulus), Aanbidding der Koningen, 183.
- Borch (Michiel van der), verlichter van den Haagschen Rijmbijbel, 102.
- Borden en kroesen, 40, 41.
- Borgesius, Onderzoek naar de Odoornsche falsificaties, 122.
- Bors (Frans Jansz.), 80.
- Bot ter Eeme, 92.
- Both (Andries), Gezelschapstukje, 142.
- Bourgondië (Anton van), 112.
- Bouts (Dirck), 101.
- Boymer (Frederik), 27.
- Bray (Jan de), vier Zaausche familieportretten, 123.
- Breda (Pa. w. va), 80.
- Breda, Restauratie N. H. Kerk, 10, 200; Muurschilderingen in de Lieve Vrouwenkerk, 12—18.
- Brielle, Restauratie Groote Kerk, 10, 51, 200.
- Bril (Paulus), 105.
- Brink (Jan ten) houdt ter gelegenheid van het Alliantiefeest, 17 Juli 1795, eene rede in de St. Pieterskerk te Leiden, 83.
- Brom (Jan), Een zilveren wierookvat ontworpen door Martin Schongauer, 146—151.
- Bronkhorst (Geertruida van), vrijvrouw van Vianen, 122.
- Bronckhorst Batenburg (Herman van), beleend met den Leler te Wijchen, 27, 29.
- Brons, Arabisch, in het Nederl. Museum te Amsterdam, 179, 180, 216.
- Brosamer (Hans), 149.
- Brueghel de jonge (Jan), 100.
- Brueghel de oude (Pieter), Schilderstukken, 104.
- Brugge, Ursula-schrijn van Memlinck 140, 141.

- Brussel, Uitvaart van Ferdinand van Spanje, 112.
 Bueckelaer (Joachim), Keukenscène door Pieter Aertsz. toegeschreven aan, 39.
 Buren (Isaak van), kerkmeester te Leiden, 78.
 Calame, 142.
 Camerarius (Adam), 195.
 Campen (Jacob van), Graftombe voor Jan van Galen, 116, 117.
 Carlos (Don), Infant van Spanje, 73.
 Carondeletus. Portret door Mabuse, 114.
 Carpaccio (Vittore), St. Ursula, 140.
 Carracci, 142.
 Catherine de Médicis, Portret door Herm. van der Mast, 146.
 Ceramiek, Oostersche middeleeuwsche, in het Nederl. Museum te Amsterdam, 180—182.
 Champagne (Jean Bapt. de), St. Gregorius, 37.
 Chauffepié (H. J. de Dompierre de), Koninklijk kabinet van munten, penningen en gesneden steenen. Catalogus der Nederl. gedenkpenningen I. besproken door J. C. Overvoorde, 108, 109.
 Christiaan van Denemarken vertoeft als vluchteling op Sandenburg, 112.
 Clouet, »Bal du Duc d'Alençon'', 144.
 Clusius (Carolus), 79.
 Coignet (Gilles), 144.
 Coligny, Portretstuk der drie gebroeders, door Marc Duval, 146.
 Coninxloo (Gilles van), 101, 104.
 Cornelisz. (David), 74.
 Cornelisz. van Oostanen (Jacob), Salome, 105; Gewelfschildering: Het laatste oordeel, 120, 121.
 Cortenbosch (Arent Dirksz.), 77, 78.
 Craandijk (J.), Het kasteel te Wijchen, 26—29.
 Crabeth (Dirck Pietersz. en Wouter), Glasschilderingen in de St. Janskerk te Gouda, 52.
 Cranach (Lucas), 149.
 Cunaeus (E. H. J.), kerkmeester te Leiden, 78.
 Cuylenborch (Abr. van), Grot met badende nimfen, 39.
 Cuypers (Jos. Th.), Oude en moderne maten, 41, 42; Overzicht der restauratiewerken in 1904, 135—138.
 Cuypers (P. H. J.), De restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht, 19—24, 119, 124—133.
 Dalen (Gertruid van), 27.
 Damascus, Fabricatie van fayence, 181.
 Decourt (Jean), Portret van Henri III, gegraveerd door Wierix en Thomas de Leu, 145.

Delfos (Abraham), Gravure naar »Het laatste oordeel," triptiek van Lucas van Leyden, 70.

Delft, Verzameling van Nederlandsche en Indische munten aan het gemeentemuseum ten geschenke aangeboden, 43; Details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwwerk, samengesteld door F. W. van der Haagen, besproken door Ad. Mulder, 109, 110; Graftombe voor Maerten Harpertzoon Tromp door Pieter Post, 117; Aankoop St. Huybrechtstoren, 124; Restauratie gevel, 186; Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 216, 217.

Delpy (Egbert), Die Legende von der H. Ursula in der Kölner Malerschule, beoord. door E. W. Moes, 140—142.

Deventer, Restauratie van de St. Lebuinuskerk, 186, 202.

Diepholt (Rudolf van), 91.

Dimier (L.), Un tableau présumé de Herman van der Mast, 143—146; Du portrait des trois Coligny au Musée de la Haye, 146.

Dinanderies, 18, 31, 140, 153, 179, 180.

Does (Pieter van der) veroverd bij Duinkerken een Spaansch galjoen onder Don Diego de Pimentel, 75.

Dordrecht, Restauratie Groote Kerk, 10, 136, 200, 217—220.

Dorp (Cornelis van), kerkmeester te Leiden, 78.

Dou (Jan Jansz.), landmeter te Leiden, 81.

Drabbe (A. P. J.), kerkmeester te Leiden, 78.

Dubbels (Hendrick), 106.

Du Bois (Philibert), 95.

Duinkerken, Een spaansch galjoen onder Don Diego de Pimentel veroverd door Pieter van der Does, 75.

Dumoultier (Pierre), Portret van Mayenne, gegraveerd door Thomas de Leu, 145.

Duquesnoy (Jérôme), Cupido een pijl afschietende, 35.

Dürer (Albert), 149.

Duval (Marc), Portretstuk der drie gebroeders Coligny, 146.

Duyvenboden (van), Wapenbord in de St. Pieterskerk te Leiden, 84.

Edam, 17e eeuwse koperen kaarsenkronen, 18; Verslag betreffende het Museum, 183, 184.

Eginhard, abt van de St. Servaaskerk te Maastricht, 133.

Egmond (Floris van), Portretten, waarvan één door Mabuse, 113.

Egmond, Opgravingen op de oude abdijgronden, 19, 186.

Eleonora van Oostenrijk, Twee portretten door Mabuse, 112.

Emailwerk, Limosijnsch, in het Nederl. Museum te Amsterdam, 180.

Emanuel van Portugal, stichter van het kasteel te Wijchen, 28; rust kaperschepen uit, 95.

Emilia van Nassau, gemalin van Dom Emanuel van Portugal, beled met de goederen te Wijchen, 28, 94.

Emmercompasuum, Houten veenbrug, 198.

- Engelbrechtsz. (Cornelis), „Het lam Gods", 70, 71.
 Enkhuizen, Restauratie der gobelins in het stadhuis, 51; Herbouw ouden gevel Geref. Weeshuis, 186.
 Ewoutsz. (Symon), priester te Leiden, 61.
 Eyck (Jan van), 100, 103, 104.
 Eijngelszoon (Claes Pieter), 75.
- Fabricius (Franc.), hoogleeraar te Leiden, 83.
 Feen de Lille (B. van der), Brandgevaar in kerkgebouwen, 227-229.
 Ferdinand van Spanje, Uitvaart van, te Brussel, 112.
 Floris (Frans), leermeester van Herm. van der Mast, 143.
 Florisz. (Henrick), secretaris van Leiden, 62, 67.
 Francken (Jer.), 143.
 Frimmel (Th. von), Zu Hubert van Ravesteyn, 117, 118; Blätter für Gemälderkunde, aangekondigd door W. Martin, 142, 143.
 Frisius (Simon), Mis van St. Gregorius naar Mabuse, 114.
- Galen Ottenszoon (Bernt van), beleend met Wijcher kersspel, 27.
 Galen (Jan van), Graftombe door Jacob van Campen, 116, 117.
 Galen (Nic. van), schilder te Kampen, 115, 116.
 Galter, orgelmaker, 77.
 Galtus (Germer), orgelmaker, 77.
 Garrels (Rudolf), orgelmaker te Leiden, 76.
 Ganibius (H. D.), hoogleeraar te Leiden, 83.
 Geefs, Standbeeld van Karel den Groote in de St. Servaaskerk te Maastricht, 23.
 Geertgen tot St. Jans, 102, 105.
 Geertruidenberg, Muurschildering ontdekt in het zuidertransept der Groote Kerk, 124; Kerk van St. Gertrudis, 187-194.
 Genoels-Elderen, Ivoren diptychon, 35.
 Gertrudis, dochter van Pepijn van Landen, 187.
 Gimel, Emailwerk uit de school van, 180.
 Giselaer (N. de), 142, 143.
 Glaswerk, 184.
 Goa, Zeeslag tusschen Portugeezen en Nederlanders onder Adam van Westervolt, door A. van Beerstraten, 176.
 Goa Velha, Verrassing van, door een Holl. eskader onder Cornelis Simonsz. van der Veer, 174-176.
 Gobelins, 51.
 Goes (Hugo van der), 104.
 Goes, Restauratie Ned. Herv. Kerk, 45, 46.
 Gossart (Maurice), Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge, beoord. door E. W. Moes, 110-115.

- Gouda, Restauratie St. Janskerk, 10. 51 - 54. 136, 137. 200.
- Goud- en zilverwerken, 31. 123, 146 - 151, 215, 229. 230.
- Goyen (Jan van), 100, Tentoonstelling van zijn werken. 14. 45; Gezicht op Leiden. 51.
- Graft, Restauratie van het raadhuis. 220.
- 's Gravenhage, Museum Hendrik Willem Mesdag. 11. 45; Aanwinsten van het Mauritshuis. 50, 51; Bespreking van: Koninkl. Kabinet van munten, penningen en gesneden steenen. Catalogus der Nederl. gedenkpenningen. I. door J. C. Overvoorde. 108, 109; Aanwinsten van het Penningkabinet. 122; Verslag van de vereeniging »Die Haghe''. 123; Du portrait des trois Coligny au Musée, 146.
- Groenen [geslacht]. 98.
- Groenendijk (Jan Rippert van), 77.
- Groningen. Aanwinsten van het Museum van Oudheden, 123.
- Groot (J. de). 82.
- Haagen (F. W. van der), Details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwwerk te Delft, besproken door Ad. Mulder, 109, 110.
- Haarlem, Restauratie St. Bavo, 10. 200; Nederlandsche Weverij-tentoonstelling, 98, 99; Musée Teyler. Catalogue raisonné des dessins des écoles française et holl. par H. J. Scholten, bespr. door E. W. Moes. 138. 139.
- Hagerbeer (Germer of Jac. van). orgelbouwer, 77.
- Hals (Frans), Damesportret, 38; Vioolspelend heer [Daniël van Aken], waarnaar copie door Matthys van den Berch, 39.
- Hasselt, Restauratie XVe-eeuwsche raadhuis. 45, 46.
- Heck (Claes van der). 143.
- Heda (Willem). Een ontbijt, 38.
- Heemskerk (Egbert van), Zingende boeren, 39.
- Heemskerck (Maerten van), De teraardebestelling van Christus, 216, 217.
- Heemskerck (Willem van), Gegraveerde flesch, 184.
- Heere (Luc. de), 143.
- 's Heerenberg, Drie grafzerken behouden en twee herinneringstafels in de Ned. Herv. Kerk ontdaan van witsel. 98.
- Heerlen, Restauratie kerk. 10. 200.
- Heerman (Willem). 72.
- Hees (van) houdt 11 Dec. 1799 eene rede in de St. Pieterskerk te Leiden, 83.
- Hellenraet (Emond). stadsmetselaar te Zutphen, 29.
- Helmbreeker (Cornelis). organist te Haarlem, 77.
- Hemert (Eustatius van) koopt het kasteel te Wijchen. 96.
- Hendrik III. koning van Frankrijk. Portret door Herm. van der Mast naar 'n crayon van Jean Decourt, gravures door Wierix en Thomas de Leu, 145.
- Herle (Wilhelm von). 140.
- 's Hertogenbosch, Restauratie St. Janskerk, 10, 45, 137, 201.

- Hess (Hendrik Herman), orgelmaker, 76.
 Hidding, teekeningen en beelden betreffende de familie, 122.
 Hidding (Laurens). Cachet en ring van, 122.
 Hilgondis, gravin van Strijen, schenkt aan de abdij van Thorn »den Berg des Oevers" [Geertruidenberg], 187.
 Hirschvogel (A.), 149.
 Holbein (Hans), 149.
 Holsteyn (Pieter), Teekening, 139.
 Holwerda (A. E. J.), Reorganisatie van het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, 157. 161—165.
 Homans, 75.
 Hoog (de), Reconstructie-teekeningen van het in 1674 ingestorte schip van den Dom, 184, 185.
 Hopfer (Hieronymus), 149.

Isabella van Valois, koningin van Spanje, 73.

- Jaarvergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond te Leiden, 154—165.
 Jaarverslag van den Nederl. Oudheidk. Bond, 165—168.
 Jaarverslag der Provinciale Geldersche Archeologische Commissie, 98.
 Jacobus II, koning van Engeland, vlucht uit Ierland, door Hugo Allard, 196.
 Jamnitzer (Wentzel), 149.
 Jan van Beieren vermaant tot wederopbouw van Geertruidenberg, 188.
 Janse van Soest (Huijg), 81.
 Jansz. (Joost), 75.
 Jesse (R), Aan Mr. P. C. J. A. Boeles [ter zake van zijn kritiek op de wandkaart], 214; Romeinsche bouwresten te Maastricht, 220—224.
 Jisp, Restauratie raadhuis, 10, 124, 194, 201.
 Johannes XXII, paus, bevestigt de collegiale kerk te Geertruidenberg, 188.
 Jongh (Johanna de), Een verbetering [aan te brengen in: Het Holl. landschap in ontstaan en wording], 151, 152; Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, beoordeeld door W. Vogelsang, 100—107; Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, besproken door J. C. Overvoorde, 107, 108.
 Jordaens (Jac.), 143.
 Joyeuse (Anne duc de), Portret door Herm. van der Mast, gravure door Thomas de Leu, 146.

- Kalf (Jan), Van borden en kroesen, 40, 41.
 Karel de Groote maakt een voorbouw aan de St. Servaaskerk te Maastricht, 133.
 Karel V bestelt aan Mabuse twee portretten van zijne zuster Eleonora van Oostenrijk, 112.
 Kempen, Onderzoek naar de oudste bewoners, 198.

- Keppel (J. R. van), De muurschilderingen in de Groote- of Lieve Vrouwenkerk te Breda, 12—18.
- Kerkhoven (Jan van), Graftombe door Rombout Verhulst, 84, 85.
- Kerkklokken, 63, 64.
- Kerkmeubelen, 67 - 69, 75—78, 84, 85, 87.
- Kerkzilver, 31, 146—151, 229, 230.
- Key (Willem), Portretten van een echtpaar toegeschreven aan, 38.
- Koperwerken, 18, 31, 140, 153, 179, 180.
- Landweer Jz. (G. J.), Twee oud-Germaansche lijken gevonden in het Weerdingerveen, 197, 198.
- Laurillard (E.) verbindt zich opnieuw als predikant aan de gemeente van Leiden, 24 Juli 1859, het inwendige van de St. Pieterskerk daarom vernieuwd, 84.
- Ledenlijst van den Nederl. Oudheidk. Bond, 1—9, 44, 167, 168.
- Leeuwarden, 75e Verslag van het Friesch Genootschap van geschied, oudheid- en taalkunde, 123; Restauratie van den Oldenhove, 220.
- Le Fier (Jacob), 78.
- Leiden, Aanwinsten van het Stedelijk Museum, 12, 51, 184; Bevordering van de weverij in de 17e eeuw door den magistraat, 39, 40; Gezicht door Jan van Goyen, 51, 184; Iets over de St. Pieterskerk, 54—87; Jaarvergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 154—165; Reorganisatie van het Rijksmuseum van Oudheden, 157, 161—165, 202—214; J. C. Overvoorde benoemd tot conservator van »de Lakenhal", 199.
- Leu (Thomas de), Portretten van Mayenne, Henri III, Marguerite de Lorraine-Mercœur en Anne due de Joyeuse, 145, 146.
- Leyden (Lucas van), 100, 104, 105, 139, 149; Triptiek, waarnaar gravure door Pieter de Mare of Abr. Delfos, 70; Samenkomst met Mabuse te Middelburg, 112.
- Limburg (Paul van), Miniaturen, 103.
- Lochner (Stephan), 140.
- Lochteren (Henric van), »timmermeister" te Zutphen, 30.
- Lockhorst (van), 67, 71.
- Loon (G. van der), Teekening, 83.
- Lorrain (Claude), Teekeningen, 139.
- Luiksgestel, Vóórhistorisch kerkhof ontdekt, 19.
- Luxenburg (Willem van), heer van Holoigne, 96.
- Maastricht, Restauratie O. L. Vrouwenkerk, 10, 137, 138, 201; Restauratie St. Servaaskerk, 19—24, 119, 124—133; Romeinsche bouwresten 220—224.
- Mabuse -- Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition. Jean Gossart de Maubeuge, par Maurice Gossart, beoord. door E. W. Moes, 110—115.

- Madrid. Vle internat. congres van architecten, 230.
- Marcus (Pieter), kerkmeester te Leiden, 78.
- Mare (Pieter de). Gravure naar »Het laatste oordeel» van Lucas van Leyden, 70.
- Marez (Samuel de) koopt een grafkapel in den Utrechtschen Dom, 93.
- Marguerite de Lorraine-Mercoeur. Portret door Herm. van der Mast, gravure door Thomas de Leu, 146.
- Mark (Adolf van der). bisschop van Luik. stelt een vasten regel voor inwendig bestuur voor het kapittel van St. Geertruidenberg, 188.
- Martin (W.). Aankondiging van: *Blätter für Gemäldekunde von Theod. von Frimmel*, 142, 143.
- Mast (Herm. van der), »La cour de Henri III». 143—146.
- Maten. Oude en moderne, 41, 42.
- Matsys (Q.), 102, 111.
- Mayenne, Portret door Herm. van der Mast naar een crayon van Pierre Dumoultier, gravure door Thomas de Leu, 145.
- Meckenen (Israël von), 149.
- Meer (Claes van der), 77.
- Meerman (Gerardus en Johannes), Gedenkteekens voor, in de St. Pieterskerk te Leiden, 84.
- Melkstop (Matijs Jansz.), 80.
- Memlinck (Hans). 3, Muurschilderingen in de Lieve Vrouwenkerk te Breda toegeschreven aan, 15; Ursula-schrijn, 140, 141.
- Meppel. Archief van het schippersgilde in bruikleen afgestaan aan het Rijksarchief te Assen, 122.
- Mertens (Hendrick), leerling van Mabuse, 112.
- Merwe (Dirck van de), baljuw van Zuidholland, kastelein op het huis van St. Geertruidenberg, 188.
- Messchaert (Joh.). Portret door Jan Veth, 49, 50.
- Meubelen. 67—69, 75—78, 82, 84, 85, 87.
- Michel Angelo, Teekeningen, 139.
- Michiel in 't Swaenken. leerling van Mabuse, 112.
- Middelburg, Restauratie stadhuis, 10, 25, 201 en Abdijkerk 11, 134, 135, 201; Samenkomst van Mabuse en Lucas van Leyden, 112; Twee 17-eeuwsche pakhuisjes behouden, 134; Koorkerk, graf van Willem II, den Roomsch-koning, 134, 135; Tentoonstelling van oude koperwerken, 153.
- Moer (Willem en Jasper), klokkengieters, 63, 64.
- Moes (E. W.), Bespreking van: *Inventaire archéologique de Gand*, 36—39; van het Suppl. op den Catalogus van het Nationalmuseum te Stockholm, 39; van: Maurice Gossart, *Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition*, Jean Gossart de Maubeuge, 110—115; van: Musée Teyler à Haarlem. *Catalogue raisonné des dessins des écoles française et hollandaise*. Par H. J. Scholten, 138, 139; van: Egb. Delpy, *Die Legende von der heiligen Ursula in der Kölner Malerschule*, 140—142; van: Alfr. von Wurzbach, *Niederl. Künstler-Lexikon*, 194—196.

- Molyn (Pieter). 100
- Monnikendam, Restauratie waag, 10, 135, 201.
- Monogrammist A. v. S., 104.
- Monster, Restauratie kerktoren, 45.
- Monstrans. 31, 150.
- Monulphus, bisschop van Maastricht, bouwt de St. Servaaskerk, 125.
- Monumenten, Subsidies voor restauratie, 9—11, 45, 46, 51, 89, 90, 135, 200—202; Onderzoek door »Gelre'' ingesteld naar gebouwen in oud-Gelderschen stijl. 152; Jaarverslag van de Rijksc commissie voor de inventarisatie van monumenten. 168—171; Regelen voor het opmaken van dien inventaris, 172—174; Brandgevaar in kerkgebouwen. 227—229; Restauratie van de St. Eusebiuskerk te Arnhem, 9, 135, 200; Restauratie van de N. H. Kerk te Beekbergen, 9, 200; Restauratie Broerenkerk te Bolsward, 9, 200; Restauratie N. H. Kerk te Breda, 10, 200; Restauratie Groote Kerk te Brielle, 10, 51, 200; Aankoop van den St. Huybrechtstoren, 124; en Restauratie gevel te Delft, 186; Restauratie St. Lebuinuskkerk te Deventer, 186, 202; Restauratie van de Groote of O. L. Vrouwenkerk te Dordrecht, 10, 136, 200, 217—220; Onderzoek naar de fundamente der abdijkerk te Egmond, 19, 186; Herbouw ouden gevel Geref. Weeshuis te Enkhuizen, 186; Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg, 187—194; Restauratie St. Janskerk te Gouda, 51—54, 136, 137, 200; Restauratie van het raadhuis te Graft, 220; Restauratie St. Bavokerk te Haarlem, 10, 200; Restauratie kerk te Heerlen, 10, 200; Restauratie St. Janskerk te 's Hertogenbosch, 10, 45, 137, 201; Restauratie raadhuis te Jisp, 10, 124, 194, 201; Restauratie van den Oldenhove te Leeuwarden, 220; De Leidsche St. Pieterskerk, 54—87; Restauratie Onze Lieve Vrouwenkerk, 10, 137, 138, 201; en St. Servaaskerk, 19—24, 119, 124—133; Romeinsche bouwresten te Maastricht, 220—224; Restauratie stadhuis 10, 25, 201 en Abdijkerk te Middelburg, 11, 134, 135, 201; Restauratie waag te Monnikendam, 10, 135, 201; Marienburgsche Kerk te Nijmegen, 25, 26; en Restauratie der Karolingische Kapel, 87, 184; Ned. Herv. Kerk te Oosterwierum afgebroken, 123; Kapel Benedictijner prioraat te Overasselt, 26; Het fort Rammekens, 202; Restauratie Ned. Herv. Kerk te Rheden, 10, 89, 138, 201; Restauratie toren te Rhenen, 10, 201; Museum Boymans te Rotterdam, 89, 90; Restauratie van het raadhuis te Rijp, 224; Restauratie toren N. H. Kerk te Soest, 10, 11, 90, 201; Restauratie van den Domtoren, 10, 224, 225; en van het »Huis van Zoudenbalch'' te Utrecht, 201; Restauratie van den toren der Ned. Herv. Kerk te Vianen, 135; Restauratie N. H. Kerk te Winschoten, 45, 202; Kasteel te Wijchen, 26—29, 93—96; R. K. Kerk te Zevenaar, 31; Restauratie Wijnhuis, 29, 30 en St. Walburgskerk te Zutphen, 10, 30, 31, 97, 138, 201; Het huis »Delmich'' te Zwolle, 202.
- Morlch (C. J.). 79.
- Moro (Ant.), 144.

Mossul, Koperindustrie, 179.

Mulder (Adolph), Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur, 54—87; Het kasteel te Wijchen, 93—96; Bespreking van: Details en fragmenten van oude architectuur en beeldhouwwerk te Delft, samengesteld door F. W. van Haagen, 109, 110.

Muller Fz. (S.), De graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim te Utrecht, 90—93; Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. Catalogus van het Museum van Oudheden, besproken door A. Pit, 225—227.

Munten. »Dubbel vuurijzer" van Sluis, 38; Nederlandsche en Indische munten aangeboden aan het gemeentemuseum van Delft, 43; Aanwinsten van het Penningkabinet te 's Gravenhage, 122; Romeinsche munten te Maastricht gevonden, 222.

Muurschilderingen in de Lieve Vrouwenkerk te Breda, 12—18; in de St. Pieterskerk te Leiden, 71; in de St. Walburgskerk te Zutphen, 97; in de Groote kerk te Geertruidenberg, 124; in de St. Servaaskerk te Maastricht, 125; in de Koorkerk te Middelburg, 134, 135; in de Groote Kerk te Dordrecht, 218—220.

Neer (Aert van der), 100.

Netscher (Const.), Mansportret, 51.

Nieukerken (J. J. van), Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg, 187—194.

Nooms (Reynier), 106.

Noordwijk-Binnen, Gothieke preekstoel in de Ned. Herv. kerk, 87.

Notulen der Jaarvergadering van den Nederl. Oudheidk. Bond, 9 Juli 1904, 156—165.

Noviomagus (Gerardus), 112.

Nijmegen, Ouderdom van de Marienburgsche kerk, 25, 26; Restauratie der Karolingische Kapel, 87, 184; Verslag van de Commissie ter verzekering eener goede bewaring van gedenkstukken van geschiedenis en kunst, 184; Oudheidkundige vondsten, 213.

Odoorn, Resultaat van het onderzoek naar de vervalschte urnen, 122.

Oelenhainz (F.), 143.

Oliviersz. (Cornelis), 75.

Oosterwierum, Ned. Herv. Kerk afgebroken, 123.

Opstal (Gerard van), 35.

Orlers (Jan Jansz.), 77.

Os (Z. van), 80.

Osy (Jean), beleend met de goederen te Wijchen, 28.

Oudheden, Nederlandsche, 122, 157, 161—165, 197—199, 202—214, 222.

Oudshoorn, Restauratie gebrandschilderde kerkramen, 45, 46, 87—89, 202.

- Ouwater (Albert van), 103, 104, 105.
- Overasselt, Overblijfselen der kapel van het Benedictijner prioraat van St. Walrik, 26.
- Overkerck (J. D. van), 80.
- Overvoorde (J. C.). Bespreking van: H. D. J. van Schevichaven, Het stadhuis van Nijmegen, 31, 32; van: Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, door Johanna de Jongh, 107, 108; van: Koninklijk kabinet van Munten, Penningen en gesneden steenen. Catalogus der Nederlandsche gedenkpenningen. I, 108, 109; benoemd tot conservator van »de Lakenhal", 199; Groote Kerk te Dordrecht, 217—219.
- Passé (de). Madonna's naar Mabuse, 114.
- Pater (Adriaen Jansz.) sneuvelt in den zeeslag in de Allerheiligenbaai, 183, 184.
- Patinir (Joach. de), 100.
- Paulus (Pieter), 84.
- Peeters (Bonaventura), 106.
- Philips van Bourgondië, 111, 112; Zijn portret door Mabuse, 113.
- Pimentel (Don Diego de) bij Duinkerken verslagen door Pieter van der Does, 75.
- Pit (A.), Het Nederl. Museum voor Geschiedenis en Kunst en het Ethnographisch Museum, 47—49; Bespreking van: Catalogue des ivoires, des objets en nacre, en os gravé et en cire peinte par Jos. Destrée, 35, 36; van: Openbare verzamelingen der gemeente Utrecht. Catalogus van het Museum van Oudheden, door S. Muller Fz., 225—227.
- Pluijm (Jan Willemsz. van der), 81.
- Pompe van Meerdervoort (P.), kerkmeester te Leiden, 78.
- Porcellis (Jan), 106; Zeestukje, 50.
- Post (Pieter), Graftombe voor Maarten Harpertzoon Tromp, 117.
- Rafaël, Repentir op zijn »Drie gratiën", 143.
- Ravels, Grafheuvels ontdekt, 199.
- Ravesteyn (Hubert van), Boeren bij een schoorsteen, toegeschreven aan, 117, 118.
- Reets (T.), 82.
- Regt (W. M. C.), Gebrandschilderde kerkramen te Oudshoorn, 87—89.
- Rembrandt, 143, 151; Gebouw tot plaatsing van de »Nachtwacht" 45, 46, 50; »De Negers", 50.
- Rembrandsz. (Pieter), 75.
- Rheden, Restauratie Ned. Herv. kerk en toren, 10, 89, 138, 201.
- Rhenen, Restauratie toren, 10, 201; Plan tot oprichting van een Oudheidkamer, 183.
- Riemsdijk (B. W. F. van), Nog iets over den schilder Nicolaes van Galen, 115, 116.

Ritsma (Jacob), kunstkooper te Amsterdam, 115.
 Rotterdam. Mishandeling van het Museum Boymans als monumentaal ge-
 bouw, 89, 90.

Roijen (A. van), hoogleeraar te Leiden, 83.

Ruysdael (Sal. van), 100.

Rijp, Restauratie van het raadhuis, 224.

Saellinge (Neef van), 80.

Saenredam (Pieter), Teekeningen van Utrechtsche kerken. 185. 225.

Saftleven (Herman), Teekeningen van Utrechtsche kerken, 185.

Sandenbourg, 112.

Savery (Roeland). 105.

Scaliger (Josephus Justus). 79.

Scheiven (Jan en Gürgen van). 141.

Scholten (H. J.), Musée Teyler à Haarlem. Catalogue raisonné des dessins
 des écoles française et hollandaise, beoörd. door E. W. Moes, 138, 139.

Schongauer (Martin), Ontwerp zilveren wierookvat. 146—151.

Scorel (Jan van), 102; Gewelfschildering, 121.

Seest (Pieter), klokkengieter te Amsterdam, 64.

Seghers (Hercules), 101, 106.

Simons (Cornelisz.), verslaat een Spaansche vloot bij Goa. 176.

Smilde, Houten veenbrug, 198.

Smijngen, 72.

Snoy (Reynier). Portret door Mabuse, 113.

Soest, Restauratie toren N. H. kerk, 10, 11, 90, 201.

Soeterman, 191.

Solis (Virgil), 149.

Sonnevelt (Jacob van), 80.

Staatsbegrooting voor 1904, 9—11, 44—46; voor 1905, 200—202.

Stradanus (Johannes), Teekening, 139.

Straeten (Georges van der) alias van Gent, 143.

Strick (Coenraet), 91.

Suytburg, 112.

Swentibold schenkt goederen aan Hilgondis, gravin van Strijen, 187.

Temminck (Mathias), kerkmeester te Leiden, 78.

Teniers de jonge (David), De Reuk, 142.

Tentoonstellingen. 44, 45, 98, 99, 123, 153.

Ter Haarsterveen, Valtherbrug, 198.

Terheide, Zeeslag bij. door Jan Abrahamsz. van Beerstraten, 176—178.

Terpen, 204, 207, 210.

Tiel, Aankomst van St. Ursula, 141.

Tintoretto, 144.

Tol (Mathijs Willemsz. van), kerkmeester te Leiden, 78.

Tollenaar (Geryt Matheusz.), kerkmeester te Leiden, 78.

Tommel, Vóórhistorisch kerkhof ontdekt, 198, 199.

Tromp (Maerten Harpertszoon), Graftombe door Pieter Post, 117.

Urnen, Odoornsche falsificaties, 122; Vondst in een vóórhistorisch kerkhof bij Tommel, 199.

Utrecht, Restauratie Domtoren, 10, 224, 225; Graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim, 90—93; Verslag betreffende de Gemeente-verzamelingen, 184, 185; Reconstructie-teekeningen van het in 1674 ingestorte schip van den Dom, 184, 185; Restauratie van het "Huis van Zoudenbalch", 201; Catalogus van het Museum van Oudheden, door S. Muller Fzn., besproken door A. Pit, 225—227.

Uurwerken, 157.

Valckenburch (Lucas van), 102.

Valtherbrug, 198.

Veen (Willem van), 116.

Veer (Cornelis Simonsz. van der) verrast met zijn eskader Goa Velha, 174—176.

Velde (Esaias van de), 100, 106.

Velle (J. de), 78.

Verhulst (Rombout), Graftombe van Jan van Kerkhoven, 84, 85.

Verslagen van vereenigingen, 98, 122, 123, 183—185.

Veth (Jan), Portret van Messchaert, 49, 50.

Vianen, Restauratie van den toren der Ned. Herv. kerk, 135.

Visscher (Samuel de), 116.

Vogelsang (W.), Bespreking van: *La sculpture hollandaise au Musée national d'Amsterdam* par A. Pit. 32—34; van: *Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording*, door Johanna de Jongh. 100—107.

Vos, 72.

Vroom (Cornelis), 106.

Warendorp Jansz. (A. van). Teekening van de Marekerk te Leiden, 83.

Warmond (van), 75.

Warmont (Pieter Joosten), kerkmeester te Leiden, 78.

Weefsels, Koptische en Arabische, in het Nederl. Museum te Amsterdam, 182, 215, 216.

Weer (Joannes), notaris te Amsterdam, 115.

Weedingerveen, Twee oud-Germaansche lijken gevonden. 197, 198.

- Westerwolt (Adam van) levert een zeeslag op de reede van Goa, in schilderij door A. van Beerstraten, 176.
 Weverij in Nederland, 39. 40.
 Weverij-tentoonstelling (Nederl.) te Haarlem, 98, 99.
 Weyden (Roger van der), 104.
 Wieringen (van), 106.
 Wierix, Madonna naar Mabuse, 114; Portret van Henri III naar een crayon van Jean Decourt, 145.
 Wierookvat, 146—151.
 Wieuwerd, Germaansche sieraden uit terpen, 204.
 Wildeman (M. G.), Niet Jacob van Campen maar Pieter Post, 116, 117; Avondmaalzilver bij de Ned. Herv. Kerk, met naschrift door J. C. Overvoorde, 229, 230.
 Willem II, Roomsche-koning, zijn graf in de Koorkerk te Middelburg, 134.
 Winschoten, Restauratie Ned. Herv. kerk, 45. 202.
 Winshem (Jacob van), »timmermeister'' te Zutphen, 30.
 Wurzbach (Alfr. von), Niederländisches Künstler-Lexikon, beoord. door E. W. Moes, 194—196.
 Wijchen, Wanneer en door wien is het kasteel gebouwd, 26—29. 93—96.
 Wynrich (Hermann), 140.
 Wyntgens (Melchior), 113.

Navery, Teekening, 83.

- Zaandam, Aanwinsten van de Zaanlandsche Oudheidkundige Verzameling »J. Honig Js. Jr.'', 123.
 Zaltbommel, Restauratie toren, 45. 46.
 Zevenaar, Restauratie R. K. Kerk, 31.
 Zoete (Willem den), heer van Hautain, bevelhebber der Staatsche vloot, 95.
 Zoudenbalch, kanunnik, 201.
 Zutphen, Restauratie der St. Walburgskerk, 10. 30, 31, 97, 138, 201; en van het Wijnhuis, 29. 30.
 Zwolle, Het »Huis Delmich'', 202.
 Zvl (Dirck van), Glasschilderingen in de St. Janskerk te Gouda, 52.

INHOUDSOPGAVE.

	bladz.
Ledenlijst	2
Staatsbegrooting	9, 44, 200
Muurschildering in de Groote of Lieve Vrouwe Kerk te Breda, door G. R. van Keppel.	12
De Restauratie van de St. Servaaskerk te Maastricht, door Dr. P. H. Cuypers	19, 124
Het Kasteel Wijchen, door J. Craandijk	26
Weverij in Nederland, door J. Kalf	39
Van borden en kroesen, door J. Kalf.	40
Oude en moderne maten, door Jos. Th. Cuypers	41
Iets over de Leidsche St. Pieterskerk, hare geschiedenis en architectuur, door Ad. Mulder	54
De graftombe van bisschop Frederik van Blankenheim te Utrecht, door Mr. S. Muller Fz.	90
Het kasteel te Wijchen, door Ad. Mulder	93
Nederlandsche Weverij-tentoonstelling	98
Overzicht der Restauratiewerken in het jaar 1904, door Jos. Th. Cuypers.	135
Un tableau présumé de Herman van der Mast, door L. Dimier.	143
Een zilveren wierookvat ontworpen door Martin Schongauer, door J. Brom	146
Notulen der vergadering te Leiden	156
Rede van Dr. A. E. J. Holwerda	161
Jaarverslag 1903—1904	165
Rijkscommissie voor de Monumenten. Jaarverslag	168
Kerk van St. Gertrudis te Geertruidenberg door J. J. van Nieukerken.	187
Een nieuw tijdperk voor Nederlandsche Oudheidkunde, door Mr. P. C. J. A. Boeles	202
Groote Kerk te Dordrecht, door Mr. J. C. Overvoorde	217
Romeinsche bouwresten te Maastricht, door Dr. R. Jesse	220
Boekbeoordeeling. H. D. J. van Schevichaven, Het Stadhuis van Nijmegen, door Mr. J. C. Overvoorde.	31

	blad.
Boekbeoordeeling. A. Pit, La Sculpture Hollandaise au Musée National d'Amsterdam, door Dr. W. Vogelsang	32
— J. Destrée. Catalogue des ivoires, door A. Pit	35
— Inventaire Archéologique de Gand, door E. W. Moes	36
Museum te Stockholm, door E. W. Moes	39
Dr. Joh. de Jongh, Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, door Dr. W. Vogelsang	100
— Kunstgeschiedenis als vak van onderwijs, door Mr. J. C. Overvoorde	107
Koninklijk kabinet van Munten (enz.) Catalogus. door Mr. J. C. Overvoorde	108
Details en fragmenten van oude Architectuur en Beeldhouwwerken te Delft, door Ad. Mulder	109
Maurice Gossart, Un des peintres peu connus. — Jean Gossart de Maubeuge, door E. W. Moes	110
H. J. Scholten, Musée Teyler à Harlem, Catalogue, door E. W. Moes.	138
E. Delphy, Die Legende von heiligen Ursula in den Kölner Malerschule, door E. W. Moes	140
Dr. Th. v. Frimmel, Blätter für Gemäldekunst, door E. W. Moes . .	142
Dr. A. von Wurzbach, Niederländisches Künstler-Lexikon, door E. W. Moes	194
Mr. S. Muller Fzn, Catalogus van het Museum van Oudheden te Utrecht, door A. Pit.	225
Berichten over Nederlandsche Musea.	12, 120, 174
Verslagen van Vereenigingen	122, 183, 213
Monumenten . . . 18, 25, 29, 51, 87, 97, 124, 134, 186, 194, 220, 224	
Kleine Mededeelingen	43, 47, 123, 151, 197, 227

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00612 2887

